RICHARD J. EVANS

HITLER EMBEREI

A VEZÉR

A diktátor:
Adolf Hitler

A KISZOLGÁLÓK

A tábornok: Wilhelm Ritter von Leeb
A profi: Karl Brandt
A gyilkosok: Paul Zapp és Egon Zill
A „boszorkány" és a „bestia":
Ilse Koch és Irma Grese
Az anya: Gertrud Scholtz-Klink
A sztár: Leni Riefenstahl
A feljelentő: Luise Solmitz

A CSATLÓSOK

A „vasember": Hermann Göring
A propagandista: Joseph Goebbels
A katona: Ernst Röhm
A rendőr: Heinrich Himmler
A diplomata: Joachim von Ribbentrop
A filozófus: Alfred Rosenberg
Az építész: Albert Speer

A VÉGREHAJTÓK

A helyettes: Rudolf Hess; A kollaboráns: Franz von Papen; A „munkás": Robert Ley; Az iskolamester: Julius Streicher; A hóhér: Reinhard Heydrich
A bürokrata: Adolf Eichmann
A nagyszájú: Hans Frank

A HARMADIK BIRODALOM ARCAI

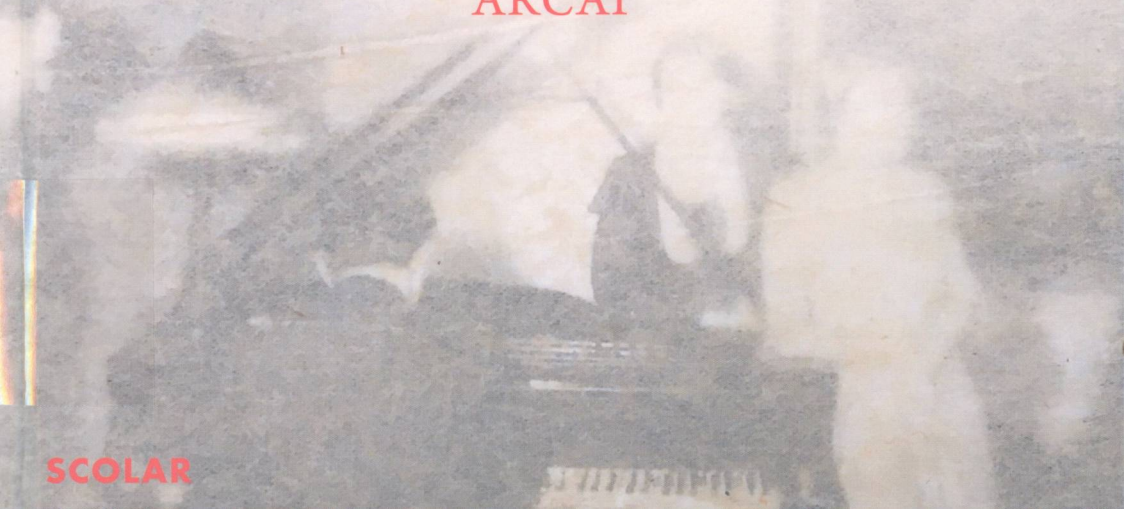

SCOLAR

RICHARD J. EVANS

Hitler emberei

A Harmadik Birodalom arcai

SCOLAR

A mű eredeti címe:
HITLER'S PEOPLE: The Faces of the Third Reich

Copyright © 2024, Richard Evans
All rights reserved

Fordította: Gebula Judit

Hungarian translation © Gebula Judit, 2024
Hungarian edition © Scolar Kiadó, 2025
Borítófotó: Adolf Hitler at the home of Joseph Goebbels
© Bettmann/Getty Images

Minden jog fenntartva. A mű egyetlen részlete sem használható fel
és nem sokszorosítható a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül.

2

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1014905
1881
10 SZEGED 26

943
E97

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000848919

John Dixon Walsh (1927–2022) emlékére,
aki történelemre tanított

Tartalom

Képek jegyzéke 9

Előszó 11
Prológus: A hölgy a tárgyaláson 17

ELSŐ RÉSZ
A Vezér

Bevezető 23
1. A diktátor: Adolf Hitler 31

MÁSODIK RÉSZ
A csatlósok

Bevezető 129
2. A „vasember": Hermann Göring 135
3. A propagandista: Joseph Goebbels 159
4. A katona: Ernst Röhm 175
5. A rendőr: Heinrich Himmler 191
6. A diplomata: Joachim von Ribbentrop 211
7. A filozófus: Alfred Rosenberg 231
8. Az építész: Albert Speer 247

HARMADIK RÉSZ
A végrehajtók

Bevezető 265
9. A helyettes: Rudolf Hess 269
10. A kollaboráns: Franz von Papen 285
11. A „munkás": Robert Ley 303
12. Az iskolamester: Julius Streicher 321
13. A hóhér: Reinhard Heydrich 333
14. A bürokrata: Adolf Eichmann 349
15. A nagyszájú: Hans Frank 365

NEGYEDIK RÉSZ
A kiszolgálók

Bevezető 385
16. A tábornok: Wilhelm Ritter von Leeb 389
17. A profi: Karl Brandt 405
18. A gyilkosok: Paul Zapp és Egon Zill 419
19. A „boszorkány" és a „bestia": Ilse Koch és Irma Grese 431
20. Az anya: Gertrud Scholtz-Klink 445
21. A sztár: Leni Riefenstahl 459
22. A feljelentő: Luise Solmitz 475

Végkövetkeztetés 493
Epilógus: A hölgy a vonaton 503

Jegyzetek 507
Bibliográfia 579
Név- és tárgymutató 612

Képek jegyzéke

A fényképek jogtulajdonosainak nevét dőlt betűvel írtuk.

30. o. Hitler a Balti-tengernél Kelet-Poroszországban, 1932 előtt. *Ullstein Bild/Getty Images.*
134. o. Hermann Göring egy oroszlánkölyökkel a karjában a carinhalli birtok (Berlin) mini állatkertjében, 1935 körül. *Bettmann/Getty Images.*
158. o. Joseph Goebbels az 1930-as években. *Universal History Archive/Getty Images.*
176. o. Ernst Röhm 1930 körül. *Hulton Archive/Getty Images.*
191. o. Heinrich Himmler *(balra)* Walter von Reichenau tábornokkal, amint az NSDAP téli játékait figyelik Rottach-Egernben, 1937. *Ullstein bild/Getty Images.*
210. o. Joachim von Ribbentrop *(balra)* Benito Mussolinivel a Duce szalonkocsijában egy tárgyalás alkalmával, 1940. *Heinrich Hoffmann/Ullstein Bild/Getty Images.*
230. o. Alfred Rosenberg a zeneszerző Händel 250. születésnapja alkalmából tartott fesztiválon mondott beszéde közben, Halle, 1935. *Bettmann/Getty Images.*
248. o. Albert Speer, 1933. *Ullstein Bild/Getty Images.*
270. o. Rudolf Hess beszédet mond, 1935 körül. *Gamma-Keystone/Getty Images.*
286. o. Franz von Papen, 1934. *Imagno/Getty Images.*
304. o. Robert Ley *(balra)* Berlin egyik gyárában tartott látogatás alkalmával a windsori herceggel, 1937. *FPG/Archive Photos/Getty Images.*
320. o. Julius Streicher beszédet mond a Berlin-Tempelhof repülőtéren, 1935. *Ullstein Bild/Getty Images.*

334. o. Reinhard Heydrich vívóruhában, 1943. *Ullstein Bild/Getty Images.*
350. o. Adolf Eichmann, dátum nélküli fénykép. *Ullstein Bild/Getty Images.*
364. o. Hans Frank, 1935. *Bettmann/Getty Images.*
390. o. Wilhelm Ritter von Leeb, 1941. *Heinrich Hoffmann/Ullstein Bild/Getty Images.*
406. o. Karl Brandt a nürnbergi tárgyalás során, 1947. *Gamma-Keystone/Getty Images.*
418. o. Paul Zapp *(fent)* a müncheni tárgyalás során, 1970. *Keystone/Hulton Archive/Getty Images.* Egon Zill *(lent)* a Waffen-SS boszniai önkénteseivel, 1943. *Bundesarchiv (Bild 146-1974-059-40).*
430. o. Ilse Koch *(fent)*, 1940. *Universal History Archive/UIG/Getty Images.* Irma Grese *(lent)* Cellében tárgyalásra vár, 1945. *Apic/Getty Images.*
444. o. Gertrud Scholtz-Klink beszédet mond Stuttgartban, 1938. *Heinrich Hoffmann/Ullstein Bild/Getty Images.*
458. o. Leni Riefenstahl szemtanúja, amint zsidókat mészárolnak le a lengyelországi Końskiéban, 1939. *Instytut Pamieci Narodowej, Warsaw (GK-5-1-237-5-1).*
474. o. Luise Solmitz a férjével, Friedrich Solmitzcal és a lányával, Giselával. *Staatsarchiv Hamburg (Solmitz-Nachlass, Bestand 622-1/140 Solmitz, Akte 16).*

Előszó

Kik voltak a nácik? Mi motiválta a náci mozgalom vezetőit és funkcionáriusait, valamint azokat, akik megvalósították a tervüket? Mi történt az erkölcsi iránytűjükkel? Valamilyen értelemben deviánsak, zavartak vagy degeneráltak voltak? Bűnös szándékkal cselekvő gengszterek voltak? Vagy „hétköznapi férfiak" (és néhány nő), pontosabban „hétköznapi németek" voltak? A társadalom perifériájáról jöttek, kívülállók voltak, vagy bizonyos értelemben a német társadalom fő áramlatának részét képezték? És hogyan magyarázzuk Hitler törekvését a diktatórikus hatalomra? Egyfajta üres, személyes tulajdonságoktól és magánélettől mentes burok volt, amelybe a németek a legmélyebb politikai ambícióikat és vágyaikat öntötték? Mi késztette az egyébként normális embereket arra, hogy szörnyű és gyilkos cselekedeteket hajtsanak végre vagy hagyjanak jóvá a nácizmus valódi és feltételezett ellenségei ellen? Vagy talán egyáltalán nem is voltak normálisak? Ezen túlmenően, miért ment bele oly sok felelős pozícióban, a társadalom kulcsfontosságú intézményeiben dolgozó vezető német a diktatúrába, a háborúba és a népirtásba? És mit gondoltak a Harmadik Birodalom idején tanúsított magatartásukról azok, akik túlélték a háborút? Átértékelték-e erkölcsi szempontból, megbánták-e, megértették-e, hogy mit tettek?

Ezek a kérdések állnak jelen könyv középpontjában, mert az elmúlt néhány évben újból sürgetővé és fontossá váltak. A XXI. század kezdete óta ugyanis veszélybe kerültek a demokratikus intézmények a világ számos országában. Erőemberek és leendő diktátorok jelentek meg, gyakran jelentős népi támogatással, hogy aláássák a demokráciát, elhallgattassák a médiát, ellenőrizzék az igazságszolgáltatást, megfojtsák az ellenzéket és aláássák az alapvető emberi jogokat. A politikai korrupció, a hazugság, a becstelenség és a csalás váltak a politika új pénznemévé, ami végze-

tes következményekkel jár alapvető szabadságjogainkra nézve. Egyre nő a gátlástalan politikusok által szított gyűlölet és kisebbségüldözés. Borús a jövő, a szabadság, és bizonytalanok a demokrácia kilátásai.

Hogyan magyarázzuk a zsarnokok és sarlatánok felemelkedését és győzelmét? Mi miatt ragad magával valakit a hatalom- és uralomvágy? Miért sikerül az ilyen embereknek – és szinte mindig férfiakról van szó – tanítványokat és támogatókat gyűjteniük maguk köré, akik hajlandók végrehajtani a parancsaikat? Vajon annyira gyenge és eltorzult volna a társadalom erkölcsi értékrendje, hogy egyesek hajlandósága az emberi tisztesség hagyományos szabályainak megsértésére nem ismer határokat? Ebben a nyugtalanító helyzetben sokan a múltban keresik a választ ezekre a kérdésekre. A demokrácia összeomlásának és a diktatúra győzelmének paradigmája továbbra is a Weimari Köztársaság bukása és a nácik felemelkedése. Hitlert és körét sokféleképpen értelmezték már: pszichopaták csoportjaként, bűnözői bandaként, kívülállók bagázsaként, sőt az ókori Róma legzavarosabb és legpusztítóbb császárainak és udvartartásának modern változataként. Nem ritkán őrültnek, vagy legalábbis valamilyen módon pszichésen zavartnak írták le őket. Ez a könyv alaposan szemügyre veszi azokat az embereket, akik megdöntötték a Weimari Köztársaság törékeny demokráciáját, létrehozták a Harmadik Birodalmat, több mint egy évtizeden át hatalmon tartották, és háborúba, népirtásba és önpusztításba sodorták. Csak az egyes személyiségek és történeteik vizsgálata révén érthetjük meg azt a perverz erkölcsiséget, amely a náci rezsimet létrehozta és fenntartotta, és ezáltal talán levonhatunk néhány tanulságot arra a zavaros korszakra nézve, amelyben élünk.

A háborút követő fél évszázadban az életrajzi megközelítés nem volt divatos, különösen Németországban nem, azon nyilvánvaló oknál fogva, hogy a „nagy emberek" kultusza a nácizmus alatt érte el katasztrofális tetőpontját, az emberi társadalom veszélyesen demokráciaellenes megértési módjának bizonyult. A nácizmust vizsgáló vezető történészek, mint például a néhai Hans Mommsen, inkább a strukturális tényezőket, az intézményeket és a folyamatokat hangsúlyozták. Mommsen még úgy vélte, hogy a nácizmust és a Harmadik Birodalmat könnyebb lenne megérteni, ha az egyéneket teljesen kihagynánk a történetből.[1] Németországban az egyének jelentőségének hangsúlyozása a náci mozgalomban és a Harmadik Birodalomban túl könnyen elvonta a figyelmet a német intézmények és hagyományok, és általánosabban, magának a német népnek

a részvételéről a modern történelem e legsötétebb fejezetében. Az, hogy mindent Hitlerre vagy a közvetlen beosztottjaira kentek, túlságosan is felmentette a németek nagy tömegét.

Az elmúlt évtizedekben rengeteg kutatás foglalkozott Németország és a németek társadalom- és intézménytörténetével a XX. század első felében. Paradox módon ez a történészek figyelmét ismét más és kifinomultabb formában a náci mozgalom és a náci rezsim vezetőire és kiszolgálóira irányította át, és felvetődött a kérdés, hogy kik voltak ők, milyen emberek voltak, mekkora hatalommal rendelkeztek, és milyen módon működtek együtt az emberiség történetének leggyilkosabb és legpusztítóbb rendszerének létrehozásában és működtetésében. Végül is egyedi emberek voltak, gyakran élesen körülhatárolt személyiséggel, akiknek a gondolatai és tettei kézzel fogható hatást gyakoroltak, különösen egy olyan diktatúrában, amely kevés korlátot szabott az étvágyuknak, vágyaiknak, eszméiknek, tetteiknek vagy hatalméhségüknek.

Az elmúlt években ezért gyakorlatilag az összes jelentős náci vezetőről megjelentek nagyszabású, alapos kutatásokon alapuló életrajzok, és számos tanulmányt publikáltak a hatalmi ranglétrán lejjebb elhelyezkedő személyekről is. Az olyan emberekről, mint Goebbels, Speer, Himmler, Rosenberg, sőt maga Hitler is, a naplók, levelek és emlékiratok, a dokumentumok kommentált tudományos kiadásai, valamint számos, korábban nem hozzáférhető, sokféle forrás megjelentetése révén változott meg a tudásunk. Sokkal többet tudunk a náci korszak hétköznapi németjeiről is, beleértve az alacsonyabb szintű elkövetőket is, mint fél évszázaddal ezelőtt: arról, hogy mi motiválta őket, és miért szolgálták ki olyan gátlástalanul a rendszert. Velük kapcsolatban is megjelentek levelek, naplók és visszaemlékezések, gyakran nagyon szerény személyek írásai, amelyek új anyagok gazdag és összetett termését hozták, és amelyekkel mélyebben megérthetjük a hitleri Németországban élő emberek problémáit és azt, hogy miként próbáltak megbirkózni azokkal. A náci mozgalomról és a náci diktatúráról szerzett ismereteink átalakulása lehetővé teszi, hogy megismerjük a felelősség és a bűnrészesség skáláján alul lévőket is, és az életrajzi megközelítés, amely gyakran a háború utáni perekben bemutatott bizonyítékokon alapul, körülbelül a századforduló óta az „elkövetőkutatás" *(Täterforschung)* egyik fő támaszává vált. A jelen könyvem kiindulópontjául szolgáló kérdések megválaszolására tett eddigi kísérletek alapjai ma már sokkal nagyobb mértékben állnak rendelkezésre, mint akár húsz évvel ezelőtt.[2]

Művem középpontjában a náci párt legjelentősebb személyiségeitől, magától Hitlertől kezdődően a náci párt legalsó soráig és azon túl lévő emberek állnak. Jelen könyv tudatosan Joachim C. Fest néhai német történész, újságíró és műsorvezető *Das Gesicht des Dritten Reiches* (A Harmadik Birodalom arca) című, először 1963-ban megjelent, de azóta többször újranyomott klasszikus művét veszi mintául. Fest könyve azonnal bestsellerré vált, és számos idegen nyelvre lefordították. Több mint hatvan évvel az első megjelenése után még mindig érdemes elolvasni. Mégis, mivel több évtizeddel ezelőtt keletkezett, azóta számos, abban tárgyalt részletkérdést megcáfolt a történeti kutatás. Ráadásul a náci Németországról alkotott általános képünk is drámaian megváltozott az 1960-as évek óta. Fest a hidegháború tetőpontján írt a Harmadik Birodalomról, és azt a szovjetunióbeli sztálini diktatúrához hasonló „totalitárius" társadalomnak tekintette. A hidegháború vége Európában olyan szemléletváltáshoz vezetett, amelyet magának a történelemtudománynak a fejlődése is támogatott. A náci rezsimről alkotott képünk kifinomultabbá vált, és a kérdéseket, hogy mi tette az egyes embert „elkövető"-vé, „szemlélő"-vé és „áldozat"-tá – hogy olyan kategóriákat alkalmazzunk, amelyeket önmagukban is árnyaltan és diszkriminatív módon kell alkalmazni –, a kényszer és az önkéntes hozzájárulás tágabb összefüggésében értelmezendők. Más szóval, az emberek nem mint erkölcsileg autonóm egyének hoztak döntéseket, és nem egy történelmi kontextus által nem befolyásolt légüres térben cselekedtek, de nem is voltak az ítélőképességüktől megfosztott automaták, akik csak azt tették, amit mondtak nekik. A döntéseik okait nem egyszerűen az egyének pszichológiai felépítésében kell keresni, hanem az adott helyzetekre adott reakcióikban és az őket körülvevő tágabb társadalomhoz való viszonyukban is.[3]

Körülbelül két évtizeddel ezelőtt megpróbáltam a nácizmust a Harmadik Birodalom nagyszabású narratív történelmén keresztül magyarázni. A harmadik és egyben utolsó kötet 2008-as megjelenése után azonban más projektek felé fordultam.[4] Amikor visszatértem a náci Németországgal kapcsolatos munkámhoz, azt tapasztaltam, hogy sok minden megváltozott: új kutatások, új levéltári felfedezések, új, korábban nem publikált dokumentumok váltak hozzáférhetővé, és az új munkák új perspektívákat és újszerű értelmezéseket tártak fel. Korunkban megjelent a gátlástalan populista politikusok egy csoportja, akiket nem érdekel, hogy igaz-e, amit mondanak, és az internet, valamint a közösségi média erőteljes fejlődése is elősegítette az igazsággal kapcsolatos sokkal szélesebb körű

bizonytalanságot, amelyhez a bizonyítékokon alapuló állítások, valamint a tudósok és szakértők által végzett munka megvetése társult. Mindez a korábbi műveimre való reflektálásra késztetett, és jelen könyv elkészítése lehetőséget adott arra, hogy újra átnézzem és néhány esetben újragondoljam az eddig levont következtetéseimet. A náci Németország történetéhez egy másik szemszögből – életrajzi szemszögből – visszatérni lenyűgöző és kifizetődő élmény volt.

Könyvem négy részre tagolódik. Az első ismét Adolf Hitler, a Vezér pályafutását és eszméit vizsgálja; a második részben a közvetlen beosztotti körét tárgyalom; a harmadik rész a náci ideológia elősegítőinek és végrehajtóinak történetét taglalja; a negyedik és egyben utolsó rész pedig a rendszer alacsonyabb szintű elkövetőit és eszközeit tekinti át. Ez azonban nem egy életrajzi gyűjtemény, sokkal inkább egymással összefüggő életrajzi esszék és az egyes személyiségekről szóló reflexiók szemelvénye. Nyilvánvaló, hogy a válogatásban van némi önkényesség. Joachim Fest például Martin Bormannról is írt egy fejezetet, mivel azonban viszonylag keveset tudunk erről a nagyrészt a színfalak mögött működő, és csak a rendszer vége felé jelentőssé váló személyiségről, úgy döntöttem, hogy kihagyom őt. Míg Fest műve tartalmazott egy fejezetet az „értelmiségiek"-ről, főként az irodalmárokról, én a szakemberekről, különösen az orvosokról írtam. Az egyszerű elkövetőkről is beszámoltam, akik sem csoportként, sem egyénként nem tűntek ki egyértelműen Fest felméréséből. Fest egy általános fejezetet szentelt a nőknek, mivel azonban ez az egyik leggyengébb fejezet a könyvében, én inkább egy sor konkrét nőre összpontosítottam, a náci rendszer fanatikus támogatóitól kezdve az „útitársak"-on át a haszonélvezőkig. Minden fejezet önállóan is olvasható, függetlenül attól, ami előtte van, bár ez szükségessé tesz némi ismétlést, amit igyekeztem a minimálisra csökkenteni. A Hitlerről szóló nyitófejezet, amellett, hogy bemutatja az egész történet kulcsfiguráját, egyúttal a háttérbeszámolót is tartalmazza, amely a következő fejezetek alapja is egyben; ezzel remélem, elkerülhető, hogy újra és újra ugyanazt a témát kelljen körbejárni.

Ezt a könyvet kíváncsiságból kezdtem el írni: a Harmadik Birodalomról való sokéves tanítás és kutatás során úgy éreztem, hogy sokkal többet tudok a nácik nagyobb történelmi folyamatairól és hatásairól, mint az egyes vezetőiről és a követőikről, akiknek a jellemét, rájöttem, sok esetben nem értem teljesen. Jelen kötet kísérletet tesz arra, hogy az elkövetők személyiségét társadalmi és politikai összefüggéseikben vizsgáljam,

de remélem, hogy felbukkan legalább néhány minta és közös vonás. Felfedezéseim során számos személytől és intézménytől kaptam segítséget. Nem is kezdhettem volna bele ebbe a vállalkozásba, ha nem támaszkodtam volna a Cambridge-i Egyetemi Könyvtár hatalmas forrásanyagára, amelynek a modern német történelemmel kapcsolatos állománya páratlan. Sokan türelmesen meghallgattak, amikor megpróbáltam elmagyarázni a megközelítésemet, és hatalmas hasznát vettem a bátorításuknak. Az Ella Wrighttal, Helen Sage-gel és a 72 Films csapatának többi tagjával a BBC 2 számára készített *Rise of the Nazis* (A nácik felemelkedése) című film, valamint az Atlanti-óceán túlpartján Rachael Profiloskival, Axel Gerdau-val és a Spectacle Productions csapatával való együttműködés tanulságos és hasznos tapasztalatokat jelentettek, amelyekből sokat tanultam. Számos barátom és kollégám olvasta a kéziratot: mélyen hálás vagyok Joanna Bourke-nek, Niamh Gallaghernek, Jan Ruegernek, Rosie Schellenbergnek és Nik Wachsmannak a bátorításukért, valamint a javaslataikért és a javításokért. Simon Winder a londoni Allen Lane-nél, valamint Scott Moyers és Helen Rouner a New York-i Penguin Pressnél példás szerkesztők voltak, Richard Duguiddal pedig öröm volt együtt dolgozni a könyv elkészítésében. Richard Mason aprólékos szövegszerkesztő volt, Cecilia Mackay pedig fáradhatatlan képkutató. Christine L. Corton végig támogatott a kutatás, az írás és a gyártás folyamatában, valamint szakmai szemmel figyelte a korrektúrákat. Mindannyiuknak mélyen hálás vagyok. Mint mindig, az esetleges hibákért egyedül én vagyok felelős.

Az oxfordi oktatómnak szóló dedikáció tükrözi a hálámat, amiért csodás módon bevezetett a történelemtudományba, amely egy életre szólt.

Barkway, Hertforshire, 2024. január

Prológus: A hölgy a tárgyaláson

Marie-Claude Vaillant-Couturier (1912–1996) fotóriportert 1942 februárjában letartóztatták franciaországi ellenállási tevékenysége miatt, és Auschwitzba deportálták, ahol 1944 augusztusáig, a ravensbrücki koncentrációs táborba való átszállításáig tartózkodott. Az Auschwitzban látottakról a következő vallomást tette a nürnbergi háborús bűnöket vizsgáló bíróság előtt, Charles Dubost francia ügyész vizsgálata során, 1946. január 28-án.

MADAME VAILLANT-COUTURIER: ...Láttuk, amint a vagonokat felnyitották, és a katonák férfiakat, nőket és gyerekeket tereltek ki belőlük. Ezután szívszorító jeleneteknek voltunk tanúi: idős házaspárokat kényszerítettek arra, hogy elváljanak egymástól, anyákat, hogy elszakadjanak fiatal [serdülő] lányaiktól, mivel az utóbbiakat a táborba küldték, míg az anyákat és a [kis]gyermekeket a gázkamrákba. Ezek az emberek nem tudták, hogy milyen sors vár rájuk. Csupán felháborodtak azon, hogy szétválasztották őket, de nem tudták, hogy a halálba mennek. Hogy a fogadtatásukat kellemesebbé tegyék, ebben az időben – 1944 június-júliusában – egy zenekar, amely internáltakból állt, mind fiatal és csinos lányokból, akik fehér blúzt és tengerészkék szoknyát viseltek, a vonatok érkezésekor vidám dallamokat játszott..., mint például *A víg özvegy*, a „Barcarola" a *Hoffman meséi*ből és így tovább. Ezután közölték velük, hogy ez egy munkatábor, és mivel nem vitték be őket a táborba, csak a virágos növényekkel körülvett kis peront látták. Természetesen fel sem foghatták, hogy mi vár rájuk. A gázkamrába kiválasztottakat, vagyis az öregeket, az anyákat és a gyerekeket egy vörös téglaépületbe kísérték.

DUBOST: Ők nem kaptak azonosító számot?

VAILLANT-COUTURIER: Nem.

SOMOGYI KÖNYVTÁR 1014905 1881 SZEGED

DUBOST: Nem voltak tetoválva?
VAILLANT-COUTURIER: Nem. Még csak meg sem számolták őket.
DUBOST: Ön kapott tetoválást?
VAILLANT-COUTURIER: Igen, nézze. [A tanú megmutatta a karját.] Egy vörös téglaépületbe vitték őket, amelyen a „Baden", azaz „Fürdő" felirat szerepelt. Ott először is levetkőztették őket..., mielőtt bementek az úgynevezett zuhanyzóba. Később, a Magyarországról érkező nagy konvojok idején már nem maradt idő színészkedni vagy színlelni: brutálisan levetkőztették őket. Ezeket a részleteket azért tudom, mert ismertem egy franciaországi kis zsidó lányt, aki a családjával a „Republique" negyedben lakott.
DUBOST: Párizsban?
VAILLANT-COUTURIER: Párizsban. „Kis Marie"-nak hívták, és ő volt az egyetlen túlélő egy kilencfős családból. Az édesanyját és hét testvérét a megérkezéskor elgázosították. Amikor találkoztam vele, éppen a csecsemők levetkőztetésével foglalkozott, mielőtt a gázkamrába vitték őket. Miután az embereket levetkőztették, bevitték őket egy helyiségbe, amely egy kicsit olyan volt, mint egy zuhanyzó, és a mennyezeten lévő nyíláson keresztül gázkapszulákat dobtak be. Egy SS-katona egy kémlelőnyíláson keresztül figyelte a hatást. Öt vagy hét perc múlva, amikor a gáz elvégezte a feladatát, [az SS-katona] jelzett, hogy nyissák ki az ajtókat. Ekkor gázálarcos férfiak – ők is internáltak voltak – mentek be a helyiségbe, és elvitték a holttesteket. Elmondták, hogy biztosan szenvedtek az internáltak, mielőtt meghaltak, mert szorosan egymásba kapaszkodtak, és nagyon nehéz volt szétválasztani őket.

Ezután egy külön osztag jött, hogy eltávolítsa az aranyfogakat és a műfogsorokat. Aztán amikor a holttestek már hamuvá váltak, ismét átrostálták a maradványokat, hátha aranyat találnak.

Auschwitzban nyolc [*valójában négy*] krematórium volt, de 1944-től kezdve ezek nem bizonyultak elegendőnek. Az SS az internáltakkal nagy gödröket ásatott, amelyekbe benzinnel locsolt ágakat helyeztek, majd meggyújtották azokat. Ezután a holttesteket a gödrökbe dobták. A mi blokkunkból egy-egy konvoj megérkezése után háromnegyed vagy egy órával látni lehetett a nagy lángokat a krematóriumból, és az égő gödrök megvilágították az eget...
DUBOST: Tudna nekünk mesélni a tél elején történt szelekciókról?
VAILLANT-COUTURIER: ...1944 karácsonyán – nem, 1943-ban, 1943 karácsonyán –, amikor karanténban voltunk, láttuk, mivel a 25-ös blokkal szemben laktunk, a meztelenre vetkőztetett nőket, akiket a 25-ös blokkba hoztak. Aztán nyitott teherautókkal odahajtottak, és ezekre terelték fel

a meztelen nőket, annyit, amennyit a teherautók elbírtak. Valahányszor egy teherautó elindult, a hírhedt Hössler... a teherautó után futott, és a bunkósbotjával többször megütötte a halálba tartó meztelen nőket. Ők tudták, hogy a gázkamrába kerülnek, és megpróbáltak elmenekülni. Lemészárolták őket. Megpróbáltak leugrani a teherautóról, mi pedig a saját tömbünkből néztük a teherautókat, és hallottuk a nők gyászos jajgatását, akik tudták, hogy el fogják őket gázosítani. Sokan közülük életben maradhattak volna, mivel csak rühesek voltak, és talán túl alultápláltak...

Mivel a zsidó nőket egész családjukkal együtt küldték Auschwitzba, és azt mondták nekik, hogy ez egyfajta gettó, ezért azt tanácsolták nekik, hogy minden vagyontárgyukat és ingóságukat vigyék magukkal. Ennek következtében jelentős vagyon volt náluk. Ami a szaloniki zsidó nőket illeti, emlékszem, hogy megérkezésükkor képeslapokat kaptak „Waldsee" címzéssel, amely hely nem is létezett, és egy nyomtatott szöveget, amelyet el kellett küldeniük a családjuknak, és amelyen ez állt: „Nagyon jól megvagyunk itt; van munkánk, és jól bánnak velünk. Várjuk, hogy ti is gyertek". Én magam láttam a szóban forgó képeslapokat; és a *Schreiberinnen*, azaz a blokk titkárai utasítást kaptak, hogy osszák szét őket az internáltak között, hogy postázzák a családjuknak. Tudom, hogy egész családok érkeztek ezeknek a képeslapoknak a hatására.

[Dr. Hanns Marx, Julius Streicher ügyvédjének keresztkérdése]

MARX: ...Ön azt mondta korábban, hogy a német népnek tudnia kellett az Auschwitzban történtekről. Mire alapozza ezt a kijelentését?
VAILLANT-COUTURIER: Már elmondtam önnek: először is ott volt az a tény, hogy amikor elindultunk, a Wehrmacht lotaringiai katonái, akik Auschwitzba vittek minket, azt mondták nekünk: „Ha tudnátok, hová mentek, nem sietnétek annyira." Aztán ott volt az is, hogy a német nők, akik kijöttek a karanténból, hogy német gyárakba vigyék őket dolgozni, tudtak ezekről az eseményekről, és mindannyian azt mondták, hogy kint beszélni fognak róluk. Továbbá az is tény, hogy a gyárakban, ahol a foglyok dolgoztak, kapcsolatban álltak a német civilekkel, és a női őrök is kapcsolatban álltak a barátaikkal és a családjaikkal, és gyakran elmondták nekik, hogy mit láttak.

(Nemzetközi Katonai Törvényszék, Tárgyalási jegyzőkönyvek, 6. kötet, negyvennegyedik nap, 1946. január 28., hétfő, délelőtti ülés.)

ELSŐ RÉSZ

A Vezér

Bevezető

Jelen könyvet nem lehet mással kezdeni, mint egy Hitlerről szóló életrajzi esszével. Hitler nélkül nem létezett volna a Harmadik Birodalom, nem tört volna ki a második világháború és nem lett volna holokauszt, vagy legalábbis nem abban a formában, ahogyan ezek a szerencsétlen események lezajlottak. Hitlert gyakran mégis egy rejtélynek láttatják. Mindenki számára tudvalevő, hogy ő volt az a diktátor, aki kirobbantotta a második világháborút, és elrendelte hatmillió európai zsidó kiirtását, mielőtt 1945. április 30-án öngyilkosságot követett volna el berlini bunkerében. Ha azonban részletesebb választ szeretnénk kapni az őt körülvevő kérdésekre, akkor az 1930-as évek óta rendszeres időközönként megjelenő életrajzi sorozathoz fordulhatunk. Amennyiben eltekintünk a könyvpiacot, a sajtót, az internetet és a médiát továbbra is elárasztó több ezer szenzációhajhász fércműtől, spekulatív fantáziálástól, politikai indíttatású narratívától, szenzációs, de kétes „leleplezés"-től és megszállott, de bizonyíthatatlan elméletalkotástól, még mindig akad néhány komoly, gondos kutatáson alapuló és pedánsan összeállított életrajz a náci vezérről. Az elsőt még Hitler életében írta Konrad Heiden liberális német újságíró, egy kortárs, aki az 1920-as években és az 1930-as évek elején Münchenben szemtanúja volt Hitler felemelkedésének, és miután 1933 januárjában elmenekült Németországból, a rendelkezésére álló, bőséges információ alapján olyan életrajzot írt, amelyben Hitler hatalomra jutását összekapcsolja a német nép céljaival és félelmeivel.[1]

Mindezek ellenére, egészen Hitler haláláig és a Harmadik Birodalom bukásáig nem lehetett teljes képet alkotni a náci diktátor életéről. Az első komoly, háború utáni életrajz a brit történész, egyben a Munkáspárt jelentős véleményalkotója, Alan Bullock tollából született, akit a brit nagyközönség jól ismert a BBC rádió *The Brains Trust* (Az agytröszt)

című műsorában való közreműködése révén. A *Hitler: A Study in Tyranny* (Hitler, tanulmány egy zsarnokságról) című könyvében Hitlert politikai opportunistaként ábrázolta, akit nem ideológia vagy hit vezérelt, hanem a korlátlan „hatalomvágy". Bullockra nagy hatással volt ebben a nézetében a kiábrándult német konzervatív Hermann Rauschning, aki Hitler hatalomátvételét „a nihilizmus forradalmá"-nak tekintette, hogy a nácizmus felemelkedéséről szóló mélyreható elemzésének címét idézzem. Bullock értelmezését azonban hamar megkérdőjelezte oxfordi professzor társa, Hugh Trevor-Roper, a klasszikus oknyomozó riport, a *The Last Days of Hitler* (Hitler utolsó napjai, 1947) szerzője, aki „The Mind of Adolf Hitler" (Adolf Hitler elméje) című esszéjében amellett érvelt, hogy Hitlert valójában koherens célok vezérelték.[2]

Bár Bullock életrajza óriási közönségsikert aratott, végül Trevor-Roper nézete győzedelmeskedett. 1969-ben, amikor a nácizmus és eredetének komoly tudományos kutatása éppen csak elkezdődött Németországban, Eberhard Jäckel stuttgarti történész egy rövid könyvet adott ki, amelyben azt állította, hogy Hitlert nem a hatalomvágy, hanem két alapvető meggyőződés vezérelte: az antiszemitizmus, az összes zsidó elleni megsemmisítő gyűlölet; és a *Lebensraum,* azaz az „élettér" elmélete, vagyis az az elképzelés, hogy Németországnak és a németeknek meg kell hódítaniuk Kelet-Közép- és Kelet-Európát a túléléshez.[3] Az ilyen és hasonló érvek fényében Bullock végül meggondolta magát, és egy későbbi munkájában elismerte, hogy Hitler lelki alkatában erősen jelen volt az ideológiai indíttatás.[4] Innentől kezdve az életrajzok mindegyike igazi ideológusként ábrázolta Hitlert, bár merőben eltérő megközelítéssel és értelmezéssel. A konzervatív német újságíró, Joachim Fest, a nagy tudású és elismert történész volt az első, aki 1974-ben egy hatalmas életrajzot jelentetett meg róla angolul.[5] Rauschninghoz hasonlóan Fest is forradalmárnak látta Hitlert, bár olyan forradalmárnak, aki reakciós elemeket épített a világképébe. A náci vezérről kialakított képet illetően mindenkinél nagyobb hatást gyakorolt Festre Albert Speer, az egykori fegyverkezési miniszter, akivel együtt dolgozott az *Inside the Third Reich* (A Harmadik Birodalmon belül) című memoárján, és életrajzában átvette Speer számos, gyakran félrevezető értelmezését. Festet annak idején széles körben dicsérték Hitler jellemének pszichológiai ábrázolásáért, de ma már a nézetei közül számos homályosnak és megalapozatlannak tűnik. Hitler pályafutásának tágabb történelmi kontextushoz való kapcsolása során Fest túlságosan is a „német nép"-re, a kor „patológiá"-jára és az 1918-as vereséget állítólagosan követő, az egyszerű németek „dezorientáltság"-ára vonatkozó átfogó pszichológiai általánosításokra támaszkodott. A kritikusok azt is kifogásolták, hogy alábecsülte a konzervatív elit szerepét Hitler hatalomra jutásában és későbbi támogatásában.[6]

Egészen az 1990-es évek legvégéig váratott magára azonban az, hogy Fest életrajzát egy másik, még terjedelmesebb, kétkötetes életrajz váltsa fel, amelyet Ian Kershaw brit történész készített. Kershaw eredetileg középkorász volt, majd a müncheni Kortárs Történeti Intézetben a náci Németország történészévé képezte át magát. Itt az intézet igazgatója, Martin Broszat volt a mentora, aki mindenekelőtt a náci Németország hatalmi struktúrájának személyes vonatkozásaira összpontosított. Kershaw a karizma weberi koncepcióját alkalmazta a német diktátor életére vonatkozóan, és úgy ábrázolta Hitlert, mint aki részben egy lelkes tanítványokból álló „karizmatikus közösség" megteremtője, amely közösség tagjai a rajongásukkal egyre inkább arra késztették vezérüket az 1920-as években, hogy mind erősebben higgyen önmagában. Hitler kezdetben kételkedett abban, hogy képes kivezetni Németországot a háborút közvetlenül követő évek káoszából, de az 1920-as évek közepére meggyőződésévé vált az, amiről közvetlen támogatói szüntelenül biztosították, hogy történelmi küldetése van. Tehát nem ő vette rá az embereket arra, hogy kövessék, ahogyan azt sok elemző állította, hanem a követői inspirálták, hogy vezesse őket. A „hatalomátvétel" után Hitler ideológiai indíttatását fokozatosan átültették a politika területére is, mivel azonban Hitler rendszertelenül dolgozott, beosztottjainak gyakran találgatniuk kellett, hogyan cselekedjenek, amennyiben – egy magas rangú köztisztviselő megfogalmazásában* – „a Führer felé haladva" akartak dolgozni. Mivel általában úgy képzelték, hogy az általa preferált politika a leginkább „nemzetiszocialista", azaz a legszélsőségesebb, ez egy önfenntartó radikalizálódási folyamatot eredményezett, amelyhez Hitler általában kénytelen volt alkalmazkodni.[7]

Peter Longerich német történész, aki olyan náci vezetők, mint Joseph Goebbels és Heinrich Himmler számos fontos életrajzának szerzője, pontosan az ellenkező irányvonalat képviselte.[8] Longerich kijelentette, hogy

* Werner Willikens (1893–1961) náci politikus, a Birodalmi Élelmiszerügyi és Mezőgazdasági Minisztérium államtitkára mezőgazdasági szakembereknek tartott 1934. február 21-i beszédében használta először a „Dem Führer entgegenarbeiten" (angolul: working towards the Führer) kifejezést, amely a náci bürokrácia szimbólumává vált. – *A szerk.*

elérkezett az ideje felhagyni azzal az elképzeléssel, hogy Hitler „egy olyan ember volt, aki a saját karizmája árnyékában állt", és aki megteremtette a „társadalmi erők és a náci uralmi rendszer meghatározó struktúráját".[9] Ehelyett – érvelt – „akár a külpolitikában vagy a hadviselésben, akár a terrorban vagy a tömeggyilkosságokban, az egyházpolitikában, a kulturális kérdésekben vagy a németek mindennapi életében, Hitler mindenütt részletesen meghatározta a rezsim politikáját".[10] Longerich könyvének olvasása során azonban számos olyan esetet fedezhetünk fel, ahol az a határozott szándéka, hogy mindent Hitler akaratának tulajdonítson, egyfajta túlreagálás a korábbi kísérletekre, amelyek Hitlert „gyenge diktátor"-ként, személytelen strukturális erők játékszereként ábrázolták, aki inkább reagált az eseményekre, semmint alakította azokat. És ahogy a legújabb nagyszabású életrajz szerzője, a német újságíró, Volker Ullrich – akadémikus végzettségű történész, akinek egy sor fontos könyvet köszönhetünk – rámutat, Longerich állítása, miszerint Kershaw életrajza egy olyan diktátort mutat be az olvasóknak, aki „alapvetően felcserélhető, felesleges, legjobb esetben gyenge" – igazságtalan.[11] Valójában Kershaw elkerülte az „intencionalizmus" – amely mindent, ami történt, Hitler akaratának tulajdonít – és a „funkcionalizmus" – amely mindent többé-kevésbé kizárólag személytelen, strukturális tényezőknek tulajdonít – kettős buktatóját, és ehelyett a kettő közötti kölcsönhatásra összpontosított, így túllépett ezen a régóta tartó vitán.[12]

Voltaképpen Ullrich maga is ezt a vonalat képviseli a náci vezérről írt életrajzában.[13] Ő azonban egy humánusabb Hitlert tárt az olvasó elé, mint akár Kershaw, akár Longerich. Feltűnő, hogy azon túl, hogy a különböző életrajzírók a már említett szempontból eltérő álláspontot képviseltek, azzal kapcsolatban általában egyetértettek, hogy Hitler nem rendelkezett magánélettel, mentes volt a normális emberi érzelmektől, és nem utolsósorban azért vetette bele magát a politikába, hogy megszabaduljon saját belső ürességétől. Ez a nézet egészen Konrad Heidenig nyúlik vissza, aki azt írta, hogy Hitlerből „hiányzott a magánélethez szükséges bátorság".[14] Kershaw írt Hitler „zavart szexualitásáról, a fizikai érintkezéstől való irtózásáról, a nőktől való félelméről, a valódi barátságkötésre való alkalmatlanságáról és az emberi kapcsolatai ürességéről".[15] Longerich kijelentette, hogy „Hitler a nyilvános szerepén túl, magánemberként egész egyszerűen nem létezett".[16] Fest is arra a következtetésre jutott, hogy „Hitlernek nem volt magánélete".[17] És Ullrich is úgy vélte, hogy Hitlernek nem volt „belső érzelmi iránytűje".[18] Amikor Hitler életrajzírói ilyen megállapításokat tettek, talán öntudatlanul, de magát Hitlert idézték, aki számtalanszor elismételte, hogy feláldozta a magánéletét Németország boldogsága érdekében: egyedülálló maradt, a nyilvánosság szemében élettárs nélkül, mert ő „Németországgal házasodott össze". Valójában azonban mind Ullrich, mind Longerich számos részletet közölt Hitler élethosszig tartó, közeli barátságairól, az évek során az alkalmazottjaival kialakított közeli kapcsolatáról és az irántuk tanúsított lojalitásáról, és a magánéletéről, amelyet kíséretével élt, különösen az Obersalzbergben lévő hegyi menedékhelyén. Ami a szexuális életét illeti, az a tény, hogy orvosi feljegyzések bizonyítják, hogy bikaheréből származó szexuális ajzószert használt, amikor Eva Braunnal volt, elég meggyőző bizonyíték arra, hogy rendelkezett ilyesmivel.[19] A történészeket és másokat is gyakran az a vád éri, hogy „humanizálják" Hitlert. Ullrich azonban azt állítja, hogy pontosan erre van szükség. Hitler emberi lény, így az élete és a pályafutása meglehetősen nehéz és zavarba ejtő kérdéseket vet fel azzal kapcsolatban, hogy mit is jelent embernek lenni.[20]

Az évek során Hitler életrajzírói egyre növekvő mennyiségű információhoz és dokumentációhoz jutottak vele kapcsolatban. Amennyiben Konrad Heiden a náci vezetőről szóló kortárs beszámolóját újságcikkekre, interjúkra és személyes megfigyelésekre alapozta, Alan Bullock a háború utáni jegyzőkönyveket és a Nürnbergi Háborús Büntetőbíróság dokumentumait használhatta fel, míg Fest és Kershaw tanulmányaihoz fontos alapot szolgáltatott, hogy 1962-től kezdve Max Domarus német publicista és író négykötetes gyűjteményben publikálta Hitler 1932 és 1945 közötti beszédeit, valamint 1980-ban megjelentette korábbi, 1905 és 1923 közötti írásait.[21] 1990-től kezdődően megjelent Hitler 1925 és 1933 közötti beszédeinek és kiáltványainak tudományos kiadása, a *Mein Kampf* (Harcom) című önéletrajzi programművének kommentált újrakiadása, Joseph Goebbels propagandaminiszter terjedelmes naplói, Heinrich Himmler SS-főnök irodai naplói, Alfred Rosenberg náci ideológus teljes naplója és még sok más.[22]

Az egyik különösen sokat vitatott forrás az úgynevezett „asztali beszélgetések", amelyekben Hitler 1941 és 1942 közötti ebéd- és vacsoravendégeihez intézett monológjait közölték. 1941 júliusában Martin Bormann állt elő azzal az ötlettel, hogy ezeket is meg kellene őrizni az utókor számára. Bormann a segédtisztjére, Heinrich Heim náci jogászra bízta ezt a feladatot. Hitler nem a szokásos formában beszélgetett, sokkal inkább monologizált, és számos témát fejtegetett a hallgatósága előtt. Hatalma

csúcsán követői úgy érezték, hogy bölcs szavait mindenképpen meg kell őrizni. Heim elkísérte Bormannt ezekre az étkezésekre és figyelmesen hallgatta Hitler mondandóját, majd az étkezés után azonnal lediktálta a hallottakat a titkárának, és időnként újra átfutotta a leírtakat. Ezt követően Bormann elolvasta a dokumentumot, hozzátett vagy kijavított néhány dolgot az adott monológgal kapcsolatos saját élménye alapján, majd Heim kijavította a legépelt verziót, hogy elkészüljön a végső változat, amelyet aztán archiváltak. 1942. március 12-e és augusztus 1-je között Heim eltávozáson volt, és ez idő alatt a teendőit Henry Picker látta el, egy másik jogi végzettségű náci hivatalnok. Heim aztán 1942. szeptember 7-ig folytatta a monológok leírását. 1943 és 1944 között néhány kevésbé részletes jegyzet is készült, de ezek már jóval kevésbé voltak érdekfeszítőek. Picker volt az, aki a háborút követően először kiadta „Hitler asztali beszélgetései"-t, melyek tartalmazták Heim feljegyzéseit is, valamint a feljegyzések hitelességét bizonyító tanúvallomásokat és a Picker által készített magyarázó jegyzeteket is.[23]

Ezeket a jegyzeteket tehát nem Hitler titkárai írták le gyorsírással, ahogy időnként feltételezték, hanem az események után keletkeztek. Mennyire megbízhatóak tehát? Nyilvánvalóan nem pontos jegyzetek, sőt Heim többnyire valami hasonló mondattal vezette be az egyes témákat: „A főnök többek között ezt mondta." Ráadásul, míg Bormann Heim jegyzeteivel elégedett volt, Pickerét sokkal kritikusabban kezelte, számos csúsztatást vélt felfedezni bennük, sőt téves dátumokat és elírásokat is. Ennek ellenére nincs arra vonatkozó bizonyíték, hogy bárki, köztük Bormann, bármit beleírt volna vagy tendenciózus kiegészítéseket szúrt volna bele, hogy téves benyomást keltsen az olvasóban Hitler nézeteit illetően. Végül is Hitlert 1941-ben nem csak a saját beosztottjai és a Martin Bormannhoz hasonló náci fanatikusok istenítették, úgyhogy az „asztali beszélgetések" lejegyzésének valódi oka leginkább az volt, hogy a vezér gondolatait megőrizzék egyfajta szent szövegként, az elképzelt náci jövő útmutatójaként. Az elhangzottak jelentős megmásítása szentségtörés lett volna. Természetesen Hitler nem várhatta hallgatóságától, hogy ne ismételjék el mások előtt azokat, amiket ő mondott, tehát a kijelentései egyáltalán nem voltak privát vagy bizalmas jellegűek. Az „asztali beszélgetések" azonban a legkevésbé sem álltak ellentétben Hitler ismert nézeteivel, amelyeket a beszédeiben és az utasításaiban fejtett ki, és a korábban tárgyalt témák gyakori ismétlése és újbóli felvetése teljes következetességet mutat abban, amit Hitler a vizsgált időszakban mondott. Részletekkel

gazdagítják a már ismerteket, de nem tartalmaznak meglepő kinyilatkoztatásokat.[24] Abból, hogy az „asztali beszélgetések"-et emlékezetből jegyezték le, nem következik, hogy nem elég hűen örökítették meg vagy elferdítették, esetleg félreértelmezték azt, amit Hitler mondott.[25]

A háborút túlélt náci vezetők és az ismeretségi körük tagjai közül sokan kiadták a visszaemlékezéseiket, melyek közül néhány nemrégiben jelent meg. Ennek az anyagnak is vannak buktatói, de együttvéve nélkülözhetetlen alapot teremtenek Hitler életének és a náci mozgalomban, valamint a Harmadik Birodalomban játszott szerepének ki- és újraértékelésében. Ráadásul, a nácizmus és a Harmadik Birodalom szélesebb kontextusáról festett képet is jelentősen árnyalta az elmúlt harminc-negyven évben publikált tudományos cikkek és monográfiák özöne. A náci mozgalom, vagy még inkább a náci rezsim, szinte képtelenül nagy, a bürokrácia útvesztőiben keletkezett dokumentációt hagyott hátra, melynek csak igen kis részét publikálták. Tehát nincs hiány a náci vezérre vonatkozó anyag terén. Mindezek ellenére a történészek és az életrajzírók mélyen megosztottak a véleményük tekintetében. Továbbra is óriási kihívást jelent a történészek számára, hogy megértsék, mi motiválta Hitlert, és miért tudott ekkora hatalomra szert tenni, ennyi embert lenyűgözni.[26] Könyvem első fejezete ezekkel a kihívásokkal foglalkozik, ezekre próbál választ találni.

I.

A diktátor: Adolf Hitler

I.

Adolf Hitler élete első harminc évében egy senki volt. 1889. április 20-án született az ismeretlenségbe, az ausztriai Braunau am Innben, egy osztrák kistisztviselő fiaként. A korai életére vonatkozó hiányos információ keltette űrt az életrajzírók spekulációval töltötték ki, többnyire mindenféle bizonyíték szilárd alapja nélkül, amit főként az az elhibázott szándék vezérelt, hogy magyarázatot találjanak a későbbi karrierjére a korai években gyökerező, feltehetően torz egyéni patológián keresztül.[1] Ugyanakkor önéletrajzi jellegű, politikai írásművében, a *Mein Kampf*ban megjelent saját beszámolójára sem hagyatkozhatunk. Nem nevelkedett szegénységben, mint ahogy azt állította, és az apja, Alois sem volt alkoholista. Bár a XIX. század második felében Ausztriában normálisnak tekinthető testi fenyítést sem alkalmazta túlzóan, hogy fiát rendre szoktassa, kétségtelen, hogy Hitler igazat mondott, amikor azt állította, hogy inkább félt az apjától, semmint szerette őt.[2] Pedig az apja támogatta művészi ambícióit, szemben azzal, ahogy azt Hitler a *Mein Kampf*ban sugallta. 1900-ban apja, felismerve rajztehetségét, egy műszaki gimnáziumba *(Realschule)* íratta a fiát, nem pedig az értelmiségi pályára készítő humán gimnáziumba.[3] A linzi iskolában feltűnően fegyelmezetlen ifjú Hitler ideje nagy részét rajzolással és festéssel töltötte, amikor azonban 1907-ben jelentkezett a Bécsi Szépművészeti Akadémiára, nem vették fel, mert nem tudott emberi fejet rajzolni. Az igazgató azt tanácsolta neki, hogy inkább építészetet tanuljon, de Hitlernek nem volt megfelelő képzettsége ahhoz, hogy felvegyék oda. Minden kudarc ellenére ő továbbra is leginkább művészként tekintett önmagára.[4]

Akkoriban Hitler szülei már nem éltek: apja 1903-ban halt meg, anyja, Klara, akihez sokkal közelebb állt, 1907-ben. 1908-ban Bécsbe költözött,

és a következő öt évben ott lakott. Mivel édesanyja örökségéből, az árvaellátásából és tágabb családja támogatásaiból aránylag jól élt, nem érezte szükségét, hogy munkát keressen. Inkább rajzolással, vázlatok készítésével, olvasással töltötte az idejét – különösen a végzet, a hanyatlás és az erőszakon keresztüli megváltás különös hangulatát árasztó német legendákat és Karl May vadnyugati történeteit kedvelte –, és operába járt, ahol főként Richard Wagner középkori mítoszokon és mondákon alapuló, lovagi hősiességről, szerelemről és halálról szóló zenedrámáiért lelkesedett. Későbbi állítását, mely szerint már akkor a szélsőségesen nacionalista és antiszemita osztrák politikus Georg Ritter von Schönerer követője lett volna, nem árt kétkedéssel kezelni. Mint ahogy a *Mein Kampf*ban szereplő kijelentését is, hogy Bécsben vált radikális antiszemitává, meghazudtolja az a tény, hogy számos zsidóval ápolt barátságot az ott töltött évek alatt.[5] Valójában semmi nem bizonyítja hitelt érdemlően, hogy érdeklődött volna a politika iránt, vagy már akkor is fűtötte volna a zsidók iránti gyűlölet. Hitler kamaszkori legjobb barátja, August Kubizek, aki zenét tanult, majd később hivatásos hegedűművész és színházi karmester lett, élénk karakterrajzot adott róla. Szerinte Hitler szenvedélyes volt, közérthető és energikus, és szeretett beszélni, mégpedig sokféle témáról. A beszélgetések során azonban nem egy beszélgetőtársra volt szüksége, sokkal inkább hallgatóságra. A két kamasz azért kötött barátságot, mert mindketten rendszeresen eljártak a linzi operába, és egy ideig együtt is laktak. Kubizek úgy emlékezett vissza Hitlerre, mint komoly fiatalemberre, akinek kevés humorérzéke volt, de szerette kigúnyolni az ismerőseit. Legbensőbb érzelmeit megtartotta magának, bár Kubizek elmesélte, hogy Hitler beleszeretett egy Stefanie nevű lányba, de túl félénk volt ahhoz, hogy lépjen az ügyben. Kubizek szerint Hitler szexualitása „teljesen normális" volt. Szigorú polgári erkölcsi meggyőződése azonban távol tartotta őt a fiatal kortárs férfiakat olyannyira vonzó bordélyházaktól és utcanőktől. A művészet és az építészet iránt rajongott. Ideje jelentős részében kisebb-nagyobb városokat tervezett újra képzeletben, mindenekelőtt Linzet, és ez az elfoglaltsága élete végéig megmaradt.[6]

1908-ra Hitler elköltötte az anyai örökségét és súlyos anyagi nehézségekkel kellett szembenéznie, nem utolsósorban azért, mert túl sokat költött az operába járásra. Több hónapon át egy férfiak számára fenntartott hajléktalanszállón kényszerült meghúzni magát, és másodszorra is gorombán visszautasították a Szépművészeti Akadémia felvételijén. Mivel szilárd meggyőződése volt, hogy jelentős művész lesz belőle, nem volt

hajlandó kompromisszumot kötni és átlagos életet élni. A hajléktalanszállón az egyik barátja javaslatára képeslapokról másolt festményeket árult, amiből lett egy kevés pénze, de csak 1913 áprilisában, a huszonnegyedik születésnapján jutott némi örökséghez az egyik rokonától. 1913. május 25-én szerény, de elegendő és biztos jövedelmével Münchenbe költözött, hátrahagyva Bécs multikulturális miliőjét az általa olyannyira csodált Németországért, ahová szerinte a német nyelven beszélők, mint ő is, valójában tartoztak. Mivel azonban megtartotta osztrák állampolgárságát, a bajor rendőrség visszaparancsolta Ausztriába, hogy megkezdje a kötelező katonai szolgálatot. A sorozáson, az orvosi vizsgálat során fizikailag „túl gyengé"-nek minősítették, ezért visszatérhetett Münchenbe, ahol a következő néhány hónapban továbbra is céltalanul tengődött. A művészek és bohémek negyedeként ismert Schwabing kávézóiban üldögélt és a képeslapjait árulta. Eddig a pontig semmi nem jelezte előre a jövőbeni politikai karriert. Az élete kudarcok sorozata volt, nem tudta megvalósítani az ambícióit, korábbi társadalmi pozíciójából pedig, azaz, hogy egy biztos polgári családban nőtt fel, olyan mélyre süllyedt, amilyen mélyre csak lehetett. Az összes náci vezér közül ő volt a legdeklasszáltabb, társadalmi lecsúszása neki volt a legmeredekebb.

Az első világháború kitörése 1914 júliusának végén aztán mintha Hitler minden problémáját egy csapásra megoldotta volna. A *Mein Kampf*ban azt állította, hogy az volt élete legnagyszerűbb időszaka, és semmi okunk arra, hogy kételkedjünk ebben. Német hazafiságtól fűtve – és ez tükröződik az arcán azon a híres fényképen, amelyen 1914. augusztus 2-án a müncheni Odeonsplatzon összegyűlt, Németország háborúba való belépését ünneplő tömegben látható – augusztus 16-án, az első elutasítást követően, bevonult a bajor hadseregbe. Úgy látszik, hogy a tömeges sorozás zűrzavarában senki nem vette észre, hogy még mindig osztrák állampolgár volt, vagy hogy fizikailag nem volt éppen alkalmas a harcra. Némi alapkiképzés után az ezredével kiküldték a nyugati frontra. Túlélte a tűzkeresztséget a brit csapatokkal való heves összecsapásban, előléptették *Gefreiter*ré, és hírvivői feladatokat kapott, hogy parancsokat vigyen a tábori parancsnokságról a frontra. Előléptetése nem jogosította fel arra, hogy más katonáknak parancsolgasson, mint egy igazi tizedes; leginkább „rangidős közlegény"-ként lehetne jellemezni. Azt, hogy megkapta a Vaskereszt Első Osztályát, gyakran kivételes bátorságának tudják be, pedig, bár a tényleges beosztása mint az ezredparancsnokság futárja valóban veszélyes volt időnként, elsősorban frontvonal mögötti

tevékenységet jelentett. A főhadiszálláson való szolgálat révén a Hitlerhez hasonló katonák szoros kapcsolatba kerültek a kitüntetéseket odaítélő tisztekkel, így ezek a katonák nagymértékben felülreprezentáltak voltak a Vaskereszttel kitüntetettek között.[7] Bajtársai úgy emlékeztek rá, hogy nem volt sem kimagaslóan bátor, sem különösebben gyáva. Azt tartották róla, hogy nyugodtan és hatékonyan hajtotta végre a feladatait. Egyfajta magányos farkas volt, akit a bajtársai különcnek láttak, és „a művész"-nek hívtak. Miközben a többiek beszélgettek, viccelődtek, cigarettáztak, ittak vagy bordélyba jártak, Hitler egyedül maradt és olvasott. Bár némelyek már cinikusak voltak a háborúval kapcsolatban, Hitler számos alkalommal megfogalmazta elköteleződését a totális győzelem iránt, de ezt általában négyszemközt tette, amint azt a fennmaradt levelezése is bizonyítja. Miközben a többiek az ezredéből 1914 decemberében részt vettek a „karácsonyi fegyverszünet" spontán szerveződő focimeccsén, Hitler erre nem volt hajlandó. A többi katonához hasonlóan ő is gyorsan kiábrándult azokból a romantikus, hősies illúziókból, amelyek bevonulásra késztették. Helyette megtanult kemény lenni és könyörtelen, érzéketlenné vált a szenvedéssel és a halállal szemben. A katonai hierarchia és fegyelem rendet és strukturáltságot hozott az életébe, bár nem törekedett az előléptetésre, és a felettesei sem tartották alkalmasnak a magasabb rangra. 1916. október 5-én repesz fúródott a combjába, de nem volt életveszélyes a sebesülése. Az 1918-as, végül sikertelen tavaszi offenzívában is részt vett a nyugati fronton. Néhány hónappal később egy időre megvakult egy mustárgáztámadás során, amelynek következtében egy frontvonal mögötti kórházba küldték felépülni a pomerániai Pasewalk városába. Itt értesült 1918. november 10-én a végső német vereségről, a császár bukásáról és a baloldali munkás- és katonatanácsok által vezetett forradalom kitöréséről.[8]

II.

A munkás- és katonatanácsok hamar megadták magukat a császár korábbi ellenzékének, a Szociáldemokrata Pártnak, amely átvette az ország vezetését, és a liberálisok, valamint a katolikus Centrumpárt támogatásával új politikai rendszert hozott létre, amely jóval haladóbb szellemiséget képviselt, mint Bismarck és a császár önkényuralmi politikája. A kulturális központban, Weimarban – a XVIII. századi klasszikus

német költők, Goethe és Schiller városában –, az alakuló nemzetgyűlésen megszavazott köztársasági alkotmány alapvetően demokratikus volt: először adta meg a nőknek a szavazati jogot, és a mindenkori kormány a törvényhozásnak és a választópolgároknak tartozott felelősséggel. A később Weimari Köztársaságnak nevezett rendszernek azonban számos nehézséggel kellett megküzdenie. A szövetségesek háborús győzelmét megpecsételő versailles-i szerződés Németország területének és lakosságának mintegy 13 százalékát vette el a keleti és a nyugati határok mentén, megszüntette a tengerentúli gyarmatok német irányítását, és 100 000 főben maximalizálta a német hadsereg erejét, miközben megtiltotta a hadászati repülőgépek és csatahajók gyártását. Németországot aranyban fizetendő, hatalmas jóvátétel kiegyenlítésére kötelezték a Belgium és Északkelet-Franciaország megszállása által okozott károkért. A politikai stabilitást nagyon megnehezítette, hogy mintegy hat fontosabb, mélyen gyökerező és régóta fennálló társadalmi, regionális és vallási megosztottságot tükröző politikai párt létezett: szociáldemokraták, kommunisták, a katolikus centrum, nacionalisták, jobboldali liberálisok és baloldali liberálisok. Ráadásul számos konzervatív, nacionalista és szélsőjobboldali politikai csoport nem volt hajlandó elismerni az új köztársaság legitimitását, és a császár visszatértéről álmodoztak. A baloldalon a kommunisták „kapitalistá"-nak bélyegezték a köztársaságot, és a szovjet rendszert eredményező forradalom kirobbantásán fáradoztak. Az új alkotmány értelmében a pártok által megszerzett szavazatok aránya közvetlenül a törvényhozásban szerzett mandátumok arányát jelentette. Minden kormánynak különböző pártok koalíciójából kellett állnia, de ez nem annyira az arányos képviselet, mint inkább a többpártrendszer következménye volt, amelyet a Weimari Köztársaság a császárságtól örökölt.

Hitler későbbi állítása, mely szerint az 1918-as forradalom miatt döntött a politizálás mellett, a kérdés súlyos és túlzó leegyszerűsítése: ő ugyanis fokozatosan lépett be a politika világába. Nincs okunk kételkedni abban, hogy hatalmas megdöbbenést váltottak ki belőle a tűzszünet feltételei és Németország végső veresége, de több hónap is eltelt, mire politikai aktivitásba kezdett. Egyéb munkája nem lévén, először újra belépett a hadseregbe. Akkor sem tett semmit, amikor 1919-ben egy fanatikus nacionalista merényletben megölte a bajor munkás- és katonatanács vezetőjét, Kurt Eisnert Münchenben, a bajor fővárosban, amit aztán egy rövid életű anarchista rezsim követett. Ezután Münchenben megalakult a keményvonalas kommunisták tanácsa, amely uralmának

az önkéntesekből álló „szabadhadtest" vérfürdője vetett véget, akiket Johannes Hoffmann, a megválasztott mérsékelt szociáldemokrata bajor kormány vezetője küldött. Számos bajorországi jobboldalihoz hasonlóan Hitler is valószínűleg Hoffmannban látta az egyetlen azonnali reményt a rend megteremtésére, ezért támogatta eleinte a szociáldemokratákat. Miután katonatársai képviselőjükké választották, a tisztek Hitlert szemelték ki, hogy vizsgálatot indítson a katonáknak a forradalmi események során tanúsított viselkedésével kapcsolatban, majd segédkezzen az ellenforradalmi „nevelési" tanfolyamokon. Hamarosan felhívta magára a figyelmet azzal, amit az egyik hallgatója „fanatizmus"-nak nevezett, valamint a közönsége előtti nyilvánvaló népszerűségével. Valószínűleg azért vette fel ezt a szerepet, hogy bent maradhasson a hadseregben, mivel semmi más észszerű lehetősége nem volt az önfenntartásra. Ennek eredményeként azonban katonai identitását felváltotta az öntudatra ébredt politikus új identitása. Katonai személyiségét sem hagyta azonban teljesen hátra, hiszen Hitler a politikát egy más eszközökkel vívott háborúnak tekintette. Élete hátralevő részében úgy adta elő magát, hogy mindig a közönséges frontkatonaként megélt évekre helyezte a hangsúlyt, amikor a nép egyenruhás fiaként szolgált.[9]

A háborút követően a harmincegy éves Hitler politikai világszemléletének középpontjában az elvakult antiszemitizmus állt. A Münchenbe bevonuló és győzedelmeskedő szabadcsapatok* szélsőjobboldali nacionalistái a forradalmat egy zsidó összeesküvés eredményének tekintették, a tanácsrendszert pedig a zsidó felforgatók művének. A forradalmárok közül többen, Kurt Eisnertől Ernst Tollerig és Eugen Levinéig zsidó származásúak voltak, bár radikális szocialistaként szinte mindannyian feladták zsidó identitásukat. Ez azonban a felszínen hihetővé tette azokat az állításokat, hogy a város a szabadcsapatok érkezéséig „zsidó uralom" alatt állt. Hitler új keletű, szélsőséges és mániás zsidógyűlöletének első megnyilvánulásaként a tanfolyamán részt vevő Adolf Gemlichnek írt levelében annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a zsidó fajra, belső indíttatásánál fogva, évezredeken át a felforgatás, a kultúra pusztítása és az anyagi kapzsiság volt jellemző. Az erőszakos pogromok helyett azonban Hitler

* A német „Freikorps" szó szerint szabadhadtestet jelent, a magyar szakirodalomban azonban általában „szabadcsapatok" jelentéssel használják. (A szövegkörnyezettől függően könyvünkben mindkét fordítást használjuk.) A Freikorps az első világháború után önkéntesekből, jobbára leszerelt katonákból létrejött szélsőjobboldali, katonai szerveződésű, de a hadseregtől független szervezet volt. – *A szerk.*

szerint a „racionális" antiszemitizmus volna a hatékony megoldás, amely a zsidók Németországból való, így vagy úgy történő eltávolítását jelentette. Azt írta Gemlichnek, hogy fontos volna felismerni, hogy „a zsidóság mindenképpen egy faji, nem pedig vallási közösség", amely „a népek faji tuberkulózisá"-t hordozza magában, és nem akar mást, mint pénzt és hatalmat. Végső célja a „világuralom", ezért és nem másért jellemzi őket az „internacionalizmus". Szerinte a császárt és a német fejedelmeket felváltó kormányok a zsidók eszközei voltak csupán. Mint ahogy a sajtó is. És a bankok is. Az 1920-as évek elején mondott beszédeiben Hitler fanatikusan ismételgette ezeket a fantazmagóriákat, amelyekben semmi eredeti gondolat nem volt. Mindössze szélsőségesebb volt, mint a német nacionalisták és konzervatívok általános vélekedése, mely szerint Németországtól valahogy elcsalták az első világháborús győzelmet, és ezért főként a balra húzó gonosz erők a felelősek. A szokatlan inkább az a vehemencia és hatékonyság volt, amellyel Hitler a nézeteit propagálta.[10]

Az első világháborút követő évtizedben a politikai kampányokat még mindig a tömegrendezvényeken mondott beszédek jellemezték a leginkább, amelyek vagy valami találkozóhelyen – Bajoroszágban például a sörpincék voltak a legnépszerűbbek –, vagy a szabadban hangzottak el. A rádió még gyerekcipőben járt, a televízió pedig csak a fejlesztés korai szakaszában tartott. Hitler ráébredt, hogy jó érzéke van a tömeg felajzásához, és ezzel egyetlen kortárs politikai figura sem tudott versenyre kelni. 1928-ig mikrofon vagy hangosbeszélő nélkül beszélt. A nácik, még mielőtt az állami források is a rendelkezésükre álltak volna, bebiztosították, hogy Hitler beszédeit zenével fűszerezzék és náci aktivisták zászlólobogtató rituálei közé ágyazzák. A közönség izgalommal teli várakozását készakarva fokozták azzal, hogy megvárakoztatták őket Hitler érkezéséig, aki így nyilvánvalón késve kezdett a beszédbe. Mélyen rezgő hangja már akkor megfogta a közönséget, amikor még halkan beszélt, hosszú szünetekkel, hogy rávegye a hallgatóságot, hogy a szavaira összpontosítson, majd rövid, egyszerű mondatokban fejtette ki a nézeteit, és így haladt a csúcspont, a konklúzió felé, amelyet fénylő arccal, a szavait kísérő, gondosan megtervezett kézmozdulatokkal adott elő. A végén, az érzelmek mámorában, már-már vallásos révületbe torkolló ekszтázisba taszította a közönségét. A politika bonyolult összefüggéseit egyszerű képletekre redukálta. Minden jó volt, vagy rossz, helyes vagy helytelen, minden abszolút volt, minden megoldás végleges. Tudta, hogy kell az átlagemberekhez a saját nyelvükön szólni, és miközben beszélt, figyelte

a közönségét, hogy tudja, mi az, ami működik, és mi az, ami nem. Időnként a vallás nyelvén fejezte ki magát, és például „az erő, a nagyság és dicsőség birodalmának" eljövetelét ígérte, ha hatalomra jut, és keresztény szófordulattal vallotta: „Igen, magamra veszem a népem szenvedését."[11]

A szarkazmus segített abban, hogy megvetésének politikai tárgyait egyszerű gúny tárgyává tegye: barátja, Ernst „Putzi" Hanfstaengl „felismerte a bécsi írók kávéházi vicceinek nyelvét", „a gúnyos humort, amely hazavágott anélkül, hogy tüzesnek vagy durvának tűnne".[12] Ugyanakkor Hitler az 1920-as években kifejlesztette azt a képességét, hogy messze túlmutasson a puszta szlogeneken, és hogy a közönséget lenyűgözze a részletekben való jártasságával. Saját beszédeit előkészítette és begyakorolta, és szövegkönyv nélkül, bár néhány jegyzet segítségével beszélt, így szavai a hallgatóság számára úgy tűntek, mintha spontán, szívből jönnének. Állítása szerint az Osztrák Szocialista Párttól tanulta meg, hogyan kell a propagandát eljuttatni a korlátozott intellektuális képességei miatt érzelmi vonzalomra fogékony tömegekhez. Tudta, hogy ahhoz, hogy megragadja az embereket, egyszerű jelszavakat kell alkalmaznia, vég nélkül ismételgetnie azokat, és soha nem szabad minősíteni vagy eltérni a fő mondanivalótól. Úgy vélte, a tömeg nőies, és uralkodni kell rajta. Ahogy Hitler elkezdett nyilvános beszédeket tartani, gyorsan ráébredt rendkívüli tehetségére, és hirtelen önbizalmat nyert az új politikai világban, amelybe belépett.[13]

Mindez abban a Münchenben történt, ahol a kis szélsőjobboldali nacionalista csoportok egyre-másra szaporodtak és növekedtek az 1920-as évek első felének ellenforradalmi hangulatában. Céljuk az volt, hogy sikerrel járjanak azon a téren, ahol a császár kudarcot vallott. A szociáldemokratákban, valamint a kommunistákban Németország zsidó uralta ellenségeit látták, ezért akarták megnyerni tőlük a munkásosztályt álszocialista, ultranacionalista és antiszemita politikájuk és jelmondataik egyvelegével. Az egyik ilyen csoport, amelyet Anton Drexler lakatosmester vezetett, és amely Német Munkáspártnak nevezte magát – szélsőjobboldali jellegének kulcsa a „német" szó volt, amely szándékosan állította szembe a baloldal kinyilvánított internacionalizmusával –, Hitler katonai felettesei számára alkalmasnak tűnt arra, hogy ellenforradalmi céljaikat szolgálja, ezért 1919. szeptember 12-én elküldték őt egy találkozóra a jövőbeni együttműködés reményében. Hitler képtelen volt véka alá rejteni az ott elhangzottakkal kapcsolatos ellenérveit. Ezzel magára vonta a pártvezetők figyelmét, akik hamarosan egyre többször hívták szónoknak. Nem kellett hozzá sok idő, hogy sikere révén félresöpörje a vezetőséget, és a Német Munkáspártból, ebből a kicsi, konspiratív szektából politikai mozgalmat kovácsolt Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) néven. Nem győzte magyarázni, hogy a „szocialistá"-nak az ő értelmezésükben „semmi köze a marxizmushoz", mert ők nagyra értékelik a magántulajdont és az egyént, de azt követelik, hogy a nemzetiszocialista értékeket „a közösség értékeivel összhangban" meg kell őrizni.[14]

Összeállított egy huszonnégy pontból álló programot, amelyben szerepelt például a zsidók állampolgári jogainak megvonása és a „háborús profit" elkobzása, azaz a gazdasági ellehetetlenítésük. A parlamentáris demokráciát korruptnak bélyegezte, és a „központi hatalom megerősítésé"-nek célkitűzése már a diktatúra létrehozása felé mutatott. A programját „megváltoztathatatlan"-nak nyilvánította, mert nem akart belebonyolódni a többi politikai pártot ellehetetlenítő végtelen vitákba. A programpontokat azonban hamarosan nagyrészt jegelték, és a nemzetiszocialisták (röviden „nácik", hasonlóan a szociáldemokraták „szocijai"-hoz) soha nem terjesztettek elő olyan kiáltványt, mint más politikai pártok a választások idején. Hitler jóváhagyta a párt zászlójának tervét, amely ügyesen ötvözte a régi birodalmi színeket, a feketét, a fehéret és a vöröset, hogy a hagyományos konzervatívokat és monarchistákat megszólítsa; a szocializmusra utaló vörös hátteret; és a rasszizmust, az ultranacionalizmust és az antiszemitizmust szimbolizáló, fehér körben elhelyezett fekete horogkeresztet vagy szvasztikát. 1920. augusztus 7-től Hitler azzal hangsúlyozta a párt forradalmi jellegét, hogy közönségét nem a hagyományos polgári stílusban *„Meine Damen und Herren"* („Hölgyeim és uraim"), hanem *„Volksgenossen und -genossinnen"* („Honfitársaim és honfitársnőim") néven szólította meg, szándékosan játszva a baloldaliak „elvtárs" szóhasználatával.[15]

1920 tavaszára a Gustav Ritter von Kahr vezette, erősen jobboldali kormány felállása Bajorországban hozzájárult ahhoz, hogy a nácik és más szélsőjobboldali csoportok számára kedvezőbbek legyenek a feltételek. Miután a berlini reakciós puccsot a szociáldemokrata szakszervezetek által vezetett általános sztrájk csak hajszál híján nyomta el, és az „Organization Consul" titkos terrorista csoport fiatal fanatikusai sorozatos merényleteket követtek el vezető liberális és baloldali politikusok ellen, úgy tűnt, hogy a Weimari Köztársaság nem képes túljutni a korai hónapok gondjain. Hitler önbizalma csak nőtt, ahogy egyre több embert vonzott a beszédeivel, és amikor a párt vezetőségében sokan egy másik szélsőjobboldali csoporttal való egyesülést javasolták, tiltakozásul lemondott. Mivel mindenki

tisztában volt azzal, hogy nélkülözhetetlen, visszakoztak és átengedték neki a párt feletti diktatórikus hatalmat. Növekvő szélsőjobboldali befolyásával maga köré vonzott számos katonai elöljárót is, köztük Rudolf Hesst, Hermann Göringet, Heinrich Himmlert, Ernst Röhmöt, Alfred Rosenberget és Julius Streichert, valamint korábbi támogatóit, például Anton Drexlert, Dietrich Eckartot és Gottfried Federt, akik leplezetlen csodálatukkal csak még inkább erősítették Hitler önbizalmát, aki végül úgy határozott, hogy véget vet Németország megaláztatásának, és dicsőséges jövőbe vezeti az országot. 1922 végére a párt tagjai már a Vezérként *(Der Führer)* utaltak rá, és egyre gyakrabban használták a *Heil Hitler!* (Éljen Hitler!) üdvözlést, ami 1926-ra kötelezővé vált a párton belül.[16]

Ahogy Hitler átvette a vezetést a náci mozgalom felett, megjelent a fizikai erőszak a politikai repertoárban. A párt már korábban is használt kidobóembereket nyilvános gyűlésein, de 1921 folyamán ezek a csoportok egyre szervezettebbé váltak, és informálisan *Sturmabteilungen* vagy „rohamosztagok" néven váltak ismertté az ifjú Hans Ulrich Klintzsch, a szélsőjobboldali gyilkos osztag, az Organization Consul egykori tagja vezetésével. Hitler gyűlésein megverték és elzavarták a tüntetőket, és a szabadcsapatok egykori tagjaival karöltve késekkel, gumibotokkal, bokszerekkel, sőt kézifegyverekkel és gránátokkal felfegyverkezve harcoltak más politikai pártok, különösen a szociáldemokraták félkatonai egységei ellen. Miután egy gyűlésteremben különösen véres verekedés tört ki, Hitler és náci társai letartóztatásba, majd bíróság elé kerültek, és három hónap börtönbüntetést kaptak rendzavarásért. A nácik azonban korántsem voltak egyedül a szervezett politikai erőszak alkalmazása terén. A politikai élet militarizálódása a négy év háború és az azt követő, Írországtól Sziléziáig terjedő, Európa-szerte jellemző fegyveres konfliktusok időszakának következménye volt. A bolsevik forradalom erőszakában született, és a „burzsoá" demokrácia, valamint a meglévő társadalmi rend megdöntésére törekvő kommunizmus terjedése csak még tovább radikalizálta a politikai antagonizmust. Olaszországban az egykori szocialista Benito Mussolini a *squadrák* (rohamcsapatok) élén erőszakosan elfoglalta az északi városokat és falvakat, majd a mozgalom csúcspontjaként 1922-ben bevonult Rómába, és gyakorlatilag megzsarolta a politikai vezetést, hogy nevezzék ki miniszterelnökké.[17]

Mussolini sikere mély benyomást tett Hitlerre és a nácikra, akiket több szempontból is jelentősen befolyásolt a stílusa. Többek között ők is átvették a „vezér" kifejezést, a pszeudo-római üdvözlést (a jobb kar

mereven kinyújtva elöl, hogy a Vezér felemelt jobb karral, de hátrafordított, nyitott tenyérrel viszonozza az üdvözölést) és a felvonulásokon magasba emelt zászlókat. Hitler és a németországi szélsőjobboldal más vezető személyiségei számára a „római bevonulás" sikere nyilvánvalóan követendő mintának tűnt, mivel az ország 1923-ban káoszba süllyedt, a hiperinfláció tönkretette a gazdaságot, a francia csapatok a Ruhr-vidék ipari régiójában a ki nem fizetett háborús jóvátételek miatt vagyontárgyakat foglaltak le, és a szélsőbaloldali pártok hatalomátvétellel fenyegettek Szászországban és Türingiában.

Más fontos befolyás is érte a nácikat, mégpedig a török hadvezér és nacionalista politikus, Mustafa Kemal pasa részéről, akit később Kemal Atatürkként ismert meg a világ, és aki sikeres háborút vívott a törökök és az örmények ellen 1919 és 1922 között, majd megőrizte Törökország egységét a szövetséges hatalmak szétdarabolási kísérletei ellenére. Így bár megszűnt az Oszmán Birodalom, elismerték Törökország szuverenitását az 1923. július 24-én aláírt lausanne-i szerződésben, majd 1923. október 29-én hivatalosan kikiáltották a Török Köztársaságot. A náciknak nagyon tetszett Atatürk döntése, amikor az ország fővárosát a reménytelenül korruptnak tartott Konstantinápolyból az (általa) tisztábbnak és bűntelenebbnek tartott Ankarába költöztette. Hitler számára München volt Németország Ankarája, Berlin pedig a Konstantinápolya.[18]

Végül az késztette cselekvésre a nácikat, hogy 1923. augusztus 13-án a mérsékelt liberális Gustav Stresemannt egy széles pártkoalíció kancellárjává nevezték ki, amelynek feladata Németország többszörös válságának megoldása volt. A következő hetekben Stresemann bevezette a versailles-i szerződés „teljesítésének" politikáját, újraindította a jóvátétel fizetését, és ezzel elérte, hogy a franciák kiürítsék a Ruhr-vidéket. Ez visszatetszést váltott ki a nácik körében, akiknek sikerült meggyőzniük Erich Ludendorffot, az egykori első világháborús tábornokot, a Weimari Köztársaság szélsőjobboldali ellenségét, hogy részt vegyen egy 1923. november 9-re, Münchenbe szervezett fegyveres felkelésben. Hitler kijelentette, hogy a bajor főváros bevétele után Berlinbe vonul, és új nemzeti kormányt létesít önmagával az élén. Elsöprő magabiztossággal kiadott egy nyilvános „közleményt minden német számára", amelyben közzétette egy Ludendorff és általa vezetett „nacionalista kormány" megalakítását, amelyben mindketten diktatórikus hatalmat gyakorolnának. A városközponthoz közeli sörpincéből induló puccskísérletnek azonban egy golyózápor véget vetett, amikor a Hitler vezette nácik megkísérelték

bevenni az Odeonsplatzon lévő Feldherrnhallét (Tábornokok csarnoka). Tizennégy nácit lelőttek, a másik oldalon pedig négy rendőr esett el a tűzpárbajban. Hitler kificamította a vállát az ütközetben, de a bűntársai segítségével sikerült elmenekülnie. Két nappal később azonban rátaláltak és hazaárulás vádjával letartóztatták. Az álom, hogy Benito Mussolini és Atatürk példájára fasiszta típusú rendszert hozzon létre Németországban, szertefoszlott, legalábbis egyelőre. A tapasztalatlan, illúziókkal teli és túlzott optimizmustól fűtött Hitlernek nem sikerült megfelelően előkészíteni a puccskísérletet, és nem biztosította a regnáló elit, a hadsereg, a köztisztviselők és a rendőrség akár aktív, akár passzív támogatását. Többé nem követte el ezt a hibát.[19]

III.

Hitler végre megtalálta az életcélját, amelyről gyorsan kiderült, hogy tehetsége is van hozzá. A sikertelen felkelést követő időszakban azonban mély depresszióba süllyedt. A feljegyzések szerint először, de korántsem utoljára, az öngyilkosság foglalkoztatta. Hamarosan ráébredt azonban arra, hogy a közelgő tárgyalás nagyszerű alkalmat teremt majd számára bebizonyítani a maga igazát. A bajor kormány elérte, hogy a bírósági tárgyalásokat Münchenbe helyezzék át és egy politikailag szimpatizáns bírót nevezzenek ki. Ez a bíró Georg Neithardt volt, aki már korábban is feltűnő engedékenységet tanúsított Kurt Eisner gyilkosa, Arco-Valley gróf perében, aki állítólagos hazafias indítékaival elnyerte a bíró elismerését. Az 1924. február 26-án kezdődött tárgyaláson Neithardt megengedte a náci vezetőnek, hogy hosszasan beszéljen tettei védelmében, amelyeket Hitler szerint „a legmagasabb etikai és erkölcsi szint fanatikusan szélsőséges nacionalizmusa" vezérelt. Hitler azt is kijelentette, hogy a bíróság nem ítélheti meg, hogy a cselekedetei jogosak voltak-e, vagy sem, azt majd a német történelem fogja elbírálni. A számos vádlott közül Ludendorffot felmentették, a többiek pedig kivételesen enyhe büntetéseket kaptak. Hitlert is a lehetséges minimum börtönbüntetésre ítélték, öt év „erődbörtön"-re *(Festungshaft)* a Landsberg-börtönben, 65 kilométerre Münchentől, hat hónap utáni feltételes szabadlábra helyezéssel.

A bíróság úgy ítélte meg, hogy a puccskísérlet során végrehajtott cselekedeteit „tisztán hazafias érzelmek" vezérelték.[20] Hitler azzal hálálta ezt meg a bírónak, hogy hatalomra kerülését követően is megőrizhette

bírói kinevezését, és koszorút helyezett Neithardt sírjára annak 1941-es halálát követően. Időközben a nácik mitológiai magasságba emelték a puccskísérletet, és elesett bajtársaik köré mártírkultuszt építettek. A későbbi áldozathozatali kultusz elemei már a müncheni tárgyalóteremben megjelentek.[21]

Egy nemrégiben megjelent kutatás új fénybe helyezi Hitler börtönbüntetésének körülményeit. A Landsberg modern börtön volt, nem sokkal az első világháború előtt épült, és az átlagos elítéltek mellett volt benne egy külön rész is az „erődbörtön"-re ítéltek számára. Az ebbe a kategóriába tartozó rabok nem veszítették el állampolgári jogaikat, például a szavazati jogukat, és nem kellett a börtönben szokásos egyenruhát hordaniuk vagy kényszermunkát végezniük. Megtarthatták a saját ruháikat, látogatókat fogadhattak, ajándékokat kaphattak, fogyaszthattak alkoholt, cigarettázhattak is, és keveredhettek a hozzájuk hasonló foglyokkal. Kimehettek a kertbe és számos más privilégiumban is részesültek. Ez a fajta büntetés korábban a tisztek, arisztokraták és olyan férfiak számára volt fenntartva, akik párbajban megölték vagy megsebesítették az ellenfelüket. A Weimari Köztársaság konzervatív bírái az „erődbörtön"-t gyakran tartották helyénvalónak olyan elkövetők esetében, akik szerintük dicséretes indítékból cselekedtek, ezért nem érdemeltek semmilyen megszégyenítő büntetést. Hitler is közéjük tartozott. A börtöniratok tanúsága szerint Hitler landsbergi tartózkodása idején 345 látogatót fogadott 524 alkalommal. Erich Ludendorff kilencszer látogatta meg, Ernst Röhm hétszer, bár a legtöbben, mint például Hermann Göring, csak egyszer. Sokan ajándékot is vittek Hitlernek, például virágot, bort, süteményt, könyvet vagy kint vásárolt élelmiszert és eszközöket, a tojástól, a vajtól, a kávétól egészen a tésztáig, a tányérkészletig és a serpenyőkig. Az erődben uralkodó viszonyok inkább emlékeztettek egy szállodára, semmint egy börtönre. Hitler cellájára egyes látogatók „csemegebolt"-ként utaltak. Az ugyancsak „erődbörtön"-re ítélt társai között voltak, akik szintén a sörpuccs résztvevői közé tartoztak, többek között Rudolf Hess, és 1924. április 28-án a náci „viharosztag" további negyven tagját zárták oda. Celláikat horogkereszttel és más politikai szimbólumokkal díszítették, és szinte általános volt a dohányzás és az italozás a rabok között (Hitler abszolút nem dohányzóként kivételnek számított). Íróeszközök, köztük írógépek és íróasztalok is a rendelkezésükre álltak, és ha akartak, játszhattak vagy szabadon levelezhettek a külvilággal, és olyan napirendet követtek, amilyet akartak. A börtön néhány hónapra a náci párt informális

főhadiszállásává vált. Hitler azonban távolmaradt a közösségi sportoktól, játékoktól és más lehetséges időtöltésektől. „Egy vezér – mondta – nem engedheti meg magának, hogy vereséget szenvedjen kísérete tagjaitól."[22]

Időközben, amikor özönleni kezdtek a per során tanúsított álláspontját támogató levelek, és a látogatók egymás után fejezték ki csodálatukat a puccs során tanúsított bátorsága miatt, Hitler felismerte, hogy az 1923–24-es események a szélsőjobboldali ultranacionalista körök vitathatatlan vezetőjévé emelték. Landsbergben minden egyes látogatója és minden egyes támogatójának a levele tovább erősítette benne az önmagába vetett hitét és a küldetéstudatát. Mivel több hónapos kényszerpihenőre ítélték, Hitler úgy döntött, hogy tovább dolgozik a per során mondott beszédén és a többi írásán, és egységbe szerkeszti azokat. Egy írógépet és több köteg papírt szállíttatott a cellájába, és a következő hónapok során, gyakran késő éjszakába nyúlóan, részletes leírást készített addigi életéről, valamint hosszan ecsetelte tetteinek és meggyőződésének indokait. Az írásmű egyre jelentősebbé vált számára, míg végül bonyolult politikai kiáltvánnyá nőtte ki magát, nem utolsósorban azzal a céllal, hogy alátámassza Hitler folytatólagos igényét a náci párt vezetésére, amely a távollétében riválisfrakciók sokaságára bomlott. Miután 1924. december 24-én kiszabadult a mindössze kilenc hónapos landsbergi bebörtönzést követően, visszavonult a Bajor-Alpokban lévő Obersalzbergbe, egy panzióba, amelyet az előző évben már meglátogatott, és ott folytatta a munkát a *Mein Kampf* (Harcom) címmel ismertté vált művén. Egy nemrégiben megjelent tudományos kiadás lehetővé tette, hogy többet tudjunk meg a mű keletkezésének körülményeiről, és a korábbiaktól eltérően, kritikus szemmel tekintsünk a tartalmára. A kiadványból kiderül, hogy Hitler a szöveg egyes részeinek áthelyezését követően úgy döntött, hogy a könyvet két kötetre osztja, és az elsőt időben, az 1925. július 18-ra tervezett megjelenésig befejezi. Hitler lassan írt, és a második kötet valamivel még tovább tartott, mivel azonban az írás későbbi szakaszában egy titkár segített neki, aki a diktálás során lejegyezte a lényeget, úgy felgyorsították a folyamatot, hogy lehetővé vált az 1926. december 10-i megjelentetés. Az egykötetes népszerű kiadás 1930-ban jelent meg. Hitler tudós írnoka és fogolytársa, Rudolf Hess és felesége, Ilse, akik már az első kötet szerkesztését is elvégezték, több hónapot töltöttek Josef Stolzing-Cernyvel, a *Völkischer Beobachter* című náci napilap munkatársával, hogy kijavítsák Hitler nyelvtani hibáit, és ahol lehet, javítsanak ügyetlen stílusán. Maga a szöveg azonban teljes egészében Hitler saját munkája volt.[23]

Hitler számára, akit ezekben az években eltiltottak a nyilvános beszédektől, a *Mein Kampf* nagymértékben helyettesítette azokat a beszédeket, amelyeket egyébként tartott volna, és pontosan azoknak a stílusában íródott, számtalan ismétléssel és túlzással, inkább az érzelmekre, semmint az értelemre apellálva. Nyelvezete tele volt abszolútumokkal: a döntések „megváltoztathatatlanok", az ellenségeket „megsemmisítik", a politika „feltétel nélküli". Mindent egyszerű kettősségekre redukált: jó vagy rossz, siker vagy kudarc, diadal vagy pusztulás. Mindez, sok más mellett, az 1920-as évek német politikájának militarizálódását tükrözte, amit először is tetten érni a könyv címében, valamint abban, hogy a szövegben a normális körülmények között negatív fogalmakat, mint például a „brutális", „fanatikus", „kegyetlen" és „barbár", pozitív fogalmakká változtatja. Hitler, akárcsak a beszédeiben, vallási kifejezéseket, közmondásokat és klasszikusok rövid idézeteit használta fel, hogy nyilatkozatainak súlyt adjon. Különösen figyelemre méltó, hogy a könyvben nem kevesebb, mint hatszor használta a Shakespeare *Hamlet*jéből vett kifejezést: *Sein oder Nichtsein* („Lenni vagy nem lenni"). Ezzel hangsúlyozta a „mindent vagy semmit" megközelítését Németország első világháborús szereplésével kapcsolatban. A zsidókat egyetlen közösségre („a zsidó", nem pedig „a zsidók") redukálta, és dehumanizáló kifejezésekkel „pestisbacilus"-ként vagy „férgek"-ként jellemezte őket, ami a kezdetektől feltárta megsemmisítésre törekvő antiszemitizmusának lényegét.[24] A könyv jelentős részét a zsidóság állítólagos degeneráltsága és felforgató mivolta elleni kirohanásokkal töltötte ki.[25] Ismeretes, hogy a második kötet vége felé a németországi zsidókról azt írta: „Tartották volna csak a háború kezdetén és a háború alatt ezt a tizenkét-tizenötezer héber népbolondítót mérges gázok alá, úgy, amint azt a német dolgozók legjobbjainak százezrei voltak kénytelenek a harctereken tűrni, akkor a harctér milliós áldozatai sem lettek volna hiábavalók."[26]

A könyv végére Hitler világossá teszi, hogy máris Németország jövőbeli vezetőjének tekinti magát, akit a „sors" és a „gondviselés" jelölt ki a történelmi nagyságra. Bár nem fejti ki részletesen, hogy milyen politikát fog megvalósítani, ha és amennyiben hatalomra kerül, az nagy vonalakban már nyilvánvaló: minden ellenzék elnyomása, a demokrácia megsemmisítése, diktatúra létrehozása (bár a szót inkább kerüli), az „élettér" katonai meghódítása, különösen Kelet-Európában, a németországi zsidók állampolgárságának elvétele, az eugenikusan „alkalmatlanok" szaporodásának megakadályozása, a halálbüntetés kíméletlen alkalmazása

a politikai ellenállás leverésére. A könyv néhány olvasmányosabb részében a propaganda jellemzőit fejtegeti: szerinte a háború előtti Ausztriában a szocialisták, valamint a háború alatt a britek és szövetségeseik gátlástalan módszereket alkalmaztak, amikor a tömegeket megvetéssel kezelték, „nőies"-nek, passzívnak tartották, akiket az érzelmekre való ismételt apellálással könnyen lehet befolyásolni. A tömegek, írta, „az erősebb győzelmét és a gyenge megsemmisítését vagy feltétel nélküli behódolását" akarták. „Tömegeink államosítása csak akkor fog sikerülni, ha... nemzetközi mérgezőik kiirtásra kerülnek." Hitlernek a hatalomra kerülés érdekében meg kellett nyernie a népet a maga számára, ugyanakkor úgy érezte, megsemmisítő erőszakot kellett alkalmazni a szociáldemokraták és a kommunisták, valamint az őket irányító zsidó összeesküvés ellen.[27]

A *Mein Kampf*ban a náci rohamosztagosok „marxista" ellenfeleikkel folytatott gyűléstermi verekedésekben aratott véres győzelmeinek eksztatikus leírása és az 1922 októberében Coburgban tartott provokatív erőszakos felvonulásuk egyértelművé tették, hogy a tömeges erőszak továbbra is a náci taktika lényeges részét képezi majd, amellett, hogy feltétlenül meg akarták nyerni a tömeget a választásokon és a német elitet a színfalak mögött. A könyvből árad a gyűlölet és a harag mindent elsöprő szelleme, a gyilkos szélsőségesség, a hétköznapi emberi tisztesség kíméletlen semmibevétele és a politikai élet konvencióinak cinikus megvetése. Hitler itt tárja fel először teljes mértékben politikai személyiségének valódi lényegét: beemelte az alantas, „ember embernek farkasa" elvét a politikai fősodorba.[28]

A *Mein Kampf* első kötete kimondottan jól fogyott: az első kiadás tízezres példányszáma 1925 végére szinte teljesen elkelt. Bár a második kötet már korántsem volt ilyen sikeres, az egy kötetben kiadott népszerű változatból, amely 1930-ban jelent meg, amikor Hitler országszerte ismertté vált, 1932 végére 228 000 példányt vásároltak meg. Ennek ellenére a *Mein Kampf*nak nem volt lényeges politikai hatása 1933 előtt, és nem ismerték, nem értették szélesebb körben. Hitler hatalomra kerülését követően azonban szinte kötelező volt egy példányt tartani belőle, és minden újdonsült házaspár kapott egy ingyen példányt a kormánytól. Az 1925-ös első kiadás, valamint a szerző húsz évvel későbbi halála között eltelt időben összesen 12 450 000 példányt adtak el belőle.[29] Hitlernek már 1933 előtt is jelentős bevétele származott a könyvből, később pedig vagyonos emberré tette.[30]

Bárki, aki részletes tervet vagy programot keres a *Mein Kampf*ban, csalódni fog. Számos programszerű kijelentését – a reálbérek emelésének és a munkások kizsákmányolás elleni védelmének szükségességétől kezdve a szövetségi államok jogainak a központi hatalom beavatkozásával szembeni védelmének szükségességéig, vagy a külpolitikában a Nagy-Britanniával való szövetségkötés szándékáig – Hitler hatalomra kerülése után figyelmen kívül hagyták vagy nem teljesítették. Ami mindazonáltal átjön, az Hitler jelleme és gondolatvilága, és ezek olyan egyértelműen vannak megfogalmazva, hogy a figyelmes olvasó bizonyára nagy vonalakban rájött, mit fog tenni és hogyan fog irányítani, ha valaha is hatalomra kerül. Az, hogy a háború után nem sokkal Németországban úgy vélték, hogy bár rengetegen megvásárolták a könyvet, alig néhányan vették a fáradságot, hogy elolvassák, nyilvánvalóan önámítás volt: valójában nemcsak a náci propagandisták idézték többször és széles körben, hanem – amíg 1933 előtt még létezett szabad sajtó Németországban – a fontosabb újságok is gyakran és hosszasan tárgyalták.[31]

A *Mein Kampf* számos szerepe közül az egyik az volt, hogy kiadása idején Hitler azzal, hogy egy gondolkodó és cselekvő ember képét vetítette önmagáról, egyúttal alátámassza azt az igényét, hogy a németországi nacionalista ultrajobboldal vezetőjévé lépjen elő. Az 1924 és 1926 közötti kényszerű politikai távolléte alatt nem tett kísérletet arra, hogy kibékítse az űrt kitöltő, egymással viszálykodó frakciókat. Ellenkezőleg: bátorította a hatalomért folytatott versengést, arra számítva, hogy a szélsőjobboldal egyetlen csoportja sem lesz elég erős ahhoz, hogy visszatérésekor ellenálljon neki. Később, a Harmadik Birodalom alatt, nagy hatásfokkal alkalmazta ezt a technikát a vezető káderei körében.[32] A szabadulását követő két évben azonban összefogta a pártot, és 1925 elején hivatalosan is újraalapította azt. Nem szégyellte rohamosztagosai segítségével megtámadni és megfélemlíteni szélsőjobboldali riválisait, feloszlatni a gyűléseiket, és nyomást gyakorolni rájuk, hogy csatlakozzanak hozzá.[33] A többi valós vagy esetleges riválistól pedig úgy szabadult meg, hogy az oldalvonalra kényszerítette őket. Ezek közül a legnevezetesebb eset az volt, amikor Ludendorffot arra biztatta, hogy induljon a birodalmi elnöki címért 1925-ben, miközben tudta, hogy a tábornoknak nem sikerül majd néhány maroknyi szavazatnál többet összegyűjtenie, s ezzel politikailag teljesen ellehetetlenül. Ennél is fontosabb, hogy Hitler keményen dolgozott azon, hogy a náci pártot a bajorországi központból kiindulva az ország északi részén is megerősítse, ahol egy egészen másfajta, az övénél sokkal baloldalibb,

sokkal antikapitalistább „nemzetiszocializmus"-sal találkozott. Személyes vonzerejére támaszkodva megnyerte magának a legfőbb vezetőket, Joseph Goebbelst és Gregor Strassert. Miután felismerte Goebbels képességeit a propaganda, Strasserét pedig a szervezés terén, rájuk bízta ezeket a területeket a pártban, bár egyikük sem – mint ahogy Gottfried Feder sem, aki szintén a „náci baloldal" képviselőjeként főként az 1920-as pártprogram gazdasági elveiért felelt – adta fel eredeti nézeteit, amelyek amúgy is egyre veszítettek a jelentőségükből, főként mivel Hitler megkettőzött erőfeszítéssel igyekezett megnyerni az üzleti közösséget az ügyének.[34]

A *Mein Kampf* egyik legszembetűnőbb jellegzetessége talán mégis az, hogy teljes egészében hiányzott belőle a politikai realizmus. Az a határtalan önbizalom, amellyel Hitler Németország jövőbeli vezetőjeként ábrázolta önmagát, inkább az akaraterő kifejeződése volt, nem pedig a politikai realitásérzék eredménye. Az őt körülvevő valóság teljes figyelmen kívül hagyása a második világháború utolsó hónapjaiban is megismétlődött. Még mindig egy fantáziavilágban élt, de most ebben nem egy nagy művész volt, hanem egy jelentős vezér, vagy inkább talán egy nagy művész, aki a figyelmét időlegesen a német politika átformálására, átalakítására fordítja. A *Mein Kampf*ot akkor írta, amikor a Weimari Köztársaság éppen kezdett stabilizálódni. Hitler így a politika szélsőjobboldali peremére szorult. Az 1928. május 20-án tartott szövetségi választásokon a nácik a szavazatok nevetséges 2,6 százalékát nyerték el, ami még a négy évvel korábbi eredménynél is alacsonyabb volt. A választások eredményeképpen a centrista pártokból alakult „nagykoalíció"-t a szociáldemokrata Hermann Müller vezette. A köztársaság végre mintha a politikai stabilitás, a gazdasági fellendülés és a társadalmi béke nyugodt vizeire evezett volna. Mindez azonban hamar megváltozott, és radikálisabban, mint azt bárki képzelte volna.[35]

IV.

1929 októberében a Wall Street régóta túlárazott részvényeinek az értéke soha nem látott mélységekbe zuhant. A „fekete csütörtök"-öt a „fekete hétfő", majd a „fekete kedd" követte, amikor dollármilliárdok tűntek el a részvénypiacon. Három éven belül a részvények elvesztették értékük csaknem kilencven százalékát. Több mint 4000 bank és más hitelintézmény ment tönkre, amikor a befektetők kivonták a pénzüket, hogy

mentsék a menthetőt. Németország számára különösen pusztító volt a Wall Street összeomlása, mivel az 1924-es inflációt követő gazdasági fellendülést főként rövid lejáratú amerikai hitelekkel fedezték, amelyeket most visszahívtak. A német bankrendszer rendkívül sebezhetővé vált, ezért a német bankok is visszahívták az iparba fektetett pénzt, miközben a rettegő befektetők sietve vonták ki veszélyeztetett pénzeszközeiket. Mindenütt védővámokat vezettek be, még az Egyesült Államokban is, ami még tovább nehezítette az exportőrök dolgát. 1931. július 13-án a Danatbank, az egyik fontos német pénzügyi intézet kénytelen volt csődöt jelenteni. A német gazdaság egyre mélyülő válságba került, amelynek folytán munkanélküliség sújtotta a teljes német munkaerő több mint egyharmadát. Hermann Müller „nagykoalíciós" kormánya szétesett, mert a különböző pártok különbözőképpen akartak megküzdeni a válsággal.[36]

A „nagykoalíció"-t felváltotta a katolikus konzervatív Heinrich Brüning vezette konzervatív „szakértői kormány", amelyet az elnök, Paul von Hindenburg tábornagy nevezett ki. Brüning célja, amelyet Hindenburg és klikkje is támogatott, az volt, hogy a Birodalmi Gyűlést háttérbe szorítsa, vészhelyzeti kormányzást vezessen be, és előkészítse a monarchia visszaállítását. Sikerült leválasztania Németországot az aranyalapról, de azzal a szándékkal, hogy a nemzetközi közösség számára rávilágítson a jóvátételek igazságtalanságára, kíméletlenül csökkentette az állami kiadásokat, csökkentette a juttatásokat és emelte az adókat, ami tovább fokozta a nyomort. A válság mélyebb volt és hosszabban húzódott, mint az 1920-as évek elején. Sok német számára ez volt az utolsó csepp a pohárban. A munkanélküliek kiábrándultak a szociáldemokrata pártból, amely eltűrte Brüning kormányát és nem sikerült megvédenie az embereket a kormány súlyos megvonásokat tartalmazó csapásaitól, ezért tömegével csatlakoztak a választásokon egyre jobb eredményeket felmutatni képes kommunista párthoz, amely 1932 novemberében már száz helyet kapott a Birodalmi Gyűlésben. A kommunisták félelmet keltettek a középosztály soraiban, amikor gyakorlatilag mindennap felvonulást tartottak valamely nagyvárosban, gyakran a félkatonai „Vörös Frontharcos Szövetség" erőszakos cselekedeitől kísérve, ráadásul ígéretet tettek egy „Szovjet-Németország" létrehozására és a kapitalizmus közelgő megbuktatására. Az oroszországi októberi forradalom, amelyet terrorhullám, az arisztokrácia és a polgárság üldözése és kifosztása követett, még túl közeli emlék volt ahhoz, hogy ne emlékezzenek rá. Hitler is tartott mindettől, és ezeket a félelmeket szította

azzal, hogy beszédeiben a kommunisták erőszakos és gyilkos cselekedeteire összpontosított. Ugyanakkor hangsúlyozta azt a meggyőződését, hogy a kommunizmus és a szociáldemokrácia egyazon érem két oldala, felforgató és veszélyes, internacionalista mozgalmak (*„Gesamtmarxismus"*, vagyis „összmarxizmus"), melyeket a háttérből a Németország aláaknázására törekvő zsidók irányítanak.[37]

Pedig a gazdasági válságból a legtöbb hasznot a nácik húzták. Kevésbé összpontosítottak a városi munkásosztály megnyerésére, mert ez a céljuk amúgy is kudarcot vallott, és inkább a vidéki protestáns szavazók felé fordultak, ahol eddig minden különösebb erőfeszítés nélkül sokkal jobban teljesítettek, mint máshol. Visszább vettek programjuk „szocialista" elemeiből, és a „szocializmusukat" úgy magyarázták, mint az egyén védelmét a nemzet közösségében, és ezzel sikerült a középosztály egyre több szavazóját megszólítaniuk. A taktikai váltás hamar meghozta a gyümölcsét.[38] Már 1930 elején a türingiai regionális választásokon 11 százalék fölé ugrott a támogatottságuk. 1930 nyarán elérkezett a nácik ideje, amikor a Birodalmi Gyűlés visszautasította Brüning következő, megszorításokat tartalmazó intézkedéscsomagját. A birodalmi kancellár hirtelen (és a legkevésbé sem bölcsen) általános választást írt ki, amelyre szeptember 14-én került sor.[39] A nácik a 6,4 millió választópolgár szavazatának köszönhetően szenzációs módon 12 képviselőről 107-re növelték létszámukat a Birodalmi Gyűlésben.[40] Ezzel a párt a politika középpontjába került, Hitler pedig országos jelentőségű politikai személyiséggé vált. A tartományi választások sorozatában a nácikra leadott szavazatok szintén ugrásszerűen növekedtek. Legnagyobb arányban a vidéki protestáns tartományokban szavaztak rájuk, például Oldenburgban, ahol 1932. május 29-én 48 százalékot értek el; Hessenben, ahol 1932. június 19-én 44 százalékot szereztek; és a hasonlóan strukturált Mecklenburg-Schwerin tartományban, ahol 1932. június 5-én elképesztő 49 százalékot kaptak. Sokkal alacsonyabb arányban szavaztak rájuk az erősen katolikus államokban, például Württembergben (1932. április 24-én 26,4 százalék). Mivel az adott állam a belügyek felett – a rendfenntartástól és a biztonságtól kezdve a kultúrán át az oktatásig – teljes ellenőrzést gyakorolt, fontos eredmények voltak ezek. 1933 elején a nácik már öt szövetségi államban voltak hatalmon, és kezdtek ízelítőt adni abból, hogyan fognak kormányozni, ha és amikor országos szinten is hatalomra kerülnek.[41]

Az 1932-es választási év nyitányaként Hindenburg birodalmi elnöknek le kellett mondania a hivataláról, mivel lejárt a hétéves hivatali ideje.

Hindenburgot, az első világháború vezető német tábornokát 1925-ben választották elnökké, ami nagy tetszést váltott ki a császári Németország korszakát visszasíró konzervatívok körében. Az elkövetkező években azonban, akármilyen reakciós volt is, sok követőjének okozott csalódást azzal, hogy nem volt hajlandó felhasználni a hatalmát a köztársasági rend megdöntésére. Ellentétben a mai Németországgal, ahol az elnök csupán a törvényhozás által megválasztott, névleges hatalommal bíró elöljáró, a Weimari Köztársaságban az elnököt közvetlenül a nép választotta, és igen széles jogkörrel rendelkezett, beleértve a birodalmi kancellár kinevezését és felmentését, a parlament feloszlatásának lehetőségét és a rendeletekkel való kormányzás jogát. És mindez a köztársaság számára végzetesnek bizonyult. Hitler ráérzett, hogy a konzervatívok széles körben kiábrándultak az idős (akkoriban nyolcvannégy éves) tábornagyból, így előállt, mint a jobboldal Weimar-ellenes jelöltje. A köztársaságpárti politikai erők, elsősorban is a szociáldemokraták ugyanezen okból, vonakodva bár, de támogatták Hindenburgot mint az egyetlen lehetséges személyt, aki megállíthatja Hitlert. Hitler ujjongott örömében, hogy sikerült rábírnia a baloldalt az őskonzervatív tábornagy támogatására. Ezzel Hindenburg az első körben megszerezte a szavazatok csaknem ötven százalékát, ami azonban még nem volt elegendő a teljes győzelemhez, ezért április 10-én második fordulóra is sor került. Bár Hitler támogatottsága 30,1 százalékról 36,8-ra nőtt, Hindenburgnak sikerült átlépnie a határt – 49,5-ről 53 százalékra –, és újra megszerezte az elnöki címet. Hitler újabb támadása, mely szerint a tábornagy korábbi eredményei ellenére koránál fogva képtelen volna Németországot a jövő felé vezetni, kudarcot vallott tehát.[42]

Hindenburg felháborodott azon, hogy Brüning az első fordulóban képtelen volt biztosítani számára a kellő többséget, és így kénytelen volt másodszorra is, megalázó módon alávetni magát a választók akaratának, és nehezményezte, hogy ő volt a baloldal és a közép jelöltje, holott ő a jobboldal jelöltje kívánt lenni, ezért 1932. június 1-jén lemondásra kényszerítette Brüninget. A hadsereg szóvivője, Kurt von Schleicher tábornok tanácsára a konzervatív arisztokrata Franz von Papen került Brüning helyére, aki azzal az elképzeléssel írt ki újabb választásokat, hogy nagyobb legitimitást nyer majd. Az eredmény azonban újabb csapást jelentett a konzervatívokra. A július 31-én megtartott választásokon a nácik a 608 helyből 230-at szereztek meg, és első ízben mondhatták el magukról, hogy a Birodalmi Gyűlés legnagyobb pártjává nőtték

ki magukat. A 13,7 millió szavazattal, azaz valamivel több mint 37 százalékkal megelőzték a Weimar-párti szociáldemokratákat (22 százalék, azaz 8 millió szavazat) és a katolikus Centrumpártot (12 százalék, azaz 4,5 millió szavazat). Mindkét párt többé-kevésbé megállta a helyét, de a kommunisták tovább javították a pozíciójukat, 14 százalékot, azaz 5,3 millió szavazatot szereztek. Az összes többi párt gyakorlatilag megsemmisült. A polgári liberális és konzervatív pártok szinte teljesen elveszítették a támogatottságukat.[43]

Ezek az eredmények három lényegi kérdést vetnek fel. Először is, ki szavazott Hitlerre, és miért? A nácik kampánya főleg vezetőjüknek az ország különböző pontjain hatalmas tömegek előtt mondott beszédeire épült: 1932. július 27-én Eberswalde városában például 40 000-es tömeg előtt beszélt, majd Brandenburgban 20 000-es tömeg előtt, végül este Berlinben, a 64 000 fő befogadására képes, zsúfolásig megtelt Grunewald Stadionban. Néhány nap alatt több mint félmillió potenciális szavazóhoz juttathatta el az üzenetét.[44] Hitler úgy tudott több helyen is beszélni egyetlen nap alatt, hogy repülőgéppel szállították a városok között, vagy autóval vitték egy adott régió városaiban egyik helyről a másikra. 1932-ben 150 beszédet tartott. Sőt volt egy hangrögzítőre felvett beszéde is, amelyet azokon a helyeken játszottak le, ahol nem tudott személyesen megjelenni. Beszédeiben úgy jelent meg a náci párt, mint az egész nemzet képviselője, miközben mintha a többi pártot csak egyedi érdekek vezérelték volna. A nácik inkább egy mozgalmat képviseltek, semmint egy hagyományos értelemben vett pártot. Ők a politikán kívülről érkeztek, és bizonyos értelemben valóban antipolitikusak voltak.[45] Azt ígérték, hogy megszüntetik a Németországot két táborra, „marxisták"-ra és „nacionalisták"-ra bontó kettőséget, és hatalomra juttatnak egy határozott politikával bíró kormányt, amely képes lesz megoldani a köztársaságot sújtó többrétegű válságot. Míg a többi párt tétovázott és a megfelelő pillanatra várt, a nácik radikális lépéseket ígértek.[46] Hitler retorikájának féktelen szélsőségessége erőteljes hatást gyakorolt a kétségbeesett választókra. Nem titkolta, hogy eltökélt célja a „marxista" szociáldemokraták és a „bolsevik" kommunisták elpusztítása, akiket a zsidó felforgatók eszközeiként állított be, bár összességében kissé visszavett erőteljes antiszemitizmusából, mivel 1928-ban nem aratott vele osztatlan sikert a német választók jelentős körében. A náci párt tagjai előtt tartott és az újságokban széles körben megjelentetett beszédeiben nyílt ígéretet tett Németország földrajzi expanziójára, amelyet csakis háború révén lehet

megvalósítani, és kijelentette „hogy az erősebb, jobb fajnak növelni kell az életterét".[47]

Amennyiben támadást intézett a nagytőke ellen, mindig körültekintően kihangsúlyozta, hogy ő csakis a zsidó nagytőkét kritizálja. Hitler mindig udvarolt a gazdag támogatóknak és olyan gazdag emberek szponzorálták, mint Helene, Edwin Bechstein zongoragyáros felesége, Hugo Bruckmann kiadó és felesége, Elsa, valamint a német–amerikai művészeti kiadó, tehetséges zongorista, dalszerző és társasági ember, Ernst Hanfstaengl, akit barátai „Putzi"-ként ismertek. Hitler mindent megtett annak érdekében, hogy biztosítsa az üzleti élet főként jobboldali nacionalista tagjait arról, hogy a náci párt nem kívánja államosítani a magánvagyont, és 1926–27 folyamán legalább öt beszédet mondott a Ruhr-vidék nagyvállalkozói előtt, bár nem nagy sikerrel. Az exkluzív hamburgi Nemzeti Klubban 1926. február 28-án tartott beszédére nem volt jellemző az a fajta antiszemitizmus, amely számos más beszédét áthatotta, mivel tisztában volt azzal, hogy a város zsidó üzleti közössége szorosan beilleszkedett az ottani kereskedői és pénzügyi elit világába. Hasonlóan fogalmazott, amikor 1932. január 26-án Düsseldorfban egy iparosok előtt tartott beszédében inkább azt hangsúlyozta, hogy eltökélt szándéka a „marxizmus" kiirtása és a német társadalom megújítása. Míg az 1920-as évek elején és közepén Hitler általában katonaruhát és bakancsot viselt, a kezében gyakran volt látható ostor, az övében néha pisztoly, a gazdag üzletemberekkel való találkozókon hajlandó volt polgári ruhát, sőt ha kellett, akár szmokingot is felvenni. Sikerült is megnyernie magának az acélbárót, Fritz Thyssent, akinek az állítólagos visszaemlékezései – melyeket valójában az amerikai újságíró, Elmer Reeves* írt az üzletemberrel folytatott beszélgetések alapján – *I Paid Hitler* (Én fizettem Hitlert, 1941) szenzációhajhász címmel jelentek meg, és erősen alátámasztották azt az állítást, mely szerint Hitlert elsősorban a nagyvállalatok finanszírozták. Pedig mindez a kommunista propagandából eredeztethető mítosz volt: a nácik pénzügyi támogatásának nagy része 1933 előtt ugyanis a tagdíjakból, eladásokból és a kisvállalkozások szerény adományaiból

* A magyar származású Emery Revesről (Révész Imre, 1904–1981) van szó, aki Winston Churchill irodalmi ügynöke is volt. Az *I Paid Hitler* a kritikusok szerint a nagytőke és a nácizmus kapcsolatáról szóló legpontatlanabb forrásmunka. Thyssen állítólag csupán néhány fejezetet látott és hagyott jóvá, és még azok is tartalmaznak valótlan állításokat. A kiadáshoz nem adta az engedélyét, és a könyvet „irodalmi hamisítvány"-nak nevezte. – *A szerk.*

származott, miközben a nagyvállalatok továbbra is a polgári pártokat támogatták, különösen a Német Nemzeti Néppártot, amely többé-kevésbé összeomlott a nácik választási támadásával szemben.[48]

Hitler vonzereje sokkal szélesebb körű volt, mint amit a kapitalisták valaha is remélhettek. A felvonulásokkal, mulatságokkal és a folytonos aktivitással a nácik fiatalos dinamizmust és elszántságot közvetítettek kifelé, és ezzel felülkerekedtek a higgadt taktikát képviselő, színtelen, középkorú riválisaikon. A náci propaganda általában a népesség egy adott csoportját célozta meg – nőket, munkásokat, veteránokat, állami alkalmazottakat és így tovább – olyan ígéretekkel, mint hogy Németország újra munkába áll, növekedni fog az életszínvonal, és véget vetnek a Weimari Köztársaság teremtette káosznak és megaláztatásnak. A nácik különösen erőteljesen kihasználták a vizuális média adta lehetőségeket, főként a plakátokon megjelenő egyszerű, erőteljes üzenetek formájában. A párt gátlástalan propagandája, a Hitler ellenfeleivel szembeni szemérmetlen hazugságok gyakran eredményeztek rágalmazási pereket azok részéről, akiket célba vettek, de úgy tűnik, ezzel sem vesztettek sokat támogatóik köréből.[49]

A nácik programja elnyerte a választók nagy részének tetszését, különösen a protestáns középosztály és az észak-németországi vidéki munkások körében, de a nácik a szakszervezeten kívüli ipari munkások körében is nyertek némi támogatást, különösen a kisüzemekben és a kisvárosokban, ahol a szakszervezetek nem voltak erősek. A náci párt szavazóinak jóval több mint fele a szélesen értelmezett középosztályból volt. Az ő szemszögükből nézve lehet, hogy a nácik erőszakosak voltak, de legalább hazaszeretők. Lehet, hogy demokráciaellenesek voltak, de a demokrácia úgyis leszerepelt. Lehet, hogy nem ígérték meg, hogy visszatérnek a Bismarck és a császár fémjelezte régi szép idők, de a császár fia, Vilmos koronaherceg azt javasolta, hogy az elnökválasztás második fordulójában szavazzanak Hitlerre, mert szerinte Hitler tudná visszaállítani a Német Birodalom tekintélyuralmi szerkezetét. A „trónörökös" magának követelte az érdemet, hogy a két forduló között kétmillióval növelte Hitler szavazatainak számát. A nácik népszerűségének újabb forrását jelentette, hogy őket is bevonták az 1929–30-ban hevesen vitatott, de végül elfogadott tervezet, a Young-terv elleni kampányba, amely ugyan a jóvátételi terhek csökkentését célozta, de mind az Alfred Hugenberg sajtóbáró vezette konzervatív nacionalisták, mind a nácik számára ellenszenves volt, hiszen ők a jóvátételt teljesen el kívánták törölni.[50]

Ezen túlmenően, több millió első szavazó járult az urnákhoz a náci párt támogatására, mindenekelőtt a nők – akik a választók többségét képezték, és sokkal kisebb valószínűséggel szavaztak korábban, mint a férfiak – és a fiatalok. A nácik reményt adtak nekik a Brüning megszorításai által keltett komorság és kétségbeesés közepette, és azt ígérték, hogy megállítják a kommunizmus jelentette növekvő fenyegetettséget. Természetesen a Hitlernek mint karizmatikus vezetőnek kijáró kiemelkedő szerep folytán milliók szavaztak rá személyesen, mindenekelőtt az 1932-es elnökválasztáson. Ugyanakkor pártjának fiatalos dinamizmusára is szavaztak, arra az elszántságra, hogy a náci párt majd véget vet a köztársaság gazdasági és politikai bénultságának, és arra az ígéretére, hogy helyreállítják Németország világban elfoglalt jogos helyét. A nácikra leadott szavazatok azonban korántsem a politikájuk teljes egészére leadott szavazatok voltak. És nem is az antiszemitizmusra leadott szavazatok. Hitler a végtelenségig ismételgette azt az állítását, hogy a választás egyszerű: nácizmus vagy marxizmus. „Vagy-vagy! *Németország vagy Németország marad, vagy bolsevista lesz.*" A Hitlerre leadott szavazatok pont annyira szóltak valami ellen, mint valami mellett. A náci párt, ahogyan azt sokan megállapították, a tiltakozás gyűjtőpártja volt. Bizonyos, hogy a társadalom egyes csoportjait jobban behálózta, mint másokat, de Hitlerék azon állítása, hogy a német társadalom minden részét maguk mögött egyesítették, korántsem volt teljesen hamis, és hitelt adott Hitler gyakran ismételt ígéretének, hogy az ország egymással harcoló pártjait egy újonnan megtalált nemzeti egységben fogja kibékíteni.[51]

Az 1930-as évek elején a nácik támogatottságának gyors növekedéséből adódó második kérdés az volt, hogy ez vajon milyen hatást gyakorol majd magára a náci pártra. Hitler követőinek a száma igen gyorsan gyarapodott, és 1933 elejére a párttagság elérte a 850 000 főt. A párt gyors növekedése azonban nem tudta elfedni a súlyos belső problémákat és feszültségeket, amelyekre Hitlernek gyorsan megoldást kellett találnia. Ezek közül az első, az akkor éppen Gregor Strasser fivére, Otto vezette „náci baloldal" okozta folyamatos probléma volt, amely vállalkozások széles körét kívánta államosítani. Hitler pontosan tudta, hogy az ország társadalmi, katonai és közigazgatási elitjével együtt az üzleti szférát is maga mellett kell tudnia. Otto Strassert veresége elismerésére kényszerítették, és 1930. július 4-én kilépett a pártból, megelőzve ezzel a kizárását.[52] Hitler kétirányú megközelítése – a párt választói támogatottságának növelése, ugyanakkor az ellenfeleivel való kíméletlen utcai leszámolások

gyakorisága – sokszor azzal fenyegetett, hogy elszabadulnak az indulatok. A fenyegetés félreérthetetlenül világossá vált a Birodalmi Gyűlés 1930. október 13-i megnyitóján, amikor az újonnan megválasztott náci képviselők egyenruhában jelentek meg, miközben rohamosztagosok járták Berlin belvárosának utcáit, és betörték a zsidó tulajdonban lévő áruházak kirakatait. A náci verőlegények brutális támadásai is megsokszorozódtak. 1930–31 telén a dél-németországi Ulm városában néhány fiatal katonatisztet bíróság elé állítottak, mert a náci pártba való belépéssel megszegték a politikától való tartózkodás általános parancsát. Hitler a tanúk padján megesküdött, hogy törvényesen akar hatalomra jutni, és kijelentette, hogy megpróbálta megakadályozni követőit abban, hogy félkatonai szervezetet alakítsanak. A bíróság jogosan nem volt hajlandó hinni neki, és nyíltan kimondta: „Az NSDAP célja a fennálló államforma erőszakos megdöntése."[53] További bizonyítékokat szolgáltattak az ítélet alátámasztására a rendőrség által 1931 őszén lefoglalt és közzétett „boxheimi iratok", amelyeket arról a hesseni fogadóról neveztek el, ahol megtalálták azokat. Az iratok egy Werner Best nevű, fiatal náci ügyvédtől származtak, és olyan közleménytervezeteket tartalmaztak, amelyeket egy erőszakos hatalomátvétel után kellett volna kiadni, és többek között indítványozták a halálbüntetés liberális alkalmazását mindazok ellen, akik ellenálltak a náciknak. Hitler megpróbálta úgy beállítani a dokumentumokat, mintha azok Best magánjellegű elképzeléseit tartalmazták volna, azt azonban elismerte, hogy Best tervére esetleg szükség lehet egy kommunista felkelés alkalmával. Hitler az ulmi tisztek perében a tanúk padján mondta el valódi szándékait: „Ha mozgalmunk a jog terén is győzedelmeskedik, akkor felállítjuk a német állami bíróságot, bosszút állunk 1918 novemberéért, és fejek fognak hullani".[54]

Hitler kijelentéseit számos követője figyelmen kívül hagyta. Egyenruhás katonái – rohamosztagosok vagy barnaingesek – például Berlinben Walter Stennes vezetésével többször is több hatalmat, jobb fizetést és nagyobb szabadságot követeltek az erőszakos cselekmények végrehajtásához, és egy alkalommal tiltakozásul elfoglalták a város náci pártközpontját. Hitlernek sikerült megfékeznie őket, mivel veszélyeztették a pártfegyelmet, de semmit sem tett a rohamosztagosok mindennapi erőszakosságának megfékezésére. 1931 márciusáig 300 embert öltek meg utcai harcok során, 1932-ben pedig 155-en estek politikai összecsapások áldozatául, legtöbben júniusban és júliusban. Mindennaposak voltak a lövöldözések, késelések és a bokszerekkel és gumibotokkal történő

verekedések. Brüning 1931 decemberében eltiltotta a rohamosztagosokat az egyenruha viselésétől, ők azonban további felvonulásokat tartottak, csak éppen civil öltözékben. 1932. április 13-án a kancellár rávette Hindenburgot, hogy teljes egészében tiltsa be a rohamosztagokat, Brüning utódja, Franz von Papen, aki június elsején vette át a hivatalt, azonban feloldotta a tilalmat.[55] A rohamosztagosok – a szélesebb nyilvánosság által gyakran észrevétlenül, ugyanis a középosztály egyáltalán nem figyelt fel rá – szüntelenül, naponta megfélemlítették ellenfeleiket, mindenekelőtt a kommunistákat, akiket szisztematikusan űztek el a német városok munkásnegyedeinek kocsmáiból és bárjaiból. 1931 decemberében Hitler a *The London Times*nak* arról beszélt, hogy „mozgalmának sorkatonái elkeseredettek és elszántak a kommunistákkal folytatott állandó gerillaháború miatt, amelyben a náciknak 5000 sebesültjük és sok halottjuk volt az év első 11 hónapjában".[56]

1932. július 17-én a kommunista Vörös Frontharcos Szövetség tagjai megtámadták a hamburgi agglomeráció egyik munkásnegyedén megfélemlítés céljából, hatalmas oszlopban keresztülvonuló barnaingeseket. Lövések dördültek, mire a rendőrség válaszul heves tüzet nyitott a tömegre: tizennyolc ember meghalt és több mint százan megsebesültek. Hitler támogatta a felvonulókat, és a kommunistákat hibáztatta. Papen a „véres vasárnap" eseményeit arra használta fel, hogy katonai pucscsal eltávolítsa a poroszországi szociáldemokrata kisebbségi kormányt, és ezzel megsemmisítse a demokrácia utolsó bástyáját Németországban. Közben az erőszak folytatódott. 1932. augusztus 10-én a felső-sziléziai Potempa faluban egy részeg barnaingesekből álló banda meggyilkolt egy lengyel kommunistát. Amikor a közeli Beuthen városában tartott tárgyaláson öt elkövetőt bűnösnek találtak és halálra ítéltek, a barnaingesek az utcákon tomboltak, zsidó üzleteket vertek szét és újságszerkesztőségeket támadtak meg. Hitler nyilvánosan becsmérelte az ítéletet – amelyet később megváltoztattak –, és hivalkodóan támogatásáról biztosította a gyilkosokat. Addigra már kialakította a náci „mártírok" kultuszát, nevezetesen Horst Wesselét, egy fiatal barnaingesét, aki durva támadást vezetett kommunisták egy csoportja ellen, azonban 1930 februárjában egy ellentámadás során egy kommunista lelőtte. „Horst Wessel – jelentette ki Hitler

* A közismert brit konzervatív lap, a *The Times* a külföldi szakirodalomban *The London Times* és *The Times of London* néven is előfordul, mivel több angol nyelvű lap is használja a *The Times* nevet. – *A szerk.*

1933 elején egy hatalmas felvonuláson, amely Wessel síremlékének berlini avatóját követte – *nem halt meg!*" Nem csinált titkot abból, hogy támogatja a szélsőséges fizikai erőszakot is az ellenségeivel való leszámolás során. Ha időnként az erőszak visszafogására szólított is fel, hogy a középosztálybeli támogatókat megnyugtassa, akkor is nyilvánvalóvá tette, legalábbis azok számára, akik tudnak a sorok között olvasni, hogy nem állt szándékában megállítani az erőszakot.[57]

A harmadik kérdés, amelyet a náciknak az 1930-as évek elején elért döbbenetes választási sikere és az a tény, hogy a Birodalmi Gyűlés legnagyobb pártjává nőtték ki magukat, felvetett, az volt, hogy vajon sikerül-e kormányt alakítaniuk. A 37 százalékos szavazati arány gyakran elég erős alapot biztosít ahhoz, hogy egy demokratikus rendszerben kormányt alakítsanak. Hitler tisztában volt ezzel, és keserűen panaszolta, hogy eltértek Németországban attól a szokástól, hogy felkérjék a legnagyobb párt vezetőjét a kormányalakításra.[58] De még ha Hindenburg tiszteletben tartotta volna is ezt a szokást, a náciknak akkor is koalícióra kellett volna lépniük egy vagy több másik párttal, hogy olyan többséget alkossanak, amellyel elfogadtathatták volna a törvényeket a Birodalmi Gyűlésben. És ebben rejlett a probléma, amellyel Hitler és más politikusok 1932-ben szembesültek. Hitler nyilvánvaló szándéka az volt, hogy lerombolja a Weimari Köztársaságot, és diktatúrát hoz létre saját magával az élen. Nem az ő pártja volt az egyetlen jobboldali párt, amely le akarta bontani a Weimari Köztársaságot: a DNVP, a Német Nemzeti Néppárt konzervatív nacionalistái – akik a régi császári idők után vágyakoztak, antiszemiták és antidemokraták voltak, akárcsak a nácik – szintén erre törekedtek. A DNVP 1931 októberében csatlakozott a nácikhoz a Harzburgi Front néven ismert, rövid életű jobboldali paktumban. A DNVP azonban 1932 júliusában mandátumokat vesztett, és a szavazatok alig 6 százalékát tudta megszerezni, ami a nácik 37 százalékával együtt még mindig nem jelentett többséget. Márpedig valószínűsíthető volt, hogy más párt nem lépne koalícióra a nácikkal. Amikor összeült az új Birodalmi Gyűlés, a szélsőséges pártok egymásnak estek. Egyenruhás, kántáló és éneklő nácik és kommunisták álltak egymással szemben az ülésteremben, és elnyomták a megmaradt mérsékelt demokratikus pártok, nevezetesen a szociáldemokraták és a katolikus centrum hangját. Gyakoriak voltak a náci vagy kommunista képviselők kivonulásai. Értelmetlennek tűnt akár csak összehívni is a Birodalmi Gyűlést. Az 1932. júliusi választásokat követő hat hónapban mindössze három napot üléseztek.[59]

Ez a patthelyzet nyilvánvalóan tarthatatlan volt a példátlanul súlyos gazdasági válság kellős közepén. Amíg tartott azonban, a birodalmi kormány továbbra is rendeletekkel kormányzott, így a parlamenti rendszer bénultsága a hatalmat Hindenburg elnök és klikkje kezében összpontosította, amelynek tagja volt a fia, Oskar, valamint Von Papen birodalmi kancellár, Schleicher és az elnöki hivatal vezetője, Otto Meissner államtitkár, aki 1920 óta töltötte be ezt a posztot. A Hindenburg vezette csoport éles jobboldali fordulatra törekedett az autoriter rendszer bevezetésével, a baloldal elnyomásával és a törvényalkotás kasztrálásával. Ennek végrehajtásához azonban kétharmados többségre volt szükségük a Birodalmi Gyűlésen belül. Ehhez elengedhetetlen volt a nácik támogatása annak érdekében, hogy áldemokratikus legitimitást biztosítson az elnöki rendeletek özönének, és hogy megalapozza az alkotmány tervezett felülvizsgálatát. A következő hónapok manőverei és titkos találkozói mind ennek a célnak a megvalósítása érdekében történtek. Kezdetben legalábbis Hindenburg elutasította azt az elképzelést, hogy Hitlert nevezze ki egy nemzeti kormány élére. Képtelen volt elfogadni Hitler intoleranciáját, vulgaritását vagy éppen a követői erőszakosságát. Hitler helyzete tiszta volt, és egyszerű. Magabiztosságát tovább növelték választási sikerei, és kijelentette, hogy először a náci párt, majd akár egész Németország „vezéreként" nem vállalná a koalíciós kormányzást, kivéve birodalmi kancellári pozícióban. Nem csak Papen ajánlatát utasította vissza, aki az alkancellári posztot ajánlotta fel neki, hanem Gregor Strasserét, a náci párt főszervezőjéét is, aki hasonló kormányzati ajánlatot tett. Strassert annyira elkeserítette Hitler makacssága, hogy 1932. december 8-án lemondott pártbeli tisztségéről. Hitler sietve mozgósította híveit, hogy elítéljék ezt az „árulás"-t, és kellően kihangsúlyozzák a Vezér iránti feltétlen hűség szükségességét.[60]

Ekkorra, 1932. november 6-án lezajlottak az újabb nemzeti választások, amelyek során Hindenburg, Papen és a körük további támogatást kívántak nyerni a konzervatívoknak. A végeredmény azonban meglepetést okozott. A nácik kétmillió szavazatot veszítettek, részarányuk 37,4 százalékról 33,1 százalékra esett vissza. A kommunisták szavazóinak aránya ezzel szemben 14,5 százalékról 16,9 százalékra ugrott, és ezzel 100 helyet szereztek a Birodalmi Gyűlésben. A szociáldemokratákra leadott szavazatokkal együtt ez 37,3 százalékos szavazatarányt biztosított a baloldal számára, ami meghaladta a nácikét. A nacionalista DNVP javított a korábbi eredményén, és valamivel 8 százalék fölé került.[61] A nácik

helyzete azonban még a veszteségnél is súlyosabb volt. Meggondolatlanul sokat költöttek a kampányra, ezzel súlyos pénzügyi válságba sodorták magukat. A Strasser visszavonulásában kicsúcsosodó belső viták felfedték vagy tovább súlyosbították a párt vezetését jellemző megosztottságot. Ráadásul Papent, miután ismét kudarcot vallott, leváltotta Kurt von Schleicher, a hadsereg szóvivője, egy másik jobboldali politikus, aki 1932. december 3-án lett birodalmi kancellár. További titkos találkozókat tartottak, és próbáltak megoldást találni a politikai patthelyzetre. Schleicher azonban az agrárreform tervével végzetesen elidegenítette Hindenburgot, aki maga is földbirtokos volt, míg az, hogy visszavonta a Papen által elrendelt juttatás- és bércsökkentéseket, riadalmat keltett a befolyásos üzleti érdekcsoportokban.[62]

Hindenburg és társai a nácik gyengesége miatt elérkezettnek gondolták a pillanatot arra, hogy lecsapjanak, ami különösen sürgető volt, mert úgy látták, hogy ha folytatódik a nácik népszerűségének csökkenését nyilvánvalóan okozó szerény gazdasági fellendülés, a nácik a következő választásokon annyi szavazatot veszíthetnek, hogy nem tudják majd biztosítani a nép támogatását a weimari alkotmány tekintélyelvű felülvizsgálatához. A Papen és Hindenburg által felvetett megoldás az volt, hogy engednek Hitler követelésének, és kinevezik az új kormány élére, de olyan sok saját emberrel veszik körül, hogy ne maradjon mozgástere. A saját támogatói kör hiánya miatt frusztrált Schleicher gyakorlatilag arra kérte Hindenburgot, hogy biztosítson neki diktátori jogköröket, amit azonban az idős elnök elutasított, és Papen vezetésével, akihez csatlakozott a közszolgálatból Meissner, valamint a bankár és volt katonatiszt Kurt von Schröder báró, aki már korábban is gyűjtött pénzt a náci pártnak, folytatták a Hitler kormányra segítését célzó tárgyalásokat. 1933. január 30-án a náci vezetőt a szabályoknak megfelelően birodalmi kancellárrá nevezték ki egy koalíciós kabinet élére, amelyben Papen az alkancellári tisztet töltötte be, és minden más posztot az ő és Hindenburg körének tagjai kaptak, kivéve a Belügyminisztériumot, ahová az egyik vezető náci, Wilhelm Frick került, valamint a Porosz Belügyminisztériumot, amelyet Hermann Göring vezetett megbízottként, amíg a Papen előző nyári porosz puccsával kapcsolatos jogi kérdések megoldatlanok voltak. Hitler szempontjából ez a két poszt volt a döntő, mivel ezek nyitották meg az utat az általa az utcákon már elszabadított erőszak legitimációja előtt. A tárgyalások résztvevőit átjárta az elégedettség melegsége. Schleicher úgy gondolta, hogy a hadsereg most már szabad kezet kap, és állam

lehet az államban; Papen és Hindenburg pedig úgy vélték, hogy Hitlert olyan helyzetbe hozták, hogy felhasználhatják a tömeg támogatását a saját terveik megvalósításához. Pedig mindenki tévedett. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy mindannyian végzetesen alábecsülték a náci vezért. És nem ők voltak az elsők, sem az utolsók, akik ezt a hibát elkövették.[63]

V.

Hitler addigra, negyvenes évei elejére végre elért valamit, ami stabil magánéletnek volt nevezhető. Távolról sem volt az a rideg, érzelemmentes, aszexuális személy, akit sok történész elképzelt, mert mindig is fogékony volt a női bájra. Egyértelműen közel állt számos idősebb, általában gazdag és jómódú nőhöz, mint például Helene Bechsteinhez vagy Winifred Wagnerhez, Richard Wagner zeneszerző fia, Siegfried angol származású feleségéhez, aki férje 1930-ban bekövetkezett halála után az évente megrendezett Bayreuthi Ünnepi Játékokat vezette, és megengedte Hitlernek, hogy a fesztiválból náci esemény váljon. De hiteles beszámolók szólnak arról is, hogy a fiatalabb, sőt sokkal fiatalabb nőkért is rajongott, például Maria Reiterért, aki egy szállodában dolgozott, ahol Hitler az 1920-as évek közepén tartózkodott, vagy Henriette Hoffmannért, személyes fotósa, Heinrich Hoffmann lányáért, és arról, hogy ügyetlenül próbálta elcsábítani őket, amit a jelek szerint az érintettek egyöntetűen elutasítottak. Komolyabb volt a kapcsolata Angela („Geli") Rauballal, Hitler mostohanővérének, Angela Hitlernek a lányával. A mindössze húszéves Geli 1928-tól kezdődően Hitler rendszeres társául szegődött, és elkísérte őt az utazásokra és a politikai eseményekre. 1929 októberében Hitler müncheni lakásába költözött, de a féltékenységből adódó korlátozásokat végül képtelen volt elviselni. 1931. szeptember 19-én holtan találták a lakás padlóján fekve, a jobb keze mellett egy pisztollyal, amint vér szivárgott a tüdejét ért golyó ütötte halálos sebből. A boncolás minden kétséget kizáróan öngyilkosságot állapított meg. Vad pletykák kaptak szárnyra a Hitlerrel folytatott viszonyával kapcsolatban, amelyeket a politikai ellenfelek csak tovább szítottak, de Hitler és csapata sikeresen távol tartották mindezt a médiától, és azt állították, hogy lány véletlenül lőtte meg magát, miközben a fegyverrel játszott. (Meglehetősen valószerűtlen történet, mivel Geli jól bánt a fegyverrel.) A kárminimalizálás jól működött. Hitler rövid ideig szomorkodott, majd pár nap elteltével

10 000 fős támogatói kör előtt beszélt Hamburgban, utána titokban elment és virágokat helyezett Geli sírjára, a továbbiakban pedig alig tett említést a lányról.[64]

Innentől kezdve Hitler azt ismételgette, hogy feláldozta a magánéletét a hazájáért, és ezt az állítást később a történészek közül is többen átvették. Pedig a valóság nagyon más volt. 1931 tavaszán találkozott egy iparmágnás elegáns, elvált feleségével Magda Quandttal, akibe beleszeretett. Magda megtisztelve érezte magát, de addigra romantikus kapcsolatban állt a náci propagandafőnökkel, Joseph Goebbelsszel, akivel aztán 1931. december 19-én össze is házasodtak. Egy hármuk között lezajlott kínos beszélgetést követően arra jutottak, hogy Hitler megelégszik a családi barát szerepével és Magdát a nyilvános alkalmakon egyfajta hivatalos kísérőként alkalmazza. Addigra azonban már megismerkedett Eva Braunnal, egy kispolgári családba (1912-ben) született fiatal nővel, aki Hitler fényképésze, Heinrich Hoffmann stúdiójában dolgozott. Geli Raubal halála után, 1932 elején viszonyt kezdtek, de csak miután Hitler ellenőriztette a lány felmenőit, hogy meggyőződjön arról, biztosan „árja"-e. Aligha férhet kétség ahhoz, hogy szexuális kapcsolatot is létesítettek, bár Hitler nem engedte, hogy Eva megjelenjen vele a nyilvános eseményeken. Mivel Eva Braun úgy érezte, hogy Hitler elhanyagolja és elzárja őt mindentől, kétszer is öngyilkosságot kísérelt meg, ami újabb botránnyal fenyegetett. Hitler beadta a derekát, és engedélyezte, hogy a nyilvánosság előtt megjelenjen vele, de csak mint a „titkárnője" vagy a „munkatársa". Münchenben a saját lakása közelében helyezte el, végül pedig a berlini birodalmi kancelláriában biztosított neki szállást. Idővel a háziasszony szerepét is eljátszhatta a Bajor-Alpokban, az Obersalzbergben található vidéki menedékhelyen, ahol Eva színes filmeket forgatott a pihenő Hitlerről és kíséretéről. Szerepe, sőt egész létezése azonban a végsőkig gondosan rejtve maradt a nyilvánosság előtt, és szó sem volt házasságról vagy gyermekekről. Hitler, ahogy továbbra is hangsúlyozta, „Németországot vette feleségül".[65]

Hitler már birodalmi kancellárrá történt kinevezése előtt is megkérdőjelezhetetlen engedelmességet várt vezéri szerepében a környezetétől. Növekvő személyzete, amely olyan emberekből állt, mint Julius Schaub, aki egyfajta személyes mindenesként működött, sofőrjei, inasai és mások gyakran katonai, barnainges és ultranacionalista háttérrel rendelkeztek, de sem személyes, sem politikai befolyással nem rendelkeztek. Korábbi politikai riválisait vagy az oldalvonalra szorította, vagy menesztette. Csakis az őt zseniálisnak tekintő emberek kerülhettek a közelébe, mert

semmiféle kritikát nem tűrt. Beszédeiben saját életét Németországéval azonosította – „Hitler Németország", mondta Rudolf Hess extatikus dicshimnuszában az 1934-es náci pártgyűlésről készült *Az akarat diadala* című Leni Riefenstahl-filmben –, és ez emberfeletti minőséget kölcsönzött neki azok szemében, akik találkoztak vele, amit tovább erősített a saját igazában való megrögzött, korlátlan meggyőződése, az abszolút és ellentmondást nem tűrő magabiztossága. Ahogy személyes építésze, a későbbi fegyverkezési miniszter, Albert Speer írta közvetlenül a háború befejezése után, az emberek, akik a közelébe kerültek, beleértve őt magát is, szinte kivétel nélkül le voltak nyűgözve tőle. Eleve hittek a nagyságában, vagy legalább a küldetésében, és miközben csüngtek minden szaván, lenyűgözte őket Hitler látszólagos nyugalma és önuralma. Nem csak Speer istenítette őt. A második világháborút túlélők közül sokan mások is bevallották a szövetségesek kihallgatásai során, hogy hittek Hitlerben a hatalmas pusztítás és az összeomlás ellenére. A fogvatartottaknak nyilvánvalóan érdekében állt, hogy kihangsúlyozzák Hitler felelősségét, de az, hogy gyakran kihangsúlyozták a vezér nagyságát, valamint azt, hogy hittek benne és rajta keresztül Németország jövőjében, nyilvánvalóan őszinte, szívből jövő megnyilvánulás volt.[66]

Ennek a hatásnak nagy része egyszerűen abból fakadt, hogy vezetése rendkívül személyes jellegű volt, ami jókora hatalommal és tekintéllyel ruházta fel. Képes volt azonosulni azokkal az emberekkel, akikhez beszélt, legyen az akár a tömeg, akár egyetlen személy, és a körülményekhez igazította érzelmi megnyilvánulásait is, például 1930 augusztusában, amikor a lázadó rohamosztagosokat hűségnyilatkozatra szólította fel, és úgy tűnt, hogy sír a meghatottságtól. Sok követője áhítattal beszélt kék szeméről, és arról a zavarba ejtő szokásáról, hogy néha meleg, néha hideg tekintettel, de mindig hipnotikus erővel meredt rájuk. Autodidakta módon szerezte az ismereteit, így tudása rendszertelen volt, és hiányos, de az apró részletek felidézésével mindig lenyűgözte a hallgatóságát. Belső körén belül és különösen a pótcsaládjai körében (Joseph és Magda Goebbelsszel és családjukkal, Winifred Wagnerrel és családjával, a fényképész Heinrich Hoffmann-nal és családjával) képes volt lazítani, gondoskodó oldalát mutatni, amikor (mint Goebbels nemegyszer bevallotta naplóiban) személyes nehézségekkel szembesültek. Minél jobban ügyelt karizmatikus, történelem feletti imázsára, annál inkább elrejtette valódi érzéseit a „nagy ember" álarca mögé. Lángoló, megalkuvást nem ismerő hite önmagában és eszméiben gyakran lefegyverezte a kezdetben szkeptikus

embereket. A mozi, Wagner, a gyors autók és a nagy középületek tervezése iránti lelkesedése néha átszivárgott a politikába, de vegetarianizmusát és antialkoholizmusát megtartotta magának, kivéve, ha azt az embert helyezte előtérbe, aki lemondott a magánéleti örömökről a politika kedvéért. Ettől persze még nem mondott le kedvenceiről, a krémes süteményekről, ugyanakkor a dohányfüst iránti utálata miatt betiltotta a náci középületekben a dohányzást egy olyan korban, amikor szinte minden felnőtt német erős dohányos volt.[67]

Hitlert 1933. január 30-án nem a nép választotta meg birodalmi kancellárrá, mivel az előző választásokat több mint két hónappal korábban, 1932 novemberében tartották, és ezen nem szerzett általános többséget, sőt szavazatokat vesztett. Ugyanakkor ő volt a legnagyobb párt vezetője, tehát nem egyszerűen egy háttéralku révén került a hivatalba, mint Papen, akinek szinte teljesen hiányzott a választói támogatottsága. Hitler kinevezése e két tényező együttes hatásának eredménye volt. Bár a nácik Hitler kinevezését fáklyás felvonulásokkal és parádékkal ünnepelték szerte az országban, mint a „Harmadik Birodalom" kezdetét, a valódi „hatalomátvétel" még nem kezdődött el. Ahhoz szükség volt még néhány szerencsés véletlenre is, melyeket Hitler ügyesen kihasznált. Az egyik ilyen esemény február 27-én éjjel történt, amikor egy fiatal holland szélsőséges baloldali (de nem kommunista), név szerint Marinus van der Lubbe felgyújtotta a Reichstag épületét, tiltakozásul a német politikai rendszer munkanélküliekkel szemben tanúsított érzéketlensége miatt.* Hitler és Göring már akkor a helyszínre értek, amikor az épület még lángokban állt. Az egyet-

* A nyugati történészek jelentős része egy ideje tényként kezeli, hogy valóban Van der Lubbe gyújtotta fel a Reichstagot, de máig vitatott, hogy egyedül cselekedett-e, noha korabeli tanúvallomásában ő maga is ezt állította. Kizárólagos bűnösségét megkérdőjelezi, hogy a gyengén látó fiatalember állítólag soha nem járt az épületben, mégis meglepően jól eligazodott a sötétben, és alig negyedóra alatt hatvan helyen gyújtott tüzet. A tárgyalás alatt Van der Lubbe furcsán viselkedett, fizikai és szellemi állapota feltűnően rossz volt, korábban sovány arca viszont felpuffadt, és zöldes színűvé vált. Egyesek arra gyanakodtak, hogy hipnotizálták vagy bedrogozták. Noha a gyújtogatásért nem járt volna halálbüntetés, egy utólag, kifejezetten miatta alkotott törvényt visszamenőleges hatállyal alkalmaztak, és 1934. január 10-én Van der Lubbét kivégezték. 1967 és 1983 között ítéletét többször is felülvizsgálták: megerősítették, majd enyhítették, 2007-ben pedig végleg érvénytelenítették. 2019-ben került nyilvánosságra Hans-Martin Lennings egykori SA-tag 1955-ös vallomása, mely szerint annak idején felsőbb parancsra ő vitte Van der Lubbét a Reichstaghoz, ahol átadta a helyszínen tartózkodó néhány bajtársának. Akkor már érezni lehetett a füstszagot és látni a füstfelhőket, ezért a fiatalember Lennings szerint nem lehetett az egyedüli gyújtogató. A Hannoveri Kerületi Bíróság megerősítette a megkésve előkerült jegyzőkönyv hitelességét. – *A szerk.*

len újságíró a helyszínen a londoni *Daily Express* berlini tudósítója, Sefton Delmer volt, akinek valahogy sikerült beférkőznie Hitler belső köreibe, és szerinte mindkét náci vezér megdöbbentnek és rémültnek tűnt. Hasonló benyomásról számolt be később a porosz politikai rendőrség vezetője, Rudolf Diels is. Az esetet egyértelműen egy kommunista forradalom első felvonásának tekintették, ami hihető feltételezés volt, tekintve, hogy a kommunisták 1917 óta több forradalmat is kirobbantottak Európában. Göring szerint középületeket akartak felrobbantani, beleértve a villamosenergia-termelő erőműveket, meg akarták mérgezni a „közkonyhák"-at, és elrabolni a kormány minisztereinek családtagjait, bár ezekre semmilyen – sem valós, sem koholt – bizonyítéka nem volt, amivel alátámaszthatta volna a vad, pánik közepette született állításokat.

Másnap reggel Hitler meggyőzte a kabinetet és az elnököt, hogy a rendkívüli helyzetben nincs más választás, mint elrendelni a polgári szabadságjogok felfüggesztését, és lehetővé tenni a rendőrség számára, hogy letartóztassák az ismert kommunistákat, megverjék és megfélemlítsék az ellenfeleiket, köztük sok ismert politikust, és megakadályozzák a többi párt kampányát. Mintegy 4000 kommunistát tartóztattak le. Rohamosztagosok bandái nyitott teherautókon járták az utcákat, és letartóztattak mindenkit, aki szórólapokat osztogatott vagy a kommunisták és a szociáldemokraták mellett kampányolt. Hitler a városok főterein felállított hangszórókból beszélt az emberekhez. Hitler birodalmi kancellárrá való kinevezésének feltételéül szabta, hogy új birodalmi választásokat kell tartani, amelyre 1933. március 5-én valóban sor került. A választások nem voltak sem szabadok, sem tisztességesek a Hitler által vezényelt folyamatos utcai erőszaknak és a megfélemlítés politikájának köszönhetően, amely most drámaian fokozódott, miután február 22-én Hermann Göring porosz belügyminiszteri minőségében a rohamosztagosokat átminősítette segédrendőrökké. A náci párt azonban mindezek ellenére is csak a szavazatok 44 százalékát szerezte meg. Az 50 százalékos küszöb fölé a konzervatív nacionalista koalíciós partnereik segítségével kerültek, akik további 8 százalékot szereztek. Ötmillió választópolgár a kommunistákra szavazott, akik ezzel a szavazatok több mint 12 százalékát szerezték meg, a szociáldemokraták pedig figyelemre méltó módon 18,3 százalékot értek el. Hitler megengedte a kommunistáknak a jelöltállítást, nehogy betiltás esetén a szavazóik átpártoljanak a szociáldemokratákhoz. Az, hogy a baloldalnak sikerült a szavazatok közel egyharmadát megszerezni akkor, amikor a rohamosztagosok már letartóztatták, megverték, megkínozták

vagy száműzték a jelöltjeiket, azt jelzi, hogy Hitlernek és a náciknak még mindig jelentős ellenzékkel kellett számolniuk.[68]

Ezt követően a terror végképp elöntötte az országot. Fegyveres rohamosztagosok tomboltak az utcákon, szétverték és kifosztották a szociáldemokrata és a kommunista pártok irodáit, letartóztatták, megalázták, megverték, megkínozták és néhány esetben agyonlőtték a két párt tisztviselőit, ügyintézőit és közjogi képviselőit. 1933. március 25-ig Németország negyvenöt városában hajtottak végre hasonló akciókat. Három nappal korábban Heinrich Himmler, aki ekkor Bajorország rendőrfőnöke volt, megnyitotta az első koncentrációs tábort Dachauban, és teletömte kommunistákkal és szociáldemokratákkal, akiket brutálisan bántalmaztak. És ez még csak a kezdet volt. 1933. március 24-én, Hindenburg elnök ünnepélyesen megnyitotta az újonnan megválasztott Birodalmi Gyűlést a porosz katonai városban, Potsdamban, ahol a frakkba öltözött Hitler hódolata jeleként meghajolt előtte, mint a régi rend képviselője előtt, és a trónt jelképesen üresen hagyták az egykori császár számára, akinek a fiai a látványosság prominens szereplőiként voltak jelen. A színjátéknak köszönhetően Hindenburg megbékélt Hitler hatalomátvételével. Sőt az idős ember láthatóan a könnyeit törölgette a szertartás közben. Szintén a színjátéknak köszönhetően, a közvélemény számos konzervatív és monarchista tagja megnyugodott, hogy a nácik mégiscsak tiszteletre méltó emberek, akik a régi rend képviselőivel együtt egy olyan Németországot fognak létrehozni, amely elsöpri a megbukott demokratikus alkotmányt, félreállítja az útból a szocialistákat és a kommunistákat, és visszahozza azt a biztonságos, sikeres és rendezett világot, amelyben a császár alatt éltek. Olyan sokan – több százezren – csatlakoztak sietve a náci párthoz, hogy ironikusan *Märzgefallenen* („március elesettjei") néven emlegették őket, utalva ezzel az 1848-as forradalom áldozataira, és a náci pártnak egy időre fel kellett függesztenie az új tagok toborzását. Közben azonban az erőszak és a vérontás töretlenül folytatódott. Hitler teljesítette a Reichstag felgyújtásának éjszakáján tett ígéretét, miszerint „most már nem lesz többé kegyelem: bárki, aki az utunkba áll, azt lekaszaboljuk".[69]

Hitlernek további támogatásra volt szüksége a Birodalmi Gyűlésben, ha biztosítani akarta a weimari alkotmány felülvizsgálatához szükséges kétharmados többséget. A kisebb pártok, különösen a koalíciós partnerei, támogatták őt, de a szociáldemokraták egyértelműen ellenezték volna a demokrácia aláásására irányuló bármely kísérletet. 120 képviselőjük közül összesen 94-nek sikerült átjutnia az egyenruhás rohamosztagosok

kordonjain, amelyek körbevették a Kroll Operaházat, ahol 1933. március 23-án az ülést tartották, és sikerült dacolniuk a fegyveres barnaingesekkel is, akik, amikor beléptek a horogkeresztekkel díszített tárgyalóterembe, összevissza lökdösték, taszigálták őket. A szociáldemokraták szóvivője, Otto Wels ragaszkodott ahhoz, hogy a diktatúra hosszú távon soha nem fogja lerombolni a demokrácia eszméit. A megfélemlítés ellenére a szociáldemokraták a felhatalmazási törvény ellen szavaztak, amelyet az immár szintén egyenruhában lévő Hitler nyílt erőszakkal fenyegető uszító beszéddel vezetett be, amennyiben az intézkedést elutasítják. A törvény lehetővé tette volna számára, hogy a parlament hozzájárulása nélkül hozzon törvényeket. Wels beszédének előre megkapott másolatával felfegyverkezve, megvetően a történelem veszteseinek nevezte a szociáldemokratákat. Ezt követően került sor a szavazásra. Hermann Göring, aki a legnagyobb párt képviselőjeként elnökölt az ülésen, törvénytelenül 432-ről 378-ra csökkentette a határozatképességet azzal, hogy megtagadta a törvényesen megválasztott kommunista képviselők megszámlálását. A szükséges kétharmados többséget a katolikus Centrumpárt hetvenhárom képviselőjének szavazata biztosította, akiknek vezetőit a Hitlerrel folytatott kétnapos megbeszélés során meggyőzték arról, hogy a katolikus egyházat és annak világi szervezeteit nem fogják érinteni a nácik által a társadalomra kényszerített intézkedések. A katolikus centrum képviselőit már korábban is letartóztatásokkal és verésekkel félemlítették meg, és Hitler polgárháborús fenyegetése is megriasztotta őket. A Vatikán, amely az ateista kommunizmus fenyegetésének elfojtása érdekében Európa-szerte az önkényuralmi rezsimek támogatására irányuló politikát folytatott, a centrumpárti képviselőket még inkább a törvény megszavazása felé terelte. A nacionalisták és a liberálisok szavazatai elegendőek voltak a törvény elfogadásához. Onnantól kezdve kizárólag a kabinet alkotta meg a törvényeket és rendeleteket, az elnök vagy a Birodalmi Gyűlés megkérdezése nélkül. A felhatalmazási törvény a Reichstag felgyújtásával kapcsolatos rendelettel együtt féltörvényes fügefalevélként szolgált a diktatúra bevezetése és fenntartása során egészen 1945-ig.[70]

Hitler ezekkel az intézkedésekkel kicselezte konzervatív koalíciós partnereit, akik kezdetben tapsoltak a politikájához, mindenekelőtt a parlamenti demokrácia megszüntetéséhez és a munkásmozgalom elnyomásához. Mire azonban felismerték, hogy ők is a tűzvonalban vannak, és kritizálni merték náci partnereiket az erőszak és a rendbontás miatt, már túl késő volt. Panaszaikat Hitler 1933. május 30-án egy dühkitörés

formájában hevesen visszautasította, és „háromnapos vérfürdő"-vel fenyegette meg őket, ha nem engednek.[71] Hitler nekilátott a birodalmi kabinet átalakításának, és egy sor nácit nevezett ki, kezdve Joseph Goebbelsszel, aki 1933. március 13-án foglalta el az újonnan létrehozott, felvilágosításért és propagandáért felelős birodalmi miniszteri posztot. 1933 májusában Hermann Göring légügyi miniszter lett, 1933 júniusának végén pedig a nacionalista sajtóbárót, Alfred Hugenberget, aki egy nemzetközi konferencián óvatlanul felfedte Hitler hosszabb távú szándékainak egy részét, a náci Richard Walther Darré váltotta fel. 1934-ben további kinevezések történtek. Bizonyos értelemben azonban ez aligha számított, mivel Hitler egyre inkább háttérbe szorította a kabinetet, és minden hatáskörét magának tulajdonította. A kabinet egyre ritkábban ülésezett, és 1938 után már egyáltalán nem ült össze. Eközben fegyveres barnaingesek rohanták meg országszerte a városházákat és a regionális kormányzati székhelyeket, és a Reichstag-tűzrendelet gyatra ürügyén kipenderítették a hivatalban lévőket. 1933. március 9-re Hamburgtól Bajorországig minden szövetségi államot kinevezett „birodalmi komisszárok" irányítottak, és országszerte ott lobogott a horogkeresztes zászló minden közigazgatási épületen.[72]

Semmi különösebb körmönfontság vagy kifinomultság nem volt a náci hatalomátvételben, amely főként 1933 márciusától júniusig zajlott. Több mint kétmillió fegyveressel és semmiféle erőszaktól vissza nem riadó pártkatonával a soraiban, a Hitler által felbátorított rohamosztagos mozgalom egyszerűen ellehetetlenített minden nem náci politikai szervezetet, kifosztotta a helyiségeiket, brutálisan megverte a képviselőiket, megfélemlítette a tisztviselőiket és megszüntette a működésüket. A zűrzavarban legalább 600 ember vesztette életét, és ki tudja, hányan megsebesültek. 100 000–200 000 szociáldemokratát és kommunistát tartóztattak le és zártak ideiglenes kínzóközpontokba és koncentrációs táborokba, ahonnan csak akkor engedték ki őket, ha megígérték, hogy nem politizálnak többé. A katolikus Centrumpárt és más „polgári" pártok tisztviselői közül elegendő számú embert bántalmaztak ahhoz, hogy a többi politikai párt inkább feloszlassa önmagát, a baloldali pártokat pedig rendeletileg felszámolták. Hitler e tömeges erőszak közepette elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy megfenyegesse nacionalista koalíciós partnereit, hogy ők is álljanak be a sorba, amit azok félelmükben meg is tettek. Június végére Németország egypárti állammá vált. Az ország hatalmas közszolgálati rendszerének átvételét, amely magában foglalta a tanárokat, az egyetemi tanárokat és több százezer más állami alkalmazottat,

egy 1933. április 7-én kiadott rendelet hajtotta végre, amely elbocsátotta a nem náci politikai pártok ismert támogatóit. A helyi közigazgatás követte a példát. Egy olyan helyzetben, amikor a munkanélküliségi ráta még mindig nagyon magas volt a gazdasági válság miatt, ezek az intézkedések súlyos következményekkel jártak a közszolgálatban dolgozókra és családjaikra nézve. Nem csoda, hogy ezrek igyekeztek belépni a náci pártba, hogy megőrizhessék a munkahelyüket.[73]

A féktelen erőszak és brutalitás hullámának csúcsán elképesztő gyorsasággal előrehaladó „nemzeti felkelés", ahogy a nácik nevezték, arra késztette az embereket, hogy egymást a náci üdvözléssel köszöntsék, és levelezésüket a „német üdvözlet"-tel, a *Heil Hitler!*-rel írják alá, amit 1933. július 13-tól minden köztisztviselő számára kötelezővé tettek. A hivatalos épületekre már 1933. március 11-től a Weimari Köztársaság fekete-piros-arany lobogója helyett a régi birodalmi zászlót és mellé a náci zászlót tűzték ki, ami újabb jele volt annak, hogy a régi elit együttműködött a náci diktatúra megteremtésében. Mindkettőjük kívánsága teljesült, amikor szétzúzták a szakszervezeteket és megfosztották őket a vagyonuktól, majd a hagyományosan szocialista május elsejét kötelezően a „nemzeti munka napja"-ként ünnepelték. 1933 őszére a szakmák mindegyike náci szervezetekbe tömörült, beleértve a kreatív művészeteket is, amelyek Goebbels új „Birodalmi Kultúrkamará"-ja és annak különböző alosztályai alá tartoztak. Mindenfajta ellenállást brutálisan levertek: a Berlin szélén fekvő Köpenickben a szociáldemokraták összefogdosásával szembeni fegyveres ellenállás miatt a helyi rohamosztagosok ötszáz párttagot tartóztattak le, és több napon át tartó, hosszas kínzásnak vetették alá őket, ami kilencvenegy ember közvetlen halálát okozta. Olyan prominens ellenzéki személyiségeket, mint Felix Fechenbach, aki egykor Kurt Eisner titkára volt, „menekülés közben lelőtték". Mecklenburg-Schwerin egykori miniszterelnökét, a szociáldemokrata Johannes Stellinget halálra kínozták. A katolikus centrum vezető politikusait, köztük Eugen Bolzot, Württemberg államelnökét szintén letartóztatták és mielőtt szabadon bocsátották volna, megverték. Hitler zsigeri gyűlölete mindenkivel szemben, aki ellene szegült, intoleranciája, belső meggyőződése, hogy a nemzet érdekében szükség van az ellenségein elkövetett erőszakra és gyilkosságokra, megnyitották az utat a hatalomátvétel alapját képező fizikai brutalitás előtt.[74]

Ugyanakkor Hitler cselekedeteit a népesség egy jelentős része helyeselte. Politikai szempontból a legfontosabb a hadsereg volt, és annak vezérkara. Hitler tisztában volt vele – nem utolsósorban a kinevezéséhez

vezető tárgyalások során Kurt von Schleichernek a hadsereg hatalomátvételével kapcsolatos burkolt fenyegetései miatt –, hogy a hadsereget is maga mellé kell állítania. Már február 3-án felszólalt a magas rangú katonai parancsnokok találkozóján, amelyet Werner von Blomberg hadügyminiszter hívott össze, aki maga is magas rangú tiszt volt, és akit éppen Hindenburg nevezett ki közvetlenül, abban a reményben, hogy megvédi a hadsereg autonómiáját. Hitler nagyszabású fegyverkezési programot, a hadkötelezettség bevezetését, a demokrácia megdöntését és annak tekintélyelvű kormányzattal való felváltását, Németország nagyhatalmi státuszának visszaállítását, valamint „új életterek meghódítását keleten és azok kíméletlen germanizálását" ígérte nekik. A tábornokok a kezdet kezdete óta ellenezték a Weimari Köztársaságot, és elborzadtak a versailles-i szerződéstől. Hitler beszéde zene volt füleiknek.[75] Az elkövetkező hónapokban teljes egészében számíthatott a támogatásukra. Ugyanakkor a nagy ipari cégek először adtak nagyobb összegű adományokat a náciknak, hogy segítsék őket az 1933. márciusi választásokon, miután az ipari vezetők és Hitler 1933. február 20-i, Göring rezidenciáján tartott találkozóján komoly nyomás nehezedett rájuk.[76]

Németország sokat hangoztatott egységét mostanra az egypárti állam megteremtése támasztotta alá. A választók mostantól kezdve csak a náci jelölteket és az ő politikájukat választhatták, esetleg hibásan töltötték ki a szavazólapot, vagy tartózkodtak a szavazástól. Így a megfélemlítés és a manipuláció keveréke hamarosan biztosította, hogy Hitler minden választáson és népszavazáson szinte egyhangú támogatást kapott, ami – nem utolsósorban a külvilág számára – a náci párt elsöprő támogatásának benyomását keltette. Az új hazaárulási törvények sorozata hazaárulásnak minősítette, ha valaki alkotmánymódosítást akart, le kívánta váltani a Hitler-kormányt, esetleg kritizálni merte Hitlert vagy más vezető nácikat, és mindezért halálbüntetés járt. A meglévő jogrendszert beolvasztották a náci diktatúra rendszerébe, és ahol még létezett némi függetlenség, mint például amikor a Legfelsőbb Bíróság felmentette a Reichstag felgyújtásában Marinus van der Lubbéval együtt állítólag részt vevő kommunista összeesküvőket, Hitler gyorsan létrehozta a különleges bíróságok párhuzamos rendszerét, amely habozás nélkül teljesítette az akaratát. Alig néhány kivételtől eltekintve a jogrendszer onnantól kezdve a náci rezsim és – ahogy ő fogalmazott – a német nép érdekeit szolgálta, nem pedig az elvont igazságosság valamilyen független fogalmát. A katolikus egyházat a pápasággal kötött konkordátummal győzték meg, amely

látszólag garantálta világi szervezeteinek fennmaradását, míg a protestáns evangélikus egyházat belülről a „német keresztények" vették át, akik többek között tagadták, hogy Jézus zsidó volt. Hitler grandiózus terveiben egy ezer évig fennálló, új birodalom felépítése szerepelt,[77] amelyet semmilyen belső vagy külső hatalom nem fog legyőzni.[78] Ez az, amit többször is „német forradalom"-nak nevezett.[79]

Ami az egész folyamatot áthatotta és tovább hajtotta, az a Hitler által szított erőszak volt: a szocialistákkal, kommunistákkal és demokratákkal – sőt gyakorlatilag mindenkivel, aki nem támogatta őt – szemben táplált düh és gyűlölet. Ez a gyűlölet járta át az egyszerű, hétköznapi követőit, valamint a vezérszurkolóit és az olyan csatlósait, mint Goebbels és Göring. Volt azonban még két megoldandó probléma, hogy teljes és korlátlan hatalomra tegyen szert. Az első a rohamosztagosok félautonómiája volt, akik a nacionalista veteránok félkatonai szervezetének, a *Stahlhelm*nek (Acélsisakosok) a beolvasztása után több mint négymillióan voltak. Számukat tekintve a reguláris hadsereg is eltörpült mellettük, amelyet a versailles-i szerződés 100 000 főre korlátozott. A rohamosztagosok folyamatos rendetlenség és erőszak forrásai voltak, 1933 első felében például minden nyilvánvaló cél nélkül szétverték a riválisfélkatonai mozgalmakat. Miután Göring ezt felismerte, 1933 augusztusában visszavonta korábbi parancsát, amelyben segédrendőrökké sorolta át őket. Ahogy a rohamosztagosok száma egyre nőtt, a német katonai vezetés egyre nagyobb fenyegetést látott bennük. Vezetőjük, Ernst Röhm, aki az 1920-as évek eleje óta Hitler közeli munkatársa volt, azt akarta, hogy egyfajta nemzeti milíciává szervezzék át őket.[80] A vezető tábornokok egyre határozottabban követelték, hogy Röhmöt félre kell állítani. Egyre sürgetőbbé vált a cselekvésre irányuló nyomás. Hitler 1934 júniusának végén engedett a nyomásnak, és elindította azt, amit ő megelőző csapásnak állított be, amellyel megakadályozza a rohamosztagosok által vezetett „második forradalom" kitörését (valójában ez csak a propaganda koholmánya volt). Letartóztatta a rohamosztagosok vezetőségét, elrendelte Röhm és több hadnagya kivégzését, és az úgynevezett „hosszú kések éjszakájá"-n megfékezte a zendülő szervezetet. Legalább nyolcvanöt embert öltek meg, de a valós szám ennek többszöröse is lehetett. A probléma megoldódott. Néhány hónappal később megkezdődött a fiatal férfiak általános és kötelező besorozása a hadseregbe.[81]

Egy másik, az előzőtől nem független probléma, amellyel Hitler 1934 első felében szembesült, az az idős, nyolcvanas évei közepén járó

Hindenburg elnök nyilvánvalóan megromlott egészségi állapota volt. Hitler konzervatív szövetségesei, mindenekelőtt az alkancellár, Franz von Papen, versengeni kezdtek az utódlásért, és nem győzték eléggé kihangsúlyozni a náciktól való ideológiai távolságtartásukat (már ha volt ilyen), ugyanakkor bírálni a rohamosztagosok által a „nemzeti forradalom" ellenfeleivel szemben alkalmazott erőszakot. Hitler kénytelen volt eltűrni, hogy továbbra is Hindenburg az államfő, és így a feljebbvalója, mert a tábornagy széles körben tisztelt személyiség volt. Eltökélt volt azonban a tekintetben, hogy Hindenburg esetleges távozása után nem engedi, hogy más vegye át a helyét, csakis ő. A konzervatívok megfékezését már az 1934. június végi „hosszú kések éjszakájá"-n előkészítette, amikor Papen beszédíróját lelövette, az alkancellárt pedig Bécsbe küldte ausztriai német nagykövetnek. A további áldozatok között voltak olyanok, akik túl sokat tudtak Hitler korai pályafutásáról, vagy valamilyen módon felbosszantották őt, mint például Gustav Ritter von Kahr bajor politikus, aki 1923 novemberében, a sörpuccs során okozott neki csalódást, vagy Gregor Strasser, aki 1932 végén egy kulcsfontosságú pillanatban fordított neki hátat, vagy Kurt von Schleicher tábornok, aki azzal állt az útjába, hogy szintén 1932 végén Hitler helyett kineveztette magát birodalmi kancellárnak.[82] A „hatalomátvétel" e gyilkos befejezése tette teljessé Hitler felemelkedését a diktátor vitathatatlan pozíciójába. Hindenburg 1934. augusztus 2-án bekövetkezett halála után Hitler az elnöki posztot eltörölte, mivel senki más nem lett volna méltó rá, és *de facto* ő lett az államfő. Innentől kezdve minden köztisztviselő, katonatiszt és közkatona neki tett személyes hűségesküt, nem pedig az alkotmányra esküdött fel, mint korábban.

Bár a Weimari Köztársaság alkotmánya formálisan a legtöbb tekintetben még mindig érvényben volt, az új rendszer mássága már a kezdetektől fogva nyilvánvalóvá vált. Azért nevezték Harmadik Birodalomnak, mert az első (a Német Nemzet Szent Római Birodalma, amelyet Nagy Károly alapított 800-ban – az eredeti „Ezeréves Birodalom")* és a második (amelyet Bismarck alapított 1871-ben) után következett. A Hitler körüli személyi kultusz hamarosan olyan groteszk méreteket öltött, hogy

* A magyar történetírásban a Német-római Birodalom vagy Német-római Császárság az ismertebb elnevezése. Hivatalosan 962-ben alakult meg, de eredetét Nagy Károly frank királyig vezetik vissza, akit III. Leó pápa 800-ban római császárrá koronázott. A Német-római Birodalom első uralkodója és tényleges alapítója I. (Nagy) Ottó volt. – *A ford. és a szerk.*

még ő maga is próbálta megfékezni. Parancsot adott például arra, hogy állítsák le a városok tereinek és utcáinak gyors ütemben történő átnevezését az ő nevére, és megtagadta az egyetemek díszdoktori címének elfogadását. Emellett köztudottan nem vette fel a birodalmi kancellári fizetését (amire egyébként sem volt szüksége, mert bőkezű jogdíjat kapott a *Mein Kampf* eladott példányai után, valamint jókora bevétele származott a bélyegeken megjelentetett képmásából). Mindezzel nem akadályozta meg, hogy szüntelenül istenítsék, mint a németek „vezetőjét", amit végképp bebetonoztak a naponta számtalanszor elismételt, az állampolgárok között az utcán, a kávézókban vagy a kocsmákban használt *Heil Hitler!*-rel.[83]

VI.

Diktátorként Hitler a belpolitika minden területe felett rendelkezett, ha úgy döntött, hogy élni akar ezen jogával. Soha senki nem kérdőjelezte meg őt a politika egyetlen szektorában sem. De természetesen bizonyos területekre jobban összpontosított, mint másokra. Hitler például, aki mindig is művésznek tartotta magát, különös figyelmet fordított a művészet- és kultúrpolitikára. Szinte azonnal elrendelte a „Német Művészet Háza" építését Münchenben, amely egy régebbi kiállítóközpont, a két évvel korábban leégett „Üvegpalota" helyébe lépett. Ebben az épületben a Hitler által igazán németnek tartott műveket tervezték kiállítani. Az október 15-i alapkőletételen mondott beszédében kijelentette, hogy a művészvilágban nem lesz többé „érthetetlen különcség". A vita és a megosztottság itt is megszűnik, mint a német élet más területein, és Goebbels utasítására hamarosan meg is szüntették a művészeti kritikát, mivel egy olyan helyzetben, ahol minden kiállított műalkotást a rezsim hagyott jóvá, a művészet bármilyen kritikája magának a rezsimnek a kritikáját jelentette volna.[84] Hitler kijelentette, hogy az úgynevezett modern művészet beteg, inkompetens és annyira primitív, hogy akár a kőkorszakban a „kulturált neandervölgyiek" is létrehozhatták volna. Ezt a nézetet fejezte ki a Hitler jóváhagyásával, Goebbels által 1937-ben rendezett hírhedt „Elfajzott művészet" című kiállítás is. „Mostantól kezdve – jelentette ki Hitler – könyörtelen tisztító háborút fogunk folytatni kultúránk aláásásának utolsó elemei ellen." Eltávolították a modernista műalkotásokat a galériákból és múzeumokból, azokat az igazgatókat, akik az

absztrakt művészetet, a posztimpresszionizmust, a *Neue Sachlichkeit*ot* és más modern művészeti irányzatokat részesítették előnyben, elbocsátották, az ezen irányzatok jegyében alkotó művészeket pedig feketelistára tették. Ez volt Hitler bosszúja azért, mert 1914 előtt művészként elutasították, akkoriban, amikor az aprólékosan megfestett műveit lenézték, az olyan modernista festőket pedig, mint Picasso és Matisse, az egekbe magasztalták. A művészetnek, mondta, a német nép legbelsőbb lényegét kell kifejeznie; a gyakorlatban ez a hagyományos ábrázoló művészetet, a múlt, a jelen és a jövő hősiességét ünneplő festészetet és szobrászatot jelentette. A „modern" művészet a változó divatot követte; a német művészet örök, mert a német nép örök.[85]

Valójában a Hitler által népszerűsített fantáziátlan, konvencionális és minden eredetiséget nélkülöző művek egyike sem állta ki az idő próbáját; ami megmaradt, azok pontosan azok a festmények és szobrok voltak, amelyeket kigúnyolt, olyan művészek alkotásai, akiknek többsége száműzetésbe menekült, amikor Hitler hatalomra került. Hitler aktívan beavatkozott Németország művészeti életébe, és sokkal gyakrabban szólt a művészetről, mint a kor bármely más diktátora. A *völkisch* ideológiával keveredett nézetei mindennél jobban kifejezték a tudatlan és szűk látókörű kispolgári előítéleteket. Azokból a gigantomán, álklasszikus középületekből is hiányzott mindenféle eredetiség, amelyeket a jövő német városaiba elképzelt. Már 1937 novemberében tervezni kezdte Berlin újjáépítését, hogy a porosz fővárost „az első német népi birodalom örök fővárosá"-vá alakítsa át. A következő években Albert Speer építésszel közösen elkészítették egy új város – „Germania" – terveit, amelyet négy széles sugárút metszett volna, mindkét szélén egy-egy repülőtérrel, a központban egy hatalmas népcsarnokkal, amelynek a tetejére a római Szent Péter-bazilika kupolájánál is nagyobb kupola került volna, mellé a párizsi Diadalívnél is nagyobb diadalív és hasonló, gigantomán építmények. Mindez azt bizonyította volna, „hogy feladatunk egy ezeréves népnek ezeréves történelmi és kulturális múltat és egy ezer évig fennmaradó várost biztosítani, amely méltó lesz a soha véget nem érő jövőben".[86] Hitler számára az épületek hatalmat jelentettek, és ezt a leckét 1914 előtt a bécsi Ringstrasse impozáns épületei révén tanulta meg. Folyamatosan

* A húszas-harmincas években kibontakozott avantgárd irányzat a magyar szakirodalomban „új tárgyiasság" néven fordul elő a leggyakrabban. Néhány neves képviselője: George Grosz, Otto Dix, Christian Schad és Lotte Laserstein. – *A szerk.*

azt hirdette, hogy a németek a felülmúlhatatlan nagyság korát élik, és fényes jövő elé néznek, amelyben az életük még tovább javul majd. Minden következő nemzedék „egyre erősebb, egyre hatalmasabb és egyre egészségesebb lesz, és ez az adott nemzedéknek egyre nagyobb reményt ad a jövőre nézve". Ugyanakkor azt mondta a *Hitlerjugend* tagjainak, hogy elkötelezettséget kell vállalniuk „az örök birodalom és az örök nép" mellett, és ha kell, fel kell áldozniuk magukat a német faj jövőjéért.[87]

Hitler még a modernistákról is azt vallotta, hogy az érzékelés örökletes torzulásától szenvednek, és bár fontolgatta a Németországban maradtak sterilizálását, erre soha nem került sor.[88] Birodalmi kancellárként az egyik legkorábbi törvényhozói intézkedése az öröklődően beteg utódok megelőzéséről szóló törvény elfogadása volt, amely 1934. január 1-jén lépett hatályba. Ez megalapozta az „alkalmatlanok" kötelező sterilizálásának következő kampányát, amely nemcsak a németek azon igen kis számát foglalta magában, akik súlyos, örökletes betegségekben, például Huntington-kórban szenvedtek, hanem azt a jóval nagyobb számú csoportot is, akiket azért sterilizáltak, mert társadalmi deviánsok, alkoholisták, szellemi fogyatékosok vagy „erkölcsileg gyengeelméjűek" voltak. 1937. szeptember 7-én Hitler nyilvánosan megindokolta a „faji higiénia" politikáját; amely biztosítja a „német vér" „tisztaságát és szennyezetlenségét". Végül mintegy 400 000 német kötelező sterilizálását rendelték el. 1939-től kezdődően pedig Hitler kifejezett, aláírt parancsára elkezdték legyilkolni őket, elgázosítással vagy halálos injekcióval, illetve éheztetéssel és orvosi gondatlansággal. Végül mintegy 200 000 férfit, nőt és gyermeket végeztek ki így.[89] A nácizmus – hirdette Hitler az indoklásban – olyan tudományos doktrína, amely az eugenikus szelekció eszközeivel a német faj tökéletesítését tűzte ki célul.

Ezzel szemben Hitlernek viszonylag kevés mondanivalója volt a gazdaságról. A témával kapcsolatos beszédei rövidek és kevésbé részletesek voltak. Többek között azt hirdette, hogy Németország hamarosan önellátóvá válik, mindenekelőtt a mesterséges vegyi anyagok, a műtrágya, az üzemanyag és a gumi előállítása révén. Az emberek által esetleg tapasztalt hiányt átmenetinek tartotta.[90] Ahelyett hogy részletesen beszélt volna a gazdasági helyzetről, inkább gratulált magának, amiért sikerült véget vetnie a sztrájkoknak és a nézeteltéréseknek, és fellendítenie az építőipart. Az olyan technikai nehézségeket, mint például a nemzetközi árfolyamok ingadozása, egyszerűen úgy „oldotta meg", hogy örökre rögzítettnek nyilvánította azokat.[91] A gazdasági fellendülés megszervezésére

a közgazdaságtani varázslót, Hjalmar Schachtot, a Reichsbank elnökét, 1934-től gazdasági minisztert jelölte ki. A teljes foglalkoztatottságot csak a sorkatonaság 1935-ös bevezetésével és a fegyverkezés rohamos fejlesztésével sikerült elérnie, amely politika Schacht szerint egyre súlyosabb torzulásokat okozhat a gazdaságban.[92] A fegyverkezést biztosító masszív hitelekről Hitler úgy vélekedett, hogy majd hódítással és annektálással fogják visszafizetni azokat. Kimondott célja volt elkerülni a szerinte az első világháború során a hátország morális tartását aláásó áruhiányt, ezért meghirdette az „autarkia" politikáját, amelynek keretén belül Németország a lehetőségekhez mérten önellátásra rendezkedik be, és az importált olajat és gumit szintetikus termékekre cserélik (ez az elképzelése végül teljességgel irreálisnak bizonyult), valamint támogatják a hazai mezőgazdaságot.[93]

Mind az 1930-as években, mind azt követően a kommunista propaganda a náci rezsimet a nagytőke eszközeként ábrázolta, pedig a Harmadik Birodalomra sokkal jellemzőbb volt a „tervgazdálkodás", amelyben a nagytőke kimondottan nehezen befolyásolta a náci politikát, és csak vonakodva követte az „autarkia", az antiszemitizmus, a kisajátítás, az „árjásítás" és a munkaszolgálat politikáját. Mindazonáltal az üzleti élet jelentős hasznot húzott Hitler eltökélt felfegyverkezési törekvéseiből (az ipar egyes részei természetesen többet, mint mások). Amint világossá vált, hogy Hitler politikája megkerülhetetlen, sok munkaadó és üzletember többé-kevésbé készségesen csatlakozott hozzá. Egy csekély kisebbség segített a zsidó tulajdonban lévő vállalkozások tisztességes áron történő kényszerértékesítésében, mert baráti viszonyt ápolt a tulajdonosokkal, de a túlnyomó többség busás hasznot húzott a náci politikából.[94] A háború alatt az iparosok hatalmas mértékben alkalmaztak kényszermunkát és rabszolgamunkát, és az SS irányította az ipari vállalatokhoz csatolt munkatáborokat, a koncentrációs táborokhoz hasonló körülményeket teremtve, ami a munkások rendkívül magas halálozási arányához vezetett.[95]

Miközben Hitlernek nem volt sok mondandója a gazdasági és pénzügyi kérdésekkel kapcsolatban, annál több Németország „motorizáció"-jával kapcsolatban. Már 1933. február 11-én, kinevezése után alig két héttel megnyitott egy régóta tervezett motorjármű-kiállítást Berlinben, ahol hatalmas lelkesedéssel beszélt a közlekedés akkoriban még aránylag új formájáról. Beszédében komoly államférfiként tüntette fel önmagát, aki ambiciózus terveket dédelget a technológia jövője kapcsán, adóelengedést ígért az autóipar számára és kiterjedt autópálya-építési programmal kecsegtetett.[96] Egy Hitler vázlatai alapján, Ferdinand Porsche által tervezett új, olcsón hozzáférhető „népautó" *(Volkswagen)*, a „bogár" megteremtette volna az utazás lehetőségét minden család számára (bár csak a háború előtt kezdték meg a gyártását, és sok átlag német, akik pénzt fektettek az autóvásárlásba, azt remélve, hogy belátható időn belül hozzájutnak egy kocsihoz, soha nem kapta vissza a pénzét). A *Volkswagen* egyike volt a rezsim által népszerűsített számos fogyasztási cikknek, melyek kihasználták az áram árának gyors csökkenését, mivel egyre több erőművet kapcsoltak be a hálózatba. Idetartozott még a nép hűtőszekrénye és a nép rádiója is. Ezt egészített ki az ambiciózus autópálya-építési program *(Autobahn)*, amelynek mértékét azonban Goebbels propagandagépezete erősen eltúlozta.[97]

Mindenekelőtt amint a hatalomátvétel megkezdődött, Hitler a mindig készséges Goebbelsszel együtt elkezdte tettekre váltani a zsidókkal szembeni zsigeri, megszállott gyűlöletét és félelmét, megteremtve a politikai és ideológiai hátteret a látszólag spontán antiszemita erőszakhullámnak. A zsidók vagy a nácik által zsidónak vélt személyek elleni fizikai támadások már évek óta a rohamosztagosok erőszak-repertoárjának részét képezték. Hitler birodalmi kancellárrá való kinevezésével az antiszemitizmus hivatalos kormányzati politikává vált. 1933. március 6-án barnaingesek osztagai rohangáltak fel-alá a Kurfürstendammon, Berlin egyik fő bevásárlóutcáján, ahol zsidókat támadtak meg, és még az autójukból is kirángatták, majd eszméletlenre verték őket. Másutt megrohamozták a zsidó ügyvédek és más szakemberek irodáit, és betörtek a zsidó tulajdonú üzletekbe, lövéseket adtak le és bezúzták az ablakokat.[98] A növekvő zsidóellenes erőszak elleni amerikai tiltakozásokra és tüntetésekre reagálva, Hitler és Goebbels 1933. április 1-jén országos bojkottot rendelt el a zsidó vállalkozásokkal szemben. Hitler az akciót a „nemzetközi világzsidóság" és annak németországi ügynökei, „a nemzet belső ellenségei" heves elítélésével indította. Rohamosztagosok feliratokat festettek a kirakatokra, és figyelmeztették a vásárlókat, hogy ne menjenek be, miközben fenyegetően strázsáltak kint, hogy érvényt szerezzenek a tilalomnak. A bojkottot kiterjesztették a zsidó ügyvédekre és orvosokra is. Sok vásárló mégis ragaszkodott ahhoz, hogy belépjen a zsidó tulajdonú üzletekbe, és az intézkedést április 4-e után nem újították meg.[99] Az 1933. április 7-i rendelet, amely elbocsátotta a politikailag nemkívánatos köztisztviselőket, a „nem árja származású" személyeket, vagyis a zsidókat is elbocsátotta.

SOMOGYI KÖNYVTÁR 1014905 1881 SZEGED

Ez alól csak azok mentesültek, akik 1914–18-ban a fronton harcoltak, az ekkor még jelentős befolyással rendelkező Hindenburg kifejezett utasítására. Ha ezekkel a hivatalos intézkedésekkel azt akarták üzenni a rohamosztagosoknak, hogy a zsidók elleni kampányt központilag kell koordinálni, akkor szánalmas kudarcot vallottak: a következő hónapokban számos településen továbbra is összehangolatlan bojkottokat szerveztek zsidó vállalkozások és szakemberek ellen.[100]

Hitler folyamatosan a zsidó összeesküvés áldozataként emlegette Németországot. 1936. február 12-én például dühöngve ellenállásra szólított fel „zsidó ellenségünk gyűlölettel teli hatalma ellen, egy olyan ellenség ellen, akinek mi nem ártottunk, de aki megpróbálta leigázni német népünket és rabszolgájává tenni minket, egy olyan ellenség ellen, aki felelős mindazért a szerencsétlenségért, amely 1918 novemberében és az azt követő években Németországot érte!". A zsidóságot tette felelőssé „a nemzetiszocialisták végtelen menetéért, akiket meggyilkoltak, szinte mindig hátulról, vagy megvertek, vagy leszúrtak, vagy lelőttek", férfiakért, akik ennek ellenére még mindig lélekben a mozgalom élő tagjaival együtt meneteltek, mint az ügy lelkesítő mártírjai.[101] 1938 szeptemberében kijelentette, hogy „a nemzet nem hajlandó tovább hagyni, hogy ezek az élősködők kiszipolyozzák". Mindezt egy olyan időszakban sulykolta, amikor Németországban a zsidók vagyonát kisajátították, megfosztották őket az életük gazdasági alapjától, és egyre nagyobb számban űzték el őket az országból. Mint oly sok állítása esetében, itt is a feje tetejére állította az igazságot, és egy paranoid összeesküvés-elméletet terjesztett elő, amelynek nem volt semmiféle valóságalapja.[102]

1939. január 30-án, birodalmi kancellári kinevezésének hatodik évfordulóján, az újonnan „megválasztott" egypárti Birodalmi Gyűléshez intézett nyitóbeszédének jelentős része a „nemzetközi zsidóság" „bosszúvágya és nyereségvágya" elleni gyűlöletbeszéd volt, amelyben a „nemzetközi zsidóság"-ot okolta minden szerencsétlenségért, amely szerinte Németországot a század folyamán érte, a versailles-i szerződéstől kezdve a háború utáni hiperinflációig. Németországot szerinte „egy idegen faj uralta és irányította". De többé nem, üvöltötte. A német nép visszaszerezte a művészetét és a kultúráját. Az „idegen faj beszivárgása *[Einnisten]*, amely tudta, hogyan ragadjon magához minden vezető pozíciót", véget ért. Ebben a paranoiás fantáziavilágban a zsidókat nem minősítette emberi lényeknek, az *„Einnisten"* szót használta velük kapcsolatban, amelyet általában az olyan élősködőkre tartottak fenn, mint például a házban

fészket rakó hangyák. Hitler szerint a zsidók kinevették az 1920-as években, amikor megjósolta, hogy egy napon hatalomra kerül, és „megoldja a zsidó problémát", utalva ezzel a liberális és baloldali sajtóra, amelyet azzal vádolt, hogy a Weimari Köztársaságban annyi minden mással együtt nem volt más, mint a német civilizáció aláásására irányuló, globális zsidó összeesküvés eszköze. „Ma újra próféta akarok lenni – jelentette ki. – Ha a nemzetközi zsidóságnak Európában és azon túl sikerülne a népeket ismét világháborúba taszítania, akkor az eredmény nem a föld bolsevizálása és ezzel együtt a zsidóság győzelme lesz, hanem a zsidó faj megsemmisítése Európában."[103] Ekkor mindenki számára nyilvánvalóvá vált Hitler meggyőződése, amely szerint a kapitalizmust és a kommunizmust egyaránt egy globális zsidó összeesküvés irányítja hátulról Németország és Európa elpusztítására. Számára tehát a zsidó faj elpusztítása lett az 1939 szeptemberében indítandó háború egyik fő célja. Később ezt olyan mértékben így gondolta, hogy 1939. januári beszédét utólag tévesen a konfliktus szeptemberi nyitónapjára datálta.[104]

Hitler a nürnbergi törvények kihirdetését az 1935-ös pártgyűlésen csak ideiglenes intézkedésnek tekintette. Az előző hónapokban elszaporodó széles körű, alulról jövő antiszemita akciókat próbálták rendezett irányba terelni, és törvényileg megtiltották a zsidók és nem zsidók közötti házasságot és szexuális kapcsolatot Németországban. Ezzel felgyorsították a német zsidók tömeges kivándorlását más országokba, elsősorban az Egyesült Államokba. Németország amúgy is csekély zsidó közösségének (a lakosság kevesebb mint 1 százaléka) mintegy fele elhagyta az országot, mielőtt 1941-ben illegálissá tették a kivándorlást. Hitler azonban továbbra is azt hajtogatta, hogy „a harc a nemzet belső ellenségei ellen", vagyis különösen a zsidók ellen, „soha nem fog a hivatalos bürokrácia és annak alkalmatlansága miatt kudarcot vallani", mert maga a náci párt fog az élére állni. Az állam, mondta, a maga formális törvényi és bírósági rendszerével nem több, mint „a faji élet szervezeti formája, amelyet a nép életakaratának közvetlen kifejezője – a nemzetiszocialista mozgalom pártja – hajt és irányít". Hitler úgy vélte, hogy a formális törvényhozás és a jog nehézkes és szabályokhoz kötött működése akadályozzák a népakarat megvalósítását, amelyet ő egyre inkább a sajátjával azonosított. Hitler azonban csak 1942. április 26-án ment el odáig, hogy a Birodalmi Gyűléssel kimondatta, hogy a szava törvényerejű, és joga van bármely bírót elmozdítani a helyéről, amennyiben az illető tőle független döntésekre ragadtatja magát. Néhány hónappal később azzal

dicsekedett, hogy „kiirtották" a bűnözőket, bár a hétköznapi bűncselekmények, a lopástól a gyilkosságig, valójában nem szűntek meg, annak ellenére, hogy drámaian romlottak a körülmények az állami börtönökben és fegyházakban, és mintegy 20 000 visszaeső bűnözőt semmisítettek meg a táborokban.[105]

Jóval ezt megelőzően azonban Hitler már számtalan antiszemita cselekményt követett el a törvények megsértésével, különösen 1938. november 9-én, amikor Joseph Goebbels propagandaminiszterrel találkozott, hogy engedélyezze a zsidó emberek és vagyon elleni országos erőszakos cselekményt, amelyet az utókor *Reichskristallnacht*ként, azaz „kristályéjszaka"-ként ismer. Kétségtelen, hogy bár az ötlet Goebbelstől származhatott, az erőszak elszabadítására vonatkozó parancs közvetlenül magától Hitlertől eredt, akit a propagandaminiszter a naplójában „teljesen radikális"-nak nevezett e politika terén. Az eseménysor feltehetően megtorlás volt egy párizsi német követségi tisztviselő lelövéséért.* Zsidó ingatlanok ezreit rombolták le, zsinagógák százait gyújtották fel, valamint Hitler közvetlen utasítására mintegy 30 000 zsidó férfit tartóztattak le és zártak koncentrációs táborokba, amíg bele nem egyeztek a kivándorlásba. Mindezt egy sor olyan intézkedés követte, amelyek elvették a németországi zsidó közösség jövedelmének és vagyonának nagy részét. Különösen a fiatalabb németek vettek részt lelkesen a fosztogatásban és a pusztításban. Hitler paranoid elméjében az effajta törvénytelen erőszak a közelgő háborúra való felkészüléshez szükséges biztonsági intézkedés volt, amely a nemzet harcképességét fenyegető belső veszélyt volt hivatott elhárítani. Nem volt szükség formális törvényekre, elég volt a vezér parancsa. Ugyanakkor a rémület és az undor hulláma, amelyről tudta, hogy a pogrom miatt végigsöpör majd a nemzetközi közösségen, arra késztette, hogy az erőszakra adott személyes engedélyét a nyilvánosság elől elhallgassa.[106]

Kijelentette, hogy a törvény célja a faj érdekeinek védelme. „A bíró – mondta állítólag később az *Asztali beszélgetések*ben – a faj önfenntartásának hordozója." A háború a legjobb fiatalemberek halálát okozta,

* Egy Párizsban élő, tizenhét esztendős zsidó fiatalember, Herschel Grynszpan 1938. november 3-án megtudta, hogy egész családját Zbąszyńba száműzték. Felindultságában szerzett egy revolvert, és november 7-én lelőtte Ernst Eduard vom Rathot, a német nagykövetség titkárát, aki két nappal később belehalt a sérüléseibe. Grynszpant húsz hónapi börtön után kiadták Németországnak. Sorsa ismeretlen, feltehetően 1942-ben vagy 1943-ban a nácik megölték. Szülei és egyik testvére túlélték a holokausztot. – *A szerk.*

ezért a jogrendszernek a legrosszabbaktól való megszabadulással kellett kompenzálnia. Hitler úgy vélte, hogy puhány volt az igazságszolgáltatási rendszer. Gyakran olvasott újsághíreket olyan perekről, amelyekben általa túl enyhének vélt ítéletet hoztak, és ilyenkor elrendelte az elítélt bűnös lelövését. A jogrendszert már akkor is a rezsimbe olvasztották, és a háború alatt egyre szigorúbbá és büntetőbb jellegűvé vált. Már 1933-ban új hazaárulási törvények egész sora adta át az elnyomás feladatát az SS-től és az SA-tól, a táboroktól és a Gestapótól a bíróságoknak, a rendes rendőrségnek és a börtönöknek, így a táborokban a foglyok száma 1935-re 4000 alá csökkent, amit bőven ellensúlyozott az állami foglyok számának növekedése, akik közül ugyanebben az évben 23 000-et hivatalosan politikai bűnözőnek minősítettek.[107] Eközben azonban Hitler általtörvényes hatalmát Himmler, az SS és a Gestapo arra használta fel, hogy letartóztasson és koncentrációs táborokba zárjon olyan embereket, akik nem sértették meg a törvény betűjét, köztük például olyan homoszexuálisokat, akiket a (náci rezsim által megszigorított) büntető törvénykönyv 175. paragrafusa alapján börtönöztek be, és akiket a börtönbüntetésük letöltése után, a szabadulásukkor a Gestapo várt a börtönkapuk előtt.[108]

Hitler a valláspolitikára is figyelmet fordított. 1937 októberében a Propagandaminisztérium magas rangú tisztviselőinek azt mondta: „Nehéz belső küzdelmek után megszabadultam gyermeki vallási meggyőződésemtől." „Most olyan frissnek érzem magam, mint csikó a réten."[109] Mivel totalitárius tökéletességre törekedett, a „német keresztény" mozgalom révén próbálta belevonni a náci körforgásba a protestáns államegyházat, amely elutasította az Ószövetséget „zsidó" mivolta miatt, és azt állította, hogy Jézus „árja". A pápához való hűségüknek köszönhetően a katolikusoknak egyre nagyobb diszkriminációt kellett elszenvedniük, mivel az olyan autonóm intézményeket, mint a katolikus iskolák és ifjúsági szervezetek, elnyomták. Állítólag védelmet nyújtott számukra a Vatikán és a német kormány között 1933-ban aláírt birodalmi konkordátum, amely szerint a német papok és püspökök vállalták, hogy nem foglalkoznak politikával. Ennek ellenére náci ellenőrzés alá vonták őket, és azokat a papokat, akik megpróbálták megvédeni a katolikus intézményeket, vagy nyilvános kritikát fogalmaztak meg a rendszerrel szemben, koncentrációs táborokba zárták. Ugyanez a sors várt azokra a papokra is, akik nyilvánosan ellenezték a „fajegészségügyi" intézkedéseket, például az „alkalmatlanok" kötelező sterilizálását. Hitler 1939-ben

az egyházpolitikáját ért kritikákra, amelyek szerinte a „nemzetközi zsidó sajtónak és propagandakampánynak" voltak köszönhetők, azt válaszolta, hogy a német állampolgárok jövedelmének egy részére törvényileg kivetett „egyházi adó" bőséges pénzügyi támogatást nyújt az egyházaknak, de el fogják venni, ha a náci állam az állam és az egyház teljes szétválasztása mellett döntene. Kijelentette, hogy azok az egyházi személyek, akik csakis a vallással foglalkoznak, és nem avatkoznak bele a politikába, nem szenvednek kárt. De azokat, akik nyíltan szembeszállnak a rendszerrel, meg fogják semmisíteni. Az ilyen és hasonló fenyegetésekkel megfélemlített katolikus és protestáns egyházi vezetés hajlandó volt eltűrni vagy támogatni a náci uralmat, mivel az ráadásul hatékonyan elhárította a kommunizmus fenyegetését, így áldását adta a náci rezsimre.[110]

Hitler azonban, miközben elutasította a kereszténységet mint nem német jelenséget, „a lélek szabadságának évszázados megsértését", szkeptikusan fogadta az olyan vezető nácik, mint Alfred Rosenberg és Heinrich Himmler törekvéseit is, akik a kereszténységet állítólagos ősi germán kultuszokkal helyettesítették volna. Egy 1938. szeptember 6-án tartott beszédében nyilvánosan elutasította a nemzetiszocializmus „kultikus mozgalom"-ként való felfogását, kitartva amellett, hogy: „A nemzetiszocializmus a legélesebb tudományos felfogás hűvös, valóságon alapuló doktrínája... Ezért nem szabad eltűrni a mozgalomban a misztikus hajlamú, Túlvilágot kutató okkultisták beszivárgását." Elismerte, hogy a természeti rendet Isten teremtette, de azt a nyitottság és a tudományos realizmus szellemében kell megközelíteni, nem pedig homályos és irracionális „kultikus helyeken" imádni.[111] 1940. február 24-én kijelentette, hogy ő hisz Istenben, de beszédének hátralévő négy bekezdésében Isten helyett a „Gondviselés" szerepelt, amelyet nem kevesebb, mint hétszer említett.[112] Amint arról az *Asztali beszélgetések* 1941–42-ben beszámolt, Hitler nem győzte hangsúlyozni, hogy a nácizmus nem szekta, hanem tudományos mozgalom, amely végül a kereszténység helyébe lép majd.[113]

VII.

Hitler soha nem titkolta Németországgal kapcsolatos határtalan ambícióit, legalábbis amikor a híveihez beszélt. Céljai sokkal messzebbre nyúltak, mint Németország nagyhatalmi státuszának puszta visszaállítása vagy a versailles-i szerződés felülvizsgálata, hogy Németország visszakapja, amit elveszített. 1930. november 5-én Mannheimban, a híveihez intézett beszédében az 1880-as évekbeli „versenyfutás Afrikáért" kifejezésre utalva kijelentette:

> „Egyetlen népnek sem volt több joga a világuralmi *[Weltherrschaft]* elképzeléshez, mint a német népnek. Nekünk lett volna erre jogunk, és egyetlen más népnek sem *[viharos taps]*. Sem Angliának, sem Spanyolországnak, sem Hollandiának, egyetlen más nemzetnek sem volt természet adta joga a világuralomra az energiája és a hozzáértése, valamint a számbeli ereje alapján. A világ első felosztásakor alulmaradtunk, de most ott állunk ennek a világnak az újbóli, nagy felrázásának a kezdetén. Ma egyesek azt állítják, hogy a béke korszakába lépünk, de azt kell mondanom nekik: Uraim, önök rosszul értik korunk horoszkópját, amely soha nem mutatott még ennyire nem a béke, hanem a háború felé."[114]

Soha máshol nem terítette ki a lapjait ilyen tisztán és nyilvánvalóan külpolitikája szélsőséges, szó szerint határtalan ambiciózussága kapcsán, vagy a tekintetben, hogy fenntartások nélkül hitt céljaik katonai erő alkalmazása révén történő megvalósításában.

1933 első hónapjaiban Hitlert túlságosan lefoglalta a Németországon belüli kizárólagos hatalom megszerzése ahhoz, hogy a külpolitikával is foglalkozzon. Mindenesetre nacionalista koalíciós partnerei, köztük Konstantin von Neurath külügyminiszter osztották a versailles-i szerződés megdöntésére irányuló törekvését, csakúgy, mint a Külügyminisztérium nagyköveteinek és más elöljáróinak túlnyomó többsége.[115] Igazság szerint Németországban gyakorlatilag az egész politikai élet osztotta ezt a nézetet. A felhatalmazási törvény vitája során még a szociáldemokraták is támogatták Hitler rövid távú külpolitikai programját, annak ellenére, hogy magát a törvényt ellenezték.[116] Amint tehát hatalma megszilárdult, Hitler hozzálátott régóta dédelgetett álma megvalósításához, nevezetesen, hogy Németország megszabaduljon az 1918–19-es békeszerződés által kirótt korlátoktól. Első nagy külpolitikai beszédében, amelyet 1933. május 17-én mondott birodalmi kancellárként a Centrumpárt, a nacionalisták és a szociáldemokraták megmaradt képviselői előtt, elítélte a leszerelés egyoldalúnak nevezett, Németországgal szembeni érvényesítését, és előkészítette a terepet a Népszövetségből való kilépésre, amely novemberben be is következett. A Népszövetség, mint Hitler kijelentette, az első világháború győztes hatalmainak kreálmánya volt, és azért létezett, hogy az

1919-es békeszerződés igazságtalanságait érvényre juttassa. Németország kilépését azonban egy országos népszavazással legitimálta, amelyet a választásokhoz hasonlóan súlyos visszaélések közepette és a megfélemlítés légkörében rendeztek meg.[117]

Ettől a ponttól kezdve Hitler külpolitikát érintő beszédei nem a valódi célokról szóltak, ahogy azt a fent idézett 1930-as, párttársakhoz intézett beszédében körvonalazta. A későbbi beszédek, a Hitler-életrajzíró Peter Longerich kifejezésével élve, „füstfüggöny"-t képeztek, amely mögé elrejtette tényleges szándékait.[118] Ahelyett hogy a globális hegemónia elérésére irányuló törekvéseinek nyílt kinyilvánításával lelkesítette volna a híveit, hazugságok és megtévesztések homlokzata mögé rejtette valódi ambícióit, hogy a nemzetközi közösséget megbékélésre bírja.[119] 1934 januárjában megnemtámadási szerződést kötött Lengyelországgal, amely egyfajta időhúzási művelet volt, miközben Németország titokban felfegyverkezett, hogy felkészüljön a keleti határán fekvő ország elleni esetleges támadásra.[120] 1935. január 25-én így nyilatkozott egy amerikai újságíró előtt: „Németország soha nem fogja önszántából megszegni a békét", emellett a háborút katasztrófának minősítette, amely csak „mély szenvedés"-t hozhat egy nép számára.[121] Még mindig idegesítette a francia–brit beavatkozás lehetősége, és azt mondta, amit aztán a következő években többször is megismételt, hogy „a nemzetiszocializmus nem ismeri a határok idegen népek kárára történő kiigazításának politikáját".[122]

Hitler szülőhazájának, Ausztriának a lakói természetesen nem egy „idegen nép" szülöttei voltak a szemében, és félresöpörve diplomatái óvatosságát, támogatta az osztrák SS erőszakos kísérletét a kormány puccsal történő megdöntésére, amelynek eredményeként 1934. július 25-én meggyilkolták Engelbert Dollfuss kleriko-fasiszta diktátort. A puccs fiaskó volt, nem utolsósorban azért, mert az osztrák barnaingesek, akik még mindig nehezteltek a nemrég lezajlott „hosszú kések éjszakája" és vezetőik németországi meggyilkolása miatt, nem támogatták azt, de azért is, mert Mussolini, aki dühös volt, hogy nem konzultáltak vele Hitler puccskísérletéről, csapatokat vezényelt a határra, és beavatkozással fenyegetőzött.[123] Hitler azonban hamarosan rendbe hozta a viszonyát a Ducéval, ami csak tovább javult a következő évben, Olaszország etiópiai inváziója követően, amikor Mussolini elszigetelődött a megszállást ellenző nemzetközi közösségtől. Hitler legtöbb intézkedését a két vezető európai hatalom, Nagy-Britannia és Franciaország

az 1930-as évek közepén nem ellenezte: Németország sikeresen visszaintegrálta a Saar-vidéket, amely 1935-ig népszövetségi mandátumterület volt, majd egy népszavazáson a Saar-vidékiek nagy többsége a Németországhoz való visszacsatolás mellett döntött. Újra bevezették a katonai sorozást és még ugyanabban az évben megtagadták a versailles-i szerződés katonai záradékainak teljesítését. 1936-ban remilitarizálták a Rajna-vidéket, ahonnan a szerződés korábban kitiltotta a német csapatokat és fegyvereket. Ezt követte Ausztria 1938. március 12-i bekebelezése a Birodalomba *(Anschluss),* amelyet német katonai invázióval kényszerítettek ki, miközben az osztrákok többsége támogatta azt. Mindeközben Nagy-Britannia és Franciaország egyetlen intézkedés ellen sem emelte fel a szavát. A nemzetközi közösségben általánossá vált az a nézet, hogy ezekkel a lépésekkel Németország csak a nemzeti önrendelkezés elvét juttatja érvényre, márpedig az minden bizonnyal jogos.[124] Hitler minden újabb eseménynél jelentős erőfeszítéseket tett arra vonatkozóan, hogy biztosítsa Nagy-Britanniát, Franciaországot és a világ többi részét, hogy ő békét szeretne, más országok ellen semmiféle agresszióra nem készül, és mindössze Németország jogos jussát követeli.[125] Többször is megvallotta baráti szándékait, különösen Nagy-Britannia iránt, amelyet „germán" nemzetként állított be, miközben gyengeségként és degeneráltságként értelmezte azt, hogy Nagy-Britannia és Franciaország nem állította meg Németország agresszív külpolitikáját. Közben azért ezeknek az országoknak a kormányai, a biztonság kedvéért, a színfalak mögött szintén fegyverkezésbe fogtak.[126]

1937 vége felé Hitler a külpolitikában is kezdte mellőzni korábbi óvatosságát, és jelentősen felgyorsította annak ütemét. A Németországon belüli ellenségeket legyőzte, jelentette ki, és elérkezett az ideje, hogy most már a szélesebb világban is leszámoljon velük.[127] 1937. október 31-én a Propagandaminisztériumban magas rangú tisztviselőkkel folytatott magánbeszélgetésében a feljegyzések szerint a következőkről beszélt:

> Neki, Hitlernek, emberi léptékkel mérve nem sok ideje volt hátra. Az ő családjában nem öregedtek meg az emberek. A szülei is korán meghaltak. Tehát a megoldandó problémákat (életteret!) minél hamarabb meg kell oldani, hogy még az ő életében megtörténjen. A későbbi generációk már nem lennének erre képesek. Egyedül ő személyesen van olyan helyzetben, hogy ezt megtehesse.[128]

1937. október 20-án egy odalátogató muszlim elöljárónak, Aga kánnak* azt mondta, hogy meg kell oldania Ausztria, a Szudéta-vidék, Danzig** és a lengyel folyosó problémáját, ezeket be kell olvasztania Németországba. Megkérte vendégét, hogy mondja meg a londoni kormánynak, hogy „Angliának szabad kezet kell adnia nekünk a kontinensen, mi pedig nem fogunk beleszólni a tengerentúli érdekeibe". Ezt az ajánlatot az elkövetkező években aztán számos alkalommal megismételték, még a háború alatt is, ugyanakkor teljesen értelmetlen volt, tekintve Hitlernek a nemzetközi megállapodásokhoz való általános hozzáállását. Elsősorban azért érdekes, mert jelzi, hogy milyen alacsony prioritást tulajdonított a versailles-i szerződés által Németországtól elvett tengerentúli gyarmatok visszaszerzésének.[129] 1937. november 10-én vezető tábornokokkal találkozott, hogy felvázolja a szándékait, és kijelentette, hogy nem számít komoly brit ellenállásra Csehszlovákia megszállása kapcsán.[130] A vezető tábornokok osztották hosszabb távú céljait, de igencsak megijedtek Hitler türelmetlenségétől, mivel úgy vélték, hogy a fegyverkezés rohamos üteme ellenére Németország sem 1937-ben, sem 1938-ban nem áll majd még készen egy nagy európai háborúra. Néhányan szervezkedni kezdtek Hitler letartóztatásával kapcsolatban, ha netán átlépné az óvatosság és a racionalitás határait, és egy Németország számára megnyerhetetlen konfliktust kezdeményezne.[131]

A vezér egyre elégedetlenebb volt a Külügyminisztériummal, amelynek tagjai osztották ugyan a kelet- és közép-európai hegemóniára vonatkozó nézeteit, ám jóval több kételyük volt a cél érdekében alkalmazandó erőszakos módszerekkel kapcsolatban. 1938. február 4-én Hitler lecserélte a külügyminisztert, a konzervatív nacionalista Konstantin von Neurathot a sokkal befolyásolhatóbb, ugyanakkor egyre jelentősebb befolyást élvező náci aktivistára, Joachim von Ribbentropra.[132] Ez volt az utolsó

* Az iszmáiliták imámjai által birtokolt cím. 1817-től napjainkig mindössze öt imám viselte ezt a címet. Hitler III. Aga kánnal (Sir Szultán Muhammed sah, 1877–1957) találkozott. – *A szerk.*

** Gdańsk német elnevezése. A kikötőváros 1920-ban a versailles-i békeszerződés értelmében szabad város lett, amely Németországtól és Lengyelországtól is elkülönült, de nem volt teljesen független. A lengyelek kezébe került a közlekedés, a hírközlés és a kikötő fenntartása és fejlesztése, noha a város lakói 95%-ban németek voltak. Az NSDAP helyi szervezete 1933-ban vette át az irányítást. A második világháború első napjaiban Danzig megszűnt szabad város lenni, és a Harmadik Birodalom részévé vált. A háború után Lengyelország fennhatósága alá került. A város sorsdöntő éveiben játszódik az irodalmi Nobel-díjas Günter Grass regénye, *A bádogdob* és a belőle 1979-ben készült Oscar-díjas film. – *A szerk.*

lépés abban a nagyarányú tisztogatási folyamatban, amelyben Hitler megszabadult azoktól, akikről úgy érezte, hogy megpróbálják lefékezni a háborúba rohanást. Göring kezdeményezésére Hitler elbocsátotta Werner von Blomberg hadügyminisztert is, miután kiderült, hogy a tábornok új menyasszonya, a jóval fiatalabb Erna Gruhn pornográf fotókon pózolt.* Ezenkívül a hadsereg főparancsnokát, Werner von Fritschet is eltávolították homoszexualitás koholt vádjával. Hitler megragadta az alkalmat, hogy kirúgjon számos konzervatív tábornokot és átszervezze a védelmi apparátust, és a hadügyminisztériumot felváltotta az újonnan létrehozott Fegyveres Erők Legfelsőbb Parancsnokságával.[133] Nem győzte leszögezni, hogy a fegyveres erőknek „vak hűséggel és vak engedelmességgel" kell végrehajtaniuk a parancsait.[134] Hjalmar Schacht már 1937 novemberében lemondott, mert gazdasági miniszteri pozícióját a Hermann Göring által Hitler utasítására 1936-ban bevezetett négyéves terv eleve aláásta. A terv célja a német gazdaság háborús felkészítése volt, és Schacht nem volt hajlandó vállalni azt az óriási pénzügyi kockázatot, amely a Hitler által erőltetett hatalmas fegyverkezési programmal járt. Hitler egyszerűen arra számított, hogy majd a meghódított országokból pótolja a veszteségeket, ha eljön az idő. Nem lehet kétséges, hogy ekkor már szándékosan egy általános európai háború felé tartott.[135]

Ettől kezdve a hagyományos diplomáciai normákat kihajították az ablakon. Hitler számára a nemzetközi egyezmények csupán papírfecnik voltak, amelyeket el kell tépni, ha már nincs rájuk szükség. Ennek ellenére kijelentette: „Amit aláírtunk, azt vakon és hűségesen teljesíteni fogjuk!"[136] Az olyan politikusok, mint Stanley Baldwin brit miniszterelnök és utódja, Neville Chamberlain, hittek neki. Úgy vélték, hogy Hitler is egy aránylag konvencionális államférfi, aki betartja az általa aláírt szerződések feltételeit. Tévedtek. Baldwin 1935 júniusában jóváhagyta az angol–német haditengerészeti megállapodást, amely szabályozta a brit és a német haditengerészet relatív méretét; Hitler kevesebb mint négy évvel később felmondta azt. 1936 júliusában Hitler hivatalos megállapodást írt alá az osztrák kormánnyal, amelyet az ország vezetője, Kurt von Schuschnigg a két állam közötti nyitott kérdések végleges rendezésének

* Az ügy az esküvő után kezdődött, ahol Hitler volt az egyik tanú, Göring pedig a násznagy. Hitler utasította Blomberget a házasság érvénytelenítésére, amire a hadügyminiszter nem volt hajlandó. Miután Göring megfenyegette, hogy nyilvánosságra hozzák a hét német nagyvárosban prostituáltként is regisztrált Erna Gruhn múltját, Blomberg lemondott. – *A szerk.*

tekintett; Hitler kevesebb mint két évvel később egyoldalúan felmondta azt. 1938. szeptember 30-án Chamberlain olyan megállapodást kötött Hitlerrel, amely, mint mondta, garantálta „a mi időnk békéjét", mert meggyőzte Hitlert, hogy ne szállja meg Csehszlovákiát, aminek az volt az ára, hogy a csehek területveszteséget szenvedtek el Németországgal szemben. Hat hónapon belül Hitler felrúgta a megállapodást, és mégis megszállta Csehszlovákiát. Mivel biztosítani kívánta a Szovjetunió támogatását Lengyelország lerohanásához – ami a lengyelekkel 1934-ben aláírt és 1939 januárjában nyilvánosan megerősített szerződés megszegése volt –, 1939 augusztusában megkötötte a náci–szovjet paktumot, de azt is megszegte, amikor 1941 júniusában lerohanta a Szovjetuniót. 1939. május 31-én Ribbentrop külügyminiszter megnemtámadási szerződést írt alá Dániával, amit októberben Hitler nyilvános megerősítése követett, hogy a német–dán kapcsolatok „így a változatlanul lojális és baráti együttműködésre irányuljanak"; Németország kevesebb mint egy évvel később megszegte a megállapodást, és néhány óra alatt megszállta az országot. Hitler 1939. október 6-án kijelentette: „Németország elhatározása megmásíthatatlan, nevezetesen: birodalmunk keleti részén békés, stabil és ezáltal elfogadható állapotokat kell teremteni"; másfél évvel később ezt a „megmásíthatatlan" elhatározást a Szovjetunió német megszállása megmásította.[137]

Hibás volna a háború felé vezető út minden állomását Hitlernek tulajdonítani. Noha például szülőföldjét, a német ajkú Ausztriát mindig is szerette volna a Harmadik Birodalom részévé tenni, az 1934-es puccskísérlet kudarca óvatosságra késztette az időzítéssel kapcsolatban, és többször is megzabolázta az erőszak iránt elkötelezett osztrák nácikat. Hermann Göring, aki a négyéves tervhez szerette volna megszerezni Ausztria ipari erőforrásait, nem habozott, és rávette az osztrák náci vezetőt, Arthur Seyss-Inquartot, hogy lépjen akcióba, majd közölte Hitlerrel, hogy gyengének tűnne, ha nem rendelné el az inváziót.[138] Hitler már 1938 áprilisában nekilátott a Csehszlovákia elleni támadás megtervezésének, és meg sem próbálta leplezni inváziós szándékát, amelyet állítása szerint az országban élő jelentős német etnikai kisebbség elnyomása váltott ki, amelyet arra bátorított, hogy csatlakozzon a náci párthoz, és kezdjen obstrukciós és felforgató kampányba az ország demokratikus kormánya ellen.[139] A britek és a franciák azonban, Neville Chamberlain miniszterelnök vezetésével, hadüzenettel fenyegetőztek, amennyiben Németország fegyveres támadást intézne Csehszlovákia ellen. Chamberlain úgy

vélte, hogy ha a versailles-i szerződésekben hangoztatott nemzeti önrendelkezés elvét érvényesítenék, és Csehszlovákia német ajkú határvidékét a Német Birodalomhoz csatolnák, akkor Hitler „megbékélne", és elkerülhető lenne a háború. A drámai találkozók sora az 1938. szeptember 30-i müncheni egyezményben csúcsosodott ki, amelynek megkötésére a szerencsétlen csehszlovákokat meg sem hívták, és amelyben Hitler engedett Chamberlain nyomásának, és számtalanszor elismételte, hogy neki csak az európai béke a fontos. Csehszlovákia nyugati határvidékét, a Szudéta-vidéket a Birodalomhoz csatolták, hogy aztán az ország többi részét majd egy későbbi német invázió során megszerezzék.[140]

Hitler azonban a legkevésbé sem örült ennek az eredménynek, dühös volt. Miután a brit miniszterelnök visszatért Londonba, Hitler gúnyolódott régimódi megjelenésén, amely, mint mondta, „a mi korábbi polgári pártjaink polgári világának esernyőire" emlékeztette. A briteket „apró kis férgek"-nek látta, akik szerinte képtelenek voltak „férfias" döntést hozni (azaz hadat üzenni). Tombolva kelt ki a brit politikusok ellen, és frusztrációját a békéltető politika kritikusai, például Winston Churchill konzervatív politikus elleni tirádákban vezette le.[141] Azzal is tisztában volt azonban, hogy a német nép korántsem lelkesedett egy általános háborúért. A németekre túlságosan nagy hatással volt, panaszolta, a Weimari Köztársaság „defetizmusa", és évekbe telt – vallotta be egy 1938. november 10-én tartott bizalmas beszédében –, hogy „rávilágítson bizonyos külpolitikai eseményekre a német nép számára, hogy maga a nép belső hangja kezdjen lassan az erő alkalmazása után kiáltani".[142] De nem sikerült neki: az 1914-es háború kitörését üdvözlő közös ujjongás jelenetei 1939-ben nem ismétlődtek meg.[143]

Hitler ekkor már nem a „novemberi bűnözők" – az 1918. novemberi fegyverszünetet megkötő és a Weimari Köztársaságot bevezető liberálisok és szociáldemokraták – ellen tombolt. Épp ellenkezőleg, most már úgy üdvözölte az 1918-as katasztrófát, mint szükséges lépést a Németország nagyságához vezető úton:

> „Hányszor gondolkodunk el azon, hogy mi lett volna Németországból, ha a sors 1914-ben gyors és könnyű győzelmet biztosít a számunkra! [...] Ennek a győzelemnek valószínűleg siralmas következményei lettek volna. Hiszen otthon nem lett volna meg az a felismerés, amely ma lehetővé teszi számunkra, hogy elborzadva hátráljunk attól az úttól, amelyen Németország már akkoriban is találta magát... A csak felszínes katonai erőre épülő

és abból fenntartott állam nem tudott volna semmit a vérben gyökerező népi erőforrások fontosságáról, és előbb-utóbb saját léte és élete alapjainak elpusztítójává vált volna! [...] Ahelyett hogy egy katasztrofális megrázkódtatás visszarántott volna minket a katasztrófa széléről, lassan, de annál biztosabban adtuk volna át magunkat a nép bomlását hozó alantas méregnek!"[144]

Csakis a nácizmus felemelkedésén és győzelmén keresztül lehetséges, folytatta, felismerni és legyőzni a zsidó felforgató aknamunkáját, amely már az első világháború alatt is fenyegette Németországot. A „zsidó" bolsevizmus történelmi léptékű, egyetemes fenyegetést jelentett. A zsidók átvették Oroszországot: „egy idegen faj brutális diktatúrája, amely teljesen magához ragadta az uralmat a valódi orosz nép felett, és a maga javára fordította". A zsidók vezette felforgatók mindenhol befolyást szereznek, legutóbb Spanyolországban, állította. (A spanyol polgárháború valójában 1936-ban kezdődött, egy szélsőjobboldali katonai puccskísérlet formájában.) A nemzetiszocializmus, hirdette, „Németországból kiindulva eltörölte a bolsevik világ fenyegetését".[145]

Hitler 1939. március 15-én átlépte a modern Rubicont, amikor egy propaganda-hadjáratot követően, amely azt állította, hogy a Cseh-Szlovák Köztársaság rosszul bánik a megmaradt német nemzetiségűekkel a csonka államban, német hadsereget küldött Prágába. A müncheni egyezmény megszegését lélegzetelállító arcátlansággal Nagy-Britanniára és Franciaországra hárította.[146] Az országot feldarabolták, mivel a szomszédos államok, mint Magyarország és Lengyelország, megkaparintották a zsákmányból a maguk részét, az oroszlánrészt pedig Németországnak hagyták, amely március 16-án a megmaradt területet „Cseh–Morva Protektorátus"-sá alakította. A német hatalomátvétel végül világossá tette Chamberlain és a nyugati szövetségesek számára, hogy Hitler a német nemzeti önrendelkezés érdekében sokkal többet akar, mint a versailles-i szerződés puszta felülvizsgálata. Amint azt Hitler 1940. január 1-jei újévi üzenetében megfogalmazta, Németország „egy új Európát épít" a múlt „zsidó-kapitalista világa" helyére. A lengyelországi német kisebbség állítólagos bántalmazása elleni német propaganda crescendója egyértelművé tette, hogy a lengyelek következnek a listán, bár biztosan nem ők lesznek az utolsók. Amikor Chamberlain hivatalos garanciát adott a lengyel integritásra, amely Németország inváziója esetén háborúval fenyegetett, Hitler izzott a dühtől. Az „angolok" a vérükkel fizetnének ezért, ha háború kerül a sor – dörögte. Mindig is tartós egyetértésre törekedett velük, panaszolta; most ezt a reményt lerombolták „Nagy-Britannia vezetőinek téveszméi". Az agresszió vádja, amelyet ellene emeltek, a tények szemérmetlen eltorzítása volt, jelentette ki, mint oly sokszor, a valóságot a feje tetejére állítva. Szerinte Lengyelország, csakúgy, mint korábban Csehszlovákia, tekinthető agresszornak a határain belül élő több millió német nemzetiségű ember üldözése miatt.[147]

Hitler soha nem gondolta, hogy a Lengyelországgal szembeni nyilvánvaló fenyegetése miatt 1939 nyarán a britekkel és a franciákkal folytatott elhúzódó diplomáciai eszmecserék bárhová is vezetnének.[148] Ezúttal, ellentétben az előző évi münchenivel, a brit beavatkozás nem tántorította volna el a katonai fellépéstől. Hitler már 1939. május 23-án közölte vezető katonatisztjeivel, hogy „további sikereket nem lehet vérontás nélkül elérni". A tengerentúli gyarmatok nem biztosítanának „életteret". „Ami számunkra fontos, az a keleti életterünk bővítése és az élelmiszer-ellátásunk biztosítása. Lengyelországot el kell szigetelni, majd szét kell zúzni. A Szovjetunióval szövetséges Nagy-Britannia és Franciaország hadüzenete „arra késztetne, hogy Angliát és Franciaországot megsemmisítő csapásokkal támadjam meg. Anglia a mi fejlődésünkben egy olyan hegemónia alapját látja, amely megfosztja őt a hatalmától. Anglia tehát az ellenségünk, és az Angliával való szembenállás élet-halál kérdés". Ha háború kezdődik, akkor Németországnak „villámtámadást kell indítania Hollandia ellen" és Belgiumot is el kell foglalnia. Nagy-Britannia legfőbb gyengesége a tengerentúli élelmiszerimporttól való függősége. Ha ezeket az útvonalakat elvágnák, kapitulációra kényszerülne. Hitler elrendelte több tervezőcsoport felállítását, amelyeknek a legszigorúbb titoktartás mellett azt kellett kidolgozniuk, hogyan lehet ezeket a politikai célokat megvalósítani.[149]

VIII.

Hitler Lengyelország elleni támadását tehát már hónapokkal előre megtervezték, ugyanakkor egy kiegészítő terv is készült egy általános európai háború esetére. Az 1939. augusztus 23-án Ribbentrop német külügyminiszter és Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter által megkötött megnemtámadási szerződés sima utat biztosított, mert szovjet támogatást ígért Lengyelország lerohanásához azzal, hogy a Szovjetunió titokban az

ország keleti részének megszállására készült. Hitler ezt mindössze egy taktikai céllal aláírt, átmeneti megegyezésnek tartotta, amelyet, ha elérkezik az ideje, összetépnek majd a többi nemzetközi egyezményhez hasonlóan. Sztálin időt vásárolt a megegyezéssel, hogy újraépítse a fegyveres erőit, amelyek alaposan megszenvedték az 1930-as évek második felében lezajlott politikai tisztogatást. Sok, a paktum hírére meglepett, döbbent német ember számára Hitler új fényben jelent meg, amikor cinikusan szövetséget kötött egy olyan hatalommal, amelyet évek óta nyilvánosan átkozott mint a világméretű zsidó összeesküvés eszközét.[150]

Hitler Lengyelország 1939. szeptember 1-jei lerohanását a német és a nemzetközi közvélemény előtt meglehetősen hiteltelenül azzal indokolta, hogy elítélte a határon lévő német létesítmények elleni lengyel támadásokat, amelyek valójában teljesen hamisak voltak: német koncentrációs táborok rabjait lengyel katonának öltöztették, halálos injekcióval megölték őket, és a holttestüket „bizonyítékként" a helyszínen hagyták.[151] Mivel Nagy-Britannia és Franciaország szeptember elején hadat üzent Németországnak, Hitler azt állította, hogy az immár általános háború az 1933 óta gyakorolt „brit bekerítés" eredménye. Ő békét ajánlott az angoloknak, de hiába. A következményeket most nekik kell viselniük.[152] Hitler a háborút az első világháború megismétlődésének állította be, amely ezúttal azonban sikeres lesz. „Nem a régi bekerítő politikusok tevékenykednek-e ismét, részben olyan emberek, akik már 1914-ben is csak a gyűlöletet ismerték [Németország iránt]? – kérdezte már az 1939-es májusi beszédében szónokiasan. – Ugyanaz a háborúskodó nemzetközi klikk, amely már akkor is a bajt keverte." Németország kritikusai természetesen főként „zsidó szellemi paraziták", újságírók és értelmiségiek voltak. „A brit bekerítési politika" okaként a külföldi és különösen a zsidó félelmet és féltékenységet jelölte meg, amely érzéseket szerinte az általa Németországban elért eredmények váltottak ki. Mindez 1939-ben ugyanúgy a fantázia szüleménye volt, mint annak idején 1914-ben. Hitler keserű csalódását volt hivatott leplezni, amiért nem sikerült elkerülni Nagy-Britannia hadüzenetét. 1939. augusztus 13-án még azt mondta Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternek, hogy meggyőződése szerint sem Nagy-Britannia, sem Franciaország nem fog hadat üzenni. Most bebizonyosodott, hogy katasztrofálisan tévedett. Kis híján hasonló kudarcot vallott, amikor alig sikerült meggyőznie szövetségesét, Mussolinit, hogy csatlakozzon a háborúhoz Németország oldalán. Hónapokba telt, mire az olaszok is belevágtak, és az első világháborúhoz

hasonlóan elsősorban abban a reményben tették, hogy a győztes oldalhoz csatlakoznak.[153] Hitler a háború megindításakor demonstratívan bejelentette, hogy a háború megnyeréséig katonai egyenruhát fog viselni. Onnantól kezdve ő volt a „birodalom első katonája".

1939. november 8-án Hitler a szokásos beszédét tartotta a müncheni Bürgerbräukellerben, abban a sörkocsmában, ahonnan 1923 novemberében elindította szerencsétlenül végződött puccskísérletét, és újabb gyűlöletkeltő szónoklatot intézett a britek ellen, elítélve őket mint háborús uszítókat, annexionistákat és gyarmataik kizsákmányolóit, akik tele vannak irigységgel és gyűlölettel Németország és a németek iránt. Kijelentette, hogy a britek civilizálatlanok és elmaradottak. Beethoven többet ért el a zene területén, mint az összes brit a múltban és a jelenben együttvéve. A háborút kizárólag az ő hibájuknak rótta fel.[154] Nem meglepő, hogy amikor egy hatalmas robbanás rázta meg a pincét Hitler távozását követően, ő egyből a briteket hibáztatta. Pedig egy magányos elkövető, egy munkásosztálybeli ács volt a tettes, Georg Elser, egy elítélt szocialista, aki keserűen ellenezte a náci diktatúrát, és éjjel titokban beszerelt a terem egyik kivájt oszlopába egy bombát, amelynek Hitler beszéde alatt kellett volna felrobbannia. Hitler kizárólag azért úszta meg sértetlenül a merényletet, mert a tervezettnél korábban távozott, hogy elérje a Berlinbe tartó vonatot. A robbanás hírének hallatán azt mondta, hogy íme, egy újabb eset, amikor a Gondviselés a segítségére sietett. A holland határvárosban, Venlóban SS-legények letartóztattak két brit ügynököt, akiket a merénylet megszervezésével gyanúsítottak. Elsert eközben elfogták a svájci határon, és hosszas kihallgatás után azzal győzte meg a Gestapót arról, hogy egyedül cselekedett, hogy megépítette a bomba másolatát.[155]

Hitler a nyilvános nyilatkozataiban képmutatóan ragaszkodott ahhoz, hogy ő mindenáron békét szeretne. Ugyanakkor azonban kijelentette: „A német élettér biztosítása számunkra a legfőbb parancsolat." Úgy vélte, Németország „élettér"-re vonatkozó igényeit a német nép „életszínvonala", energiája és szorgalma indokolta. Mondataiba beágyazva tehát ott volt az a rasszista követelés, hogy eltávolítsa a „szláv alantasokat" Kelet-Európából, és németekkel helyettesítse őket.[156] Amikor 1939. augusztus 22-én, néhány nappal Lengyelország lerohanása előtt, vezető tábornokaihoz beszélt, a következőkkel biztatta őket: „Zárják el szívüket a szánalom előtt! Cselekedjenek brutálisan! 80 millió embernek kell megkapnia a jogos jussát. Az ő létüket kell biztosítani. Az erősebbnek van joga rá! A legnagyobb szigort!" Az invázió célja – mondta nekik – nem

egy adott földrajzi hely elérése, hanem Lengyelország megsemmisítése. „A cél a lengyel lét élő erőinek eltávolítása", más szóval Lengyelország vezető rétegeinek megsemmisítése.[157] Hitler azt vallotta, hogy a Lengyelország elleni háború kezdettől fogva népirtó háború: olyan háború, amelyet Németországnak meg kell nyernie, ha másért nem, hát népének faji felsőbbrendűsége miatt.[158] Az *Asztali beszélgetések*ben a feljegyzések szerint kijelentette, hogy a szlávokat „a lehető legalacsonyabb kulturális szinten" kívánja tartani, germanizálni az arra alkalmasakat, a többiek számát pedig az orvosi ellátás megtagadásával, tudatlanságuk és műveletlenségük fenntartásával csökkenteni, hogy végül 100 millió német lépjen a helyükre. Azt is eltervezte, hogy új autópályák *(Autobahn)* és széles nyomtávú vasutak kötnék össze az új német településeket.[159] És valóban, az első lépések már megtörténtek a cél elérése érdekében a Lengyelország lerohanását követő vagyonelkobzási és kitelepítési intézkedésekkel.[160]

Hitler kezdte elveszíteni a türelmét, amikor tábornokai ismételten elhalasztották Franciaország és a Németalföld invázióját, amelyről már előző ősszel döntött. A döntés végrehajtása a kedvezőtlen időjárási viszonyok miatt kivitelezhetetlennek bizonyult.[161] Amikor az időjárás végre javult, a német erők gyorsan meghódították Dániát (1940 áprilisában), Belgiumot és Hollandiát (1940 májusában), valamint Norvégiát (1940 júniusában). A hadműveletek ürügyéül az szolgált, hogy Hitler meg kívánta akadályozni Nagy-Britanniát abban, hogy ezeket az országokat felhasználja egy esetleges Németország elleni támadásra.[162] A Franciaország elleni viszonylag hagyományos inváziós terv („Fall Gelb") véletlen felfedése arra késztetett két merészebb tábornokot, Erich von Mansteint és Heinz Guderiant, hogy meggyőzzék Hitlert: ahelyett hogy az inváziós haderőt a belga síkságon keresztül küldenék át, inkább az Ardennek erdős dombjain keresztül, a francia védelmet megkerülve próbáljanak előrenyomulni. Hitlernek, aki mindig is szerencsejátékos volt, tetszett az ötlet, nem utolsósorban a benne rejlő kockázat miatt. 1940 májusában, amikor végre javult az időjárás, a német páncélos oszlopok lassan elindultak az Ardennek völgyein, és ha a franciák észrevették volna őket, légitámadást intézhettek volna ellenük. De nem tették. A német páncélosok kitörtek az északkeleti francia sík vidéken, közben támogatták őket a francia katonai repülőterek elleni légi támadásokkal, aztán következett a gyalogsági előrenyomulás, és a német haderőnek sikerült úgy meglepnie a franciákat és a brit expedíciós erőket, hogy visszaszorították őket a La Manche csatorna felé. A brit csapatok Dunkerque-nél

evakuálni kényszerültek. Az mentette meg őket a teljes megsemmisüléstől, hogy Hitler megfogadta Göring tanácsát, aki azzal dicsekedett, hogy repülőgépei képesek megsemmisíteni a brit csapatokat a partokon, valamint a vezető tábornokokét, akik rövid pihenőt kértek kimerült csapataiknak. Június közepére a franciák átfogó vereséget szenvedtek. Hitler el volt ragadtatva. Az első világháborús párhuzamot azzal hangsúlyozta, hogy egy múzeumból kihozatta azt a vasúti kocsit, amelyben az 1918-as fegyverszünetet aláírták, és ugyanarra a helyre vitette, ahol aztán a franciák aláírták a kapitulációt.[163]

Ez volt Hitler legnagyobb diadalának pillanata. Megbosszulta az első világháború katasztrofális vereségét, amelynek oly sokáig megszállottja volt. Hitler rasszizmusa a legvilágosabban abban az ellentétben nyilvánult meg, amelyet a norvégok és a lengyelek között vont egy hónappal a német invázió után, amikor még folyt a fegyveres ellenállás. Miközben Hitler elítélte a lengyel brutalitást és a német katonákkal szembeni alattomosságot, a norvég csapatokat nyílt és becsületes magatartásukért dicsérte. A fogságba esett norvég katonákat, rendelkezett, az ország megadásakor szabadon kellett engedni. Hasonló parancsot kaptak a hollandiai német megszálló erők is. Mindkét nemzetet az „árja" fajhoz tartozónak tekintette, ellentétben a lengyelekkel, akiket egyszerűen ki kellett irtani, akár megadják magukat, akár nem. Lengyelországot le kellett törölni a térképről, kultúráját ki kellett irtani, vezető személyiségeit meg kellett ölni. Az ország nyugati részének nagy részét Németországhoz csatolták; a többit a „főkormányzóság"-ba tömörítették, amelyet a vezető náci ügyvéd, Hans Frank irányított.[164] Lengyelország meghódításával mintegy 1,7 millió zsidó is a nácik ellenőrzése alá került (körülbelül 1,6 millióan a Szovjetunió által 1939 októberében annektált keleti területeken találták magukat). Ez új problémát – vagy lehetőséget – jelentett a nácik számára. A németországi zsidók több mint fele – nagyjából 304 000 fő – a háború kitöréséig emigrált, nagyrészt a vagyonuk elkobzására irányuló és a legtöbb foglalkozástól őket eltiltó náci rendeletek következtében. Hitler megparancsolta a lengyelországi zsidók letartóztatását és a nagyobb városokban létesített gettókba zárását, ahol módszeresen megfosztották őket az erőforrásoktól, beleértve a megfelelő élelmiszeradagokat és az orvosi ellátást is. Az SS bevetési csoportok *(Einsatzgruppen)* számos zsidót megvertek, megaláztak és meggyilkoltak a begyűjtésük során. Magukban a gettókban „zsidó tanácsok"-at *(Judenräte)* hoztak létre, hogy a lehetetlennel dacolva, megkíséreljék életben tartani az ott lakókat.

Hitler új fejezetet nyitott a zsidók elleni háborúban, amely hamarosan a végleges megsemmisítés szakaszába ért.[165]

Időközben, a háború kezdeti hónapjaiban, Hitler hiúsága és narcizmusa minden addiginál magasabban szárnyalt. Már jóval a háború kitörését megelőzően, 1935. május 1-jén azt mondta a berlini Tempelhof mezőn összegyűlt egymilliós tömeg előtt, hogy az ő személyes akarata egyben Németország akarata is. És végső soron csakis az akaraterő számít. „Az én akaratom – ez legyen mindannyiunk vallomása – a ti hitetek! Az én hitem számomra minden a világon, ahogy mindenkinek az! De a legmagasabb rendű dolog, amit Isten adott nekem ezen a világon, az az én népem! Bennük nyugszik a hitem, nekik szolgálok az akaratommal, és nekik adom az életemet!"[166] A német nép, állította 1935. május 21-én, „egyetlen képviselőjének" választotta őt. 1939. november 23-án a fegyveres erők vezető tisztjeinek azt mondta, hogy egy sor tényező, köztük a britek és a franciák gyengesége és kimerültsége, elkerülhetetlenné teszi Németország győzelmét. Majd hozzátette: „Utolsó tényezőként, minden szerénységem ellenére, saját személyemet kell megneveznem: pótolhatatlan... Meg vagyok győződve az elmém erejéről és a határozottságomról... A Birodalom sorsa egyedül rajtam áll... Semmitől sem riadok vissza, és mindenkit megsemmisítek, aki ellenem van."[167]

Azzal, hogy Hitler azonosította magát Németországgal és a német néppel, kikerült az összképből: ő soha nem fog megbotlani, hibázni vagy bármiben is kudarcot vallani, és ha vannak is mulasztások és veresége-gek, azok nem az ő hibájából erednek, hanem valaki máséból, leginkább a tábornokokéból. A túlzás mostanra Hitler retorikai eszköztárává vált; sőt nem volt rest megváltoztatni a katonai közleményeket, hogy még hangsúlyosabbá tegye a győzelemről szóló állításokat. Egy amerikai újságírónak azt mondta, hogy „a világ legnagyobb fegyverkezési programján dolgozik".[168] Franciaország lerohanása „minden idők legnagyobb csatája",[169] és a lenyűgöző siker („minden idők legdicsőségesebb győzelme"), valamint Norvégia és a Németalföld meghódítása („a világtörténelem leghatalmasabb csatasorozata") után Hitler most már minden idők legnagyobb katonai vezetőjének tartotta magát, még Napóleonnál és Caesarnál is nagyobbnak. Ez az állítás, amelyet a náci irányítású média gyakran ismételgetett, gúnyolódáshoz vezetett, amint Németország több csatát is elveszített, ahelyett, hogy megnyerte volna azokat, és a katonák *Gröfaz*nak (*Größter Feldherr aller Zeiten,* a „minden idők legnagyobb hadvezére" rövidítése) nevezték, ami egyben a berlini szlengben

használt *Fatzke* – jelentése: „nagyképű balfácán" – kifejezésre is emlékeztetett.[170] A Franciaország felett aratott győzelmet követő kora reggeli párizsi magánkörútján Albert Speer építész és Arno Breker szobrász társaságában meglátogatta Napóleon sírját, ezzel jelképesen kinyilvánítva, hogy sikerült felülmúlnia az egykori császárt.[171] 1940. július 6-án, az eksztatikus tömegek ujjongása közepette, diadalmasan bevonult Berlinbe. Utólag visszatekintve, ekkor állt népszerűsége csúcspontján, nem utolsósorban azért, mert a németek többsége most már a britekkel kötendő békére számított. A valóságban azonban Hitler egyre mélyebbre merült az illúziók világában, amelybe akkor tévedt, amikor háborút indított olyan ellenségek ellen, amelyeket tévesen könnyű prédának tekintett, mert fajilag alacsonyabb rendűnek tartotta őket.

Párizsi látogatása után Hitler úgy döntött, hogy a kétéltű partraszállást Nagy-Britanniában csak akkor lehet végrehajtani, ha a Luftwaffe légi fölényre tesz szert.[172] Erre azonban soha nem került sor. Az „angliai csatá"-ban a Királyi Légierő megőrizte a légtér feletti uralmát. Az immár Winston Churchill – akit 1940. május 10-én neveztek ki miniszterelnöknek – vezette brit kormány sem reagált pozitívan Hitler szokásos „békeajánlatának" nagy nyilvánosságot kapott megismétlésére, amelyet a Birodalmi Gyűlés előtt 1940. július 19-én tartott hosszú és határtalanul hencegő győzelmi beszéde végén tett.[173] Nemcsak Hitler csalódott, hanem az egyszerű németek milliói is. Válaszul a gyűlölet és megvetés tirádáit zúdított Churchillre, Edenre és más brit „károgókra, hazugokra, nagyszájúakra, öntelt vénasszonyokra", megvetette a németek elleni brit sikerek állításait („hazudtak és hazudtak"), és azzal fenyegetőzött, hogy „egymillió kilogrammnyi" bombával „kiirtja" a brit városokat, és „megjósolta", hogy „bármi jön is, Anglia összeomlik!". Tudta, hogy mindez puszta mellébeszélés; sőt a beszéd közzétett változatában Hitler az „egymillió kilogramm" szavakat a „több kilóra" cserélte.[174] 1940. szeptember 6-án „terrortámadások" sorozatát indította brit városok ellen, hogy megpróbálja megtörni a civil morált. Öt nap tiszta égboltra van szükség, jelentette ki. A légitámadások azonban nem érték el a céljukat. Hitler óriási mértékben alábecsülte a brit védelmi erőforrások erejét és mélységét. A tervezett kétéltű inváziót el kellett halasztani. Egyre világosabbá vált, hogy új kezdeményezésre van szükség. A britek makacsságára reagálva Hitler egy 1940. július 31-én tartott katonai konferencián úgy döntött, hogy a briteket csak úgy lehet megfékezni, ha elveszik tőlük az utolsó reményüket, hogy szövetségesre találnak Európában. A Szovjetuniót tehát

a lehető leghamarabb (azaz „41 tavaszán") meg kell semmisíteni.[175] 1940. december 16-án kiadta a parancsot, hogy fel kell készülni a „Barbarossa hadművelet" fedőnevű invázióra.[176]

1941 elején Hitler továbbra is „egy bizonyos zsidó-internacionalista kapitalista klikk"-et szidalmazott, amely szerinte a brit politikát a színfalak mögül irányította. A brit nép, jósolta a londoni és a vidéki közmorál groteszk félreértelmezésével, biztosan fellázad ellenük, és csatlakozik „a nemzetközi zsidó kizsákmányolás és a népek tönkretétele elleni fronthoz".[177] Hitlert azonban a földközi-tengeri események kizökkentették a megszokott kerékvágásból. Szövetségese, Mussolini, aki egy új „Római Birodalmat" akart létrehozni a térségben, 1941 szeptemberében olasz gyarmati területről, Líbiából megszállta a britek által ellenőrzött észak-afrikai területeket. A következő hónapban az olasz erők bevonultak Görögországba. Mussolini azonban jócskán túlbecsülte seregei katonai erejét, és csapatai hamarosan bajba kerültek. A helyzetet tovább rontotta, hogy 1941 áprilisának végén katonai puccsal megdöntötték a délszláv Jugoszlávia németbarát rendszerét, és ez jól jött a szövetséges hatalmaknak. Hitler úgy érezte, nincs más választása, mint hogy seregeket küldjön a helyzet megoldására. A németek Magyarország és Bulgária segítségével gyorsan ellenőrzésük alá vonták Jugoszláviát és Görögországot, 1941 májusában pedig kiűzték a briteket Krétáról. Afrikában 1941 elejétől az Erwin Rommel vezette Afrika Korpsnak (Afrika-hadtest) sikerült a katonai helyzetet Németország javára billenteni. Hitler azonban 1942 júniusában, a finn vezetővel, Mannerheim marsallal folytatott magánbeszélgetésen azt mondta, hogy a Barbarossa megindításával azért késlekedett hónapokig, mert 1941 elején kénytelen volt embereket és hadianyagot átirányítani az olaszok megmentése és a Jugoszlávia feletti ellenőrzés helyreállítása érdekében.[178]

Végül 1941. június 22-én megindult a régóta tervezett invázió a szovjetek által ellenőrzött Kelet-Európa ellen, a történelem legnagyobb szárazföldi inváziója, amelynek során jóval több mint hárommillió ember és kolosszális mennyiségű páncélos lépte át a határt. Hitler most már a moszkvai „zsidó-bolsevista uralkodók"-ra váltott, akik szerinte kiprovokálták a jugoszláviai puccsot, amely miatt az év elején kénytelen volt megszállni az országot: „Kívül és belül kialakult az általunk jól ismert összeesküvés zsidók és demokraták, bolsevikok és reakciósok között, amelynek egyetlen célja az, hogy megakadályozzák a német nép új államának megteremtését, és hogy a birodalmat ismét szegénységbe és tehe-

tetlenségbe taszítsák". Kijelentette, hogy ha mindez „a Németország elleni bekerítés új, gyűlölettel teli politikájának" eredménye, akkor halálos fenyegetést jelent az „európai kultúrára és civilizációra" is. A Barbarossa hadműveletnek az invázió napján kiadott hosszas indoklásában Hitler többször is hangot adott bizarr, paranoid gyűlöletének és annak az érzésének, hogy egy ellenséges világgal áll szemben, mint ahogyan Németország az első világháborúban. Valahogyan sikerült a háborút inkább védekező hadműveletnek beállítania, semmint az ő világhatalomra való törekvésének, ami valójában volt.[179]

Hitler ilyen és hasonló hosszadalmas nyilatkozatai azonban egyre ritkábbak lettek. A háború alatt már nem szólt több tízezres közönséghez: a nürnbergi pártgyűlések, a választási kampányok, a május elsejei felvonulások, a sörpuccsról való megemlékezések, sőt a párttagokhoz és tisztségviselőkhöz intézett „bizalmas" beszédek is egyre inkább elmaradtak. Most már főleg katonai konferenciákon és stratégiai tárgyalásokon beszélt, és ha a hallgatóság nagyobb volt is, akkor is korlátozott létszámú, legfeljebb néhány ezer főt ért el, mint a tiszti kadétoknál, akik előtt 1943-ig mintegy nyolc alkalommal beszélt. Ha beszédet mondott a Birodalmi Gyűlésben, amely csak nagyon különleges alkalmakkor ült össze, általában Hitler győzelmi bejelentése alkalmából, szinte kizárólag külpolitikai kérdésekről nyilatkozott, kiváltképpen azért, hogy a lehető legnagyobb nyilvánosságot biztosítsa a briteknek szóló hamis és álságos „békeajánlatoknak". 1942. április 26-a után a Birodalmi Gyűlés soha többé nem ült össze, ami azt a félelmét tükrözte, hogy a törvényhozás testülete egy napon esetleg a leváltásáról szavazna. A hatalomra jutását megalapozó retorikai képességek már nem nyilvánultak meg, mivel fokozatosan visszavonult a német közönséggel való kommunikációtól.[180] A beszédeit már nem szakították meg a *„Heil Hitler!"* kiáltások vagy a közönség féktelen tapsa. A jövő, amelyet beszédeiben Németországnak és a németeknek ígért, a jóléttel, a stabilitással és az állítólagos művészi eredményekkel, most egyetlen dologra szűkült le: a háborúra. Ahogy 1942. szeptember 30-án tartott beszédében megjegyezte: „Ez idő tájt inkább tettekkel és cselekedetekkel kellett foglalkoznom. Emellett természetesen nem tudok minden héten vagy minden hónapban beszédet tartani. Amit ma ki kell hirdetnünk, azt a katonáinknak kell hirdetniük!"[181]

Hitler egyre inkább belefeledkezett a hadműveletek apró részleteibe. Amikor 1941 szeptemberében egy vezető tábornok, Fedor von Bock

figyelmeztette, hogy túl későn támadja meg Moszkvát ahhoz, hogy biztos legyen a siker, Hitler azt kiabálta, hogy a tábornokok mindig is megpróbálták visszatartani, amióta csak hatalomra került. De ez alkalommal nem így lesz.[182] Ahogy egyik titkárnője, Traudl Junge nem sokkal a háború után felidézte, a tábornokok újra és újra felkeresték Hitlert azzal az elhatározással, hogy világossá teszik számára, hogy parancsai irreálisak. Amint azonban szándékuk világossá vált, a Führer olyan érvekkel szakította félbe őket, amelyek hallatán gyorsan elbizonytalanodtak, míg végül kételyekkel telve, túl fáradtan ahhoz, hogy kitartsanak, távoztak, bár legbelül tudták, hogy Hitler téved. Mintha hipnotizálta volna őket.[183] Pedig Bocknak igaza volt. Hitler magabiztossága eleinte jogosnak tűnt. A több mint ezer kilométeres fronton a német és a szövetséges hadseregek nyaktörő sebességgel nyomultak előre, bekerítették és elfogták vagy megölték a Vörös Hadsereg katonáinak százezreit. Hitler és tábornokai euforikusak voltak. „Igazán nem állítok túl sokat – jegyezte fel naplójába Franz Halder, a hadsereg vezérkari főnöke 1941. július 3-án –, ha azt mondom, hogy az Oroszország elleni hadjáratot 14 nap alatt megnyertük."[184]

Hitler eufóriája révén a zsidók elleni háború a döntő szakaszához érkezett, hiszen Hitler őket tartotta az ellenségei, mindenekelőtt a Brit Birodalom és a Szovjetunió mozgatórugóinak, amely országokhoz egyre inkább csatlakozott a nekik immár nyíltan katonai segítséget nyújtó Egyesült Államok is. Ráadásul ezt a katonai segítséget az 1941. augusztus 14-én aláírt Atlanti Chartában a Hitler által gyűlölt demokratikus elvekhez kötötték. Miközben a német seregek behatoltak Kelet-Lengyelországba, Ukrajnába, Kelet-Közép- és Kelet-Európa egyes részeibe, motorizált SS-rohamosztagok *(Einsatzgruppen)* nyomultak előre mögöttük Hitler parancsára, hogy likvidálják a szovjet politikai komisszárokat és a bolsevik rendszer támogatóinak vélt zsidókat. Néhány héten belül nemcsak zsidó férfiakat, hanem nőket és gyerekeket is lemészároltak, gödrökbe lőtték őket, amelyeket az áldozatoknak maguknak kellett kiásniuk. 1941 júliusának végén a gyilkossági program hivatalosan Reinhard Heydrich, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal legmagasabb rangú tisztviselője kezébe került. Késő őszre a megszállt Lengyelországban, Bełżecben és Chełmnóban gyilkolóközpontokat állítottak fel, ahol a zsidó foglyokat hermetikusan lezárt furgonokba zsúfolták, és addig fújták rájuk a mérgező kipufogógázt, amíg az áldozatok meg nem haltak. A Heydrich által 1941 novemberében összehívott, majd elhalasztott, és végül 1942

januárjában, a Berlin melletti Wannseeben megtartott kormányzati intézmények konferenciája után a programot a „Reinhard-művelet" keretén belül létesített, 1942 tavaszán már működő megsemmisítő táborokban, Bełżecben, Sobibórban és Treblinkában hajtották végre. A legnagyobb haláltáborban, a röviddel később megnyitott Auschwitz-Birkenauban egy speciális gázt, a Zyklon–B-t alkalmazták a gyilkosságokhoz, amelynek következtében több mint egymillióan haltak meg, szinte mindannyian a németek által megszállt Európából elhurcolt zsidók. Magában a „Régi Birodalom"-ban a megmaradt zsidókat sárga csillag viselésére kényszerítették, „zsidóházak"-ba zsúfolták őket, és 1941 októberétől megtiltották nekik a kivándorlást. Hitler természetesen tudott ezekről a fejleményekről, sőt szorgalmazta azokat. A háború végére mintegy hatmillió zsidót öltek meg a Németország elleni „zsidó világ-összeesküvés" paranoiás rögeszméje miatt.[185]

A kibontakozóban lévő holokauszt nem gazdasági számítások eredménye volt. Bár jelentős mennyiségű pénzt, tulajdont, lakást és műkincseket raboltak el a kontinensről deportált zsidóktól, ezek értékét jelentősen csökkentették azok az erőforrások, amelyeket a hatmillió áldozat letartóztatására, deportálására és meggyilkolására kellett fordítani. Nem is azt a vereséget akarták megbosszulni vele, amelyet egyes elemzők szerint Hitler 1941 őszén a keleti fronton elszenvedett (amikor ő még mindig azt hitte, hogy megnyerte a háborút). A zsidók elleni hadjárat mindenekelőtt Hitler túlzott önbizalmából fakadt, amelyet tábornokai többsége is osztott, és abból az érzésből, hogy most már nekiláthat a kérdés végső megoldásának, és felszínre kerülhet a zsidókkal szembeni gyűlölete és félelme.[186] De elszámította magát. Az ukrán parasztok a megszálló csapatokat hagyományosan kenyér- és sóáldozattal fogadták, és a sztálini uralom borzalmai alól való felszabadulást várták. Ehhez képest még több megpróbáltatás várt rájuk, mivel a németek fosztogatták és felgyújtották a vidéket, rommá lőtték a városokat, és még a kisebb ellenállást is tömeges kivégzésekkel és egész falvak felgyújtásával torolták meg. Hamarosan azonban szerte az országban partizáncsoportok alakultak, felbátorodva attól, hogy Sztálin felhagyott a bolsevik retorikával, és az orosz hazafiság szellemében a németek elleni harcra szólított fel mindenkit. Sztálin tábornokai pedig mozgósították a katonai tartalékokat és a frontra vezényelték őket. Augusztus elején Halder tábornok már azt vallotta naplójában, hogy „alábecsültük az orosz kolosszust". Úgy tűnt, hogy a szovjeteknek, a németekkel ellentétben, végtelen utánpótlása van emberből

és ellátmányból is. Folyamatosan érkezett az erősítés a harctéren elfogott vagy elesett százezrek pótlására.

Amikor beköszöntött az őszi esőzés, a német hadsereg elakadt a sártengerben. Hamarosan az orosz tél is harapós lett, a hőmérséklet –40 fok alá süllyedt. Hitler túlzott magabiztossága, amely a „szlávok" iránti folyamatos megvetéséből fakadt, olyan szintű volt, hogy ezekről a problémákról nem vett tudomást. Egyre ritkább nyilvános beszédei egyikében, amelyet 1941. október 3-án a berlini Sportpalastban tartott, hogy elindítsa az év téli segélyprogramját, azt mondta, hogy a Barbarossa hadművelet pontosan a terv szerint halad.[187] 1941. november 8-án kijelentette: „Soha nem sikerült még egy ilyen hatalmas birodalmat rövidebb idő alatt szétzúzni és legyőzni, mint ez alkalommal a Szovjetuniót."[188]

Csapatai azonban a hónapokig tartó folyamatos előrenyomulás következtében elfáradtak, nem voltak kellően felszerelve a téli hadjárathoz, és létszámuk is fogyatkozott a Vörös Hadsereg által indított ismételt ellentámadások nyomán. Most már katasztrófa fenyegetett.[189] Amikor a keletről friss tartalékokat felvonultató Georgij Zsukov szovjet hadseregtábornok megindította az ellentámadást, a németek hátrálni kényszerültek. 1941. december 8-án Hitler kénytelen volt belátni, hogy „a keleten meglepően korai és kemény télre" való tekintettel „alapvetően védekező hadjáratra" kell berendezkedni.[190] A szörnyű téli körülmények között a német katonák közül sokan halálra fagytak vékony nyári egyenruhájukban. Hitler propagandaminisztere, Joseph Goebbels hatalmas kampányt indított, hogy a német civilek otthonról téli ruházatot küldjenek az ostromlott hadseregnek.[191] De már késő volt. A vereség terhe alatt egyik magas rangú német tábornok kapott szívrohamot a másik után, vagy miután összeomlott az egészségük, lemondtak. Hitler az előrenyomuló oroszokkal szembeni, megalkuvás nélküli ellenálláson kívül bármi mást az ellenséggel szembeni gyávaságnak tekintett. Bármely tábornokot, aki katonái életének megóvása érdekében stratégiai visszavonulást rendelt el, azonnali hatállyal menesztette. A főtisztjeire dühös Hitler maga vette át a hadsereg főparancsnoki tisztét.[192] Végül beleegyezett, hogy áthelyezzék a frontvonalat védhetőbb állásokba. Moszkva nem esett el, a Barbarossa hadművelet kudarcot vallott.[193]

1941 decemberének elején azonban Hitler úgy vélte, hogy új lehetőség adódik a háború megnyerésére, amikor japán repülőgépek lebombázták az amerikai csendes-óceáni flottát a hawaii Pearl Harbornál. Úgy gondolta, hogy ez eltereli majd az amerikaiak figyelmét és erőforrásait

az Atlanti-óceánról, ahol hajóik már hónapok óta szállították az utánpótlást Nagy-Britanniába és a Szovjetunióba. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia között 1941. augusztus 14-én aláírt Atlanti Charta jelentős lépés volt az amerikaiak bevonása felé a világháborúba, mivel a két ország hivatalosan deklarálta a demokrácia, a szabadkereskedelem és a nemzeti önrendelkezés melletti elkötelezettségét. Hitler 1941. december 11-én a Birodalmi Gyűlés előtt elmondott hosszú beszédében bejelentette az Egyesült Államoknak szóló hadüzenetet, amelyet Roosevelt elnök és „zsidó-plutokrata klikkje" elleni dühödt támadással párosított.[194] Ezt a hadüzenetet gyakran Hitler legjelentősebb stratégiai hibájának tekintik. Pedig az a tény, hogy az USA ilyen szinten elkötelezte magát a brit és szovjet erők támogatása mellett, tökéletesen igazolta Hitler lépését. Így lehetővé vált, hogy a német tengeralattjárók elsüllyesszék az amerikai szállítóhajókat, és Hitler bármilyen intézkedést hozhatott az USA ellen, ami korábban lehetetlen volt az amerikaiak formális semlegessége fényében. Amikor 1941. december 11-i beszédében ismét kérkedett a Barbarossa hadművelet előrehaladásával kapcsolatban, tudnia kellett, hogy a német hadsereg helyzete javulni fog, ha el tudják vágni a Vörös Hadsereg Atlanti-óceánon túlról érkező utánpótlását.[195]

Hitler továbbra is optimista volt, legalábbis látszólag. 1941 – jelentette ki 1942-es újévi üzenetében a rá jellemző túlzással – „minden idők legnagyobb győzelmeinek éve" volt. A következő évben „a zsidó kapitalisták és zsidó bolsevikok összehangolt összeesküvése" teljesen összeomlik, és „megsemmisítő akaratuk" megtörik. Az üzenet több szempontból is a valóságtól való növekvő eltávolodásának újabb bizonyítéka volt. Németország már így is két nagyhatalom, a Brit Birodalom és a Szovjetunió ellen harcolt, amelyek mindegyike a németnél jóval nagyobb gazdasági és katonai erőforrásokkal rendelkezett. A még jelentősebb erőforrással rendelkező Egyesült Államok belépése a háborúba közép- és hosszú távon elkerülhetetlenné tette Németország vereségét.[196] Ahogy a német erők előrenyomulása a keleti fronton és Észak-Afrikában, ahová a visszavonuló olaszok felváltására küldték őket, 1942 folyamán megtorpant, majd éles kanyarral visszafordult, Hitler megvetése tábornokai iránt – akiket rejtőzködőnek, lassúnak és akarat nélkülinek tartott – folyamatosan mélyült. A háború folyamán Hitler egyre gyakrabban menesztette a rangidős tiszteket, és engedelmesebb beosztottakkal váltotta fel őket. Amikor az egyik tiszt be merte mutatni neki a valós helyzetet, tényeket és számadatokat közölve a szovjet haditermelésről, amely messze felülmúlta

a németet, Hitler – Halder szerint – „habzó szájjal" azt üvöltötte, hogy ez „idióta baromság".[197]

A katonai katasztrófa végül 1942 vége felé következett be, amikor a szövetséges erők súlyos vereséget mértek Erwin Rommel tábornok Afrika Korpsára El-Alameinnél, amit újabb szövetséges csapatok partraszállása követett Észak-Afrikában. Ezzel készítették elő a terepet Szicília 1943. július eleji megszálláshoz, ami viszont Mussolini fasiszta rezsimjének összeomlását és az ország háborúból való kilépését eredményezte. Bár Rommel katonai taktikusként briliáns volt, nem tudta biztosítani a tankok üzemanyag-ellátásához és az Afrika Korps fenntartásához szükséges utánpótlást. Hitler a vereség okát Rommel akaraterejének lanyhulásában látta. Az afrikai katasztrófára úgy reagált, hogy elrendelte Vichy-Franciaország, az 1940 júniusának végén aratott német győzelem után létrehozott francia bábállam megszállását; majd csapatokat küldött Olaszországba, hogy szövetségesét ismét bevonja a konfliktusba. Ez jelentős számú német csapat és felszerelés bevetését igényelte, ami meggyengítette a német fegyveres erőket a keleti fronton. 1943. szeptember 10-én, miután Rómát sikeresen megszállta, Hitler rádióüzenetben fordult a német néphez, amelyben Mussolini bukásáért a britek által felbátorított belső „reakciós" ellenséget tette felelőssé. „Végeredményben ez nem sokat számított – jelentette ki, majd hozzátette: – De Olaszország figyelmeztetésként kell hogy szolgáljon Németország számára." Ebből következően extra biztonsági intézkedéseket foganatosított annak érdekében, hogy Németország érdekeit mind magában Németországban, mind Olaszországban megvédjék.[198]

Franz Halder, miután megelégelte, hogy Hitler folyton kiabál vele, 1942 szeptemberében lemondott a hadsereg vezérkari főnöki posztjáról. A helyére Kurt Zeitzler került, aki Hitler szerint elődjénél kevésbé vitatta a parancsait. Bár többen állították az ellenkezőjét (leginkább saját maga), Hitler nem volt katonai zseni. Nemcsak a katonai szakértelem hiányzott belőle, hanem a stratégiai vagy taktikai érzék is. Nem rendelkezett semmiféle parancsnoki tapasztalattal sem. Számára, mint mindig, ez is csak akaraterő kérdése volt. Az erők bármilyen visszavonását vagy átcsoportosítását a gyengeség jelének látta. Minden pozícióért meg kellett küzdeni, bármilyen reménytelen volt is a helyzet. Kizárt volt, hogy behódoljon a „zsidók, kapitalisták és bolsevikok összeesküvésének". Ha 1918-ban ő lett volna Németország vezetője, hencegett Hitler, és nem egy olyan ember, akinek „nem volt elég ereje ahhoz, hogy ellenálljon ezeknek az

ellenségeknek", Németország soha nem kért volna békét. Túlzott, szinte abszurd magabiztossággal kijelentette, hogy a háborút gyakorlatilag megnyerték.[199] Zeitzler azonban elég realista volt ahhoz, hogy 1942 novemberében közölje Hitlerrel, hogy a német erőket vissza kell vonni a Volga menti Sztálingrádtól, ha meg akarja menteni őket, miközben Hitler megszállottan ragaszkodott a város elfoglalásához. Hitler szemében, aki teljességgel figyelmen kívül hagyta a német erők egyre súlyosbodó ellátási helyzetét, Zeitzler javaslata Sztálingrád hátrahagyásával kapcsolatban egyszerűen gyávaság volt. Hitler nem engedte, hogy Friedrich Paulus, a városban lévő német erőket irányító tapasztalatlan törzstiszt, akit elsősorban az irányában mutatott engedelmessége miatt nevezett ki, visszavonuljon, csak amikor már túl késő volt. Zeitzler tanácsát elutasította, így kénytelen volt végignézni, ahogy Paulus hatodik hadseregét szinte teljesen megsemmisítette a Vörös Hadsereg hatalmas ellentámadása. Eközben Paulus figyelmen kívül hagyta Hitler erőteljes célzását, amelyet a tábornagyi rangra való előléptetéséről szóló értesítésben közölt, mely szerint öngyilkosságot kellene elkövetnie, inkább megadta magát hadserege maradékával együtt. Ez katasztrofális vereség volt. Hitler felháborodott „ennek a karakter nélküli, jellemgyenge" alaknak a kudarca miatt, ahogy a hatodik hadsereg kapitulációja után egy katonai konferencián Paulust nevezte, akinek agyon kellett volna lőnie magát, vagy meg kellett volna halnia a végsőkig folytatott harcban. A nyilvánosság előtt azonban nem tett említést a kapitulációról, és a csapatokat dicsérte a számbeli fölényben lévő ellenséggel szembeni hősies ellenállásukért.[200] Magánbeszélgetésekben olyan gyakran és olyan erővel kelt ki a tábornokok ellen, hogy még Goebbels is gyakran igazságtalannak találta a tirádáit.[201] Hitler még Sztálint is dicsérte, amiért 1937-ben „árulásért" kivégeztetett egy vezető tábornokot, Tuhacsevszkij marsallt, és ezt a példát nyilván ő maga is szívesen követte volna.[202]

Zeitzler végül súlyos idegösszeomlást kapott, és lemondott, mivel képtelen volt ellenállni Hitler egyre irreálisabb parancsainak, ugyanakkor megőrizni némi önbecsülését. Hitler ekkor már egyáltalán nem hallgatott a hivatásos katonákra. Árulókkal és inkompetensekkel volt körülvéve, panaszkodott. Zeitzler helyettesének, Heinz Guderiannak az észszerű tanácsát, miszerint vonjon ki csapatokat a náci birodalom távoli szegleteiből, Norvégiából, Olaszországból és a Balkánról, hogy segítsenek a német haza védelmében, a gyengeség, a defetizmus és a végső győzelembe vetett hit hiányának újabb bizonyítékaként utasította el. Hitler

1945 elején általános parancsot adott ki, hogy minden parancsnoknak jelentenie kell minden visszavonulási tervet, hogy azokat ő maga meghiúsíthassa. A katonai konferenciák rémálommá váltak a tábornokok számára, mivel Hitler egyfolytában szidta őket gyávaságukért és hitük hiányáért. A tábornokok a maguk részéről behódoltak; azok, akik nem rendelték alá magukat teljesen Hitler akaratának, hamarosan számolhattak a következményekkel. Hitler Zeitzler lemondását árulásnak tekintette, és nem sokkal a háború vége előtt méltatlanul elbocsátotta a hadseregből, és eltiltotta az egyenruha viselésétől.[203]

Mindezek ellenére Hitler már 1943-ban, legalább önmaga előtt, kénytelen volt beismerni, hogy nem jól alakul a háború. A sztálingrádi katasztrófa után kerülte, hogy személyesen szóljon a párt híveihez, ehelyett kiáltványt adott ki, amelyben emlékeztetett arra, hogy bár „a nemzetiszocialista mozgalom gyakran került olyan helyzetbe, amikor csak fanatikus hívei tudtak hinni a győzelemben", „a mozgalom mégis mindig újra talpra állt, minden kudarcot legyőzött, és minden válságból erősebben került ki, mint amilyen volt". Szerinte a párt mindig is eltökélt volt a tekintetben, hogy „semmilyen körülmények között nem adta meg magát, és semmiképpen sem hagyta abba a küzdelmet". „Össze fogjuk törni és meg fogjuk semmisíteni a zsidó világkoalíció hatalmát" – jelentette ki, annak „látszólagos sikerei" ellenére.[204] Többször szidalmazta a keletről Németország felé nyomuló ázsiai hordák barbár tetteit, amelyeket „annak az átkozott fajnak az örök gyűlölete hajt, amely évszázadok óta Isten igazi ostoraként fenyíti a népeket".[205] A sztálini rezsim által elkövetett atrocitások – olyan téma, amelyben Hitlernek nem kellett a szokásos túlzásokba bocsátkoznia – egyre hangsúlyosabb helyet foglaltak el a beszédeiben, ami ismét jelezte, hogy most már védekező álláspontra helyezkedett, annak ellenére, hogy azt állította, Németország győzni fog ellenségei világával szemben. Ismételten hangsúlyozta, hogy nem szabad kapitulálni, és hogy a németeknek még a nehéz időkben is össze kell tartaniuk, dacolva „ellenségeink megsemmisítő terveivel, melyeket a zsidók gyűlölete diktál". A Gondviselés „kemény próbatételek elé állította a német népet", de az meg fogja állni a helyét.[206]

Ebben a szakaszban már a legelszántabb náci fanatikusok kivételével mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy Hitler a szakadékba vezeti Németországot. A teljes felismerés a szövetségesek 1944. június 6-i normandiai partraszállásával jött el. A szövetséges erők egy sor partraszállási manővert követően megkezdték az előrenyomulást, visszaverték a németeket, és 1944 augusztusában felszabadították Párizst. Eközben a keleti fronton Hitler kénytelen-kelletlen jóváhagyta a Kaukázusból történő katonai visszavonulást. 1943 késő nyarán a kurszki csatában kudarcot vallott a Vörös Hadsereg előrenyomulásának megállítására tett utolsó kísérlet. A hadsereg többnyire középszintű tisztjeinek egy csoportja – akiket az európai zsidók tömeges meggyilkolása is elborzasztott, ugyanakkor cselekvésre motivált – felismerte, hogy Németországnak most már szembe kell néznie a vereséggel, ezért elhatározták, hogy megölik Hitlert és katonai puccsot kezdeményeztek. A szövetségesekkel kötendő békére vonatkozó reményük illuzórikus volt, tekintettel arra, hogy a szövetségesek a feltétel nélküli megadás kikényszerítésére törekedtek. Ahogy az összeesküvés egyre több résztvevővel gyarapodott, civil politikusokkal, köztisztviselőkkel és a politikai spektrum széles skálájáról érkezőkkel, a Gestapo is tudomást szerzett róla. Egyre szorult a hurok az összeesküvésben érintettek körül, akik immár abban látták fő céljukat, hogy megmentsék Németország becsületét – vagy legalábbis annak egy részét –, és megmutassák a világnak, hogy egyes németek nem hajlandók együtt élni a nácik bűneivel.

A legkedvezőbb lehetőség 1944 júliusában jött el. Hitler 1944 első néhány hónapját a Bajor-Alpokban, a Berchtesgaden melletti Obersalzbergben, hegyvidéki visszavonultságban töltötte. Az 1920-as években bérelt itt ingatlant, 1933-ban pedig házat vásárolt. A háború kitörésének idejére a területen egy nagy épületegyüttes állt, amelyet a pártkancellária vezetője, Martin Bormann irányított. A szigorú biztonsági kordonnal körülvett épületegyüttes magában foglalt számos, vezető náci tulajdonában lévő nyaralót, valamint alagutak és föld alatti raktárak egyre bonyolultabb hálózatát. Ahogy teltek a hónapok, Hitler és kísérete egyre több időt töltött itt, hogy elkerüljék a légitámadásokat. 1944. július 14-én azonban Hitler utoljára hagyta el a menedéket jelentő hegyvidéki környezetet, hogy visszautazzon Berlinbe. Onnan továbbutazott keleti tábori főhadiszállására, Rastenburgba, ahol alig több mint egy héttel később az egyik összeesküvő, Claus von Stauffenberg ezredes robbanószerkezetet helyezett el egy asztal alatt egy kis faházban, ahol Hitler éppen egy rögtönzött katonai konferenciát tartott.[207]

Hitler a nehéz faasztal fölé hajolt, így elkerülte a robbanás teljes erejét, ami szétvitte a konferenciakunyhó fából készült gyenge falait. Hitler dobhártyája kilyukadt, és vágásokat, horzsolásokat szenvedett. A többi jelenlévő nem volt ilyen szerencsés, egyikük meghalt a robbanásban.

A hadsereg jelentős része nem támogatta az összeesküvőket, az pedig, hogy Hitler túlélte a robbanást, végzetesen ellehetetlenítette a helyzetüket. Sokakat letartóztattak és később bíróság elé állítottak, többen pedig megölték magukat, hogy elkerüljék a letartóztatást. Néhányukat, köztük magát Stauffenberget is, a helyszínen sebtében összehívott hadbírósági tárgyalást követően lelőtték. Hitler a túlélését „csodás megmenekülés"-nek tekintette. Goebbels megszervezte, hogy rövid beszédet mondjon a rádióban, és megnyugtassa a népet, hogy még életben van. Hónapok óta ez volt az első nyilvános beszéde. A merényletkísérletért „egy végtelenül kicsi, ambiciózus, gátlástalan és egyben bűnöző hajlamú, ostoba tisztekből álló klikket" hibáztatott. Csak később, amikor a Gestapo üldözőbe vette az összeesküvőket, vált világossá az összeesküvés teljes terjedelme és mélysége. Végül mintegy 5000 embert tartóztattak le, köztük a főszervezők rokonait is. Hitler elítélte a támadást, mint az 1918-as „hátba szúrás" megismétlésére tett kísérletet. „Ebben a Gondviselés ujját látom, amely rám mutat, hogy folytassam a munkámat, és ezért folytatni is fogom." Az eset csak még tovább erősítette Hitler önbizalmát, és még inkább elmélyítette bizalmatlanságát mind a hadsereggel, mind az arisztokráciával szemben, mert sok összeesküvő közülük való volt.[208]

Eközben 1941 folyamán Hitler egyre inkább úgy vélte, hogy a „világháború", amelyre 1939 januárjában „figyelmeztette" a zsidókat, elérkezett, nemcsak a Szovjetunió elleni saját 1941. június 22-i inváziójával, hanem – és talán még inkább – az Egyesült Államok által Nagy-Britanniának és a Szovjetuniónak nyújtott növekvő támogatással. Itt jelent meg klasszikus formájában az az összeesküvés-elmélet, hogy mind a kapitalistákat, mind a kommunistákat, akiket egy objektív értékelés egymás kibékíthetetlen ellenségeinek tartana, valójában a színfalak mögül egy titkos zsidó összeesküvés irányít, amelynek célja Németország és a németek megosztása és egymásnak ugrasztása. „A népek – jelentette ki Hitler – nem akarnak meghalni a csatatéren csak azért, hogy ez a gyökértelen nemzetközi faj pénzt keressen a háborús üzletből." Ugyanazzal a lendülettel elítélte „a zsidó jelszót: »Világ proletárjai, egyesüljetek!«", ami természetesen a kommunista világmozgalom jelszava volt.[209] 1941. október 25-én az *Asztali beszélgetések* tanúsága szerint Hitler ismét hivatkozott 1939. január 30-i próféciájára, valamint az SS vezetője, Heinrich Himmler által kiadott parancsra, miszerint a zsidó nőket és gyermekeket úgy kell megölni, hogy a nácik által megszállt Lengyelországban a Pripet mocsaraiba hajtják őket, ahol megfulladnak:

> „A Birodalmi Gyűlésben megjövendöltem a zsidóságnak, hogy el fog tűnni Európából, ha nem kerüljük el a háborút. Ennek a bűnözői fajnak a lelkiismeretén szárad az [első] világháború kétmillió halottja, most megint százezreké. Senki sem mondhatja nekem: De hát nem küldhetjük őket a mocsárba! Mert kit érdekel a mi népünk? Jó, ha előttünk jár a rettegés, hogy kiirtjuk a zsidóságot."[210]

1942. április 26-án Hitler a Birodalmi Gyűlésben – amely, mint kiderült, az utolsó ülés volt – mondott beszédének jelentős részét a zsidók elleni újabb szónoklatának szentelte, akiket „rejtett erők"-nek nevezett, akik 1914-ben és 1939-ben is háborúba sodorták Nagy-Britanniát. Összeesküdtek Németország 1918-as vereségére és a forradalom kirobbantására. „A zsidók voltak a hordozói annak a bolsevik fertőzésnek, amely egykor Európa megsemmisítésével fenyegetett. De ugyanakkor ők voltak a háborús uszítók is a plutokraták soraiban Amerikában és Európában is." Az volt a céljuk, hogy minden emberi társadalmat a vadállatok szintjére süllyesszenek: „Ami aztán még megmarad, az az emberben az állat, és egy zsidó réteg, amely élősködőként vezető pozícióba kerül, végül elpusztítja a táplálékot, amelyen virul."[211] Hitler pontosan akkor intézte ezt a kirohanást a zsidók ellen, amikor a holokauszt a borzalmak tetőpontjára hágott.[212]

1942. január 25-én az *Asztali beszélgetések*ben feljegyezték, hogy helyeselte a zsidók gyors kiirtását, ugyanakkor elismerte, hogy a Barbarossa hadművelet kezdete óta a Vörös Hadsereg több százezer hadifoglyát mészárolták le:

> „A zsidóknak el kell tűnniük Európából. Különben nem lesz európai egyetértés. Jobban felkavarják a dolgokat mindenütt, mint bárki más. Végül: nem tudom, én megrögzötten humánus vagyok. A pápai uralom idején Rómában rosszul bántak a zsidókkal. 1830-ig nyolc zsidót hajtottak keresztül a városon, szamarakkal. Én csak azt mondom, hogy a zsidónak mennie kell. Nem tehetek róla, ha közben összetörik, én csak egyet látok: a teljes kiirtást, ha nem mennek önszántukból. Miért néznék másként egy zsidóra, mint egy orosz fogolyra? Azért halnak meg sokan a fogolytáborban, mert a zsidók miatt ebbe a helyzetbe kerültünk. De mit tehetek én ez ellen? Miért szabadították el a zsidók a háborút?"[213]

1942. szeptember 30-án Berlinben a fegyveres erők 12 000 fiatal altisztjéhez szólva felidézte 1939. január 30-án elhangzott fenyegetését, amelyet

szokás szerint hibásan 1939. szeptember 1-jére datált, miszerint „ha a zsidóság nemzetközi világháborút indít, hogy többé-kevésbé kiirtsa Európa árja népeit, akkor nem az árja népeket, hanem a zsidókat fogják kiirtani". Majd hozzátette: „Én is ki fogok állni ezek mellett a jóslatok mellett."[214] Hasonló kijelentések találhatók az *Asztali beszélgetések*ben: a zsidók olyanok, mint a patkányok; Európának „zsidómentes"-nek kell lennie; a zsidókat „ki kell irtani", hogy Németország visszanyerje a teljes erejét; és így tovább.[215] 1943. április 16–17-én Hitler a Horthy Miklós magyar kormányzóval folytatott tárgyaláson ismételten kísérletet tett arra, hogy rávegye az idősödő vezetőt, adja át neki Magyarország nagyszámú zsidó lakosságát, hogy végezzen velük. A zsidókkal, mondta neki, „úgy kell bánni, mint a tuberkulózisbacilussal, amely megfertőzi az egészséges szervezetet. Ez nem is volna olyan szörnyű, ha meggondoljuk, hogy még az olyan ártatlan természetes élőlényeket is le kell ölni, mint a nyulak és az őzek, hogy ne okozzanak kárt. Miért kellene tehát tovább kímélnünk azokat a vadállatokat, akik a bolsevizmust akarták elhozni nekünk?"[216] Bár ő maga sem volt éppen zsidóbarát, Horthy túlságosan nacionalista volt ahhoz, hogy polgárai százezreit kiszolgáltassa egy idegen, még ha szövetséges hatalomnak is. Hitler és Ribbentrop kénytelen volt feladni a próbálkozást, legalábbis egyelőre.

A sörpuccs huszadik évfordulóján, 1943. november 8-án elmondott szokásos beszédében Hitler rávilágított, hogy a keletről érkező fenyegetést fontosabbnak látta, mint a nyugatról érkezőt. Azt jósolta, hogy „egy napon a zsidó-bolsevik Kelet felmenti a zsidóságot a feladata alól... Mert előbb-utóbb a Nyugat zsidó demokráciája bolsevizmusban fog végződni".[217] Az ő gondolkodásában Németország összes ellensége potenciálisan egyesült, gyakran öntudatlanul is, a kommunizmus támogatására. Nem számít – mondta 1944. január 30-án a nemzethez intézett rádióbeszédében –, hogy a Németország megsemmisítését célul kitűző zsidó összeesküvők „Angliában, Amerikában vagy moszkvai főhadiszállásukon ülnek-e". Ezek az „öntenyésztett zsidó baktériumok" mindenütt ugyanazok, mindannyian ugyanazért a célért dolgoznak. Ez volt az utolsó beszéde birodalmi kancellárrá való kinevezésének évfordulóján (1933. január 30.). A következő évben, 1945. január 30-án nem jelent meg személyesen a nemzethez intézett, a média által közvetített beszédén, és kiáltványát, amelyben dacosan megesküdött, hogy „amíg én élek, Németország nem jut a bolsevizmus által legyőzött európai államok sorsára", Heinrich Himmler olvasta fel helyette.[218]

IX.

Talán elkerülhetetlenül, 1944 őszén és telén a Hitler idegeire nehezedő feszültség kezdett megmutatkozni. 1944. szeptember 28-án összeesett, utána feküdni kényszerült, és október 11-ig fel sem kelt. Idővel személyi orvosa, Theo Morell egyre többféle és nagyobb mennyiségű gyógyszert írt fel a diktátornak. A Morell által vezetett orvosi jegyzetfüzet (nagyon részletes és teljesen hiteles) napi bejegyzései, amelyeket azért vezetett, hogy Hitler halála esetén ne lehessen felelősségre vonni, azt mutatják, hogy hagyományos gyógyszereket írt fel, bár arra azért ügyelt, hogy azokat olyan gyárakban állítsák elő, amelyekben komoly anyagi érdekeltséggel rendelkezett. Nincs arra vonatkozó bizonyíték, hogy Hitler drogfüggő lett volna, sem pedig arra, hogy az általa szedett gyógyszerek befolyásolták volna az ítélőképességét.[219] Egyik orvosa sem tudott azonban semmit tenni, hogy megállítsák vagy akár csak lassítsák a Parkinson-kór hatásait, amelyben már egy ideje szenvedett. Egyesek már 1941-ben észlelték, hogy kifejezetten remeg a bal keze, a jobb lába miatt egyre csoszogóbb a járása és az arcán is megfigyelhető volt a növekvő izommerevség. Az elektrokardiográfiás vizsgálatok az artériák falának megkeményedését mutatták, és Hitler haja őszülni kezdett. Az 1944. júliusi merényletkísérlet is hatással volt az egészségére. 1945 elején, ahogy Albert Speer később beszámolt róla, „összezsugorodott, mint egy öregember. Végtagjai remegtek, görnyedt volt, vontatott léptekkel járt. Még a hangja is remegni kezdett, és elvesztette régi parancsoló karakterét. Korábbi hangerejét felváltotta egy tétova, tónustalan beszédmód". Bár még csak az ötvenes évei közepén járt, az ekkor készült fényképeken látszik, hogy meggörnyedt, mint egy öregember. Hitler már korábban, 1941-ben is gyomorproblémákkal küzdött, és két műtéten is átesett, hogy eltávolítsák a hangszalagjain lévő polipot – a második 1944. november 22-én történt –, és mindkét műtét sikeres volt. A fogai rossz állapotban voltak, valószínűleg mert nagyon szerette a cukros krémtortákat, és 1944 őszén két fogát is kihúzták. Látása megromlott, és egyre inkább egy óriási nagyítóval olvasta a dokumentumokat és nézte a térképeket, hogy ne lássák szemüvegben. Még a speciális, nagyított betűkkel felszerelt „Hitler-írógép" sem volt már elég. Egyik titkárnője, Christa Schroeder megjegyezte, hogy fizikai állapota egyértelműen romlott: egyre gyakrabban kellett rövid időre lefeküdnie, hogy kipihenje magát és regenerálódjon. Beszélgetései egyre szűkebb

témákra korlátozódtak, mindenekelőtt Blondi nevű németjuhász kutyájáról szóltak, és gyakran ismételte önmagát. Az elkerülhetetlen vereség valóságának nyílt felismerésétől való elzárkózása lassan, de biztosan abba a fantáziavilágba repítette, amelyben az 1920-as években élt, ahol a győzelmet a Gondviselés előre elrendelte, és a szerencsés sorsfordulat bármikor bekövetkezhetett.[220]

Miközben a szövetséges erők folyamatosan haladtak kelet felé, és 1944. szeptember 11-én átlépték a német határt, Hitler – előre látható módon – elrendelte, hogy minden várost és falut, amely az ellenség útjába kerül, a végsőkig védjenek, elfogadhatatlanul nagy veszteségeket okozva ezzel a támadóknak. Amikor beszámoltak neki a szövetségesek bombázásai által Németország városaiban okozott növekvő pusztításról, Hitler témát váltott.[221] Egy sikeres német ellentámadás feltartóztatta a Vörös Hadsereget Varsó közelében, amikor a lengyel Honi Hadsereg felkelést indított a német megszállók ellen. Pár nap ádáz harcot követően a felkelést leverték, és a várost elpusztították. Mindeközben Sztálin parancsot adott rá, hogy a szovjet erők ne segítsenek a nacionalista lengyeleknek.[222] Hamarosan a Vörös Hadsereg folytatta az előrenyomulást, ami arra késztette Németország szövetségeseit – az északi Finnországtól a déli Romániáig –, hogy igyekezzenek különbékéket kötni. Hitler megragadta az alkalmat, és kijelentette, hogy a kétségbeejtő katonai helyzet „valamennyi európai szövetségesünk kudarca következtében alakult ki". 1944 márciusában, amikor Magyarország kormánya már Sztálinnal tárgyalt, elrendelte az ország megszállását, októberben pedig eltávolította Horthy Miklós admirálist, akit Németországban várbörtönbe zártak, és hatalomra segítettek egy radikálisan antiszemita, magyar fasiszta rendszert. Ekkorra már 400 000 magyarországi zsidót deportáltak Auschwitzba.[223]

Eközben Goebbels propagandaapparátusa „csodafegyverek" gyártását hirdette, beleértve az ideggázokat, a repülő bombákat,* a föld-levegő rakétákat és egyéb lövegeket, a légkondicionált tengeralattjárókat és még az atombombát is. Hitler különösen bízott egy sugárhajtású vadászrepülőgép, a Messerschmitt Me262 hatásában, de azt soha nem gyártották le olyan mennyiségben, hogy döntő változást hozzon. Ezek a projektek túlságosan szétforgácsolták az erőforrásokat, és a nyersanyagkészletektől

* A robotrepülőgépek elődjének tekintett légi járművek, melyek nagy erejű robbanófejeket hordoztak, és a célpontba csapódva megsemmisültek. A két legismertebb típus a második világháborúban a pilóta nélküli német V–1 és az egyetlen pilóta által irányított, japán Yokosuka MXY-7 Ohka kamikaze repülőgép volt. – *A szerk.*

függtek, amelyek lassan elapadtak. Hitler elrendelte, hogy a V–1 repülő bombára és a V–2 rakétára kell összpontosítani, de ezekből sem tudtak eleget gyártani ahhoz, hogy jelentős hatást gyakoroljanak a háború menetére, bár London bombázásakor jelentős károkat okoztak.[224] Hitler következő, 1944. szeptember 25-én bejelentett intézkedése a „népfelkelés" *(Volkssturm)* elrendelése volt, amelyet 1937-ben még haszontalannak talált, és ami a korábban a katonai szolgálat alól – elsősorban vagy túl fiatal, vagy túl öreg koruk miatt – felmentett férfiakból álló hadsereg felállítása volt. Az intézkedés bevezetését a propaganda is támogatta, amelynek jegyében Goebbels állítólagos történelmi párhuzamokat idézett fel, nevezetesen a legendás poroszországi általános mozgósítást Napóleon ellen 1813-ban. A *Volkssturm* elindításának hivatalos dátuma 1944. október 18-a volt, az 1813-as lipcsei népek csatájában Napóleon által elszenvedett vereség évfordulója. Erre az alkalomra Goebbels egy új színes filmet is megrendelt *Kolberg* címmel, amely egy Napóleon által ostromlott város lakosságának kitalált történetét meséli el, és arról szól, hogy a város lakói elhatározzák, hogy bármi áron, a végsőkig harcolni fognak. A film nem volt más, mint burkolt felhívás a kortárs németek számára, hogy áldozzák fel magukat a nemzeti érdeknek vélt cél érdekében, de nem volt nagy hatása, mivel nagyon korlátozottan jelent meg.* Ráadásul, értékes emberi erőforrásokat pazarolt el a katonai jelenetekre, mert a forgatás során több tízezer olyan embert vontak be, akik egyébként a fronton harcolhattak volna.[225] A propagandisztikus célt leszámítva, a *Volkssturm*nak önmagában nem sok értelme volt: 175 000 rosszul kiképzett és felszerelt férfit és fiút öltek meg közülük a háború befejezéséig.[226]

Hitler 1944 nyarát keleti tábori főhadiszállásán, Rastenburgban töltötte, de november 20-án a szovjet erők már ezt a területet is fenyegetően megközelítették, így kénytelen volt visszatérni Berlinbe. December 16-án megkísérelt egy utolsó nagy dobást, és újabb offenzívát indított nyugaton, ahol úgy vélte, talán megismételheti az 1940-es ardenneki diadalt.

* A *Kolberg*et a hírhedt antiszemita propagandafilm, a *Jud Süss* (1940) alkotója, Veit Harlan rendezte, aki állítólag szándékosan lassította a forgatást, hogy a több ezer közreműködő német katonát megmentse a frontra küldéstől. A forgatókönyv megírásában maga Himmler is részt vett, aki a bemutató előtt ragaszkodott néhány kifejezetten költséges jelenet kivágásához. A premiert 1945. január 30-án tartották, de a filmet viszonylag szélesebb körben csak 1966-ban forgalmazták Németországban. Az ősbemutató utáni hónapban, 1945. február 24-én Kolberg városa újabb ostrom alá került, és március 18-án a szovjetek és a lengyelek kezére került. Jelenleg Kołobrzeg néven Lengyelországhoz tartozik. – *A szerk.*

A keleti frontról mintegy 200 000 katonát, valamint nagy mennyiségű fegyverzetet és hadianyagot csoportosítottak át. Amikor a hadsereg vezérkari főnöke, Heinz Guderian közölte vele, hogy a keleti fronton a helyzet válságos, és ostobaság lenne csapatokat átirányítani nyugatra, Hitler ráordított: „Nem kell engem kioktatnia! Öt éve én vezetem a német hadsereget a fronton... Tájékozottabb vagyok, mint maga!"[227] A Vörös Hadsereg rettegett keleti támadása szerinte puszta blöff volt. Hitler ismét áthelyezte a főhadiszállását, ezúttal a hesseni Ziegenbergben lévő bunkerkomplexumba, hogy közel legyen az új offenzívához. Ha a katonák hisznek a győzelemben, mondta adjutánsának, Nicolaus von Belownak, akkor ők fognak győzni. Kezdetben a német hadsereg elért néhány sikert, ami újra önbizalommal töltötte el Hitlert, de aztán a szövetségesek elsöprő fölénye megállította őket. A végeredmény egyszerűen a német védelem keleti meggyengülése volt. Hitler kezdeti optimizmusa szertefoszlott, és az új év elején kénytelen volt véget vetni az „Őszi köd hadművelet"-nek, és 1945. január 15-én nyugati főhadiszállásáról visszatért Berlinbe. A valóságban az offenzíva már nem igazán a győzelemről szólt, mindössze Hitler „mindent vagy semmit" megközelítésének újabb példája volt. Miután az új, ardenneki offenzíva a hosszadalmas „ardenneki csata" (1944. december 16. – 1945. január 25.) során megtört, Hitler azt mondta Belownak: „Tudom, hogy a háború elveszett. Túl nagy a [szövetségesek] katonai fölénye." Úgy érezte, hogy a Luftwaffe cserbenhagyta és a hadseregben lévő hitszegők elárulták. „Legszívesebben fejbe lőném magam" – mondta, ugyanakkor elhatározta, hogy 1918 nem ismétlődhet meg. „Soha nem fogunk kapitulálni. Elsüllyedhetünk. De egy világot viszünk magunkkal." Kétségbeesésének órájában csak a halálra és a pusztításra tudott gondolni.[228]

Mindezek ellenére, Hitler hamarosan újra visszanyerte önbizalmát, vagy legalábbis ezt a látszatot keltette. Ahogy azonban egyik vereség követte a másikat, úgy szigetelte el magát egyre inkább a német tömegektől, nem látogatott többé a frontra, és nem volt hajlandó elmenni a városokba, hogy beszéljen az otthonukból kibombázott civilekkel. Ha vonaton utazott, még nappal is lehúzta a redőnyöket, hogy meg ne lássák és ő se lásson semmit. Nem járt már társaságba, még a Goebbels családhoz sem, nem ment többé színházba, nem hallgatott többé lemezeket, és nem nézett többé késő estig filmeket. Egyre inkább belekeveredett a katonai részletekbe, amelyeket korábban másokra bízott, és hosszabb ideig, intenzívebben dolgozott, mint előtte bármikor.[229] Az év végéig Hitler

egyszer sem beszélt a német néphez a rádióban azóta, hogy előző júliusban röviden bejelentette, hogy túlélte az ellene irányuló összeesküvést. Goebbels hónapok óta könyörgött neki, hogy tartson beszédet, ami szerinte fontosabb, amikor a dolgok rosszul mennek, mint amikor jól. Hitler 1941-ben csak hét alkalommal, 1942-ben öt alkalommal, 1943-ban pedig három alkalommal (plusz egy rádióbeszéd) mondott nyilvános beszédet. Az 1944-es év utolsó öt hónapjában egyszer sem. Pedig a nyilvános beszéd volt népszerűségének egyik fő forrása. 1945 szilveszterén azonban, nem sokkal éjfél után, végre rászánta magát.[230]

Ahogy 1944 júliusában is, a közvetítés fő célja az volt, hogy tudassa a hallgatósággal, hogy még életben van. Több mint öt hónapon át tartó hallgatása ugyanis elkerülhetetlenül táptalajt adott az olyan híresztelléseknek, hogy meghalt vagy legalábbis súlyos beteg. Ebben a beszédben is „a zsidó-nemzetközi világméretű összeesküvést" okolta mindenért, ami rossz történt Németországban az első világháború óta. A német nép, ragaszkodott hozzá, ki fog tartani. „Erősebben és szilárdabban fog kikerülni a megpróbáltatások kohójából, mint történelme során valaha. De az a hatalom, amelynek ezt egyedül köszönhetjük, a zsidó-nemzetközi világellenség – ez a hatalom nemcsak hogy elbukik az Európa és népei kiirtására tett kísérletben, de a saját megsemmisülését is el fogja érni." A beszéd túl későn hangzott el ahhoz, hogy jelentős hatást gyakoroljon a morálra. Csak a legfanatikusabb, „régi harcosok"-at inspirálta. Ők kétségtelenül örültek, amikor Hitler 1945. január 30-án – utolsó rádióbeszédében – ismét a nemzethez fordult, amikor megint a „zsidóság"-ot tette felelőssé „népünk belső szétesésé"-ért, amely 1918-ban kezdődött, és szónokolt a „belső ázsiai" bolsevikok ellen, akik most Európát fenyegetik. Hitler azonban ahelyett, hogy február 24-én, a náci párt megalakulásának évfordulóján a szokásos módon beszélt volna, kiadott egy hosszú kiáltványt, amelyben ismét elítélte a Németország elpusztítására törekvő „demokratikus kapitalizmus és zsidó bolsevizmus ördögi paktumát". Felszólította a német népet, hogy a végsőkig álljon ellen ennek, és azzal dicsekedett, hogy sikerült „eltávolítania minden kártevőt", aki nem állt be a sorba „fajunk megőrzése érdekében".[231]

A szárazföldön a szövetséges csapatok keleti és nyugati irányból történő feltartóztathatatlan előrenyomulása folyamatosan csökkentette azt a területet, amely felett Hitler rendelkezett. Ennek ellenére továbbra is ragaszkodott a megalkuvás nélküli ellenálláshoz, és inkább „kedvezőtlen fordulat"-ról beszélt, semmint vereségről. Párizs 1944. augusztus 19-én

szabadult fel. 1945. március 23-án a szövetséges erők átkeltek a Rajnán, és bevonultak Németországba. A keleti fronton a német erők már 1944 januárjában kénytelenek voltak feloldani Leningrád (Szentpétervár) ostromát. Júniusban a szövetséges erők Észak-Afrikából kiindulva átkeltek a Földközi-tengeren, és az Appennini-félszigeten előrenyomulva elérték Rómát. Augusztusban Németország szövetségese, Románia a szovjet fenyegetés közeledtével átállt a másik oldalra. A nyugati szövetségesek délen is jelentős sikereket értek el. Amikor 1944 szeptemberében a visszavonuló német hadsereg kiürítette Varsót, Hitler elvesztette a türelmét, és a Gestapo letartóztatta a visszavonulást elrendelő törzstiszteket. Egy SS-hadosztály, a *Leibstandarte* súlyos veszteségeket szenvedett a magyar lispei olajmező védelmében. Hitler erre odaküldte Himmlert, hogy vegye le a túlélő katonákról a karszalagot, ami olyan nyilvános megaláztatás volt, hogy a katonák egy része öngyilkosságot követett el. Hitlert ez sem érdekelte. Azzal, hogy ragaszkodott a végsőkig tartó harchoz, katonái millióinak az életét áldozta fel. A háború során elesett német katonák több mint egyharmadát 1945 januárja és májusa között ölték meg, amikor a legtöbb német számára már egyértelmű volt, hogy a háború elveszett.[232] De ahogy Hitler állítólag 1942-ben kijelentette: „Egy fajnak, akárcsak az egyes embernek, vérveszteségre van szüksége a regenerálódásához."[233]

A német városok elleni légitámadások egyre több várost változtattak romhalmazzá. A gáz- és villamosenergia-termelő üzemek, a távvezetékek és a föld alatti csövek megsemmisülésével egyre gyakoribbá váltak az áramkimaradások és a vízhiány. A légitámadásokban végül több mint félmillió civil vesztette életét. Az életkörülmények rohamosan romlottak. A náci hatóságok 1944 őszén csökkentették először komolyan az élelmiszer- és egyéb fejadagokat. Az ellátási helyzet innentől kezdve folyamatosan romlott, és csak hónapokkal a háború vége után állt helyre. 1945. március 19-én Hitler kiadta a hírhedt „Néró-parancs"-ot: a birodalmon belül minden olyan hadiellátási, kommunikációs, ipari és egyéb létesítményt, amely az ellenség számára hasznos lehetett, a kíméletlen „felperzselt föld"-taktika keretében meg kellett semmisíteni.[234] A parancsnak azonban sokan nem engedelmeskedtek, egyes esetekben Albert Speer bátorítására. Hitler, miután elolvasta a Speer által benyújtott memorandumot, amelyben elutasította a parancsot, mert a német népnek szüksége lesz az alapvető szükségleti cikkekre a háború utáni túléléshez, azt mondta neki, hogy nem kell aggódni a német nép miatt, „mert a nemzet

gyengének bizonyult, és a jövő kizárólag az erősebb keleti nemzeté. Mindenesetre csak az alsóbbrendűek maradnak meg e harc után, mert a jókat már megölték".[235]

Berlinben a bombatámadások növekvő gyakorisága és súlyossága miatt Hitlernek egyre több időt kellett a Birodalmi Kancellária alatt, az 1930-as években épített és a háború alatt jelentősen kibővített bunkerben töltenie. A főbunker, amely csak 1944-ben készült el, nyolc és fél méter mélyen a Birodalmi Kancellária kertje alatt helyezkedett el, és csaknem három méter vastag, tömör betontető védte. Mintegy harminc szobával, saját áramfejlesztővel, vízszivattyúkkal és vízellátással, hulladékgyűjtővel, valamint rádió- és telefonkapcsolattal rendelkezett, így teljesen önállóan működött.[236] A Birodalmi Kancellária 1945. február 3-i bombázása, beleértve Hitler magánlakásait is, arra kényszerítette a Führert, hogy végleg a bunkerbe költözzön. Kezdetben elég gyakran felmászott a lépcsőn a kertbe, hogy megsétáltassa kutyáját, Blondit. 1945. március 20-án pedig felment, hogy ellenőrizze és kitüntesse a várost védelmező Hitlerjugend egy kis különítményét. De ahogy a Vörös Hadsereg bevonult Berlinbe, még ez is túl veszélyessé vált. Április 20-án, ötvenhatodik születésnapján ment fel utoljára. Egy héttel később tett egy újabb kísérletet, hogy kijusson, de az meghiúsult a szovjet bombázások miatt. A bunkerben a bűzös levegő és a meghibásodott latrinarendszer kezdte elviselhetetlenné tenni az életet. Hitler születésnapjának megünneplése a bunkerben visszafogottan zajlott, maga Hitler csak vonakodva vett részt rajta.[237] Kint, a felszínen már hallani lehetett a szovjet tüzérségi tűz tompa dübörgését, és a zaj a vastag betonon keresztül is behatolt a lenti helyiségbe. Közben sokan azok közül, akik addig a bunkerben maradtak, most már kifelé igyekeztek, megpakolták az autóikat bőröndökkel, és a törmelékkel borított utcákon át a város szélén fekvő Gatow és Staaken repülőterekre tartottak, hogy felszálljanak a Hitler születésnapját követő három napban induló húsz járat egyikére.[238]

Addigra Hitler teljesen elvesztette a kapcsolatát a valósággal. A „csodafegyver" tömeggyártásával kapcsolatos tervei teljességgel figyelmen kívül hagyták az ellátás megoldhatatlan problémáját. A történelemben keresett inspirációt, és a bunkerben Nagy Frigyes egyik hatalmas portréját akasztatta a falra, hátha megismétlődik a hétéves háború legmélyebb szakaszában történt drámaian szerencsés fordulat. A porosz királyt az mentette meg, hogy meghalt ősellensége, az orosz Erzsébet cárnő, akit egy olyan cár követte a trónon, aki Frigyest mindenkinél jobban csodálta.

Franklin D. Roosevelt amerikai elnök 1945. április 12-én bekövetkezett halála a bunkerben egyesek – különösen Joseph Goebbels – számára a remény és egy lehetséges fordulat jelének tűnt, de ez nem volt hatással a szövetségesek politikájára, amelyet Roosevelt utódja, Harry S. Truman változatlanul folytatott. A szövetséges koalíció felbomlása, amelyhez Hitler és Goebbels oly nagy reményeket fűzött, soha nem következett be. Április 15-én Hitler kiáltványt intézett a keleti fronton állomásozó német csapatokhoz, amelyben kijelentette, hogy „a halálos zsidó-bolsevik ellenség" arra törekszik, hogy „elpusztítsa Németországot és kiirtsa népünket". Németország azonban felkészült. „Alkossatok esküdt közösséget, hogy ne a haza üres eszméjét, hanem otthonaitok, asszonyaitok, gyermekeitek és velük együtt a jövőnk védelmét szolgáljátok!" A visszavonulást gyávaságnak tartotta, és minden tisztet, aki ezt elrendelte, le kellett lőni. Azt bizonygatta, hogy ha kitartanak „a végső ázsiai támadás megtörik... Berlin német marad, Bécs újra német lesz".[239]

Hitler a napi katonai értekezletein továbbra is a hadosztályokat jelképező kis zászlókat mozgatta a térképen Berlin körül, és utasította a magas rangú SS-tiszt, Felix Steiner vezette harckocsizó egységet, hogy indítson ellentámadást repülőgépes és gyalogsági támogatás mellett. A tőle megszokott irrealitással még mindig arra számított, hogy „az oroszok Berlin kapui előtt elszenvedik történelmük legnagyobb, legvéresebb vereségét". Ezek a német csapatok és tankok azonban egyszerűen nem léteztek. Amikor közölték vele, hogy a támadás nem történt meg, Hitler elvesztette minden önuralmát, és azt kiabálta, hogy a hadsereg és most már az SS is elárulta őt. Minden elveszett, kiabálta, és reszketett a dühtől. Tudta, hogy a háború elveszett, és Göringnek békealkut kell kötnie a szövetségesekkel. Ő pedig a bunkerben marad és öngyilkos lesz. Goebbels, akit telefonon értesítettek Hitler összeomlásáról, feleségével és gyermekeivel együtt beköltözött a bunkerbe, és elhatározta, hogy vele marad a végsőkig, hogy megteremtsék a hősök mítoszát, ahogyan Sztálingrád után is megpróbálta feláldozni önmagát az utókor érdekében.[240] Magda Goebbels azt mondta Hitler titkárnőjének, Traudl Jungének: „Az én gyermekeim inkább meghalnak, mint hogy szégyen és gúnyolódás közepette éljenek. A mi gyerekeinknek nincs helyük a háború utáni Németországban."[241]

Hitler 1945. április 22-i összeomlása nyitotta meg a bunkerben játszódó aljas és értelmetlen dráma utolsó felvonását. Végre megtört a varázslat, és fővezérei – Goebbels kivételével – lassacskán elhagyták őt. Amikor Hitler kiborulásáról értesült, Hermann Göring Berchtesgadenből táviratot küldött Berlinbe, amelyben vállalta, hogy ő lesz Hitler kijelölt utódja, hacsak nem kap más utasítást. Hitler a Luftwaffe kudarca miatt már nem bízott Göringben, most pedig Bormann biztatására utasította a *Reichsmarschall*t, hogy mondjon le minden hivataláról, és elrendelte a letartóztatását. Néhány órán belül Göringet a háza előtt állomásozó SS-egység házi őrizetbe vette. Mindennél rosszabb volt, hogy Hitler most már Himmler iránt is elvesztette a bizalmát. Az év elején, amikor teljes meggyőződéssel vallotta, hogy a tábornokok elárulják őt, Hitler utasította az SS-főnököt, hogy vegye át a Visztula hadseregcsoport parancsnokságát. Himmler, ahogy az várható volt, terrorral próbálta helyreállítani a demoralizált katonák között a fegyelmet, de híján volt minden katonai kiképzésnek, és még mindig annyira csodálta Hitlert, hogy csak azt tudta utánozni, ahogy a Vezér egy centimétert sem volt hajlandó engedni az ellenségnek, és ennek, amint az előre látható volt, katasztrofális eredménye lett. Hitler felismerte, hogy Himmler képtelen hozzáértően kezelni egy katonai helyzetet, ezért néhány héten belül leváltotta. Ezt követően rájött, hogy Himmler a háta mögött a semleges Svédországgal tárgyalt arról, hogy továbbítsák Németország kapitulációját a szövetségeseknek. Hitler ezt „az emberi történelem legszégyenletesebb árulásá"-nak nyilvánította, és minden hivatalából elbocsátotta Himmlert. Hogy nyomatékosítsa mennyire haragszik, Hitler letartóztatta Himmler összekötő tisztjét, Hermann Fegeleint azért, mert elhagyta a bunkerben lévő posztját és mert a birtokában voltak a főnöke svédekkel folytatott tárgyalásaival kapcsolatos dokumentumok. Fegeleint berlini lakásában találták meg, részegen, egy ismeretlen fiatal nő társaságában. Visszahurcolták a bunkerbe, és Hitler közvetlen parancsára éjfélkor odakint lelőtték. Az, hogy Fegelein Eva Braun húgának a férje volt, úgy tűnik, nem számított.[242]

1945. április 29-én, miután megnézte a Mussolini holttestéről készült fényképeket, melyeken fejjel lefelé lóg egy benzinkúti oszlopról szeretője, Clara Petacci holtteste mellett, Hitler vacsora közben kijelentette a személyzete előtt, hogy mindenképpen elkerüli, hogy hasonló sorsra jusson. Az ő holttestét el kell égetni, mondta, amíg nyoma sem marad. A vacsora végeztével mindenkinek átnyújtott egy ciánkapszulát. „Nagyon sajnálom – mondta –, hogy nem adhatok jobb búcsúajándékot."[243] Most, hogy biztos volt a halál, nem volt mit veszítenie, és engedett Eva Braun régi kívánságának, hogy feleségül vegye. Egy helyi berlini tisztviselőt hívott a bunkerbe, és hivatalosan, törvényesen megesküdött Eva Braunnal, úgy, hogy először igazolta árja származását, ahogy azt a saját törvényei megkövetel-

ték tőle. Goebbels és Bormann voltak a tanúk, és egy rövid pezsgős fogadásra is sor került. Hitler ezután behívta Traudl Jungét a tárgyalóterembe, ahol már nem voltak stratégiai térképek, hogy gyorsírással rögzítse a szavait, amelyeket a lehető leghamarabb le kell gépelni. A titkárnő azt várta, hogy Hitler majd hosszasan elemzi és magyarázza az életét, de csak személyes és politikai végrendeletének pontjait diktálta, szinte gépies monotonitással. Miután elrendezte személyes tulajdonai sorsát, rátért a dokumentum politikai részére. Ebben röviden a háborút és a pusztítást, amelyet ő okozott, a „világzsidóság" összeesküvést szító mesterkedésének tulajdonította. A német városok bombázását is a zsidókra hárította, akik szerinte hátulról irányították a szövetségeseket, és elégedettségét fejezte ki, amiért „a valódi bűnösnek meg kell fizetnie a bűnéért, még ha humánusabb eszközökkel is". Ez a beismerés kifejezte azt a teljesen téves meggyőződését, hogy az auschwitzi és más megsemmisítő táborok gázkamrái a gyilkolás „humánus" módszerét képviselték, valamint az afelett érzett diadalérzetét, hogy a zsidókon végrehajtotta az általa jogos bosszúnak vélt büntetést.[244]

A politikai végrendelet rendelkezéseket tartalmazott az utód, Karl Dönitz főtengernagy kinevezéséről és egy új kormányról, amelynek élén Goebbels birodalmi kancellár és Bormann pártminiszter állnának. A csekély számú újbóli kinevezés egyike Lutz Schwerin von Krosigk grófé volt, akit eredetileg Franz von Papen nevezett ki pénzügyminiszternek 1932-ben a „bárók kabinetjé"-ben, és aki a Harmadik Birodalom egész ideje alatt hivatalban maradt. Mind Junge, mind Below teljesen irreálisnak és értelmetlennek találta ezeket a rendelkezéseket. A titkárnő nem kommentálta a végrendelet utolsó mondatát, amely nyilvánvalóan egyáltalán nem tűnt számára kifogásolhatónak vagy szokatlannak: „Mindenekelőtt felszólítom a nemzet vezetését és követőit, hogy tartsák be pontosan a faji törvényeket és könyörtelenül szálljanak szembe a népek világmérgezőjével, a nemzetközi zsidósággal." Hitler gyakran kijelentette, hogy a nemzetiszocializmus túl fogja élni őt. A német nép egysége és céltudatossága „a legtávolabbi jövőbe is hatni fog".[245] De négyszemközt bevallotta Jungénak: „A nemzetiszocializmus halott. Talán száz év múlva egy hasonló eszme fog felbukkanni egy vallás erejével, amely az egész világon elterjed. De Németország elveszett. Nyilvánvalóan nem volt elég érett és nem volt elég erős ahhoz a feladathoz, amelyet én elképzeltem számára."[246] Hitler megalomániája az önsajnálat és az önteltség groteszk keverékévé vált, amelyhez hozzáadódott az előző hetekben Németország és a németek iránt tanúsított megvetés.

1945. április 30-án, miután még egyszer elbúcsúzott a titkárnőitől, Hitler Eva Braunnal együtt délután fél négykor visszavonult a dolgozószobájába. Valamivel később, amikor Hitler inasa, Heinz Linge óvatosan kinyitotta az ajtót Bormann-nal a nyomában, Hitler élettelen testét látta a kanapén heverni. A Führer jobb halántékán lévő lőtt sebből vér szivárgott. Eva Braun (immár Eva Hitler) ott feküdt mellette, holttestéből erős keserűmandula-szag áradt: ciánt vett be (korábban Blondi kutyán tesztelték). A szag még azután is ott terjengett, hogy Linge és Otto Günsche, Hitler személyi adjutánsa elszállították a holttesteket.[247] A két férfi takaróba csavarta a holttesteket, melyeket felcipeltek a kertbe, ott benzinnel lelocsolták őket, majd Bormann, Goebbels és két magas rangú katonatiszt jelenlétében meggyújtották mindkettőt. Olyan alaposan elégették a holttesteket, hogy a hamuban csak a fogak maradtak meg, amelyeket egy Hitler fogászának dolgozó technikus később azonosított.[248] Hitler meghalt, és „vele együtt – jegyezte meg Traudl Junge – megszűnt az a hipnotikus állapot is, amelyben éltünk".[249]

Miközben a Vörös Hadsereg elfoglalta Berlint, a bunker megmaradt lakói vagy öngyilkosok lettek, mint Martin Bormann,* vagy a bunkert a Birodalmi Kancelláriával és a föld alatti vasúthálózattal összekötő alagutak labirintusán keresztül kimenekültek, mint Traudl Junge. Legtöbbjüket, köztük Jungét is, végül a szövetséges csapatok letartóztatták. A dán határ közelében fekvő Flensburg nevű kisvárosban Hitler kijelölt utódja, Karl Dönitz főtengernagy rövid időre összegyűjtötte a még élő vezető nácikat egy ideiglenes fantomkormányba, de hamarosan őket is letartóztatták. Végül más vezető nácikkal együtt, a következő évben Nürnbergben felállított Nemzetközi Katonai Törvényszék elé állították őket. Sokukat halálra ítélték bűneikért; néhányuknak sikerült öngyilkosságot elkövetniük, néhányan börtönbüntetést kaptak, néhányukat pedig felmentették.[250]

* Bormann sorsa sokáig tisztázatlan volt, ezért elterjedt az a legenda, hogy sikerült elmenekülnie Berlinből, és Dél-Amerikában rejtőzött el. 1946-ban a nürnbergi perben távollétében ítélték halálra. A nürnbergi nemzetközi bíróság előtt Arthur Axmann, a Hitlerjugend vezetője azt állította, hogy 1945. május 2-án látta Bormann és Ludwig Stumpfegger doktor (Hitler utolsó orvosa) holttestét a Lehrter pályaudvar közelében, egy vasúti hídon. A holttesteket hivatalosan nem találták meg, ezért 1954. március 10-én Bormannt és Stumpfeggert a Berchtesgadeni Bíróság holttá nyilvánította. 1972. december 7-én a pályaudvarnál végzett földmunkák során két csontváz került elő, az állkapcsaikban ciánkapszulából származó üvegszilánkokkal. 1998-ban egy DNS-teszt segítségével egyértelműen megállapították, hogy a talált csontvázak egyike Bormanné volt. – *A szerk.*

X.

Adolf Hitler csak halált és pusztítást hagyott maga után. Az egyszerű németek, ahogy egymás után jöttek a vereségek, és egyre nehezebbé vált az élet Németország feldúlt városaiban, fokozatosan elvesztették a diktátorba és rendszerébe vetett hitüket. Ahelyett hogy helyreállt volna Németország korábbi hatalma, ahogy Hitler hirdette, az ország romokban hevert. Hitler távozását követően Németországot szovjet, amerikai, brit és francia megszállási övezetekre osztották, és a szövetséges hadsereg szoros figyelemmel követte a lakosság körében a náci fanatizmus jeleit. A nácik által meghódított országokban – Lengyelországtól Franciaországig – kialakult ellenállási mozgalmakhoz hasonló felkelések kirobbanásának valószínűsége elenyészően kicsi volt. Mégis sok évbe telt, mire a németek képesek voltak megbékélni Hitlerrel, a bűneivel és az örökségével. A háború után a még élő náci vezetőkön kívül sokakat bíróság elé állítottak bűneikért, miközben egy hatalmas „denácifikációs" művelet során próbálták a németek nagy tömegével – változó sikerrel – megértetni saját bűnrészességük mértékét. Az a kérdés azonban továbbra is fennmaradt, hogy miért követték olyan sokan Hitlert szinte a végsőkig. 1933-tól 1945-ig Hitler volt „a Vezér", akit nem az alkotmányos nemzetgyűlés, hanem a történelem és a sors legitimált. A politika normális struktúráin kívül állt. „A birodalmi kancellár tekintélyével a háta mögött – ahogy Ian Kershaw megjegyezte –, a rajongó tömegek támogatásával, a hatalom díszleteivel körülvéve, a propaganda által szüntelenül hangoztatott nagyszerű vezetés aurájába beburkolva" Hitler milliókat nyűgözött le a fanatikusokon, a cinikusokon és a hiszékenyeken túl.[251] Minél több sikert könyvelhetett el – 1939-ig a külpolitikában, majd azt követően a háborúban –, annál inkább nőtt a személyes hatalma. A Harmadik Birodalomban minden ezt a hatalmat volt hivatott hangsúlyozni: eskük, szertartások, rituálék, a média, az iskolák, a pártszervezetek, a mindennapos *„Heil Hitler!"* köszöntés, a levelek és az írásos kommunikáció kötelező aláírása ugyanezzel a mondattal. Mindez csak aláhúzta a Vezér mindenhatóságát és hatalmát, míg végül ő lett az egyik oka annak, hogy a náci Németországban az emberek úgy gondolták, hogy az egész világ az ellenségük, amely ellen harcolniuk kell, és a győzelmet csakis Hitler zsenialitásának köszönhetik majd. A nemzeti temetőkben a fronton elesett katonák emlékére állított több

ezer sírkő a *„gefallen für Führer und Vaterland"* (a Vezérért és a hazáért elesettek) feliratot viselte. Az állandó rajongás tovább erősítette Hitler amúgy is narcisztikus mentalitását. A durva faji sztereotípiákon alapuló arroganciája és túlzott magabiztossága végzetes tévedésekhez vezetett a háború során. Az amerikaiak, jelentette ki, „olyan hülyék, mint a csirkék". „Az orosz kolosszus saját mozdulatlansága alatt omlik össze." Az „angolok" szerinte „dekadensek" voltak. Minden mögött a zsidók álltak, akik a világuralomra irányuló gigantikus összeesküvésük részeként manipulálták Németország összes ellenségét. Az első világháború emlékétől félrevezetett Hitler kezdettől fogva groteszk módon túlbecsülte Németország, egy közepes méretű európai hatalom képességét, hogy szembeszálljon és legyőzzön három hatalmas birodalmat, a britet, az amerikait és a szovjetet, amelyek mindegyike a németet messze meghaladó erőforrásokkal rendelkezett. Hitler számára azonban a gazdasági statisztikák lényegtelenek voltak: ami az ő szemében számított, az az akaraterő volt, amely mindenekelőtt a németek feltételezett faji felsőbbrendűségét tükrözte.[252]

Hitler nem volt sem politikai, sem katonai zseni. Abban a szerencsés helyzetben találta magát, hogy akkor lépett a politika porondjára, amikor az előben és hatalmas tömegek előtt mondott nyilvános beszéd a legnagyobb hatásfokkal bírt. Sikere azonban még szónokként is a megjelenéseit kiegészítő látványosságoktól és rituáléktól függött. Az 1923. novemberi puccskísérletének szánalmas kudarca megmutatta, hogy illúzió volt azt hinni, hogy sikerülhet pusztán erőszakkal átvennie a hatalmat, mint ahogy Olaszországban Mussolini tette. Hitler még 1928-ban is a politika peremén álló, homályos figura volt, akit a német népnek csak egy elenyésző kisebbsége támogatott. Népszerűségét a gazdasági válság okozta csapás hozta meg, amelyben a kétségbeesett emberek a nácikhoz fordultak kétségbeejtő gyógymódokért. Ennek ellenére egyetlen szabad országos választáson sem nyert sokkal többet, mint a szavazatok alig több mint egyharmadát. Ez azonban elég volt ahhoz, hogy meggyőzze a nehéztelő konzervatív-nacionalista elitet, hogy megpróbáljanak politikai legitimitást szerezni maguknak azáltal, hogy maguk mellé állítják a nácikat a hatalomba, és ezzel elősegítik a weimari demokrácia lerombolását és a vilmosi önkényuralom aktualizált változatának bevezetését. Az ő együttműködésük nélkül Hitler nem tudta volna kézbe venni az egész hatalmi apparátust. Nem volt semmi különösebb kifinomultság vagy előrelátás abban, ahogy ragaszkodott ahhoz, hogy csakis kormányfőként

kerülhet a kormány élére. Ez is csak a nyers és kompromisszummentes „mindent vagy semmit" megközelítését példázta.

Ami Hitlert a birodalmi kancellárrá való kinevezését követő néhány hónapon belül a legfőbb hatalomra juttatta, a gyilkos politikai erőszak volt, amelynek kegyetlensége meghaladta mindazt, amit a hagyományos németországi politika világa el tudott képzelni, egy olyan propaganda-offenzívával kombinálva, amely megsértette az igazságosság és a tisztesség minden normáját. Az antidemokratikus elit – beleértve az üzleti vezetőket és a hadsereget – és a nácik céljai közötti nagyfokú átfedés biztosította, hogy bármennyire ellenszenves volt is az elitnek a nácik erőszakos fellépése, mégis hajlandó volt belemenni a demokrácia lerombolásába. A korszak, amelyben Hitler hatalomra került, még mindig nem lábalt ki az első világháború példátlan hatásaiból. Németországban és Európa más részein is gyakori volt, hogy egy-egy ország városainak utcáit egyenruhás férfiak lepték el. A meglévő politikai struktúrák – mindenekelőtt az orosz, a német, az osztrák és az oszmán birodalmak – összeomlottak, forradalmi vagy demokratikus rezsimek léptek a helyükre szerte a kontinensen, rövid fegyveres polgárháborúk tették nyilvánvalóvá az ideológiák brutális és intoleráns összecsapását, és mindebből nagyrészt hiányoztak a demokratikus stabilitás feltételei. A gyilkos társadalmi és faji gyűlölet a politika szélsőségeiben kapott teret Lenin oroszországi „vörösterror"-jától, Horthy magyarországi „fehérterror"-jáig. Hitler ennek a politikai légkörnek a terméke volt. Világnézetének középpontjában az általa „zsidó világellenség"-nek nevezett fajgyűlölet állt, amelyet 1919-től kezdve Németország minden bajáért, sőt végső soron a világ minden bajáért felelősnek tartott. Úgy gondolta, Németország belső megosztottságát nemcsak egy egypárti állam és az egy személy – saját maga – vezetése által formált nemzeti közösség megteremtésével lehet orvosolni, hanem Németország zsidó kisebbségének és végül – mint a háború alatt világossá vált – minden zsidónak, legyenek bárhol, a kiirtása is kell hozzá. Ez a paranoid összeesküvés-elmélet, a történelem leggyilkosabbika, azt a fajta irracionalitást képviselte, amelyet általában csak a politika peremén találunk. Hitlerrel azonban tragikus módon elérte a centrumot.[253]

Az 1930-as évek közepére Hitler pozíciója a náci Németország diktátoraként megkérdőjelezhetetlen volt. Természetesen nem tudta a politika minden ágát ellenőrizni, de néhány kulcsfontosságú területen, mint például a külpolitika, a képzőművészet és a faji kérdések, egyre inkább ő irányított, és csak alkalmanként (mint a berlini olimpia előtt és alatt

1936-ban), lazított ezen, és csakis taktikai okokból. Összességében azonban Hitler ideológiai rögeszméi képezték a lényegi alapját mindannak, ami a náci mozgalomban és a Harmadik Birodalomban történt. Ő határozta meg a paramétereket és az alárendeltek feladata volt a részletek kitöltése. Amikor az emberei a saját kezdeményezésükre cselekedtek, az mindig a „Führer" által létrehozott ideológia keretein belül történt. 1939–40-ben sütkérezhetett a katonai sikerek dicsőségében és népszerűségében, de 1941 decemberétől és főként 1943-tól Hitler nem volt hajlandó megalkudni vagy feladni egy olyan harcot, amely számára csak teljes győzelemmel vagy teljes vereséggel végződhetett.

Politikai pályafutásának nagyon korai szakaszától kezdve, az emberfeletti diktátor képzete ellenére, sok tekintetben közvetlen beosztottjainak szűk körére támaszkodott, hogy fenntartsák és erősítsék nyilvános imázsát, növeljék az önbizalmát és végrehajtsák ideológiai programját. Itt az ideje tehát, hogy megkérdezzük, kik voltak Hitler emberei, mi volt a szerepük, hogyan csoportosultak vezérük köré, és miért tartottak ki mellette szinte a végsőkig.

MÁSODIK RÉSZ

A csatlósok

Bevezető

„Érdekes volna – írta Christoph Klessmann történész 1971-ben –, ha általánosságban foglalkoznánk azzal a kérdéssel, hogy a fasiszta rendszerek milyen mértékben és eredendően hajlamosak-e arra, hogy gyökérvesztett bűnözőket vagy pszichopatákat juttassanak vezetői pozícióba."[1] A pszichológusok a náci vezetőket általában erősen zavart személyiségeknek tekintették. Douglas M. Kelley börtönpszichiáter, akinek az volt a feladata, hogy felmérje, hogy a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék vádlottjai alkalmasak-e a tárgyalásra, Rudolf Hessről így nyilatkozott: „Megújulásra mindig képes hisztérika... a normálistól határozottan eltérő... Paranoiás és gyerekes egyén, súlyos hisztériás megnyilvánulásokkal". Julius Streicher is „paranoiás" volt. Robert Ley „homloklebeny-károsodásban" és „organikus agyi betegség"-ben szenvedett, és „mindenképpen abnormális" volt. Azok a pszichiáterek, akik a háború befejezése után a börtönökben a legjelentősebb túlélő nácikat vizsgálták, a várakozásoknak megfelelően hajlamosak voltak arra, hogy a bűnöket egyéni patológiának tulajdonítsák. Hess „hisztérikus személyiség" volt, Hans Frank „érzelmileg hipermániás", Göring „egoista extrovertált... exhibicionista... kóros vonásokkal", Ribbentrop „befolyásolható", Rosenberg „bigott, filozofikus dilettáns", Baldur von Schirach „narcisztikus", Streicher „merev, érzéketlen és megszállott mentalitású... az abnormalitás határát súroló személyiségszerkezettel". A bebörtönzött vezető nácik tehát „a világ legsötétebb lelki alkatai közé tartoztak",[2] de mindannyian alkalmasak voltak arra, hogy bíróság elé álljanak.

Ugyanakkor a Harmadik Birodalom és a náci párt felső vezetését sokan többnek tekintették, mint pszichopaták gyülevész hadát. Számos elemző szerint már a háború kezdetétől fogva egyfajta bűnözői közösséget alkottak. A szövetséges oldal vezető politikusai között széles körben

elterjedt az a nézet, hogy a nácik felső vezetése nem más, mint egy bűnszövetkezet. Winston Churchill „bandá"-nak nevezte őket, és ez a megnevezés a szovjet propagandaszervek körében is elterjedt volt: a *Pravda* például 1945 márciusában „bűnöző hitlerista bandá"-ról írt. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945 nyarán kiadott jelentése megvetően nyilatkozott róluk: „A náci vezetők, a bohócok és szélhámosok galaxisának főszereplői olyan groteszk és abszurd alakok a Hamvvederben, a Szeméttartóban és a többi fogolytáborban, hogy csak a »háromszoros seggfejek« fogadhatták el őket vezetőnek."[3] Amellett, hogy a brit kormány egyes tagjai a náci vezetőket szélhámos bandaként képzelték el, népszerű volt körükben az a nézet is, hogy a törvényen kívülieket vagy banditákat, amint lehetséges, mindenféle tárgyalás nélkül agyon kell lőni.[4]

A *The Hitler Gang* (A Hitler-banda) című 1944-ben készült „dokumentum- és propagandafilm", amelyet John Farrow rendezett a Paramount stúdió számára – aki manapság valószínűleg leginkább a David Niven főszereplésével készült, 1956-os *80 nap alatt a világ körül* című film rendezőjeként,* valamint Mia Farrow színésznő apjaként ismert –, a náci rezsim felemelkedését és első éveit ábrázolta egy 1930-as évekbeli, hollywoodi gengszterfilm stílusában. Ahelyett hogy bevált sztárokat alkalmazott volna, ismeretlen szereplőkből álló stáb játszott, akiket a vezető nácikhoz való fizikai hasonlóságuk miatt választottak ki. Közülük többen a nácik által megszállt Európából száműzött emberek voltak. A film alapos kutatáson alapult, és bár a főszereplők alakja nyers volt, viszonylag hűen ábrázolta az események menetét. Különösen figyelemre méltó volt az 1934-es „hosszú kések éjszakájá"-nak bemutatása. A nácizmus történetében ugyanis aligha volt még egy olyan esemény, amely annyira közel állt volna az 1930-as évek gengszterfilmjeinek forgatókönyvéhez, mint ez. Bosley Crowther, a *The New York Times* munkatársa azonban rámutatott, hogy „a hangsúly ebben a filmben annyira a »Hitler-bandán« van, és azokon a belső intrikákon, amelyekkel hatalomra jutottak és amelyekkel megőrizték a hatalmukat, hogy az a benyomás alakul ki a nézőben, hogy ezek a vezetők voltak teljes mértékben felelősek a náci államért... Azaz, a német állampolgárok súlyos felelősségét abban, hogy

* A filmet valóban John Farrow kezdte forgatni, de hamar összeveszett Mike Todd producerrel, aki lecserélte őt a brit Michael Andersonra. Farrow részt vett a forgatókönyv megírásában Sidney Joseph Perelman és James Poe társaságában. Munkájukért 1957-ben megkapták a legjobb adaptált forgatókönyvért járó Oscar-díjat. – *A szerk.*

mindezt megengedték, szépen ráhelyezték néhány gazember, katonatiszt és gyáros vállára".[5]

Sokkal meggyőzőbb, ha a náci vezetésre egyfajta birodalmi udvartartásként tekintünk, amelyben Hitler az uralkodó, Göring, Goebbels és a többi náci vezető pedig az udvaroncok. Hugh Trevor-Roper történész, aki a háború alatt a brit hírszerzés tisztje volt, a háború után született *The Last Days of Hitler* (Hitler utolsó napjai) című bestsellerét a XVIII. századi történész, Edward Gibbon klasszikusa, *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története* című művének stílusában írta meg, és ebben a náci diktátort a legellenszenvesebb római császárok egyikeként ábrázolta, a Harmadik Birodalom vezetőit pedig az udvaroncaiként, akik még akkor is versengtek a Vezér kegyeiért, amikor már nyilvánvalóan minden elveszett.[6] Mint sok más önkényuralmi rendszerben, a korlátlan hatalom itt is lehetővé tette a diktátor számára, hogy gyakran teljesen önkényesen nevezzen ki embereket, egyszerűen azért, mert jó benyomást gyakoroltak rá, vagy szívességet tettek neki. Bár így nem volt garancia a hozzáértésre, mégis kiválóan érzékeltette a vezér távolságtartását a normális hatalmi struktúráktól és a Weimari Köztársaság politikájától. Természetesen Hitler kormánya valójában náci jobboldali nacionalisták koalíciójaként indult, és a kezdő gárdából néhányan meglepően sokáig hatalomban maradtak: Franz Gürtner igazságügy-miniszter például, vagy a klasszikus példa, Schwerin grófja, Lutz von Krosigk, aki Franz von Papen 1932-es kabinetjétől kezdve végig pénzügyminiszterként működött közre a Harmadik Birodalomban, és akit a háború utáni első kabinet vezetője, Karl Dönitz 1945 májusában újra miniszterré nevezett ki. De Hitler koalíciójának 1933 januárjában kinevezett többi konzervatív tagját szinte kivétel nélkül nácik váltották fel, vagy más szóval olyan emberek, akik pozíciójukat Hitlernek köszönhették, és csak azért tarthatták meg, mert továbbra is Hitler kegyeit élvezték.

Hitlert gyakran jellemezték magányos emberként, aki elkülönült a társadalom többi részétől. Miközben azonban szerette a csodás elszigeteltség és a társadalmi érinthetetlenség képét sugallni, a színfalak mögött valójában vágyott az emberi társaságra, és egyfajta személyes udvartartást teremtett magának, amely olyan emberekből állt, akikkel – különösen az 1920-as években – szívesen üldögélt éttermekben és kávézókban, vagy akikkel az otthonukban társalgott. Közéjük tartoztak a sofőrjei és a testőrei, mint Erich Kempke, Emil Maurice és Julius Schaub, a korai politikai ismerősei, mint Anton Drexler, Hermann Esser és Dietrich Eckart, akik

különféle okokból nem tartották vele a távolságot, Heinrich Hoffmann, a fényképésze, a mecénásai és pénzügyi támogatói, mint Winifred Wagner, Hugo és Elsa Bruckmann vagy Helene Bechstein. Ez volt a kísérete, akik közül néhányan – mint Ernst „Putzi" Hanfstaengl; az adjutánsai, köztük Fritz Wiedemann és utódai, Gerhard Engel és Nicolaus von Below; orvosai, Karl Brandt (és felesége, Anni Rehborn) és később Theo Morell – hasonló szerepet játszottak a meghitt társasági miliő biztosításában, amikor Hitler privát kísérete a Berghofba költözött. A hatalmi elit néhány tagja is ebben a társadalmi körben mozgott, nevezetesen Joseph Goebbels és Albert Speer. Valamiféle családi életet biztosított Eva Braun, az ő barátai és gyermekeik. Azok, akik túlélték a háborút, szoros kapcsolatot tartottak fenn, és osztották azt a meggyőződést, hogy ők nem politizáltak, ezért a győztes szövetségesek és ügynökeik igazságtalanul bántak velük. Egyikük sem határolódott el azonban Hitlertől, szélsőséges ideológiájától vagy bűnös tetteitől, amíg élt, és egyikük sem vitatta soha a nézeteit. Ellenkezőleg, azzal, hogy stabil és támogató légkört biztosítottak a számára, mindvégig fenntartották őt, mivel egy olyan privát világot tettek elérhetővé, ahol Hitler megnyugodhatott, és nem kellett aggódnia, hogy milyen képet közvetít magáról.[7]

A következő fejezetek sorra megvizsgálják a Harmadik Birodalom legbefolyásosabb embereit, azt a kérdést, hogy miért és hogyan jutottak a pozíciójukhoz, és – Ernst Röhm kivételével – hogyan tartották meg azt, ameddig megtartották. Ők természetesen nem képezték a „hatalmi elit" részét abban az értelemben, ahogyan a kifejezés megalkotója, C. Wright Mills amerikai politológus fogalmazta meg, aki a hadsereg, a vállalatok és a politika vezetőit tekintette az amerikai élet valódi irányítóinak. Mégis indokoltnak tűnik, hogy úgy vizsgáljuk őket, mint a náci pártot és vele együtt a Harmadik Birodalmat uraló elitet. Mindannyian értették a hatalom lényegét és azt, hogyan lehet azt kihasználni. Albert Speer kivételével mindannyian szinte a kezdetektől fogva Hitlerrel voltak, és szinte a végsőkig vele maradtak. Egyikük sem kérdőjelezte meg nyíltan vezérük hatalmát, és – legalábbis a rezsim utolsó néhány órájáig – Hitler soha nem érezte okát annak, hogy azt gyanítsa, hogy veszélyt jelenthetnek rá nézve. Ezzel szemben Sztálin például csak fokozatosan, Lenin halála után emelkedett ki a Szovjetunió és a bolsevik párt kollektív vezetéséből, ezért olyan mély gyanakvással kezelte valódi vagy potenciális riválisait, hogy végül eltávolította és kivégeztette őket.

Milyen emberek voltak tehát a vezető nácik? Kirekesztett, a társadalomból kitaszított, zavart vagy elmeháborodott egyének? Meg kell szabadulnunk azoktól a mítoszoktól, amelyek már a felemelkedésük idején keletkeztek körülöttük, le kell csupaszítunk a személyiségüket ahhoz, hogy emberi lényként tudjunk rájuk tekinteni. Segíthet megválaszolni ezeket a kérdéseket, ha mindegyiküket közelebbi vizsgálatnak vetjük alá, különösen a közelmúltban felfedezett dokumentumok és részletes életrajzi tanulmányok fényében. Kezdjük Hermann Göringgel, a „Harmadik Birodalom második emberével".[8]

2.

A „vasember": Hermann Göring

Az 1930-as években a Berlin melletti Carinhallba, Hermann Göring vidéki birtokára látogatókat gyakran riasztotta meg egy afrikai oroszlán: persze nem egy kifejlett példány, de azért mégiscsak egy oroszlán. Göring a fiatal oroszlánkölyköket az 1932-től kezdődően a berlini állatkert igazgató posztját betöltő dr. Lutz Heckkel kötött megállapodás alapján szerezte be. Amikor a kölykök tíz hónapos korukban túl nagyra nőttek ahhoz, hogy biztonságban legyenek tőlük az emberek, Göring visszaadta őket az állatkertnek egy új oroszlánért cserébe. Összesen hét ilyen oroszlánkölyke volt egymás után. Az állatokat a birtokon tartották egy ketrecben, és az állatkert által biztosított gondozók törődtek velük. Göring azonban napközben gyakran engedte őket szabadon kóborolni, és az éppen aktuális kölyök gyakran felbukkant a reggelinél, különösen, ha vendégek voltak, akiket kétségtelenül kellőképpen lenyűgöztek, és talán egy kicsit meg is ijesztettek az állatok. Minimum egy alkalommal Göring le is filmeztette magát, amint kedvenc oroszlánjával játszik. A megállapodás még akkor is élt, amikor Göringnek 1938-ban kislánya született, és csak a háború kitörése vetett véget neki.[1]

Mindez egy gondosan ápolt nyilvános imázs része volt, és együtt járt Göring jól ismert vadászati tevékenységével. A *Reichsjägermeister,* azaz „a birodalmi fővadász" címet viselte, „birodalmi vadászház"-at építtetett a kelet-poroszországi Rominten-erdőben,* egy régóta ismert vadászterületen, és gyakran lehetett vadászruhában látni. Ez a megjelenés a XXI. században talán abszurdnak tűnik, de az 1930-as és 1940-es években, Göring esetében a német földbirtokos társadalomhoz és általában a német vidéki

* A területet az 1945. augusztus 1-jén aláírt potsdami egyezmény felosztotta Lengyelország és a Szovjetunió között. Lengyel neve: *Puszcza Romincka,* orosz elnevezése: *Krasznij lesz* (Vörös-erdő). – *A szerk.*

élethez fűződő kapcsolatát hirdette. Göring sokat hangoztatott vadászszenvedélye azonban nem volt teljesen őszinte: számára inkább a mennyiség, semmint a minőség számított. Első kirándulásán Romintenben, amint azt a vadőr később elpanaszolta, rossz szarvast lőtt ki, majd alig vetett egy pillantást a trófeára, és miután lefényképezték, máris kérte, hogy vigyék a következő célponthoz. Mindez jól illeszkedett ahhoz az extravagáns nyilvános képhez, amelyet magáról közvetített. Carinhall úgy nézett ki, mint egy vadászkastély, bár valójában egy hatalmas komplexum volt, modern közművekkel, beleértve egy telefonközpontot is. Itt alakult ki az a szokása, hogy fontos látogatókat fogadott, és megmutatta nekik a szerzett zsákmányt. A harmincas évek közepén a brit nagyköveti feladatot ellátó Sir Eric Phippst azonban mindez nem nyűgözte le. Amikor Göring a „hosszú kések éjszakája" idején késve érkezett a berlini brit nagykövetség által rendezett vacsorára, azzal mentegette magát, hogy vadászni volt. „Állatokra, remélem" – hangzott Phipps ironikus válasza.[2]

Phipps azonban egy másik alkalommal azt is megjegyezte, hogy „Ha Göring tábornok a New College igazgatójával ebédel, szinte civilizáltnak tűnhet".[3] Göring önmagáról alkotott képe és annak nyilvános kivetítése mindezeken túlmenően arra is kiterjedt, hogy egyfajta reneszánsz emberként nemcsak a vadásztrófeák, hanem a műtárgyak lelkes gyűjtőjeként is igyekezett feltüntetni magát. (A gyakran neki tulajdonított mondást, miszerint „ha meghallom a »kultúra« szót, a pisztolyomért nyúlok", valójában – kissé más formában – a náci drámaíró, Hanns Johst *Schlageter* című darabjának egyik szereplője mondta.*) Már az 1920-as években gyűjtögetni kezdett, először szerényen, majd az 1930-as évek közepétől ambiciózusabban, de a második világháború kitörése, Lengyelország, majd Franciaország és más nyugat-európai országok, végül a Szovjetunió nagy kiterjedésű területének meghódítása a szinte korlátlan műgyűjtés lehetőségét nyitotta meg számára. Göring keveset tudott a művészetről, és nem tudott megkülönböztetni egy jó festményt egy rossztól, de hivatásos művészeti szakértők segítségével bejárta Európát, hogy

* A Hitler 44. születésnapjára írt dráma címe a főszereplő Albert Leo Schlageter családneve. A férfi a Ruhr-vidék francia megszállása idején szabotázsakciókat követett el a franciák ellen. Az egyik jelenetben Schlageter egy barátjával vitatkozik azon, hogy érdemes-e vizsgákra készülni, amikor a haza még nem szabad. A barátot a korábban már említett hírhedt rendező, a színészként is jól ismert Veit Harlan játszotta, és elsőként ő mondta ki a híressé vált mondatot: „Wenn ich Kultur höre... entsichere ich meinen Browning" (Ha meghallom a kultúra szót... kibiztosítom a browningomat). – *A szerk.*

festményeket, szobrokat, faliszőnyegeket, ékszereket, szőnyegeket, római kori épületek töredékeit és mindent, ami a keze ügyébe kerül, összeszedjen. Ezekkel rendezte be különböző házait és kastélyait, különösen Carinhallt, amelyet Hitler beleegyezésével, a háború végeztével művészeti múzeummá akart átalakítani. Valójában a női aktokat, a portrékat és a triptichonokat kedvelte, de a végén már bármit összeszedett, és a háború végére a gyűjteménye 1375 festményt, 250 szobrot, 108 faliszőnyeget, 200 antik bútordarabot, 75 ólomüvegablakot, 60 perzsa vagy francia szőnyeget és 175 más, különféle műtárgyat tartalmazott. Különösen kiemelkedtek Brueghel, Cranach, Rembrandt, Rubens, Ruysdael, Tintoretto, Tiziano és Van Dyck művei. Göring majdnem mindegyikért fizetett, bár ajándékba is kapott jó néhányat, és mindent megtett, hogy elkerülje a fosztogató benyomását. A színfalak mögött azonban valutamanipulációt és különféle nyomást alkalmazott, hogy a lehető legalacsonyabb áron vásároljon, különösen a zsidó tulajdonosoktól elkobzott gyűjtemények esetében.[4]

Hermann Göring háttere több szempontból is szokatlan volt. A vezető nácik nagy többségétől idegen kozmopolitizmus jellemezte. Apja, Heinrich Göring hivatásos diplomata volt, aki 1885 és 1890 között Németország első délnyugat-afrikai kormányzójaként tevékenykedett. Hivatali idejét nem tartották sikeresnek, és a következő beosztása a haiti német főkonzulság volt, ami nem is olyan nagy lefokozás, mint amilyennek látszik, hiszen Német Délnyugat-Afrika ekkor még alig volt több, mint egy névleges gyarmat. Hermann Haitin fogant meg. Attól tartva, hogy Nyugat-India nem egészséges hely a szüléshez, Heinrich Göring és felesége visszaköltöztek Németországba, ahol a kis Hermann 1893. január 12-én egy rosenheimi kórházban jött világra. Édesanyja, az osztrák származású bajor Franziska 1885-ben ment férjhez Heinrich Göringhez, és azonnal elutazott vele Afrikába. A negyvenöt éves özvegyember Heinrichnek akkor már öt gyermeke volt, de őket az első felesége halála után rokonok nevelték, ami elég gyakori jelenség volt a német külügyi szolgálatban. A csecsemő Hermann 1893-ban egy németországi rokonánál maradt, míg édesanyja a következő három évre visszatért Haitire a férjével és három idősebb gyermekükkel. 1896-ban a család visszaköltözött Berlinbe, ahol a kis Hermann egyesülhetett a családjával. Heinrich, miután rövid ideig a német Külügyminisztériumban dolgozott, visszavonult egy szerény berlin-friedenaui házba, amelyet Hermann von Eppenstein orvos bocsátott a rendelkezésükre, aki Franziskát legidősebb gyermeke születésekor Délnyugat-Afrikában ellátta. Az agglegény Eppenstein Franziska

szeretője lett. A kapcsolat szokatlanul nyitott volt; amikor a család meglátogatta Eppensteint, Franziska vele aludt, míg Heinrichet külön szállásolták el. Eppenstein, aki gazdag földbirtokos és egyben jómódú orvos volt, egyik házát, a Nürnberg közelében található Burg Veldensteint, egy középkori várat a család rendelkezésére bocsátotta, hogy ott lakjanak. Eppenstein több mint egymillió márkát költött a hely felújítására, hogy kellően modernizálja. Ő volt Hermann keresztapja, és jelentősen hozzájárult a fiú nevelési költségeihez. Eppenstein gyakorló katolikus volt, de félig zsidó származású.[5]

Bármilyen csábító lenne is Göring korai életének bármelyik jellemzőjéből következtetéseket levonni, úgy tűnik, hogy egyik sem volt beazonosítható hatással Hermann Göring jellemére. Döntő fontosságú volt azonban apjának a katonai dolgokhoz való vonzódása. Berlinben Heinrich elvitte a fiát a közeli Potsdamba katonai parádékat nézni, felszerelte miniatűr egyenruhákkal, és ólomkatonákat vett neki, hogy azokkal játsszon. Hermannt az apja a Burg Veldenstein melletti Fürthben eltöltött hagyományos elemi iskola és az ansbachi bentlakásos iskola után tizenkét éves korában, Eppensteinnel egyetértésben, egy karlsruhei katonai iskolába küldte, ahol a következő négy évben élt, képezte magát, gyakorlatozott, és megtanulta, hogyan kell alávetni magát a katonai fegyelemnek. 1909-ben átkerült a Berlin-Lichterfelde-i Porosz Katonai Akadémiára. Három év kadétoskodás után, 1912 márciusában végzett, és belépett a francia határon állomásozó porosz hadseregbe. A náci vezetés sok fiatalabb tagjával ellentétben tehát már korán katonai pályára készült. Az első világháború 1914. augusztusi kitörésekor* azonnal harcba vonult, és a nyugati fronton gyorsan hírnevet szerzett magának.[6] Hermann Göring katonai karrierje ekkor szokatlan fordulatot vett. A lövészárkokban uralkodó nyirkos körülmények miatt súlyos reumával kórházba került, ezért egy tisztтársa, Bruno Loerzer rábeszélte, hogy csatlakozzon az 1913-ban alapított német légierőhöz. Mivel nem kapta meg az engedélyt, hogy átkerüljön egy légi kiképzőiskolába, Loerzerrel együtt légi megfigyelőként a francia védelmi állásokat fényképezte. A páros munkáját elég értékesnek ítélték ahhoz, hogy a katonai hatóság ejtse a Göring ellen dezertálás miatt indított büntetőeljárást, és 1915-ben végül engedélyt kapott a vadászpilóta-

* A magyar történelemtanítás általában 1914. július 28-át tekinti az első világháború kezdő időpontjának, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának. A konfliktus azonban lényegében az augusztusi hadüzenetekkel vált világméretűvé. – *A szerk.*

kiképzésre. Első bevetésén egy brit vadászgép lelőtte, súlyosan megsérült, és hat hónapig kellett gyógyulnia, mielőtt újra bevethető lett. Hamarosan hatékony harci pilótának bizonyult, és egyre nagyobb hírnévre tett szert ügyességével és bátorságával. A háború végére huszonkét ellenséges repülőgép „megsemmisítésé"-ről számolt be, bár ezek közül többnek gyanúsan kevés volt a független igazolása, és katonai kitüntetések lenyűgöző gyűjteményét szedte össze, köztük a Vaskeresztet, a Hohenzollern-érmet és a ritkának mondható *Pour le Mérite* kitüntetést, a Viktória-kereszt porosz megfelelőjét.[7] 1917 májusától századparancsnok lett a flandriai fronton, a következő év júliusában pedig kinevezték a híres 3. számú repülőszázad *(Geschwader)* élére, miután a „vörös báró", Manfred von Richthofen hősi halált halt egy légi összecsapásban.[8]

A vadászpilóták újfajta harcnemet képviseltek, a közmédia és az állami propaganda a „levegő lovagjai"-ként ünnepelte őket, a nyugati front feletti légi összecsapásaikat pedig a lovagi tornák modern megfelelőiként ábrázolták, ahol az egyes pilóták egymás ellen harcoltak, és a győzelmet annak ítélték, aki ügyesebbnek és gyorsabbnak bizonyult. A levegőben kibontakozó drámai összecsapások során lentről szurkoló frontkatonák lelkes levelekben számoltak be a látottakról az otthoniaknak, így a légi csatákat a becsület, a lovagiasság és a sportszerűség megtestesüléseként mutatták be a német közönségnek. A földön a lövészárok-háború nyomorúsága és monotóniája lerombolt minden olyan elvárást, amely a bevonuláskor felmagasztalt bátorságra és hősies harcmodorra vonatkozott. A levegőben azonban ezek a képzetek fennmaradtak, és a vadászpilótáknak egyfajta mitikus aurát kölcsönöztek, amely a háború végeztével sem tűnt el. Richthofen „vörös báró" néven legendás hírnévre tett szert a britek körében, akik a háború után elismeréssel teli életrajzokat adtak ki róla. A valóság azonban más volt. Richthofen a meglepetés erejét kihasználva, a semmiből felbukkanva lőtte le az ellenséges gépeket, de a légitámadásoknak áldozatul esett repülőgépek többsége lassan mozgó bombázó volt, és a lelőtt gépek száma, függetlenül attól, hogy könnyű célpontok voltak-e, sokkal többet számított, mint a légi harcban mutatott egyéni képességek. Hermann Göringet nem azért nevezték ki Richthofen utódjának, mert olyan briliáns vadászpilóta volt, mint például Ernst Udet, aki gyakran egyedül repült a bevetéseken, hanem mert elismerték, hogy képes beilleszkedni egy csapatba és vezetni azt.[9]

Göring a Richthofen-csoport vezetése alatt a vadászpilótáknak kijáró elismerésben részesült, a kitüntetések és a „kilőttek" lenyűgöző gyűjte-

ményére tett szert, akármilyen kétes módon szerezte is azokat. A háború utolsó hónapjai azonban a visszavonulás és a vereség időszakát hozták el. Az új brit és francia repülőgépek felülmúlták a német egységeket, amelyek elég súlyos veszteségeket szenvedtek el ahhoz, hogy a Richthofen-csoportot néhány hét elteltével egy másik csoporttal egyesítsék. Fogytán volt a német utánpótlás, és a szárazföldi erők is visszaszorulóban voltak végig a nyugati front mentén. A német harci morált megtépázta az 1918-as tavaszi offenzíva kudarca és a friss amerikai csapatok folyamatos érkezése. Göring a fegyverszünet aláírását követően hazavitte a repülőit Németországba, ahol a századukat feloszlatták. Nehéz pillanatban szálltak le. Addigra kitört az 1918. novemberi forradalom, és Mannheimban átvette a hatalmat a munkás- és katonatanács, amely lefegyverezte a pilótákat. Göring erre néhány emberével odarepült, és fegyverrel kényszerítette a tanácsot a fegyverek visszaszolgáltatására. Ezután a pilóták a bajorországi Aschaffenburgba vonultak vissza, ahol egy hétig a helyi kocsmákban mulatoztak, miközben Göring rögtönzött beszédekben elítélte a forradalmat, és megjövendölte Németország feltámadását a vereség szégyenéből. Huszonöt évesen munka, valamiféle segély vagy bármi más anyagi lehetőség nélkül maradt.[10]

Így hát kihasználva a repülési képességeit és a hírnevét, Dániában a holland – korábban német – Fokker repülőgépgyártó cég kereskedelmi ügynökeként helyezkedett el, és úgy mutatta be a cég gépeit, hogy rövid utakat tett a leendő vásárlókkal, és műrepülő bemutatókat tartott a bámészkodók kedvéért. A versailles-i békeszerződés, amely elrendelte a teljes német hadiflotta megsemmisítését, újabb csapásként érte, és hozzájárult ahhoz, hogy ne térjen vissza Németországba. 1920 tavaszán munkahelyet váltott, és az előző évben alapított svéd légitársaság, a Svensk-Lufttrafik pilótájaként kezdett dolgozni. Azzal reklámozta tudását, hogy két repülés között mutatványokat hajtott végre egy kis együléses repülőgéppel. A repülés történetének e korai szakaszában az utasszállító repülőgépen való utazást kizárólag a gazdagok engedhették meg maguknak, akikkel Göring társasági eseményeken került kapcsolatba. Az egyik ilyen eseményen ismerkedett meg Carinnal, Nils von Kantzow olimpiai aranyérmes tornász elhidegült feleségével. A nő pénzes családból származott, és szoros kapcsolatban állt Eric von Rosen szélsőjobboldali felfedezővel – aki horogkereszteket vésetett a bőröndjeibe – és annak családjával. Hermann és Carin egymásba szerettek, és 1923. február 3-án, a nő válása után összeházasodtak.[11]

Göring ekkorra már visszatért Németországba, és beiratkozott a Müncheni Egyetem politológia szakára. A szélsőjobboldali nacionalista légkör Carin fasiszta hajlamaival együtt a születőben lévő náci párt felé terelték. Göring 1922 novemberében hallotta először nyilvánosan beszélni Hitlert. Az élmény arra ösztönözte, hogy belépjen a pártba. Nem annyira arról volt szó, hogy egyetértett a programmal – később azt állította, hogy soha nem olvasta azt –, mint inkább arról, hogy úgy általában megérezte, hogy Hitler szélsőséges, erőszakos ellenségessége a versailles-i egyezséggel szemben megfelel saját sértődött nacionalizmusának és erőszakos fellépésre való hajlamának.[12] A náci mozgalomhoz való tartozás Göring számára a Richthofen-rajok egyfajta pótlékát jelentette, amely a „bajtársiasság"-ra, a „hazaszeretet"-re és már-már katonai hierarchiára épült, és amelyet a szolidaritás és az engedelmesség kötelékei kötöttek össze. Egy háborús hős és légi ász – akit a XXI. században „celeb"-nek neveznénk – megnyerése nagy sikert jelentett egy olyan mozgalom számára, amely még mindig kicsi volt, észrevétlen, az ország egy részére korlátozódott, és a bajor nacionalista politika külső peremén tengődött. A Weimari Köztársaság más politikai pártjaihoz hasonlóan a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt is egy félkatonai szervezethez, a Rohamosztaghoz (*Sturmabteilung*, SA) kapcsolódott. A mindössze néhány száz nagyon fiatal férfit számláló szervezetet egy tapasztaltabb személyiség vezette: Julius Klintzsch egykori tengerésztiszt, akit Hermann Ehrhardt, a szabadcsapatok vezetője bocsátott Hitler rendelkezésére. 1923 elejére azonban Hitler már megpróbálta lerázni Ehrhardt befolyását, és átalakítani az SA-t egy önálló félkatonai szervezetté, felfegyverezni, egyenruhába bújtatni, és felkészíteni arra, hogy érvényesüljön a bajor politikában. 1923 márciusában Hitler lefokozta Klintzschet, és Hermann Göringet nevezte ki az SA élére.[13]

Göring a rohamosztagosok vezetőjeként vett részt az 1923. november 8–9-i katasztrofális sörpuccsban, az első sorban menetelve Hitler mellett. Rábeszélte a bajor rendőrség egyik különítményét, hogy ne akadályozzák a haladást, de a következő sorompónál, amint azt már láttuk, a rendőrök tüzet nyitottak, és Göringet megsebesítették a combján. Carinnal együtt az osztrák határon át Innsbruckba menekült, ahol szentestéig kórházban maradt. 1924 májusában a pár hamis útlevéllel Velencébe utazott, majd Hitler kérésére Rómában meglátogatták Mussolinit. Ekkorra már elfogyott a pénzük, de Carin pénzügyi támogatást kapott Hitlertől („egy zseni... teljesen odavagyok érte"), és visszatértek Svédországba,

ahol Carin édesanyja súlyos betegen feküdt.[14] Göring addigra erősen túlsúlyos volt – amint az az 1923-as meghiúsult puccs során készült fényképeken jól látható –, és további egészségügyi problémákkal is küzdött. A kórházi tartózkodása alatt felírt morfiumfogyasztás függőséggé vált, és a puccs csúfos kudarca, valamint a pénzhiány és a tuberkulózisban szenvedő Carin egyre súlyosabb állapota mély depresszióba taszították. Viselkedése kiszámíthatatlanná vált, és Carin, féltve a biztonságát, az apjához költözött. 1925. szeptember 1-jén, egy erőszakos incidens után, ami abban az egészségügyi központban történt, ahol Göring gyógyszeres kezelést kapott, a svéd rendőrség letartóztatta, kényszerzubbonyt húztak rá, és a Langbro elmegyógyintézetbe szállították. Az orvosi jelentések szerint hisztérikus volt, mélyen antiszemita és hallucinációktól szenvedett. Miután leszoktatták a gyógyszerekről, az év végén hazaengedték, bár rövid időre vissza kellett térnie további kezelésekre. Göring ragaszkodott ahhoz, hogy nem őrült; csak a saját magának beadott injekciók hatásaitól szenvedett, a függősége pedig már a múlté. Ez nem volt igaz: továbbra is különböző mértékben függött a gyógyszerektől, és minden évben átesett egy átmeneti detoxikáláson, amelyet Hubert Kahle professzor, a függőségek kezelésének specialistája vezetett.[15]

A Németországon kívül töltött idő alatt Göring olyannyira elvesztette a kapcsolatot Hitlerrel, hogy párttagságát törölték, és az SA vezetését Ernst Röhmre ruházták át. Kihasználva a politikai bűnözők számára 1926-ban a Birodalmi Gyűlés által elfogadott amnesztiát, Göring a következő évben visszatért Németországba, és miután rövid időre újraindította üzleti karrierjét, ismét politizálni kezdett. Találkozott Hitlerrel, és meggyőzte őt, hogy az 1928-as birodalmi választásokon a párt jelöltlistáján előkelő helyet foglalhasson el. Ez lehetővé tette számára, hogy helyet kapjon az ülésteremben, és a törvényhozás tagjaként fizetést is kapjon. Berlini jelenléte számos előnnyel járt Hitler számára. Egyrészt a párt vezetőjének egyfajta ügynökeként tevékenykedett ott, Goebbels és más fővárosi pártradikálisok bosszúságára. Göring inkább konzervatív nacionalistának számított, semmint forradalmárnak, és ünnepelt katonaként képes volt hasznos kapcsolati hálót kiépíteni az üzleti és pénzügyi világban. Jó viszonyt létesített az arisztokrácia legfelsőbb köreivel, ami olyan pletykáknak adott táptalajt, miszerint titokban monarchista. Ezt a hiedelmet látszott megerősíteni azzal, hogy 1931 januárjában és 1932 májusában meglátogatta a volt császárt hollandiai száműzetésében, és barátságot kötött Vilmos Hitlert támogató fiaival. Nagyon kevés munkát végzett

a párt számára, csak egyszer szólalt fel a Birodalmi Gyűlésben, és kerülte azokat a szervezési, kampány- és propagandatevékenységeket, amelyekbe Goebbels Berlinben belevetette magát. Ez aligha tette Göringet kedveltté a párt soraiban, akik nehezményezték azt is, hogy néha nyíltan kifejezte megvetését azokkal – a nagy többséggel – szemben, akik kevésbé ünnepeltek, a társasági életben kevésbé kifinomultak és kevésbé tapasztaltak nála. De a konzervatív nacionalista körökkel kialakított jó kapcsolatai, melyeket nem utolsósorban a *Pour le mérite* kitüntetésének köszönhetett, létfontosságúnak bizonyultak Hitler számára, aki egyre inkább nélkülözhetetlennek tekintette őt.[16]

Eközben a világválság erőteljesen lecsapott a német gazdaságra, és tönkretette a szociáldemokrata Herrmann Müller vezette többpárti koalíciós kormány kohézióját. Heinrich Brüning, a gazdasági szakértelméről híres konzervatív monarchista kinevezése birodalmi kancellárrá nem segített megoldani az ország kétségbeejtő gazdasági válságát, már csak azért sem, mert Brüning sürgős megszorító intézkedések hosszú sorát vezette be. Az 1930-as Reichstag-választások, amelyeken a nácik a politika perifériájáról a főáramba sodródtak, 107 mandátumot és hatmillió szavazatot szerezve, gyökeresen megváltoztatták a politikai helyzetet. A Brüning-kormány küzdött tovább, és 1932 áprilisában betiltotta a náci rohamosztagosokat. Amikor azonban Hindenburg birodalmi elnök 1932. május 30-án menesztette Brüninget, utódja, Franz von Papen vezetésével feloldották a tilalmat, és július 30-án a nácik 13 millió szavazatot szereztek. A Reichstag legnagyobb pártjaként a náciknak joguk volt a törvényhozás házelnökének vagy a birodalmi gyűlés elnökének a jelölésére. Hitler Göringet választotta erre a feladatra. Göring az eljárási szabályok feletti hatalmát arra használta fel, hogy szeptemberben lemondassa Papent, majd a színfalak mögött azon dolgozott, hogy kiszorítsa utódját, Kurt von Schleichert is. Kihasználta a bankárokkal, tábornokokkal, konzervatív nacionalista politikusokkal és vezető köztisztviselőkkel fennálló kapcsolatait, hogy segítsen Hitlert hatalomra juttatni.[17]

Göring ekkor vállalta fel ismét a tettek emberének szerepét. Poroszország megbízott belügyminiszteréként – mint kiderült, törvénytelenül, mivel a bíróságok utólag érvénytelenítették azt a puccsot, amellyel Papen az előző nyáron eltávolította a porosz szociáldemokrata kormányt – további 50 000 ember, többnyire barnaingesek, bevonásával bővítette a rendőrséget, és azt az utasítást adta nekik: „Ha szükséges, lelőhetik az

SA- és az SS-személyzettel szemben ellenséges személyeket". A Reichstag épületének 1933. február 27-én este történt váratlan felgyújtása miatt pánikba esett, és parancsot adott több ezer kommunista letartóztatására, arra hivatkozva, hogy a gyújtogatás egy baloldali államcsíny előhangja lehet. „Küldetésem – jelentette be – a megsemmisítés és a kiirtás... Az állam és a rendőrség erejét a végsőkig ki fogom használni, kedves kommunistáim." Az elkövető, a fiatal holland Marinus van der Lubbe (akit később kivégeztek) és négy vezető kommunista (akiket felmentettek) későbbi tárgyalásán Göringhez többször is kérdést intézett a kommunista Georgi Dimitrov, az egyik vádlott. Göring elvesztette az önuralmát: „A maga pártja a bűnözők pártja, és el kell pusztítani! – kiabált rá, miközben az öklét rázta: – Maga egy bűnöző, akit akasztófára kell juttatni!"[18]

Göring nem sokkal a kinevezése után a különböző poroszországi politikai rendőri szerveket egyetlen új szervbe, a Gestapóba olvasztotta össze. Bár a birodalmi kabinetben csak tárca nélküli miniszterként ült, az a tény, hogy Poroszország Németország területének nagy részét lefedte, és a lakosság többségét magában foglalta, óriási hatalmat biztosított számára, amelyet többször is felhasznált olyan pillanatokban, amikor válságkezelésre volt szükség. Az utolsó ilyen alkalom az 1934. június 30-ról július 1-re virradó éjszaka volt, amikor Hitlerrel együtt fellépett Ernst Röhm és a barnaingesek ellen. Miközben Hitler Münchenben szervezkedett az SA vezetése ellen, Göring a megegyezés szerint Berlinben vette át az események irányítását, ahol Himmlerrel és Heydrichhel együtt kiadta a parancsot az általa és Hitler által összeállított listán szereplő személyek kivégzésére. Egy Göring irodájában jelen lévő rendőr a légkört „égbekiáltóan vérszomjas"-nak jellemezte, és megjegyezte, hogy minden egyes gyilkosságról szóló jelentésnél harsány nevetés tört ki. Göring személyesen rendelte el június 30-án Von Papen alkancellár két közeli munkatársának, valamint a korábbi vezető nácinak, Gregor Strassernek és Hitler birodalmi kancellár elődjének, Kurt von Schleichernek a meggyilkolását. Minden olyan korábbi elképzelés, mely szerint Göring mérsékletre ösztönözte volna Hitlert, ennek az akciónak a következtében szertefoszlott, Göring kedvező külföldi megítélésének jó részével együtt.[19]

Miután Hitler erős embereként segített biztos alapokra helyezni a Harmadik Birodalmat, Göring számos funkcióját másoknak adta át. Az új rendszerrel együtt járó hatalmi központosítással a porosz belügyminisztériumot 1934 májusában beolvasztották a birodalmi belügyminisztériumba, míg a Gestapo novemberben Himmler kezébe került. Göringet széles körben „a Harmadik Birodalom második embere"-ként ismerték – annak ellenére, hogy Rudolf Hess volt a Führer helyettese –, és Hitler a különleges külföldi küldetéseken következtében alkalmazta, megkerülve a Külügyminisztériumot, a hitleri rendszer adminisztratív káoszára jellemző módon. Göring már a nácik kormányra kerülése előtt is járt Hitler megbízásából Olaszországban, és később is többször odalátogatott. Délkelet-Európát is bejárta, ahol gazdasági kérdésekben folytatott tárgyalásokat. 1933. május 5-én kinevezték birodalmi légügyi miniszterré, majd 1935. március 1-jén ő kapta meg a német légierő, a Luftwaffe irányítását. Mivel a versailles-i békeszerződés megtiltotta a harci repülőgépek gyártását, az új szervezetet gyakorlatilag a semmiből kellett létrehozni. A Luftwaffe kiépítésének felügyelete és irányítása a beszerzések és az építkezések terén nemcsak a szárazföldi hadseregtől és a haditengerészettől független katonai szerepet biztosított a számára, hanem a gazdaság feletti egyre fontosabb hatáskörök gyakorlását is. 1936. április 4-én megkapta Hitlertől a nyersanyag- és valutabiztosi posztot, majd ugyanezen év október 18-án, mivel elégedetlen volt az újrafegyverkezés számára lassúnak tűnő tempójával, Hitler kinevezte Göringet a négyéves terv végrehajtásának megbízottjává.[20] 1937 novemberében, amikor Hitler elbocsátotta Hjalmar Schacht gazdasági minisztert, aki kritizálni merte az újrafegyverkezés rohamos, pénzügyi szempontból felelőtlen ütemét, Göring gyakorlatilag beolvasztotta a Gazdasági Minisztériumot a négyéves tervért felelős hivatalba.[21]

Göring addigra egy hatalmas és növekvő gazdasági birodalom élén állt. Az volt a feladata, hogy felkészítse a német gazdaságot egy nagy háborúra, a német ipar erőforrásait pedig a fokozott ütemű újrafegyverkezéshez igazítsa. Amikor nem sikerült a német nehézipart a szükséges fejvesztett növekedésre bírnia, számos acélművet építtetett, amelyek mindegyike az 1937-re Európa legnagyobb acélkonszernjévé váló *Reichswerke Hermann Göring* tulajdonában volt.[22] Nagyrészt Göringnek köszönhető, hogy a német fegyveres erők birtokában voltak azoknak az erőforrásoknak, amelyekkel 1939-ben megindították a világháborút. A háborús előkészületek részeként lépéseket tett, hogy átvegye Németország kis létszámú és rohamosan csökkenő zsidó lakosságának erőforrásait is. Göring eddig a pontig nem volt különösebben kiemelkedő a nácik antiszemita politikájának végrehajtásában. Sőt a háború után Leon Goldensohn pszichiáternek adott interjújában azt állította, hogy:

„Nem játszott szerepet az életemben az antiszemitizmus. Ha az antiszemitizmuson múlt volna, soha nem érdekelt volna a náci mozgalom. Ami engem a párthoz vonzott, az a politikai program volt. Mármint a Nagy-Németország megteremtése és a versailles-i szerződés eltörlése. Természetesen, ha valaki belépett a náci pártba, akkor többé-kevésbé el kellett fogadnia a párt minden pontját, beleértve az antiszemitizmust is."[23]

Természetesen tisztában volt azzal, hogy beszélgetőpartnere zsidó. Mindazonáltal, egyértelmű, hogy antiszemita politikáját elsősorban gazdasági megfontolások motiválták. A korai írásaiban megnyilvánuló antiszemitizmusa felületes és konvencionális volt.[24] A cinikusan opportunista Göring egyszerűen figyelmen kívül hagyta a zsidókkal szemben hozott, diszkriminatív intézkedéseinek az emberi hatásait.

1938-ban rendeletek sorát adta ki, amelyekben megszervezte a zsidó tulajdonú vagyon kisajátítását, kezdve a zsidó vagyon kötelező nyilvántartásba vételével. Az 1938. november 9–10-i, Hitler által elrendelt országos pogromot követően a különböző minisztériumok képviselőivel tartott konferencián Göring elnökölt, és ott engedélyt kapott a zsidóknak a német gazdasági életből való teljes kizárásáról szóló rendelet megalkotására, amellyel megtiltotta számukra az üzletek vezetését és a kereskedelem gyakorlását. Úgy vélte, a zsidó vagyon elkobzása segíteni fogja a gazdaságot a felgyorsított újrafegyverkezési program finanszírozásában. Egy másik rendelet arra kötelezte a zsidókat, hogy fizessék meg a pogrom során a barnainges csőcselék által feldúlt és kifosztott üzletekben, azaz a saját tulajdonukban okozott károkat. Göring azonban megragadta az alkalmat arra is, hogy előmozdítsa a zsidók teljes kirekesztését a német társadalomból. 1938. december 14-én, amikor a rendeletek végrehajtása körül vita tört ki, egy újabb, Hitler által előzetesen jóváhagyott rendeletet adott ki, amelyben elrendelte, hogy „minden zsidó ügyet érintő rendeletet és más fontos utasítást az én hivatalomon keresztül kell tisztázni". Göring volt az, aki elrendelte a zsidó emigrációval foglalkozó Birodalmi Központi Hivatal felállítását, bár a hivatal megszervezésének és működtetésének felelősségét Reinhard Heydrichre és az SS-re ruházta. 1938. december 28-án, a Hitlerrel való konzultációt követően rendeletet adott ki, amelyben a németországi zsidókat „zsidóházak"-ba kényszerítette, amit Göring a gettók létrehozásának praktikus és a nyilvánosság számára elfogadhatóbb alternatívájának tekintett, és ezzel egyidejűleg szigorított a zsidó-„árja" vegyes házasságokkal szembeni politikán.[25]

Életének ebben a szakaszában Göringben a hatalom iránt csillapíthatatlannak tűnő étvágy alakult ki. Gyakorlatilag Hitler helyettesévé emelkedett, nem utolsósorban azáltal, hogy nem akart belemerülni a kormányzás és a közigazgatás apró részleteibe. A konzervatív nacionalistákkal ápolt jó kapcsolata nagy előny volt a hitleri rendszer első éveiben, amikor a náci párt nagymértékben függött a velük való együttműködéstől. Nemzetközi kapcsolatai hasznosnak bizonyultak a potenciális szövetségesekkel való kapcsolattartásban. Katonai múltja és vadászpilótaként szerzett képességei egyre nagyobb hatalmat biztosítottak számára a gazdaság irányítása felett, és a Luftwaffe vezetőjeként független szerepet játszott. Gyors, határozott és néha brutális fellépésre való képessége döntő fontosságú volt, amikor Hitler habozott, ahogy az például a „hosszú kések éjszakájá"-n történt.

Ráadásul Göring magánemberként is stabilitást ért el és népszerűségnek örvendett. Első felesége, Carin von Kantzow tuberkulózisban megbetegedett, és 1931. október 17-én, mindössze negyvenkét évesen, szívelégtelenségben halt meg, amelyet talán az anyja halála idézett elő. Göring őszintén megrendülve ápolta feleségét az utolsó napjaiban, és róla nevezte el fő vidéki rezidenciáját. Hat hónappal a nő halála után azonban megismerkedett és kapcsolatot kezdett Emmy Sonnemann-nal, egy vele egyidős, elvált színpadi és filmszínésznővel. Az 1935. április 10-i házasságkötésük nagyszabású állami esemény volt, amelyen Hitler volt az egyik tanú, és amelyet a heti filmhíradóban is közvetítettek. Göring felesége 1938. június 2-án, negyvenöt éves korában megszülte egyetlen gyermeküket, Eddát, amely esemény még az esküvőnél is nagyobb nyilvánosságot kapott. A lényegében politikamentes, magas, elegáns, elbűvölő és szőke Emmy Göring gyakran lépett fel Hitler hivatalos kísérőjeként, Magda Goebbels legnagyobb bosszúságára,* akihez azonban Hitler személyesen sokkal közelebb állt.[26]

Mint kiderült, ez volt Göring karrierjének csúcspontja. Az 1937–38-as hitleri politikát jellemző sebességváltás egyik vesztese éppen Göring volt. Ő lobbizott a hadügyminiszteri kinevezésért, amikor Werner von Blomberget kiszorították a posztról, de Hitler maga vette át a tisztséggel járó feladatokat, Göringet pedig azzal szerelte le, hogy 1938. február 4-én

* Emmy Göring annyira rossz viszonyban volt Eva Braunnal, akit lenézett, hogy Hitler követelte Göringtől, hogy felesége tanúsítson több tiszteletet Braun iránt. Ellenséges viselkedése miatt Göringnét egy idő után már nem hívták meg Hitler berghofi rezidenciájába. – *A szerk.*

tábornaggyá léptette elő, noha teljesen hiányzott belőle az aktív katonai tapasztalat, amely normális esetben indokolta volna ezt az előléptetést. Bár még mindig elég befolyással rendelkezett ahhoz, hogy a következő hónapban rávegye a tétovázó Hitlert az Ausztria elleni fellépésre *(Anschluss)*, és jelentős szerepet játszott a müncheni válság békés rendezésében, valamint a Szudéta-vidék év végi annektálásában, Göring elkötelezettsége amellett, hogy az idegen területek német annexiója nemzetközi jóváhagyással történjen, már nem felelt meg Hitler általános európai háborúra való törekvésének. Ribbentrop, akit ugyanazon a napon neveztek ki külügyminiszternek, mint amikor Göring tábornagyi címet kapott, mostantól a külpolitikai ügyek élére állt, és Göringet szándékosan a döntéshozatali folyamat perifériájára szorította. Göring dühösen „idiótá"-nak, „bűnöző bolond"-nak és „Németország legfőbb papagájá"-nak nevezte Ribbentropot (utalva arra, hogy szerinte a külügyminiszter hajlamos volt megismételni a Führer szavait). Akárhogy dühöngött, egyre kisebb befolyása volt a német külpolitika alakításában, nem utolsósorban azért, mert míg Ribbentrop elődje, Konstantin von Neurath alatt szorosan együttműködött a Külügyminisztériummal, az új külügyminiszternek saját, jól bejáratott személyi állománya volt, amelyet Göring nem tudott irányítani. Amikor Hitler 1939 márciusában úgy döntött, hogy megszállja Csehszlovákia maradékát, Göringgel alig konzultáltak. „Az egész ügyet – panaszkodott – nagyrészt a fejem felett hajtották végre." Hatalmas erőfeszítéseket tett, hogy biztosítsa a britek semlegességét a közelgő háborúban, de kudarcot vallott Ribbentrop radikálisan britellenes álláspontjával szemben.[27]

Ebben a szakaszban Hitler már nem bízott Göringben mint a cselekvés emberében. Mivel nem látta elég elszántnak, különösen az európai háború megindításával kapcsolatban, megakadályozta, hogy az újonnan létrehozott Cseh–Morva Protektorátus gazdasági ügyeit irányítsa. De úgy tűnt, hogy maga Göring sem akart már több hatalmat magának. 1939 tavaszán földközi-tengeri hajóútra indult. Bár utazásai során először is találkozott Mussolinivel, ezeknek az utaknak minimális politikai eredménye volt; ekkor már Ribbentrop volt a külpolitika irányítója. Göring Németországba visszatérve a *Carin II.* nevű motoros jachtján lassan bejárta az ország belvízi útjait, megállt a gép- és hajógyáraknál, hogy kiélvezze az összegyűlt munkások tapsát. Csak augusztus elején tért vissza Berlinbe. Mivel nem tudta meggyőzni Hitlert, hogy olyan irányvonalat válasszon, amellyel elkerülhető az általános európai háború, inkább teljesen távol maradt a döntéshozatal színterétől. Tudta, hogy Hitler és

a Ribbentrophoz hasonló, háborúért kiáltó radikálisok már átvették a külpolitika irányítását. Bár a színfalak mögött még mindig próbálta meggyőzni a briteket, hogy ismételjék meg Chamberlain 1938-as müncheni beavatkozását, csak most Lengyelországgal kapcsolatban, sőt még egy svéd barátját, Birger Dahlerust is bevetette, hogy közvetítsen, ez már eleve vesztes ügy volt.[28]

Hitler a háború kezdetén Göringet nevezte ki utódjának, és kitüntetésekkel, üres címekkel halmozta el. Ez akkor csúcsosodott ki, amikor 1940 nyarán, Franciaország eleste után Hitler számos tábornokot tábornaggyá léptetett elő egy ünnepségen, Göringet pedig „birodalmi marsall"-nak nevezte ki. A cím katonai szempontból értelmezhetetlen volt, de Hitler szerette volna megnyugtatni Göringet, hogy valamivel az egyszerű tábornagyi rang fölött áll. De Göring célja, hogy elkerülje az általános háborút, amíg a gazdaság meg nem szilárdul, Hitler csillapíthatatlan konfliktus- és hódítási vágyának fényében irreálisnak bizonyult. A Hitler által a Nyugat ellen tervezett csapással szembeni rosszallása eltűnt, akárcsak a Führer katonai agressziójával kapcsolatos egyéb fenntartásai, amikor Hitlernek lett igaza, és a német hadsereg elképesztő sikert aratott a franciaországi invázióban. Mivel már nem volt tagja a Hitler körüli belső döntéshozói körnek, azzal próbálta meg visszaszerezni a pozícióját, hogy a katonai és haditengerészeti vezetők tiltakozása ellenére biztosította a Führert arról, hogy a Luftwaffe egyedül fogja a briteket 1940 májusának végén Dunkerque-nél a tengerbe szorítani. Mivel azonban nem szállított elegendő számú bombázót, a brit vadászgépek több német repülőgépet semmisítettek meg, mint amennyit az egész addigi hadjárat során elvesztettek. Göring sosem volt a részletek embere, és a Luftwaffe erőfölényébe vetett bizalma a brit királyi légierő felett nem az ellenfél erőinek józan felmérésén alapult. Vezetési stílusa csak fokozta a döntéshozatalban kialakult káoszt, mivel beosztottjait állandóan kijátszotta egymás ellen, hogy azok ne alkossanak közös frontot ellene, és ahelyett hogy megszervezte volna a munka és az erőforrások észszerű megosztását, összeveszett a többi fegyveres szervezettel. Ahogy Hitler számára világossá vált, hogy a Luftwaffe kudarcot vallott az angliai csatában, Göring csillaga gyorsan leáldozott. Hitler volt az, aki úgy döntött, hogy a brit repülőterek helyett Londont és más városokat fognak bombázni, abban az irreális várakozásban, hogy ezzel megtörheti a polgári morált az országban. Ettől kezdve Hitler egyre inkább átvette a légi háború irányítását, és a légimarsall bevonása nélkül, közvetlenül ő parancsolt Göring beosztottjainak.[29]

Hitler hamarosan nyílt megvetéssel bánt Göringgel, a Luftwaffe kudarca miatt kiabált vele, és a vezérkari értekezleteken „kegyetlen és gyűlöletes" módon szidalmazta, ahogy Göring később elmesélte.[30] De nem a Luftwaffe volt az egyetlen terület, ahol Göring nehézségekbe ütközött. Hatalomvágya miatt számos igen magas hivatalt töltött be, amelyek mindegyike a klasszikus náci *Führerprinzip* szerint működött, azaz a döntések végső soron a csúcson álló emberen múltak. Göring felelősségi köre olyan hatalmasra duzzadt, hogy képtelen volt mindenhol biztosítani a szükséges stratégiai vezetést. Az ipari és katonai termelésben egyre nagyobb káosz uralkodott, hiányzott a területek koordinációja. Göring semmilyen téren nem volt hajlandó átadni másoknak a hatalmat, és a legapróbb kérdésekben is szüntelenül döntésekre kényszerült. Ezek meghozatalakor gyakran kellett megküzdenie a katonai vezetők, a náci párt különböző szintű tisztviselői, az iparosok és mások ellenvetéseivel. Az 1939–42-es területi hódítások még tovább bővítették gazdasági birodalmát, egyúttal azonban még kezelhetetlenebbé is tették azt. A francia és más alárendelt gazdaságok nem tudtak olyan mértékben hozzájárulni a háborús erőfeszítésekhez, mint amire Göring számított.[31]

Göringnek további hatalomvesztést kellett elszenvednie, miután a Barbarossa hadművelet 1941 decemberében a Vörös Hadsereg ellenállása következtében megtorpant. Ezzel egy időben Hitler hadat üzent az USA-nak, amely hatalmat Göring következetesen alábecsülte. Egyre több kritika érte a haditermelésben nyilvánvalóvá vált hiányosságok miatt, és Göring magára vállalta a felelősség nagy részét. Az „Organisation Todt" néven ismert, gyorsan terjeszkedő haditermelési konglomerátum Göring háta mögött új racionalizálási intézkedések bevezetésén dolgozott, amikor alapítója, Fritz Todt mérnök, a hadianyag-miniszter, egy magas rangú náci 1942. február 8-án repülőgép-szerencsétlenségben életét vesztette. Helyére a fiatal építészt, Albert Speert nevezték ki, annak ellenére, hogy Göring is pályázott az utódlásra. Hitler a Barbarossa hadművelet kudarca miatt már sokkal nagyobb felelősséget vállalt a háború vezetéséért, és Speer lett a hadigazdaság irányításának javítására szolgáló eszköz. Speer, kihasználva a Hitlerhez való közelségét és az iparosokkal való jó kapcsolatait, túljárt Göring eszén, és fokozatosan kiterjesztette saját hatalmát a gazdaság irányítása felett. Ugyanakkor a koncentrációs táborokból és a megszállt országokból származó rabszolga- és kényszermunkások növekvő foglalkoztatása – 1944 közepére hétmillió munkás volt a Birodalomban – egyre nagyobb szerepet biztosított Himmler

SS-ének a gazdasági szférában, amit Göring nem tudott korlátozni, mivel a négyéves terv vezetőjeként ő maga is függött a haditermelésben alkalmazott kényszermunkásoktól. Mindennek eredményeként Göring gazdasági birodalma fokozatosan zsugorodott a háború középső éveiben.[32]

Az antiszemita politika területén, ahol Göring 1938-ban vette át az irányítást, a háború kitörése után egyre inkább az SS, és különösen annak a Reinhard Heydrich vezette biztonsági szolgálata vette át az irányítást. Göring is osztotta Hitler paranoid meggyőződését, hogy ha háború lesz, az a zsidók hibája, és 1938-ban megjósolta, hogy akkor „nagy leszámolás következik a zsidókkal". Amikor a náci politika a Barbarossa hadművelet 1941. június 22-i megindítását követően átállt a tömeges megsemmisítésre, Göring engedett az SS nyomásának, hogy szabad kezet kapjanak a megsemmisítési program végrehajtásában. Július 31-én aláírta a Heydrichnek címzett parancsot, amelynek kulcsmondata így szólt: „Ezennel megbízom Önt, hogy szervezeti, technikai és anyagi szempontból tegyen meg minden szükséges előkészületet a zsidókérdés teljes megoldása érdekében az európai német befolyási övezeten belül."[33] Ezzel a paranccsal átadta a felelősséget Himmlernek és Heydrichnek. Tehát valójában itt is kivonult a politikában és annak végrehajtásában való aktív részvételből.

Göring közmegítélése még tovább romlott, amikor a szövetségesek kiterjedt bombatámadásokat indítottak a német városok ellen. Egy 1939 júliusában, a Rajna-vidéken tartott nyilvános beszédében mondta elhíresült mondatát: „Ne legyen a nevem Hermann Göring, ha egy ellenséges bombázó eléri a Ruhr-vidéket. Hívhatnak Meyernek" (az egyik legelterjedtebb német vezetéknév). Amikor 1940-ben megkezdődtek a német városok elleni szövetségesek támadások, az egyszerű németek ezt is tették. Az első világháborúból örökölt, mélyen gyökerező nézetek és a náci ideológia perverz hatása arra késztette Göringet, hogy kijelentse: „A Luftwaffének támadnia kell, nem pedig védekeznie." Bármi más, szerinte, becstelenség lett volna. Miután 1942-ben komolyra fordultak a Németország elleni bombatámadások, megparancsolta, hogy „a Führer által elrendelt, Nagy-Britannia elleni megtorló támadásokba bele kell egyezni és végre kell hajtani".[34] Amikor 1942 májusában jelentést tett Hitlernek a szövetségesek ezer bombázóval végrehajtott, Köln elleni támadásáról, az okozott kár minimalizálására tett ügyetlen kísérletei oda vezettek, hogy Hitler gyakorlatilag átvette a légi stratégiára és a repülőgépgyártásra vonatkozó kulcsfontosságú döntéseket. Göring befolyásának és

tekintélyének csökkenése már jóval az év vége előtt mindenki számára nyilvánvalóvá vált a náci vezetésben. Albert Speer 1942 decemberében úgy vélte, hogy Göring „egy megviselt ember benyomását keltette", aki már akkor érezte, hogy Németország nem fogja megnyerni a háborút. Göring megígérte Hitlernek, hogy a Luftwaffe képes lesz ellátni Paulus tábornok ostromlott 6. hadseregét Sztálingrádban, noha tudta, hogy az már nem képes erre. Ez a kudarc súlyosan rontotta légügyi miniszteri hírnevének maradékát.[35] A növekvő nyomás alatt egyre több időt töltött a műgyűjteményével, és úgy menekült el a kudarc okozta növekvő stressz elől, hogy megemelte a parakodein, egy függőséget okozó morfiumpótló szer adagját, amelyet orvosi segítséggel próbált a normális szinten tartani az 1923. novemberi puccs során szerzett combsérülése miatt Svédországban végzett kezelése óta.[36] A háború végére már hatalmas mennyiséget fogyasztott, és egy olyan bőröndöt vitt magával mindenhová, amelyben mintegy húszezer tabletta volt, mindegyikben egy kis mennyiségű parakodeinnel, amelyet kifejezetten az ő számára gyártottak. Egy jelentés szerint ez volt a világon a legnagyobb mennyiségben felhalmozott készlet ebből a gyógyszerből.[37]

Miután a hatalmi központtól eltávolodott, és a gazdaságra gyakorolt befolyását is egyre inkább elveszítette, Göring egyre több időt töltött Carinhallban, ahol a folyamatosan gyarapodó műkincsgyűjteményét kezelte, és a látogatóit szórakoztatta. Ahogyan Hugh Trevor-Roper brit történész a háború után beszámolt róla, egy „élvhajhász kéjenc" lett belőle:

> „...hol úgy öltözött (mondja egy szemtanú), mint valami keleti maharadzsa, hol világoskék egyenruhában volt, tiszta aranyból és elefántcsontból készült, ékkövekkel díszített pálcával, hol fehér selyemben, mint egy velencei dózse, ékszerekkel feldíszítve, a fején Szent Hubertus jelképes szarvasával, és az agancsok között csillogó gyöngyökből kirakott horogkereszttel. A római fényűzés eme színterein lakomázott, vadászott és itt fogadta előkelő vendégeit, akiket aztán körbevezetett házának építészeti és művészeti csodáin. Megmutatta dolgozószobáját, amely olyan volt, mint egy közepes méretű templom, a vatikáni könyvtárhoz hasonlatos, kupolás könyvtárát, a huszonhat láb hosszú, bronz horogkeresztekkel berakott mahagóni íróasztalát, két nagy arany, barokk kandeláberrel, egy ónixból készült tintatartóval és egy hosszú, zöld elefántcsontból készült, ékszerekkel kirakott vonalzóval."[38]

Más beszámolók szerint Göring vörösre festette a körmeit, néha rúzsozta magát, és szeretett római császárnak öltözni, tógát viselni.[39]

1945 áprilisának végére, amikor a szövetséges erők a végső győzelemhez közeledtek, Göring minden befolyását elvesztette. A Luftwaffe kudarca tönkretette azt a népszerűséget, amellyel egykor rendelkezett. Még mindig ő volt Hitler kijelölt utódja, és ő ennek pontosan tudatában volt. Amikor Hitler pillanatnyi kétségbeesésében közölte a közvetlen környezetével, hogy ő a végsőkig Berlinben marad, és ha parancsokat akarnak, forduljanak Göringhez, a berchtesgadeni házában tartózkodó birodalmi marsall táviratot küldött Hitlernek, amelyben bejelentette, hogy átveszi a hatalmat. Hitler dühös lett. Felmentette Göringet minden tisztségéből, és elrendelte a letartóztatását. Martin Bormann megpróbálta kivégeztetni, de nem sikerült, így Göring Berchtesgadenben maradt, amíg 1945. május 8-án önként meg nem adta magát az amerikai csapatoknak, abban a tévhitben, hogy Németország megadási feltételeiről fog tárgyalni (nyilvánvalóan elfelejtette, hogy a szövetségesek már egy ideje eldöntötték, hogy feltétel nélküli megadást követelnek). Az őt letartóztató tiszt azonban túlságosan is barátságos volt: kezet fogott Göringgel, meghívta egy ebédre, és megengedte neki, hogy sajtótájékoztatót tartson. Göring kihasználta angolnyelv-tudását, amelyet az első világháborút követő svédországi tartózkodása alatt sajátított el, hogy szívélyes kapcsolatot alakítson ki fogva tartóival. Amikor erről beszámoltak Eisenhower tábornoknak, a szövetségesek főparancsnokának, ő azonnal átszállíttatta Göringet egy börtönbe. Eisenhower visszatartotta a beszélgetésekről szóló beszámolókat, kivéve egyet, amelyben Göringnek elmondták, hogy szerepel a háborús bűnösök hivatalos szövetségesi listáján, mire ő azt válaszolta, hogy ez nagy meglepetés a számára, és fogalma sincs, miért.[40]

Amikor átszállították a luxemburgi Mondorf-les-Bains-i Palace Hotelbe, ahol a magas rangú foglyokat tartották fogva, megmérték – 120 kiló volt – és megvizsgálták. Andrus ezredes, a híresen szigorú amerikai tiszt, aki a létesítményt vezette, megdöbbent, amikor megérkezett: „Göring tizenhat egyforma, monogramos bőröndöt, egy piros kalapdobozt és inasát, Robert Kroppot hozta magával. Ránéztem a birodalmi marsall körmeire. Élénkvörösre voltak lakkozva."[41] Mint ahogy a lábkörmei is. Miután leszoktatták a parakodeinfüggőségéről – ami a detoxikációs programért felelős Douglas Kelley börtönpszichiáter szerint könnyűnek bizonyult, mert „a függősége nem volt túl súlyos" –, és a szintén Kelley által felügyelt gyorsdiétával lefogyott, az egészségi állapota helyreállt,

és visszatért a kezdeti időkre emlékeztető vakmerő és energikus viselkedésmódhoz: egyrészt vezető szerepet vállalt a megmaradt náci vezetők között, másrészt mindent megtett, hogy elbűvölje kihallgatóit.[42] Andrus ezredes arról számolt be, hogy „többször is durva és faragatlan volt az őreivel", arrogáns volt, és öntelt. Eisenhower tábornoknál panaszt emelt, amiért elvették tőle az inasát: „Nem kaphatnám meg az inasomat segítségül?" – kérdezte panaszosan.[43] A brit tárgyaló bírót, Lord Birkettet lenyűgözte „hatalmas képessége és tudása, valamint minden részlet alapos ismerete és megértése".[44]

A színfalak mögött „gyává"-nak tartotta vádlott-társait, és megfenyegette Speert, hogy a Németországban hamarosan minden bizonnyal újra felbukkanó weimari stílusú, titkos gyilkos osztagok fogják meggyilkolni, mert a volt hadianyag-miniszter cserbenhagyta őket azzal, hogy beismerte bűnösségét. Franz von Papen „az egész per kiemelkedő személyiségé"-nek tartotta Göringet, az egyetlen olyan személynek, aki megpróbálta megvédeni meggyőződését. Papen szerint „ugyanaz a gátlástalan és joviális személyiség volt, akit mindig ismertem... Nyílt, férfias természetű ember volt, jelentős személyes vonzerővel".[45] Amikor Göring Gustave Gilbertnek beszélt az 1934-es „hosszú kések éjszakájá"-n elkövetett gyilkosságairól, a pszichológus megjegyezte, hogy „világosan megmutatkozott személyiségének kegyetlen, bűnözői oldala, amint a joviális maszk teljesen lehullott". Ezzel egyidejűleg új álarcot öltött, és beszélgetőpartnerei előtt olyan embernek mutatkozott, aki minden volt, csak antiszemita nem („Az antiszemitizmus nem játszott szerepet az életemben"). Azt állította, hogy a nácik zsidógyűlölete nem volt őszinte – ez csak egy választási trükk volt („Hitlernek antiszemita platformmal kellett felléphnie, hogy sikeres legyen"). „Valahányszor a zsidók segítségért fordultak hozzám, én segítettem" – tette hozzá. Göring elutasította a pert mint a győztesek igazságszolgáltatását, tagadta, hogy tudott volna a holokausztról, hamisítványnak minősítette a vádlottaknak bemutatott, atrocitásokról készült filmeket, és azt állította, hogy mérséklő hatással volt Hitlerre. A rasszizmust a náci mozgalom perifériás jelenségeként harsányan elutasította, és továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy Hitler egy zseni volt.[46] Az antiszemitizmusért szerinte Goebbels volt a hibás. Hazugságot hazugságra halmozott, és a legvégén sem bánta meg a bűneit. Azzal büszkélkedett, hogy ő egy igazi német hős, egy reneszánsz ember, becsületes katona, aki szenvedélyes nacionalistaként szolgálta a hazáját, és mindvégig betartotta a Hitlernek tett hűségesküjét. A nép mindig is

szerette őt. Soha nem félt a haláltól. Azt mondta, hogy pillanatnyilag az a legfőbb gondja, hogy biztosítsa a hírnevét az utókor előtt, mert még mindig abban a téveszmében hitt, hogy egy napon ismét a nácizmus fog uralkodni Németországban.[47]

Göringet nem a halálos ítélet háborította fel, amelyet a törvényszék a bűnei miatt szabott ki rá, mert arra mindvégig számított, hanem az, hogy azt akasztással akarták végrehajtani, amit ő szégyenteljesnek tartott. A katonai kivégzésre, azaz kivégzőosztag általi sortűzre vonatkozó kérését elutasították. A börtönbe érkezésekor két ciánkapszulát távolítottak el a ruházatából és a holmijából, de 1946. október 15-én, a kivégzése előtti éjszakán egy másik ciánkapszulát harapott össze a fogai közt (Andrus ezredes szerint „vagy a WC-csészében, vagy a végbélnyílásában" rejtegette), és azonnal meghalt. A hivatalos vizsgálat szerint a kapszulát a köldökében vagy a cellájában lévő WC-ben rejtette el. Maga Göring búcsúlevelében azt állította, hogy mindig magánál hordta, a cellájában vagy a lovaglócsizmájában rejtette el. Egyik őr sem volt hibás. Holttestét – más náci háborús bűnösökéhez hasonlóan – az 1933-ban felállított dachaui koncentrációs tábor kemencéjében hamvasztották el, és a hamvakat egy közeli patakba szórták.[48] Özvegyét, az egykori színésznőt, Emmy Sonnemannt – a Harmadik Birodalom éveiben betöltött közéleti szerepét tekintve nem meglepő módon – a párt aktív és fontos tagjaként bűnösnek találta a denácifikációs bíróság, egy év börtönt kapott, és öt évre eltiltották a színészkedéstől. Vagyonának nagy részét, amelyet a Göringgel való kapcsolata révén szerzett, elkobozták. 1967-ben *An der Seite meines Mannes* (A férjem oldalán) címmel írt egy meglehetősen szürke életrajzot. 1973. június 8-án, nyolcvanéves korában Münchenben halt meg, és még mindig meg volt győződve néhai férje nagyságáról és hazafiságáról. Göringgel közös lánya, Edda a háború után az anyjával élt, és hagyományos nevelésben részesült. Jogi asszisztensnek tanult, később pedig egy kórházban dolgozott. Bár visszautasította a meghívásokat, hogy apjáról vagy annak politikájáról beszéljen, szélsőjobboldali körökben mozgott, és részt vett a nemrég elhunyt nácik emlékére rendezett megemlékezéseken. Az 1970-es években nagy nyilvánosságot kapott viszonya volt Gerd Heidemann-nal, a *Stern* magazin újságírójával, aki megvásárolta Hermann Göring jachtját, a *Carin II.*-t. Heidemann később hírhedtté vált, mint az 1983-ban publikált, hamis Hitler-naplók fő támogatója és kiadója. A perek miatt Edda Göring kénytelen volt lemondani az apjától kapott műalkotásokról, és nem kapta

meg a volt kormánytagok gyermekeit általában megillető nyugdíjat sem. 2018. december 21-én halt meg.[49]

Hermann Göring családjának legérdekesebb és legmeglepőbb tagja öccse, Albert volt (született 1895-ben), aki mérnök volt, és üzletember. Albert azt hitte, hogy az igazi apja a család pártfogója, egyben a keresztapja, Hermann von Eppenstein, de valójában akkor fogant, amikor Franziska Göring Haitin tartózkodott a férjével. Albert talán így akart kapcsolatot teremteni félig zsidó keresztapjával, mert sok történet keringett Göring öccsének náciellenességéről. A Škoda gyár exportigazgatójaként a megszállt Csehszlovákiában a háború alatt szabotázsakciókra buzdította a munkásokat, és kapcsolatot tartott fenn a cseh ellenállással. Segített a disszidenseknek megszökni azzal, hogy a testvére aláírását odahamisította a dokumentumokra, és kényszermunkásokat rekvirált a koncentrációs táborokból, majd lehetővé tette számukra a szökést. Albert is szolgált az első világháborúban, de inkább jelzőmérnökként, semmint harcoló katonaként. Lehet, hogy a „feltétel nélküliek nemzedéké"-nek nevezett generációhoz tartozott, de az biztos, hogy a politikai nézetei nagyon távol álltak a család többi tagjának nézeteitől. Karrierje azt bizonyítja, hogy bátyja náci elkötelezettségében, kielégíthetetlen ambíciójában vagy erkölcstelen jellemében nem volt semmi elkerülhetetlen.[50]

Hermann Göring politikai karrierje egy ideig valóban igazolta, hogy jogos a „Harmadik Birodalom második embere" elnevezés. Energikussága és ambíciói biztosították, hogy a náci politika kulcsfigurája maradt az 1930-as években végig és a háború alatt is. A nürnbergi per során történt rövid feltámadása ismét megmutatta személyiségének erejét. A Harmadik Birodalom vezetői közül ő volt az egyetlen, aki – legalábbis az 1930-as években – képes volt nyomást gyakorolni Hitlerre, hogy cselekedjen, amikor a Führer a habozás jeleit mutatta. Göring minden más náci vezetőnél nagyobb függetlenséget élvezett Hitlerrel szemben, és ez újra és újra lehetővé tette számára, hogy saját kezdeményezésre cselekedjen. Személyesen soha nem állt közel a náci vezérhez, és nem is volt tagja a belső körnek. A két férfi mindig formálisan magázódott, a tiszteletteljes Sie-t használták egymással szemben a bizalmas Du helyett. Mégis mindig függött Hitler jóváhagyásától, és mint oly sokan mások, ő is engedett a náci vezérnek a döntő kérdésekben. Kitartóan olyan külpolitikát folytatott, amely inkább hasonlított azon tábornokok és politikusok nemzeti-konzervatív álláspontjához, akiket Hitler durván félrelökött, amikor 1937–38-ban felgyorsította a háborúba vezető utat.[51] A legtöbb

tekintetben azonban hiba volna Göringet konzervatívként vagy „régimódi nacionalista"-ként jellemezni, aki „radikális személyiség"-gel rendelkezett.[52] Nem tisztelte a konzervatív értékeket, kíméletlenül amorális módon közelített minden politikai kérdéshez, amellyel szembesült, mind belföldön, mind külföldön. Becsületes katonának állította be magát, de viselkedése és nyelvezete elárulta, hogy a katonai értékek és viselkedés cinikus megrontója volt. A „hosszú kések éjszakájá"-hoz hasonló pillanatokban megmutatkozó brutalitása, önhittsége, kegyetlen ambíciói, hiúsága, korruptsága, az emberi szenvedés iránti közönye, az emberi viselkedés normáinak megvetése – mindez és még sok minden más arra késztetett egyeseket, mint például Gustave Gilbert börtönpszichológust, hogy pszichopatának bélyegezzék. De túl egyszerű volna mindent visszavezetni az egyéni patológiára. Csak a Harmadik Birodalom torz erkölcsi univerzumában volt lehetséges, hogy egy ilyen ember a hatalom szinte legfelső csúcsára emelkedhetett.[53]

3.
A propagandista: Joseph Goebbels

Hugh Carleton Greene, a londoni *Daily Telegraph* berlini tudósítója 198 centiméteres magasságával feltűnő és azonnal felismerhető alak volt. Amikor azonban 1938. május 2-án, délután fél öt után nem sokkal besurrant az Anhalter pályaudvarra, valahogy sikerült elkerülnie a biztonsági őröket. Adolf Hitler náci vezető és propagandaminisztere, Joseph Goebbels kíséretükkel együtt két, Olaszországba tartó vonatra készültek felszállni, mert állami látogatásra indultak. Külföldi újságírók nem tudósíthattak az indulásukról, de Greene meglepő módon, észrevétlenül átjutott a tömegen. Ahogy később írta:

> „Volt egy hosszú lépcső, amelyet a Hitlerjugend tagjai szegélyeztek, és Goebbels a stábjával körülvéve, bicegve lépkedett felfelé rajta. Így hát én azonnal mögé kerültem. Goebbels majd fél méterrel alacsonyabb volt nálam, és ahogy mentünk felfelé azon a végeláthatatlan lépcsőn, a Hitlerjugend tagjai mindkét oldalon hangosan nevettek. Goebbels nem ilyen fogadtatáshoz szokott, és értetlenül forgatta a fejét. Én közvetlenül mögötte maradtam, és nem hiszem, hogy észrevett."

Greene Fritz Wiedemann-nak, Hitler adjutánsának köszönhetően, akivel baráti viszonyt ápolt, ott maradhatott az emelvényen, ahol Goebbels éppen néhány munkatársával beszélgetett. Hitler és propagandaminisztere a 16.54-kor induló második vonatra készültek, de Goebbels nyilvánvalóan nem vette észre, hogy a vonat elindult. Ahogy a vonat elhaladt – jegyezte meg Greene –, egy tagbaszakadt SS-tag kihajolt az egyik kocsi ablakán, karon ragadta a rövid lábaival rúgkapáló Goebbelst, és berántotta a vonatba. A méltatlan látvány még harsányabb nevetést váltott ki a nézőkből. Emellett sokat elárult Goebbels Harmadik Birodalomban betöltött szerepéről is.[1]

Joseph Goebbels nem tartozott a Harmadik Birodalom legnépszerűbb vagy legmegnyerőbb vezetői közé. A róla szóló viccek mindennaposak voltak, különösen a korábban szociáldemokrata vagy kommunista munkások körében. Propagandáját széles körben kigúnyolták. Gyakori kifejezés volt a német nyelvben, hogy „a hazugságnak rövid a lába", sőt még ma is az, de a náci időszakban Goebbels miatt inkább azt mondták: „A hazugságnak rövid az egyik lába". Miközben Goebbels az egyik beszédében azt mondta, hogy „a német nép olyan, mint a német sas: a feje a Führerünk, a jobb szárnya az SS, a bal szárnya az SA", egy, a terem hátsó részében álló munkás állítólag hozzátette: „te meg a segglyuka vagy!"[2] A párttagok és támogatók körében Goebbels nem keltett félelmet, mint Himmler, vagy tiszteletet, mint Göring a Harmadik Birodalom korai szakaszában. A nyilvánosság előtt mutatott magabiztossága sokak számára arroganciának tűnt, éles nyelve és még élesebb tolla miatt sem kedvelték meg sokan. „Senki sem szeret engem – panaszolta önsajnálatba merülve 1931. április 28-án a naplójában, majd néhány héttel később hozzátette: – Nincs sok barátom a pártban. Hitleren kívül gyakorlatilag senki." Mivel nem rendelkezett biztos bázissal a párttagságon belül, meglehetősen bizonytalan pozíciót foglalt el a pártvezetésben, és sokkal inkább függött Hitler támogatásától, mint a legtöbb riválisa. Mind Göring („a fagyos darab szar"), mind Himmler („az a ravasz disznó") megérezték a gyengeségét és többször is megpróbálták kiszorítani a pozíciójából, de Goebbelsnek mindig sikerült elhárítania a fenyegetést azzal, hogy közvetlenül a pártvezérhez fordult. Goebbelst általában veszélyes radikálisnak tartották, különösen a német középosztályban. Sokáig, főleg az 1930-as évek elején, úgy érezte, hogy kénytelen baloldali retorikát használni, hogy jó kapcsolatot ápoljon a fanatikus forradalmi barnainges mozgalommal Berlinben, amelyben nemegyszer azzal fenyegették, hogy eltávolítják őt a fővárosi náci párt vezetői posztjáról.[3]

Mindenképpen lehetséges, hogy Göring és Himmler részéről volt egyfajta társadalmi sznobizmus a riválisukkal való kapcsolattartásban. Goebbels ugyanis velük ellentétben alsó-középosztálybeli származású volt. Apja, Fritz Goebbels egy gyárban dolgozott hivatalnokként, anyja, Katharina Maria Odenhausen egy földműves lányaként még szerényebb származású volt. Mindketten meggyőződéses katolikusok voltak, és az 1897. október 29-én született Joseph hat gyermekük közül a negyedik volt. Gyakran betegeskedett, és egy csontvelőgyulladás következtében kicsavarodott a jobb lába, amit a műtéti kezelés sem tudott helyrehozni.

Egész életében sántított, és mivel nem tudott részt venni az osztálytársaival való játékban, kénytelen volt a saját útját járni. Falta a könyveket, és tizenévesen megbirkózott az orosz irodalom jelentős részével is. Fizikai gyengeségét lelkiismeretes tanulással kompenzálta, és osztályelsőként végzett. Mivel egészségügyi okokból katona nem lehetett, 1917-ben beiratkozott az egyetemre, irodalomból diplomázott, majd négy évvel később doktori címet szerzett (a disszertáció akkoriban viszonylag rövid, néhány hónap alatt elkészíthető munka volt). Nyilvánvalóan büszke volt a tudományos eredményeire, ezért onnantól kezdve „Dr. Goebbels" néven ismerték.[4]

Goebbels családi háttere hagyományosan konzervatív volt. A diákévei alatt Goebbels jobbra kezdett tolódni, miközben több egyetemet is megjárt Bonnban, Würzburgban, Freiburgban, Münchenben és Heidelbergben. Németországban teljesen átlagos volt, hogy a diákok az egyetemi éveik alatt többször is átkerültek egyik egyetemről a másikra. Ezért bizonyára hatással volt rá az akkori diákság szélsőségesen nacionalista hangulata. Nemzedékéhez hasonlóan ő is megpróbálta jóvátenni, hogy az első világháborúban nem harcolhatott Németországért, bár ennek oka nem a kora, mint inkább a fizikai állapota volt. A Rajna-vidéket az 1920-as években megszállták a szövetséges erők, ami a helyi lakosság körében ellenszenvet keltett. 1923-ban Goebbels rövid ideig banki alkalmazottként talált munkát, de hamarosan elbocsátották. Egyre inkább antiszemita nézeteket vallott, és az akkori Németország gyengeségét, zűrzavarát, széthúzását és szegénységét a „zsidók" meg nem határozható, de általánosan rosszindulatú befolyásának tulajdonította. Folyamatosan írt: kiadatlan színdarabokat és regényeket, és egyre gyakrabban cikkeket a sajtó számára. Anyagilag azonban még mindig az apjától függött, és úgy érezte, hogy sodródik, és nincs világos jövőképe. A korai Weimari Köztársaság inflációs éveiben az egyetemeket sújtó gazdasági válság lehetetlenné tette számára a karrierépítést. Nem meglepő, hogy neheztelt a befutott középosztályra és az akadémiai világra, amelyhez nem tudott csatlakozni.[5]

Ez idő tájt Goebbels sok szocialista irodalmat olvasott, többek között Karl Marxot, August Bebelt és Rosa Luxemburgot, de az általános irányvonaltól eltekintve, többnyire unalmasnak találta az írásaikat. A „szocializmus" számára a populista nacionalizmus egyik formája volt, és nem tett semmit annak érdekében, hogy kidolgozza, mit jelent ez a politika szempontjából. Még mindig sodródott, és a saját problémáira kereste

a választ, amelyet Adolf Hitlerben és a náci pártban talált meg. Goebbelst felvillanyozták az 1923. novemberi müncheni sörpuccsról szóló jelentések és Hitler nacionalista önigazolása az ezt követő perben. Egyre többet olvasott a nácizmusról, ugyanakkor kritizálta az ultranacionalisták idősebb generációját, mivel azt begyöpösödöttnek és energiátlannak látta. Hitler, lelkendezett, egyértelműen őszinte, „német lelkű" ember, és ő fogja kivezetni Németországot az idegen megszállás megaláztatásából.[6] „Az elmúlt évek kétségbeesése és lehangoló szkepticizmusa helyett – írta naplójába – újra felébredt a nemzetbe és a német szellembe vetett hitem."[7] A *Mein Kampf*ot első megjelenésekor elolvasta, és el volt ragadtatva: „Ki ez az ember? Félig plebejus, félig isten!" Goebbels végül 1925 novemberének elején, egy braunschweigi regionális pártgyűlésen találkozott Hitlerrel: „Született néptribunus – magasztalta. – Az eljövendő diktátor." November 20-án ismét találkoztak: „Mennyire szeretem őt! Micsoda ember!" Goebbels rajongása azonnal személyes és feltétel nélküli volt.[8]

Mégis voltak potenciális különbségek a két politikus gondolkodásában. Goebbels és szövetségesei kiszorították az északnyugat-németországi regionális párt meglévő vezetőségét, és egy új szervezetet hoztak létre, amelyben ő „üzleti vezető"-ként működött. Hitler érthető módon gyanakvó volt ezzel a csoporttal szemben, amely a politikai színtérről való kényszerű távolléte alatt alakult ki. Különösen, mivel Goebbels a Szovjetuniót potenciális szövetségesnek tekintette, míg Hitler úgy gondolt rá, mint egy zsidók által irányított bűnbandára, amelyet meg kell semmisíteni, hogy szabaddá tegyék a terepet Kelet-Európa német gyarmatosítása előtt. 1926. február 14-én, egy bambergi pártkonferencián, Hitler kétórás beszédben ítélte el Goebbels nézeteit. A náci vezető azzal is megdöbbentette, hogy ellenezte a továbbra is az egykori német fejedelmek birtokában lévő, kiterjedt birtokok elkobzásáról szóló népszavazás ötletét. A magántulajdont, hangsúlyozta a Führer, tiszteletben kell tartani. Goebbels azon tűnődött, hogy Hitler reakciósnak tekinthető-e, vagy sem. „Életem egyik legnagyobb csalódása – írta naplójában. – Már nem hiszek teljesen Hitlerben. Ez szörnyű. Elvesztettem a belső meggyőződésemet. Már csak félig vagyok az, aki voltam."[9]

Hitler annak tudatában, hogy milyen veszélyt jelent a párt egységére nézve az északnyugat-német csoport, bűbájoffenzívát indított: meghívta Goebbelst Münchenbe, egy autót bocsátott a rendelkezésére, virágot küldött neki, és 1926 tavaszán és kora nyarán egy sor találkozó során

megnyerte magának. Ezzel elérte a kívánt hatást: leválasztotta Goebbelst a kollégáiról, és még jobban elmélyítette az alárendeltségét. „Egy zseni – írta Goebbels Hitlerről a naplójába. – Az isteni végzet természetes alkotóeszköze." Teljesen átállt Hitler nézeteire azokban a témákban, amelyek korábban elválasztották őket. A Führer, Goebbels sikerére építve, őt nevezte ki Berlin gauleiterévé (tartományi vezetőjévé). A problémás északnyugati szövetséget feloszlatták.[10] 1926. november 9-én Goebbels Berlinbe utazott, hogy átvegye az új feladatkörét. Hitler egy jelentős körzetet bízott rá, amely messze túlnyúlt Németország fővárosának határain. De a náci pártban nem volt minden rendben. Belső viták és személyes rivalizálások gyengítették, és sokan támogatták a Strasser fivéreket – Gregort és Ottót –, akik a nemzetiszocializmus „baloldali" irányzatát képviselték. Goebbels azonnal lépett, hogy átvegye az irányítást a berlini pártszervezeten belül. Ezzel egyidejűleg intenzív propagandakampányt indított beszédek, röplapok és plakátok segítségével, valamint a *Der Angriff* (A támadás) című, általa szerkesztett újságon keresztül, amelyet gyakran betiltottak szélsőséges nyelvezete és a benne lévő személyeskedő sértegetések miatt. Úgy tűnt, soha nem lesz vége a Goebbels ellen indított, végtelen számú büntetőeljárásnak. Kiváló szónok volt, beszédeit alaposan begyakorolta, és ügyesen változtatta a hangnemet és a hanglejtést, hogy mindvégig lekösse a hallgatóságát. Sok más náci szónoktól eltérően, ő nem dühöngött és nem kiabált, mindig kordában tartotta magát, és gondosan kiszámította, milyen hatást akar elérni a szavaival. Propagandamódszereit jelentős mértékben a kereskedelmi reklámipartól kölcsönözte: az egyszerű üzeneteket hangsúlyozta, amelyeket világosan fogalmazott meg, ütős szlogenekkel és hatásos képekkel fejezett ki. Ezeket utcai erőszakos akciókkal egészítették ki, amelyek célja a város közterületein mindenütt jelen lévő kommunista és szociáldemokrata félkatonai erők feletti uralom megszerzése volt. Verekedések, sebesülések, sőt lövöldözések is előfordultak.[11]

Goebbels gátlástalan, szenzációhajhász módszerei hamarosan felkeltették nemcsak a közvélemény, hanem a rendőrfőnök, a szociáldemokrata Karl Zörgiebel figyelmét is, aki 1927. május 5-én betiltotta a berlini pártot. Magát Goebbelst augusztus végén eltiltották a nyilvános beszédektől. 1928. február végén hat hét börtönbüntetésre ítélték, mert néhány hónappal korábban egy náci gyűlésen egy heccelő megverésére buzdított. Sok más politikai bűnözőhöz hasonlóan azonban ő is részesült a Birodalmi Gyűlés által elfogadott amnesztiában, és nem kellett letöltenie

a büntetését. Bár további büntetőeljárások indultak ellene, a berlini párt betiltását az 1928. május 20-án tartott birodalmi választások előtt feloldották. A párt a szavazatok mindössze 2,6 százalékát szerezte meg – Berlinben 1,6 százalékot –, de Hitler Goebbelst az országos jelöltlista élére helyezte, így megválasztották, és Reichstag-képviselőként mentességet kapott a büntetőeljárás alól. A következő hónapokban a Goebbels által nyíltan bátorított barnainges erőszak egyre több fegyveres összecsapáshoz vezetett a kommunista félkatonai erőkkel szemben. 1930 januárjában két kommunista lelőtte otthonában a fiatal barnainges vezetőt, Horst Wesselt, aki néhány héttel később belehalt a sérüléseibe. Goebbels azonnal egyfajta vallási kultuszt épített Wessel köré, mártírként ábrázolta őt, és a Wessel által írt „Die Fahne hoch!" („Emeljétek fel a zászlót!") című dalt a náci párt hivatalos himnuszává nyilvánította.[12]

Goebbels kulcsszerepet játszott abban a propagandában, amely 1930-ban hozzájárult a nácik választási áttöréséhez, amikor is 107 mandátumot szereztek a Birodalmi Gyűlésben. Erre a sikerre építve, Hitler támogatásával a náci párt propagandafőnökévé lépett elő. Más vezető személyiségekkel ellentétben azonban nem rendelkezett biztos bázissal a pártban, és szinte teljesen Hitler jóváhagyásától függött. Goebbels nem volt „narcisztikus", ahogy egyesek állították; nem önmagába volt szerelmes, hanem Hitlerbe. Az 1930-as évek elején a két férfi kapcsolata nagyon szoros lett. A katalizátor az a nő volt, aki Goebbels felesége lett: Magda Quandt. Az 1901. november 11-én született Magda magasan képzett, jómódú családból származott, és határozottan jobboldali nacionalista nézeteket vallott. 1921-ben férjhez ment egy jóval idősebb férfihoz, Günther Quandt gyároshoz, akitől született egy fia, Harald, de a pár nyolc évvel később elvált, miután a nő viszonyt kezdett egy diákkal. A megegyezést követően Magda jelentős önálló vagyonnal rendelkező nő lett. 1930-ban Berlinben belépett a náci pártba, ahol az év vége felé megismerkedett Goebbelsszel.[13]

Goebbelsnek erős volt a szexuális indíttatása, és az 1920-as évek során számos viszonyt folytatott, hol komolyabbat, hol kevésbé komolyat, de Magda személyében végül rokon lélekre talált. Amikor azonban bemutatta őt Hitlernek, hamar kiderült, hogy a pártvezér is el van ragadtatva tőle. Goebbelst féltékenység és gyanakvás emésztette. A helyzet nyilvánvalóan nem tarthatott sokáig, és Magda, hogy véget vessen az áldatlan helyzetnek, előrehozta az esküvőjük tervezett időpontját 1931. december 19-re, és erről személyesen tájékoztatta Hitlert. „Hitler visszavonult – írta

Goebbels a naplójában. – Tényleg nagyon magányos. Nincs szerencséje a nőkkel." Ők hárman megegyeztek: a társasági életben jártas, jó megjelenésű és az előkelő társaságban otthonosan mozgó Magda továbbra is Goebbels felesége marad, de a nyilvánosság előtt Hitler plátói kísérőjeként fog működni, ha úgy érzik, hogy az alkalom megkívánja. „Mi mindhárman jók leszünk egymással – írta Goebbels. – A leghűségesebb barátunk akar lenni... Amikor ilyen megjegyzéssel távozik tőlünk, kicsit rossz a lelkiismeretem. De sok szerencsét kíván nekem, és nagy, csodálkozó szemében könnyek csillognak." Hitler a megállapodást követően rendszeres látogatója lett a Goebbels-háznak, míg a maguk részéről Joseph és Magda azzal jelezték a náci vezérhez való közelségüket, hogy minden gyermeküknek H-val kezdődő nevet adtak: Helga, Hildegard, Helmut, Holdine, Hedwig és Heidrun.[14]

A nácik 1932 júliusában, az országos választások eredményeként a Birodalmi Gyűlés legnagyobb pártjává léptek elő. Goebbels propagandakampánya a Hitler személyére összpontosító novemberi választásokon azonban nem hozta meg a kívánt hatást. A párt akut pénzhiánya is korlátozta a kampány méretét. A náci szavazatok 4 százalékkal csökkentek. Ugyanakkor, amint láttuk, éppen azért, mert ezek miatt a problémák és a Gregor Strasser lemondásához vezető belső viszálykodás miatt gyengébbnek tartották a náci pártot, a Hindenburg elnök körüli konzervatívok köre 1933. január 30-án megszervezte Hitler birodalmi kancellárrá való kinevezését egy olyan kabinetben, amelyben képviselőik Franz von Papen vezetésével a mandátumok többségét birtokolták. Goebbels ezt „nemzeti forradalom"-ként állította be, amelyet a barnaingeseknek és a náci szimpatizánsoknak a Brandenburgi kapun és Berlin központjában áthaladó hosszú fáklyás felvonulása koronázott meg aznap este.[15]

Ahogy a nácik kezdtek megerősödni a kormányban, Goebbels kihasználta a kedvezőbb pozíciójukat és anyagi helyzetüket, és hatalmas propagandakampányt indított az 1933. március 5-i választásokra. Az 1933. február 28-i Reichstag-tűzrendelet után azonban, amely súlyosan korlátozta az ellenzéki pártok tevékenységét, a nácik nem tudtak jelentős győzelmet aratni, és a szavazatok mindössze 44 százalékát szerezték meg. Mégis, a konzervatív koalíciós partnerek által elért 8 százalékkal, valamint a fenyegetések, ígéretek és erőszak kombinációjával március 23-án sikerült megszerezniük a Birodalmi Gyűlésben a szavazatok kétharmadát, amelyre az alkotmány módosításához szükség volt, hogy Hitler kabinetje

anélkül hozhasson rendeleteket, hogy ehhez a törvényhozás vagy az elnök jóváhagyására lett volna szükség.[16]

Hitler ekkorra már teljesítette a választás előtt Goebbelsnek tett ígéretét, és 1933. március 14-én kinevezte őt az újonnan létrehozott Népfelvilágosítási és Propagandaminisztérium élére. Goebbels lelkesen megragadta az ezzel járó lehetőségeket. A következő hónapokban azt hirdette, hogy a propaganda célja az, hogy megnyerje a német népnek azt a 48 százalékát, amely március 5-én nem szavazott a kormánykoalícióra. A média „koordinálására" törekedett, részben rendeletekkel, részben azzal, hogy a pártvállalatok átvették a független kiadókat, részben pedig erőszakkal fenyegetőzött azokkal szemben, akik vonakodtak engedelmeskedni. A Propagandaminisztérium égisze alá kerültek nemcsak az adminisztrátorok, hanem a művészeti galériák igazgatói, a zenekarok és operatársulatok, a színházak, újságok és folyóiratok, a könyvkiadók és még sok minden más is. Goebbels létrehozta a Birodalmi Kultúrkamarát számos alosztállyal (Zenei Kamara, Irodalmi Kamara stb.), melyekhez kötelező volt csatlakozni mindenkinek, aki a hivatását gyakorolni kívánta, de sem zsidók, sem a rezsim ismert ellenfelei nem léphettek be.[17]

Goebbels ellenőrzése a kultúra és a média felett azonban korántsem volt teljes. Kudarcot vallott azzal a kísérletével, hogy elragadja a nagy újságokat Max Amanntól, aki az Eher Verlagot, a náci kiadóházat vezette. Meg kellett küzdenie Otto Dietrich náci sajtófőnökkel, aki időnként önálló álláspontot képviselt, és saját sajtóanyagokat adott ki. Hitler visszautasította Goebbels próbálkozásait, hogy bezárassa a *Frankfurter Zeitung*ot, a korábban liberális napilapot, ahol az újságírók gyakran burkoltan kritizálták a nácikat, mivel nagyra értékelte a lap nemzetközi tekintélyét, és úgy gondolta, hogy fennmaradása segít a rezsim kedvező külföldi megítélésében. Goebbels nem tudta átvenni a német múzeumok irányítását sem, és meg kellett küzdenie az Oktatási Minisztériummal, a Munkafront kulturális szervezetével, ami „Erő az öröm által" (Kraft durch Freude) néven működött, és a náci állam számos más intézményével. És ott volt Alfred Rosenberg, akinek a Német Kultúráért Küzdő Liga nevű szervezete könyörtelen háborút folytatott a modernizmus ellen, amelyhez Goebbels lazábban viszonyult. Hitler, aki osztotta Rosenberg nézeteit, mindent megtett, hogy meggyőzze propagandaminiszterét a modern művészet „elfajzottságáról", és megdöbbenésének adott hangot, amikor egy látogatása során Emil Nolde expresszionista művész festményét találta Goebbels lakásának falán (noha Nolde maga

is a náci párt teljes jogú tagja volt). Mint minden másban, Goebbels ezen a téren is beállt a sorba, sőt 1937-ben Münchenben nyilvános kiállítást rendezett „Elfajzott művészet" címen.[18]

Goebbels Hitler nyomán az „elfajzott" művészetet és zenét a „zsidó" felforgató szellemnek tulajdonította. A Harmadik Birodalom kezdettől fogva számos intézkedést vezetett be Németország zsidó lakossága ellen. 1933. április 1-jén országos bojkottot szervezett a zsidó tulajdonban lévő üzletek és vállalkozások ellen, melynek során barnaingesek bojkottfeliratokat ragasztottak az ablakokra és fenyegetően beálltak a helyiségek elé. Nem arattak nagy sikert: sok vásárló, különösen a törzsvendégek, így is, úgy is bementek. 1933. május 10-én, a Harmadik Birodalom leghírhedtebb kulturális vandalizmusa során német diákok összegyűjtötték a könyvtárakból a pacifista, marxista, liberális és egyéb „felforgató" könyveket, köztük különösen a zsidó szerzők könyveit, és tizenkilenc egyetemi város főterén máglyára dobták őket. Goebbels részt vett a berlini könyvégetésen, hogy jóváhagyja ezt a „németellenes szellem elleni tett"-et, és kijelentette: „Véget ért a szélsőséges zsidó értelmiség korszaka. A német forradalom áttörése ismét szabaddá tette a német úton járást. [...] Itt a novemberi köztársaság szellemi alapja a földbe süllyed; de ebből a roncsból diadalmasan fog felemelkedni az új szellem főnixe."[19]

A „nem német szellem" alatt természetesen a „zsidó"-t értette, függetlenül attól, hogy a szóban forgó személyek valóban zsidók voltak-e, vagy sem. Goebbels gyakorlatilag minden alkalommal igazolta a rezsim antiszemita politikáját, és többször sürgette Hitlert, hogy haladjon vele. „Ismét hatalmas előrelépést teszek a zsidókérdésben a bolsevizmussal kapcsolatban – jelentette ki például 1937. február 11-én. – A Vezér lelkes" – tette hozzá. Hitler jóváhagyásával ő szította az erőszakos zsidóellenes zavargásokat, amelyek 1935 júniusában a Kurfürstendammon, Berlin egyik prominens bevásárlóutcáján törtek ki. („A zsidóság ma ismét minden utcában érvényesülni próbál" – panaszolta június 30-án egy regionális pártgyűlésen, majd július 15-én a *Der Angriff* című lapjában tovább uszított.) A rendbontás azonban ártott a rezsim külföldi megítélésének, mégpedig egy olyan kényes időszakban, amikor az 1936-os berlini olimpiáig alig volt hátra egy év, ezért Hitler úgy döntött, hogy pontot tesz az ügy végére, és szeptemberben bevezette a hírhedt nürnbergi faji törvényeket, amelyek megfosztották a német zsidókat állampolgárságuktól.[20]

Bár Goebbels feleségével, Magdával együtt személyesen közel állt Hitlerhez, a rendszer kulcsfontosságú döntéseiben általában nem vett részt.

Kimaradt az összeesküvésből, amely Ernst Röhm barnainges vezető és mintegy 200 másik ember meggyilkolásához és letartóztatásához vezetett 1934. június 30-ról július 1-jére virradó éjjel. Az eseményt megelőző hetekben Goebbels teljes mértékben arra összpontosított, hogyan fékezze meg a konzervatív alkancellárt, Franz von Papent és a „reakciósok"-at. De mint mindig, most is meghunyászkodott, és propagandarohamot indított, hogy a médiában igazolja a történteket a német nép előtt, azt állítva, hogy minden törvényesen zajlott, pusztán mert Hitler rendelte el.[21] Az olyan jelentős külpolitikai kérdésekben, mint a Rajna-vidék 1936-os remilitarizálása vagy Ausztria 1938-as annektálása, Goebbelst kizárták a döntéshozatali folyamatból, és csak akkor vett részt benne, amikor a német és a nemzetközi nyilvánosság előtt igazolni kellett a végeredményt. Bár többször is megvitatta Hitlerrel a cseh kormánnyal szembeni hatalmas médiakampányt, amelyet 1938 őszén indított Csehszlovákia ellen az országnak a müncheni megállapodás értelmében történő feldarabolásának előestéjén, illetve a Lengyelország ellen az 1939. szeptemberi invázió előkészítéseként indított kampányt, Goebbels a tényleges politikai döntések részleteiben és ütemezésében nem vett részt.[22]

Bár Goebbels igyekezett a nyilvánosság előtt a szerénység és a pénzügyi tisztesség képét mutatni, miniszteri állásából jelentős jövedelemre tett szert, és igen bőkezű költségtérítést kapott Hitlertől. Ebből a pénzből drága autók és motorcsónakok gyűjteményét halmozta fel, és két egymás melletti villát vásárolt Schwanenwerder szigetén, a Berlintől nyugatra fekvő wannseei tónál. Az egyiket erősen áron alul vette egy zsidó bankártól, akit Goebbels egyik barátja, a berlini rendőrfőnök kényszerített az ingatlan értékesítésére. Goebbels berlini rezidenciáját 2,5 millió márkáért újították fel. 1936-ban Berlin városa költségmentes használatra átadott neki egy másik nagy villát a fővárostól északra fekvő Bogensee partján, amelyet a legpazarabb stílusban építtetett át. A harminc szobával, negyvenszobás kiszolgálóépülettel, számos autónak helyet adó garázzsal és egy magánmozival rendelkező hatalmas villa több mint 2,3 millió birodalmi márkába került, amit Goebbels részben úgy fizetett ki, hogy eladta az állami médiavállalatnak (noha a villa valójában nem volt a tulajdonában).[23]

Anyagi sikerei ellenére Goebbels nem ápolt harmonikus kapcsolatot a feleségével, Magdával. A gyakori veszekedéseik miatt elhidegült propagandaminiszter szenvedélyes viszonyba kezdett a huszonegy éves cseh színésznővel, Lída Baarovával, akivel 1936 júniusában, harminckilenc évesen

ismerkedett meg.* Magda, akit megdöbbentett ez a fordulat, elmondta Hitlernek, aki ragaszkodott ahhoz, hogy vessenek véget a viszonynak. Nem volt hajlandó elveszíteni Magdát, mint nyilvános női társát, márpedig le kellett volna róla mondania, hogy elkerülje a szóbeszédet, amennyiben a pár külön költözött vagy elvált volna. Ez volt, vallotta be Goebbels a naplójában, „életem legnehezebb időszaka". Mint mindig, most is engedett Hitlernek, és 1938 októberének utolsó napjaiban véget vetett a kapcsolatnak, felismerve talán, hogy a diktátor udvarában betöltött pozíciója szinte teljes mértékben ettől a kapcsolati háromszögtől függött.[24] Amikor egy fiatal lengyel zsidó lelőtt egy tisztviselőt a párizsi német nagykövetségen, megtorlásul azért, mert az előző hetekben szüleit 18 000 másik lengyel zsidóval együtt kiutasították Németországból, Goebbels, talán abban a reményben, hogy újra Hitler kegyeibe férkőzik, felkorbácsolta az antiszemita gyűlöletet a médiában. Amikor a tisztviselő belehalt a sérüléseibe, Goebbels megszerezte Hitler jóváhagyását egy országos pogromhoz, amelynek során 7500 zsidó ingatlant romboltak le és több mint 1000 zsinagógát égettek porig. Hitler személyes utasítására mintegy 30 000 zsidó férfit hurcoltak el koncentrációs táborokba, és legalább kilencvenegy zsidót, de minden valószínűség szerint sokkal többet meggyilkoltak a pogrom elkövetői, barnaingesek és SS-legények, akik civil ruhába öltöztek, hogy alátámasszák Goebbels propagandájának irányvonalát, miszerint mindez a zsidók elleni népharag „spontán" kitörése volt. „Az egész nemzet fel van háborodva" – jelentette elégedetten másnap reggel.[25]

Goebbels elsődleges szerepe a következő években az volt, hogy a nyilvánosság számára igazolja Hitler háborús agresszióját, majd az európai zsidók kiirtását. Hamis állításokat terjesztett a német nemzetiségűek lengyelek által elkövetett bántalmazásáról egy propagandaakció keretében, amely abban csúcsosodott ki, hogy a német határ közelében lévő gleiwitzi rádióállomás ellen megrendezett „lengyel" támadást intézett,

* Lída Baarová (1914–2000) eredeti neve: Ludmila Babková. Ellentétben Leni Riefenstahllal vagy az ideális árja nő megtestesítőjének tartott svéd Kristina Söderbaummal (a rendező Veit Harlan harmadik felesége), nem a filmjei kompromittálták, hanem a Goebbels által kezdeményezett, két évig tartó privát szerelmi viszony. A háború után Csehszlovákiában őrizetbe vették, és kollaborációval vádolták. Másfél éves fogsága alatt édesanyja meghalt, húga, a szintén színésznő Zorka Janů (1921–1946) pedig öngyilkos lett. Baarovát bizonyítékok híján szabadon engedték. Játszott Federico Fellini *A bikaborjak* (1953) című korai filmjében is. 1958-ban filmezett utoljára, egyik utolsó filmje az 1956-os magyar forradalomról szóló spanyol dráma, *A vér rapszódiája* (1958) volt. – *A szerk.*

lengyel egyenruhába öltöztetett koncentrációs tábori foglyok segítségével, akiket aztán megöltek, holttestüket pedig „bizonyíték"-ként szerteszét hagyták, hogy egy propagandacsoport fényképeket készíthessen róluk.[26] Franciaország 1940 nyarán elszenvedett veresége után Goebbels részletes utasításokat adott ki a berlini nyilvános ünnepségekre vonatkozóan: a munkások délután szabadnapot kaptak, és felsorakoztak a kijelölt helyükön a felvonulási útvonal mentén, amelyet előző este a zászlófüzérek és lobogók kihelyezésére odarendelt 8000 ember díszített fel, miközben több teherautónyi virágot szórtak szét azokon az utcákon, amelyeken Hitler menete végighaladt. Goebbels el volt ragadtatva a látványtól, mintha elfelejtette volna, hogy mindezt a saját minisztériuma rendezte, és így lelkendezett: „A Führer nem máson, mint virágokon halad végig. A mi népünk, a mi csodálatos népünk!"[27]

A háború első felében Goebbels mindent megtett, hogy megerősítse a német népnek a végső győzelembe vetett hitét. Személyesen is részt vett egyes filmek, köztük az antiszemita *Jud Süss* (1940) és az angolellenes *Ohm Kruger* (1941) megalkotásában, melyek mindegyike dicséretben részesült a magas minőségű értékteremtésért, és sok időt töltött a fanatikusan antiszemita film, *Az örök zsidó* (1940) nyers vágásaival, amelyben a varsói gettóban készült felvételek mellett nyüzsgő patkányokat is bemutatnak. Ez a film még a náci Németországban élő lakosság számára is túl nyersnek és szélsőségesnek bizonyult. Miután megnézte, Goebbels így nyilatkozott: „Ezeket a zsidókat meg kell semmisíteni". Ebben is Hitler iránymutatását követte, miután a diktátor nyilvánosan bírálta a német filmipart, amiért az szerinte „nem nyúlt a zsidó bolsevikokhoz".[28]

Az ilyen propaganda közvetlenül befolyásolta a német zsidókkal kapcsolatos politikát. Goebbels, aki még mindig Berlin gauleitere volt, 1940–41 folyamán jelentős szerepet vállalt a német zsidók fővárosból való kiutasításának megszervezésében. A zsidó nép – mondta 1941. december 1-jén a fegyveres erők, a Munkafront, a párt és más intézmények vezető személyiségeinek találkozóján – „annak a megsemmisítésnek a fokozatos folyamatát szenvedi el, amelyet nekünk szánt... A szimpátia vagy akár a sajnálat teljesen idejétmúlt". Úgy tűnik, valóban úgy vélte, hogy egy zsidó világ-összeesküvés szervezi a britek, 1941 közepétől pedig a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok Németország elleni akcióit, és propagandaüzeneteit úgy fogalmazta meg, hogy Churchillt, Rooseveltet és Sztálint a német fajt mindenáron kiirtani akaró zsidók bábjainak állította be. A zsidók mintegy 60 százalékát „meg kell semmisíteni" – írta

naplójába 1942. március 27-én –, míg a többi 40 százalékot halálra kell dolgoztatni. „A zsidókat barbár módon büntetjük, az biztos, de ezt teljesen megérdemlik." A könyörtelen zsidóellenes propaganda célja nemcsak az volt, hogy igazolja a megsemmisítési programot a német nép előtt, hanem az is, hogy azt előremozdítsa.[29]

1942 elejére azonban a német háborús erőfeszítések mintha lelassultak volna. A Vörös Hadsereg és a kemény orosz tél miatt megtorpant német haderő, amelyről Hitler és Goebbels azt feltételezték, hogy könnyedén összezúzza majd a szovjet rendszert, szó szerint halálra fagyott. Goebbels nyilvános mentőakciót szervezett, a német polgárok téli ruhákat adományoztak, hogy segítsenek fenntartani a csapatok harci kedvét. Az 1942-es év folyamán újraindult a németek keleti előrenyomulása, de a tél beköszöntével ez is megállt, és a Vörös Hadsereg hatalmas bekerítő hadmozdulata a szimbolikus jelentőségű Sztálingrád előtt elvágta a németek és szövetségeseik utánpótlását: a maradék hadtest 1943 elején adta meg magát. Ettől kezdve Goebbels propagandakiadványai egyre inkább a német katonák önfeláldozását hangsúlyozták, és a háborút a zsidó-bolsevik hordák ellen vívott, a nyugati civilizáció megőrzéséért folytatott harcként ábrázolták. Ahogy romlott a katonai helyzet, úgy buzdította otthon a német népet a háború megnyerésére irányuló erőfeszítések megkettőzésére. A leghírhedtebb az 1943. február 18-án, a berlini Sportpalastban, a fanatikus támogatók hatalmas tömege előtt tartott színpadias megjelenése volt, amikor az „Igen!" kiáltásokra, mennydörgő taps kíséretében azt kiáltotta: „Akarjátok-e a totális háborút?... Totálisabbat és radikálisabbat, mint amilyet ma el tudunk képzelni?"[30]

Mindez persze hamisan csengett. A német hadigazdaság már így is annyira feszítetten működött, hogy aligha volt lehetőség tovább növelni a kapacitást, és ezt az egyszerű németek is tudták. Néhány szimbolikus akcióra sor került ugyan, például a kávéházak bezárására, de ezek közül sok hamarosan új néven nyílt meg újra. A színházakat, koncerttermeket és operaházakat a „totális háború" intézkedéseinek részeként bezárták, de a bombatámadások által okozott károk 1944 folyamán amúgy is véget vetettek a városok kulturális életének. Ahogy a Vörös Hadsereg kelet felől nyomult előre Németország irányába, Goebbels atrocitáspropagandát sugárzott, hogy igyekezzen megszilárdítani az emberek kitartási szándékát. Ennek nem sok hatása volt. Jelentős erőforrásokat ölt a *Kolberg* című pazarul elkészített filmbe, amelynek középpontjában egy német város és lakosságának franciákkal szembeni ellenállása

állt a napóleoni háborúk idején. A filmet 1945. január 30-án mutatták be, de már túl későn. A Biztonsági Szolgálat jelentései szerint Sztálingrád után egyre erősödött az emberek pesszimizmusa, sőt kétségbeesése, amelyet a következő hónapok során a nyugati szövetségesek egyre hatékonyabb bombatámadásai csak tovább mélyítettek. Miután Hitler kinevezte „a totális háború meghatalmazottjá"-vá, Goebbels megújult lendülettel igyekezett a gyorsan fogyatkozó fegyveres erőket friss újoncokkal feltölteni. Bár naplóiban feljegyzett néhány sikert, ez végül reménytelen feladatnak bizonyult, ami részben Goebbels riválisai miatt volt így, mert korlátozták őt a munkaerő mozgósítása terén. Ilyen volt például Speer, akinek saját tervei voltak, és Hitler sem volt hajlandó elmenni a végsőkig, például a nők mozgósításával.[31]

A háborús évek alatt Goebbels valamennyire helyrehozta a Führerrel való kapcsolatát, amelyet a háború előtti házassági válság kissé megrendített, és jórészt helyreállt a Hitler és a Goebbels család közötti korábbi közelség. „Amikor Hitlerrel beszélgetek – jegyezte meg Goebbels 1945. március 15-én –, azt érzem: »Igen, igaza van. Minden, amit mond, igaz.«" Támogatta Hitler hírhedt „Néró-parancs"-át, amely Németország gazdasági erőforrásainak megsemmisítésére irányult a szövetségesek inváziójával szemben, és továbbra is osztotta vezére végső győzelembe vetett vak hitét. Amikor ez is összeomlott, Joseph és Magda Goebbels úgy döntöttek, hogy csatlakoznak Hitlerhez a Birodalmi Kancellária alatti bunkerben, annak ellenére, hogy a kancelláriaminiszter arra kérte őket, hogy máshol keressenek menedéket. Miután Hitler öngyilkosságot követett el, és Goebbelst nevezte meg utódjának birodalmi kancellárként, a házaspár rávette Helmut Kunz SS-fogorvost, hogy adjon morfiumot hat gyermeküknek, majd vagy Kunz, vagy Hitler orvosa, Ludwig Stumpfegger ciánkapszulát tett a szájukba, ami a gyerekek azonnali halálát okozta.[32]

Magda Goebbels már korábban így írt első házasságából származó felnőtt fiának, az olaszországi hadifogolytáborban sínylődő Harald Quandtnak, a légierő tisztjének:

> „A Führer és a nemzetiszocializmus utáni világban nem lesz érdemes élni, ezért elvettem a gyermekeim életét. Túl drágák ahhoz, hogy elviseljék, ami ezután következik, és a kegyelmes Isten meg fogja érteni a szándékomat, hogy kiszabadítom őket innen. Nekünk most már csak egy célunk van, a Führerhez való, halálig tartó hűség. Az, hogy az életünket vele együtt fejezhetjük be, a sors olyan kegyelme, amelyet soha nem mertünk remélni."[33]

Miután meggyilkolták a gyermekeiket, a házaspár kabátot vett, és felment a Birodalmi Kancellária kertjébe, ahol ráharaptak egy-egy ciánkapszulára. Előzetes utasításra két SS-katona felment, lelőtték őket, hogy megbizonyosodjanak a halálukról, majd benzinnel lelocsolták, és felgyújtották a holttesteket. A holttestek teljes elégetéséhez azonban nem volt elég benzin, így a Vörös Hadsereg katonái könnyen felismerték őket, amikor nem sokkal később beléptek a kertbe.[34]

Goebbels részletes naplót vezetett 1923 óta, eleinte főként az önkifejezés eszközeként személyes válságok idején, majd újságírói esszék és riportok első vázlataként. Idővel egyes részeket átdolgozott, hogy publikálhassa. A *Kampf um Berlin* (Küzdelem Berlinért, 1931) című könyvet a *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei* (A Kaiserhoftól a birodalmi kancelláriáig, 1934) követte, amelyben a náci párt kormányra jutását taglalta. 1936-ban jövedelmező szerződést kötött a náci párt fő kiadójával, Max Amann-nal, hogy a naplójegyzeteket húsz évvel a halála után kiadják. 1941-től egy titkárnőnek diktálta a napi naplóbejegyzéseket, így azok kevésbé személyes jellegűek, sokkal inkább a nyilvánosságnak szólnak. Ami a mindennapi életét illeti, a naplók többnyire tényszerűen igazak. Goebbels naplója voltaképpen a náci mozgalom és a Harmadik Birodalom történetének egyik legfontosabb forrását képezi.[35]

1944 novemberében felismerte, hogy a háborút elvesztették, ugyanakkor nagyon szerette volna, ha a naplók megmaradnak az utókor számára, ezért mikrofilmre vette és üveglemezekre sokszorosította azokat, amelyeket Berlin mellett, Potsdamban temetett el. Itt fedezték fel a háború után a szovjetek, és a moszkvai szovjet titkosszolgálati archívumba szállították őket. A rendszerváltás után Elke Fröhlich, a müncheni Kortárs Történeti Intézet történésze találta meg a másolatokat, és heroikus erőfeszítések árán átírta és huszonkilenc kötetben kiadta azokat. Az utolsó kötet 2008-ban jelent meg nyomtatásban. Ezeknek a terjedelmes és rendkívül részletes naplóknak köszönhetően ma már többet tudunk Joseph Goebbelsről, mint bármely más vezető náciról. Kiderül belőlük, hogy gátlástalan, erőszakos, gyilkos hajlamú, önző ember volt, emésztette a kicsinyes féltékenység és a rivalizálási hajlam, de mindenekelőtt mélyen elköteleződött a mellett a paranoid antiszemitizmus mellett, amely az európai zsidók kiirtásához vezetett.[36]

Goebbels öngyilkossága jól illusztrálta, már amennyiben szükség van ennek illusztrálására, a Hitlertől való teljes függőségét, sőt a vele való teljes azonosulását. Már a Harmadik Birodalom korai időszakában

úgy határozta meg a propaganda feladatát, hogy meg kell hallgatnia a német nép lelkéből fakadó véleményét, majd felerősítve visszasugározni azt. Ennyi erővel azt is mondhatta volna, hogy a Hitler lelkéből fakadó véleményt kell meghallgatnia, és azt felerősíteni a német nép számára. Más szóval, Goebbels nem csupán alárendelte magát a náci vezérnek, hanem fontosnak tartotta, hogy megsejtse és megerősítse a szándékait, és arra ösztönözze a Führert, hogy megvalósítsa azokat. Végül is, ahogy Rudolf Hess mondta, Hitler volt Németország, és Németország volt Hitler. Miután kezdeti kételyei eloszlottak, Goebbels szenvedélyesen hitt Hitler nagyságában és sorsában. Az sem lehet kétséges, hogy őszintén hitt abban, hogy a zsidók globális összeesküvést szőttek Németország elpusztítására. Ez szolgáltatta a Goebbels által szabadjára engedett propagandisztikus hazugságözön és a példátlanul gátlástalan dezinformációs áradat alapját az előtt, hogy Hitler megteremtette volna a Harmadik Birodalmat, és azt követően is. Goebbels propagandataktikáját előszeretettel másolták és másolják a XXI. század populista politikusai – Donald Trumptól kezdve Orbán Viktorig –, hogy lejárassák és nevetségessé tegyék ellenfeleiket, illetve hogy félresöpörjék a hatalmukkal szembeni ellenállást, jóllehet a motivációikat tekintve ideológiailag minden bizonnyal kevésbé fanatikusak. Azzal, hogy a kritikusaira gúnyneveket aggatott, az ellenzék legitimitását elutasította, a kényelmetlenné váló igazságot letagadta, és a társadalmat olyan hatalmas, de valójában képzeletbeli veszélyekkel riogatta, amelyek egy feltehetően nagyszerű vezető fellépése nélkül mindent elpusztíthatnak, Goebbels olyan példát mutatott, amely jóval a halála után is követőkre talál.[37]

4.
A katona: Ernst Röhm

1929. január 5-én Ernst Röhm Buenos Airesből ötnapos vonatút után megérkezett a bolíviai fővárosba, La Pazba, a bolíviai hadsereg vezérkari főnöke, Hans Kundt tábornok kíséretében, aki a hosszú tengeri útra is elkísérte Hamburgból. Röhm a kinevezésével része lett a német katonai tanácsadók figyelemre méltó globális diaszpórájának, amely az 1920-as évek közepén érte el a csúcspontját. Miután a versailles-i békeszerződés értelmében a német hadsereg létszámát 100 000 katonára csökkentették, sok tiszt állás nélkül maradt a hazájában, míg a nacionalista kormányok a világ más részein a fegyveres erők professzionalizálására törekedtek. A német hadsereg az 1918-as vereség ellenére világszerte jó hírnévnek örvendett, és nagy számban álltak rendelkezésre német tisztek. Emellett akár biztosítani tudták új feletteseik számára a szükséges fegyver- és lőszerutánpótlást is. E jelenség talán leghíresebb példája Kínában volt, ahol a nacionalista vezető, Csang Kaj-sek 1928-ban Ludendorff tábornagy korábbi vezérkari főnökét, Max Bauer ezredest bízta meg egy katonai misszió vezetésével. De volt német katonai misszió Bolíviában is, ahol Kundt valójában már korábban is dolgozott mint a császári kormány által 1911-től a háború kitöréséig biztosított hivatalos katonai kiképzési program vezetője.[1]

Az első világháborús katonai szolgálat után Kundt visszatért Bolíviába, bolíviai állampolgár lett, és 1921-ben kinevezték egy szintén a hadseregben elhelyezkedett német tisztekből álló csoport élére. Bolívia és a szomszédos Paraguay között egyre fokozódott a feszültség a Gran Chaco nevű vitatott határterület miatt, amely a hírek szerint gazdag olajlelőhelyeket tartalmazott. Miután Kundtot 1926 és 1928 között Németországba száműzték a La Paz-i politikai intrikák miatt, Hernando Siles elnök visszahívta, hogy a fenyegető konfliktus miatt megerősítse a hadsereget. 1929 elején Kundt Röhmmel együtt visszatért La Pazba, hogy újra elfoglalhassa

a pozícióját. Röhm gyorsan megtanult spanyolul, amiben segítségére volt korábbi latinnyelv-tudása, és nekilátott a katonák kiképzésének. A két férfi azonban összeveszett, amikor Siles megpróbálta meghosszabbítani a hivatali idejét, és a hadsereg puccsot hajtott végre a demokrácia visszaállítása érdekében (ami a katonai puccsok esetében szokatlan, de úgy tűnik, valódi lépés volt). Bár Röhm a puccshoz vezető konfliktusokban semleges maradt, a puccsot követően a vezérkar főtanácsadójává nevezték ki. Amikor azonban később azt követelte, hogy hivatalosan is a vezérkari főnök helyettese legyen, a követelést elutasították, mivel addigra Kundt és a németek népszerűtlensége jócskán megnőtt. 1930 októberének közepén Röhm már úton volt vissza Németországba. A puccsista vezetőknek adott tanácsát, hogy keressenek megegyezést Paraguayjal, nem fogadták meg, így 1932-ben kitört a háború, és a bolíviaiak jelentős területi veszteséggel járó vereséget szenvedtek. Kundt és Röhm kiképzési programja nyilvánvalóan nem bizonyult kellően hatékonynak.[2]

Ernst Röhm később azt állította, hogy abban a reményben vállalta a bolíviai hadseregben való szolgálatot, hogy részt vehet a Paraguay elleni háborúban. A tettek embereként szerzett hírneve megelőzte őt, és olyan pletykák terjedtek, hogy köze volt a katonai puccshoz. Ezek a híresztelések azonban enyhén szólva is túlzóak voltak. Valójában soha nem érdekelte igazán a bolíviai politika, és mindig is úgy tervezte, hogy visszatér Németországba, ezért a dél-amerikai kontinensen való tartózkodása alatt is fenntartotta otthoni kapcsolatait. A bolíviai epizód is azt bizonyította, hogy Ernst Röhm ízig-vérig katona. Soha semmilyen más karrier nem vonzotta. 1887. november 28-án született Münchenben, Julius Röhm vasúti felügyelő harmadik gyermekeként. Jól tanult, a tekintélyes *Königliches Maximiliansgymnasium*ba járt, ahol szilárd alapokat szerzett a klasszikus és más humán tudományokban, ráadásul kiválóan zongorázott. Emlékirataiban erőszakos és fegyelmezetlen képet festett magáról, egy iskolai jelentésből is idézett, amely kritizálta „rendbontásra és nyugtalanságra való hajlamát". Valójában sikeres volt az iskolai pályafutása, és helyet biztosított számára a felső középosztályban, ahová a többi diák nagy többsége tartozott. Érettségi után Röhm megkezdte a tiszti kiképzést, ahol néhány igen csekély szabálysértéstől eltekintve, nem volt gondja a katonai fegyelemmel. 1908-ban kapta meg a kinevezését, és a bajor hadseregben, a királyság központjában fekvő Ingolstadtban rendezkedett be a kiváltságos és rendezett altiszti életre. Rá is jellemző volt a tisztikar arroganciája, a polgári élet és különösen a polgári politikusok és

bürokraták megvetése, és ő is reménykedett a háborús szerepvállalásban. Emlékirataiban Röhm nem kevés nosztalgiával emlékezett vissza erre az időszakra. Akkori felettesei úgy jellemezték őt, mint „energikus, vidám, rátermett tiszt, jól fejlett katonai szellemiséggel".[3]

Ennek a kényelmes életmódnak vetett hirtelen véget az első világháború 1914. augusztusi kitörése. Röhm ezredét mozgósították, és a nyugati frontra küldték, ahol Röhmöt szeptember 24-én eltalálta egy lövedék, amely átszakította az arcát, és tönkretette az orra felső részét, ami egy életre elcsúfította. A sors iróniája, hogy akkor érte a találat, amikor a frontvonalban aludt. Bár egy plasztikai sebész megpróbálta helyreállítani az arcát, a műtét nem sikerült tökéletesen. Ernst Röhm 1915 áprilisában tért vissza az aktív szolgálatba, immár főhadnagyi rangban, másodosztályú Vaskereszttel a zubbonyán. Sokakhoz, köztük Hitlerhez hasonlóan ő is szerette a lövészárkok szabályos életét és bajtársiasságát. Az osztály- és státuszkülönbségek itt a feledés homályába merültek. Ő a bátorságával tűnt ki: 1916. június 23-án Verdunnél súlyosan megsebesült, nem sokkal azután, hogy megkapta az első osztályú Vaskeresztet. Amikor 1917 májusában visszatért az aktív szolgálatba, már törzstisztként, elsősorban az ellátással és a logisztikával foglalkozott.[4] 1918-ban azonban influenzás lett, amikor a spanyolnáthajárvány végigsöpört Európán. Felépülése alatt a bajor monarchiát megdöntötte az 1918. novemberi forradalom, amely a munkás- és katonatanácsokat juttatta hatalomra Münchenben. Amikor az 1919 januárjában tartott választásokon kiderült, hogy a forradalmi rezsimnek Münchenen kívül igen csekély támogatottsága volt, Röhm három röpiratot írt és terjesztett, amelyekben zsidók és bűnözők kreálmányának minősítette azt, és Németország katonai vereségét az otthoni forradalmárok „hátba szúrásának" tulajdonította. Amikor a tanácsrendszer az ultraforradalmi szocialisták és anarchisták, majd a kommunisták ellenőrzése alá került, csatlakozott a Franz Ritter von Epp vezette Freikorps egységhez. Epp, a több magas kitüntetéssel jutalmazott katonatiszt a háború előtt részt vett a hererók és a namák népirtásában Németország délnyugat-afrikai gyarmatán. A Freikorps hatalmas vérfürdőt rendezett a forradalom leverése során, és a heves összecsapások sorozatában nagyjából ezer embert öltek meg. Röhm azért lépett be a jobboldali politikába és vett részt a félkatonai szervezetek erőszakkampányában, mert dühös volt, amiért a katonaság a polgári tanácsok ellenőrzése alá került („Forrtam a dühtől" – írta később). Keserűen vette tudomásul, hogy véget ért az a társadalmi és politikai kiváltságos helyzet,

amelyet a hadsereg és tisztjei a háború előtt Bajorországban élveztek, és kifejezett céljának tekintette annak helyreállítását.[5]

Miközben az újonnan létrehozott Weimari Köztársaság a porosz, bajor és más hadseregeket a sokkal kisebb Reichswehrrel váltotta fel, Röhm Epp vezérkari főnökeként fegyvereket és lőszert szerzett be, és nagy mennyiségben továbbította azt a sokkal nagyobb Lakossági Védelmi Szövetségnek *(Einwohnerwehr)*, egy ellenforradalmi szervezetnek, amelynek létrehozásában ő maga is szerepet vállalt. 1920 februárjára a szervezet mintegy 224 000 tagot számlált, és több mint 150 000 puskával és 1000 géppuskával rendelkezett. Amikor a Freikorps vezetői és szélsőjobboldali politikusok Berlinben megpróbálták erőszakkal megbuktatni a fennálló demokratikus kormányt az úgynevezett Kapp-puccsban, egy általános sztrájk legyőzte a puccsot, de a Ruhr-vidéken széles körű, kommunisták által vezetett felkeléshez vezetett, amelynek célja a puccs támogatóinak legyőzése volt Németország legfontosabb ipari területén. A kormány az Epp vezette Freikorpsot, köztük Röhmöt, küldte a felkelés leverésére. Miután ez sikerült, a szövetségesek nyomására a nemzeti kormány elrendelte a Freikorps és az *Einwohnerwehr* feloszlatását. Az illegalitásba kényszerült Röhmnek sikerült elkerülnie, hogy felelősségre vonják, és az ellenőrzése alatt álló titkos és illegális fegyverraktárat arra használta fel, hogy független befolyással bíró pozíciót építsen ki magának a nacionalista ultrajobboldalon. Ekkorra már számos szervezethez csatlakozott, és ahogy tudott, besegített a politika e homályos peremvidékén, például a náci pártnak.[6]

Röhm és Hitler 1920 májusában találkozott először, a Münchenben akkoriban gombamód szaporodó szélsőjobboldali csoportok egyikében. A találkozást követően személyes barátok lettek, tegező viszonyban álltak. Hitler gyakori látogató volt Röhm otthonában.[7] Amikor 1922–23-ban az ország káoszba süllyedt, elszabadult a hiperinfláció, a franciák megszállták a Ruhr-vidéket, a gazdaság pedig szinte teljesen összeomlott, Hitler elérkezettnek látta a pillanatot, hogy Mussolini „római bevonulásá"-nak mintájára puccsot hajtson végre. Röhm fegyvereseket gyűjtött maga mellé, és 1923. november 8–9-én ő biztosította a sörpuccs katonai erejét. Miközben Hitler a városközpontba vonult, Röhm az embereivel elfoglalta Münchenben a Bajor Hadügyminisztériumot. A Reichswehr jobban szervezett és felszerelt erőivel szemben azonban megadásra kényszerült. Röhm Hitlerrel és a puccs más vezetőivel együtt állt bíróság elé, és bűnösnek találták hazaárulásban való bűnrészességben. Rövid

börtönbüntetést szabtak ki rá, amelyet már az előzetes letartóztatásban letöltött, így a per befejeztével szabadon távozhatott. Ezt követően azonban kénytelen volt lemondani a hadseregben betöltött tisztségéről, amit nem is bánt, hiszen a Reichswehrben – annak korlátozott mérete miatt – minimálisak voltak az előléptetési kilátások, és egyértelművé vált, hogy azon kívül jobban boldogulna, hiába érezte magát elsősorban és mindenekfelett katonának.[8]

Miközben Hitler a landsbergi börtönben töltötte büntetését, Röhm az ő jóváhagyásával újjáépítette a szétvert félkatonai mozgalmat, beleértve a névlegesen Hermann Göring által vezetett SA-t is. Emellett létrehozott egy független szervezetet, a *Frontbann*t, amely a hadsereg mintájára épült fel, és megválasztatta magát Reichstag-képviselőnek, bár a nemzeti törvényhozásban nem volt aktív, és a következő választásokon nem indult. Hitler azonban helytelenítette ezeket a lépéseket, mivel aggódott, hogy aláássák a náci mozgalom feletti ellenőrzését, és felismerte, hogy a puccs kudarca után a nácizmusnak inkább az alkotmányos útra kell összpontosítania, ha hatalomra akar kerülni. Mivel Röhm nem akart Hitler támogatása nélkül cselekedni, 1925. május 1-jén lemondott minden tisztségéről. A lépés miatt anyagi gondokkal küzdött (nem tudott megélni csekély katonai nyugdíjából), és kénytelen volt munkát keresni. Először vándorkereskedőként próbált pénzhez jutni, majd egy gyárban helyezkedett el, végül fizikai munkát vállalt. Elkezdte írni az önéletrajzát, azt remélve, hogy a mű eladásából némi pénzre tesz szert. A helyzet azonban egyre rosszabb fordult, amikor ismét bebörtönözték, bár csak tíz napra, mert nem fizette be a bírságot, amelyet azért szabtak ki rá, mert nem volt hajlandó válaszolni a Birodalmi Gyűlés egyik bizottsága által feltett kérdésekre, amelyek az 1920-as évek elejének erőszakhullámában és gyilkosságaiban való részvételére vonatkoztak. Röhm élete mélypontra jutott. Ezért 1926-ban kísérletet tett arra, hogy újraindítsa katonai pályafutását, és a bolíviai hadseregben keresett állást. Törekvései azonban csak akkor jártak sikerrel, amikor 1928-ban a Paraguay elleni háború veszélye kezdett komollyá válni.[9]

Azzal, hogy Röhm Bolíviába utazott, tulajdonképpen beismerte, hogy nem tudott alkalmazkodni a németországi polgári élethez. Ennek ellenére nem szakította meg politikai kapcsolatait a hazájával. Elsősorban Rupprecht „trónörökös"-sel, a megüresedett bajor trón várományosával tartotta a kapcsolatot, akivel dél-amerikai tartózkodása alatt rendszeresen levelezett. Röhm Hitlerhez való hűsége is erősödött az 1920-as évek

folyamán, és a Bolíviába való távozása előtti hónapokban újra belendült a félkatonai egyesületek sötét világában, hogy ismét a nácik rendelkezésére bocsássa azt az erőt, amelyre szerinte szükségük volt az utcai ellenfeleik elleni háborúban. 1930 vége felé Hitler visszahívta Röhmöt Bolíviából az SA németországi vezetésébe Franz Pfeffer von Salomon helyére, aki az előző években sikeresen vezette a barnaingeseket, de nem tudott fegyelmet teremteni közöttük. Hitler úgy vélte, hogy a mindig lojális Röhmben megbízhat, hogy megfékezi azokat, akik még mindig az erőszakos puccs politikáját kívánták folytatni, ezért 1931 januárjában kinevezte az SA vezérkari főnökévé. Röhm a Bolíviában töltött idő alatt kimaradt a náci mozgalmon és az SA-n belül dúló belső vitákból, katonai vezetőként már az 1920-as évek elején komoly hírnevet szerzett, mindezen túl megőrizte kapcsolatait a fegyveres erőkkel, és a róla kialakult durva kép vonzerőt jelentett az egyszerű rohamosztagosok számára. Ráadásul már bizonyított a szervezés és az adminisztratív teendők terén is, márpedig Hitlernek ezekre volt szüksége ahhoz, hogy fegyelmet kényszerítsen a gyorsan növekvő, de továbbra is rendezetlen barnainges mozgalomra.[10]

1930 augusztusában és a rákövetkező évben veszélyes konfliktusok törtek ki az SA-n belül, mindenekelőtt Berlinben, ahol Walther Stennes vezetésével az SA-legények többször is megtámadták a náci párt irodáit. Hitler és Röhm Goebbels mint a helyi gauleiter támogatásával is csak nagy nehezen tudta helyreállítani a rendet az ellenálló elemek eltávolításával. Röhm régi bajorországi barátokat és katonatársakat emelt vezető pozíciókba, hogy segítsék a feladatot. Ezáltal egy új elit vezetői csoport jött létre, melynek tagjai többnyire képzettebbek voltak és magasabb társadalmi státusszal rendelkeztek, mint a sorkatonák tömege, és velük Röhmnek sikerült szorosabb irányítás alá vonni az SA-t.[11] Mindeközben az SA szinte exponenciálisan nőtt, az 1931. januári 77 000 főről 1932 augusztusára 445 000 főre.[12] A tömeges munkanélküliség, amelyet Röhm szervezete az ígéretek szerint enyhíteni próbált, tovább táplálta a létszámnövekedést, amivel együtt járt az utcai erőszak radikalizálódása, mivel a félkatonai szervezeti struktúra és a Goebbels által terjesztett erőszakos propaganda, valamint a kommunista Vörös Frontharcos Szövetség hasonlóan radikális retorikája és gyakorlata megtanította a rohamosztagosokat arra, hogy ellenségnek tekintsék a politikai ellenfeleiket, akiket meg kell támadni, meg kell verni és meg is lehet ölni. Hitler folyamatos ragaszkodása ahhoz, hogy a náci párt legális úton kíván hatalomra kerülni, elsősorban a barnaingesek fegyelmezetlenségének megfékezésére

irányult, nem pedig a bandaháború megszüntetésére. A *Sturm*nak* nevezett és egy-egy kocsmában vagy bárban tanyázó helyi SA-egységek kivéreztető jellegű háborút vívtak a kommunista és szocialista félkatonai csoportok ellen, és az egyre sikeresebb hadjárat folyamán igyekeztek kiszorítani őket a főhadiszállásaikról. „A közönséges verekedésekből rajtaütések lettek – jegyezte meg Albert Grzesinski szociáldemokrata rendőrfőnök. – A politikai viták helyett előkerültek a kések, a gumibotok és a revolverek. Elszabadult a terror."[13]

A Hitler 1933. január 30-i birodalmi kancellárrá való kinevezését követő hónapokban a fiatal férfiak ezrével csatlakoztak az SA-hoz, amelynek taglétszáma az év közepére elérte a megdöbbentő kétmillió főt. Miután 1933. február 28-án a Reichstag-tűzrendelet felfüggesztette a polgári szabadságjogokat, az SA országszerte féktelen erőszakkampányt indított a nácik ellenfelei ellen: rögtönzött kínzóközpontokat és koncentrációs táborokat hoztak létre, hogy engedelmességre kényszerítsék őket. Rászorították a helyi és regionális önkormányzatokat, hogy lemondjanak és átadják a hatalmukat a náci funkcionáriusoknak. Röhm maga a bajor tartományi kormány megbuktatására összpontosított, ami egyben a személyes ellenségeivel és kritikusaival való erőszakos leszámolást is jelentette. Az SA központi szerepet játszott a január és július közötti „hatalomátvétel"-ben, mivel tagjainak ezrei jelentkeztek segédrendőrnek, és számos vezetőjüket helyezték egyik államból a másikba vezető rendőri pozíciókba. Az SA erőszakossága alapvető fontosságú volt abban a folyamatban, amelynek révén Hitler az év első felében koalíciós kormányfői posztját egy egypárti állam diktátorává alakította át. Röhm hozzájárulását ehhez a folyamathoz azzal ismerték el, hogy kinevezték tárca nélküli miniszternek és tagja lett a birodalmi kormánykabinetnek.[14]

Ekkorra azonban az SA már nagyrészt elvesztette azt a funkcióját, hogy a nácik ellenfeleit engedelmességre kényszerítse, mivel azok vagy elmenekültek az országból, vagy bebörtönözték őket, vagy hallgatásra kényszerültek, vagy gyilkosság áldozataivá váltak. Röhm megszervezte az egyesülést a jobboldali veteránszövetséggel, a *Stahlhelm*mel (Acélsisakosók), és ezzel az SA taglétszáma négymillió fölé emelkedett.[15] Ez egyre nagyobb feszültséget okozott a hadseregben, amelynek létszámát a versailles-i szerződés 100 000 főre korlátozta. Miközben Röhm megpróbálta gyakorlatozással és ellenőrzésekkel lekötni az egyre többet randalírozó

* Az SA szervezeti felépítésében nagyjából a századnak megfelelő egység. – *A szerk.*

sorállományt, kidolgozta azt az elképzelést, hogy az SA-t milíciává alakítja át, amely a hadsereg számára kiképzett katonák tartalékául szolgál. Az 1933 júniusában tett kijelentését, miszerint az SA „nem tűri, hogy a német forradalom elaludjon", és a „szűk látókörű lelkeknek" szóló fenyegetését, miszerint a forradalmat továbbviszik, „ha kell, ellenük!", Hitler már nyilvánosan cáfolta (csak a „bolondok" állíthatják – mondta 1934 februárjában a gauleiterei előtt –, hogy „a forradalomnak még nincs vége".)[16] A hadsereg számára teljesen elfogadhatatlan volt az SA-ra épülő tömeges milícia gondolata, és Hitler azzal támogatta a tiszteket, hogy a katonai erő tömeges növelését javasolta, amelyet – ha a nemzetközi helyzet lehetővé teszi – az általános hadkötelezettség bevezetésével valósítanának meg (ami végül 1935 márciusában meg is történt). Ugyanakkor elutasította Röhm kérését, hogy az SA megfelelő mennyiségű fegyvert és lőszert kapjon. Hitler februárban arra kényszerítette Röhmöt, hogy kössön megállapodást a védelmi miniszterrel, Werner von Blomberg tábornokkal, miszerint csak a fegyveres erők jogosultak fegyvert viselni.[17] Végül Hitler engedett a hadsereg kérésének, hogy fékezze meg az SA-t és szüntesse azt meg mint lehetséges riválist, mert kétségbeesetten küzdött a konzervatív katonai vezetés támogatásáért – amely azzal fenyegetőzött, hogy ráveszi Hindenburgot Hitler elmozdítására –, és mert aggódott a nyilvánvalóan betegeskedő öregember pozíciójának utódlásáért folytatott közelgő küzdelem miatt. Himmler és Heydrich támogatásával, akik már jó ideje tervezték az SA túlkapásainak megfékezését, Hitler cselekvésre szánta el magát. Az SA vezetését szabadságra küldte, ő pedig a kíséretével Münchenbe tartott.[18]

Az 1934. június 30-tól július 2-ig tartó, hírhedt „hosszú kések éjszakája" ideje alatt Hitler Goebbels és egy SS-osztag kíséretében a felsőbajor hegyekben fekvő Bad Wiessee-i szállodába vonult, ahol Röhm és több más magas rangú SA-tiszt konferenciára készültek. Hitler ostorral a kezében berontott Röhm hálószobájába, és kijelentette, hogy letartóztatja őt hazaárulásért. Röhmöt más vezető barnaingesekkel együtt a müncheni Stadelheim börtönbe szállították. Miközben Göring a berlini letartóztatási és gyilkossági hullámot felügyelte, amelynek kulcsfontosságú konzervatívok is áldozatául estek, Hitler azzal vádolta meg Röhmöt, hogy puccsot készít elő, és ezzel hazaárulást követ el. Miután több városban, köztük Münchenben is, lelőtték az SA embereit, akik közül hatot a börtön udvarán végeztek ki, Hitler intézkedett, hogy Röhm rendelkezésére bocsássanak egy töltött pisztolyt. Parancsba adta, hogy ha tíz perc

elteltével Röhm nem lesz öngyilkos, akkor le kell lőni. Amikor Theodor Eicke, Dachau parancsnoka és egy SS-tiszt* a tíz perc letelte után belépett a cellájába, a pisztolyt még mindig ott találták, érintetlenül, Röhm pedig ott állt előttük dacosan, csupasz mellkassal. Az öngyilkosság a bűnösség hallgatólagos beismerése lett volna. A két SS-tiszt a szívére célzott és tüzelt. Röhm a földre zuhant. Egy másik SS-tiszt is odament, és ismét rálőtt. Véget ért a barnaingesek megfékezése. A németek nagy többsége megkönnyebbült, és lenyelte Goebbels hazug propagandáját, miszerint az SA puccsot tervezett és egy „második forradalmat" akart végrehajtani Németországban.[19]

Ernst Röhmöt gyakran tekintették egyfajta modern *Landsknecht*nek, a harmincéves háború brutális zsoldosaihoz hasonló gengszter katonának, aki az esztelen erőszakban és az örökös konfliktusban lelte örömét. „A háborús élet törvénytelenségében dőzsölt" – mondták róla.[20] Joachim Fest úgy jellemezte őt, mint egy „vak dinamizmus"-nak elkötelezett embert, aki „a jövő forradalmi elképzelése nélküli permanens forradalom" ügynöke volt, a frontkatonák „elveszett nemzedéké"-nek a tagja, akik „a polgári életre való képtelenségüket szélsőséges kalandvágyba és nacionalizmusnak álcázott bűnözésbe csatornázták át".[21] Maga Röhm nem sokat tett, hogy ellentmondjon ennek a jellemzésnek. „Mivel éretlen és rossz ember vagyok – írta önéletrajzában –, a háború és a nyugtalanság többet mond nekem, mint a jól nevelt polgári rend."[22] Az olyan szavakat, mint az „értelmiségi", „burzsoá" vagy „megfontolt" pejoratív értelemben használta, míg a „kegyetlen" és a „fenegyerek" szinte kivétel nélkül elismerő szavakként szerepelnek írásaiban. A történészek azonban túlságosan is készpénznek vették saját, publikus önértékelését, és túlságosan nagy hatással volt rájuk Hitlernek és a náci vezetés többi tagjának a véleménye, akik az SA-vezért agyatlan forradalmárként állították be, amikor a „hosszú kések éjszakájá"-t igazolták az egyszerű németek tömegei előtt.[23] Az Eleanor Hancock által 2008-ban megjelentetett Röhm-életrajzban napvilágra került új információk összetettebb személyiségre utalnak, mint amilyet a gondosan ápolt nyilvános kép sugall.

* Michael Lippert Obersturmbannführerről van szó, akit 1950-ben tíz év börtönre ítéltek Hollandiában, ott elkövetett háborús bűnök miatt. 1953-ban szabadon engedték, és Nyugat-Németországba deportálták, ahol az ötvenes évek második felében a hosszú kések éjszakáján játszott szerepe miatt fogták perbe. Tárgyalásán azt állította, hogy csak Eicke lépett be Röhm cellájába, ő kint maradt. Az ügyész által kért két év helyett csak 18 hónapra ítélték, és egy év után szabadon engedték. – *A szerk.*

Lehet, hogy Röhm nem volt rafinált vagy rátermett politikus, de egyáltalán nem volt buta vagy következetlen a kor problémáihoz való hozzáállásában. Valójában monarchista volt. Mint említettük, szoros kapcsolatot ápolt és rendszeresen levelezett Rupprecht bajor „trónörökös"-sel, bár a politikai realizmus miatt mindkét férfi tartózkodott attól, hogy a monarchista ügyet támogató lépéseket tegyen. Röhm az eljövendő Németország példaképének a fasiszta Olaszországot tekintette, III. Viktor Emánuel királlyal és Benito Mussolini diktátorral, vagy Törökországot Kemal Atatürkkel.[24] Így amikor Röhm 1933 nyarán a „forradalom" folytatásának szükségességéről beszélt, nem értett alatta mást, mint a náci hatalomátvétel befejezését és annak bebetonozását az egyszerű német tömegek tudatában. Távolról sem volt az esztelen erőszak és rendbontás apostola, inkább a katonai fegyelem és rend határozott híve volt. Valóban azért hívták meg Bolíviába, hogy rendre kényszerítse a nemzeti fegyveres erőket, és az 1930-as évek elején, amikor visszatért Németországba, ismét azzal bízták meg, hogy rendet teremtsen az SA-ban. Amikor a helyzet elfajulással fenyegetett, nyilvános felhívást intézett a „túlkapások és fegyelmezetlenségek" beszüntetésére, és elítélte a szervezeten belüli „gátlástalan alakokat", „főként kommunista kémeket", akik pusztítást okoztak és lejáratták a náci mozgalmat.[25] Röhm mindenekelőtt katona volt, önéletrajza a következő szavakkal kezdődik: „Katona vagyok. Katonai szemszögből szemlélem a világot."[26] Azt mondta: a háború felpezsdíti a népet, a béke elszívja a nemzet akaratát. Németországot csak a katona mentheti meg. A politika és a diplomácia soha nem volt igazán része Németország történelmének. „Mindig a kard volt a meghatározó történelmi nagyságában."[27] Már a háború előtt is ezzel a katonaidentitással rendelkezett, ami tehát nem annak volt a következménye, hogy a háborús szolgálat után képtelen volt alkalmazkodni a békebeli realitásokhoz. Katonának lenni fegyelmet és rendet jelentett. Röhm valóban ügyes és szorgalmas adminisztrátor volt, akire a háború után egy korábbi barátja úgy emlékezett, mint „a legtehetségesebb vezérkari tisztre, rendkívül tehetséges szervezőre és a tiszta ítélőképesség emberére".[28] Nem a harctéri élet bajtársiasságát hiányolta a Weimari Köztársaság új társadalmi és politikai világából, hanem az 1914 augusztusa előtti világ rendjét és stabilitását, amikor a társadalomban szilárd, sőt egyre javuló pozíciót élvezett, és ezt a háttérből családja polgári életmódja és a bajor tisztikar kiváltságos világa is támogatta. Aligha volt tipikus képviselője a frontkatonák „elveszett nemzedékének", hiszen a munkásosztálybeli katonák többsége politikai

irányultságát tekintve szocialista volt, vagy kommunista. Sokkal inkább a túlnyomórészt monarchista tisztikar konzervatív politikai és társadalmi identitását vallotta magáénak, amely eltűnt, amikor az 1918-as vereség és a forradalom kitörése szétzúzta az addigi életüket.

A „hosszú kések éjszakájá"-nak indoklásában Hitler és Goebbels propagandaapparátusa burkoltan, de félreérthetetlenül utalt Röhm és néhány más barnainges vezető homoszexualitására.[29] A történészek eddig hajlamosak voltak figyelmen kívül hagyni életüknek ezt az aspektusát, talán mert nem tudták, hogyan illesszék ezt össze a politikájukkal. A néhai George L. Mosse úttörő jellegű tanulmányai a fasizmus és a szexualitás összefüggéseiről azonban levetkőzték ezt a fajta visszafogottságot, miközben számos elemzés jelent meg a múltbeli homoszexualitás és a nemi kapcsolatok témakörében.[30] Eleanor Hancock nemrégiben megjelent életrajza az első, amely közvetlenül és részletesen foglalkozik Röhm szexualitásával. A Weimari Köztársaságban és a Harmadik Birodalomban is érvényben lévő 1871-es birodalmi büntető törvénykönyv 175. paragrafusa szerint illegálisnak minősült a férfi homoszexualitás gyakorlása Németországban, így az érintettek kénytelenek voltak titokban tartani szexuális irányultságukat. Ennek ellenére az 1920-as évek berlini klubjaiban és bárjaiban nagyon is nyílt dolog volt a homoszexualitás. Hancock szerint Röhm csak 1924-ben barátkozott meg szexuális irányultságával, de azt követően rendszeres vendége lett a berlini melegbároknak és fürdőhelyeknek. Bizalmasan azt írta, hogy „A törökfürdő... véleményem szerint az emberi boldogság csúcsa."[31] Amikor a brit riporter, a sok náci vezérrel ismeretséget ápoló Sefton Delmer elment egy estére Röhmmel, aki őt tévesen brit kormányügynöknek hitte, és azt gondolta, hogy az ő jól ismert indiszkrécióját akarja kihasználni, az Eldorádóban kötöttek ki, amelyet Delmer így jellemzett:

> „...egy szürke, áporodott cigarettafüsttől, szappantól és izzadtságtól bűzlő táncterem, ahol az agyonpúderezett és festett felszolgálók mind fiúk voltak, akik parókában, műmellekkel és mélyen kivágott estélyi ruhákban lánynak öltöztek. Kicsit megdöbbentem, amikor az egyik »lány«, egy hatalmas teremtés, akinek nagyon kiemelkedő ádámcsutkája volt, és a púderréteg alatt határozottan kék volt az álla, hívatlanul leült az asztalunkhoz, és beszélgetni kezdett Röhmmel egy néhány nappal korábbi közös és feletébb élvezetes buliról. »Na tessék, Herr Stabschef – mondtam elhamarkodottan, amikor a »nő« már távozott tőlünk. – Egyetlen női ribanc sem

> közelítene meg így egy volt ügyfelet, hogy egy idegen jelenlétében beszéljen neki az együtt töltött éjszakáról.« Röhm, aki általában nyíltan és szégyentelenül beszólogatott, és szívesen viccelődött a »gyengeségével«, hirtelen felháborodott. »Nem az ügyfele vagyok, hanem a parancsnoka – mondta teljes komolysággal. – Ő az egyik rohamosztagosom!«"[32]

Röhmnek a német társadalom erkölcsi képmutatása elleni szónoklatai abból a meggyőződéséből fakadtak, hogy a szexualitást nyíltan fel kell vállalni, nem pedig féltve elrejteni. Nem látott okot arra, hogy bűntudatot vagy szégyent érezzen saját szexuális irányultsága miatt, és egész életében gyakorló protestáns maradt, ami szintén alátámasztotta Röhm nyitottságba és őszinteségbe vetett hitét. Homoszexualitását nem titkolta, kivéve a szülei előtt, és Hitler, legalábbis kezdetben, megvédte őt a meleg életmódja miatt róla keringő pletykákkal szemben. (1931-ben kijelentette, hogy az SA „nem a fiatal hölgyek nevelésére szolgáló erkölcsi intézmény, hanem durva harcosok szövetsége".) Ám ahogy Röhm egyre magasabbra emelkedett a náci mozgalomban, úgy okozott egyre több nehézséget a magánélete.[33]

Bolíviai tartózkodása alatt a homoszexuálisok jogaiért síkra szálló dr. Karl-Günther Heimsoth levelet írt Röhmnek önéletrajza egyik, a képmutatást bíráló passzusa miatt. Heimsoth olvasott a sorok között, és helyesen úgy látta, hogy Röhm a homoszexualitás legalizálása mellett érvel, és a két férfi rendkívül őszinte levelezésbe kezdett, amelyet Röhm pechjére a Heimsoth berlini otthonában tartott rendőrségi razzia során lefoglaltak. A levelek eljutottak a Szociáldemokrata Párthoz, és 1932 márciusában Helmuth Klotz szociáldemokrata Reichstag-képviselő közzétette azokat. Jellemző módon a szociáldemokraták ugyanolyan mesterkélten konzervatív erkölcsi alapon foglaltak állást, mint a háború előtt egy másik homoszexuális botrány alkalmával, amely a császárt és közeli barátját, Eulenburgi Fülöp herceget érintette.[34] Négy náci Reichstag-képviselő Klotz leleplezéseire úgy reagált, hogy a Reichstag épületének előcsarnokában fizikailag bántalmazták őt.[35] Hitler figyelmen kívül hagyta a botrányt, és ismét megjegyezte, hogy nem érdekli Röhm magánélete, bár a Hitlerjugendet kivonta Röhm ellenőrzése alól, és a vezetőség közvetlenül neki tartozott felelősséggel. Az ezt követő per nyilvánossága miatt megdöbbent Röhm felhagyott a berlini fürdőhelyeken való partnerkereséssel, és inkább egyik szexuális partnerét, majd inasát használta fel arra, hogy fiatal férfiakat szerezzen magának, akiket szolgálataikért és hallgatásukért busásan

megfizetett. Röhmnek így sikerült távol tartania magát a rendőrségtől és az újságoktól, de kétségtelen, hogy a Heimsoth-levelek okozta botrány jelentős kárt okozott a hírnevének mind a párton belül, mind azon kívül. Nem volt meglepő, hogy Hitler áldozatai között szerepelt a „hosszú kések éjszakájá"-n maga Heimsoth, valamint Röhm és más homoszexuálisok is az SA felsőbb soraiból, ami lehetőséget adott a Führernek arra, hogy a gyilkosságokat erkölcsileg indokolt akciónak állítsa be a „Röhm-puccs" teljesen képzeletbeli fenyegetése ellen.[36] Alfred Rosenberg valóban úgy vélte, hogy a gyilkosságokat elsősorban azért hajtották végre, hogy kiszorítsák a homoszexuálisokat az SA felsőbb soraiból.[37]

Röhmhöz hasonlóan Heimsoth is szélsőjobboldali nacionalista volt, és mindkét férfira hatással volt Otto Weininger, a férfi felsőbbrendűséget hirdető és antiszemita író 1903-ban megjelent nagyszabású kötete, a *Geschlecht und Charakter* (Szex és jellem), valamint Hans Blüher, a német ifjúsági mozgalom prófétájának 1919-ben megjelent *Die Rolle der Erotik in der männlichen Gesellschaft* (Az erotika szerepe a férfitársadalomban) című műve is. Ezek a művek a szélsőjobboldali és részben ezoterikus írók és publicisták műveinek nagyobb szubkultúrájához tartoztak, amelyhez Heimsoth is csatlakozott (ő például lelkes asztrológus volt). Röhm rokonszenvesnek találta a szubkultúra eszméit, mert egyesíteni tudta a homoerotikus töltetű „fivérek bandája" uralmának elősegítését a katonás intézmények és militarista értékek által dominált világba vetett hitével. Meggyilkolása és az azt követő nyilvánosság, amelynek nagy része káros volt a homoszexualitást látszólag toleráló, sőt bátorító náci mozgalomra nézve, lehetőséget adott Himmlernek arra, hogy a nácikat a korábbitól szöges ellentétben álló álláspontra kényszerítse, amelyben a férfi homoszexualitást – teljesen tévesen, ahogy Röhm példája mutatja – a gyengeség és az elpuhultság jelének tekintsék. Rövidesen szigorították a homoszexualitás elleni törvényt, és a büntető törvénykönyv 175. paragrafusának megsértése miatt bebörtönzött homoszexuálisokat a büntetésük letöltése után a Gestapo koncentrációs táborba szállította.[38]

Mindennek semmi köze nem volt a „hosszú kések éjszakájá"-nak megrendezéséhez. Röhm, aki egy olyan félkatonai mozgalom élén állt, amely 1934-re negyvenszer nagyobb volt, mint a hivatalos német hadsereg, és amelynek a náci hatalomátvétel után új szerepet kellett keresni, azzal az ötlettel állt elő, hogy egyfajta nemzeti milíciává alakítja azt át, amely természeténél fogva csak védelmi szervezet lehet. Hitler és a fegyveres erők számára azonban egy támadó szervezetre volt szükség, amely

felfegyverkezve és kiképezve készül egy új európai háború megindítására, hogy megfordítsák az első világháború katasztrofális kimenetelét. Röhmöt azért gyilkolták meg, mert tervei Hitler terveinek útjában álltak, nem pedig azért, mert – ahogy Hitler állította – azt tervezte, hogy Németországot a permanens forradalom káoszába taszítja, bármit jelentsen is ez. (És semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy ilyesmit tervezett volna.) Röhm sok minden volt, de forradalmár az nem.[39] A szakirodalomban elterjedt ábrázolás, amely szerint agyatlan gengszter volt, szintén téves. Hancock így írt róla:

> „Metszeteket gyűjtött, német klasszikus irodalmat olvasott, és olyan művészekkel barátkozott, mint Carl Anton Reichel, és operaénekesekkel, mint Hans Beer. Kiválóan zongorázott, és gyakran spontán zongoraestekkel szórakoztatta a barátait. Ádolf Hitlerhez hasonlóan szenvedélyes Wagner-rajongó volt. Az 1926 és 1928 közötti időszakban többször volt Siegfried és Winifred Wagner vendége a bayreuthi Haus Wahnfriedben."[40]

Közismert volt pazar vendéglátásáról, valamint arról, hogy az arcát eltorzító sebhely ellenére gondosan ügyelt az öltözködésére és a megjelenésére. Akik találkoztak vele, gyakran megjegyezték, hogy amikor belépett a szobába, erős parfümillatot árasztott. Mindezek ellenére, a szíve mélyén katona maradt, akinek – mint számos vezető náci számára – a politika a háború más eszközökkel való folytatása volt. Az ellenséggel úgy kellett bánni, mint a csatatéren: kíméletlen és féktelen erőszakkal. „A németek – magyarázta – elfelejtették, hogyan kell gyűlölni."[41] Röhm bátorította a nácizmus ellenfeleinek kínzását és brutalizálását, mindenekelőtt az 1933-as hatalomátvétel során, és nem érzett bűntudatot, ha eközben törvénysértően cselekedett: az ellenség erői megérdemelték, hogy szenvedjenek és meghaljanak. Ugyanakkor ez az alapvetően leegyszerűsítő világnézet megnehezítette számára a kompromisszumok, alkuk és manőverek megértését, amelyek a politikai világ legfőbb fizetőeszközei voltak, még Hitler kancellársága alatt is. A Hitlerhez való személyes közelsége ellenére soha nem tartozott a náci vezető belső döntéshozó köréhez, és mindig megőrizte bizonyos fokú autonómiáját a náci mozgalmon belül. „Egy katona – jelentette ki – nem ismer kompromisszumot."[42] Minden nézeteltérésük ellenére hűséges volt Hitlerhez, és bízott benne. Végül ez lett a veszte.

5.
A rendőr: Heinrich Himmler

1942. július 31-én, pénteken este a kiábrándult olasz fasiszta író és újságíró, Curzio Malaparte a lappföldi Rovaniemi városában találta magát, egy német katonai bázison. Késő este, vacsora után Eduard Dietl tábornok, az észak-finnországi német parancsnok meghívta őt egy hagyományos szaunázásra, amit az ember nem utasít vissza könnyedén, ha az országba látogat.

> „Azt gondoltam – írta Malaparte –, hogy felismertem az egyik meztelen férfit, aki a legalsó szinten ült. Széles arccsontján végigfolyt az izzadság, és a szemüvegtől megfosztott, rövidlátó szeme olyan fehéres, lágy fényben csillogott, amilyet a halak szemében látni. A fejét magasra emelte, arrogáns pimaszsággal. [...] Kezét a térdére támasztva ült, mint egy megbüntetett iskolásfiú. Az álkarjai között kilátszott a rózsaszín, püffedten lógó hasa, amelyből furcsán domborodott ki a köldöke, úgy emelkedett ki a lágy rózsaszínből, mint egy finom rózsabimbó: egy gyermek köldöke egy öregember hasán... A mellkasáról lecsorgó nagy izzadságcseppek végigsiklottak a puha has bőrén, és úgy gyűltek össze a szőrzeten, mint harmat a bokron. Mintha ez az ember a szemünk előtt oldódott volna fel a vízben. [...] Mintha egy szempillantás alatt csak egy izzadságpocsolya maradna belőle a padlón."

Az illető Heinrich Himmler volt, az SS vezetője és a holokauszt fő kitervelője.[1]

Dietl bevezette Malapartét a szobába, és egy *Heil Hitler!* kiáltással felemelte a karját. Himmler felállt, és még mindig teljesen meztelenül viszonozta a köszöntést. Gesztusát összetévesztették a szaunázás hagyományos befejezésének jelével, amikor a résztvevők apró ezüstfenyőgalyakkal ostorozzák egymást, mielőtt kirohannának a hóba.

„A többi férfi – folytatta Malaparte az elbeszélését – felemelte a nyírfavesszőket, és először egymást ütötték, majd közös erővel, egyre erősebben csapkodták Himmler vállát és hátát... Himmler először megpróbálta elhárítani az ütéseket, arcát a karjával védte, és nevetett, de ez a nevetés erőltetett volt, ami dühről és félelemről árulkodott... Végül Himmler meglátta, ahogy kinyílt mögöttünk a szauna ajtaja, kinyújtotta a karját, hogy átfurakodjon, és kirohant az ajtón, nyomában a meztelen férfiakkal, akik végig ütlegelték. A folyó felé menekült, amibe aztán fejest ugrott."

„A meztelen németek – jegyezte meg Malaparte – csodásan védtelenek... Többé nem félelmetesek."

Malaparte képzelete gyakran elszabadult, és ez a valószínűtlen történet szinte túl abszurdnak tűnik ahhoz, hogy igaz legyen.[2] Himmler hivatalos naplójának 1999-es kiadása azonban megerősíti azt. Mindenesetre Himmler finnországi látogatása sokkal több volt, mint kikapcsolódás. A helsinki kormánnyal folytatott megbeszélései során nyomást gyakorolt az ország vezetőire, hogy adják át az ott élő külföldi zsidókat, hogy haláltáborokba szállítsák őket. A mindössze 150 főnyi zsidó nem jelentett nagyobb veszélyt Németországra, mint a más országokban élő zsidók. Bár a finn titkosrendőrség megkezdte a listák összeállítását, a hír elterjedt, és mind a kormányon belül, mind a közemberek körében tiltakozást váltott ki. Végül nyolc zsidót deportáltak Auschwitzba, akik közül csak egy maradt életben.[3] Az epizód markánsan megmutatta a német SS-vezető ideológiai megszállottságát, miközben a szaunában tanúsított viselkedése személyes gyávaságát és fizikai gyengeségét illusztrálta.

Heinrich Himmler szokatlanul nagy társadalmi és intellektuális sznobizmust váltott ki a történészekből. Joachim Fest „teljesen középszerű"-nek, „színtelen"-nek, „romantikusan különc kispolgár"-nak nevezte.[4] Hugh Trevor-Roper jellemzése szerint „végtelenül jelentéktelen ember, közönséges, pedáns és aljas".[5] Karl Dietrich Bracher német történész *A német diktatúra* című klasszikus tanulmányában így írt róla: „romantikusan túlhajtott kispolgár, pedáns bürokrata beütéssel... színtelenül átlagos és függő, de minden érzelmet nélkülöz".[6] Amerikai életrajzírója, Richard Breitman azt írta róla: „unalmas, pedáns és humortalan – minden érzékenység nélkül".[7] A kortársak is hasonlóan vélekedtek. Hans-Georg Eismann a katonaságnál a háború utolsó szakaszában együtt dolgozott vele, és úgy vélekedett róla, hogy teljesen átlagos kinézetű, „az átlagpolgár arcával".[8] Az ilyen elutasító ítéletek azonban néhány

kulcsfontosságú kérdést megválaszolatlanul hagynak. Hogyan juthatott egy ilyen középszerű és karakter nélküli ember ekkora hatalomhoz a Harmadik Birodalomban? És mi vonzotta őt elsősorban a nácizmushoz? Csak a közelmúltban váltak hozzáférhetővé azok a dokumentumok, amelyek lehetővé teszik jellemének újraértékelését. Peter Longerich 2008-ban jelentette meg az első, minden korábbi tanulmányt felülíró, széles körű kutatáson alapuló, átfogó életrajzát, amely számos forráson, többek között Himmler 1941–42-es hivatali naplóján alapul. Azóta azonban újabb kiadványok gyarapították ismereteinket, köztük a több országban szétszórtan őrzött leveleinek a kiadása, amelyeket dédunokahúga, Katrin Himmler írónő és Michael Wildt történész szedtek össze, és nem utolsósorban az 1943–45-ös évekre vonatkozó hivatali naplójának második kötete.[9] Ezek a fontos publikációk lehetővé teszik, hogy az 1960-as évek óta megszokottól meglehetősen eltérő képet alkossunk Himmlerről.

Először is, Heinrich Himmler nem volt „kispolgár". Éppen ellenkezőleg, egy tekintélyes, felső-középosztálybeli családban született, 1900. október 7-én. Apja, Gebhard Himmler egyetemi diplomával rendelkezett, a tekintélyes müncheni Wilhelm Gimnázium tanára volt, sőt az 1890-es években három évig a bajor királyi család, a Wittelsbachok egyik tagjának magántanáraként is dolgozott. Gebhard és családja a *Bildungsbürgertum*, a „művelt polgárság" szilárd tagjai voltak, amely a császári Németországban tekintélyes és széles körben elismert társadalmi réteg volt: gazdaságilag jól szituált, társadalmilag biztonságos, és erősen azonosult a nemzettel, annak kulturális hagyományaival, társadalmi intézményeivel és uralkodó elitjével. Állami gimnáziumi „professzor"-ként Gebhard egyben állami tisztviselő *(Beamte)* is volt, mindazzal együtt, amit ez a vilmosi Németország hierarchikus világában jelentett. Gebhard megtanította az ókori görög, latin, klasszikus és történelmi ismereteket a gyermekeinek – három fiúnak, akik közül Heinrich volt a középső –, és lelkiismeretesen foglalkozott az oktatásukkal és nevelésükkel. Semmiképpen sem volt brutális, uralkodó vagy tekintélyelvű apa. De az általa nagyra tartott értékek nem a tipikus „humanista gimnázium" értékei voltak, ahogyan azt például Lion Feuchtwanger *Az Oppermann testvérek* című nagyszerű regényében leírja, a kritikus, kérdező, független szellem értékei. Ő inkább engedelmességre, kemény munkára, kötelességtudatra, férfias keménységre és hazaszeretetre nevelte őket, ahogyan azt a fiainak 1910-ben, görögországi útjára való indulása előtt írt leveleiben is hangsúlyozta.[10] Az iskolában Heinrich Himmler nem volt elszigetelt,

sikertelen vagy marginális figura. Úgy tűnik, rengeteg barátja volt, és az 1913–14-es tanévről szóló iskolai bizonyítványa szerint „nyilvánvalóan nagyon jó képességű tanuló, aki fáradhatatlan kemény munkával, lángoló ambícióval és nagyon élénk részvétellel az osztály legjobb eredményeit érte el".[11]

Sokat tudunk Himmler serdülőkoráról és fiatal felnőttkoráról is, mert ezekben az években az apja utasítására naplót vezetett. Ebből világosan kiderül, hogy az első világháború, amely Heinrich tizenhárom éves korában tört ki, meghatározó esemény volt az életében. Az apja által számára megtervezett tudományos pálya helyett úgy döntött, hogy katona lesz. Ámbár az apja magas körökben való befolyásának köszönhetően tisztjelöltként felvették a hadseregbe, és katonai kiképzésen is részt vett, soha semmilyen katonai akcióban nem volt része. Nemzedékének sok más fiatalemberéhez hasonlóan ő is kudarcnak tekintette ezt, és a „katonás" értékek iránti elkötelezettséggel, a politika hadviselésként való felfogásával, a bármilyen ellenséggel szemben tanúsított erőszak alkalmazására való készséggel és a politikai irányultság terén való visszafogottság hiányával próbálta ezt pótolni, ami miatt egy történész „a feltétel nélküliek nemzedéké"-nek nevezte őket. Ez persze nem feltétlenül jelentette azt, hogy szélsőjobboldali radikális volt mindenki, mert a munkásosztályon belül is sok hasonló hozzáállású fiatal volt, de közülük sokan a szociáldemokraták mérsékelt hagyományait visszautasítva a kommunista mozgalomra találtak rá. Himmler esetében azonban, a gyerekkorára jellemző konzervatív-nacionalista légkör miatt, egyértelmű volt a szélsőjobb felé való eltolódás.[12] A katonaként való önazonosítása egyfajta kompenzáció is lehetett azért, mert beteges gyerek volt, a sportokhoz nem értett, gyakran volt beteg, és sem serdülőként, sem fiatal felnőttként nem tudta elviselni a katonai kiképzés fizikai megpróbáltatásait. A katonai önazonosítás egyben a háborúban elkövetett erőszak legitimációját is tükrözte, és ez átragadt a háború utáni korszak politikájára is.

A háború végén leszerelték a hadseregből, mivel a békeszerződés 100 000 főben maximalizálta a német fegyveres erők létszámát. Az iskola elvégzése után beiratkozott a müncheni Műszaki Egyetem mezőgazdasági karára, ahol jobboldali volt tisztek követték az *Artamanen*, a háború előtt alapított „vér és föld" csoport városellenes eszméit, amelyek szorgalmazták az „árja" nacionalisták „visszatérését a földhöz". Csatlakozott egy párbajtőrvívó szövetséghez és a hadsereg tartalékosaihoz: „Én csak egy katona vagyok és katona is maradok", írta a naplójában,

hozzátéve, hogy számára „mindig is az egyenruha volt a legkedvesebb ruházat, és az is marad".[13] Két félkatonai szervezethez is csatlakozott, amikor a katonai tartalékosokat a szövetségesek nyomására feloszlatták. Itt döntő volt az a tény, hogy Münchenben állomásozott, amely az 1918–19-es forradalmi rendszerek erőszakos megdöntése után az ultrajobboldali politika melegágya lett. Himmler egyre növekvő politikai részvétele és radikalizmusa, valamint elmélyülő antiszemitizmusa nem az apja elleni lázadás bizonyítéka volt, ahogyan egyesek állítják, hanem az apja németnacionalista politikájának a kiterjesztése, és teljes mértékben az ő támogatását élvezte. Heinrich idősebb bátyja, Gebhard is belépett vele együtt az erőszakos szélsőjobboldali félkatonai politikába. Az, hogy Himmler helyeselte Rathenau külügyminiszter 1922. június 24-i meggyilkolását, amelyet a kompromisszumos politikát gyűlölő, szélsőjobboldali szélsőségesek követtek el, és összekötötték azzal, hogy zsidó volt, nacionalista körökben egyáltalán nem volt szokatlan. Himmler radikalizmusát tovább mélyítette az infláció, majd a hiperinfláció gazdasági válsága, amely éppen akkor érte el Németországot, amikor ő diplomázott. Szülei már nem tudták eltartani, és kénytelen volt egy évig, 1922 szeptemberétől 1923 szeptemberéig egy műtrágyagyárban dolgozni, hogy megélhetést biztosítson magának. Irányt vesztett, katonai ambíciói meghiúsultak, kiszakadt abból a polgári jólétből és biztonságból, amelyben felnőtt, és egyértelműen lefelé csúszott a társadalmi ranglétrán.

Valamiféle koherens ideológiai elkötelezettséget keresett, ezért sokat és elmélyülten olvasott, és csak úgy szívta magába a germán hősiességről, a faji tisztaságról, valamint a zsidók és a jezsuiták eredendő gonoszságáról szóló eszméket. Érdeklődött az okkultizmus, a spiritizmus és a középkori mitológia iránt is, és ennek következtében szakított ifjúkori katolicizmusával. Ezek az eszmék vezették őt az alakulóban lévő náci párthoz. Himmlert szokatlan módon nem Hitler vitte be a mozgalomba, sőt ebben a szakaszban még csak nem is találkozott a náci vezetővel. November 9-én részt vett a nácik puccskísérletében, a sörpuccsban, de nem vett részt a fő akcióban, amikor Hitlert és követőit a müncheni felvonulás során a rendőrség szétzavarta. Ehelyett lefényképezték, amint egy szövetséges szervezet, a *Reichskriegsflagge* (Birodalmi Háborús Zászló), a rohamosztagosok későbbi vezetője, Ernst Röhm vezette kis félkatonai csoport zászlaját tartotta a magasba, amikor az elfoglalta a hadügyminisztérium épületét. Csatlakozott hozzá idősebb testvére, Gebhard is, aki a fényképen mellette állt. Amikor a puccs kudarcot vallott, Himmler

a csoport többi tagjával együtt tárgyalásos megegyezés keretében szabadon elhagyta az épületet és elmenekült.[14]

A fiaskót követően Himmler még jobban belemerült a szélsőjobboldali politikába. Gregor Strasser, egy vezető bajor náci munkatársa lett, aki részt vett a puccsban, de kiszabadult a börtönből, amikor beválasztották a bajor tartományi parlamentbe, majd a Birodalmi Gyűlésbe. Himmler szervezői tevékenységet folytatott, és beszédeket tartott, különösen agrárkérdésekben. Amikor Strasser lett a náci párt propagandafőnöke, majd 1928-ban a birodalmi pártszervezet vezetője, Himmler új feladatköröket és felelősséget kapott. Megtalálta a karrierjét. A pártban vállalt munkái azonban nem fizetettek jól, és amikor még ugyanabban az évben feleségül vette a nála hét évvel idősebb Margarete (Marga) Boden ápolónőt, a házaspárnak hamarosan anyagi nehézségekkel kellett szembenéznie. Egy München melletti faluban rendezkedtek be, és egy kis mezőgazdasági vállalkozással – csirkékkel, pulykákkal és egy hízósertéssel – próbálták kiegészíteni a férfi jövedelmét és a házasságba hozott pénzt. A tyúkok azonban nem tojtak jól, és a kiscsirkék fele elpusztult. Ez a rövid és sikertelen tenyésztési periódus szolgáltatta a későbbi, tartósan fennmaradt legendát, miszerint Himmler „csirketenyésztő" volt, és a tyúkokkal kapcsolatos tapasztalatai később átragadtak az emberekhez való hozzáállására is. Valójában azonban ez teljesen mellékes volt az életében, és fő jövedelmét továbbra is a politikából szerezte. Ennél is fontosabb, hogy Heinrich és Margarete kapcsolata szoros volt, birtokló és klausztrofób. Amikor Heinrich távol volt, naponta levelet váltottak, amelyek tele vannak konvencionális, sőt közhelyes szerelmi megnyilvánulásokkal, valamint a másik szeretetének állandó követelésével és az ideológiai konformitás biztosítékaival („de ugyanazt a nézetet kell osztanunk, más nem is lehet"). A pár kizárólag náci és szélsőjobboldali körökben mozgott, és kevés érdeklődést vagy szimpátiát mutatott a közvetlen, erősen politizált környezetén kívüli emberek iránt.[15]

Himmler gyorsan emelkedett a párthierarchiában. Ez nagyban köszönhető a Strasserrel való kapcsolatának, de hamarosan átpártolt a náci párt új főpropagandistája, Joseph Goebbels oldalára, ami számos előnnyel járt. Kezdetben ő volt a felelős a párt vezető szónokai számára szervezett rendezvények szervezéséért, és mivel ehhez a biztonságról is gondoskodni kellett, az 1925-ben felállított SS, Hitler védelmi osztagának helyettes birodalmi vezetője lett. Az SS adminisztrációjának megreformálásán fáradozott, és 1929 januárjában Hitler kinevezte az SS birodalmi

vezetőjévé, ami a nácik 1930-as választásokon elért figyelemre méltó sikere után a propagandaosztályról való lemondásához vezetett. Amikor Himmler szembesült a rohamosztagosok – egy sokkal nagyobb szervezet, amelynek az SS névlegesen alárendeltje volt – zavaros és rendezetlen politikájával, a náci vezér által kiadott jelszóval az SS központi elvévé tette a Hitler iránti feltétlen hűséget: „A becsület egyenlő a hűséggel" *(Deine Ehre heisst Treue)*. Arra összpontosított, hogy megpróbálja az SS-t egy elit szervezetté alakítani, amely fegyelmezett, rendezett, és amely szilárd társadalmi és mindenekelőtt faji háttérrel rendelkező, alkalmas fiatal férfiakból áll, de vegyes eredményt ért el. Új rendfokozatokat vezetett be, elegáns új fekete egyenruhát tervezett, létrehozott egy vezetői testületet, amely főként 1890 és 1900 között született férfiakból állt, akik tisztként szolgáltak a háborúban, és felgyorsította a toborzási folyamatot, így 1932 nyarára több mint 40 000 fős szervezetet épített ki, ami lenyűgöző szám, de még mindig jóval kisebb, mint Ernst Röhm barnainges mozgalma.[16]

Himmler Röhm iránti lojalitásának köszönhetően, amely az 1923-as sörpuccs kudarca utáni bolíviai száműzetésben töltött évek alatt is megmaradt, az SS és a barnainges mozgalom közötti problémák elsimultak, amikor Röhm 1931 elején visszatért a mozgalom élére. Az SS ugyanúgy hajlott az erőszakra, mint anyaszervezete, és központi szerepet játszott az 1932-es kelet-poroszországi gyilkossági és terrorkampányban, miután „az SS birodalmi vezetőjének parancsára megölték a kommunista vezérkari főnököket". De ez célzottabb erőszak volt, mint a rohamosztagosoké, akiknek a száma ekkorra már több százezerre duzzadt. Hitler 1933. január 30-i birodalmi kancellárrá való kinevezését és a Reichstag-tűzrendelete révén a diktatórikus hatalom tényleges megragadását követően a nácik átvették a szövetségi államok irányítását. A rohamosztagosok Németország-szerte letartóztatták a kommunistákat és a szociáldemokratákat, valamint a nácik kevés számú valódi vagy feltételezett ellenfelét, és rögtönzött börtönökbe és kínzóhelyiségekbe zárták őket, ahol sokakat megvertek és megaláztak, százakat megöltek, a túlélőket pedig csak akkor engedték szabadon, ha megígérték, hogy ezután tartózkodnak a politikai tevékenységtől. Himmlert München, majd egész Bajorország megbízott rendőrfőnökévé nevezték ki. Elrendelte a baloldaliak tömeges letartóztatását, majd a konzervatív Bajor Néppárt vezetőiét, így ez a párt hamarosan feloszlatta magát. Dachau városában koncentrációs tábort hozott létre a fogva tartás céljaira. Az SS-legények által vezetett

tábor eleinte olyan rosszul működött, féktelen erőszakkal és korrupcióval, hogy az ezt követő botrány miatt Himmler kénytelen volt kirúgni a parancsnokot, és újat kinevezni, Theodor Eickét, aki új tábori szabályokat vezetett be, amelyek aztán általánossá váltak a többi németországi táborban is.[17]

1933 közepére Himmler hatalma nagyon megnőtt a Harmadik Birodalom biztonsági apparátusában. A történészek kevés olyan megjegyzésre figyeltek fel a személyiségével kapcsolatban, mint az iskolai bizonyítványában szereplő „égető ambíció" és „fáradhatatlan kemény munka", és egyikük sem volt olyan éles szemű, mint ő. Szisztematikusan felhasználta széles körű kollegiális és ismeretségi hálózatát, hogy biztosítsa a regionális párt kulcsfiguráinak támogatását az SS magas rangú tagjainak kinevezése kapcsán, és az SS hűségének és rendezettségének hírnevére építve egyik államot a másik után sikerült meggyőznie, hogy őt nevezzék ki a politikai rendőrség élére. A legnagyobb zsákmány ebben a tekintetben Poroszország volt, amely az ország több mint felét lefedte, és ahol a lakosság több mint fele élt. Itt a politikai rendőrség Hermann Göring kezében volt, de Himmler kihasználta a Göring és Wilhelm Frick birodalmi belügyminiszter közötti hatalmi harcot, valamint a barnaingesek fegyelmezetlensége miatti kölcsönös aggodalmukat, és 1934 áprilisában kinevezte magát a porosz politikai rendőrség (a Gestapo) élére. A „hosszú kések éjszakája", amelyben az SS központi szerepet játszott, betetőzte Himmler felemelkedését a náci csúcsvezetésbe. Bár nem játszott jelentős szerepet a leszámolás előkészítésében, kétségtelenül ő volt a legfőbb haszonélvezője. Az ügy egyetlen hátulütője az SS számára az volt, hogy túlzó magabiztossággal megrendezett egy puccsot Ausztriában, amit végül az hiúsított meg, hogy az osztrák náci rohamosztagosok nem voltak hajlandók részt venni benne.[18]

1936-ra Himmlernek sikerült túljárnia a náci rezsimben lévő ellenfelei eszén, és megszerezte a teljes ellenőrzést a birodalmi rendőri erők, köztük a Gestapo felett, még akkor is, ha az névlegesen még mindig Göring irányítása alatt állt. Himmler a kommunista ellenállás veszélyeinek eltúlzásával indokolta a rezsim elnyomó apparátusának központosítását egy általa vezetett, egyre egységesebb államvédelmi testületbe. A feladat mindenekelőtt preventív jellegű volt. A cél az volt, hogy „az alantas emberek zsidó-bolsevik forradalma soha többé ne bontakozhasson ki Németországban, Európa szívében, sem belülről, sem kívülről érkező ügynökök által".[19] Szerinte ezt a célt addig nem a szükséges

kíméletlenséggel próbálták megvalósítani. A koncentrációs táborokat összevonták és bezárták, így végül csak öt maradt, amelyekben kevesebb mint 4000 olyan politikai fogoly volt, akiket túl veszélyesnek tartottak ahhoz, hogy szabadon engedjék őket, köztük a volt német kommunista vezetőt, Ernst Thälmannt. Ez persze nem jelentette azt, hogy a Gestapo számára nem maradt semmi tennivaló. Éppen ellenkezőleg, a létszám csökkenése annak volt köszönhető, hogy 1933–34-ben rendeletek egész sorát hirdették ki, amelyek az elnyomás feladatát az állami rendőrségre (beleértve a Gestapót is), az állami bíróságokra (amelyeket különleges politikai törvényszékek egészítettek ki), valamint a rendes állami börtönökre és fegyházakra ruházták, ahol 1935-ben a hivatalos statisztikák szerint 23 000 politikai foglyot tartottak fogva. A „normatív" és a „prerogatív" állam fokozatos összeolvadása zajlott, amelyet közvetlenül a háború kitörése után az SS és a rendőrség egyesítése pecsételt meg a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban.[20] 1937–38-ban Himmler a koncentrációs táborok szerepét kiterjesztette az „aszociálisok", a kisstílű bűnözők, a csavargók, a „munkakerülők" és a homoszexuálisok „megelőző fogva tartására". Himmler különösen aggódott a homoszexualitás miatt, amelyet az SS férfiasságát és a nemzet jövőjét fenyegető veszélynek tekintett. Csábító volna azt gondolni, hogy a férfi homoszexualitás – amelyet korai pártfogójában és védelmezőjében, Ernst Röhmben politikai okokból figyelmen kívül hagyott – teljes elutasítása saját hiányosságainak beismerése a férfias keménység és a fizikai agresszió terén. Mindenesetre nem engedte, hogy az SS-t alkotó, szorosan összetartozó férficsoportokban teret nyerjen a homoszexualitás. 1941-ben, amikor Hitler bejelentette új rendeletét, amely halálbüntetést helyezett kilátásba az SS-ben és a rendőrségen belüli homoszexuális cselekményekért, Himmler ezeket a szerveket „a német nép homoszexualitásának kiirtásáért folytatott küzdelem főszereplői"-nek nevezte. A férfi homoszexualitás, mint láttuk, az 1871-es büntetőjogi törvénykönyv alapján Németországban bűncselekménynek számított, így az elkövetőket a rendőrség letartóztatta, bíróság elé állította, és állami börtönre ítélték őket. Himmler ezen túlmenően egyrészt szigorított a homoszexuális aktus jogi definícióján, másrészt gondoskodott arról, hogy sok homoszexuálist szabadulásuk után újra letartóztassanak és koncentrációs táborba szállítsanak. A háború elején azonban kijelentette, hogy a csatát megnyerték: „Összességében, legalábbis fiataljaink széles tömegei eltávolodtak ettől az elhajlástól."[21] Valóban, a Harmadik Birodalom alatt homoszexualitásért letartóztatott 50 000 férfi

felét 1937–39 között vették őrizetbe, ezt követően enyhült a kampány.[22] A háborús körülmények között Himmler nyilvánvalóan arra a következtetésre jutott, hogy fontosabb dolgokkal kell foglalkoznia.[23]

Himmler megszállottsága a homoszexualitás elleni küzdelemben, mindenekelőtt a SS-ben, csak egy volt az egyre növekvő számú személyes furcsaságok közül, amelyek minél nagyobb hatalomra tett szert, annál inkább előtérbe kerültek. Ahogy életrajzírója, Peter Longerich megjegyezte: „Az államvédelmi testület szervezetét és céljait szinte elképesztő mértékben befolyásolták fóbiái és előítéletei, hóbortjai és szeszélyei, valamint szenvedélyei."[24] Ezek közé tartozott a katolikus egyház iránti gyűlölet, miközben hívő katolikusként nőtt fel. Himmler a katolicizmust „ázsiai" vallásnak tekintette, egy olyan tanításnak, amelyet zsidók találtak ki és terjesztettek, hogy a szeretet és az alávetettség evangéliumát hirdessék, amely aláássa mindazt, ami a germán fajt naggyá tette. Úgy vélte, hogy nem elég, hogy a katolikus papság önmagában egy „homoszexuális férfi rend", de egy prűd, korlátozó szexuális erkölcsöt is hirdet, amely káros módon korlátokat szab a germán faj szaporodásának és további erősödésének. Az 1920-as évek eleje óta rajongott a kereszténység előtti germán vallási kultuszokért, amelyeket az első világháború előtt a raszszista ultrajobboldal ideológusai bálványoztak. Nyomást gyakorolt az SS-tisztekre és -férfiakra, hogy hivatalosan is lépjenek ki az egyházból, és a keresztény szertartások helyett pszeudogermán szertartásokat vezetett be számukra például a nyári és a téli napfordulón (az utóbbit karácsony helyett „jul"-nak nevezték el), május elsején, az esküvőkön és a temetéseken. Létrehozott egy áltudományos kutatóintézetet, az *Ahnenerbe* („Ősök öröksége") nevű intézetet, hogy kiássa a kora középkori rituálékat és az „árja" faj elképzelt eredetét kutassa Tibetben, ahová SS-tiszteket küldött, hogy méréseket végezzenek a helyi lakosokon, hogy megállapítsák a faji jellemzőiket.[25] Himmler 1935-ben megalapította a *Lebensborn* („Az élet forrása") nevű, névlegesen egy önkéntes egyesület által működtetett, de valójában az SS részét képező kismamaház-hálózatot, amely már önmagában kifejezte a keresztényi moralitás korlátaitól felszabadult faji politikába vetett hitét: ezekbe a házakba ugyanis egy nőt csak a saját és a gyermek apjának faji vizsgálata után vehettek fel. Valójában – legalábbis elméletileg – minden férfinak, aki be kívánt lépni az SS-be, szigorú faji vizsgán kellett átesnie ahhoz, hogy felvételt nyerjen, bár a gyakorlatban, ahogy a szervezet növekedett, mindenekelőtt a háború alatt, a kritériumok egyre lazábbá váltak.[26]

Himmler személyes gyarlóságai leginkább a leveleiből derülnek ki, melyekben szinte elképzelhetetlenül sokféle témában osztogat utasításokat és tanácsokat. Semmi sem volt elég triviális ahhoz, hogy elkerülje a figyelmét, egészen a *Lebensborn* otthonokban felszolgált zabkása minőségéig. („A teljes tejjel vagy sovány tejjel főzött zabkása – írta 1944. január 9-én az adjutánsa – nem felel meg a *Reichsführer-SS* kívánalmainak. A kását csakis vízzel szabad főzni.")[27] Azt mondta a tisztjeinek, hogy házasodjanak meg, vagy hagyjanak fel az ivással, vagy legalább hatékonyabban küzdjenek a legyekkel az épületükben. Az 1938. augusztusi és szeptemberi levelezése – hogy csak egy véletlenszerű példát említsünk – olyan utasításokat tartalmazott egyes SS-tiszteknek, hogy fényképezzék le a firenzei Régészeti Múzeumban található szobron elhelyezett rúnákat, ne fogadjanak el vadászmeghívásokat az ő jóváhagyása nélkül, gyűjtsenek információkat az északi-tengeri Helgoland szigetének történetéről, tartózkodjanak a dohányzástól, ha betegek, és kezdjék el gyűjteni Adolf Hitler mondásait.[28] Mindebben halványan érzékelhető az apja, az igazgató befolyása: Gebhard Himmler professzor is a legapróbb részletekig odafigyelt fia viselkedésére, például külföldre utazása előtt levelet írt neki, amely részletes életvezetési utasításokat tartalmazott arra az esetre, ha ő nem térne vissza. Erős atyáskodó elemet lehet felfedezni abban, ahogyan Himmler a beosztottjaival bánt, törődött az ő és a családjuk egészségével, gratulációkat és ajándékokat küldött, ha gyermekük született, vagy fegyelmezte őket, ha túllépték a határt, vagy nem követték az utasításait.[29]

Himmler mikromenedzsmentjének negatív oldalaként meg kell említeni, hogy könnyen elfajulhatott, és már-már szadista elemeket is tartalmazott. 1933 augusztusában például bejelentette, hogy „a háború után" egy „légykamrát" szándékozik létrehozni azoknak az SS-vezetőknek és rendőrségi alkalmazottaknak, akik nem veszik komolyan a „légy- és szúnyogkártevők" elleni küzdelmet, ahol „százával és ezrével" fognak nekik a rovarok „hízelegni", miközben ők rovarokról szóló tudományos irodalmat olvasnak.[30] Himmler különös érdeklődést mutatott a koncentrációs táborok foglyain végzett orvosi kísérletek iránt, amelyek minden orvosi etikai normát áthágtak. Azokat, akik kritizálták, hogy kiválasztott foglyokat vetnek alá olyan kutatásoknak, amelyek során jéghideg vízbe merítik őket – gyakran a halálukat okozva ezzel –, hogy kiderítsék, meddig maradhat életben egy lezuhant pilóta a tengerben, árulónak tekintette, és jelentette a nevüket a feletteseiknek.[31] Az ehhez hasonló szeszélyek vezettek arra, hogy egyes történészek Himmlert különcnek írják

le, pedáns adminisztrátornak, aki automatikusan hajtotta végre Hitler parancsait, anélkül hogy elgondolkodott volna azok moralitásán, míg végül ő lett a Harmadik Birodalom legádázabb hivatalos gyilkosa. Pedig Himmlert a saját elképzelései és az azok megvalósítására való törekvése hajtotta.[32]

Himmler személyes ideológiájának lényege az abban való feltétlen hit volt, hogy minden, ami Németország érdekeit szolgálja, erkölcsileg indokolt. Ahogyan 1943. október 4-én, vezető SS-tisztek előtt Posenben (ma Poznań, Lengyelország) tartott beszédében mondta:

> „Az SS-es számára egy elvet kell feltétlenül alapnak tekinteni: becsületesnek, tisztességesnek, lojálisnak és bajtársiasnak kell lennünk az egy vérből valókkal, de mással nem. Teljesen közömbös számomra, hogy mi van az oroszokkal vagy a csehekkel. A rokon népekben lévő jó vért megszerezzük magunknak, ha kell, ellopjuk a gyerekeiket, és magunk között neveljük fel őket. Hogy más népek jólétben élnek-e, vagy éhen pusztulnak, csak akkor érdekel, ha rabszolgaként szükségünk van rájuk a kultúránk számára, egyébként nem. Csak annyiban érdekel, hogy belehal-e a kimerültségbe 10 000 orosz nő, miközben tankárkot ásnak, hogy elkészül-e a tankárok Németország számára."[33]

Ez a nyers és vulgáris nyilatkozat többek között kifejezte Himmler egyik legambiciózusabb tervének, nevezetesen egész Európa faji átrendezésének ideológiai hátterét. Az etnikai németség megerősítéséért felelős birodalmi biztos, miután kinevezték az újonnan létrehozott posztra, nagyszabású tervet indított útjára, hogy visszavigye a Birodalomba a Szovjetunióból és Kelet-Európa más részeiből származó etnikai németeket. Mindezt Sztálin és a szovjet hatóságok beleegyezésével tette, legalábbis a szövetségük 1939 és 1941 közötti időszakában. Az ilyen bevándorlóknak ösztönzésként felajánlották, hogy ingyenesen birtokba vehetik az erőszakkal kitelepített és mindenüktől megfosztott lengyel parasztok gazdaságait. A program valójában nem jutott messzire, mivel túl sokáig tartott a beérkező németek etnikai tisztaságára és politikai megbízhatóságára vonatkozó szűrés. Ez volt az előhangja annak a gigantikus etnikai szerkezetátalakítási programnak, amelynek keretében az 1942-ben hivatalos német kormányzati politikává vált „Általános Keleti Terv" szerint 30–45 millió „szláv" pusztult volna el éhínségek és járványok következtében, hogy közép- és hosszú távon helyet adjanak az „árja" telepeseknek egész Kelet-Közép-Európában.[34]

Amikor „tisztesség"-ről beszélt, Himmler az önuralomra gondolt, egy olyan erényre, amelyet önmagában értékelt a leginkább. Himmler személyesen nem volt korrupt, mint oly sok más vezető náci. Kényelmesen élt, de nem halmozott fel hatalmas műkincsgyűjteményt, nem gyűjtött gépkocsikat és hasonlókat. Hosszú órákat dolgozott, szüntelenül utazott, hogy ellenőrizze a fennhatósága alá eső területeket, meglátogatta a koncentrációs táborokat és megfigyelte az ott folyó emberölési módszertant, mindezt az érzelmek mindenféle külső megnyilvánulása nélkül. Alkalmanként fegyelmezte azokat az SS-tiszteket, akiknél hiányolta a „tisztesség" alapelvéhez való ragaszkodást. A „tisztesség"-be vetett hitének klasszikus kifejeződése volt az 1943. október 6-án Posenben elmondott, magas rangú SS-tisztekhez intézett hírhedt beszéde:

> „»A zsidókat ki kell irtani« mondat, a maga néhány szavával, uraim, könnyen kimondható. Annak az embernek azonban, akinek ezt végre kell hajtania, ez a létező legnehezebb és legkeményebb… Szembesültünk a kérdéssel: mi lesz a nőkkel és a gyerekekkel? Úgy döntöttem, hogy itt is teljesen egyértelmű megoldást találok. Tehát nem tekintettem magam jogosultnak arra, hogy a férfiakat kiirtassam – más szóval, hogy megöljem vagy megölessem őket –, és hagyjam, hogy a gyermekeik úgy nőjenek fel, hogy bosszút akarnak majd állni a fiainkon és unokáinkon. Meg kellett hozni a nehéz döntést, hogy hagyni kell, hogy ez a nép eltűnjön a föld színéről. A szervezet számára, amelynek ezt a feladatot végre kellett hajtania, ez volt eddig a legnehezebb. Végrehajtottuk, anélkül hogy – azt hiszem, kimondhatom – embereink és vezetőink lelkileg és szellemileg kárt szenvedtek volna."

Himmler a következő évben Sonthofenben, vezető tábornokok előtt tartott beszédében megismételte ezeket a gondolatokat.[35]

Himmler itt tudatosan fejezte ki azt a nézetét, hogy amit ő – és ők – tesznek, az egy történelmileg szükséges bűntett, amelyet a világ többi részén is annak tekintenek. Ezzel kiterjesztette a bűnrészességet, és arra kötelezte a hallgatóságát, hogy minden lehetséges módon tovább harcoljanak Németországért, beleértve azt is, hogy zsidó nők és gyermekek millióinak meggyilkolásával biztosítsák annak faji jövőjét. 1943. október 4-i beszédében egyenesen a zsidó nép kiirtására utalt: „A legtöbben tudják, milyen érzés 100, 500 vagy 1000 egymás mellett fekvő holttestet látni. Az tett bennünket keménnyé, hogy ezt elviseltük, és – az emberi gyengeség eseteitől eltekintve – tisztességesek maradtunk. Ez egy meg nem írt – soha meg nem írandó – és mégis dicsőséges lapja a történelmünknek."[36]

Hitlerrel vagy Rosenberggel ellentétben azonban Himmler nem volt egy életen át tartó megszállottja annak a képzeletbeli fenyegetésnek, amelyet a zsidók jelentenek az „árja" fajra. Leveleiben, beszédeiben és egyéb írásaiban viszonylag ritkán fordulnak elő antiszemita megnyilvánulások, és amennyiben mégis jelen vannak, akkor viszonylag későn jelennek meg a pályafutása során, korábbi antibolsevizmusából fakadóan. A zsidókra való hivatkozásai semlegesek és személytelen hangvételűek, és gyakran eufemizmusok mögé rejtőznek. Saját maga számára azonban világos volt, hogy őt bízták meg azzal a feladattal, hogy milliószám gyilkolják le őket. 1941. december 18-án, egy Hitlerrel folytatott megbeszélést követően jegyezte fel irodai naplójába: „Zsidókérdés/partizánokként kiirtandók".[37] 1942. június 28-án azt írta: „A megszállt keleti területek zsidómentesek lesznek. A Vezér ennek a nagyon komoly parancsnak a végrehajtását az én vállamra helyezte. Senki sem veheti ezt el tőlem."[38] Ezt nevezte Himmler 1943. január 18-án „az európai zsidókérdés végső megoldásának".[39]

Himmler Hitlerrel a legszorosabb együttműködésben hajtotta végre ezeket a szörnyűségeket, és bár minden kérdésben alávetette magát a Vezér akaratának, sokféle módon befolyásolta őt. Ha Hitler kifejezetten nem értett egyet valamelyik intézkedésével, például az újpogány „germán" vallás propagálásával, Himmler kissé háttérbe szorította azt, de nem adta fel teljesen. Olyan központi kérdésekben, mint például a zsidóüldözés, alig-alig különböztek. Kapcsolatuk közelségéről, különösen a háború alatt, Himmler hivatali naplójának második kötetében olvashatunk. 1943 januárjától 1945 márciusáig nem kevesebb, mint 168 alkalommal találkozott Hitlerrel, vagyis átlagosan havonta hatszor. A találkozók gyakorisága ebben az időszakban ingadozott: a legtöbbször 1943 késő nyarán és őszén találkoztak, csak augusztusban huszonegyszer, augusztustól novemberig pedig hatvanszor. A beszélgetések különösen fontos és sürgető témái közé tartozott a katonai válság, amelyet Mussolini 1943. július végi megbuktatása okozott, és amely szükségessé tette a német erők Olaszországba küldését, köztük az olasz zsidók Auschwitzba való deportálásával megbízott magas rangú SS-tiszteket. Az európai zsidók haláltáborokban történő megsemmisítéséről is tárgyaltak, és döntöttek arról, hogy Hitler augusztus 20-án az SS főnökeként Himmlert nevezi ki Wilhelm Frick helyére birodalmi belügyminiszternek. Ez a lépés egyszerre jelentette Himmler végső győzelmét a két férfi között hosszú ideje tartó hatalmi harcban, és a minisztérium teljes alárendelését az SS-nek.

Himmler ezt azzal érzékeltette, hogy amint átvette a hatalmat, beosztottjai számára előírta, hogy őt *Reichsführer-SS*-nek, ne pedig miniszternek szólítsák. Hatalma még tovább nőtt, miután 1944. július 20-án Claus von Stauffenberg ezredes sikertelen merényletet hajtott végre Hitler ellen, Hitler pedig Himmlert nevezte ki a tartalékos hadsereg élére, és ezzel több mint kétmillió ember parancsnokságát adta át neki a hazai fronton, ahol a reguláris hadsereg néhány vezető tisztje támogatta azt a puccskísérletet, amely Hitler meggyilkolásával vette volna kezdetét. Himmler volt az, aki előmozdította a letartóztatásokat, az összeesküvők tárgyalását és kivégzését, megszerezte Hitler engedélyét, hogy családjaikat őrizetbe vehesse az általa *Sippenhaft*nak (klánfogdának) nevezett fogdában, és kihasználta az alkalmat, hogy letartóztassa „az SPD és KPD főnökeit", azaz a szociáldemokrata és a kommunista párt volt tisztviselőit, összesen 5000 főt. „Thälmannt – jegyezte fel augusztus 14-én a hivatali naplójába, a volt kommunista vezetőre, Ernst Thälmannra utalva – kivégeztetni."[40]

1944 júliusában Himmler és Hitler találkozói – összesen tizenegy találkozóra került sor – intenzívebbé váltak, de ezek többsége Stauffenberg bombájának felrobbanása előtt zajlott, és a keleti fronton bekövetkezett katonai katasztrófára összpontosított, amelyben a Vörös Hadsereg a „Bagratyion hadművelet" során megsemmisítette a német hadseregcsoport központját, ami 400 000 német katona elvesztésével járt. Himmler az SS és a Waffen-SS egységeivel pótolta a hiányt, ha csak átmenetileg is, tovább bővítve ezzel saját katonai hatáskörét.[41] A háború utolsó szakaszára, amikor Göring csillaga egyre halványult, Himmler olyan mértékű hatalmat szerzett magának, hogy nála nagyobb befolyással kizárólag Hitler bírt. Az SS egyre csak terjeszkedett, és például jelentős méretű gazdasági birodalmat épített ki, amit a koncentrációs táborok foglyainak kényszermunkaerő-tartalékként való felhasználásának gyors elterjedése is segített. A foglyokat a különböző lőszergyártó létesítményekhez és gyárakhoz tartozó altáborok hatalmas hálózatában osztották szét, amely a háború végére több mint 700 000 foglyot foglalkoztatott.

Himmler bár közel volt a náci diktátorhoz és lelkiismeretesen végrehajtotta a parancsait, érzelmileg nem kötődött hozzá úgy, mint sok más náci vezető. Az európai zsidók elleni népirtás végrehajtása során ugyanis nemcsak követte Hitler utasításait, hanem a Hitlerrel folytatott állandó párbeszéd során továbbgondolta azokat, és a holokauszt hatókörének egyre szélesebb körű kiterjesztésére ösztönözte a Führert. Ugyanakkor, ahogy Németország katonai helyzete egyre romlott, Himmler titokban

a nyugati szövetségesek felé is puhatolózni kezdett, és felajánlotta, hogy átad nekik a zsidó foglyok kisebb csoportjaiból néhányat. Hitlertől való elhidegülése 1945 januárjában tovább mélyült, miután a diktátor a Visztula hadseregcsoport parancsnokságával bízta meg, amely feladatra Himmler teljesen alkalmatlannak bizonyult. A sorozatos katonai kudarcok után Hitler március közepén elmozdította őt a posztról. Himmler parancsnokságának azonban volt egy fontos hatása: ő maga rádöbbent a katonai helyzet reménytelenségére, és igen gyorsan az illúziók egy teljesen új világába sodródott. Titkos tárgyalásokat kezdeményezett Folke Bernadotte gróffal, a svéd Vöröskereszt munkatársával a svéd koncentrációs táborok foglyainak, majd másoknak a szabadon bocsátásáról, mert úgy vélte, hogy ő játszhatja a tisztességes közvetítő szerepét a háború befejezése során. Tárgyalásokba kezdett a Zsidó Világkongresszussal, és biztosította a szervezetet arról, hogy a táborokban zajló kegyetlenségekről keringő történetek nem igazak. Bizalmasan szövetséget ígért De Gaulle tábornoknak Franciaország és a legyőzött Németország között a győztes „angolszászok"-kal szemben. Végzetes módon részleges kapitulációt is javasolt a szövetségeseknek, akik azonnal elutasították az ajánlatot, és a sajtóban nyilvánosságra hozták azt. Hitlert feldühítette Himmler viselkedése, árulónak tartotta korábbi bizalmasát, ezért az 1945. április 29-én, öngyilkossága előtt egy nappal írt politikai végrendeletében minden tisztségéből felmentette és kizárta a náci pártból.[42]

1945 májusának első napjaiban Himmler megpróbálta felajánlani szolgálatait Hitler kijelölt utódjának, Karl Dönitz főtengernagynak, abban a hitben, hogy az SS-nek jelentős szerepe lesz a háború utáni rendben. Hogy ezzel a látszatot akarta-e fenntartani, vagy azt akarta megakadályozni, hogy eluralkodjon rajta a kétségbeesés, nem tudni. Mindenesetre az ajánlatot elutasították. Amikor felismerte a valós helyzetet, attól tartott, hogy a szövetségesek letartóztatják és bíróság elé állítják, ezért megpróbált elmenekülni. Hamis nevet vett fel és hamis papírokat készíttetett, levette a szemüvegét, és a jobb szemét leragasztotta. Egy kis csoportnyi követője kíséretében megpróbált eljutni a Harz hegységbe: talán azt gondolta, hogy elrejtőzik és végül kivándorol. Az biztos, hogy nem írt végrendeletet vagy üzenetet az utókornak, homályos és dicstelen névtelenségben akart tovább élni. Május 21-én azonban brit katonák megállították és őrizetbe vették. Amikor egy tiszt elé vezették, levetette az álruháját, és felfedte magát, mint az SS egykori vezetője. Más magas rangú SS-tisztekkel kapcsolatos tapasztalataik alapján a britek rájöttek, hogy valószínűleg

ciánkapszulát rejteget a szájában. Amikor azonban az orvosi vizsgálat közben megpróbálták azt eltávolítani, Himmler félrebillentette a fejét, ráharapott a kapszulára, és összeesett. Tizenöt percen belül meghalt. Más vezető nácikkal ellentétben ő nem volt olyan elszánt, hogy öngyilkosságot kövessen el, amint ráébredt a helyzet reménytelenségére. És a harcot sem vette fel az ellenséggel szemben. Utolsó heteiben igyekezett elhárítani a felelősséget a tetteiért. Nyomorúságos halála egy elhamarkodott és átgondolatlan döntés volt, amelyet azért hozott, hogy elkerülje, hogy a szövetségesek felelősségre vonják az általa elkövetett bűnökért, és csupán azt a tényt hangsúlyozta, hogy nem tudott megfelelni azoknak az eszméknek, amelyeket az emberei számára előírt. A háború után egyik náci vezető sem tett kísérletet arra, hogy tisztára mossa a nevét, hogy elkerülje az utókor megvetését.[43]

Úgy tűnik, Himmler egész életében mindent megtett, hogy kövesse apja szigorú intelmeit, hogy maradjon hűséges és lojális, valamint kemény és szorgalmas. Egy tekintetben azonban eltért ettől a parancsolattól, talán egy másik, ezúttal saját elvét követve, miszerint a keresztény erkölcs nem állhat ellentétben az ember legfőbb kötelességével, a német faj továbbörökítésével. 1936-ban egy fiatal, szőke nőt nevezett ki magántitkárnőjének, Hedwig Potthastot. Az 1912-ben, középosztálybeli családban született nőt általában csinosnak és bájosnak tartották. Himmler helyettese, Reinhard Heydrich állítólag azt mondta, hogy „az ember felmelegíthetné vele a kezét-lábát".[44] A nő leveleiből kiderült, hogy csillogó életre vágyott, és ennek érdekében a Rajna-vidékről Berlinbe költözött, ahol csatlakozott az SS-hez. 1938-ra Potthast és Himmler egymásba szerettek. Bár Himmler ritkán látogatta a szeretőjét kényelmes otthonában, amelyet ő biztosított a számára, és többnyire telefonon beszélt vele, két közös gyermekük született. Himmler mindezt titokban tartotta. Potthastnak sikerült összebarátkoznia néhány náci vezető – például Martin Bormann és Oswald Pohl – feleségével, de a Himmlerrel folytatott viszony nem elégítette ki az ambícióit, ráadásul konvencionálisan katolikus szülei erős rosszallását is kiváltotta. A háború után, 1994-ben bekövetkezett haláláig visszavonultan élt, és soha nem nyilatkozott Himmlernek a zsidók kiirtását célzó tevékenységéről vagy bármi másról.[45]

Himmler nem volt hajlandó elválni a feleségétől, és azt állította, hogy nem a nő hibája, hogy nem lehet több gyermeke. Új kapcsolata ellenére a háború alatt végig közel maradt Margához, leveleket és ajándékokat váltottak, aggódtak egymás egészségéért, és osztoztak a lányuk, Gudrun

nevelésének felelősségén. Himmler azonban úgy vélte, hogy a monogámia természetellenes a férfiak számára, a gyermeknemzés pedig nemzeti kötelesség, és Marga egyetértett vele. Himmler felesége és lánya is büszkék voltak arra, amit a férfi elért, megértették a túlhajszoltság miatti panaszait, és soha a legcsekélyebb kételyüket sem fejezték ki azzal kapcsolatban, hogy helyes-e, amit tesz. Himmler a maga részéről igyekezett a lányát és a házaspár fogadott fiát, Gerhardot jó nácinak nevelni. Különösen Gerhardot büntette, amikor – mint az gyakran megesett – nem felelt meg a vele szemben támasztott engedelmességi és tisztasági követelményeknek. Más szóval, nem volt ellentét Himmler náci élete és szülői felfogása között.[46]

Himmler személyisége nem a történelmi legenda érzelemmentes üressége volt. Éppen ellenkezőleg, képes volt a szerelemre, amint azt Hedwig Potthasttal való kapcsolata és a feleségével, Margaretével folytatott levelezése is mutatja, még ha ez a hagyományosan romantikus klisékben nyilvánult is meg. Ugyanakkor gyakorolta azt a vasszigorú önuralmat, amelyről úgy érezte, szükséges ahhoz, hogy annak szentelje magát, amit a kötelességének tartott. Ő a német faj jövőjének kötelezte el magát, ahogyan ő látta, és nem elsősorban Hitlernek, aki csupán az eszköz volt, amelyen keresztül ez a jövő megvalósulhatott. Ebben a törekvésben a hagyományos erkölcs és a keresztény előírások lényegtelenek voltak. Mindent, ami az útjába került, kíméletlen, határokat nem ismerő következetességgel kellett kiiktatni. Ugyanakkor Himmler a német társadalom szélesebb áramlatainak is részese volt. Az ő élete a *Bildungsbürgertum* – a művelt középosztály, az a társadalmi réteg, ahonnan ő származott – hagyományos erényeinek egy perverz változata volt. „Égető ambíció"-ja olyan gondolatok és tettek felé hajtotta, amelyek elborzasztották volna ezt a réteget. Saját családja azonban soha nem fordult el tőle. Himmler apjának 1936-ban, anyjának pedig 1941-ben bekövetkezett halálukig a szülők büszkék voltak fiuk addig elért eredményeire. Himmler testvérei, Gebhard és Ernst is bekerültek a náci körökbe, ahogy fivérük egyre nagyobb hatalomra tett szert. Csatlakoztak a náci párthoz, és szerény, de sikeres karriert futottak be a párt szárnyai alatt: Gebhard, aki képzett tanár volt, a Birodalmi Oktatási Minisztériumban, Ernst a Birodalmi Rádióban, ahol egy fiatalabb kolléga antiszemita feljelentésével tűnt ki. Egyikük sem emelt kifogást az ellen, amit bátyjuk, Heinrich az SS vezetőjeként tett; valójában mindketten csatlakoztak az SS-hez, Gebhard pedig a tisztikarban is felemelkedett. Ernst 1945. május 2-án Berlinben,

az elhamarkodottan toborzott és rosszul kiképzett és felszerelt *Volkssturm* kötelékében, harc közben esett el. Gebhard a Waffen-SS-ben szolgált, amíg a háború végén a britek fogságába nem került. Később ismét az oktatásirányításban helyezkedett el, ahonnan azonban a múltja miatt elbocsátották, majd fellebbezéssel visszavették; 1982-ben halt meg. Ernst unokája, Katrin szerint a család túlélő tagjai úgy kezelték Heinrich hírhedtségét, hogy tagadták a nácizmus bűneiben való bármilyen részvételüket, ezért Gebhard és Ernst náci párttagságát a nem kívánt pártfogás nem kívánt következményének állították be. Csak akkor derült fény a családon belüli történelemtagadás mértékére, amikor Katrin, miután egy izraeli férfihoz ment feleségül, kutatni kezdte a család történetét.[47]

6.

A diplomata: Joachim von Ribbentrop

Kevés olyan vezető náci személyiség akadt, akit a történészek és a kortársak annyira megvetettek, mint az 1938-tól a háború végéig a Harmadik Birodalom külügyminiszteréként tevékenykedő Joachim von Ribbentropot. Joachim Fest szerint „botcsinálta politikus" volt, akinek „felfuvalkodottan túlbuzgó arroganciája" és „élethosszig tartó intellektuális tehetetlensége" volt „elképesztően inkompetens karrierjének az alapja".[1] A történészek közül többen „pezsgőügynök"-nek vagy „borkereskedő"-nek titulálták.[2] Titkára, Reinhard Spitzy „nagyképűnek, beképzeltnek és nem túl intelligensnek" tartotta. A diplomaták, akikkel együtt dolgozott, azt mondták róla, hogy „lusta és mihaszna", „hiú és nagyravágyó". A londoni szovjet nagykövet, Ivan Majszkij naplójában Ribbentrop „gavallérságáról" és „tapintatlanságáról" írt.[3] Hermann Göring azt mondta Hitlernek, hogy Ribbentrop egy „ostoba seggfej", és amikor Hitler ellenvetésként megjegyezte, hogy „elég sok fontos embert ismer Angliában", Göring így vágott vissza: „Führerem, lehet, hogy ez így igaz, de az a baj, hogy *ők* ismerik."[4] Franz von Papen, Hitler alkancellárja 1933–34-ben, majd ausztriai, később törökországi nagykövete azt nyilatkozta Ribbentropról, hogy „egy mag nélküli héj, egy elme nélküli csupasz homlokzat".[5] Neville Chamberlain brit miniszterelnök szerint Ribbentrop „olyan ostoba, olyan sekélyes, olyan önző és önelégült, olyannyira nélkülözi az intellektuális képességeket, hogy úgy tűnik, soha nem veszi fel, amit mondanak neki".[6] A svéd diplomata, Folke Bernadotte gróf úgy vélte, hogy Ribbentrop „nagyon csekély szellemi képességű, ráadásul meglehetősen nevetséges ember".[7] A nürnbergi háborús bűnösök perében a többi vádlott „nyílt megvetéssel" bánt Ribbentroppal a börtönpszichiáter, Gustave Gilbert szerint. Hjalmar Schacht volt pénzügyminiszter „semmirekellő, ostoba puhány"-nak nevezte őt. Lengyelország náci kormányzója, Hans Frank „szegény együgyű"-nek tartotta, aki „semmit sem tud a külügyekről". A már említett

Franz von Papen egyszer még „bolond"-nak is nevezte.[8] Egy másik börtönpszichiáter, Douglas Kelley szerint „olyan egyéniség volt, aki tényleges képességek nélkül jutott magas pozícióba".[9]

Akkor hogyan jutott el Ribbentrop odáig, hogy Hitler uralma alatt német külügyminiszterré nevezték ki, és hét éven át megőrizte a posztját? Miért volt egyike azon kevés vezető náciknak, akik előzetes egyeztetés nélkül is bejutottak a Führerhez? Mi motiválta, mi hajtotta? A látszólag politikamentes élet után miért lépett be hirtelen, majdnem negyvenévesen a náci pártba, és miért emelkedett olyan gyorsan a hierarchiában, sok, a legelejétől hithű náci bosszúságára és megdöbbenésére? És miért volt olyan hűséges Hitlerhez, és Hitler hozzá? Az első fontos tényező jellemének kialakulásában az volt, hogy – Hermann Göringhez hasonlóan – katonai háttérrel rendelkezett. Apja, Richard Ullrich Friedrich Joachim Ribbentrop, akárcsak nagyapja és számos elődje, a porosz hadsereg hivatásos tisztje volt. Joachim 1893. április 30-án született a Rajna-menti helyőrségi városban, Weselben, ahol apja tüzérségi hadnagyként szolgált. A család hamarosan, Richard Ribbentrop őrnaggyá való előléptetése után a Kassel melletti Wilhelmshöhébe költözött, majd nem sokkal később, egy újabb – ezúttal törzstiszti – kinevezést követően az 1870–71-es francia–porosz háború után Németországhoz csatolt, Lotaringiában található Metzben telepedett le. A metzi helyőrség az egyik legnagyobb volt Németországban, ami nem meglepő, tekintve, hogy a francia határon fekszik, és egy vezető tábornok adjutánsaként Richard Ribbentropot olyan tisztnek tekintették, aki előtt fényes jövő áll.[10]

A porosz tisztikar az első világháború előtt, és sok tekintetben még sokáig utána is, egy külön világot képezett, amely jelentős mértékben el volt vágva a német társadalom többi részétől. Hierarchikus, tekintélyelvű, az arisztokratikus értékekhez kötődő, a politikáról és a nemzetről alkotott szélsőségesen konzervatív és autoriter felfogást valló kör volt, amelyet csak még elszigeteltebbé tett az a tény, hogy tisztjei inkább a katonák által dominált helyőrségi városokban éltek, mint az egyszerű polgárok között.[11] Az általuk képviselt ideális viselkedési módot németül *Kadavergehorsam*nak („hullaszerű engedelmesség"-nek) nevezték. Joachimra nagy hatással lehetett, hogy egy olyan családban nőtt fel, amelyet az ezeket a viselkedési jellemzőket képviselő apa fegyelmező jelenléte uralt. A szókimondó, durva, merev és hajlíthatatlan Ribbentrop őrnagy olyan ember volt, akitől – ahogy fia az emlékirataiban bevallotta – gyermekei „inkább féltek, semmint szerették".[12]

Ezzel szemben Joachim édesanyja, Johanne Sophie Hertwig, aki egy jómódú földbirtokos családból származott, (a fia szerint) szelíd volt, és szeretetteljes. Remekül zongorázott, és gyakran órákon át játszott a gyermekeinek. A férje is muzikális volt, és a gyerekeket is hangszeres játékra nevelték, ami inkább egy polgári, nem pedig egy katonai családra jellemző. Bizonyos értelemben egy családon belül képviselték a „két Németország"-ot – a műveltet és a militaristát –, amely párhuzamot a német nemzeti karaktert beazonosító írók különösen a második világháború után kapták fel. Ezt az ötvözetet drámaian illusztrálja egy eset, amelyre Joachim jóval később emlékezett vissza: amikor 1904-ben, tizenegy évesen belépett a metzi Lycée Fabertbe, apja megígérte neki, hogy ha jól teljesít, hegedűt kap karácsonyra. Noha Joachim azzal dicsekedett, hogy ő lesz az osztályelső, a félévi vizsgákon ötven tanuló közül csak a harminckettedik helyre került. Amikor az apja meghallotta ezt a szégyent, alaposan megverte, és büntetésből elvette tőle a hegedűt. Bár Joachim húsvétra annyit javított a helyezésén, hogy az apja megenyhült és visszaadta neki a hegedűt, az eset egész hátralévő életében kínozta.[13]

Ribbentrop ettől kezdve szenvedéllyel hegedült, és már tizenévesen is fontolgatta, hogy hivatásos hegedűművész lesz. Életének számos pontján talált vigaszt a zenében, leginkább akkor, amikor édesanyja 1902. február 28-án, hosszú betegeskedés után, tuberkulózisban meghalt. A hegedűjéről így vallott emlékirataiban: „mindig hűséges társam volt, soha nem hagyott el"; amit – tette hozzá keserűen – az emberekről soha nem lehet elmondani. Mindenhová magával vitte, ahová csak ment. Metzben megtanult lovagolni és teniszezni: mindkettő jó szolgálatot tett neki azokban a társadalmi körökben, amelyekben mozogni akart. Ráadásul, 1904 és 1908 között, a líceumi évei alatt francia nyelvtanfolyamokra járt, és magas szintű, folyékony nyelvtudásra tett szert, ami, mint később kiderült, elengedhetetlen feltétele volt a nemzetközi diplomácia világában való érvényesülésnek, ahol még az első világháború után is a francia volt a szokásos társalgási nyelv.[14]

Felesége halála után apja újraházasodott, ezúttal Olga-Margarete von Prittwitz und Gaffront vette feleségül, egy másik ultrakonzervatív katonai családból származó arisztokrata nőt. Az újraházasodás nyilvánvalóan megerősítette az őrnagy politikai nézeteit, és felbátorította, hogy még nyíltabban fejezze ki azokat. Az őrnagy, Bismarck szenvedélyes tisztelője, megdöbbenéssel és elkeseredéssel fogadta, hogy 1890-ben az új német császár, II. Vilmos menesztette a vaskancellárt. 1907-ben Maximilian Harden

újságíró a császár férfiakból álló belső baráti körében elterjedt homoszexualitást feltáró sajtókampányt indított, amelynek a középpontjában a diplomata Eulenburg herceg állt, és amely számos prominens személyt érintett. Az ügy hatalmas botránnyá dagadt, öngyilkosságokkal, rágalmazási perekkel, (az akkoriban tiltott) homoszexualitás miatti büntetőeljárásokkal, zsarolásokkal és sok mással.[15] Ribbentrop őrnagy világosan kinyilvánította undorát a császári udvarban zajló ilyesfajta ügyekkel kapcsolatban, és számos alkalommal hangot adott annak a véleményének, hogy maga a császár is bűnös lehet homoszexuális cselekményekben. Berlinbe is eljutottak a II. Vilmost erőteljesen és ismétlődően elítélő megjegyzéseiről szóló jelentések. Márpedig ez súlyos felségsértésnek minősült, és nem lehetett eltűrni, legkevésbé a porosz tisztikarban. A megszégyenült őrnagyot elbocsátották a hadseregből, és elvesztette a jogot, hogy katonai egyenruhát viseljen vagy a katonai címét használja. Véget ért a karrierje.[16]

Ez a csapás mindent megváltoztatott a család számára. Elvesztették a katonai világban elfoglalt helyüket és a társadalomban betöltött státuszukat, ami szörnyű csapást mért az önbecsülésükre. Az immár volt őrnagy nem bírta elviselni, hogy Metzben, sőt Németországban maradjon, és a svájci Alpok egy távoli, német nyelvterületen fekvő falujába, Arosába emigrált. Magával vitte a gyerekeit is, arra kényszerítve őket, hogy otthagyják az iskolát. A következő másfél évben a család szerényen élt az őrnagy első felesége után járó örökségből. Idejük nagy részét túrázással és hegymászással töltötték, valamint síelni és bobozni tanultak angol barátaik segítségével. A téli sportok viszonylag még új keletűek voltak akkoriban Svájcban, elsősorban a brit és kanadai turisták űzték őket. A gyerekek magánórákat kaptak angol- és franciatanároktól, és egy ideig egy grenoble-i bentlakásos iskolában tanultak, amelyet egy gazdag rokonuk támogatott, így Joachim jelentősen javított mindkét nyelvtudásán. A gyerekek sok angol és kanadai barátra tettek szert Arosában, és a fiúk egy angol család meghívásának eleget téve egy évig Londonban lakhattak. Itt tökéletesítették az angolnyelv-tudásukat azzal a céllal, hogy majd kereskedelmi pályára lépjenek. Apjuknak a hadseregben elszenvedett méltánytalan bánásmód miatti keserűsége eltántorította őket attól, hogy a felmenőik nyomdokaiba lépve a katonai pályát válasszák.[17]

1910-ben Ribbentrop elfogadta kanadai barátai, a Hamilton-Ewing család meghívását, akikkel Svájcban találkozott, és a testvérével Londonból Québecbe hajózott. Mint mindig, most is magával vitte a hegedűjét.

A montréali Stanley Streeten a Molson's Bankban kapott állást mint gyakornok, majd „autóellenőr"-ként helyezkedett el egy mérnöki cégnél, amely a Szent Lőrinc-folyón átívelő Québec híd újjáépítésén dolgozott, miután az 1907-ben összeomlott. Jóval a projekt befejezése előtt (csak 1919-ben, egy újabb összeomlás után készült el) Ribbentrop továbblépett, és az akkor még építés alatt álló Nemzeti Transzkontinentális Vasútnál folytatta a munkát. De „a kanadai úttörőélet keménysége és durvasága" túl sok volt az alkatának, annak ellenére, hogy hivatalnokként dolgozott, és nem kellett fizikai munkát végeznie. 1912-ben vesetuberkulózisban megbetegedett, amelyet valószínűleg néhány évvel korábban az édesanyja adott át neki. A betegség miatt kórházba került, és a fél veséjét el kellett távolítani. Visszatért Németországba gyógyulni, majd a következő évben visszahajózott az Atlanti-óceánon túlra, New Yorkba, ahol egy ideig szabadúszó újságíróként dolgozott, mielőtt visszatért Kanadába. Ezúttal Ottawában élt, ahol édesanyja hagyatékának maradékából egy szerény, német borok importálásával foglalkozó vállalkozást hozott létre.[18]

Amellett, hogy Ribbentrop amatőr zenei rendezvényeken vett részt, szabadidejét sportolással töltötte, a híres Minto Korcsolyázóklub színeiben versenyzett az országos műkorcsolya-bajnokságokon. Megtalálta az utat az előkelő társaság tagjai közé: partikon, társasági eseményeken és zenei esteken keveredett a gazdagokkal, arisztokratákkal és hírességekkel. De 1914 nyarán mindez hirtelen véget ért. A Brit Birodalom részeként Kanadának csatlakoznia kellett az anyaországhoz a Németország elleni háborúban, amit szeptember 9-én meg is tett. Szeptember 4-én Ribbentrop New Yorkba távozott, hogy elkerülje az ellenséges külföldiként való letartóztatást, hátrahagyva üzletét, barátait, vagyonát, tuberkulózisban szenvedő bátyját, és elhagyta Catherine Hamilton-Ewingot, akit feleségül akart venni. (Catherine később Angliába költözött, és csatlakozott a Brit Fasiszta Unióhoz.) Ez újabb éles törést jelentett a karrierjében. Mivel a brit hajók túlnyomó többsége nem volt hajlandó német utasokat szállítani, egy Rotterdamba tartó kis holland óceánjáró, a *Potsdam* fedélzetén kapott helyet. A hajó augusztus 4-én hagyta el a New Jersey állambeli Hobokent több száz német utassal a fedélzetén. Az Atlanti-óceán túlsó partjához közeledő *Potsdam*ot azonban egy brit hadihajó feltartóztatta, és Falmouthba irányította. A fedélzeten tartózkodó összes német állampolgárt internálni akarták. Ribbentrop, akit a kanadai sajtóban már német kémként emlegettek, megvesztegetett egy utaskísérőt, hogy rejtse el

a hajó szénbunkerében, ahol egy régi metzi barátja dolgozott. Itt rejtőzködött az út hátralévő részében. Rotterdamba érkezve Ribbentrop visszatért az érintetlenül hagyott kabinjába, hogy megfürödjön és visszaszerezze a holmiját. A hajókísérő, aki Ribbentrop visszaemlékezései szerint most már álruhás német tisztként mutatkozott be, visszaadta a kenőpénzt, és segített neki a kiszállásnál.[19]

Miután meglátogatta az apját és a mostohaanyját, Ribbentrop önként jelentkezett katonai szolgálatra a 12. huszárezredbe, egy porosz lovasezredbe. Annak ellenére, hogy csak fél veséje volt, átment az orvosi vizsgálaton, és többhetes kiképzésen vett részt, mielőtt az ezreddel a keleti frontra vezényelték. Immár főhadnagyként többször megsebesült, és 1917 nyarán megkapta a Vaskereszt eredetileg csak másodosztályú fokozatát, de sikeresen kérvényezte, hogy a kitüntetést első fokozatúra emeljék. Miután áthelyezték a nyugati frontra, ahol az ezred a háború hátralévő részében szolgált, Ribbentrop súlyosan megbetegedett. 1918 áprilisában, ismét egészségesen, Isztambulba küldték mint a törököknek történő haditechnikai szállításokért felelős katonai meghatalmazott adjutánsát. Az ott szerzett barátai között volt Franz von Papen, aki az oszmán hadsereghez csatlakozott. A háború végén rövid időre internálták, majd megszökött, és Olaszországon keresztül hazatért. Sok más hazatérő tiszthez hasonlóan őt is megdöbbentették a hazájában uralkodó gazdasági és politikai viszonyok. Hirtelen – jegyezte meg emlékirataiban – „nagyon sok zsidó volt, akik számos területen tevékenykedtek, a politikában, a gazdaságban, a kultúrában, és nem mindig haladtak jó irányban". Visszatérése után a hadügyminisztériumban Ernst von Wrisberg vezérőrnagy munkatársa lett, azé az emberé, aki 1919 márciusában megalkotta a „hátba szúrás" mítoszának antiszemita változatát, amelyben a zsidókat tette felelőssé a német forradalomért és a porosz tisztikar leváltásáért: „nem csoda, amikor ez a törzs mindent megtesz azért, hogy megsemmisítse azt az osztályt, amely már régóta szálka a szemében". Nem nehéz elképzelni, hogyan befolyásolhatták Wrisberg antiszemita kirohanásai a fiatal és még befolyásolható Ribbentrop hadnagy nézeteit.[20]

Sok leszerelt katonához hasonlóan Ribbentrop is nehezen talált munkát a háború után. 1919 kora nyarán azonban, angolnyelv-tudására és észak-amerikai tapasztalataira alapozva, egy gyapotimportáló cég berlini kirendeltségénél helyezkedett el. Hamarosan előléptették, és elég pénzt keresett ahhoz, hogy eltartsa a bátyját, akit halálos betegen egy svájci szanatóriumba szállítottak. Ribbentrop mellékállásban, a francianyelv-tudá-

sára hagyatkozva, néhány magánmegbízást is teljesített, és francia borokat szállított tehetős berliniek számára. 1919 vége felé ezt a tevékenységet is hivatalossá tette. Hamarosan azonban teljesen átalakultak a jövőbeni kilátásai. 1919 őszén, egy rövid nyaralás alkalmával Bad Homburgban, a Taunus-hegységben található üdülőhelyen részt vett egy teniszversenyen, ahol megismerkedett Annelies Henkell-lel, akinek az apja egy ismert német pezsgőforgalmazó céget vezetett. 1920. július 5-én összeházasodtak. Első gyermekeik 1921-ben és 1922-ben születtek egymás után; végül öt gyermekük lett. Úgy tűnt, boldog házasságban éltek. Az egyik nürnbergi börtönpszichiáter szerint Annelies, bár három évvel fiatalabb volt Ribbentropnál, erőteljes és ambiciózus nő volt, aki teljesen uralta őt, és biztosította számára azt az anyai szeretetet, amelyet gyermekkorában az anyja betegsége és halála miatt nélkülözött. Titkára, kissé melodramatikusan, Lady Macbethhez hasonlította a nőt.[21]

Ribbentrop kezdetben a Henkell-cég berlini fiókját vezette, de apósa társulást szerzett neki egy jól működő borimportőr cégben, amelynek tulajdonosa pénzügyi támogatásért fordult hozzá. A Schoeneberg és Ribbentrop cég hamarosan felvirágzott, nem utolsósorban Ribbentrop brit és francia kapcsolatainak és a kereskedelemre vonatkozó törvényi korlátozások 1924. január 1-jei feloldásának köszönhetően. Ekkor kilépett az általa vezetett Henkell-ügynökségből, hogy a társulásra koncentrálhasson. A gyakran használt „pezsgőügynök" jelző tehát kissé igazságtalanul ragadt rá. Felesége pénze tette azonban lehetővé, hogy Berlin előkelő külvárosában, Dahlemben egy tekintélyes villát vásároljanak, úszómedencével, teniszpályával és egyéb lenyűgöző tartozékokkal. 1925. május 15-én, társadalmi felemelkedésük fontos lépéseként, meggyőzte Gertrud von Ribbentropot, az idős, hajadon unokatestvérét, aki a grenoble-i internátusban való tartózkodását is támogatta, hogy fogadja őt örökbe törvényesen, havi 450 márka nyugdíjért cserében. Az örökbefogadás lehetővé tette számára, hogy onnantól kezdve a „von" előtaggal egészítse ki a nevét. Ez azonban nem feltétlenül jelentett akkora előnyt, mint gondolta: anyósa panaszkodott, hogy a lépés miatt a családja nevetség tárgyává vált. Amikor háborús barátja, Wolf-Heinrich von Helldorf gróf (később magas rangú náci rendőrségi tisztviselő) felterjesztette őt a *Herrenklub*ba, egy exkluzív berlini úri klubba, azzal az indokkal utasították el, hogy csak azok vehetők fel, akik örökölték a címüket. Ennek ellenére Ribbentropot másodszorra felvették, mégpedig Franz von Papen támogatásával, akit a háború alatt Isztambulban ismert meg. Feleségével

dahlemi otthonukban társasági szalont működtettek, ahol a politikai és az üzleti élet gazdag és prominens nacionalista és konzervatív tagjait látták vendégül. Ribbentrop különösen szívesen társalgott az egykori porosz és német királyi család, a Hohenzollernek tagjaival.[22]

Ribbentrop eddig a pontig nem volt politikailag aktív, bár nézetei – sok más volt katonatiszthez hasonlóan – szélsőjobboldaliak voltak, némi antiszemita beütéssel, hogy enyhén fogalmazzunk. Üzleti tevékenysége nemcsak azt hozta magával, hogy ismét befurakodott az előkelő társaságba, hanem azt is, hogy kapcsolatba került számos, a politikai életben tevékenykedő emberrel. Támogatta az üzletorientált Német Néppártot, de amikor 1930-ban kitört a világválság Németországban, a párt összeomlott, és szinte minden szavazóját elvesztette, mert a többségük átállt a nácikhoz. „Nyilvánvalóvá vált – írta később –, hogy Németország a kommunizmus áldozatául fog esni... Németország a szakadék felé tart."[23] Úgy vélte, hogy egyrészt a polgári és konzervatív pártok, másrészt a nácik növekvő népi ereje közötti koalícióra van szükség. Ribbentrop a felesége és Helldorf hatására, aki már a náci párt tagja volt, egyre gyakrabban vett részt politikai vacsorákon, ahol hasonló kérdéseket vitattak meg. 1930-ban, az egyik ilyen rendezvényen találkozott Hitlerrel, aki elég nagy hatással volt rá ahhoz, hogy kiállítson neki egy 6000 márkás csekket. 1931-ben már a nácik egyik támogatójaként emlegették.[24]

1932 tavaszán Hitler elfogadta a Ribbentropék dahlemi villájába szóló vacsorameghívást, ahol Ribbentrop lenyűgözte a náci vezetőt a Nagy-Britanniára és a britekre vonatkozó részletes ismereteivel.

> „Adolf Hitler – vallotta Ribbentrop sok évvel később a nürnbergi perben – már akkor is jelentős benyomást tett rám. Különösen a kék szeme tűnt fel... a távolságtartó természete... és az a mód, ahogyan kifejezte a gondolatait. Kijelentéseiben mindig volt valami végleges és határozott, és úgy tűnt, mintha a legbelsőbb énjéből jöttek volna. Az volt a benyomásom, hogy egy olyan emberrel állok szemben, aki tudja, mit akar, és akinek rendíthetetlen akarata és nagyon erős személyisége van... Meg voltam győződve arról, hogy ha valaki, akkor ez az ember tudja megmenteni Németországot..."[25]

Aztán Ribbentrop szerencséjére Papent Heinrich Brüning utódjaként birodalmi kancellárrá nevezték ki. Papen kétségbeesetten próbálta megnyerni a nácikat – akik akkor már a Birodalmi Gyűlés legnagyobb pártját alkották – annak a tervének, hogy tekintélyuralmi rendszert vezessen be Németországban, és megsemmisítse a szociáldemokratákat, a kommu-

nistákat és a szakszervezeteket. 1932 augusztusának közepén Ribbentrop Papen utasítására Berchtesgadenbe utazott Hitlerhez, hogy megpróbáljon kieszközölni egy megállapodást a két férfi között.[26] A kísérlet kudarcba fulladt, mert Hitler ragaszkodott ahhoz, hogy neki kell vezetnie a javasolt koalíciót. Ugyanakkor Ribbentropot teljesen elkápráztatta Hitler hozzá intézett kétórás szónoklata. Helldorf javaslatára 1932. május 1-jén belépett a náci pártba.[27]

Franz von Papen bizalmasaként Ribbentrop részt vett azokban az erőfeszítésekben, amelyek a következő hónapokban történtek annak érdekében, hogy rávegyék Hitlert, hogy Papen oldalára állítsa a pártját, amely az 1932. július 31-i választások után a Birodalmi Gyűlés legnagyobb létszámú tagságát számlálta. A helyzet azonban alapvetően megváltozott Papen bukásával, valamint azzal, hogy a birodalmi kancellári tisztséget Kurt von Schleicher katonapolitikus vette át, akit Papen és más vezető konzervatívok gyűlöltek és nem bíztak benne. Hitler stábjának kérésére Ribbentrop a különböző érdekelt felek rendelkezésére bocsátotta a dahlemi házát, ahol 1933. január 18-án nagy titoktartás mellett vacsoramegbeszélésen vettek részt. Hitler és Papen mellett Röhm és Himmler is jelen voltak a vacsorán, de a megbeszélés nem vezetett eredményre. A Papen által január 22-én szervezett második dahlemi találkozón Hitler és Papen mellett Göring és két másik náci, Otto Meissner államtitkár és Hindenburg elnök fia, Oskar is részt vett. Papen felajánlotta, hogy alkancellárként szerepet vállal egy Hitler vezette koalíciós kormányban. A Ribbentrop otthonában tartott további találkozókon Hindenburg környezetének különböző tagjai vezető nácikkal találkoztak, hogy kidolgozzák a „nemzeti front" ötletét, amellyel végül meggyőzték az elnököt, hogy hagyja jóvá Hitler január 30-i, birodalmi kancellárrá való kinevezését.[28]

Hitler nagyon hálás volt Ribbentropnak a birodalmi kancellárrá való kinevezésében játszott szerepéért,[29] de egyelőre nem adott hivatalos elismerést neki. Ehelyett különleges, bizalmas külpolitikai megbízásokra használta fel, mivel nem bízott a Külügyminisztériumban, ahol a munkatársak fele arisztokrata volt, élén a karrierdiplomata, korábbi római nagykövet Konstantin von Neurath külügyminiszterrel. Ribbentrop örülhetett a „von" előtag megszerzésének, de teljesen kívül esett a Külügyminisztérium hatókörén, és Hitlerre nem azzal gyakorolt nagy hatást, hanem az idegen nyelvek ismeretével, a nemzetközi üzleti kapcsolataival és az előkelő társaságok világában szerzett tapasztalataival. A náci diktátor 1933

márciusában, majd később is számos alkalommal Párizsba küldte, hogy megpróbáljon javítani a francia kormánnyal való kapcsolaton, amely, amint az várható volt, tovább romlik, ha Németország a tervek szerint kilép a Népszövetségből – ahogy az az év későbbi részében megtörtént –, majd megkezdi a fegyverkezést.[30]

Mindez egyáltalán nem tetszett a német Külügyminisztériumnak. Neurath 1934. február 5-én figyelmeztette Sir Eric Phipps berlini brit nagykövetet, hogy Ribbentrop „nem ismeri eléggé a politikánkat ahhoz, hogy kellő tekintéllyel nyilatkozzon". A párizsi látogatások mindenesetre nem hozták meg a remélt eredményeket, ezért Hitler London felé fordította a figyelmét, ahová ismét egy sor informális találkozóra küldte Ribbentropot, aki ezen alkalmakkor kihasználta az üzleti kapcsolatait és Hitler támogatását. Többször találkozott vezető politikusokkal és kormányminiszterekkel, így ismertté vált Nagy-Britannia és Franciaország külpolitikai és politikai elitjében, bár a tisztviselők és politikusok eleinte bizonytalanok voltak a szerepét illetően. Április 20-án Ribbentropot kinevezték a „leszerelési ügyek meghatalmazottjá"-vá, majd különleges megbízatású nagykövetté, és a berlini Wilhelmstrasse egyik épületében, közvetlenül a Külügyminisztériummal szemben kapott irodát. Hamarosan jelentős személyzettel rendelkezett, amelyet a náci párt és a német iparosok adományaiból finanszírozott. 1936-ra a személyzet létszáma elérte a 150 főt, és Ribbentrop-hivatal néven vált ismertté. Neurath legnagyobb bosszúságára Ribbentrop hivatala a gyakorlatban a Külügyminisztérium alternatív hatalmi központjává vált, fokozatosan kiszorítva egy másik konkurens intézményt, a náci párt Alfred Rosenberg vezette külpolitikai hivatalát.[31]

1935 júniusában Ribbentrop, immár a „Német Birodalom rendkívüli nagykövete különleges küldetésben" hivatalos cím és rang birtokában Londonba utazott, hogy aláírja az angol–német haditengerészeti megállapodást, amely a német haditengerészet teljes tonnatartalmát a brit királyi haditengerészet 35 százalékában határozta meg. Bár a megállapodás részleteit a londoni német nagykövetség haditengerészeti attaséja dolgozta ki, Ribbentrop megsértette a Külügyminisztériumot azzal, hogy figyelmen kívül hagyta a diplomáciai protokollt, és durván, a „vagy így, vagy sehogy" elve szerint ismertette a feltételeit. A megállapodás aláásta az áprilisi „stresai front"-ot, amelyben Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország elítélte a német újrafegyverkezést. Hitler el volt ragadtatva, és meghívta Ribbentropot Berchtesgadenbe, majd javított hivatalának státuszán és finanszírozásán. Ettől kezdve Hitler őt tekintette a brit ügyek vezető német szakértőjének. Amikor 1936. április 10-én a londoni német nagykövet, Leopold von Hösch londoni rezidenciáján halálos szívrohamot kapott, Hitler Ribbentropot tekintette egyértelmű utódjának, és augusztusban hivatalosan is kinevezte.[32]

Ribbentrop küldetése az volt, hogy valamiféle szövetséget kovácsoljon össze a britek és Németország között, lehetőleg a Japánnal kötött antikomintern paktum részeként. A társadalmi és politikai elit azon tagjaival ápolt kapcsolatot, akik szimpatizáltak az ötlettel, különösen a megbékélési politika legfőbb hívével, Lord Londonderryvel, aki vendégül látta Ribbentropékat hatalmas ulsteri vidéki birtokán, Mount Stewartban.[33] Ribbentrop londoni követi megbízatása azonban nem járt sikerrel. Néhány héttel az érkezése után VIII. Eduárd király, akihez nagy reményeket fűzött, mivel a fiatal uralkodó köztudottan németbarát volt, sőt bizonyos fokig nácibarát, lemondásra kényszerült, mert makacsul ragaszkodott ahhoz, hogy feleségül vegye Wallis Simpsont, a társasági elithez tartozó, kétszeresen elvált amerikai nőt. Ribbentropot sokan gúnyolták Nagy-Britanniában amiatt, hogy dühében a király lemondását zsidók és szabadkőművesek összeesküvésének tulajdonította, és megjósolta, hogy polgárháborús helyzet, „utcai lövöldözés" alakulhat ki a bonyodalom miatt.[34]

Ribbentrop tárgyalásokon tanúsított nyers modora mindkét fél diplomatáit megbotránkoztatta, ráadásul a saját alkalmazottai gyűlölték és féltek tőle, mert durván és rosszindulatúan bánt velük. Arra is rosszallással tekintettek, hogy mindig kihangsúlyozta, hogy ő nem Németországot, hanem a náci Németországot képviseli. A VI. György királlyal való bemutatkozás alkalmával náci tisztelgéssel köszöntötte a felé közeledő, kézfogásra készülő, félénk és esetlen uralkodót, és épphogy állon nem vágta. A követségek minden alkalmazottjának megparancsolták, hogy az államfőkkel való találkozáskor így tisztelegjenek, és az államfőktől is elvárták, hogy viszonozzák ezt a fajta köszöntést. (Hitler felülbírálta ezt a döntést, amikor Neurath rámutatott, hogy ha a szovjet nagykövet a kommunista szokás szerint ökölbe szorított kézzel tiszteleg Hitlernek, a náci diktátornak ugyanígy kell azt viszonoznia.) Mindenütt náci zászlók lobogtak és az SS tagjai álltak a követség ajtajánál (Ribbentrop egy ideig SS-tiszt volt egyéb kinevezései mellett). A követségen dolgozó nőknek megparancsolták, hogy ne hajoljanak meg a brit királyi család előtt, ezzel is jelezve Németország új magabiztosságát.

A hivatalos közleményeket a hagyományos diplomáciai nyelv, a francia helyett onnantól kezdve németül kellett megfogalmazni, melynek következményeként a többi londoni nagykövetség a saját nyelvén kommunikált a német kollégákkal, így Ribbentrop munkatársainak török, finn vagy japán tolmácsok után kellett nézniük a fővárosban.[35]

Hamarosan világossá vált, hogy Ribbentropon nevet a brit társadalom. Olyan sok baklövést követett el, hogy az egyik újság „Von Brickendrop"-ként, azaz „Von Tökkelütött"-ként emlegette. Mivel igyekezett Hitler közelében maradni, 1937-ben átlagosan havonta egyszer visszatért Németországba, ami egy újabb becenevet eredményezett a számára: „a vándorló árja". Ribbentropot egyre jobban bántotta az, ahogy a britek bántak vele, ezért mindinkább ellenük fordult. Megpróbálta meggyőzni a brit politikusokat, hogy támogassák Németország tengerentúli gyarmatbirodalmának a versailles-i békeszerződésben elkobzott visszaszolgáltatását, de süket fülekre talált, és ami ugyanilyen fontos, Berlinből sem kapott támogatást, mivel Hitler úgy vélte, hogy ez elterelné a figyelmét a hosszú távú céljáról, a kelet-európai élettér meghódításáról. Hitlernek azonban tetszett Ribbentrop nyers, csöppet sem diplomatikus stílusa, és az, hogy nem volt hajlandó alkalmazkodni a diplomácia világának udvarias konvencióihoz. Ribbentrop ráadásul megtanulta, hogy Hitlert úgy lehet a legjobban a maga oldalán tartani, ha magába szívja, amit mond, majd később radikálisabb formában visszamondja neki. Ahogy titkára, Reinhard Spitzy mondta:

> „Amikor Hitler azt mondta: »szürke«, Ribbentrop azt mondta: »fekete, fekete, fekete«. Mindig háromszor többet mondott, és mindig radikálisabb volt. Egyszer meghallgattam, mit mondott Hitler, amikor Ribbentrop nem volt jelen: »Ribbentroppal olyan könnyű, ő mindig olyan radikális. Közben az összes többi emberem idejön, gondjaik vannak, félnek, azt hiszik, hogy óvatosnak kell lennünk, nekem pedig fel kell aljzanom őket, hogy megerősödjenek. Ribbentrop egész nap fel van aljzva, így nekem nem kell semmit sem tennem.«"[36]

Ahogy Ribbentrop hírhedt sznobizmusa és társadalmi felemelkedése abban a törekvésben gyökerezett, hogy tizenévesként leküzdje a szégyent, amelyet akkor érezhetett, amikor az apját méltatlanul elbocsátották a hadseregből, és arra kényszerítették, hogy elhagyja Németországot, úgy a Hitler iránti alárendeltsége minden bizonnyal annak a katonai fegyelemnek a terméke volt, amelynek apja alávetette a gyermekkorában.

Ezek a tulajdonságok most Ribbentropot karrierje csúcsára röpítették. 1937–38-ban Hitler, aki aggódott saját jövőbeli egészségéért, és akit felbátorított az az érzés, hogy Nagy-Britannia és Franciaország nem ellenzik Németország más európai országokban való terjeszkedését, az óvatos és konzervatív tábornokokat és kabinetminisztereket egyre inkább olyan emberekkel helyettesítette, akiket radikálisabbnak és lojálisabbnak tartott. Áldozatai közé tartozott a külügyminiszter, Konstantin von Neurath is, akit 1938. február 4-én rövid úton elbocsátott, és a helyére Ribbentrop lépett. Bár az óvatos diplomata Neurath, mint a Külügyminisztériumban gyakorlatilag mindenki más, beleértve egy kivételével az összes nagykövetet is, készségesen egyetértett Hitler szinte valamennyi bel- és külpolitikai lépésével, mégis világossá tette, hogy fenntartásai vannak azzal az agresszív fordulattal kapcsolatban, amelyet 1938-ban Ausztria, majd Csehszlovákia várható megszállása jelentett. Ribbentrop nem tiltakozott semmi ellen, amit Hitler tett. Ennek ellenére Londonban kellett maradnia, miközben Hitler március 12-én a német hadsereggel megkezdte Ausztria annektálását.[37]

Ribbentrop kezdetben nem helyezte át munkatársait a Ribbentrop-hivatalból a Külügyminisztériumba, bár később többen átmentek (maga a Ribbentrop-hivatal hamarosan jelentéktelenné vált), de új stílust vezetett be. Neurath hivatalos lakhelye a Külügyminisztérium kertjében egy kis ház volt, amelyet Ribbentrop lebontatott, és helyette Hindenburg (és Bismarck) egykori elnöki palotájába, a Wilhelmstrasse 73. szám alá költözött. Majd ezt is lebontatta, és Albert Speerrel terveztette meg a helyére építendő új épületet, amely olyan grandiózus volt, hogy csak 1940-ben készült el. A Ribbentrop család egy vidéki kúriát is kisajátított magának, a Fuchsl vadászkastélyt Salzburg közelében, negyvenpercnyi autóútra Berchtesgadentől. Amikor a tulajdonos, Gustav von Remnitz, aki Henkellék barátja volt, tiltakozott, a dachaui koncentrációs táborba küldték. Ribbentrop diplomáciai egyenruhát vezetett be a tisztviselők számára, akiket egyikük szerint „egy kiképző őrmester nyelvén, brutális hangnemben szólított meg". Rendkívül sok időt töltött a Külügyminisztérium befolyási övezetének védelmével, nehogy a többi náci vezető közül bárki beavatkozhasson az ügymenetbe. Herbert von Dirksen, az új londoni nagykövet, Ribbentrop nyílt ellensége akkoriban azt mondta, hogy Ribbentrop jellemét „hatalmas ambíció jellemzi, ugyanakkor azt az érzést sugallja, hogy sem nem elég tehetséges, sem nem elég erős ahhoz, hogy az ambícióinak megfeleljen.

Titkos kisebbrendűségi komplexusban szenved, amit gőgös, diktatórikus modorral kompenzál".[38]

Hitler azért választotta Ribbentropot külügyminiszternek, mert mindig azt tette, amit mondott neki. Ugyanakkor Ribbentrop is gyakorolt némi befolyást Hitlerre, és az 1930-as évek végén egy inkább britellenes és szovjetbarát irányba terelte a Führert. Prága 1939. márciusi német annektálása és a meghódítandó országok listáján nyilvánvalóan következő Lengyelország területi épségének francia–brit garanciája után a náci vezető felismerte, milyen fontos Németország hátországának védelme, ha Lengyelország lerohanásakor netán kitörne a háború, így Ribbentrop álláspontjára helyezkedett. A tisztviselők részletekbe menő tárgyalásokba kezdtek, amelyek 1939. augusztus 19-én egy német–szovjet kereskedelmi megállapodás megkötéséhez vezettek, amelyet aztán általánosabb szintre is kiterjesztettek. Ribbentrop Moszkvába repült, hogy augusztus 23-án aláírja a paktumot kollégájával, Vjacseszlav Molotovval, amely megállapodás titkos záradékokat tartalmazott Lengyelország feldarabolásával kapcsolatban. Ez volt Ribbentrop diadalórája. Hitler „második Bismarck"-ként emlegette, és munkatársai álló ovációval fogadták, amikor az útjáról hazaérve visszatért a Külügyminisztériumba.[39]

Ennek ellenére továbbra is többnyire a baklövései, kudarcai és ügyetlen beavatkozásai miatt került a figyelem középpontjába. Tönkretette Németország gondosan felépített jó kapcsolatait Kínával, amikor nyilvánosan elismerte a japánok Mandzsukuóra vonatkozó igényeit, és megsértette az olaszokat azzal, hogy megpróbálta őket sietve rávenni (sikertelenül) egy hivatalos szövetségi szerződés aláírására. Ribbentrop – mondta a megdöbbent Mussolini külügyminiszterének, Galeazzo Ciano grófnak – „azon németek közé tartozik, akik katasztrófát jelentenek a hazájuk számára". Minél többet dolgoztak együtt, Ciano annál jobban gyűlölte Ribbentropot, aki – panaszolta – „mindig megpróbálta erőltetni a saját álláspontját", és „olyan módon viselkedett, amelyet nagyon sértőnek találok". A müncheni válság idején Ribbentrop többször is dührohamot kapott Sir Nevile Henderson brit nagykövet jelenlétében, mert – kiabálta – „a hátam mögött járt el", amikor a német fegyveres erők vezetőjével, Wilhelm Keitel tábornokkal beszélt. Ez volt az első a két férfi közötti hangos összetűzések sorában. Az egyik találkozón Ribbentrop így kiabált a nagykövetre: „Nagy-Britanniát zsidók kormányozzák, a-ha-ha! Vagy nem?" Henderson feldühödve, tipikus brit módjára kiabált vissza távozás közben: „Minket legalább úriemberek kormányoznak!"[40]

Ribbentrop a lehető legnagyobb vehemenciával sürgette Csehszlovákia lerohanását, amire Göring, mint a Luftwaffe vezetője, aki sok vezető tábornokhoz hasonlóan úgy gondolta, hogy Németország nem áll készen egy általános háborúra, „bolond gazember"-nek nevezte őt. Ribbentrop azzal fenyegetőzött, hogy lelövi minden olyan tisztviselőjét, aki cáfolni meri azt a véleményét, hogy a britek nem fognak beavatkozni. Amikor a müncheni egyezményt végül az ő részvétele nélkül írták alá, Ribbentrop azt a „legnagyobb ostobaság"-nak nevezte.[41]

1939 augusztusának végén, amikor Lengyelország miatt egy Nagy-Britanniával vívott háború veszélye fenyegetett, Ribbentrop – a brit politika mélyreható ismerete és személyes tapasztalata alapján – biztosította Hitlert arról, hogy Chamberlain vissza fogja vonni a Lengyelország támogatására vonatkozó garanciáját egy német invázió esetén. Ebben igaza volt, de teljesen félreértette Chamberlain kabinetjének, a Konzervatív Pártnak és az alsóháznak az álláspontját, mert ezek bizony félresöpörték a miniszterelnök kétségbeesett kísérleteit a háború elkerülésére. Ribbentrop biztosítékai Hitler számára, hogy Mussolini belép a háborúba, ugyancsak tévesek voltak, az olaszok ugyanis a válságban félreálltak, mondván, hogy nem állnak készen a konfliktusba való belépésre. Amikor Sumner Welles amerikai külügyminiszter-helyettes 1940 februárjában egy békefeltáró küldetésen találkozott vele, Ribbentrop kétórás szónoklatot tartott neki, amelyet Welles „egész küldetésem legmegdöbbentőbb élményé"-nek nevezett. Az, hogy a külügyminiszter beavatkozott Norvégia meghódítása után az ország politikai rendezésébe, csak azt eredményezte, hogy Hitler a háttérbe szorította; majd a Spanyolországban, később Portugáliában száműzetésben élő korábbi VIII. Eduárd király, immár windsori herceg, elrablására tett sikertelen kísérlet támogatása is súlyos fiaskónak bizonyult. És így tovább és tovább.[42]

Azzal, hogy Hitler 1939-ben és 1940-ben számos országot meghódított, a legtöbb országban csökkent a Külügyminisztérium szerepe, mivel katonai kormányzók és SS-tisztek kerültek a magas pozíciókba. Ez alól Franciaország volt talán a legjellemzőbb kivétel, ahol Otto Abetz nagykövet jócskán megnövelte a hatalmát. A német megszállás felvetette azt a kérdést, hogyan kell bánni a megszállt országok zsidó lakosaival, amely kérdés a Szovjetunió 1941. június 22-i lerohanásával (Barbarossa hadművelet) még sürgetőbbé vált. Szükségszerűen bevonták a Külügyminisztériumot ebbe a kérdésbe is, mivel számos ország, legalábbis névlegesen, még mindig szuverén és független külföldi állam volt. Kezdetben azonban,

bár Ribbentrop 1941 késő nyarán már tudott a kelet-európai zsidók tömeges meggyilkolásáról, kerülte a közvetlen beavatkozást, és a részleteket beosztottjára, Martin Lutherre bízta, aki eredetileg lakberendező volt, és a londoni nagykövetség felújítására bérelték fel. Ribbentrop előbb a saját hivatalában nevezte ki, majd felvette a Külügyminisztériumba névlegesen államtitkár-helyettesi címmel. Ebben a minőségében Luther részt vett az 1942. január 20-án tartott wannseei konferencián, amelyen az európai zsidók kiirtásának koordinálását dolgozták ki. Augusztusban azonban Ribbentrop rájött, hogy Luther semmit sem tesz az ellen, hogy az SS átvegye a zsidópolitika irányítását Délkelet-Európában. Felbőszülve utasította Luthert, hogy ne foglalkozzon tovább Európa ezen részével.[43] 1942. szeptember 24-én Hitler rájött, hogy a „végső megoldás" többé-kevésbé megállt Romániában és Dalmáciában, és keményen megfenyegette Ribbentropot. A külügyminiszter már így is sokat veszített a hatalmából és a befolyásából, és nyilvánvalóan úgy érezte, hogy nem engedheti meg magának, hogy ez így menjen tovább. Békeidőben gondoskodott arról, hogy minisztériuma és annak tisztviselői mindent megtegyenek, hogy a Harmadik Birodalom antiszemita politikáját – beleértve az 1938. november 9–10-i pogromot is – a külföld előtt igazolják, bár megdöbbentette az a kár, amelyet ezek az akciók Németország hírnevének okoztak külföldön. Antiszemita buzgalmát szerette volna demonstrálni azok előtt a náci riválisai előtt, akiknek feltűnhettek a jó kapcsolatai, amelyeket borkereskedői évei alatt jómódú zsidó üzletemberekkel ápolt, ezért azt szorgalmazta, hogy a Németországból kivándorló zsidók ne vihessék magukkal a tőkéjüket. 1938 decemberében azt mondta a francia külügyminiszternek, hogy „a németországi zsidók kivétel nélkül zsebtolvajok, gyilkosok és rablók. A birtokukban lévő vagyont jogtalanul szerezték".[44] Most, amikor Hitler szemrehányást tett neki, amiért lazán viszonyult a „végső megoldás" végrehajtásához, azonnal akcióba lendült. „A külügyminiszter – jelentette Luther – telefonon utasítást adott nekem, hogy a lehető legnagyobb mértékben gyorsítsam meg a zsidók evakuálását Európa különböző országaiból, mert köztudott, hogy a zsidók mindenütt ellenünk uszítják az embereket." Különösen Szlovákia, Horvátország és Románia hatóságait, valamint Bulgária, Magyarország és Dánia kormányait kellett sürgetni, hogy adják át zsidóikat „evakuálás", vagyis gyilkosság céljából.[45]

1943 elején Himmler és az SS meghiúsított egy, a Külügyminisztériumon belül szőtt összeesküvést, amelynek célja az volt, hogy Ribbentropot

Lutherrel váltsák fel. Luthert a Berlin melletti Sachsenhausen koncentrációs táborba küldték, amelyet túlélt, de 1945. május 13-án, negyvenkilenc éves korában szívrohamban meghalt, nem sokkal azután, hogy a Vörös Hadsereg csapatai felszabadították a tábort. Összeesküvőtársaihoz hasonlóan Luther is úgy érezte, hogy Ribbentrop képtelen tárgyalni a külföldi hatalmakkal, amelyek most már egyértelműen fölénybe kerültek Németországgal szemben a háborúban. Ribbentrop megkétszerezte az erőfeszítéseit, hogy bizonyítsa Hitlernek teljes elkötelezettségét a zsidók kiirtása mellett. Amikor a német diktátor és külügyminisztere 1943. április 16-án és 17-én találkozott Horthy Miklós admirálissal, a Németországgal szövetséges Magyarország kormányzójával, a két férfi jelentős nyomást gyakorolt rá, hogy adja át a magyarországi zsidókat a németeknek. Amikor Horthy megkérdezte, hogy mit kellene tennie a zsidókkal, a találkozóról készült jegyzőkönyv szerint „a birodalmi külügyminiszter azt válaszolta, hogy a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba kell szállítani. Más lehetőség nincs". Hitler ezt a következtetést hangsúlyozandó kijelentette, hogy a zsidóknak „pusztulniuk kell".[46] A megbeszélésnek kevés kézzelfogható eredménye volt, de 1944 márciusában, amikor Horthy azzal fenyegetőzött, hogy visszavonja a közeledő Vörös Hadsereggel szembenálló csapatait a keleti frontról, Ribbentrop meggyőzte Hitlert, hogy ne rendeljen el inváziót, hanem kényszerítse a magyar vezetőt egy németbarát kormány kinevezésére. Ribbentrop 1944 őszén azzal fejezte be az akciót, hogy puccsot szervezett Budapesten, amely a fanatikusan antiszemita Nyilaskeresztes Pártot juttatta hatalomra.* Összesen több mint 400 000 magyar zsidót deportáltak német parancsra Auschwitzba, és Ribbentropot minden szakaszban tájékoztatták a művelet menetéről.[47]

A háború utolsó, kétségbeesett hónapjaiban Ribbentrop többször is könyörgött Hitlernek, hogy próbáljon meg különbékét kötni a szovjetekkel, de Hitler mindig megvétózta az ötletet, amelynek egyébként akkor sem lett volna esélye a sikerre, ha belemegy. A Nyugattal való egyezkedés javaslata is hasonló reakciót váltott ki. Ribbentrop 1945. április 23-án

* 1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot. Március 22-én kinevezték a németbarát Sztójay Dömét miniszterelnökké. A Sztójay-kormányt augusztus 29-én a Lakatos Géza vezette kormány váltotta fel. Október 15-én került sor Horthy sikertelen kiugrási kísérletére, melynek következményeként a kormányzót a németek félreállították, és a Szálasi Ferenc által vezetett szélsőjobboldali Nyilaskeresztes Párt vette át a hatalmat. – *A ford. és a szerk.*

találkozott utoljára Hitlerrel, aki azt mondta neki, hogy forduljon a britekhez. Ribbentrop elindult Berlinből északnyugat felé, Schleswig-Holstein irányába. Hitler április 30-i halála után vált ismertté, hogy a Führer az osztrák náci Arthur Seyss-Inquartot nevezte ki külügyminiszternek Karl Dönitz admirális új kormányába. Amikor Ribbentrop rájött, hogy kegyvesztetté vált, „szinte hisztérikus állapotba került". Először nem volt hajlandó elhinni, hogy nincs helye a Hitler által összeállított miniszteri listán, majd „hisztérikusan tombolt", és így panaszkodott: „Ez jobban fáj nekem, mint ha bármi mást tett volna."[48]

Aztán összeszedte magát, és a dán–német határhoz nagyon közel fekvő Flensburgba ment, ahol Dönitz éppen az új kormány megalakításán dolgozott, de hiába próbálta meggyőzni, hogy hadd legyen ő a külügyminiszter. Hitler korábbi utasításának megfelelően hosszú levelet írt „Vincent" Churchillnek, de a csapongó és összefüggéstelen iromány nem tudták kézbesíteni, mert már nem volt posta. Ribbentrop Hamburg romjai között bujkált, ahol egy ismerőse, egy borkereskedő fia elárulta, és 1945. június 14-én a britek letartóztatták. Egy táska volt nála, benne 100 000 márka készpénzzel, amire, mint mondta, szüksége volt, hogy eltartsa magát, amíg a felhajtás el nem múlik, és méltósággal bánjanak vele, mint volt német külügyminiszterrel. Egy fogdába, majd Nürnbergbe vitték, hogy a Nemzetközi Katonai Törvényszék elé álljon. Ez idő alatt az őrök és a börtöntisztviselők szerint depressziós volt, és nem törődött azzal, hogy kitakarítsa a celláját vagy szalonképessé tegye magát. „Egy fáradt öregember, aki a halálra vár" – írta róla Gustave Gilbert börtönpszichiáter (pedig Ribbentrop ekkor valójában ötvenkét éves volt). „Mi csak élő árnyékok vagyunk – mondta neki Ribbentrop –, egy halott korszak maradványai, egy olyan korszaké, amely Hitlerrel meghalt." Egy másik pszichiáter úgy vélte, hogy „Ribbentrop időnként olyan, mintha egy nagy államférfi szerepét játszó színész volna... Eléggé mesterkélt fickó".[49]

Ribbentrop a kihallgatói által feltett kérdésekre kitérő és hamis válaszokat adott. Tagadta, hogy háborút robbantott volna ki, vagy bármit is tudott volna a háború katonai előkészületeiről, és azt mondta, nem érti, miért nevezik őt antiszemitának. Ő csak Hitler parancsát teljesítette, és a szövetségesek atrocitásai ugyanolyan szörnyűek voltak.[50] Hitler „nagyszerű személyiség" volt, mondta egy másik börtönpszichiáternek, aki megjegyezte, hogy Ribbentrop „hozzájárul a Hitler vonzerejéről már terjengő mítosz felépítéséhez".[51] Hasonló védekezéssel töltötte ki hazug emlékiratainak nagy részét, amelyeket a cellájában írt, valamint

egykori riválisai elleni számos beadványát. Nem volt hajlandó kritizálni Hitlert. Szerinte egyáltalán nem a Führer indította el a háborút, csupán a versailles-i igazságtalanságokat akarta visszafordítani. A zsidók vonták be Amerikát a háborúba, majd Hitler „megvadult" a dühtől, és elindította a megsemmisítési programot. Mindenesetre a holokausztról először akkor szerzett tudomást, amikor a Vörös Hadsereg 1944 júliusában felszabadította a majdaneki koncentrációs tábort.[52] Kifogásai és kitérő válaszai nem győzték meg a Nemzetközi Katonai Törvényszéket: minden vádpontban bűnösnek találták, és 1946. október 16-án felakasztották.[53]

Özvegye, Annelies, akit sokan meghatározó erőnek tartottak Ribbentrop életében, továbbra is elkötelezett maradt férje emléke mellett, és 1954-ben egy szélsőjobboldali kiadónál megjelentette az emlékiratait (saját megjegyzéseivel és kiegészítéseivel). Rövid börtönbüntetése és vagyona nagy részének elkobzása után posztnáci körökbe keveredett, könyveket adott ki, amelyekben Nagy-Britanniát hibáztatta a háború kitöréséért, és 1973-ban, nem sokkal a halála előtt, kitüntetést vett át egy neonáci kulturális alapítványtól. Négy gyermeke közül a legnevezetesebb Rudolf volt, aki a Westminster Schoolba járt, amíg apja londoni nagykövet volt (Ribbentrop jellemzően megsértődött, amiért fiának nem sikerült bejutnia az Etonba). Rudolf később belépett az SS-be, és tankparancsnokként szolgált a keleti és a nyugati fronton. 1945 elején Berlinben állomásozott, és elkísérte apját utolsó látogatására a birodalmi kancellária alatti bunkerbe, ahol megdöbbentette mind Hitler fizikai állapota, mind pedig a háborúhoz való téveszméken alapuló hozzáállása. A három évi börtönbüntetés letöltése után Rudolf Ribbentropot felvették a Henkell családi vállalkozásba, mivel édesanyja pert indított a vezetők ellen, akik úgy vélték, hogy a neve terhet jelentene a cég számára. Később bankár lett, és 2019-ben, kilencvennyolc éves korában halt meg. Az apjáról 2008-ban megjelent hosszú emlékiratában megpróbálta mentegetni Joachim von Ribbentrop hírnevét, nem utolsósorban azzal, hogy azt állította, az apja nem volt antiszemita, szinte semmit sem tudott a zsidók kiirtásáról, és mindig szembeszállt Hitlerrel.[54]

7.
A filozófus: Alfred Rosenberg

Alfred Rosenberg nem volt birodalmi állampolgár, „balti német" volt, azaz a német etnikumú és nyelvű emberek egy kiváltságos csoportjához tartozott, akik az Orosz Birodalomban, a Balti-tenger déli partvidékén éltek több generáción keresztül. Néhányan közülük (többnyire elszegényedett) földbirtokos nemesek voltak; mások, mint Rosenberg családja, városiak, kereskedők, kézművesek és értelmiségiek. Bár a balti németek szerény körülmények között éltek, a faji felsőbbrendűség erős érzése hatotta át őket a régióban élő őslakos lettekkel, litvánokkal, észtekkel, lengyelekkel és más csoportokkal szemben, akik közül sokan, ha nem a legtöbbjük, egészen a közelmúltig jobbágyok voltak. Többségük protestáns volt. Legfontosabb városuk a mai Észtország területén fekvő régi Hanza-kikötőváros, Reval (Tallinn) volt, ahol a XIX. század végén mintegy 66 000-en éltek, körülbelül egynegyedük német nemzetiségű, a többiek többnyire észt anyanyelvűek. Revalban született Alfred Rosenberg is, 1893. január 12-én. Két nagynénje nevelte fel, miután szülei meghaltak még tizenéves kora előtt, így kulturálisan német környezetben élt, és kezdettől fogva német nemzetiségűnek vallotta magát.[1]

Ezt bizonyára tovább erősítette az 1917-es bolsevik forradalom és az azt követő észt függetlenség, amelyben a német nemzetiségűeket, mint a cári államhoz hűséges társadalmi réteg tagjait, durván félreállították. Rosenbergék középpolgári család voltak, a jövedelmüket kereskedelemből szerezték, és elég jól szituáltak voltak ahhoz, hogy Alfredet a rigai politechnikumba küldjék, ahol építészetet tanult. Itt csatlakozott a „Rubonia" nevű diák párbajszövetséghez, amely egyfajta második családot biztosított számára. 1915-ben a politechnikum Moszkvába költözött, ahol Rosenberg befejezte a tanulmányait. Ezt követően visszatért Revalba megírni a diplomamunkáját, majd 1918 januárjában ismét Moszkvába utazott lediplomázni, ahol közvetlen közelről megfigyelhette

a forradalmi rendszert. Rövid tartózkodás után ismét Revalban találta magát, az új Észtországban, ahol nem volt számára hely. Az előző hónapok eseményei, különösen a Moszkvában tapasztaltak egész életére kiható elveket eredményeztek. 1918. november 30-án tartotta első nyilvános beszédét, amelynek a témája „A marxizmus és a zsidóság" volt. Úgy vélte, hogy a forradalom a zsidóság belső törekvésének kifejeződése volt, amely a civilizáció felforgatására és elpusztítására irányult.[2]

Mivel a térségben fegyveres konfliktusok dúltak, Rosenberg sok más balti némethez hasonlóan nyugat felé menekült, Németországba, először Berlinbe, ahol munkát keresett. Hozzá hasonlóan sokan menekültek az orosz forradalom elől, csakhogy ő magával vitte azt a meggyőződést, hogy a bolsevizmus, sőt azon túl a szocializmus és a liberalizmus is, a zsidók műve. Az ellenforradalmi antiszemitizmus ebben az időben korántsem volt újdonság Oroszországban; az 1905-ös bukott forradalom után már erőszakos pogromok söpörtek végig az országon. Az 1917-es forradalom még inkább felerősítette az antiszemitizmust, amelyet a Rosenberghez hasonló radikálisok Németországba is magukkal vittek.[3] Az 1918 utolsó heteiben Berlinben eluralkodott baloldali légkör megriasztotta Rosenberget, ezért délre, Bajorországba utazott. Nézeteiben csak megerősíthették őt a várost 1918–19 telén megrázó forradalmak, amelyek május végére véget értek, mert a szociáldemokrata kormány által alkalmazott, erősen felfegyverzett félkatonai erők vérfürdőben verték le azokat. Rosenberg személyesen nem vett részt ezekben a konfliktusokban, de nyilvánvaló volt, hogy melyik oldalon áll. Ekkoriban éppenhogy nem éhezett, és előbb az orosz száműzöttek helyi közössége, majd a rasszista és német-nacionalista antiszemiták tömegével felbukkanó szélsőséges csoportjai felé húzódott, amelyek az ellenforradalom nyomán Münchenben alakultak ki. Ezek közé tartozott a még kialakulóban lévő náci mozgalom, amelynek gyűlésein Rosenberg – más jelentős egyesületek gyűlései mellett – egyre több alkalommal részt vett. Azt írta, hogy amikor meghallotta Hitlert beszélni, a Führer már az első tizenöt percben meggyőzte, mert Rosenberg látta, hogy „egy német frontkatona" indítja el a küzdelmet Németország talpra állításáért, és „személyes csodálat"-ot érzett iránta, amikor rájött, hogy ő az az ember, akit követni kell.[4] Rosenberg tehát már politikai karrierje kezdetén kötődést érzett Hitler iránt, de nem azért, mert meggyőzték a nézetei, hanem mert felismerte, hogy Hitler a legalkalmasabb személy saját nézeteinek a megvalósítására.

És ezeket a nézeteket olyan túláradóan terjesztette, ahogyan a náci mozgalom egyetlen más tagja sem. 1919 és 1923 között Rosenberg tizenhárom aláírt cikket és hét könyvet jelentetett meg, amelyek megszállott, monomániás antiszemitizmusáról tanúskodnak, olyan címekkel, mint a *Die Spur des Juden im Wandel der Zeiten* (A zsidók nyomai a változó időkben) vagy az első cikke, „Az orosz–zsidó forradalom". A sors iróniája, hogy a zsidók, vagy inkább ahogy önmagukat látták, a volt zsidók, akiket az orosz kommunista mozgalom vezető alakjai közé sorolt Rosenberg, majdnem mind áldozatául estek Sztálin tisztogatásainak az 1930-as években. Nem mintha ez bármiben is megváltoztatta volna a véleményét. Ezeket a kiadványokat áthatja a „világzsidóság"-tól való drasztikusan kifejezett, paranoid félelem, amely gyilkosságra és pusztításra sarkall. Rosenberg szerint a németeket csak úgy lehet megvédeni, ha minden zsidót deportálnak az országból. A Weimari Köztársaság a zsidó hatalomvágy diadalát jelképezte; a német faj megőrzése megkövetelte annak megdöntését.[5] Hogy „bizonyíték"-ot szolgáltasson a nézeteihez, Rosenberg a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*hez nyúlt, egy olyan dokumentumhoz, amely a háború végén jutott el Oroszországból Németországba, és amely állítólag a zsidó vének 1897-es, a világuralom átvételét tervező találkozójának a jegyzőkönyve. Kevéssé számított, hogy a röpiratot 1921-ben hamisítások szövevényeként leplezték le; Rosenberg számára a zsidó felforgatásról szóló nagyobb igazságot fejezte ki, amelyet ezekben és a későbbi években készült írásaiban vég nélkül ismételgetett.[6]

Rosenberg a náci párt antiszemitizmusának szisztematikus alátámasztására szolgált. A vezetést érintő sok más kérdésben kevesebb mondanivalója volt. Igaz, részletes kommentárt készített a náci párt programjáról, de ezt kezdettől fogva megváltoztathatatlannak nyilvánította; amit kínált, az egyfajta exegézis, szövegmagyarázat volt. Rosenberg kitartott amellett, hogy a kommunizmus a zsidók eszköze, és talán ezzel némi hatást gyakorolt Hitlerre. Ugyanakkor ez a gondolat az első világháború utáni Németországban annyira elterjedt volt a szélsőjobboldalon, hogy túlzás lenne azt állítani, hogy valóban ő sugallta a Führernek, hiszen Hitler bárhonnan hallhatta azt. Az antiszemita írások folyamatos áradatát azonban, amelyet Rosenberg ontott magából, nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Nem volt hatékony szónok – beszédei inkább tűntek tudományos előadásoknak, mint politikai propagandának –, de óriási hatással volt a náci mozgalom eszméire, mindenekelőtt a párt napilapja, a *Völkischer Beobachter* (Faji Figyelő) szerkesztése révén, amelyet eleinte a színfalak mögött, majd 1923

márciusától hivatalosan is szerkesztőként vezetett. A náci párt mindennapi fejlődésében valószínűleg ez volt ekkoriban a legfontosabb tevékenysége. Maga Hitler később egy magánbeszélgetés során kritizálta Rosenberg szerkesztői tevékenységét a *Völkischer Beobachter* esetében, amely, mint mondta, legalábbis kezdetben „olyan magaslatokon állt, hogy még számomra is nehezen érthető volt". A lap csak az 1932-es választási kampányokban vált rendes újsággá, amikor Rosenberg a párt földcsuszamlásszerű vereségétől tartott. „Az emberiség iránti megvetése – jegyezte meg állítólag Hitler – csak fokozódott, amikor 1932-ben népszerűbbé tette a stílusát, mert attól tartott, hogy a náci párt veszít a támogatottságából."[7] Hosszú időbe telt, mire a *Völkischer Beobachter* népszerűségre tett szert. Hitler azonban alábecsülte a jelentőségét. A főként sajtóügynökségektől származó általános híreket és a pártpropagandát (különösen a pártrendezvényekről szóló lelkes beszámolókat) vegyítette, és ezzel biztosította a párt számára a kellő nyilvánosságot, valamint hozzájárult ahhoz, hogy tovább építse Hitlerről, az eljövendő német diktátorról kialakult képet.

Ez az elképzelés első alkalommal az 1923. november 8–9-i, félresikerült sörpuccs során dőlt meg, amelyet Rosenberg Hitler utasítására jelentett be a lapjában, és amelyben ő maga is részt vett. Mint láttuk, Hitler és néhányan megsebesültek, tizennégyen pedig meghaltak, de Rosenberg sértetlenül megúszta. Sőt az államügyészség úgy döntött, hogy nem emel vádat ellene, míg Hitlert bíróság elé állították, és rövid időre a Landsberg börtönbe zárták. Hitler tudta, hogy Rosenberg minden lényeges ideológiai kérdésben egyetért vele, és feltétel nélkül lojális, ezért távollétében kinevezte őt a hatalom erőszakos átvételére tett kísérlete miatt immár betiltott náci párt megbízott vezetőjévé. Ebben a minőségében Rosenberg a pártot a parlamenti választásokon való részvétel felé terelte, és bár Hitler is hajlott volna rá, nem támogatta a hatalom pusztán erőszakkal történő megszerzését. Rosenberg azonban, akit még mindig nem tekintettek teljesen németnek, képtelen volt összetartani a náci mozgalom egymással harcoló frakcióit. Csak akkor sikerült újraegyesíteni a pártot, amikor Hitler a börtönből való szabadulása után visszatért a politikába és a mozgalom élére állt. Ebben a feladatában Rosenberg segítette, aki 1924 júniusában új folyóiratot alapított *Der Weltkampf* (A világharc) címmel, amelyet „minden ország zsidókérdésé"-nek szentelt, és amely ismét az antiszemitizmust helyezte az újjáalakuló mozgalom ideológiai középpontjába. Rosenberg alapvetően az eszmék embere volt, és az új szakasz, amelybe a párt belépett, a gyakorlati politizálásról szólt, szervezésről, a választási kampányról

és végül a politikai manőverezésről, és itt, ahogy Hitler megtanulta Rosenberg megbízott pártvezetői időszakából, ő kevésbé volt hasznos.[8]

A következő néhány évben Rosenberg ezért az ideológiai munkájára összpontosított, mind a pártújság szerkesztőjeként, mind pedig könyvek, röpiratok és cikkek folyamatos sorának szerzőjeként. A faji gyűlölet, amely a zsidókkal szembeni erőszakos, keserű, megszállott gyűlölettel párosult, áthatotta írásait az 1920-as években és azon túl is. Szerinte a Weimari Köztársaság a zsidók által létrehozott „mocsár" volt, amelyet a „kultúra hiánya" és a „német jellem megsértése és rágalmazása" jellemzett. Rosenberg a legdurvább, gyűlölettel teli kifejezésekkel tombolt a „faji aláaknázás", a szexuális szabadosság, a „bűnözők védelme" és a „néger kultúra" ellen, amelyet maga körül látott.[9] Számára a faj kevésbé volt biológiai vagy örökletes kérdés, mint inkább értékek és meggyőződések kérdése, amelyek a művészetben és a kultúrában nyertek kifejezést. A derék, férfias északi germán lélek – érvelt – szilárdan gyökerezik a valóságban, a küzdelemben, a bátorságban és a faji önfenntartásra való törekvésben. Ezzel szemben állt a modernitás, a relativizmus, az absztrakció, az atonalitás, a pacifizmus és a kozmopolitizmus kultúrája, amelyet szerinte a zsidó felforgatók terjesztettek szerte a világon. Rosenberg 1930-ban összegezte ezeket az eszméket abban a könyvben, amely nevet szerzett neki: *Der Mythus des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit* (A huszadik század mítosza: Korunk lélektani-intellektuális szerkezeti küzdelmeinek értékelése).[10]

A háború utáni írók, köztük olyan náci önéletrajzírók, mint Albert Speer, abszurdnak, zavarosnak és jelentéktelennek minősítették a könyvet, és ezt a nézetet Joachim Fest fogalmazta meg a leghatározottabban, aki sokat tett a náci ideológusról alkotott történészi ítéletek kialakításáért. Fest úgy látta, hogy Rosenberg kívülálló volt a náci mozgalomban, mert „a hitet a hatalom fölé helyezte". Fanatikus meggyőződése azt eredményezte, hogy a mozgalmon, majd később a rendszeren belül dúló hatalmi harcokban „újra és újra megalázták és átjátszották", „sértően befolyásolhatatlan pozíciókkal jutalmazták", „saját hazájában becsület nélküli próféta" volt.[11] Csak az 1946-os nürnbergi háborús bűnösök pere során derült ki Rosenberg számára, hogy a náci vezetők soha nem olvasták *A huszadik század mítoszát*. Hitler például 1942. április 11-én egyik vacsoramonológjában állítólag kijelentette, hogy Rosenberg könyve nem tekinthető hivatalos pártkiadványnak, mert túl misztikus. Kevés „öreg harcos" olvasta. Csak akkor jutott el szélesebb olvasóközönséghez, amikor a katolikus egyház

nyilvánosan elítélte. „Mint sok más gauleiter – tette hozzá Hitler az *Asztali beszélgetések*ben –, ő is csak egy kis részét olvasta, mivel szerinte túl nehezen érthető módon íródott."[12] A Hitlerjugend vezetője, Baldur von Schirach is azt állította, hogy a mozgalom tisztviselői nem olvasták a könyvet.[13]

Ugyanakkor, a háború után Rosenbergről alkotott ilyen ítéleteket gyanakvással kell kezelni, mivel a vezető náciknak minden okuk megvolt arra, hogy elhatárolódjanak egy olyan embertől, akiről tudták, hogy fanatikus antiszemita és kompromisszumra képtelen ideológus.[14] A korabeli bizonyítékok azt mutatják, hogy Rosenberg eszméit akkoriban a nácik és a nyilvánosság egyaránt komolyan vették. Hitler fenntartásai inkább taktikai, semmint elvi kérdésnek számítottak. A könyv militáns keresztényellenes álláspontja politikailag nem volt hasznos az 1930-as évek elején, amikor Hitler támogatókat próbált szerezni a túlnyomórészt keresztény országban. A diktátorról azt is feljegyezték, hogy azt mondta, „nagy hiba volt, hogy Rosenberg valaha is hagyta magát belevonni az egyházzal folytatott szópárbajba", pedig éppen ez tette először népszerűvé *A huszadik század mítoszát*, mivel az egyház támogatói megvették, hogy megpróbálják megérteni a náci ellenségeskedés gyökereit. Rosenbergnek semmi haszna nem volt a harcból, ami csak ahhoz vezetett, hogy a hierarchián belül elítélték.[15] Később azonban, ahogy a náciknak az egyházak megnyerésére tett kísérletei kudarcot vallottak, és megromlott a viszony különösen a katolikus közösséggel, Rosenberg keresztényellenes álláspontját egyre több náci párttag és tisztségviselő osztotta, akik közül egyre többen hivatalosan is kiléptek az egyházból.[16]

Rosenberget Himmler és Bormann támogatták, az SS és a Hitlerjugend, és elvileg maga a diktátor is, mivel azonban ő nem akarta elidegeníteni az egyházakat és gyülekezeteiket a háború alatt, azt sugallta, hogy a kereszténységgel való „leszámolás"-ra csak a háború megnyerése után kerül sor. Hitler korlátozottan támogatta Rosenberg kiállását egy álgermán neopogány vallás mellett, akárcsak Himmler párhuzamos törekvéseit, és kijelentette, hogy a nemzetiszocializmus elvileg tudományos, nem pedig vallási mozgalom.[17] Valójában Hitler bizalmasan kijelentette, hogy *A huszadik század mítosza* „a legerősebb a maga nemében", erősebb, mint Houston Stewart Chamberlain *Foundations of the Nineteenth Century* (A tizenkilencedik század alapjai) című műve, pedig Rosenberg ennek egyfajta folytatásául szánta a könyvét, amelyre aztán mindenki úgy tekintett, mint a náci párt filozófiai alapvetésére. Hitler soha nem ítélte el nyilvánosan a művet, ami a párt vallási ellenfeleinek körein túl

is elkelt, és 1938-ra elérte a félmilliós, négy évvel később pedig az egymilliós eladást. Hitler *Mein Kampf*ja után kétségtelenül ez volt a legfontosabb könyv, amelyet a náci mozgalom vezetői közül bárki írt.[18] Ahogy Rosenberg büszkén megjegyezte, a könyv megjelenésekor Hitler azt mondta a náci kiadónak, Max Amann-nak: „Valóban, amikor R. csontjai már régen kifehéredtek, az emberek még mindig erről a könyvről fognak beszélni."[19] Hitler a szemébe mondta Rosenbergnek, hogy ő a legmélyebb elme a mozgalomban..., „a nemzetiszocializmus egyházatyja". Ilyen dicséret fényében Rosenberg nem tudta elhinni azokat a jelentéseket, amelyek szerint Hitler mások előtt a művét „ostobaságnak és szemétnek" minősítette.[20] A náci vezetésből néhányan mindenképpen támogatták Rosenberget, például Hermann Göring azt mondta neki nem sokkal a háború kitörése után: „Te fektetted le a programunkat."[21]

Rosenberg számos módon igyekezett megvalósítani ideológiai programját a náci pártban. Hitler 1934 februárjában a náci párton belüli politikai nevelés és cenzúra vezetésével bízta meg. Hivatala hamarosan egy bonyolult bürokratikus struktúrát hozott létre. Széles körű indoktrinációs kampányt indított, például kiállításokat szervezett olyan témákban, mint az anyaság vagy a német parasztság. Több mint harminc ilyen kiállítás volt az első négy év alatt. A náci rendszer más hivatalaihoz hasonlóan azonban ez a hivatal is átfedésben volt számos más intézménnyel, a Birodalmi Oktatási Minisztériumtól a Joseph Goebbels által vezetett Birodalmi Irodalmi Kamaráig, amelyhez minden szerző, kiadó és könyvkereskedelemben dolgozó tartozott. Rosenberg hivatala sikeresen elhárította Goebbels azon kísérletét, hogy beolvasszák a kamarába, de az ezt követő hatalmi harcban nem vehetett részt a könyvek betiltásában vagy cenzúrázásában: csak tanácsokat adhatott a kamarának, amely gyakran elutasította azokat. Az évekig tartó bürokratikus belharcok után Rosenbergnek 1938 márciusában sikerült megerősítenie a pozícióját azzal, hogy meggyőzte Hitlert, nevezze ki birodalmi miniszterré: ezzel széket kapott a kabinetben, amely azonban akkoriban már alig ülésezett.[22]

1940 januárjában Rosenberg megbízást kapott Hitlertől, hogy a háború után készítse elő egy náci egyetem, a *Hohe Schule der NSDAP* létrehozását, amely a zsidókérdés tanulmányozására (1941-ben nyitották meg Frankfurtban), a faji tanulmányokra, Európa keleti régiójának a kutatására és a germán tanulmányokra összpontosító intézeteket foglalta volna magában.[23] Az egyetem könyvtárainak és múzeumainak létrehozása érdekében Rosenberg 1940 júliusában Hitlertől – különösen Goebbels éles konkurenciája

ellenében – felhatalmazást kapott arra, hogy a megszállt országok zsidó tulajdonosaitól és intézményeitől könyveket, műtárgyakat és kulturális tárgyakat foglaljon le, amit jelentős mértékben meg is tett. Ennek a politikának a végrehajtására létrehozott *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (Rosenberg birodalmi vezető akciócsoportja) Európa-szerte kéziratokat, könyveket és kulturális műkincseket rabolt, és azokat a különc bajor király, II. Lajos számára a XIX. században épített neuschwansteini fantáziakastélyba szállította. A Rosenberg stábja által végrehajtott fosztogatás révén összesen több mint 21 000 kulturális tárgyat, több mint kétmillió könyvet és kéziratot, valamint több kilométernyi polcot lefedő iratkötegeket gyűjtöttek. Nem Rosenberg volt az egyetlen vezető náci, aki kulturális fosztogatásban vett részt, de az általa elkövetett rablás mértéke lényegesen nagyobb volt, mint bárki másé: Hitler ügynökei például csak harmadannyit gyűjtöttek össze, Göring ügynökei pedig feleannyit. Rosenbergnek mindezzel kapcsolatban nem voltak aggályai, 1941 márciusában például így dicsekedett a naplójában: „Azok a dolgok, amelyeket az akciócsoportom Párizsban elkobzott, kétségtelenül egyedülállóak... Ezenkívül a zs. [zsidó] kulturális kincsek is, amelyek nemrégiben érkeztek Neuschwansteinbe. Az értékét egymilliárdra becsülik."[24] Két évvel később még líraibban fogalmazott, amikor meglátogatta „az akciócsoport egyik válogatóraktárát. Megdöbbentő, hogy milyen értéktárgyak kerültek itt biztonságba egész Európából".[25]

Míg Hitler a Linzbe tervezett múzeuma számára gyűjtött műtárgyakra összpontosított, Göring pedig elsősorban személyes haszna érdekében folytatott kulturális kisemmizést, Rosenberget, mint mindig, ideológiai indítékok vezették. A zsákmányszerzésben ő volt az, aki a legsikeresebben érvényesült, és a versenyben maga mögé utasított más személyeket és szervezeteket, köztük Himmler SS-ének „tudományos" részlegét, az *Ahnenerbét*, sőt Martin Bormann és Hitler művészeti ügynökét, Hans Possét is. Ezen a területen legalábbis Rosenberg aktív és energikus stábot tudott maga köré gyűjteni, és szövetségeseket tudott nyerni a náci hatalmi struktúrán belüli uralomért folytatott véget nem érő küzdelemben.[26] Jelentős haszna származott Hitler támogatásából, akinek 1940 szeptemberének elején büszkén jelentette, hogy ellopott hatvankét láda zsákmányt, amelyet egy párizsi Rothschild-palotában rejtettek el.[27] Hitler támogatásának köszönhette a Zsidókérdés Kutatóintézetének terveit is, amely – mint 1941 februárjában dicsekedett – „már most a világ legnagyobb könyvtárával rendelkezik: 350 000 kötettel. Mind Franciaországból, Belgiumból stb. További 200 000 valószínűleg Hollandiából érkezik majd".[28]

Rosenberg kulturális tevékenységéhez tartozott a Német Kultúráért Küzdő Liga 1928-as megalapítása is, amelynek célja a Weimari Köztársaság „kulturális hanyatlása" elleni küzdelem és a „sajátosan" német kultúra ösztönzése volt. Számos vezető náci, köztük Heinrich Himmler, is a tagok közé tartozott, akik 1929 áprilisában mintegy 300-an voltak. A Liga a modern művészet és építészet, az atonális zene és a baloldali dráma ellen polemizáló előadásokat tartott. Rosenberg Ligája, annak ellenére, hogy céljai ezen a területen szorosan egybeestek Hitler céljaival, háttérbe szorult a Goebbels-féle Birodalmi Kultúrkamarához képest, mert az rendelkezett olyan szervezeti struktúrával és politikai iránnyal, amelyet Rosenberg végül nem tudott biztosítani. Szinte előre látható volt, hogy Hans Hinkel, akit Rosenberg adminisztratív képességei miatt a Küzdő Liga birodalmi szervezeti vezetőjévé nevezett ki, 1933-ban átmegy a Kultúrkamarához, és három évvel később annak vezető hivatalnoka lesz.[29] Hitler valóban szándékosan bátorította beosztottjait a rivalizálásra, nem utolsósorban azért, mert így ő lehetett a döntőbíró. Rosenberget ez kellően frusztrálta, és naplójának lapjain vezette le a haragját Goebbels ellen. „Bármerre járok, mindenütt egyhangú panaszokat hallok a Birodalmi Kultúrkamara irányíthatatlanságáról" – írta 1934-ben.[30] Rosenberg radikális ellenségessége a modernista művészettel szemben végül mégis győzedelmeskedett Goebbels lazább megközelítésével szemben, mert Hitler is az ő véleményét osztotta, ahogy Rosenberg diadalmasan jegyezte fel naplójában a „Nagy Német Művészeti Kiállítás" 1937-es megnyitója alkalmából.[31] Rosenbergnek pedig több alkalommal is sikerült aláásnia Goebbels befolyását azáltal, hogy támadásokat szponzorált a propagandaminiszter által támogatott kulturális személyiségek, köztük Ernst Barlach szobrász, Hans Fallada regényíró, Richard Strauss és Paul Hindemith zeneszerzők ellen, melynek következtében hiába igyekezett Goebbels megvédeni őket, gyorsan kiestek a kedvezményezettek köréből.[32]

Rosenberg a náci külpolitika alakításában is aktívan részt vett. A *Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik* (A német külpolitika jövőbeli útja) című 1927-es értekezése a párt vezető külpolitikai szakértőjévé tette a korai években, nem utolsósorban azért, mert – mint korábban – rendszerezte azokat a nézeteket, amelyeket Hitler is vallott, akivel sokszor megvitatták a gondolataikat. Rosenberget ebben ismét rasszista ideológiája vezette, és az „Angliá"-val való szövetség mellett érvelt, mert szerinte az az ország fajilag tiszta és etnikailag szorosan Németországhoz kötődik, és ragaszkodott ahhoz, hogy a Szovjetunió a fő ellenség, nem pedig,

ahogy a náci baloldal állította, Németország legígéretesebb szövetségese, mert Németországhoz hasonlóan kívülálló volt az 1920-as évek diplomáciai világában. Úgy vélte, hogy Olaszország stratégiai és ideológiai okokból potenciális szövetséges lehet, annak ellenére, hogy szerinte a zsidók túl nagy befolyást gyakoroltak az országra. Úgy vélte, a partnerség még a vitatott dél-tiroli határvidék feláldozását is megérné. Globálisan nézve Németország jövője egy gyarmatbirodalomban rejlett, nem a tengerentúlon, hanem Európa keleti részén, egy „faji, nemzetiszocialista, germán államban Közép-Európában".[33] Rosenberg azonban elsősorban mindent a zsidók „határtalan világállama" elleni globális küzdelemre vezetett vissza, ami az általuk az európai civilizáció ellen vívott „tőzsde-bolsevista megsemmisítő háború"-ban fejeződött ki.[34]

Mivel Rosenberg a párton belül a párt fő külpolitikai szakértője volt, 1933. április 1-jén kinevezték egy új intézmény, az NSDAP Külpolitikai Hivatalának vezetőjévé, mert alig több mint két hónappal azután, hogy birodalmi kancellár lett, Hitler szükségét érezte, hogy a konzervatív, karrierdiplomaták által uralt német Külügyminisztériummal szemben párton belüli riválist állítson. Kinevezését követően Rosenberg gyakran ajánlotta fel tanácsait Hitlernek a külpolitika számos különböző kérdésében, beleértve a Nagy-Britanniával, Japánnal és más országokkal való kapcsolatokat.[35] A legfontosabbnak a Nagy-Britanniával való szövetség szorgalmazását tartotta. A faji indokok azonban, amelyekre érvelését alapozta („Anglia" „germán" nemzet volt), Hitler szemében a stratégiai és hatalompolitikai érvek mögött a gyenge második helyet foglalták el. Miközben Rosenberg sok időt fordított arra, hogy szimpatikus brit tárgyalópartnereket keressen – melyek egyike sem volt jelentős politikai személyiség –, a német Külügyminisztérium ellene fordította a brit sajtót, és hamarosan fel kellett adnia a szövetségkötés gondolatát, mindenekelőtt azután, hogy az egyre inkább britellenes Joachim von Ribbentropot, akit Rosenberg „ostobának és arrogánsnak" tartott a Nagy-Britanniával való kapcsolattartásban, londoni nagykövetté, majd külügyminiszterré nevezték ki.[36] Jellemző, hogy Hitler több éven át bátorította Ribbentrop külpolitikai szerepvállalását is, és 1934 augusztusában megengedte neki, hogy létrehozza a saját alternatív Külügyminisztériumát, amely közvetlen konkurenciát jelentett Rosenberg hivatalával szemben. Egyik intézmény sem volt képes szembeszállni a német Külügyminisztérium hatalmas intézményi súlyával, amelynek gyakorlatilag minden tisztviselője a gyakorlatban elfogadta Hitler alatt a német külpolitika új irányait. Rosenberg képtelen-

nek bizonyult arra, hogy a saját intézményét hatékony szervezetté építse fel, sőt a tervezett pozíciók nagy része betöltetlen maradt, és bár a színfalak mögött gyakorolt némi befolyást, más politikai döntéshozó központok végül kicselezték Rosenberget, és megkerülték olyan kulcsfontosságú kérdésekben, mint például az 1939. augusztus 23-i Molotov–Ribbentrop-paktum, amelyet Rosenberg ideológiai okokból ellenzett, mivel úgy vélte, hogy az Egyesült Királysággal kötött megállapodás előnyösebb lett volna.[37] Még a háború elhalasztását és a britekkel való tárgyalások megkezdését is megpróbálta elérni, mindezt akkor, amikor már túl késő volt. Bár hosszabb távon a Szovjetunióval és mindenekelőtt az európai zsidókkal szembeni következetes ellenséges magatartásának lett némi hatása, az 1930-as évek nagy külpolitikai kérdéseiben nem játszott jelentős szerepet.[38]

Naplójából kiderül, hogy beavatkozásai mindenekelőtt a Skandináviával, Romániával és Afganisztánnal kapcsolatos politikára irányultak. Azonban még itt sem gyakorolt számottevő befolyást. A skandináv országok Németországgal való faji alapú szövetségére vonatkozó elképzelése, amelyet az 1921-ben alapított, de az 1933. januári hatalomátvétel után a nácik által átvett, és Rosenberg által irányított Északi Társaságon keresztül erőltetett, meghiúsult, amikor Hitler 1939-ben a Molotov–Ribbentrop-paktumban Finnországot a szovjet befolyási övezethez rendelte, majd 1940-ben katonai megszállás alá vonta Dániát és Norvégiát.[39] Octavian Goga román politikust, az NSDAP Rosenberg vezette Külügyminisztériumának ügyfelét 1937 decemberének végén miniszterelnökké nevezték ki, de 1939 februárjában II. Károly román király leváltotta. A színfalak mögötti norvégiai manővereket, amelyek az 1940-es német invázió részeként hatalomra juttatták Vidkun Quislinget, Hitler ismét semmibe vette, mivel nem volt hajlandó megadni Quislingnek azt a cselekvési szabadságot, amelyet Rosenberg kívánt biztosítani a számára.[40]

A Szovjetunió 1941. június 22-i lerohanásával azonban Rosenberg a politika alakításának és végrehajtásának sokkal fontosabb színterére lépett. Naplóiból világosan kiderül, hogy szorosan részt vett annak a rendnek a megtervezésében, amelyet a nácik az invázió után Kelet-Európában akartak létrehozni.[41] „Rosenberg – mondta Hitler 1941 tavaszán –, most eljött a te időd!" Hitler közölte vele, hogy őt fogja megbízni a megszállt Kelet vezetésével, miután Rosenberg átadta neki a területre vonatkozó tervét, amely magában foglalta a meglévő közigazgatási struktúrák teljes lebontását, a „nem kívánt népek" kitelepítését és még sok minden mást. Rosenberg diadalmasan írta a naplójába: „Milliók... és az

életük alakulása így az én kezembe kerül. Németország évszázadokra megszabadulhat attól a nyomástól, amely különböző formákban újra és újra sújtotta!"[42] 1941 júliusában a szabályoknak megfelelően kinevezték a megszállt keleti területek birodalmi miniszterévé. Ebben a minőségében Rosenberg úgy vélte, az ő küldetése, hogy végrehajtsa a történelmi feladatot, és megsemmisítse a Németországot fenyegető évszázados veszélyt, a szlávok fenyegetését.[43] „Hatalmas feladatot kaptam – írta naplójába –, valóban a legnagyobbat, amelyet a Birodalom kínálhatott – biztonságot évszázadokra, Európa külföldtől való függetlenségét." Az általa ellenőrzött terület, beleértve Ukrajnát, Európa kenyérkosarát, örökre biztosította volna Németország élelmiszer-ellátását.[44]

Rosenberg a minisztérium létrehozásának és személyzeti ellátásának részleteivel foglalatoskodott, két „birodalmi komisszárium"-ot hozott létre a napi adminisztratív feladatok elvégzésére. Tervei azonban nem mentek zökkenőmentesen. Az „ukrán Moszkva-ellenes nézetek elismerése és ezáltal az ukrán segítség az ukrán tér biztosításában" melletti érvei Hitler ellenállásába ütköztek, aki azt mondta neki, hogy az ukránokkal úgy kell bánni, mint az oroszokkal, mert megmutatták alsóbbrendűségüket azzal, hogy évszázadokon keresztül hagyták, hogy az utóbbiak elnyomják őket. Rosenberg úgy vélte, ez arra késztetné őket, hogy a német megszállóval szembeni ellenállás részeként támogassák Sztálin pánszláv egységre vonatkozó elképzelését.[45] Véleményét figyelmen kívül hagyták, és az ukránokkal ugyanolyan gyilkos brutalitással bántak, mint a többi megszállt keleti néppel, nem utolsósorban azért, mert ezt a politikát követte Rosenberg saját beosztottja, Erich Koch, az ukrajnai birodalmi biztos is. Hitler csak 1944 októberének végén, hat hónappal a háború vége előtt ismerte el, hogy Rosenbergnek igaza volt.[46]

További problémákat okoztak a náci vezetésen belüli szokásos belharcok. Rosenberg naplója tele van panaszokkal arról, hogy Himmler és Ribbentrop az ő területén is tevékenykedtek, és Speer is beleavatkozott Rosenberg ügyeibe. Mindazonáltal az általa vezetett minisztérium sokkal több volt, mint egy felfújt buborék. Hitler azért nevezte ki Rosenberget, mert tisztelte Kelet-Európára vonatkozó ismereteit, és támogatta őt a Himmlerrel folytatott demarkációs vitáiban. Rosenberg valóban felmutatott néhány sikert a minisztériummal, különösen az „Új Mezőgazdasági Rend" 1942. február 15-i kihirdetését, amely a szovjetek által egy évtizeddel korábban bevezetett nagy kolhozok felosztása nélkül vezette be újra a földmagántulajdont, ami az élelmiszer-termelés növekedéséhez

vezetett.[47] Ami azonban igazán aláásta Rosenberg pozícióját, az egy olyan fejlemény volt, amelyre egyáltalán nem volt befolyása: az ő felelőssége alá tartozó terület folyamatos zsugorodása 1942-től kezdve, ahogy a Vörös Hadsereg megfordította a helyzetet, és visszavonulásra kényszerítette a német hadseregeket.[48] Ennek következtében a minisztériumot fokozatosan leépítették, egyik illetékességi terület a másik után tűnt el, és a fölöslegessé vált tisztviselőket elbocsátották. „Majdnem az egész keleti terület elveszett" – ismerte el 1944. október 22-én, ezért megkezdte a Keleti Minisztérium leépítését.[49] Ahogy a katonai helyzet romlott, Rosenberg a németek keleti visszavonulását nem a Vörös Hadsereg erőforrások, felszerelés és taktika terén szerzett erőfölényének tudta be, hanem a tábornokok reakciós merevsége következményének tekintette, akik nem értették meg „a háború forradalmi meneté"-t. Úgy vélte, hogy erőteljesebb ideológiai indoktrinációval megszilárdíthatták volna az ellenséggel szembeni ellenállásukat.[50] Szerinte 1944. július 20-án a katonai arisztokrácia kísérlete Hitler megölésére „történelmileg egyedülálló bűncselekmény" volt.[51] Azon tűnődött, hogy Claus von Stauffenberg ezredes, aki a bombát elhelyezte, katolikus volt, és vajon nem a Vatikán állhatott-e mögötte.[52] A háború, állapította meg már 1940-ben, „ideológiai harc volt temérdek ellenség ellen, akik között a vatikáni ellenfeleink is ott voltak". Később pedig időt szakított arra, hogy Himmlerrel megvitassa, hogyan folytatódhat a katolikus egyház elleni harc a háború befejezése után.[53]

Rosenberg befolyásvesztését azonban ekkorra már súlyosbította az ármánykodó Martin Bormann színfalak mögötti felemelkedése. Rosenberg 1943 késő nyarán arról panaszkodott, hogy „mennyire gátlástalanul és sikeresen érvényesül közöttünk az udvari kamarilla régi történelmi formája".[54] Bormann soha nem írt értekezéseket és nem tartott beszédeket, jegyezte meg Rosenberg, de mivel Hess utódja lett a pártapparátus élén, jelentős hatalomra tett szert. „Senki, aki tőle utasításokat kap, nem tudja eldönteni, hogy a Vezér személyes parancsát vagy B[ormann] elképzelését kell-e teljesítenie." Bormann például utasításokat adott a gauleitereknek a kereszténységhez való nemzetiszocialista viszonyulással kapcsolatban, ami mindenképpen Rosenberg területe volt. Rosenberg tiltakozása ellenére Bormann akkor már számos funkciójában megpróbálta aláásni vagy megkerülni őt,[55] ami Rosenberg szerint „a legnyomorúságosabb várótermi politika példája".[56] 1944-re Bormann sikeresen kizárta őt a hatalomból, egyszerűen azzal, hogy nem engedte Hitler közelébe. Rosenberg 1943. november 17-e után soha többé nem találkozhatott a diktátorral, és mivel

nem látta, hogyan vették át a befolyását a náci hierarchia más alakjai, például Himmler, kizárólag Bormannt hibáztatta a háttérbe szorításáért.[57]

Az elsődleges harc azonban Rosenberg szemében még mindig a zsidók elleni harc volt. Szerinte a „nemzetközi zsidóság", amely biológiailag arra van programozva, hogy árulást és felforgatást kövessen el, bárhol legyen is, a civilizáció aláásásán és a német faj elpusztításán dolgozott.[58] Antiszemitizmusa zsigeri, mélyen érzelmi alapú volt. „Újra és újra – írta 1936-ban – elfog a düh, amikor arra gondolok, hogy mit tett Németországgal ez az élősködő zsidó nép. Az ösztön és a terv már évtizedek óta munkálkodik itt. Mindenesetre elégedett vagyok, amiért megtettem a magamét, hogy leleplezzem ezt az árulást."[59] A háború korai szakaszában makacsul támogatta azt az SS-t és a Külügyminisztériumot erősen foglalkoztató ötletet, hogy az európai zsidókat a francia gyarmatra, Madagaszkárra deportálják. Gyilkos terv volt ez is, amellyel egy nagyrészt városi közösséget brutálisan eltávolítottak volna Európából, és egy trópusi szigetre dobva kellett volna rendkívül nehéz körülmények között túlélniük (a tervet Nagy-Britannia folyamatos tengeri uralma miatt elvetették).[60] Rosenberg örült a zsidósággal szembeni tömeggyilkosságokról szóló jelentéseknek.

„Most mindenütt, ahol a zsidókat és a kommunistákat kiirtották – jegyezte meg 1941 szeptemberében egy lettországi látogatása során –, a nép újjáéled."[61] Úgy vélte, Németországot vagy a németeket ért minden csapásért a zsidóság tehető felelőssé. Amikor 1941 szeptemberében megtudta, hogy Sztálin mintegy 400 000 német nemzetiségű embert deportál erőszakkal a Volga vidékéről, Rosenberg azonnali reakciója az volt, hogy felvetette: „Ha ezt a tömeggyilkosságot végrehajtják, Németország a közép-európai zsidókkal fogja megfizettetni ennek az árát", akiknek természetesen semmi közük nem volt a szovjet vezető döntéséhez. Akár helyesen tette, akár nem, Sztálin a német inváziót követő brutális etnikai tisztogatást biztonsági okokból hajtotta végre, és az a Rosenberg és a náci vezetés által osztott nézet, hogy Sztálin, akinek saját antiszemita előítélete és gyanakvása évről évre nőtt, a nemzetközi zsidóság eszköze volt, paranoid fantazmagória volt.[62]

A Rosenberg és birodalmi megbízottjai által irányított területen 1941 nyarától kezdve zsidók – férfiak, nők és gyermekek – százezreit lőtték le tömegesen, és ezt a Himmler irányította SS hajtotta végre, de Rosenberg megszállt keleti területekért felelős birodalmi minisztériumának teljes támogatásával az adminisztráció minden szintjén. Rosenberg 1941 őszén és tél elején gyakran tárgyalt Himmlerrel a németországi és a minisztérium felelőssége alá tartozó kelet-európai zsidóság deportálásának és meggyilkolásának előkészületeiről. Hitlerrel is többször találkozott, hogy ugyanerről a kérdésről tárgyaljon, és az egyik ilyen, 1941. december 14-én elhangzott beszélgetésről megjegyezte: „Én azt az álláspontot képviselném, hogy ne beszéljünk a zsidók kiirtásáról. A Vezér helyeselte ezt az álláspontot, és azt mondta, hogy miattuk kell elszenvednünk a háborút, és ők idézték elő a pusztulást, így nem csoda, ha a következmények őket sújtják először."[63] Rosenberg stábja a tömeggyilkosság részletes előkészületeiről egyeztetett Himmlerrel. Ezenkívül Rosenberg minisztériuma jól képviseltette magát az 1942. januári wannseei konferencián, amelyet a megsemmisítési program koordinálására tartottak. A következő hónapokban Rosenberg maga is részt vett a program előmozdításában. 1943. május 4-én egy értekezleten azt mondta, hogy „a zsidó gondolkodás és lét utolsó maradványait is ki kell irtani. Nem szabad, hogy zsidó fertőzési forrás maradjon".[64] Rosenberg antiszemitizmusa tehát a legkevésbé sem csak elméleti síkon létezett: aktívan részt vett a mintegy hatmillió zsidó meggyilkolásában és annak igazolásában.

A szövetségesek nem sokkal a háború vége után letartóztatták Rosenberget. A nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék elé állították, és négy pontban emeltek vádat ellene: béke elleni bűncselekményre való összeesküvés, agresszió, háborús bűncselekmények és emberiség elleni bűncselekmények. Azzal védekezett, hogy magát egyszerű teoretikusnak állította be, aki soha nem gondolta volna, hogy ezek a dolgok ténylegesen a zsidók fizikai megsemmisítésével járnak majd. Pedig nézetei viszonylag keveset változtak. Egy nürnbergi börtönpszichiáter által készített interjúban kitartott amellett, hogy „a zsidókérdésért természetesen maguk a zsidók okolhatók... Ők köpték le a német kultúrát". Azt mondta, hogy jobb lett volna, ha az 1930-as években mindannyiukat Alaszkába vagy Madagaszkárra küldik.[65] De a bíróság túl sok dokumentum birtokában volt ahhoz, hogy ez a kifogás hihető legyen. Mind a négy vádpontban bűnösnek találták. A halálos ítéletet 1946. október 16-án akasztással hajtották végre.

A börtönben írt önéletrajzában a semmiféle bűnbánatot nem tanúsító Rosenberg ragaszkodott ahhoz, hogy Németországnak szüksége volt Hitlerre az első világháború megaláztatásai után. „Imádtam őt, a végsőkig hűséges maradtam hozzá."[66] A nemzetiszocializmust egy nagyszerű eszmének tartotta, amelynek újra eljön majd az ideje. Az, hogy Hitlert hősként tisztelte, Rosenbergben egyrészt ambícióval és önérzettel párosult, másrészt pedig kérlelhetetlen sértődöttséggel, amikor nem értettek

vele egyet vagy figyelmen kívül hagyták. A legmélyebb érzelme valószínűleg a gyűlölet lehetett.

Rosenberg emberi érzéseinek hiánya kivehető abból, ahogyan a két házasságáról írt. Először is, első felesége, Hilda, egy középosztálybeli balti német nő volt, akit 1915-ben vett feleségül. A nő utolsó betegsége idején férje a valódi együttérzés hiányáról tett tanúbizonyságot. Ahelyett hogy támogatta volna hitvesét, amikor szenvedett, 1923-ban inkább különvált tőle, majd nem sokkal ezt követően Hilda meghalt. Két évvel később feleségül vette Hedviget, akit Münchenben ismert meg, és aki, mint azt feltűnően érzelemmentesen írta, „mindig bajtársiasan viselkedett velem". Egy 1942. július 14-én kelt naplóbejegyzésében szintén kevés együttérzéssel leírta, hogy mit látott, amikor Lettországon keresztül vezetett az útja: „a nyomorúság hosszú sorai haladtak el, rongyos emberek zsákkal a hátukon, primitív szekereken húzták szánalmas holmijukat a vidékről a városba, vagy a városból a vidékre". Nem úgy tekintett rájuk, mint akik a nácizmus elől menekülnek, hanem a szovjet uralom termékének látta őket, egy olyan uraloménak, amely „az emberi ösztönök 25 éven át tartó leépítését hozta magával".[67]

A következő nyáron, miután a háború legpusztítóbb szövetséges bombázásai feldúlták Hamburg kikötővárosát, és a becslések szerint 40 000 ember halálát okozták, Rosenberg nem pazarolt együttérzést a halottakra, a sebesültekre és a hajléktalan túlélőkre, mindössze annyit jegyzett meg: „A nagyvárosok megsemmisülése láttán úgy tűnik, olyan lehetőség nyílik a vidék újrafelfedezésére, mint még soha... Én mindenesetre elkötelezem magam annak biztosítására, hogy a világvárosok a maguk hátsó udvaraival együtt soha többé ne emelkedjenek fel." Élete legvégén Rosenberg azt írta: csak „gyűlöletet érzek... amikor a meggyilkolt, üldözött németek millióira gondolok", ugyanakkor „együttérzés" töltötte el Hitlerrel kapcsolatban, aki szerinte „annyira szerette Németországot", de most „halott, lepelbe burkolták, árokba fektették, benzinnel átitatták és elégették". Egyetlen szót sem írt arról, hogy sajnálja azt a sok millió embert, nemcsak a zsidókat, hanem az oroszokat és más európaiakat is, akiknek Hitler halált és pusztulást hozott, és arról sem, hogy megbánt volna valamit.[68] Az emberi érzések e feltűnő hiánya talán végső soron abból a tényből fakadt, hogy Rosenberg közeli rokonai közül sokan meghaltak, mindenekelőtt fiatalkorában, így nagyon korán megtanulta, hogy kerülje az emberekhez való érzelmi kötődést.[69] A börtönpszichiáter Douglas M. Kelley megállapította, hogy „teljességgel hiányzott belőle az emberi értékek és az emberi jogok iránti tisztelet".[70]

8.

Az építész: Albert Speer

Egyetlen náci vezetőnek sem sikerült olyan mértékben megmentenie a hírnevét, mint Albert Speernek. Míg Rudolf Hess néhány embert meg tudott győzni arról, hogy elmebeteg, és néhányat arról, hogy 1941 májusában végrehajtott „békeküldetése" több volt puszta szeszélyes kalandnál, addig Speer szinte mindenkit átvert, köztük olyan intelligens és tájékozott történészeket is, mint Alan Bullock, Hugh Trevor-Roper, George L. Mosse, Gordon A. Craig és Alan Milward, akik mind elhitték, hogy ő egy politikamentes technokrata volt, akinek nem volt része a Harmadik Birodalom és csatlósai antiszemita rögeszméiben, politikai ideológiáiban és gyilkos tevékenységeiben. Még Gitta Sereny, a náci rezsim tapasztalt és kritikus elemzője is bedőlt a hazugságainak, annak ellenére, hogy 1966-ban, miután Speer kiszabadult a berlini Spandau börtönből, egy hosszú interjúsorozatban alaposan kikérdezte őt.[1] Hugh Trevor-Roper Speert „a náci Németország igazi bűnözőjé"-nek nevezte, de ez egyfajta hátbatámadás volt, mivel Trevor-Roper intelligens és művelt embernek tartotta, aki távol állt a náci vezetők vulgaritásától és fanatizmusától, ugyanakkor mindent megtett a hitleri rezsim fenntartásáért akkor, amikor az az emberiség történetének legszörnyűbb bűntetteit követte el. Szerinte a többiekkel ellentétben legalább Speernek tudnia kellett volna, hogy mi a helyes és mi nem.[2]

Speer, amíg élt, ragaszkodott a történetéhez: apolitikus építész volt, akit elcsábítottak a nácizmus által kínált technológiai lehetőségek; akit a várostervezés és az építészeti kreativitás iránti közös lelkesedésük inspirálta barátság kötött Hitlerhez, és nem az volt a bűne, hogy részt vett a Harmadik Birodalom gaztetteiben, hanem az, hogy nem tudott róluk, és meg sem próbálta kideríteni azokat. Sikerült mind a háború után a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt – ahol húsz év börtönbüntetésre ítélték – mondott önvédelmi beszédében, mind pedig a Joachim

Festtel és a kiadójával, Wolf Jobst Siedlerrel rendkívül szoros együttműködésben írt, briliáns megállapításokat tartalmazó és olvasmányos memoárjaiban meggyőznie a világot arról, hogy bűnössége az ártatlanságában rejlik.[3] Az emlékiratok azonnal a könyveladási listák élére kerültek. Ahogy Magnus Brechtken, a legutóbbi alapos és kritikus életrajzírója megjegyezte, az emlékiratok „nem beszélnek valódi zsidóüldözésről, sem megsemmisítő keresztes hadjáratokról, sem erőszakról, sem hódító háborúkról. Ehelyett megismerkedhetünk a keményen dolgozó Speer úrral, aki véletlenül éppen az 1933 utáni időben élt, csakúgy, mint az olvasói többsége".[4] Speer az emlékiratai után a háború utáni fogsága alatt titokban vezetett naplóit adta ki, amelyeket ismét Fest és Siedler közreműködésével átdolgozott, és számos kiegészítéssel megtoldott formában jelentetett meg. Ezeknek a könyveknek, a kutatóknak adott számtalan interjúnak, valamint az olyan televíziós sorozatoknak köszönhetően, mint a több epizódból álló *The World at War* (Háborúban a világ, 1973), amelyek készítésében aktívan közreműködött, Speer erőteljesen hozzájárult ahhoz a képhez, ahogy a történészek és a közvélemény a háború utáni években nemcsak őt magát, hanem a Harmadik Birodalmat és annak vezető személyiségeit is látták és ábrázolták. Interjúi és könyvei azzal a látszólagos észszerűséggel és intellektuális éleslátással váltak csábítóvá, amellyel önmagát bemutatta, és arra késztették az olvasót és a nézőt, hogy azonosuljanak a vezető nácik nagy többségéhez képest civilizált, művelt és tanult emberrel, és egy bennfentes, ugyanakkor kívülálló szemszögéből lássák a Harmadik Birodalmat.[5] Ha tehát le akarjuk bontani a Speer által maga köré szőtt hazugságok és legendák szövevényét, a náci Németországról alkotott képünk sok más részletét is fel kell tárnunk.

Albert Speer volt a legfiatalabb azok közül, akik a háború alatt a náci vezetők legfelsőbb szintjét alkották. Mannheimben született 1905. március 19-én, egy építész három fia közül másodikként. Apja elég jómódú volt ahhoz, hogy megengedhessen magának egy tizennégy szobás házat és egy hét szolgát foglalkoztató háztartást. A család 1918-ban az egyetemről is nevezetes Heidelberg városába költözött, ahol Albert iskolába járt, és 1923-ban közepes eredménnyel érettségizett. Családja az inflációs évek alatt is támogatni tudta őt egy hagyatéknak köszönhetően, amelyet éppen jókor tettek át egy dollárszámlára. Ahogy az a német diákoknál szokásos volt, kétszer váltott egyetemet: először Mannheimből Münchenbe ment, majd Münchenből a berlini Műszaki Egyetemre. Úgy tűnik, hagyományos diákéletet élt, de a szokásos sport és szórakozás mellett elnyerte

professzora, az építész Heinrich Tessenow támogatását, akinek 1927-ben, a diploma megszerzése után az asszisztense lett. A következő évben, hosszú ideje tartó szerelmi kapcsolat után, feleségül vette Margarete Webert.[6]

Speer később azt állította, hogy részt vett 1930. december 4-én Berlinben Hitler egyik gyűlésén. Azt írta, hogy lehengerlően hatott rá Hitler retorikájának ereje, és bekövetkezett a páli fordulat. Valójában azonban már néhány hónappal korábban, nyáron csatlakozott a náci autóklubhoz. Autótulajdonosként viszonylag ritka jelenség volt a pártban, így a párt rendelkezésére tudta bocsátani a szolgálatait. Jóval azelőtt tehát, hogy személyesen hallotta volna Hitlert beszélni, meg kellett ismernie a náci pártot és annak programját. A német egyetemek abban az időben a szélsőséges nacionalizmus melegágyai voltak: a diákszövetségek a szélsőjobboldal uralma alatt álltak, a vívóegyesületek erős befolyást gyakoroltak, az oktatói testületet pedig a konzervatív és nacionalista professzorok uralták. Az 1920-as évek végére a nemzetiszocialista Német Diákszövetség vált a német felsőoktatás vezető politikai erejévé.[7]

Nem meglepő tehát, hogy Albert Speer a nemzetiszocializmus híve lett. Hitler, majd később Goebbels beszédei tele voltak gyűlölettel a Weimari Köztársasággal, a demokráciával, az „embertelen" kommunistákkal szemben, és síkra szálltak egy kizárólag „árja" Németország megteremtéséért, a társadalmi megosztottság helyett egy „népközösség" létrehozásáért, Németország szerencséjének újjáélesztéséért egy olyan politikai folyamatban, amelyben központi szerepe lesz az erőszaknak. Egy Joseph Goebbels által tartott gyűléssel kapcsolatban Speer később azt állította, hogy megdöbbentette a rendőrség erőszakos fellépése a távozó résztvevőkkel szemben, ugyanakkor a náci propagandista naplójában az erről a gyűlésről szóló beszámoló nem tesz említést erőszakról, ehelyett „a tömegek"-ről lelkesedik, akik a beszédtől felbuzdulva kiözönlöttek az utcára, „mintha megőrültek volna"... Soha nem volt még ilyen vad". Speer 1931. március 1-jén lépett be a pártba, és ezzel egyidejűleg tagja lett a náci rohamosztag-szervezetnek, valamint a Német Építészek és Mérnökök Harcos Szövetségének. Intelligens és ambiciózus ember volt, biztosan tudta, mit csinál. A nemzetiszocialisták 1930-ban népszerűségük hatalmas növekedésének örvendtek, ami a szeptember 14-i országos választásokon csúcsosodott ki, amikor a német törvényhozásban 12-ről 107-re növelték a képviseletüket. Hitler volt a jövő embere, és természetes lépésnek tűnt, hogy egy ambiciózus, polgári-nacionalista hátterű fiatal szakember csatlakozzon hozzá.[8]

Az 1931–32-es téli félév végén Speer lemondott az egyetemi állásáról, de nem azért, mert anyagi nehézségei voltak (nem voltak, bár később ezt állította), hanem mert úgy döntött, hogy intenzívebben fog dolgozni a náci pártnak. A párttól olyan megbízásokat kapott, mint például épületek átalakítása pártirodákká, amelyeket barátja, Karl Hanke közvetített neki, akit 1930 nyarán ismert meg, és aki addigra Goebbels személyes adjutánsa lett. Mivel Speer egyre több időt töltött Berlinben, Hanke révén egyre közelebb került a náci elithez, és ennek az átmenetnek a jeleként 1932 őszén, a nyári választásokon aratott náci győzelmet követően kilépett a garázda rohamosztag-mozgalomból, és csatlakozott az SS motorizált részlegéhez. Az 1933 első hónapjaiban bekövetkezett náci hatalomátvétellel újabb építészeti megbízásokat kapott Goebbelstől, nevezetesen a május elseje „nemzeti munka napja"-ként történő náci megünneplésének színpadképét, amelyen a munkásoknak kötelezően részt kellett venniük, mégpedig a szakszervezetek felszámolását megelőző napon. Speer ezt ideológiailag a náci forradalom kifejeződéseként mutatta be, amelynek középpontjába a zászlót tartó tömegek sorait állította. Goebbels annyira elégedett volt Speer munkájával, hogy további megbízásokat ajánlott néki, amelyek végül a Nürnberg mellett évente megrendezett náci pártgyűlés állandó helyszínének megtervezésében és megépítésében csúcsosodtak ki, valamint egy „fénykatedrális" létrehozásában, amely az éjszakai égboltra függőlegesen irányított reflektorok soraiból állt. Ahogy maga Hitler fogalmazott, az egész bemutató célja az volt, hogy „örök érvényűvé tegye a német nép államát, a germán faj kulturális eredményeit".[9]

E gigantikus projekt pénzügyi és logisztikai szervezése révén Speer értékes vezetői tapasztalatokkal gazdagodott, ami egyben a náci hierarchiában való gyors felemelkedését is jelezte. Kezdett tisztségeket gyűjteni a rezsimben, beleértve a Birodalmi Kultúrkamara szenátusi tagságát, a Goebbels által létrehozott, művészeket, írókat, zenészeket és hasonlókat tömörítő szervezetben, amelybe zsidókat nem vettek fel, és amelybe a kulturális iparban dolgozók közül mindenkinek be kellett lépnie, hogy dolgozhasson. E pozíciók közül a legfontosabb a *Schönheit der Arbeit* (A munka szépsége) program igazgatói státusza volt, amely a Robert Ley vezette náci szervezet, a szakszervezetek helyébe lépő Munkafront része volt. Itt azt a feladatot kapta, hogy kompenzálja a gyári és más munkásokat a náci rendszerben jellemző nyomott bérek, hosszú munkaidő és a szakszervezeti képviselet hiánya miatt, és jobb étkezési és sportolási

lehetőségeket, ingyenes koncerteket és kulturális rendezvényeket biztosítson az üzemben, valamint tisztább, rendezettebb, higiénikusabb és tisztább levegőjű munkakörülményeket. Mondani sem kell, hogy a munkásoknak a saját szabadidejükben és a saját költségükön kellett ezekkel az előnyökkel élniük.[10]

Speer ebben az időszakban, 1933–34-ben találkozott először Hitlerrel, de a visszaemlékezéseiben keltett benyomással ellentétben, csak 1935-ben került közelebb hozzá. A Vezér kedvenc építészének, Paul Ludwig Troostnak az előző évben bekövetkezett halála után Hitler 1935-ben már más építészeket bízott meg olyan épületek megépítésével, amelyek Berlin világfővárossá való átalakítására vonatkozó grandiózus terveinek részét képezték volna (mint például a Tempelhof repülőtér, az Olimpiai Stadion és az új birodalmi légügyi minisztérium). Speer azonban gyorsan megelőzte a konkurenciát, és hamarosan ő kísérte a náci vezetőt az étkezései és az utazásai során. A diktátorral való ismeretségének köszönhetően egyre több jelentős megbízást kapott, amelyeket gyorsan bővülő irodáján keresztül irányított, és amelyeken keresztül jelentős privát profitra tett szert. Ezek közé a megbízások közé tartozott az 1937-es párizsi világkiállítás német pavilonjának és az új birodalmi kancelláriának a megépítése. Berlinre vonatkozóan olyan városrendezési tervet készített, amely a város nagy részének lebontását irányozta elő, hogy helyet adjon a sugárutakkal összekötött gigantikus épületeknek, amelyeket négy hatalmas repülőtér vett volna körbe a város peremén. Mindez ahhoz vezetett, hogy kinevezték a birodalmi főváros újjáépítésének építési főfelügyelőjévé, aki egyedül Hitlernek volt felelős, így megkerülhette az önkormányzatot és az összes illetékes minisztériumot. Speer úgy reagált arra, hogy Berlin polgármestere tiltakozott az ellen, hogy visszaélnek az illetékességével, hogy megnyerje Hitlert, menessze a városvezetőt.[11]

1938-ban Speer megkezdte Berlin átalakításának előkészületeit az építőanyagok, különösen a tégla és a kő nagyarányú beszerzésének biztosításával (becslése szerint évente kétmilliárd téglára volt szükség). Ezt Heinrich Himmlerrel együttműködve érte el, aki felállított egy SS építőipari beszállító vállalatot. Áprilisban és júniusban mintegy 12 000 „asszony"-t tartóztatott le és záratott majd koncentrációs táborokba, hogy felhasználhassák őket a projektek kényszermunkásaiként. A foglyok közül sokan megalázó és gyilkos körülmények között dolgoztak egy gigantikus téglagyárban, amely a sachsenhauseni koncentrációs tábor közelében, Berlin mellett helyezkedett el. Himmler 1938 májusában egy

másik koncentrációs tábort is építtetett egy gránitbányánál, Flossenbürgben, Bajorország távoli részén. Mindezeket a létesítményeket – köztük egy másik kőbányát Mauthausenben, az ausztriai Linz közelében – azzal a céllal hozták létre, hogy anyagot biztosítsanak Speer építési projektjeihez. A foglyok között kiemelkedő számban voltak a kisstílű bűnözők, és a nehéz munka, amelyet el kellett végezniük, sokuk halálát okozta, amit az SS „munkán keresztüli megsemmisítés"-nek *(Venichtung durch Arbeit)* nevezett.[12] Mivel Speer építési tervei jelentős számú épület és lakóház lebontását igényelték, vizsgálatokat kezdeményezett arról, hogy hányban laknak zsidók, akiktől szerinte kártalanítás nélkül el lehetett venni az ingatlant, vagy akiket ki lehetett lakoltatni. Ennek következtében zsidó családok tízezrei veszítették el otthonukat. Speer 1940-ben táviratot küldött berlini munkatársainak, amelyben „az 1000 zsidó ingatlan kiürítési akciójá"-ról érdeklődött. Ezek között volt egy nagy ház is a város diplomáciai negyedében, amelyet az állam költségén vásárolt meg, hogy hatalmas irodaházzá alakítsa át az egyre növekvő építészeti magánpraxisa számára. Speer olcsón hozzájutott az ország elhagyására kényszerített Rothschild család egyik tagjának házához is, amely Goebbels magánházának közelében, a Berlin nyugati oldalán lévő Schwanenwerder-szigeten állt, ahová egy ideig Hitler is költözni tervezett. Amikor azonban a náci vezér elvesztette érdeklődését a terület iránt, és inkább az obersalzbergi menedéket választotta, Speer igen szép haszonnal eladta az ingatlant. Mivel Speer elhatározta, hogy a lehető legközelebb kerül Hitlerhez, végül Obersalzbergben hozta létre új irodai kirendeltségét, és megvásárolt egy vadászházat a környéken, hogy a családjával a közelben rendezkedjen be.[13]

A háború kezdetével Speer a fegyveres erők építési projektjeivel kezdett foglalkozni, megbízást kapott egy kísérleti rakétahajtómű-telep megépítésére a balti-tengeri Peenemündében, légvédelmi óvóhelyeket épített és mintegy 200 fegyvergyárat Göring Luftwafféja számára. Lengyelország 1939. szeptemberi és a Szovjetunió 1941. júniusi megszállása után feladatköre kiterjedt a megszállt kelet-európai térség infrastrukturális és ellátási projektjeire is. Időközben még közelebb került Hitlerhez, és 1940. június 23-án elkísérte őt párizsi magánkörútjára: két nappal később Hitler több német város építésével bízta meg, köztük Nürnberggel, amelynek közelében egy új koncentrációs tábort is nyitott az SS, a Natzweiler-Struthofban, amelynek közelében rabszolgamunkásokat kényszerítettek arra, hogy a városon kívüli új német stadion számára

gránitot termelő kőbányákban dolgozzanak.[14] Miután Speer megmutatta a lelkes Hitlernek az újjáépített város makettjét, amelyet *Germániának* neveztek el, és amely Németország globális hegemón státuszát hivatott szimbolizálni a háborúban elért győzelem után, Berlinben nekiláttak lerombolni az épületeket, hogy először is helyet teremtsenek a tervezett Nagy Csarnoknak.[15]

Miután Speer beférkőzött a náci vezetés felsőbb köreibe, azzal a feladattal kellett szembesülnie, hogyan érvényesüljön az ezen a szinten folyó szüntelen hatalmi harcban. Már 1941-ben, amikor Berlin világfővárossá való átalakításának tervei készültek, összeütközésbe került egy rivális építésszel, Hermann Gieselerrel, akit Hitler München (a „Mozgalom fővárosa") építési és tervezési megbízottjává nevezett ki, és őt bízta meg saját szülővárosa, Linz nemzeti kulturális központtá való átalakításával is. Gieselernek Martin Bormann támogatásával sikerült megakadályoznia Speer kísérletét, hogy átvegye az irányítást ezen funkciók felett is. A döbbent és csalódott Speer ingerülten lemondott a Munkafrontban betöltött tisztségeiről, beleértve „A munka szépsége" program irányítását is.[16] 1942. február 8-án azonban segítségére sietett a véletlen, amikor Fritz Todt mérnök, a hadianyagügyi miniszter repülőgép-szerencsétlenségben meghalt.[17] Speert, aki éppen a helyszínen tartózkodott, mert meglátogatta Hitlert a rastenburgi (ma Kętrzyn, Lengyelország) tábori főhadiszállásán, a náci vezérhez hívták, aki azonnal kinevezte őt Todt helyére. A választás kézenfekvőnek tűnt, ahogy Goebbels feljegyezte a naplójában: mindkét férfit műszakilag kompetens, nagyszabású projektek tapasztalt vezetőjének tartották. Speer azonnal hivatalos garanciát szerzett Hitlertől a fegyverkezési termelés feletti teljes ellenőrzésre, hogy elhárítsa az olyan befolyásos személyiségeket, mint Göring, akik politikai keselyűként keringtek Todt öröksége körül, és elnyerte építőipari partnere, Heinrich Himmler támogatását is.[18]

Akkoriban a németek kelet-európai előrenyomulása már egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, mert a Barbarossa hadművelet seregei 1941 végén Moszkva előtt megtorpantak. Hitler elégedetlen volt tábornokai teljesítményével, többüket eltávolította a hivatalukból, és maga vette át a hadsereg vezetését. Speer kinevezésére a katonai erőfeszítések ezen átszervezésével párhuzamosan került sor, a háború jövőjét illető, a győzelem első éveinek önelégültségét felváltó, egyre erősödő kétségbeesés eredményeként. Miután Speer kijelentette, hogy „A háborút meg kell nyerni!", és folyamatosan Hitler támogatására hivatkozott, a gazdaság

egyre nagyobb területei felett vette át az irányítást, így Göringnek, a négyéves terv vezetőjének a szerepe szinte névlegessé vált, és később félreállította Walther Funk gazdasági minisztert is. Speer mindenekelőtt a kényszermunkaerő biztosítása terén fokozta az SS-szel való együttműködést. Folyamatos nyomás alá helyezte Fritz Sauckelt, az 1942. március 21-én a munkaerő-beszerzés vezetőjévé kinevezett regionális náci vezetőt, hogy egyre nagyobb számú külföldi, túlnyomórészt kényszermunkást szállítson – különösen a megszállt keleti területekről, valamint a koncentrációs és hadifogolytáborokból –, hogy kielégítse a Birodalmi Fegyverkezési és Haditermelési Minisztérium csillapíthatatlan étvágyát. Mire a háború véget ért, közel 14 millió embert hurcoltak el munkaszolgálatra, akik minimális, de legtöbbször semmi bérért dolgoztak, szörnyű körülmények között éltek, brutális őrök felügyelete mellett, akiket Himmler SS-éből választottak ki. A kényszermunka közben elhunytak száma nem tisztázott, de minden bizonnyal több százezerre tehető.[19]

Speer és Himmler együttműködése kiterjedt az auschwitzi koncentrációs tábor bővítéséhez szükséges anyagok szállítására és finanszírozására, beleértve a vasúti összeköttetés és a foglyok „különleges kezelésére" szolgáló krematóriumok építését, ahogyan az a vonatkozó aktában szerepelt. Speer munkatársai meglátogatták a tábort, hogy ellenőrizzék a munkálatokat. Ő maga ellenőrző körutakat tett többek között a mauthauseni koncentrációs táborban és a rabszolgamunkát alkalmazó tankgyárakban. Most már mindig egyenruhában járta a lőszergyárakat is, kitüntetéseket adott át a német munkásoknak és vezetőknek, és sürgette a végső győzelem érdekében tett erőfeszítéseik fokozását. Nem mutatta, hogy tudatában lenne annak, hogy 1943-ban fordult a kocka, és a szövetségesek kezdtek fölénybe kerülni. A nyilvánosság előtt a nép emberének, egyszerű párttársnak, a népközösség, a *Volksgemeinschaft* igazi tagjának mutatta magát, amelyet a Harmadik Birodalom a fajilag egészséges németek körében kívánt létrehozni. Ugyanakkor nagyszabású propagandakampányt bontakoztatott ki, amely a náci hadigazdaság feletti uralmát az energikus, politikailag elkötelezett vezetés diadalaként mutatta be, azt sugallva, hogy a náci vezetők legfiatalabbjaként alkalmas arra, hogy Hitler utódja legyen, amikor végül eljön az idő.[20]

Emlékirataiban Speer azzal büszkélkedett, hogy „hivatalba lépésem után fél éven belül jelentősen növeltük a termelést minden, a hatáskörünkbe tartozó területen". Az ágyú- és harckocsigyártás negyedével nőtt, míg a teljes fegyvergyártás csaknem megduplázódott, majd 1944

júliusára, az egyre intenzívebbé váló szövetséges bombatámadások ellenére, majdnem megháromszorozódott, miközben a munkaerő csak 30 százalékkal nőtt. Speer azt állította, hogy a hadiipari termelés hatékonyságának óriási növekedését azzal érte el, hogy alkalmazta „a demokratikus gazdasági vezetés módszereit", vagyis a felelősség átruházását, továbbá lehetővé tette a vállalkozók és a gyárak vezetőinek nagyobb egyéni kezdeményezőkészségét. A hatékonyság növelése érdekében csökkentették a tankok vagy repülőgépek típusváltozatainak számát; eltekintettek a felesleges díszítőelemektől, mint például a mozdonyok lakkozása vagy a fegyverek stilisztikai díszítése, és csakis a lényegre összpontosítottak. Az árakat általánosan rögzítették, ami a gyártókat költségcsökkentésre ösztönözte; a tervezést racionalizálták, és a projektek időigényes módosításait minimálisra csökkentették, ami lehetővé tette, hogy több terméket állítsanak elő. Speer öntömjénezésében az volt a meglepő, hogy nyilvánvaló módon, még jóval a háború vége után – amikor az emlékiratai megírására került sor – sem volt tudatában annak, hogy jelentős mértékben hozzájárult egy népirtó háborúhoz, amelyet provokáció nélkül indított el az az ember, akinek segíteni próbált megnyerni azt. Vezetési stílusát politikailag teljesen semlegesnek tüntette fel, noha nagyon is jól tudta, hogy milyen célokra használták fel, amelyeket akkoriban teljes mértékben támogatott. Irracionális optimizmusa, amely ellentétben állt elődje, Fritz Todt komor realizmusával, nem utolsósorban Hitler és a náci ügy iránti fanatikus elkötelezettségéből fakadt. Pedig már 1941-ben sem lehetett volna megnyerni a háborút, bármilyen új és hatékony megoldásokat vezettek is be a hadiiparban. A Barbarossa hadművelet kudarcát figyelmeztetésnek kellett volna venni. De Speer, akit elvakított a hatalom, a saját eredményei és a Hitlerbe vetett hite, ezt nem látta.[21]

Ráadásul, ha közelebbről szemügyre vesszük Speer lenyűgöző állításait, kiderül róluk, hogy üresek. Számos változás közül, amelyekkel dicsekedett, sok már a hivatalba lépése előtt bevezetésre került, mindenekelőtt Fritz Todt révén, aki nem érte meg tervei megvalósulását, de a repülőgépgyártásért felelős Erhard Milch is sok újításért felelt. Másrészt folytatódott a gyártási programok többszöri módosítása, és a gyakran igen csekély műszaki fejlesztések érdekében történő változtatások lassították a termelést. Emiatt panaszkodott a hadfelszerelési minisztérium tervezési hivatalának vezetője, Hans Kehrl 1944 márciusában, mondván, hogy „senki, még a mi miniszterünk sem ismeri fel ennek a kérdésnek a fontosságát".[22] A háború második felében Speer eltúlozta a termelékenység

javulását, már csak azért is, mert a munkatársai manipulálták a statisztikákat, hogy imponáljanak Hitlernek és növeljék a lakossági morált. A növekedés mögött valós adatok is voltak, de ezek nagy része egyszerűen abból származott, hogy mind a gyártók, mind a munkások tanultak a tapasztalatokból, nem pedig azokból az intézkedésekből, melyeket az új hadianyag-miniszter állítólag bevezetett. Ráadásul a termelés egyszerűsítése és racionalizálása túl gyakran a minőség rovására ment. A gyárak egyre nagyobb számban ontották magukból a repülőgépeket, harckocsikat és ágyúkat, de az új tankmodellek előbb kerültek gyártásba, mint kellett volna, így azok gyakran elromlottak, míg a harci repülőgépek még mindig túl lassúak voltak ahhoz, hogy elérjék szövetséges társaik sebességét. Semmilyen racionalizálással nem lehetett azt remélni, hogy a német haditermelés akár csak megközelítőleg is eléri a brit, az amerikai vagy a szovjet termelés szintjét, nemhogy mindhármat együtt. Németországban 1942-ben mintegy 15 000, 1943-ban 26 000, 1944-ben pedig 40 000 új harci repülőgépet gyártottak, és ez a növekedés többek között a Todt, Speer és Milch által bevezetett reformokat tükrözte. Ugyanakkor 1944-ben ez a szám még mindig kevesebb volt, mint a három fő szövetséges hatalom együttes repülőgépgyártásának egyötöde, és még ha folytatódhattak volna a fejlesztések, az összérték valószínűleg soha sem haladta volna meg a szövetségesekét.[23]

Ebben az időszakban Speer állandóan Németországban és a megszállt Európában utazott, igyekezett felügyelni egyre növekvő birodalmát. Családját csak akkor látogatta meg Berchtesgadenben, amikor Hitler is ott volt. 1943 októberének elején Posenben járt, ahol az összegyűlt náci gauleiterek előtt beszélt a hadigazdaságról, és az SS szankcióival fenyegette meg őket, ha nem követik az ő irányvonalát. Meggyőző bizonyíték van arra, hogy azért maradt ott, hogy meghallgassa Himmler hírhedt beszédét, amelyben részletesen ismertette a népirtó „végső megoldás" részleteit. 1943 decemberében Speer ellenőrzést végzett a Harz hegységben található V–2 rakétagyártó üzemben, ahol a rabszolgamunkások olyan szörnyű körülmények között éltek és dolgoztak, hogy a 60 000 fős munkaerő egyharmada éhezés, betegségek és a tábori tisztek brutális bántalmazásának következtében meghalt. A látogatást követő egyetlen intézkedése az volt, hogy levelet írt Hans Kammlernek, a létesítményt vezető SS-tisztnek, amelyben gratulált neki az elért eredményhez. A nürnbergi háborús bűnöket vizsgáló bírósági tárgyaláson Speer mégis tagadta, hogy valaha is ellátogatott volna bármelyik munkatáborba, és azt mondta,

hogy nem azért járt Posenben, hogy meghallgassa Himmler beszédét. Mindkét állítással hazudott.[24]

1944 első hónapjaiban Speer megbetegedett, kezdetben térdgyulladása volt, majd a súlyos fizikai kimerültség általános tünetei jelentkeztek rajta. Január közepétől májusig kórházban volt, majd lábadozott. Emlékirataiban arra célozgatott, hogy Himmler arra használta a távollétét, hogy megpróbálja elbitorolni a funkcióit, de ez csak kitaláció volt: valójában továbbra is közel állt az SS-vezérhez, és továbbra is együttműködött vele, és a náci vezetés továbbra is nélkülözhetetlennek tekintette, ahogyan azt Goebbels naplói is bizonyítják. A lábadozás lehetővé tette Speer számára, hogy időt töltsön és megismerkedjen öt gyermekével (végül hatan lettek), akiket egyébként ritkán látott.[25] Amikor végül visszatért a munkába, az volt a feladata, hogy folytassa a hadigazdaság fellendítésére irányuló hiábavaló erőfeszítéseit, amit mások, különösen elődje, Fritz Todt, már rég reménytelen küzdelemnek láttak. Speer még 1944 decemberében is „döntő technikai előrelépések"-kel dicsekedett, amelyek „fegyvereink fölényé"-t fogják bizonyítani, amit „az ellenség" „egyre növekvő mértékben fog érezni". Így a német munkások még mindig reménykedhettek abban, amit ő „végső német győzelem"-nek nevezett. Miközben egyre nagyobb erőfeszítésekre sarkallta a német népet, halálos áldozataik száma szinte exponenciálisan emelkedett: a háború utolsó négy és fél hónapjában több mint másfél millió német katona halt meg, ami az 1939 szeptembere óta elesett német katonák számának egyharmadát teszi ki. 1945 áprilisára több mint félmillió beteg és sebesült német katona, pilóta és tengerész feküdt kórházban. Csak 1944 második felében több mint 20 000 harci repülőgép veszett oda. E vérengzésért jelentős részben Speer volt a felelős, aki vakon ragaszkodott a harc folytatásához, miközben nem volt hajlandó szembenézni a reménytelen és gyilkos valósággal.[26]

1945 januárjának végére Speer azonban végre felismerte az elkerülhetetlent, és jelentette Hitlernek, hogy a szövetségesek gyors előrenyomulása keleten és nyugaton azt jelenti, hogy a német erők fegyver- és lőszerellátásának lehetőségei szinte a nullára csökkentek. Március közepén végül közölte Hitlerrel, hogy a gazdaság hamarosan összeomlik. A diktátor erre a hírhedt „Néró-paranccsal" válaszolt, amelyben elrendelte mindazon dolgok megsemmisítését, ami a közeledő ellenség számára hasznos lehet. Míg Hitler, Goebbels és sokan mások elhatározták, hogy harc közben fognak elesni, Himmler pedig a szövetségesekkel

folytatott önálló tárgyalásokon keresztül próbálta menteni a menthetőt, addig az éppen negyvenéves Speer annak módját kereste, hogyan tudna továbblépni a náci világ összeomlása után. Németország becsületét akkor lehetett volna megmenteni, ha a csapatok továbbra is ellenállnak az ellenségnek, ameddig csak tudnak. De azzal, hogy elrendelte a katonai termelés folytatását, és meghiúsította Hitler „felperzselt föld"-taktikáját, arra kényszerítette a szövetségeseket, hogy megtámadják és megsemmisítsék a termelőüzemeket. Ezzel valójában sokkal nagyobb kárt okozott, mint a „Néró-parancs", amelynek kevés német volt hajlandó engedelmeskedni, mert a saját önfenntartásukat tartották inkább szem előtt. Speer állítását, miszerint ebben a szakaszban Hitler meggyilkolását tervezte, némi szkepticizmussal kell kezelni, és bár független források is alátámasztották, végül nem lett belőle semmi. Ami a saját helyzetét illeti, Speer vidékre küldte a családját, a Balti-tenger mellé, és sietve összegyűjtötte az értékeit, hogy a háború után a család túl tudjon élni. A Hitlerrel folytatott utolsó beszélgetés, amelyben – ha hihetünk Speer beszámolójának – a fegyverkezési miniszter bevallotta, hogy megpróbálta meghiúsítani a „Néró-parancs" végrehajtását, csak ahhoz vezetett, hogy nem sokkal később a diktátor elbocsátotta Speert.[27]

A többi túlélő náci vezetőhöz – Himmlerhez, Leyhez és Göringhez – hasonlóan rövid ideig Speer is azt képzelte, hogy képes lesz jelentős szerepet játszani a háború utáni Németországban. Ez a tévképzet mindannyiuk esetében arról árulkodott, hogy továbbra sem értették, milyen súlyos bűnök terhelik őket. Hihetetlen, de Speer a háború utolsó hónapjaiban több embernek és a Karl Dönitz által vezetett, rövid ideig a schleswig-holsteini Flensburgban székelő, Hitler utáni árnyékkabinet minisztereinek is tudtára adta, hogy arra számított, a győztes szövetségesek felkérik majd a háború utáni Németország lebombázott városainak újjáépítésére.[28] Letartóztatása tehát, a többi megmaradt náci vezetővel együtt, durva feleszmélésként érte. A nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt 1945 októberétől 1946 októberéig tartó tárgyalásukon Speernek azonban sikerült megnyernie a bíróság szimpátiáját azzal, hogy demonstratívan elfogadta annak legitimitását, beismerte az általa éveken át hűségesen szolgált rezsim bűneit és hatalmas mennyiségű dokumentumot bocsátott a nyomozók rendelkezésére a magánpraxisából és a minisztériumából. A többi vádlott, élükön Hermann Göringgel, megdöbbent azon, hogy Speer elárult mindent, amit képviseltek, de semmit sem tehettek, hogy megállítsák.[29]

Speer úgy határolódott el a rezsimtől, hogy azt állította, ő egy technokrata volt, aki semmit sem tudott Auschwitzról. Tagadta, hogy valaha is rabszolgamunkát alkalmazott volna, és Fritz Sauckelre hárította a felelősséget, akinek az volt a feladata, hogy megszervezze és maximalizálja a rabszolgamunka-ellátást, amelyet maga Speer követelt. És Speer valahogy megúszta a dolgot: senkinek sem tűnt fel, hogy az általa szolgáltatott anyagból hiányoztak a kulcsfontosságú terhelő dokumentumok, mint például a hivatalos megbízatási naplója, és a rezsim legfontosabb emberei – Hitler, Himmler, Goebbels – már nem voltak ott, hogy kétségbe vonják, hogy nem tudott a táborokról. A volt fegyverkezési miniszter azt állította, hogy az általa meglátogatott létesítményekben, mint például a V–2 gyártótelepen, a „Dora-tábor"-ban uralkodó állapotok olyanok voltak, mint egy átlagos gyárban, annak ellenére, hogy tudott a szörnyű körülményekről, amelyek közepette a kényszermunkások dolgoztak, szenvedtek és meghaltak. Hazugságait az ügyészek nem fedték fel, akik nagyrészt nem voltak tisztában ezeknek a létesítményeknek a valódi természetével, és túlságosan lenyűgözte őket Speer állítása, miszerint 1945 elején előkészített egy Hitler elleni puccsot. Végül Hitlerre hárította a felelősséget, felmentve a német népet, amely szerinte hozzá hasonlóan bedőlt a Führer karizmatikus vonzerejének.[30]

Míg a többi vádlott közül sokakat, köztük Sauckelt, halálra ítéltek és kivégeztek, Speer megúszta húsz év börtönbüntetéssel, amelynek nagy részét a spandaui börtönben töltötte. Idejét kertműveléssel, gyaloglással (egy képzeletbeli világ körüli utazással) és titkos naplóírással töltötte. Szimpatizánsai gyakran kérelmezték szabadlábra helyezését, de hiába. Miután 1966-ban visszanyerte a szabadságát, bestselleríró és keresett interjúalany lett. Egy londoni kórházban 1981. szeptember 1-jén bekövetkezett halálakor már széles körben „jó náci"-nak tartották. Felesége, Margarete és családja mindvégig mellette álltak a hosszú börtönbüntetés alatt; ő pedig azzal jutalmazta őket, hogy viszonyt kezdett egy Londonban élő férjezett német nővel: ez volt a végső árulása. Csak fokozatosan sikerült lebontani az általa felépített, bonyolult önfelmentő mítoszt. Hivatali naplói nem sokkal a halála után teljes terjedelmükben a kutatók rendelkezésére álltak, annak ellenére, hogy igyekezett megsemmisíttetni azokat. Ennek eredményeként jelent meg 1982-ben a fiatal történész, Matthias Schmidt leleplező könyve, amely felfedte Speer náci diktatúrában betöltött szerepének addig hiányzó részleteit és a nyilvánosság elé tárta a zsidók üldözésében és kiirtásában játszott szerepét.[31] Schmidt

elmarasztaló megállapításait olyan kiváló történészek és kommentátorok, mint a Hitler-szakértő Eberhard Jäckel, az újságíró Karl-Heinz Janssen, valamint – nem meglepő módon – Joachim Fest és Wolf Jobst Siedler, akik Speer emlékiratainak társszerzői voltak, figyelmen kívül hagyták vagy megmagyarázták. Apránként azonban a történészek és újságírók, mint például Volker Ullrich, a *Die Zeit* című hetilap munkatársa leleplezték Speer hazugságait, valamint Fest és Siedler szerepét azok terjesztésében. Csak Heinrich Breloer filmrendező 2005-ös *Speer und Er* (Speer és ő) című dokumentumfilmjének megjelenésekor sikerült a szélesebb nyilvánosság előtt lerombolni Speer önmaga által létrehozott mítoszát. Magnus Brechtken 2017-ben megjelent kritikus életrajza után aztán a hamis mítosz teljes egészében szertefoszlott.[32]

HARMADIK RÉSZ

A végrehajtók

Bevezető

Míg az olyan férfiak, mint Goebbels, Göring, Himmler vagy később Speer kisebb-nagyobb mértékben hozzájárultak a Harmadik Birodalom kialakításához, és Hitler vezetésével jelentős szerepet játszottak annak felemelkedésében és bukásában, a központi hatalmi helyeken kívül álló vezető személyiségek egy második sora fontos, de végeredményben alárendelt szerepet játszott annak történetében. Ezek között voltak olyanok, akik már a korai években Hitler mellett álltak, és olyanok is, akik később kerültek a figyelem középpontjába. Néhányan közülük, mint Rudolf Hess vagy Franz von Papen, olyan közszereplői pozíciókat töltöttek be, amelyekhez nem társult valódi politikai hatalom; mások, mint Adolf Eichmann vagy – Prágába költözéséig – Reinhard Heydrich, főként a színfalak mögött dolgoztak, nagyrészt kerülve a nyilvánosságot és a Goebbels médiagépezetének való kitettséget. Megint mások, mint az antiszemita újságszerkesztő Julius Streicher, a megszállt Lengyelország főkormányzója, Hans Frank, vagy a Munkásfront vezetője, Robert Ley saját, a rendszer egészének általános irányításától nagymértékben elkülönülő, egyéni befolyási övezetekben működtek. Ami egyesítette őket, az a Hitlerhez és a náci pártot mozgató eszmékhez való közös hűség volt.

Nem volt egyetlen olyan személyiségtípus sem, amelyet „náci"-nak lehetett volna nevezni. A Frankfurti Társadalomkutató Intézet marxista társadalomtudósai nem sokkal a háború után megpróbálták kimutatni, hogy a nácik „tekintélyelvű személyiség"-gel rendelkeztek, amely a tekintélyelvű apákkal való torz kapcsolatukból eredt, és arra késztette őket, hogy megkérdőjelezhetetlenül engedelmeskedjenek a felülről jövő parancsoknak, és visszaéljenek a nekik alárendelt helyzetben lévő emberek felett gyakorolt hatalmukkal. Majd ezt a viselkedést kényszeresen kivetítették a politika és a társadalom szélesebb vásznára, és átruházták az apától való félelmüket és neheztelésüket a társadalmi és faji kisebbségekre, mindenekelőtt a zsidóságra.

Ez azonban sok mindenre nem ad magyarázatot. Ha a XIX. század végén és a XX. század elején emberek milliói nőttek fel olyan családban, ahol az apa tekintélyelvű volt, miért csak néhányukból lett náci? Az egyéni pszichopatológia tehát itt kevéssé használható. Sokkal fontosabb volt az akkoriban jellemző ultranacionalista politikai kultúra. Az egyéni gyilkosok minden országban, függetlenül az őket irányító politikai rendszertől, a hétköznapi társadalom által előírt normák megsértésével követik el bűneiket, ezért a társadalom büntetést szab ki rájuk, míg a náci gyilkosokat és Hitler fanatikus támogatóit a náci mozgalom és a Harmadik Birodalom legitimálta. A nácizmus felszabadította az embereket azok alól a normális korlátok alól, amelyeket a társadalom a valamilyen mértékben szinte mindenkire jellemző erőszakos és bántalmazó vágyak ellen szab, és arra bátorította az embereket, hogy kiéljék ezeket.[1] Az ideológiai és történelmi kontextus tehát fontosabb volt, mint az egyéni pszichológia.

A történészek az évek során szinte végtelen számú magyarázatot adtak arra, hogy miért támogatták az emberek Hitlert, és miért hajtották végre vagy fogadták el a náci politikát és eszméket. Nagyon alapvető szinten egyesek azt állítják, hogy a válasz az emberi butaságban rejlik. A náci ideológia félkész koncepciók és leegyszerűsítő szlogenek kusza egyvelege volt, amely a félig írástudatlanokat, a műveletleneket és a marginális rétegeket volt hivatott megszólítani. Az olcsó retorika és az értelmetlen hivalkodás csábítónak tűnt, és mindenekelőtt a hiszékenyeket és a könnyen manipulálható embereket szólította meg. Sajnos azonban ez a nézet sem állja meg a helyét, mert sok náci nem volt sem ostoba, sem tudatlan. Ellenkezőleg, sokan közülük magasan képzettek voltak, és tájékozottak. Az 1920-as években az egyetemi hallgatók a társadalom azon csoportjai közé tartoztak, amelyek a legfogékonyabbak voltak Hitler és pártja hívószavaira. Az SS számos magas rangú tisztje lobogtathatta diplomáját és doktori disszertációját azok előtt, akik megkérdőjelezték intellektuális képességeiket vagy szakmai képzettségüket. Egyszerűen nem lehet az emberek ostobaságának betudni a nácizmus iránti elkötelezettségüket és a hajlandóságukat arra, hogy átültessék a brutális és gyilkos eszméket a gyakorlatba, vagy támogassák és eltűrjék azokat, csak mert nem jutott jobb az eszükbe.

A náci elkövetők, akik főként, de nem kizárólag férfiak voltak, nem egyetlen generációból származtak; átlépték a generációs kortárscsoportokat. Néhányan közülük a Birodalomban töltötték fiatal éveiket az

1890-es és 1900-as években; mások még gyerekek voltak a náci hatalomátvétel idején. Ha korosztályokként vizsgáljuk őket, nem jutunk messzire. Sokkal fontosabb, ahogy Alex J. Kay történész megjegyezte:

> „Minden bizonnyal egy közös nemzeti trauma kötötte össze őket, amely átível a korosztályokon és a társadalmi háttéren. Az első világháborús vereség, a német nagyhatalmi ambíciók megsemmisülése (a gyarmatok és jelentős birodalmi területek elvesztése; a katonai és gazdasági leigázás) és az 1918–19-es viharos események egyéni és kollektív traumát okoztak a német társadalomban. Ez nemcsak azokat érintette, akik tudatosan élték át ezeket az eseményeket, hanem – a generációk közötti átörökítés révén – az utódaikat is, akik másodlagos traumát szenvedtek el. Ebben a helyzetben a megkésett nemzetállamban már meglévő etnikai-nacionalista érzelmek tovább radikalizálódtak."[2]

Ezeket az egyéneket többek között az a lelkes meggyőződés motiválta, hogy abszolút radikális intézkedésekre van szükség az 1918-as megaláztatás visszafordításához és az átélt trauma leküzdéséhez. Bár a legtágabb értelemben vett ideológia közös nevező volt, a nácizmus központi eleme – az antiszemitizmus – csak az egyik motiváló tényezője volt a náci tömeggyilkosságoknak, hiszen az áldozatok több mint fele nem volt zsidó. A radikális etnikai nacionalizmus és a biológiai rasszizmus kulcsfontosságú tényezők voltak a nem zsidó áldozatok mészárlásában. Mivel az elkövetők között a német fegyveres erők több ezer tagja volt, akik a német társadalom keresztmetszetét alkották, észszerűnek tűnik a következtetés, hogy nem a „hétköznapi emberek"-et képviselték, akik hasonló helyzetben bármely nemzeti csoportból kikerülhettek volna, hanem a „hétköznapi németeket rendkívüli időkben". A Németország állítólagos ellenségeinek elpusztítására való törekvés nem valamiféle képzeletbeli német „nemzeti karakter" velejárója volt, hanem Németország egyedülálló helyzetének következménye az első világháborút követő mintegy negyedszázadban.[3]

Más kiemelkedő vagy befolyásos nácikhoz hasonlóan azok a férfiak, akiknek az életét a következő fejezetekben vizsgáljuk, nagyon gyakran szenvedtek komoly kudarcot a karrierjük során. Hitler nemzeti válságról, szétesésről és hanyatlásról szóló narratívája lehetőséget kínált számukra, hogy e trauma hatásait leküzdjék azáltal, hogy saját életüket azonosították hazájuk sorsával. Németország katasztrofális veresége és megaláztatása, akárcsak a sajátjukat, csak radikális cselekvéssel

lehetett visszafordítani. A zsidók hibáztatása könnyű és egyszerű módja volt annak, hogy elkerüljék a Németország 1918-as veresége mögött álló összetett tényezőkkel való szembesülést. A legalapvetőbb szinten képtelenek voltak beismerni, hogy négy év tömeges halál és a harctéren elszenvedett hatalmas veszteségek után, az otthoni nélkülözést, sőt az éhínséget követően a fronton elszenvedett patthelyzet, majd a vereség következtében Németország 1914 és 1918 között végül is nem volt képes megnyerni egy háborút a nagyhatalmak, mindenekelőtt a Brit Birodalom és az Egyesült Államok koalíciója ellen. A vereséget rosszindulatú, rejtett és konspiratív erőknek kellett okozniuk, mindenekelőtt a zsidók globális machinációinak. A konzervatív, antidemokratikus és antiszemita politikai közegből érkező, nagyon különböző hátterű férfiak, mint Franz von Papen vagy Adolf Eichmann, Rudolf Hess vagy Robert Ley, Reinhard Heydrich, Julius Streicher vagy Hans Frank abban találhattak kiteljesülést és kárpótlást, hogy teljes mértékben elkötelezték magukat a náci ügy mellett, és mindenféle erkölcsi fenntartás nélkül hajtották végre a nagy tervet.

9.

A helyettes: Rudolf Hess

1914 elején Rudolf Hess, egy tizenkilenc éves hamburgi kereskedelmi tanonc úgy döntött, hogy monoklit fog hordani. Nem azért, mert rosszul látott volna a fél szemére, hiszen a látása majdnem tökéletes volt, elég jó ahhoz, hogy a háború vége felé beálljon vadászpilótának; egyszerűen csak társasági hóbort volt, amellyel a barátainak akart imponálni. Az 1890-es és 1900-as években a monokli volt a divat. J. Bryan Lowder így írt a monokliról, amely az 1890-es években a magas társadalmi státusz mutatójává vált:

> „Kezdettől fogva a gazdagság szimbóluma volt. [...] A monokli viselése az öltözködés általános részeként mindig is affektált divat volt. A monokli, akárcsak a lornyon, a távcső és közvetlen őse, a nagyítóüveg, alapvetően azoknak a divatos kiegészítőjeként terjedt el, akiknek volt pénzük és hajlamuk ilyesmit vásárolni. [...] Az *Optical Journal* egyik 1950-es cikke szerint a monokli kezdettől fogva »a tudatos elegancia aurájá«-t hordozta, ami nevetségessé tette: »Az embernek az volt az érzése, hogy viselője kissé ostobán viselkedik, ami főként abból a tényből fakadt, hogy a monoklik gyakran nem illeszkedtek, és folyton kiestek a helyükről.«"[1]

Úgy tűnik, Rudolf Hess édesanyja, Clara is osztotta ezt az érzést. Miután Hess elküldött neki egy fényképet, amelyen monoklit visel, így válaszolt a fiának: „Nagyon örülök, hogy megismerkedhetek legújabb sikereddel, a monoklival. Roppant jól áll, egy orangután sem lehetne jóképűbb."[2] Ugyanakkor a monokli, amelyet cilinderrel és frakkal együtt viseltek, abban az időben a kapitalista gazdagság jól ismert szimbóluma volt, ami a Hesshez hasonló, szerény hivatalnokjelöltek előtt nyilvánvaló célként lebegett. Azonban a hadsereg tisztjei, köztük Hans von Seeckt, Werner von Fritsch és Erich Ludendorff is kedvelték, mivel az arisztokrata porosz tisztek társadalmi rangját is a magukénak vallhatták.

A Hess család nem törekedhetett ilyen magas társadalmi státuszra. A XVIII. század közepétől kezdve több generáción át szerény cipészek voltak a protestáns frankországi Wunsiedel városában, mielőtt Rudolf nagyapja, Johann Christian Hess, aki távoli rokonainál Livornóban tartózkodott kereskedelmi gyakornokként, megismerkedett a helyi svájci konzul, Johann Bühler lányával, akit feleségül vett. Innen 1865-ben kereskedelmi karrierje révén Alexandriába ment, amely akkoriban a Szuezi-csatorna-projektnek, a Kairóba vezető vasúti összeköttetés kiépítésének és a kikötő bővítésének köszönhetően virágzó város volt, amelyben élénk európai közösség alakult ki, főleg britek és franciák, néhány német, görög és más náció részvételével. Johann Christian Hess hamarosan saját import-export céggel rendelkezett. Elég jólétben élt ahhoz, hogy fia, Fritz feleségül vehesse Clara Münchet, a másik frankföldi városból, Hofból származó gyáros lányát. A házaspár egy tekintélyes, Alexandria külvárosában található, tágas kerttel körbevett villába költözött. Itt nevelték fel három gyermeküket, Rudolfot (született 1894. április 26-án), annak öccsét és húgát. Fritzről később azt mondták, hogy hagyományosan szigorú családapa volt, rendszerető, pontos és fegyelmezett. Ez azonban nem volt szokatlan az akkori német középosztályban, és olyan történészek, mint Joachim C. Fest, túl nagy hangsúlyt fektettek erre, és az apa dominanciájának tulajdonították Hess későbbi, Hitler iránti szolgai alárendeltségét. Az apja szigorúságáról szóló történetek mind jóval későbbről származnak, és úgy tűnik, hogy Hess és az apja viszonya valójában szívélyes volt. Nincs olyan korabeli bizonyíték sem, amely alátámasztaná azokat a későbbi történeteket, amelyek szerint Rudolf Hess azért nem mehetett egyetemre, mert az apja ragaszkodott ahhoz, hogy kereskedelmi pályára készüljön. Maga Hess is csak szép emlékeket őrzött egyiptomi éveiről, az ő „kis paradicsomáról".[3]

Rudolf Hess alexandriai tanulmányai rendszertelennek és elégtelennek mondhatók. Mivel apja elégedetlen volt a helyi iskolákkal, magántanárt fogadott, de a gyerekek oktatását sokszor megszakították a gyakori németországi tartózkodások is. Fritz az északkelet-bajorországi Wunsiedeltől nagyjából 16 kilométerre fekvő Reinholdsgrünben vett egy telket, és épített egy kis kétszintes villát, ahol a család vendégeket, köztük vadászokat is fogadott. Így 1908 márciusában Rudolfot elküldték egy bentlakásos iskolába, a Rajna menti Bad Godesbergben található Német Házba, amely kedvelt intézmény volt a külföldön élő családok körében. A fiú nagyon jól érezte itt magát és jól teljesített a tanulmányaiban is,

amint arról a szüleinek írt leveleiben büszkén beszámolt. A tanárok csak azt kifogásolták, hogy túl félénk és visszahúzódó, és többet kellene beszélnie. Az iskolában, akárcsak Rudolf otthonában, erősen hazafias és nacionalista légkör uralkodott, és aligha meglepő, hogy csatlakozott a Haditengerészeti Liga ifjúsági szárnyához, amely Németország új hadiflottájának támogatását célul kitűző tömegszervezet volt. Mindez teljességgel megszokott volt egy középosztálybeli, protestáns család fia számára, ahogy az a döntés is, hogy Rudolfot az iskola befejezésekor kereskedelmi tanoncnak íratták be. Bár a család jólétben élt, nem tartozott sem a birtokos, sem a művelt középosztályhoz, ezek alatt állt. A monokli megszerzése csak az egyik, bár a legfeltűnőbb jele volt Rudolf Hess társadalmi törekvéseinek, vágyának a világban való felemelkedésre.[4]

Mindezt onnan tudjuk, hogy Hess szüleinek írt levelei a válaszokkal együtt évtizedekig a Hess család otthonában porosodtak a padláson, míg 1987-ben bekövetkezett halála után fia újra fel nem fedezte azokat. Ezekben a levelekben semmi jel nem utal arra, hogy boldogtalan lett volna Hamburgban, inkább az ellenkezője derül ki. Nem volt ott abban a tömegben sem, amelyik 1914 júliusának végén a háború kitörését ünnepelte. Július 17-én azt írta szüleinek:

> „Vasárnap a kávéházakban hallgattam a nagy háborús kiabálást. Igazi hurrá-hazafiság! Félig részeg alakok ordították többek között a legszebb hazafias dalainkat, és az emberek hősöknek tekintették magukat, ha egy franciát, oroszt vagy szerbet kidobtak valahonnan. Engem nem nagyon hatott meg. Le kellene mondanunk a lelkesedésről, vagy legalábbis annak fizikai megnyilvánulásáról, amíg a nagy pillanat el nem jön számunkra; akkor majd én is csatlakozom."[5]

A német középosztály mámoros háborús lelkesedése végül azonban magával ragadta, ezért egyenesen Münchenbe ment, és jelentkezett a bajor hadseregbe. A család viszonylag szerény társadalmi státuszáról árulkodott, hogy automatikusan a legalacsonyabb rangban, közlegényként vonult be, ahelyett hogy a tiszti osztály felé terelték volna. Apja folyton a „bátor, merész fiú"-t dicsérte, és úgy vélte, hogy meg fogja állni a helyét. Rudolf hazaküldött leveleiből nemcsak a háború iránti lelkesedés, hanem a háborús ellenfelek, a francia „barbárok" iránti agresszív gyűlölet is kitűnt. Némi kiképzést követően, nem sokkal az év vége előtt harcolt egy keveset, majd gyorsan feljebb lépett a ranglétrán: 1915 májusában altiszt lett, és közben elnyerte a másodosztályú Vaskeresztet.[6]

Rudolf szüleinek írt leveleiből némi csalódottság és türelmetlenség árulkodott a nagyvárosokból származó munkásosztálybeli katonatársai viselkedése és hozzáállása miatt. Az ő nézeteik sok esetben távol álltak a német középosztálynak Hessre is jellemző hazafias lelkesedésétől. 1915. augusztus 1-jén végül hátat fordított mindenkinek és beiratkozott egy tiszti kiképzésre. A kiképzés is csalódásnak bizonyult: hónapokon át csak gyakorlatozott, célba lőtt és lövészárkot ásott, és irigyelte azokat a kortársait, akik aktívan harcoltak a fronton. A már képzett tisztek hozzáállása is zavarta: azt szerette volna, ha a bajtársai volnának, de ők úgy viselkedtek, mint a felettesei. Csak 1917. október 8-án léptették elő hadnaggyá. Hess azonban már jóval korábban is látott bevetést a nyugati fronton. 1916. június 12-én Verduntól északra megsebesült egy ütközetben a felkarján és a kezén; majd miután a vonalak mögötti kórházban lábadozott, a délkeleti frontra vezényelték, mert Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának. Itt részt vett a románok felmentésére érkező orosz csapatok elleni harcban, és amint arról lelkesen beszámolt szüleinek, megrohamozta a románok vonalait, és heves tűzzel visszaverte őket. Hess Romániában értesült az 1917. februári oroszországi forradalomról és II. Miklós cár következő hónapban bekövetkezett lemondásáról. Egy orosz forradalmárok által németül írt propaganda-röpiratra bukkant, amelyben a németeknek, a címzetteknek azt javasolták, hogy jobban járnának, ha követnék a példájukat. Hess egy ellenröpiratot írt, amelyben azzal érvelt, hogy az oroszoknak olyan uralkodóra van szükségük, mint II. Vilmos császár, és a béke biztosan eljön, bár csak akkor, „ha mi teljes győzelmet aratunk!".[7]

Néhány hónappal később ismét megsebesült a karján, majd nem sokkal később a bal vállán. Miután előléptették hadnaggyá, és miután beleunt a harctéri életbe, Hess sikeresen átjelentkezett a repülő hadtesthez, és amint felépült a sebesüléséből, megkezdte a kiképzést, de csak november elején lépett be a 35. vadászrepülő századba pilótaként. Még 1918. november 1-jén is úgy vélte, hogy Németország megnyeri a háborút.[8] A hír, hogy 1918 októberében Ludendorffot menesztették vezérlő hadbiztosi posztjáról, szörnyű sokkhatásként érte. Hess kritikátlanul lenyelte azt a propagandaszöveget, hogy a német fegyveres erők legyőzhetetlenek, és a vereségért a német tömegeket tette felelőssé, akik „sajnos mindig olyan sokáig piszkálták a nagy formátumú embereiket, hogy azok megbuktak". A Ludendorff iránti tisztelete kísértetiesen megelőlegezte a később Hitler iránt érzett hősimádatát. Így írt róla: „Bismarckhoz

hasonló... A folyamatos rágalmak és ellenségeskedések ellenére Ludendorff nagyszerűen, óriási erővel szolgálta a hazát."[9] A szövetségesek fegyverszüneti feltételei, a császár megbuktatása és az 1918-as forradalom újabb megrázkódtatások sorozataként érte Hesst:

> „Ezek életem talán legnehezebb pillanatai... Akik mindenért felelősek, azok a függetlenek [szociáldemokraták]. Hónapok óta agitáltak a hadseregen belül, amíg el nem jött az összeomlás. Katonáknak álcázva jöttek a frontra és felkavarták a dolgokat. Civileknek álcázva bejöttek a belga városokba és felkavarták a dolgokat. – Az ellenség feltételei valóban olyan rettenetesen megalázóak."[10]

Hitlerhez hasonlóan Hesst is politikai aktivizmusra sarkallta Németország – számára váratlan – veresége miatti felháborodása. 1918. december 13-án leszerelt a fegyveres erőktől. Próbálkozása, hogy pilótaként jelentkezik egy szabadcsapatba, amely a „spartakisták" és „irredentáK" ellen harcolna, kudarcba fulladt. Ezért kihasználta a bajor szociáldemokrata kormány által bevezetett programot, amely lehetővé tette a veteránok számára, hogy egyetemre járhassanak. A tárgy, amelyet választott, a Volkswirtschaft, azaz politikai gazdaságtan volt. Alkalmanként a jobboldali nacionalista Karl Alexander von Müller professzor előadásait is látogatta, aki egykor Rhodes-ösztöndíjas volt Oxfordban. Az előadásokon Hermann Göring is felbukkant, ő az első sorban, míg Hess a hátsóban.[11]

Mint sok más diáknak a weimari évek alatt, Hessnek is részmunkaidős állással kellett eltartania magát: egy kis bútorgyárban dolgozott, amelyet katonatársa, Max Eduard Hofweber, a főnök egykori munkatársa szerzett neki. Hofweber is mélyen beleásta magát az ultrajobboldali politikába, és magával vitte Hesst a Thule Társaság egyik gyűlésére, amely egyike volt a háború vége után Münchenben megalakult sok kis ultranacionalista, rasszista és antiszemita politikai csoportnak. A Thule Társaság a faji tisztaságot hirdette, amely ahhoz az elképzeléshez kapcsolódott, hogy az „árja" faj északi eredetű (a „Thule" szó a németeknél a messzi északon egy mitikus országát jelképezte, amelyet néha Izlanddal azonosítottak). Az összejöveteleiken részt vettek vagy tagjaival kapcsolatban álltak olyan korai nácik, mint Anton Drexler, Dietrich Eckart, Gottfried Feder, Hans Frank, Ernst Röhm és Alfred Rosenberg. Vezető alakja, Adam Glauer egy elítélt szélhámos volt, aki Rudolf von Sebottendorfnak nevezte magát, és okkultizmussal, többek között asztrológiával és alkímiával, foglalkozott.[12]

Hess magába szívta mindezeket a hiedelmeket (nagyjából ettől az időtől kezdve leveleiben elkezdett hivatkozni például a horoszkópjára és az asztrológiára),[13] és hamarosan aktív szerepet játszott a társaság ügyeiben. Nézeteit erősítette a Müncheni Egyetemen tanuló diákok ultrajobboldali politikai kultúrája. Hozzájuk hasonlóan ő is üdvözölte, hogy 1919 februárjában egy jobboldali fanatikus meggyilkolta Kurt Eisnert, Bajorország baloldali szocialista miniszterelnökét („Eisner eltávolítása áldás volt"). Amikor azonban a gyilkosság utat nyitott egy radikálisan forradalmi, majd kommunista rendszer előtt Münchenben, szabotázsakciókat szervezett ellene, megszervezte a fegyveres ellenállást tervező Thule Társaság tagjainak fegyverrel való ellátását, és egy olyan egységet vezetett, amely dokumentumok – például vasúti jegyek és hivatalos bélyegek – hamisításával foglalkozott. Egysége beszivárgott a város kommunista pártjába is, és információt továbbított annak tagjairól a szabadcsapatok egységeinek. Azok véres harcokban szétverték a forradalmi rendszert, amelyet a törvényes többségi szocialista bajor kormány támogatott észak-bajorországi központjából. Hess egy kisebb tüzérségi egység parancsnokaként részt vett az akcióban, és a harcokban könnyebben megsebesült. Egysége számos „forradalmár"-t feljelentett, akiket az utóvédharcban rövid úton kivégeztek. Hess aztán a hadsereg által támogatott szabadcsapatok zsoldjában maradt, és részt vett a Ruhr-vidéki sztrájkoló kommunista ipari munkásokból alakult „Vörös Hadsereg" brutális szétverésében, akik segítettek meghiúsítani a köztársaságellenes Ruhr-vidéki „Kapp-puccs"-ot 1920 március-áprilisában, amelynek kudarcát Hess „szomorú"-nak találta.[14]

A szüleinek írt levelei ebben az időben a „vörösök" elleni gyűlölet és erőszak szellemében íródtak, és tele vannak lelkes beszámolókkal a müncheni harcokban való részvételéről. „Nem szabad a békére gondolni. Az egyetlen dolog, amely életben tart, az a remény, hogy eljön a boszszú napja, még ha messze van is. Talán mégis megtapasztalom majd."[15] Teljes mértékben osztotta az ultrajobboldaliak antiszemitizmusát, szidalmazta a „zsidó sajtó"-t és a „zsidó kapitalistákat ott az antantban". De az erős német politika – panaszkodott 1920 márciusában – „nem felel meg a mi zsidó falkánknak, ezért kihasználja a sajtója hatalmát". A bajor fővárosban végzett tevékenységéről azt írta szüleinek, hogy „az elmúlt napokban sok röplapot osztogattunk az All-Judah* ellen, és különösen

* Utalás Júda törzsének népére, vagyis a zsidóságra. – *A szerk.*

azokat, amelyek felnyitják az emberek szemét a zsidó munkásvezetőkkel kapcsolatban". Az ultrajobboldal egyik alaptézise volt akkoriban, hogy a német munkásosztályt elcsábította a szocialisták egy (pusztán képzeletbeli) zsidó klikkje, és ezért nevezték magukat (más csoportok mellett) nacionalista munkáspártnak. Amikor Hess szabadhadtestének zászlóalja elindult, hogy segítsen a Ruhr-vidéki felkelés leverésében, azt jelentette, hogy mindegyikük „egy csodálatosan szép antiszemita horogkeresztet festett az acélsisakra", bár ezt később felsőbb utasításra el kellett távolítaniuk. Levelei ebben az időben tele voltak antiszemita szidalmakkal. A zsidókkal szembeni előítéletének mélységéhez és intenzitásához nem férhetett kétség, teljes mértékben magába szívta annak a világnak a faji és konspiratív dogmáit, amelyben az 1920-as években mozgott: az ultranacionalista szabadcsapatok erőszakkal és gyűlölettel teli, gondolkodásmentes miliőjét, amelyet később Klaus Theweleit nagy hatású lélektörténeti tanulmánya, a *Männerphantasien* (Férfifantáziák) írt le. Még a Hess által használt nyelvezet is, a félelemmel teli és dehumanizáló leírása annak a találkozásnak, amikor egy müncheni utcán egyedül találta szemben magát „vörösökből álló csőcselékkel, nőkkel és gyerekekkel", tükrözte a Theweleit által elemzett regényekben és emlékiratokban használt nyelvezetet.[16]

Ekkorra, bár tanulmányait szinte teljesen elhanyagolta (ami a hírhedten toleráns német egyetemi rendszerben az 1920-as években és még sokáig utána is messze nem volt kivételes a diákok körében), Hess Karl Haushofer hatása alá került, aki a háború előtt a japán hadsereg tanácsadójaként szolgált. Barátjához, Hofweberhez hasonlóan Hess is Haushofer alatt szolgált a háború alatt, és január végén már barátságot ápolt a családjával, Haushofer pedig akkor már a Müncheni Egyetem tiszteletbeli professzora volt, miután elérte a vezérőrnagyi rangot és visszavonult a katonai szolgálatból. Haushofer kiadott egy könyvet, amelyben Japán „felfrissülést hozó expanziós háborúi"-t, köztük Korea 1910-es megszállását és az 1904–1905-ös Oroszország elleni háborút állította példaként a németek elé. A háború előtt az antiszemita történész, Heinrich von Treitschke követőjeként Haushofer szintén fanatikus antiszemita volt, és a „geopolitika" doktrína szószólója, amelynek kidolgozásához nagyban hozzájárult, és amely a területi terjeszkedést írta elő egy faj életképességének próbájaként a globális uralomért folytatott harcban. Átvette a *Lebensraum* – „élettér" – fogalmát (olyan háború előtti gondolkodóktól, mint a geográfus Friedrich Ratzel és a militarista

Friedrich von Bernhardi), hogy igazolja Kelet-Európa meghódításának jogosságát, ahol a germán faj szerinte a régió szláv lakosságának rovására terjeszkedhetne.[17]

Rudolf Hess valamikor ebben az időszakban találkozott először Adolf Hitlerrel, aki hozzá hasonlóan háborús veterán volt, és még mindig a fegyveres erők alkalmazásában állt. Ez késztette Hesst arra, hogy 1920 elején felvegye a kapcsolatot az alakulóban lévő náci párttal, bár hivatalosan csak július 1-jén lépett be, az 1600-ik tagként. Természetes lépés volt ez a számára: sokan azok közül, akiket a Thule Társaságban ismert meg, szintén csatlakoztak a párthoz, mivel Hitler már akkor is a szélsőjobboldal leghatékonyabb nyilvános szónoka volt. A nácik tűntek a legjobb eszköznek arra, hogy a segítségükkel népszerűsítsék, sőt talán megvalósítsák a Társaság eszméit. Hess nem azért lépett be a nácik közé, mert hallotta Hitlert beszélni, vagy mert találkozott vele; ő már korábban is azt képviselte, amit a nácik. Ő volt az, akit ma jobboldali terroristának neveznénk, aki elkötelezett volt az erőszak alkalmazása mellett a demokrácia megdöntése, a rasszizmus és az antiszemitizmus érdekében. Arról álmodott, hogy boszszút áll Németország ellenségein: „Akkor ismét elhatalmasodhat rajtam egy olyan mámor, egy szinte értelmetlen forgatag... mint amikor az ellenség Vimy Ridge-i robbantásait követően kézigránátokat dobáltam."[18] Soha nem volt kétséges az elkötelezettsége, kezdetben inkább a párt, semmint annak vezetője iránt. És kiterjedt kapcsolatai a szélsőjobboldalon jelentős hasznára váltak a pártnak. Hess hozta össze Hitlert például Ludendorffal, és Hess képviselte Hitler ügyét a jobboldali bajor miniszterelnöknél, Gustav Ritter von Kahrnál. Hamarosan szorosan együttműködött Hitlerrel, segített neki előkészíteni a beszédeit, és Haushofer olvasmányaiból származó ötletekkel látta el. Hitler szemszögéből nézve Hessnek az volt a felbecsülhetetlen előnye, hogy számos hasznos készséggel rendelkezett, amelyeket a kereskedelmi tanulóévei alatt szerzett meg, beleértve a gyorsírást és a gépírást. Hitler az elkövetkező hónapokban és években teljes mértékben kihasználta ezeket, miközben a náci párt még mindig kicsi és alulfinanszírozott szervezet volt. A Hitlerhez való közelsége határtalan lelkesedéssel töltötte el Hesst, és 1921 áprilisában már azt állította Hitlerrel kapcsolatban: „Kedves barátom lett. Nagyszerű fickó!"

Arra bátorította Hitlert, hogy higgyen a küldetésében, hogy egyszer Németország vezetője lesz, mert olyan embert látott benne, aki közel áll a néphez, és úgy tud beszélni, mintha közülük való volna. A társadalmilag zavaros helyzetű, kisebbrendűségi érzésektől átitatott Hess,

aki nem tartozott a szilárd középosztályhoz, és akit mélyen megrázott Németország 1918-as veresége és az azt követő forradalom, elkötelezte magát a lelkes nacionalizmus mellett. Hitler és a náci mozgalom értelmet és célt adtak az életének. Nem csupán arról volt szó, hogy – mint írta – Hitler a kemény, hajthatatlan felszín alatt kedves volt az állatokhoz és jól kijött a gyerekekkel, hanem mindenekelőtt arról, hogy acélos akarattal minden szükséges eszközt bevetett, hogy Németországot újra naggyá tegye. Hess számára a náci párt vonzereje nem utolsósorban abban rejlett, hogy ígéretet tett a társadalmi megosztottság leküzdésére, amellyel olyan nehezen tudott megbékélni. Hess akkoriban írt egy esszét egy versenyre, amelyben arra a kérdésre válaszolt, hogy milyen ember fogja a jövőben kirántani Németországot a jelen megaláztatásából, és ebből az esszéből csak úgy áradt a gyűlölet és a bosszúvágy. Az új vezetőnek, írta Hess, készen kell állnia arra, hogy vért ontson, és félre kell dobnia minden mértékletességet, hogy leszámoljon az „árulók"-kal.[19]

1921 végétől kezdve Hess vezette az SA egyik kizárólag egyetemi hallgatókból álló egységének brutális támadássorozatát a kommunisták és szociáldemokraták ellen, akik szintén félkatonai alakulataikkal habozás nélkül visszavágtak. 1921. november 4-én, amikor egy nagyobb náci gyűlésen harcok törtek ki, olyan súlyos fejsérülést szerzett, hogy sebét össze kellett varrni. Ugyanakkor visszatért tanulmányaihoz, esszéket írt és előadásokat hallgatott. Hitler azonban hamarosan behívta, hogy vegyen részt a sörpuccsban. Régi katonai egyenruhájában jelent meg Hitler mellett a Bürgerbräukellerben, hozzá hasonlóan pisztollyal hadonászott, majd Hitler parancsára letartóztatta a konzervatív bajor kormány több vezető tagját, és túszként őrizetben tartotta őket, amíg Hitler és a többi vezető náci végrehajtották a puccskísérletet. Miután megtudta, hogy a terv csúfos kudarcot vallott, és a legtöbb túsz kiszabadult, Hess autóval, benne két tússzal elmenekült Münchenből, és többször megállt az erdős vidéken, hogy – mint mondta – keressen egy megfelelő fát, amelyre felakaszthatja őket. Végül azonban a túszok elhajtottak a kocsival, amelyből Hess gondatlanságból elmulasztotta kivenni a slusszkulcsot, miközben megpróbált éjszakára szállást találni egy, az úttól kissé távolabb eső villában, és visszajutottak Münchenbe. Hess átlépte az osztrák határt. Rövid ideig időzött Ausztriában, majd visszatért, hogy Haushofernél keressen menedéket. Nála tartózkodott titokban Hitler tárgyalássorozata alatt, de amikor megtudta, hogy a puccsisták enyhe ítéletet kaptak, önként jelentkezett a rendőrségen, mert úgy gondolta, hogy jobb

lesz, mint ha folyton bujkálnia kellene, miközben „Damoklész kardja folyton a fejem felett lóg". A bajor kormány tagjainak elrablásával vádolták, amelyért tizennyolc hónap „várfogság"-ra ítélték, és egy kellemes szobát kapott a Landsberg börtön első emeletén, ahol Hitler is raboskodott.[20]

A legújabb kutatások bebizonyították, hogy legenda az a gyakran ismételt állítás, mely szerint Hitler a *Mein Kampf* című könyvét Rudolf Hessnek diktálta a Landsbergben. Valójában Hitler írta az egészet egyedül. Hess szerepe főként a Hitler szabadulása utáni időszakra korlátozódott, amikor kijavította a korrektúrákat, beírta az alcímeket a második kötetbe, és segített előkészíteni a két terjedelmes kötetet a kiadásra. Hess más szempontból volt fontos Hitler számára ebben az időszakban: bemutatta őt az ismerőseinek, köztük mindenekelőtt Haushofernek, aki nyolcszor látogatta meg, és nem egy alkalommal hosszasan elbeszélgetett Hitlerrel, valószínűleg megerősítve a náci vezető meggyőződését, hogy Németország hosszú távú geopolitikai céljai közé kell tartoznia a kelet-európai élettér megszerzésének. Hess elmondta az apjának, hogy a napi rutinja abból állt, hogy öt órakor kelt, főzött egy csésze teát Hitlernek, reggel fél nyolcig olvasott vagy írt, reggelizett, majd tizenegy óráig fát vágott egy kis fizetésért. Ezután forró fürdőt vett, délután szundikált egyet, teázott, újra olvasott, majd vacsorázott, végül pedig kint játszott vagy sétált Hitlerrel, közben végig beszélgetett vele, és a napot ismét teával és süteménnyel zárta. Hitler ideje nagy részét a *Mein Kampf* írásával töltötte, és néha elküldte a látogatókat, hogy az írásra összpontosíthasson. Gyakran olvasott fel hangosan a vázlataiból, ami Hessből élénk csodálatot váltott ki, és 1924. július 23-án azt jósolta, hogy a mű a megjelenésével „a döbbenet, a düh, a csodálat hullámait" fogja kiváltani.[21]

Ez idő alatt Hess igazán közel került Hitlerhez, és bárkinek, aki meghallgatta, kifejtette hősimádatát. A Landsbergből való szabadulásakor 1925. január 2-án azzal jutalmazták, hogy kinevezték Hitler magántitkárává, ami miatt visszautasította azt az ajánlatot, hogy Haushofer asszisztense legyen. Ez az állás sokkal jobban fizetett, mint az egyetemi, magyarázta szüleinek, és lehetővé tette számára, hogy folytassa a tanulmányait. Az egyszerűbb feladatokra egy női titkárhelyettest jelöltek ki neki, hogy ő elkísérhesse Hitlert az utazásaira, megszervezze az útjait, biztosítsa az étkezéseket és éjszakai szállásokat foglaljon, a sajtóval foglalkozzon és a levelezését intézze. Hess feltétel nélkül támogatta Hitlert a párton belüli hatalmi harcokban, amelyek a Weimari Köztársaság utolsó éveiben zajlottak. Legtöbbször a háttérben maradt, bár a felvonulásokon és

tüntetéseken gyakran volt látható az első sorban Hitlerrel. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Hess feladta volna személyes ambícióit. Akadémiai tapasztalatának köszönhetően, mint mondta, „alkalmas vagyok arra, hogy összekötő kapocs legyek a tömegmozgalom és a művelt osztály között", mert sok művelt emberrel ellentétben őt egyáltalán nem zavarták a nácik által alkalmazott durva és erőszakos módszerek.[22] Hess sokat tett Hitler tekintélyének megerősítéséért a párton belül, és ő népszerűsítette a *Heil Hitler!* köszöntést és a *Mein Führer* megszólítást, amikor valaki a pártvezérhez beszélt.

Hess szabadidejének nagy részét fizikai tevékenységekkel töltötte, az alpesi síeléstől és a túrázástól kezdve a repülőversenyeken való részvételig. Egy olyan repülőgéppel versenyzett, amelyet a náci pártlap, a *Völkischer Beobachter* ingyenesen biztosított számára, és amelyet arra is felhasznált, hogy egyszer jó alacsonyan átrepült egy hannoveri szociáldemokrata szabadtéri gyűlés felett, és elnyomta a szónok hangját. 1927. december 27-én feleségül vette régi barátnőjét, Ilse Pröhlt, akit hét évvel korábban, Münchenben, diáktársaként ismert meg. A nő 1900-ban született, egy jómódú orvos lánya volt, 1932-ben belépett a náci pártba.* Hitler olyannyira helyeselte a kapcsolatot, hogy Haushoferrel együtt tanúként részt vett az esküvőjükön. Hess nem titkolta, hogy a nőkről alkotott nézetei pont olyanok voltak, mint amelyek a Klaus Theweleit által leírt világot jellemezték. A nőkről szóló fasiszta irodalom – érvelt Theweleit – „angyalok"-ra (ápolónők, anyák stb.) vagy „kurvák"-ra (erőszakos, fékezhetetlen, tomboló, forradalmi nimfomán fúriák) osztotta őket. Ilse Pröhl Hess számára egyértelműen az előbbi kategóriába tartozott. A házaspár együtt járt gyalogtúrákra és sítúrákra, és amikor külön voltak, gyakran leveleztek egymással. Hess időről időre verseket is írt a feleségének. Egyetlen gyermekük, Wolf Rüdiger – aki a nevét részben Hitler akkori beceneve, a „Farkas" (németül: Wolf) után kapta – 1937. november 18-án született. A középkori mondák, például a *Nibelung-ének* hatására Hess mindenekelőtt a hűséget tartotta fontosnak, mind személyes, mind politikai ügyekben.[23]

Ez volt az, ami lehetőséget adott neki arra, hogy a korábbi, Hitler magántitkári szerepénél nyilvánosabb feladatot kapjon, amikor az 1932.

* On- és offline források szerint Ilse Pröhl már 1921-ben belépett a náci pártba, amelyet 1923. november 9-én betiltottak, majd 1925. február 6-án újjáalapították. Pröhl még abban az évben másodszor is belépett. – *A szerk.*

novemberi választási kudarc súlyos válsághoz és Gregor Strasser lemondásához vezetett a náci pártban. Hitler Hesst nevezte ki az újonnan létrehozott Központi Politikai Bizottság élére, amelynek célja az volt, hogy a korábbinál szigorúbb ellenőrzést gyakoroljon a párt, annak tisztségviselői és tagjai felett. A Hitler saját taktikai szándékaival ellentétes önálló akciókat többé nem engedték meg. Ezt a feladatot 1933 első hat hónapjában, Hitler birodalmi kancellárrá való kinevezése után – amelyben Hess csak periferikusan vett részt – szinte lehetetlen volt végrehajtani. A februártól júliusig tartó erőszakos náci hatalomátvétel zűrzavarában a párt gyorsan megalapozta a helyi, regionális és nemzeti államszervek feletti uralmát, és Hess nem akarta, ugyanakkor nem is tudta volna ezt a folyamatot felügyelni vagy előrevinni. Az év folyamán azonban Hitler jelentős pozícióba emelte őt, és először adott neki közszerepet: helyet kapott a kabinetben, kinevezték tárca nélküli miniszterré, végül pedig „helyettes vezető"-vé *(Stellvertreter des Führers)*.[24]

Jelenléte nyomon követhető a különféle iratokból, a nürnbergi törvények 1935-ös megszövegezésétől Lengyelország egyes részeinek négy évvel későbbi annektálásáig. Számos antiszemita beszédet tartott, a Népszövetséget bohózatként jellemezte, „amely elsősorban a zsidók számára szolgál alapul saját céljaik eléréséhez", és továbbra is a zsidókat tette felelőssé Németország 1918-as vereségéért.[25] Helyeselte a német hódítók által Lengyelország 1939-es megszállása során alkalmazott politikát, beleértve a lengyeleket diszkrimináló különleges törvényeket. Hess jelentős szerepet játszott a nyilvánosság előtt, felkonferálta Hitler beszédeit, elnökölt a nagy ünnepségeken, és elkísérte Hitlert számos útjára. Ráadásul Hess beszédei segítettek fenntartani a morált a háború korai szakaszában. Elterjedt róla, hogy ő volt a náci rezsim kevés becsületes, egyenes és megvesztegethetetlen vezető személyiségeinek egyike. Az, hogy inkább katonának, semmint politikusnak vallotta magát, széles körben elismerést váltott ki.[26] A Führer helyettesének pozíciója azonban meglehetősen homályosan volt meghatározva, és nem írta felül más náci tisztviselők, például a gauleiter vagy a regionális vezetők pozícióit, akik továbbra is közvetlen személyes kapcsolatban álltak Hitlerrel. Hess nagyon ambiciózus volt: allergiásan reagált státuszának minden vélt vagy valós csorbítására, ugyanakkor nem igazán volt alkalmas a náci rendszeren belüli állandó hatalmi harcokra, és nem rendelkezett saját, független hatalmi bázissal. A címe valójában üresen csengett, és az idő előrehaladtával ez fokozottan így volt.

Funkcióit egyre inkább kabinetfőnöke, a keményen dolgozó és keménykezű Martin Bormann vette át, aki 1935 augusztusában felváltotta őt mint Hitler személyi titkára.[27]

Hess teljesen alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a vezető nácik viselkedésével kapcsolatban hozzá érkező számos panasszal foglalkozzon. Ahogy „Putzi" Hanfstaengl egy szatirikus bibliai utalással megjegyezte: „Jöjjenek hozzám, mindazok, akik küzdenek és terhelve vannak, és én – nem teszek semmit."[28] Hess a náci párt külföldi tagjainak kezelésére létrehozott szervezet élére került, de a külpolitikában nem igazán játszott szerepet. Leginkább a Németországba látogató delegációk fogadásával töltötte az idejét. A rendszeren belüli fontosabb bel- és külpolitikai döntésekben nem vett részt. Alfred Rosenberg 1939-ben már határozatlannak és depressziósnak írta le naplójában, és szerinte hagyta, hogy a pártapparátus kicsússzon a keze közül, ezért igazán jelentős funkció nélkül maradt.[29] Titkárai arról számoltak be, hogy az ideje nagy részét az íróasztalánál töltötte, céltalanul ide-oda tologatta a papírokat vagy csak a semmibe bámult. Gyakran zavarodottnak tűnt, amikor valaki bement hozzá valamit megbeszélni.[30]

1940-re Hess fájó módon tudatában volt hatalma elvesztésének. Amikor megtudta, hogy Hitler le akarja rohanni a Szovjetuniót, visszagondolt mentora, Karl Haushofer „geopolitikai" tanaira, és eszébe jutott Hitler homályos „békeajánlata" Nagy-Britanniának, amelyet Franciaország eleste után tett. A kétfrontos háború veszélye nyilvánvaló volt. Úgy érezte, hogy ha sikerülne különbékét kötnie Nagy-Britanniával, akkor megmenthetné Németországot ettől a veszedelemtől, és visszakerülne Hitler kegyeibe. Szándékát egyik asztrológusa is megerősítette, aki 1940 végén azt mondta neki, hogy arra rendeltetett, hogy békét teremtsen.[31] Haushofer fiának, Albrechtnek a tanácsára úgy döntött, felveszi a kapcsolatot Hamilton hercegével, aki szerinte a brit vezetésen belül a békepárt egyik vezető alakja volt. Hamilton, aki Hesshez hasonlóan vadászpilóta volt, a politikailag aktív, jó szándékú és jó kapcsolatokkal rendelkező Angol–Német Társulás prominens tagja, és nem is minden befolyás nélküli, bár messze nem volt az a kulcsfigura, akinek Hess gondolta. Igaz, hogy Hitler eltiltotta Hesst a repüléstől, mert túl veszélyesnek tartotta, de Hess 1940 őszén titokban újrakezdte. 1941. május 10-én 17.45-kor bemászott egy átalakított Messerschmitt Me110-es nehéz vadászgép pilótafülkéjébe. A gép a gyártó cég Augsburg melletti repülőterének forgalmi előterében parkolt. Hess beindította a motort, és felszállt.[32]

Északnyugat felé kormányozta a gépet, néhányszor irányt váltott, és alacsonyan repülve elindult az Északi-tenger felé. Egy ideig oda-vissza repült, hogy elkerülje a brit radarok észlelését, végül elérte az északkeleti partvidéken fekvő Northumberlandet, ahonnan a gépet a skót felföldön át Hamilton birtoka felé irányította. Mivel nem sikerült megtalálnia a herceg magánrepülőterét, Hess egy közeli mezőn ejtőernyővel ért földet, a gépe pedig kicsivel távolabb lezuhant és lángba borult. A helyi polgárőrség elfogta, és végül elvitték a herceghez, aki előtt felfedte valódi kilétét. A repülőn magával vitt „békeküldetés" céljait ő maga fogalmazta meg, senki nem segített neki, és egy fantáziadús javaslatcsomagot készült a brit kormány elé terjeszteni, amely abban merült ki, hogy a britek megtarthatják globális birodalmukat, ha szabad kezet adnak a náciknak az európai kontinensen. Mindez egy Hitler által nem sokkal korábban kitalált alku hasonmása volt. Amikor Churchill elé terjesztették a feltételeket, ő azonnal látta, hogy ez egyenértékű volt a megadás követelésével, amelyek elfogadásával Nagy-Britannia a nácik kliensállamává vált volna. Németországban a megdöbbent Hitler megesküdött, hogy Hesst felakasztják, ha sikerül a náciknak megszállniuk Nagy-Britanniát. Hesst a londoni Towerbe zárták, végül egy dél-walesi elmegyógyintézetbe szállították. A háború befejezése után Nürnbergben bíróság elé állították, és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Végül 1987. augusztus 17-én önkezével vetett véget az életének a spandaui börtönben. Élete végéig nem bánta meg a náci Németországban játszott szerepét, és nem hagyott fel a Hitler iránti csodálattal. Ebben rendíthetetlenül támogatta felesége, Ilse és a fia, Wolf Rüdiger, akik rendületlenül kitartottak amellett, hogy „a béke foglya" volt, akinek 1940-ben a britekkel való tárgyalásos megegyezésre tett ajánlata őszinte volt, és megvalósítható lett volna.[33]

Bár a nürnbergi tárgyalásokon amnéziásnak és zavarodottnak adta ki magát, és úgy tett, mintha nem ismerné fel azokat az embereket, akiket valójában jól ismert, például a titkárnőjét vagy Hermann Göringet, és bár a szövetséges pszichiáterek vég nélkül gyártották az elméleteket az elmeállapotáról, Rudolf Hess nem volt elmebeteg. Nürnbergi börtönőre, Andrus ezredes úgy vélte, hogy „őrülete csak látszat", és ezt a jelentéseiben is megfogalmazta.[34] 1945. november 29-én Hess végül hirtelen kijelentette, hogy csak „taktikai" megfontolásból szimulálta, hogy nem emlékszik semmire: „Mostantól kezdve ismét rendelkezésre áll az emlékezetem."[35] Hóbortos „békemisszió"-jának szánalmas kudarca, Hitler halála és Németország veresége, a nürnbergi perek és a Harmadik Birodalom

eltörlése mindazzal együtt, amit képviselt, felforgatta Hess világát, és aligha meglepő, hogy a zavarodottság jeleit mutatta. „Hess viselkedése mind a bíróságon, mind a börtönben – vélekedett Franz von Papen – nem egy normális ember viselkedése volt... Személyesen meg vagyok győződve arról, hogy Hess elmebeteg volt, bár talán voltak világos pillanatai."[36] Mindazonáltal elég épelméjűnek találták ahhoz, hogy bíróság elé álljon. Többször is megpróbált öngyilkosságot elkövetni, de sok más vezető nácitól eltérően nem sikerült neki, legalábbis az utolsó kísérletéig, sok évvel a háború befejezése után. Búcsúlevelében bocsánatot kért egykori titkárnőjétől, amiért úgy tett, mintha nem ismerte volna fel. Talán akkor érzett először bűntudatot, amikor átolvasta a nürnbergi perek jegyzőkönyveit és bizonyítékait. Végső soron Hess meggondolatlan, ösztönös tettvágytól fűtött ember volt, akit a rasszizmus, az antiszemitizmus, az erőszakos nacionalizmus hajtott, és akit a Hitler iránti kritikátlan, kutyahűségű odaadás éltetett. Meghiúsult társadalmi ambícióit részben a háborús szolgálat elégítette ki, részben rendhagyó módon a náci pártban való részvétele révén teljesedtek ki. Hitler iránti fanatikus elkötelezettsége ellenére azonban képtelen volt arra, hogy átlépjen a nácik hatalomra jutásával együtt járó bürokratikus szerepbe. A Harmadik Birodalom új politikai világának meg nem értése vezetett 1941. május 10-én a végzetes skóciai meneküléshez, amely miatt, ironikus módon, élete hátralévő részére tétlenségre és börtönbüntetésre ítéltetett.

10.

A kollaboráns: Franz von Papen

A kortársak és a történészek ítélete Franz von Papenről mindig is szinte egyöntetűen elítélő volt. Politikai dilettánsnak tartják, felszínes és nem túl okos embernek, politikailag naivnak és tapasztalatlannak, és nagyrészt egyetértenek abban, hogy olyan magasztos arisztokratikus önbizalom hatotta át, amely elvakította a Hitler és a nácik jelentette veszéllyel szemben, mert úgy vélte, hogy alacsonyabb társadalmi státuszuk miatt könnyű lesz uralni és manipulálni őket. Emlékirataiban úgy mutatta be magát, mint egy mély katolikus hite által motivált, becsületes embert; nem náci vagy bármi hasonló, hanem olyasvalaki, aki mindent megtett azért, hogy a nácikat kordában tartsa, és enyhítse uralmuk legnegatívabb vonásait. Mind a saját életéről szóló beszámolója, mind pedig a róla írt elutasító ítéletek többsége azonban több szempontból is súlyosan alábecsüli Papent. „A naiv, politikailag tapasztalatlan és félrevezetett hobbipolitikus képe – jegyezte meg egy történész – hozzájárul ahhoz, hogy jelentéktelenebbnek lássák" az 1930-as évek elején játszott döntő politikai szerepét, és ez az ítélet még magának Papennek sem lehetett ellenszenves.[1]

Bár a nemesség tipikus ivadékának mutatta magát, Franz von Papen nem volt sem konvencionális, sem tradicionális porosz katonai arisztokrata. Családja eredetileg a vesztfáliai Werl városában lévő sóbányák tulajdonlásából és kiaknázásából szerezte vagyonát. A Von Papeneknek azonban már a XV. század vége óta tulajdonában volt egy lovagi birtok Köningenben, és 1708-ban a Habsburg császártól kapták a nemesi előtagot („von"). Miután a terület 1815-ben a bécsi kiegyezés részeként Poroszországhoz került, a család mindent megtett, hogy beilleszkedjen a porosz nemességbe. Míg azonban a főnemesség és a porosz junkerek protestánsok voltak, és jelentős jelenléttel rendelkeztek a porosz király vezette lutheránus-kálvinista intézményben, a Német Evangélikus Egyházban is, addig a Von Papenek megőrizték mély katolikus hitüket és

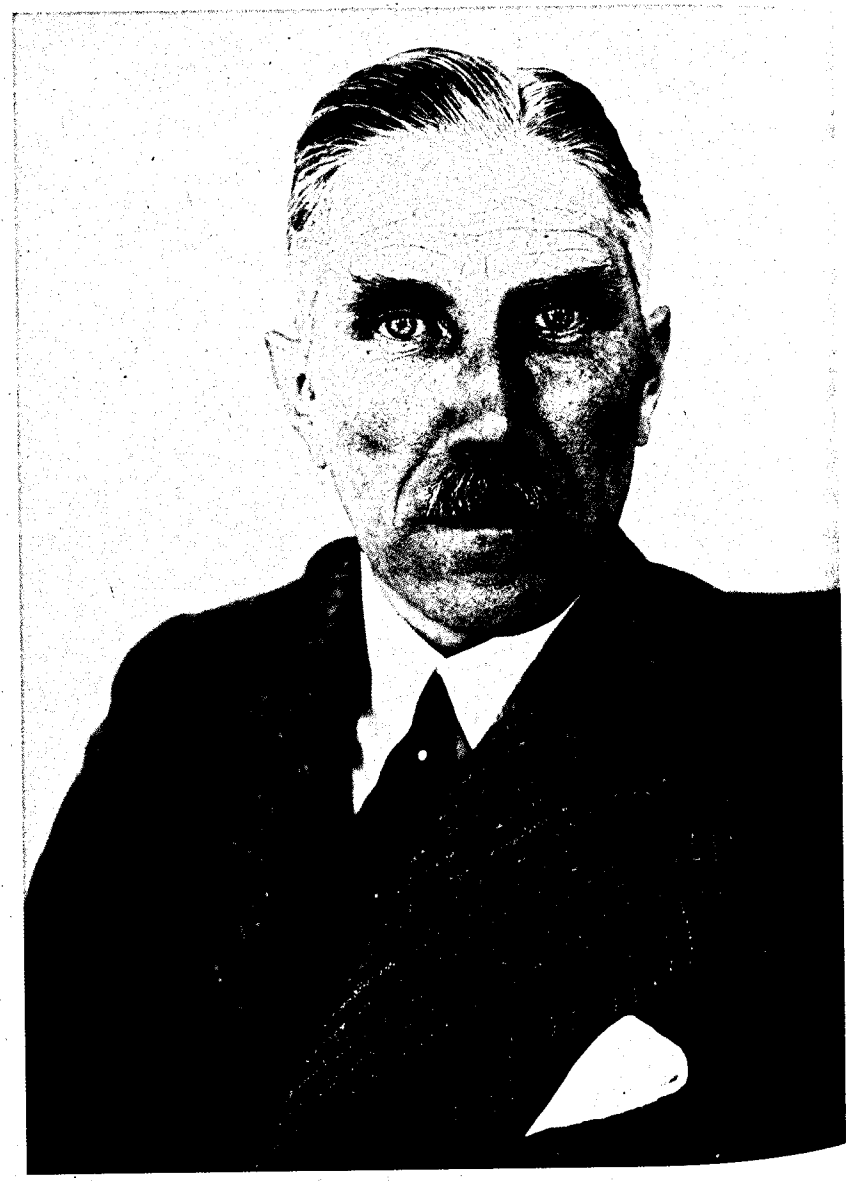

magas társadalmi pozíciójukat a kölni katolikus érsek gyülekezetében, aki az 1806-ban eltörölt Német-Római Birodalmon belül önálló világi uralkodó volt.[2] A család tagjai nem rendelkeztek hivatalos címmel – nem voltak sehol sem hercegek vagy bárók –, így nem volt meglepő, hogy Friedrich von Papen, Franz apja belépett a porosz tisztikarba, és szolgált Bismarck német egyesítési háborúiban, ami nyilvánvaló módja volt annak, hogy megerősítse a helyét a porosz arisztokráciában. Ezt a hagyományt fia, Franz is folytatta. Az 1879. október 29-én született Franz von Papen, aki így elkerülte a bismarcki birodalom és a katolikus egyház közötti, *Kulturkampf* néven ismert harc hatásait, tizenegy évesen felvételt nyert a Köln környéki Bensbergben működő tiszti kadétiskolába, ahol 1891 és 1895 között spártai körülmények között élt, és megtapasztalta a porosz hadsereg kemény fegyelmét. Kinevezték altiszttó, majd a Berlin mellett fekvő Lichterfelde laktanyába helyezték át további kiképzésre. Egy ideig a császári udvarban szolgált, ahol II. Vilmos császár kísérője volt a nagy állami ünnepségeken. „Hálás vagyok – írta visszaemlékezéseiben sok évvel később –, hogy láthattam a Német Birodalmat teljes erejében és fenségében." Ha nem buktatták volna meg, vélekedett, „soha nem lett volna Hitler".[3]

Mivel képzett lovas volt, 1898. március 15-én a lovassághoz vezényelték, és Düsseldorfban állomásoztatták. Szabadidejében amatőr zsokéként lóversenyeken is részt vett. „A lóversenyzés – írta később – jelentős önfegyelmet, kitartást és döntési képességet igényel, valamint a csonttörések iránti megvetést – ami egyáltalán nem rossz kiképzés egy politikus számára." Áthelyezték egy másik lovasiskolába, Hannoverbe, és engedélyt kapott arra, hogy Angliába utazzon rókavadászatra, ahol, mint mondta, a legjobb telivér lovakkal találkozott, amelyeken valaha lovagolt. Németországba visszatérve rokonai révén megismerkedett Martha von Boch-Galhauval, a Villeroy & Boch kerámiaáru-gyár tulajdonosa, René von Boch-Galhau legkisebb lányával. A pár 1905. május 3-án kötött házasságot, és életük végéig házasok maradtak. A jámbor és mélyen konzervatív katolikus Martha jelentős hozományt hozott a házasságba, majd apja 1908-ban bekövetkezett halálakor nagy vagyont örökölt, ami lehetővé tette Franz számára, hogy önállóan éljen. A családi cég székhelye a Saar-vidéken, a francia határon volt, részben francia tulajdonban állt, és Martha otthon többnyire franciául beszélt. Egyfajta sznobságból hibának tartotta férje szövetségét a nácikkal, és még a diktátor jelenlétében sem volt hajlandó a náci tisztelgésre.[4]

Franz von Papen részben azért jelentkezett a vezérkarba, hogy megfeleljen társadalmilag ambiciózus apósának, és 1907-ben sikeresen letette az ehhez szükséges vizsgát. A hadi akadémiai képzés három évig tartott, ezalatt „hadtudományi" előadásokat hallgatott, és egy nyarat Franciaországban töltött, nem utolsósorban azért, hogy javítson a nyelvtudásán. A 150 tisztjelölt közül a közé a mindössze harminc közé tartozott, akiket próbaidőre magába a vezérkarba is beválasztottak. Az ottani munka folyamatos és megerőltető volt, de túljutott ezen a próbaidőszakon, és 1913. március 9-én kapitányi rangban véglegesen a vezérkarhoz került. Ekkor azonban Papen karrierje szokatlan és váratlan fordulatot vett: 1913 őszén kinevezték a washingtoni német nagykövetség és a mexikói német követség katonai attaséjává, valószínűleg azért, gondolta, mert általában angolbarátnak tartották.[5] 1914. január 6-án Amerikába hajózott, hátrahagyva feleségét és növekvő családját. A katonai attasé pozíciója csöppet sem volt kihívásokkal teli, így ideje nagy részét lovaglással és társasági összejövetelekkel töltötte. Az egyetlen izgalmat egy mexikói út jelentette, mert akkoriban forradalom dúlt az Egyesült Államokkal rendkívül feszült viszonyban álló Mexikóban. Hamarosan azonban Papen helyzete drámaian megváltozott. 1914. augusztus 1-jén, még mindig a semleges Mexikóban értesült arról, hogy Európában kitört a háború. Mire New Yorkba érkezett, a háború már javában zajlott.[6] A katonai attasék munkájának jól ismert része volt az információgyűjtés, amely feladat igen könnyen átcsúszhatott kémkedésbe. A háború idején hamarosan pletykák keringtek Papenről, akit azzal vádoltak, hogy „szabotőrök széles körű hálózatát szervezte, sztrájkokat szított a dokkokban és a lőszergyárakban, dinamittal robbantgató osztagokat alkalmazott, és hogy ő volt a mesterkém egy valóságos titkosügynök-hadtest élén", mindezt azzal a céllal, hogy alássa a Nagy-Britanniába és Franciaországba irányuló amerikai ellátást. Bár a tényleges tevékenységi köre messze elmaradt attól, amit állítottak, Papen megpróbálta felrobbantani a Canadian Pacific vasútvonalat, hogy a kanadai erősítés ne érje el az Európába tartó hajóállomásokat, valamint hamis útleveleket készíttetett olyan németek számára, akik vissza akartak térni Európába, hogy a fegyveres erőknél szolgáljanak. Papen a biztonság kedvéért felbérelt egy magándetektívet és a személyzetét: „Mivel teljesen kezdő voltam ebben a titkos küldetésekkel teli életben, leckéket adott nekem arról, hogyan kerüljem el, hogy kövessenek". Papen egy szimpatizáns által működtetett lőszergyárat is finanszírozott a connecticuti Bridgeportban, amely hatalmas anyagmennyiségeket rendelt, hogy meg-

akadályozza, hogy amerikai cégek haditechnikai eszközöket, robbanóanyagokat és hasonlókat állítsanak elő a szövetségesek számára. Későbbi állítását, miszerint mindig is igyekezett elkerülni a szabotázscselekményeket, erős fenntartással kell kezelni, már csak azért is, mert a sajtóhoz is eljutottak a terhelő dokumentumok. Vádak és ellenvádak röppentek fel, és az ezek nyomán indított perek még az 1920-as években is tartottak. Eközben 1915 decemberére az USA-ban túl forróvá vált a légkör Papen számára, és hivatalosan is *persona non gratá*nak nyilvánították. Visszatért Németországba, és emlékiratai szerint sikertelenül próbálta meggyőzni a császárt és a főparancsnokságot arról, hogy súlyos hiba volna korlátlan tengeralattjáró-háborút kezdeni az Atlanti-óceánon. 1917 januárjában azonban minden korlátozást feloldottak, ráadásul nyilvánosságot kapott egy elfogott távirat, amelyben a német kormány odaígérte Texas, Új-Mexikó és Arizona államokat a mexikói kormánynak, ha az belép a háborúba a németek oldalán. Mindezek arra késztették az Egyesült Államokat, hogy 1917 áprilisában hadat üzenjen Németországnak.[7]

Miután részt vett a nyugati fronton a Vimy-hegygerincnél és Arrasnál vívott harcokban, Papent hirtelen Palesztinába hívta Erich von Falkenhayn, akit még a vezérkarból ismert. A konfliktus itt az oszmán török hadsereg és az Allenby tábornok vezette brit birodalmi erők között zajlott. Hosszú hadjárat után az oszmán és a német erők vereséget szenvedtek, és megkezdődtek a fegyverszüneti tárgyalások. Ezt követően gyors egymásutánban 1918. november 11-én aláírták az általános fegyverszünetet, kitört a forradalom és lemondott a császár. Papen ezeket az eseményeket katasztrófaként élte meg. „Minden addig ismert értékünk összeomlása volt ez... Mindannak a végét jelentette, amiben nemzedékek óta hittünk, mindannak az eltűnését, amit szerettünk és amiért harcoltunk." Annyira feldúlt volt, hogy emlékiratainak következő oldalain többször is megismételte ezeket az érzéseket. „A világ, amelyet ismertem és megértettem, eltűnt." A császári rendszert „állandó"-nak tekintette, de helyébe egy „nagyrészt színházi köztársaság" lépett. A kereszténységet megdöntötte az ateista marxizmus. A Weimari Köztársaság alapelve – „minden hatalom a néptől származik" – számára ellenszenves volt, „szöges ellentétben állt a római katolikus egyház tanításaival és hagyományaival", amely a végső hatalmat Istennek adta. A helyzetet tovább rontották a versailles-i szerződés „súlyos hibái és igazságtalanságai". Mivel úgy érezte, hogy hivatásos katonaként nincs helye az új Németországban, lemondott megbízatásáról, és szerény földbirtokot bérelt szülőföldjén, Vesztfáliában.[8]

Úgy tűnik, hogy Papent az 1920. márciusi események sodorták a politikába, amikor a berlini jobboldali Kapp-puccs a Ruhr-vidéken baloldali felkeléshez vezetett, amely kezdetben a köztársaság védelmében indult, majd a forradalom továbbvitelét tűzte ki célul. A Ruhr-vidéki „vörös hadsereg" veszélyeztette a társadalmi rendet Vesztfália azon részén, ahol Papen lakott: „A helyi vidéki embereket önkéntes századba szerveztem, hogy visszaverjék a vörös martalócokat – állította később, némileg eltúlozva tevékenységének jelentőségét –, és el kellett ásnunk vagy el kellett rejtenünk a kevés értéktárgyunkat és élelmiszer-tartalékunkat." Papen visszaemlékezései szerint a környékbeli arisztokrata társai azt javasolták neki, hogy „képviselje az érdekeiket a porosz állami parlamentben". Mivel mindannyian katolikusok voltak, kézenfekvőnek tűnt, hogy a katolikus Centrumpárthoz csatlakozzon, különösen mivel úgy érezte, hogy a reakciós és túlnyomórészt protestáns porosz konzervatívok nem szimpatizálnának vele.[9] A Centrumpárt különböző társadalmi csoportok széles koalíciója volt, amelyeket csak a katolikusságuk egyesített. Ugyanakkor a társadalmi és vallási intézmények szilárd hálózatán alapult, ami megalapozta választási sikerének folytonosságát egy olyan időszakban, amikor a liberális és jobboldali protestáns pártok először a kis szélsőséges pártok miatt, majd 1929-től a nácik miatt veszítettek a támogatottságukból. Így a köztársaság fennállása alatt végig regnáló koalíciós kormányok nélkülözhetetlen résztvevője volt. Papen a párt nacionalista szárnyán helyezkedett el, és nem tudta meggyőzni a liberálisabb elemeket, hogy a középen elhelyezkedő pártok helyett a jobboldali pártokkal szövetkezzenek. Az 1925-ös elnökválasztáson például inkább Hindenburgot támogatta, mint a centrista pártok jelöltjét, Wilhelm Marxot, annak ellenére, hogy Marx maga is a katolikus centrum vezető tagja volt. Papen Hindenburgot teljesen politikamentesnek tartotta, olyan embernek, aki „lehetőséget nyújtana arra, hogy újra feléledjen néhány olyan hagyomány, amely a monarchia összeomlásával elveszett", nem utolsósorban „a kormányzás régi keresztény felfogása". Valójában persze Hindenburg, mint később kiderült, ízig-vérig politikus volt, a *Kaiserreich* maradványa, és mélyen hitt annak értékeiben.[10]

Az 1920-as években Papen befolyását növelte az a tény, hogy a Centrumpárt *Germania* című, 1870-ben alapított legfőbb nemzeti napilapjába befektetett tőke 47 százalékának a tulajdonosa volt. Amikor az igazgatótanács elnöke lett, kirúgta a meglévő vezetőséget, beleértve a szerkesztőt is, és jobbra tolta a lapot úgy, hogy gyakran maga írta a vezércikkeket. A színfalak mögött a politikai ügyekre is befolyást gyakorolt, mivel tagja

volt az 1923-ban alapított *Herrenklub*nak, egy arisztokratákból, üzletemberekből és a társadalmi elit más tagjaiból álló úri klubnak. Ezen túlmenően Papen megőrizte a kapcsolatait a tisztikar felsőbb rétegeivel, köztük különösen Hindenburg elnökkel. Az 1923-as nemzeti válság idején, amikor elszabadult a hiperinfláció, a franciák megszállták a Ruhr-vidéket, és Közép-Németország egyes részein kommunista hatalomátvétel fenyegetett, Papen a német hadsereg, a Reichswehr parancsnoka, Hans von Seeckt tábornok által vezetett katonai puccsot támogatta. Seeckt 1926-os kényszernyugdíjazása után Papen baráti viszonyba került egy másik katonapolitikussal, Kurt von Schleicherrel, Hindenburg közeli munkatársával.[11]

A politikai kapcsolatokhoz hasonlóan fontos volt Papen konzervatív katolikus hitének ereje is. Baráti viszonyt ápolt a németországi pápai nunciussal, Eugenio Pacellivel, aki 1930-ban bíboros államtitkár (gyakorlatilag külügyminiszter) lett a Vatikánban, és kilenc évvel később XII. Pius néven pápává választották. A katolikus egyház és a Vatikán politikai álláspontját a két világháború közötti években a kommunizmustól való félelem uralta, és a keresztény értékek globális védelmének részeként hajlandók voltak tekintélyelvű és diktatórikus kormányokat hatalomra juttatni. Papen osztotta ezt a nézetet, és elítélte a „dekadencia hullámá"-t, amely szerinte végigsöpört a kulturális világon. „Mind az irodalom, mind a képzőművészet a romlottság szintjére süllyedt, amelyet bizonyos mértékig elősegített a birodalmi Németország által képviselt normák általános elítélése" – vallotta. 1929-ben jelentős szerepet játszott a Nyugati Kultúra Fenntartásáért Egyesület megalapításában, amelynek célja a vallás erőinek megerősítése volt a féktelen ateizmus és antiklerikalizmus egyre erősödő áradatával szemben. Papen politikája része volt a katolicizmus széles körű reakciós fordulatának, amely 1929-ben Rómában az egyház és Mussolini fasiszta diktatúrája közötti konkordátumhoz vezetett; 1934 után Ausztriában az egyház támogatta Engelbert Dollfuss és Kurt von Schuschnigg autoriter „kleriko-fasiszta" rendszerét; és az 1936–39-es spanyol polgárháborúban Franco tábornok nacionalistái mellé állt a köztársaságiak (és kommunisták) ellen.[12]

Papen tehát bizonyos értelemben a politikai katolicizmus szélesebb áramlatának részeként támogatta katolikus centrumpárti kollégáját, Heinrich Brüninget, aki hozzá hasonlóan konzervatív monarchista volt, hogy a nagykoalíció 1930-as összeomlását követően Hindenburg segítségével rendelet útján kormányozzon. Amikor Brüning kancellárt Hindenburg az 1932 tavaszán tartott elnökválasztást követően lemondásra kényszerítette,

mert Brüninget hibáztatta azért, hogy megalázó módon nem sikerült egyértelmű győzelmet aratnia a szavazáson, az elnök és Schleicher Papenhez fordultak, és a katonai fegyelemérzékére hivatkozva azt kérték tőle, hogy állítsa helyre a rendet a Németországot eluraló politikai káoszban. 1932. június 1-jén Papent nevezték ki birodalmi kancellárnak, ami némileg még őt is meglepte. Schleicher már korábban kiválasztotta teljes kabinetjét, amelyben olyan magas volt az arisztokraták aránya, hogy a köznyelvben „bárók kabinetjé"-nek nevezték. Közülük többen Hitler alatt is ugyanebben a tisztségben folytatták a munkát. Az új kormány programja, amelyről a három férfi korábban megállapodott, egyértelmű volt: a lehető legnagyobb mértékben visszatérni az egykori császári időkhöz, bár II. Vilmos és a fiai részvétele nélkül, és egy tekintélyelvű politikai struktúra megalkotása, amely (állítólag) a keresztény-konzervatív értékeken alapul. Papen és Schleicher egyetértettek abban, hogy első lépésként egyesíteniük kell a birodalmi kancellári és a porosz miniszterelnöki hivatalt, ahogyan az Bismarck idejében gyakorlat volt. Végül is Poroszország tette ki Németország szárazföldi területének nagy részét, és itt élt a lakosság nagy része. Poroszország azonban egy szociáldemokrata kisebbségi kormány kezében volt, amely még mindig a demokrácia alapelveire épült. Arra hivatkozva, hogy fennáll a veszélye egy „rendkívül veszélyes" összeesküvésnek, mert a szociáldemokraták nemzeti puccsra készülnek (erre a hazug állításra semmilyen bizonyíték nem volt), maga Papen a hadsereg segítségével, erőszakkal eltávolította a porosz kormányt a hivatalából, és saját rendszerét vezette be, amelyet később a bíróságok törvénytelennek nyilvánítottak. Megsemmisítő csapást mért a weimari demokráciára.[13]

A nagyobb probléma, amellyel Schleicher, Papen és Hindenburg szembesültek, az az volt, hogy elegendő támogatást kellett találniuk a Birodalmi Gyűlésben a tekintélyelvű rendszer bevezetéséhez szükséges alkotmánymódosítások keresztülviteléhez. A katolikus Centrumpárt szakított Papennel Brüning leváltása és a kancellári szék jóváhagyásuk nélküli elfogadása miatt. A liberális és konzervatív pártok szinte minden szavazatukat elvesztették a nácik miatt. Csak Hitler és mozgalma tudta biztosítani a tömeges támogatást, amelyre szükségük volt. Miközben a náci párt szavazatai az egekbe szöktek, Papen úgy vélte, hogy a párt tapasztalatai a regionális tartományi választásokon, ahol a náciknak „a koalíciós kollégáik programjához kellett igazítaniuk a programjukat", megmutatták, hogy ez országos szinten is lehetséges. Megkezdődött a nácik támogatásáért folyó kampány. Papen 1932. június 9-én találkozott először

Hitlerrel, alig több mint egy héttel azután, hogy Hitler birodalmi kancellár lett. Azt írta a későbbiekben:

> „Furcsa módon nem találtam lenyűgözőnek. A sajtóban megjelent képek nem sugalltak domináns személyiséget, és nem tudtam felfedezni olyan belső tulajdonságot, amely magyarázatot adhatott volna arra, hogy rendkívüli módon hatott a tömegekre. Sötétkék öltönyt viselt, és tökéletes kispolgárnak tűnt. Egészségtelen volt az arcszíne, kis bajuszával és furcsa frizurájával meghatározhatatlan bohémságot árasztott. Viselkedése szerény és udvarias volt, és bár sokat hallottam tekintete magnetikus erejéről, nem emlékszem, hogy lenyűgözött volna."[14]

Hitler 1932. júliusi általános választásokon aratott elképesztő sikere után azonban Papen szembekerült az erősen követelőző náci vezérrel. A következő hónapokban Hitler világossá tette, hogy csakis kormányfőként hajlandó belépni egy kormányba. Papen és belügyminisztere, az őskonzervatív ideológus Wilhelm von Gayl terveket dolgoztak ki az alkotmány megváltoztatására, Németország kleriko-fasiszta diktatúrává való átalakítására, de a tervek a nácik támogatása nélkül semmit sem értek, mert a kormányzáshoz kétharmados többségre volt szükség a Birodalmi Gyűlésben.[15]

Mivel a Birodalmi Gyűlés képtelen volt döntéseket hozni, Papen megszerezte Hindenburg jóváhagyását a feloszlatásához. De kancellárként így is meg voltak számlálva a napjai. Hindenburg és Schleicher a folyamatos patthelyzet miatti kétségbeesésükben gyakorlatilag kikényszerítették a lemondását. Papen erről az időszakról szóló emlékirataiban Schleicher az, aki gyakorlatilag mindent irányított. Neki volt hatalmi bázisa a hadseregben, Papennek nem. Amikor azonban 1932 decemberében Hindenburg őt nevezte ki birodalmi kancellárrá Papen utódjaként, Schleicher kísérlete, hogy Gregor Strasser kormányba való bevonásával megossza a náci pártot, kudarcot vallott. Papen, Hindenburg és a barátaik úgy képzelték, hogy sikerülhet a náci pártot „semlegesíteni azáltal, hogy a közfelelősség rájuk eső részét teljes egészében rájuk ruházzák".[16] Papen később azt állította, hogy a Hitler-kabinetet demokratikusan nevezték ki, nem utolsósorban azért, mert a nácik az 1932. novemberi választásokon elszenvedett verességük ellenére még mindig a legnagyobb pártot alkották. Valójában az új kormányt természetesen egy Hindenburg körüli klikk nevezte ki, beleértve magát Papent is, egy olyan helyzetben, amikor a Birodalmi Gyűlés már nem működött. Papen alkancellárként, a politikai szövetségeseivel telezsúfolt kabinetben úgy gondolta, hogy nem okoz majd neki nehézséget

Hitlert és két náci kollégáját a maga céljai felé hajlítani: „Két hónapon belül – mondta – úgy sarokba szorítjuk Hitlert, hogy nyöszörögni fog."[17] Papen később elismerte, hogy többször is megpróbálta Hitlert kormányra juttatni, és amikor ez sikerült, akkor megpróbálta „a lehető legtöbb biztosítékkal korlátozni".[18] Alkancellári minőségében „remélte, hogy a keresztény elvek alkalmazásával sikerül ellensúlyoznia a radikális tendenciákat". De később elismerte: „A saját alapvető hibám az volt, hogy alábecsültem azt a dinamikus erőt, amely felébresztette a tömegek nemzeti és társadalmi ösztöneit." Alábecsülte Hitler „csillapíthatatlan, öncélú hatalomvágyát". A rá jellemző „gondolkodásmód és neveltetés" megakadályozta abban, hogy felismerje, ki volt Hitler valójában, és mire volt képes.[19] Papen saját maga is bevallotta, hogy sznobizmusa és társadalmi arroganciája miatt nem látta, hogy egy olyan, társadalmilag alacsonyabb szinten lévő egyén, mint Hitler, túljárhat az eszén.[20]

Papen és barátai nem rendelkeztek őket követő tömegekkel, és mint később elismerte, az állam, az elnök és a hadsereg ereje nem bizonyult elegendő ellensúlynak. Papen ellenséges volt a pártpolitikával szemben, és úgy vélte, hogy a pártok eltörlése utat nyithat a Mussolini Olaszországában kialakult korporatív állam felé. Tévedett. Ha Hitler a hatalom hirtelen, erőszakos átvételével próbált volna diktatúrát létrehozni, komoly ellenállásba ütközött volna. De mivel fokozatosan hozta azt létre, az emberek, beleértve magát Papent is, nem tudták meghatározni azt a pillanatot, amikor ellenállásra lett volna szükség. Amikor 1933. február 27-én leégett a Reichstag, Hitler meggyőzte Papent arról, hogy az egy kommunista összeesküvés része, bár később belátta, hogy az egész egy magányos elkövető, Marinus van der Lubbe holland anarchista műve volt. Papen egyetértett a felhatalmazási törvénnyel, de később azt állította, hogy senki sem láthatta előre, hogy ez majd a náci diktatúrához vezet. Központi szerepet játszott a pápasággal kötött konkordátumról szóló tárgyalásokban, naivan hitt abban, hogy Hitler betartja majd azt.[21] És a Hitlerrel együttműködő nem nácikra jellemző módon Papen azt állította, hogy keményen dolgozott azon, hogy „a nácik zsidóellenes túlkapásait korlátok közé szorítsa".[22] Természetesen, még ha ez így is volt, az események azt mutatták, hogy kudarcot vallott. De a kabinetben az 1933. április 1-jei antiszemita bojkottról folytatott vitákról, valamint az 1933. április 7-i, a zsidókat a kormányzati alkalmazásból elbocsátó törvényről és más hasonló intézkedésekről szóló vitákról készült feljegyzések nem említik, hogy Papen bármilyen kifogást emelt volna.[23] Maga Papen 1934 elején Gleiwitzben

beszédet mondott, amelyben bírálta a zsidók szerinte túlzott befolyását a német élet minden területén, és „védekező harcot sürgetett e visszaélések ellen".[24] Emlékirataiban említést tesz a nácik által az utcán okozott „zavargások"-ról, de elismeri, hogy bár Hitler gyakran nyilvánosan elítélte ezeket, „eltartott egy ideig, amíg rájöttünk, hogy miközben a hivatalos pártállás szerint ellenezték ezeket a túlkapásokat, Hitler és a vezető nácik magukban valójában elégedettséggel fogadták azokat".[25] Igazából Papennek tudnia kellett az erőszakról, és valószínűleg maga is szemtanúja volt annak. A *The New York Times* 1933. március 27-én idézte őt, amint dühösen elítélte „a politikai foglyok állítólagos kínzásáról és a zsidók bántalmazásáról" szóló jelentéseket, de csak a külföldi sajtónak nyilatkozott így.[26]

Papen 1933 első hónapjaiban elhangzott beszédeiből kiderül, hogy nem helytelenítette a nácik által az ellenfeleik ellen elkövetett tömeges brutalitást, kínzásokat és gyilkosságokat. Az erőszakot azzal mentegette, hogy „elszabadult az elementáris erő", amely szerinte szükséges volt ahhoz, hogy elpusztítsák a „demokrácia démonát, amely minden igazi érték megsemmisítésével fenyeget". Ezt nem tehette meg az állam, vallotta, ezért a „nagy nemzeti szervezeteknek és mozgalmaknak", vagyis a náciknak kellett véghez vinniük. A „német forradalom", jelentette ki, messze túlmutat a nacionalista erők győzelmén egy pluralista demokratikus politikai rendszerben: „a nép egészének egyetlen akaratba való teljes asszimilációját jelenti". Hozzátette, hogy a vallási felekezeteknek egyesülniük kell a birodalom újjáépítésében, míg az állam föderális szerkezetét „örökre össze kell hangolni". Az osztályellentéteket és formális intézményeiket, mint például a szakszervezetek, munkaadói szövetségek és hasonlók, fel kellett váltania „minden osztály és szakma korporatív strukturálásának". Papen mélységes félreértése a nácizmus természetével kapcsolatban azonban kiviláglik abból, ahogy dicsérte „a Vezér igazi munkáját, aki az arisztokratikus elvet érvényre juttatja". Papen kijelentette, hogy ez egy „konzervatív forradalom", amely a német állam és népének „konzervatív megújulásá"-t hozza el. Erre már saját birodalmi kancellársága idején is törekedett, de hiányzott a nép támogatása. Most azonban a „nemzeti felkelés" új történelmi korszakot nyitott. „Mi egy nagyszerű szellemi átalakulás eszközei vagyunk, ami azt jelenti, hogy új rendet adunk a német népnek és Európának." Többször hangsúlyozta saját személyes katolicizmusát, és egy széles körű európai mozgalomban helyezte el magát, amely a demokráciát a vallási értékeket előtérbe helyező, tekintélyelvű, korporatív kormányzati formával kívánta felváltani.[27]

A Weimari Köztársaságot – jelentette ki 1933-ban – a defetizmus jellemezte, és a marxizmus uralta. Ideje volt véget vetni ennek a káosznak. A politikai pártokat meg kellett szüntetni, és egy egységes nemzeti politikai mozgalommal kellett helyettesíteni. A szövetségi államok, mint például Württemberg vagy Bajorország, autonómiáját a nemzeti egység érdekében vissza kellett szorítani. 1933. március 1-jén Papen azt mondta, hogy a kommunisták a Reichstag felgyújtásával hadat üzentek a német népnek, és ezzel a kijelentésével hallgatólagosan igazolta, hogy válaszul szélsőséges erőszakot kell alkalmazni ellenük. Papen nem foglalkozott közvetlenül a „zsidókérdés"-sel, ahogy a nácik nevezték, de kijelentette, hogy „a konzervatív világkép a népet és a Birodalmat biológiai és szellemi egységnek tekinti". Ezzel arra utalt, hogy az etnikai kisebbségek és a „kozmopolináták" nem tartoznak a nemzethez.[28] Papen többször hangsúlyozta, hogy ő „államférfi", és kissé lekezelően beszélt a „munkásokról"-hoz, amikor az új nemzeti rendbe való integrációjukat sürgette.[29] Mindez persze nagyon távol állt a nácik fanatikusan populista ideológiájától. Megmutatta azonban, hogy a Papenhez hasonló konzervatívok a demokrácia megsemmisítését és a „marxizmus" kiirtását fontosabbnak vélték, mint az emberség, a törvényesség vagy a tisztesség miatti aggodalmukat.

Papen ebből az időszakból származó beszédei azt mutatják, hogy az emlékirataiban előtérbe kerülő aggályai ellenére lelkes támogatója volt a demokrácia megsemmisítésének és a „nemzeti forradalom"-nak. Ám 1933–34-ben a hivatala a dolgok menetével elégedetlen közvélemény villámhárítójává vált. Úgy érezte, hogy „a párt radikális elemei fokozzák a forradalmi tempót". 1933 decemberében nyilvánosságra hozta azt, amiről később túlzóan azt mondta: „heves támadás volt a nácik terrorista módszerei ellen". 1934. június 17-én pedig a marburgi egyetemen nyilvánosan felszólalt a rezsim törvénysértő magatartása ellen. A beszéd, amelyet segédje, Edgar Jung írt, különösen Röhm, Goebbels és Rosenberg ellen irányult, és a náci mozgalom „doktriner fanatikusai"-t bírálta, ugyanakkor kihallatszottak belőle a hűség szélsőséges megnyilvánulásai Hitler és „Németország megújítása" iránt, melyekhez Papen „a szíve vérével kötődött".[30] A beszéd konzervatív körökben nagy tetszést aratott, de Goebbels megakadályozta, hogy az állami kontroll alatt tartott média nyilvánosságra hozza, és Papen nem tudta rávenni Hindenburgot, hogy közbelépjen. Ehelyett végül a lemondásával igyekezett elhatárolódni a rendszertől. Ehhez azonban már túl késő volt. Hindenburg felvetette a kérdést, hogy ki legyen az utódja. Papen saját elképzelése az

volt – legalábbis ezt állította az emlékirataiban –, hogy vissza kellene állítani a Hohenzollern-monarchiát, és meglepő módon, mint beszámolt róla, Hitlernek nem volt ellenvetése, mivel az önjelölt „trónörökös" egyik fiát alkalmas jelöltnek tartotta. Hindenburg birodalmi elnök négyszemközt a monarchia visszaállítását támogatta – persze csak a halála után –, Papen pedig úgy gondolta, hogy Mussolini is mögötte áll, aki meglehetősen harmonikusan működött együtt egy örökletes uralkodóval, III. Viktor Emánuel olasz királlyal. Mindez azonban csupán azt mutatta, hogy Papen még mindig képtelen volt felfogni a nácik kegyetlenségét és radikalizmusát. A „hosszú kések éjszakájá"-n, 1934. június 30. és július 1. között Himmler és Göring célba vették Papent és munkatársait, házi őrizetbe helyezték az alkancellárt, miközben lelőtték a kommunikációs vezetőjét, Herbert von Bosét és Papen beszédíróját (a marburgi beszéd szerzőjét), Edgar Jungot. Meglepő módon Papen nem tiltakozott a gyilkosságok ellen, sőt megtapsolta Hitlert, amiért a politikai gyilkosságokat „az államférfiúi elvek visszavonhatatlan közléseként" alkalmazta.[31]

A hadsereg, amelyben már érezhető volt a náci befolyás, és amelynek tetszett Hitler újrafegyverkezési programja, nem volt hajlandó beavatkozni. Papen lemondása hatályba lépett, bár nem hozták nyilvánosságra. Hitler belátta, hogy Papen meggyilkolása túl nagy politikai károkat okozott volna, ezért inkább felajánlotta Papennek a vatikáni nagykövet posztot, ami elég drámai lefokozás volt ahhoz, hogy a korábbi alkancelláron egy korábban nem látott dühkitörés legyen úrrá, majd kurtán elutasította az ajánlatot.[32] Az események azonban a két férfi segítségére siettek. 1934. július 25-én osztrák nácik egy elfuserált puccskísérlet során meggyilkolták Engelbert Dollfuss fasiszta diktátort. A Mussolinivel való kapcsolatok mélypontra jutottak, és Németország nyilvánvaló érintettsége súlyos nemzetközi válságot okozott. Németország bécsi nagykövetét, Kurt Riethet azonnal visszahívták és kérdőre vonták, majd nyugdíjba kényszerítették. Hitler megkérte a volt alkancellárt – Papen visszaemlékezései szerint könyörgött neki –, hogy fogadja el a miniszteri rangú különmegbízotti kinevezést, ami jelezné, hogy a német kormány komolyan veszi a válságot. Ugyanakkor ez volt a legkézenfekvőbb módja annak, hogy Papent eltávolítsák a berlini politikai színtérről. Papen feltételeit, köztük a merényletet koordináló német náci, Theodor Habicht elbocsátását a birodalmi kancellár elfogadta, és Papen azzal is eloszlatta Hitler esetleges fenntartásait, hogy világossá tette, támogatja Ausztria Németországgal való esetleges egyesülését. Később azt állította, hogy a pozíció

elfogadásának az volt az indítéka, hogy olajat öntsön a tűzre és ezzel tisztázza a két ország közötti zavaros viszonyt, rendezze a kapcsolatokat Olaszországgal, és enyhítse a válságot, amely – legalábbis szerinte – európai háborúhoz vezethetett volna.[33]

A következő években Papen fáradhatatlanul dolgozott azon, hogy befolyásos bécsi körökben támogatást szerezzen Ausztria és Németország egyesítésének, az *Anschluss*nak. 1938 elején azonban Hitler hirtelen radikalizálta a német külpolitika irányítását: lecserélte Neurath külügyminisztert Joachim von Ribbentropra, elbocsátott számos nagykövetet, és nagyszabású tisztogatást hajtott végre a hadsereg felsőbb soraiban. 1938. február 4-én Papent is elbocsátották, bár még időben sikerült meggyőznie Hitlert, hogy hívja Berchtesgadenbe Kurt von Schuschnigg osztrák diktátort, és tegyen egy utolsó kísérletet az egyesülési kérdés békés megoldására. Annak ellenére, hogy Papen elégedett lehetett, miután sikerült kialkudni egy közös kiáltványt, kénytelen volt végignézni a megállapodás szinte azonnali felbomlását, amelyet Ausztria 1938. március 12-i német megszállása követett. Bár azt állította, hogy minden tőle telhetőt megtett, hogy megpróbálja megakadályozni Ausztria német megszállását, később bevallotta: „Mint mindenki mást, engem is magával ragadott az általános lelkesedés, és lenyűgözött az esemény történelmi nagysága – a két német nép egyesülése."[34]

Papen még mindig az *Anschluss* előkészítésében nyújtott szolgálataiért kapott náci aranyérem dicsőségében fürdött, amikor elkísérte Hitlert Bécsbe, és „egészen magával ragadta a rendkívüli jubileumi légkör", látva, hogy az osztrákok rajongva üdvözölték hódítóikat. Lelkesedését bizonyára megerősítette az osztrák püspökök hatalomátvételt jóváhagyó nyilatkozata.[35] Az *Anschluss* másnapján azonban Papen értesült arról, hogy régi asszisztense, Wilhelm von Ketteler, Bose és Jung közeli munkatársa, aki most a bécsi német nagykövetségen dolgozott, eltűnt. Papen Himmlerhez, Heydrichhez, sőt Hitlerhez fordult segítségért, de senki nem tudott semmit. Néhány héttel később Ketteler holttestét a Dunában találták meg Hainburgnál, ötven kilométerre Bécstől. A testén felfedezett kloroformnyomok emberrablásra utaltak. A későbbi vizsgálatok kiderítették, hogy a Gestapo rabolta el, elkábították, majd a fürdővizébe fojtották és a folyóba dobták. Azóta állt megfigyelés alatt, amióta személyesen próbálta rávenni Hindenburgot, hogy állítsa le a gyilkosságokat a hosszú kések éjszakáján. Bizonyíték volt arra, hogy Hitler meggyilkolását tervezte, mégpedig úgy, hogy a bécsi követség ablakából egy távcsöves puskából rálőtt volna a győzelmi felvonuláson elhaladó Hitlerre (Hitler szokás

szerint a kocsi elején, a sofőr mellett állt). Papen irodájának egyik kéme figyelte Kettelert. Közvetlenül az elrablása előtt kiszúrták, hogy Heydrich ügynökei követik őt, de Himmler nem volt hajlandó foglalkozni az üggyel. Emlékirataiban Papen jelentős teret szentelt ennek az epizódnak, és nem győzte eléggé hangsúlyozni a rezsimtől való távolságtartását.[36]

Papen utolsó szolgálata a nácik számára a törökországi nagykövetei poszt volt, amelyet korábban kétszer is visszautasított. 1939 áprilisának második hetében azonban Mussolini megszállta és elfoglalta Albániát, így Németország szerepe a Balkánon még jelentősebbé vált. Mint Papen visszaemlékezéseiben írta, amikor úgy döntött, hogy elfogadja a posztot, „sok barátom nem értette meg a döntésemet, tekintettel a náci rendszerrel kapcsolatos tapasztalataimra". Ő azonban úgy vélte, hogy ez lehetőséget kínál számára egy általános európai háború kitörésének megakadályozására, ami minden valóságalapot nélkülöző meggyőződés volt. Valójában a háború kitörése után keményen dolgozott azon, hogy a törököket a németek oldalára állítsa, bár az ankarai kormánynak sikerült kijátszania a tengelyhatalmakat és a szövetségeseket egymás ellen egészen addig, amíg 1944-ben nyilvánvalóvá nem vált, hogy Németország elveszíti a háborút. Ankara a kémkedés és az intrikák központjává vált: a németek ügynököt alkalmaztak a brit nagykövetségen (Elyesa Bazna, fedőnevén Cicero), a szovjetek pedig sikertelen merényletet követtek el Papen ellen. 1944. augusztus 2-án a török kormány megszakította a kapcsolatokat Németországgal, és Papennek haza kellett térnie. Ő még 1945 januárjában is hitt a német győzelemben.[37]

Az 1944. július 20-i, Hitler meggyilkolására irányuló bombamerényletben részt vevő személyek közül Papen ismert néhányat, de nem került gyanúba, bár később azt állította, hogy mindent megtett, hogy megmentsen néhány letartóztatottat, akiknek bíróság elé kellett állniuk. Ezen állítások többsége azonban nem állja meg a helyét. Úgy tűnik, hogy még unokaöccsének, Felixnek sem próbált segíteni, aki a rezsim ellenfele volt, és nem sokkal a háború vége előtt, Buchenwaldban halt meg.[38] A Hitlerrel folytatott utolsó megbeszélés azzal zárult, hogy a diktátor átnyújtotta Papennek a Katonai Érdemrend Lovagkeresztjét az addigi szolgálataiért. Papen helyzete ezt követően egyre nehezebbé vált, különösen, amikor a Köningenben lévő vidéki birtokát elfoglalták az előrenyomuló amerikaiak. Nem sokkal később, 1945. április 9-én az amerikai csapatok letartóztatták, és ő beismerte a kilétét. A luxemburgi Mondorf-les-Bains-ben lévő Palace Hotelbe küldték a többi magas rangú nácival együtt,

és onnan szállították át őket a nürnbergi tárgyalásra. A többi fogolyhoz hasonlóan Papen is bosszantónak és megalázónak találta a körülményeket, amelyeket el kellett viselnie: nehéz volt alkalmazkodnia ahhoz, hogy már nem a társadalmi és politikai elithez tartozik, hanem egy előzetes letartóztatásban lévő fogoly. Rossz véleménnyel volt a börtönpszichiáterekről („közülük csak kevesen keltették azt a benyomást, hogy valódi tudományos képzettséggel rendelkeznek"). Gustave Gilbert börtönpszichiáter szerint „az udvariasság és az előzékenység megtestesítője" volt, Hitlert „hazugnak és árulónak" ítélte, és azt állította, hogy megpróbálta meggyőzni a Führert arról, hogy téved az antiszemitizmussal kapcsolatban. Papen, saját bevallása szerint, azért maradt a helyén, hogy enyhítsen Hitler legrosszabb tulajdonságain, és igyekezzen megőrizni a békét. Göring árulásnak tekintette ezeket a megjegyzéseket, és a tárgyalóteremben hallhatóan azt mormolta, hogy Papen gyáva és hazug. Ribbentrop azt mondta: „Már régen le kellett volna lőni."[39]

Papent a nemzetközi háborús bűnökkel foglalkozó bíróság felmentette, de a német denácifikációs bíróság ezt követően bűnösnek találta a náci rendszerben való részvételért, és nyolc év kényszermunkára ítélte, amely alól 1949-ben fellebbezéssel szabadult.[40] Élete hátralévő éveiben, egészen 1969-ig, a nyolcvankilenc éves korában, családi birtokán bekövetkezett haláláig, védte a Harmadik Birodalom alatt, illetve nem sokkal azelőtt, az 1930-as évek elején tanúsított magatartását. Németországban egy időre eltiltották a publikálástól, ezért a Franco tábornok spanyolországi kleriko-fasiszta diktatúrájában kiadott újságokban támadta a háború utáni Német Szövetségi Köztársaságot.

Az általános vélekedés szerint Papen jelleme és pályafutása egyaránt anakronisztikus volt, mert konzervatív ember volt a forradalmi dinamizmus korában. Joachim Fest úgy vélte, hogy „elavult eszmékhez ragaszkodott"; a szíve mélyén monarchista volt, tele nosztalgiával a *Kaiserreich* iránt, és az arisztokráciát ösztönösen uralkodásra született osztálynak tekintette.[41] Hitler 1933-ban valóban kibabrált vele: végzetesen leereszkedő nézete, miszerint egy alsó középosztálybeli politikai dilettáns nem mérhető össze az ő veleszületett felsőbbrendűségével, néhány hónapon belül megsemmisült. Mégis túl egyszerű volna Papent pusztán egy ostoba, konzervatív arisztokratának tekinteni. Az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején folytatott politikája valójában alapvetően modern volt, része a katolikus egyház demokráciaellenes fordulatának, és a Franco, Salazar, Dollfuss és Schuschnigg diktátorok által kedvelt tekintélyelvű „korporatív

állam" felé fordulásnak. Papen politikájában mindez párosult egy nehezteléssel teli német nacionalizmussal és a katonai értékekbe vetett, életre szóló tapasztalatból fakadó erős hittel, ami elég volt ahhoz, hogy az ismételt megaláztatások ellenére közös nevezőre jusson Hitlerrel.

Papen több volt, mint egyszerű „útitárs". Csábító, hogy példaként tekintsünk rá abban a tekintetben, hogy a hagyományos politikusok milyen könnyen elcsábíthatók a demagógok támogatására. De ő nem volt hagyományos politikus: a demokrácia ellensége, kleriko-fasiszta, militarista és ultranacionalista értékekkel átitatott ember volt. Lelkiismeretét azzal nyugtatta, hogy a nácizmus számos sötét oldalát figyelmen kívül hagyta. Utólag azt állította, hogy tudott a koncentrációs táborokról, de „mindig úgy vélte, hogy tisztességesen bántak ott az emberekkel". Az ott elkövetett atrocitásokért a háborút tette felelőssé, és egyenlőségjelet tett azok közé és Drezda szövetségesek általi bombázása közé.[42] Azt mondta, hogy életét „legjobb tudásom szerint Isten és a haza szolgálatában" élte.[43] Nem volt elég éleslátó ahhoz, hogy felismerje, hogy Hitler támogatásával nem a hazáját szolgálta. Személyes ambíciója, arroganciája és önérzete miatt egészen a végsőkig a náciknak dolgozott, bár egyre kisebb jelentőségű pozíciókban. Emlékiratai egy urbánus, civilizált, keresztény nemesember képét mutatják; de amit kihagyott belőle, az a legmegdöbbentőbb. Franz von Papen alkancellársága idején, amikor ő volt a német kormány második embere, közel 200 000 kommunistát és szociáldemokratát zártak rögtönzött koncentrációs táborokba, ahol megverték, megkínozták és megalázták őket, és több mint 600-at megöltek közülük. A zsidókat kirúgták az állásaikból, az üzleteiket bojkottálták, és egy kiterjedt, könyörtelen propagandakampányban ellehetetlenítették a jelenlétüket Németországban. Ausztriai nagykövetsége idején fogadták el a nürnbergi faji törvényeket, „árjásították" a zsidó vállalkozásokat, és fokozódott az antiszemita üldözés. Miközben ő Hitlerrel parolázott Bécsben, közvetlenül az *Anschluss* után, elragadtatva a pillanat történelmi nagyságától, városszerte összegyűjtötték a zsidókat, kirabolták és megverték őket, és sokukat arra kényszerítettek, hogy savba mártott fogkefékkel súrolják le a falakról és a járdákról a függetlenséget támogató graffitiket. Ezreket hurcoltak el Dachauba, hogy ott megtapasztalják az SS-őrök szadizmusát és brutalitását. Jól informált ankarai nagykövetként mindent megtett, hogy támogassa a német háborús erőfeszítéseket, miközben zsidók milliőit lőtték gödrökbe, terelték halálra éheztetve gettókba, és szállították Treblinkába, Auschwitzba és a többi megsemmisítő tábor gázkamráiba.

Emlékirataiban minderről még csak említést sem tesz. Pedig kizárt, hogy ne tudott volna róla.

Papen hithű katolikusnak vallotta magát, de a hithű katolikusok szerte Európában, beleértve az egyházi hierarchiát is, ujjongtak, amikor olyan diktátorok, mint Franco és Salazar bebörtönözték, megkínozták és meggyilkolták az ellenfeleiket. Németországban a katolikus hierarchia mindent megtett, hogy a Papen által 1933-ban kialkudott konkordátum alapján alkalmazkodjon a rezsimhez. A nácik azonban hamarosan elkezdték felrúgni a megállapodást, katolikus papokat tartóztattak le és katolikus világi intézményeket oszlattak fel. Goebbels 1936-ban heves reklámkampányt indított a katolikus iskolák ellen, pedofíliával vádolt számos ott tanító katolikus papot. Papen mint Németország egyik vezető – ha nem a legmagasabban lévő – katolikus laikusa, tiltakozhatott volna. Katolikus kollégája, Paul von Eltz-Rübenach posta- és közlekedésügyi miniszter 1937-ben demonstratívan visszautasította, amikor Hitler személyesen felajánlotta neki a párt arany becsületjelvényét, és nyíltan azzal vádolta a Führert, hogy elnyomja a katolikus egyházat és annak ifjúsági szervezeteit. Azonnal elbocsátották a hivatalából, de további bántódása nem esett. Papen azonban hallgatott.[44] A rezsim eugenikus politikájának eredményeként a mintegy 400 000 úgynevezett „alsóbbrendű" és „kevésbé értékes" német tömeges sterilizálása alapvető kihívást jelentett a katolikus dogma ellen, de ez sem váltotta ki Papen rosszallását, mint ahogy a szellemi fogyatékosok háború alatti tömeges meggyilkolása sem, noha Clemens von Galen, Münster katolikus püspöke az életét kockáztatva nyilvánosan, a szószéken emelte fel a hangját mindez ellen. Papen közel állt egy másik püspökhöz, az osztrák Alois von Hudalhoz, akinek Alfred Rosenberg kereszténységellenes írásai elleni felszólalását bátorította; de Hudalnak „a kereszténység eszme és a nemzetiszocializmus egészséges tanai közötti szintézis megteremtésére" tett kísérlete hatalmas engedményeket tett a náci ideológiának, és karrierje végén, a háború után ő szervezte meg a kataklizmát túlélt prominens nácik Argentínába történő kimenekítését.[45]

Ahogy Hans Frank kérdezte néhány vádlott-társától, miután Papen tanúvallomást tett a nürnbergi háborús bűnösök perében: „Mi az ördögért nem ment az Egyesült Államokba január 30-a [1933] után? Most szépen visszajött volna, és még mindig híres ember lehetne, és ott ülhetne a közönség soraiban, és nevethetne rajtunk." Franknak nem tetszett, hogy Papen „megpróbált kibújni az alól a tény alól, hogy végig együttműködött a párttal, és végig lelkes Hitler-rajongó volt".[46]

II.

A „munkás": Robert Ley

Robert Ley napjainkra nagyjából feledésbe merült, de a maga idejében az egyik legerősebb és legbefolyásosabb náci vezető volt. A Munkafront, egy hatalmas, mintegy 22 millió tagot számláló szervezet vezetőjeként hatalmas erőforrások felett rendelkezett, és olyan politikát folytatott, amely a náci Németországban szinte mindenki életét befolyásolta. Nemcsak olyan, széles körben hozzáférhető forrásokból tudunk róla, mint terjedelmes publikált művei és a nürnbergi per pszichiátereinek kihallgatása, hanem az 1945-ben, a börtönben írt és az Egyesült Államok Nemzeti Levéltárában őrzött, kiadatlan önéletrajzi vallomásából, a *Bauernschicksal*ból (Gazdasors) is. Emellett a lánya – aki egyetemi tanár lett, és hosszas rábeszélést követően egy 2004-ben megjelent könyvben írt az apjáról – beszámolója új megvilágításba helyezi Ley származását, pályafutását, családi környezetét és jellemét.[1]

Ley viszonylagos ismeretlenségének részben az volt az oka, hogy felnőtt élete nagy részében súlyos beszédhibája volt. Egy olyan mozgalomban, sőt egy olyan világban, ahol a nyilvános beszéd alapvető készség és a politikai népszerűség és siker kulcsa volt, ő dadogott, és gyakran küzdött azzal, hogy egyáltalán kimondja a kívánt szavakat. Amerikai pszichiáterek, akik 1945-ös letartóztatása után kikérdezték, azt állították, hogy dadogása az agyi homloklebeny károsodásának a következménye, amelyet az első világháborúban, egy légi balesetben szenvedett el. A fiatal Ley légi tüzérségi megfigyelőként szolgált, és a vonalak mögötti ellenséges állások felderítésében vett részt. Kétszer is lezuhant: 1917. július 6-án, majd néhány héttel később, július 29-én. Az első alkalommal a pilóta kényszerleszállást hajtott végre, amely során halálos sérüléseket szenvedett. Ley túlélte, de két órán át kómában volt, mielőtt magához tért. Úgy tűnik azonban, hogy ez nem befolyásolta semmiben, mivel mindössze három nappal a pilóta temetése után ismét a levegőben volt.

A második alkalommal Leyt combon találta egy ellenséges repülőgépből kilőtt golyó, és ezúttal a pilóta az ellenséges vonalak mögött tudott csak leszállni. Hat súlyos műtétre volt szükség, hogy megmentsék Ley lábát az amputálástól, és a háború hátralévő részét egy francia hadifogolytáborban töltötte. Még mindig mankóval járt, amikor 1920 januárjában, jóval a háború befejezése után szabadult. Miután 1945-ben a szövetségesek elfogták, a börtönpszichiáter Douglas M. Kelley a cellájában megvizsgálta, és arra a következtetésre jutott, hogy az első baleset során eszméletvesztéssel járó agysérülése okozta Ley beszédhibáját, ráadásul érzelmi instabilitását, gátlástalan viselkedésmódját és hiányos ítélőképességét is részben ennek a balesetnek köszönhette.[2]

Hogy a diagnózis helyes volt-e, vagy sem, nem egyértelmű. Ley tapintatlansága és nem éppen diplomatikus viselkedése sokkal inkább az agresszív náci vezetési stílus részét képezte, semmint egyéni patológia következménye volt. Ráadásul Ley családjának más tagjai is beszédzavarral küzdöttek, köztük egyik nővére és két gyermeke, és köztudomásúlag egyikük sem szenvedett agykárosodást. Ennél talán fontosabb, amit az egykori titkárnője mondott a főnökéről:

> „A valóságtól elrugaszkodott világban élt. Keveset tudott az élet mindennapi dolgairól, különösen a háborúról, és nem is akart tudni róla semmit. Ha hallott valamit, nem akarta elhinni. Amikor például elmondták neki, hogy az állandó bombázások miatt rossz a német nép hangulata, nem volt hajlandó elhinni."[3]

Ley hajlama, hogy figyelmen kívül hagyja a kellemetlen valóságot, nem utolsósorban abból a társadalmi katasztrófából eredt, amely gyermekkorában érte a családját. Ley 1890. február 15-én született Niederbreidenbachban, a Kölntől keletre fekvő Bergisches Land egyik falujában. Apja, Friedrich Ley tehetős gazdálkodó és vidéki vállalkozó volt, ráadásul felesége, Emily révén egy mészkőbánya résztulajdonosa. Robert a tizenegy gyermek közül hetedikként jött világra. Friedrich Ley örökölte a vagyonát, és nem nagyon értett az üzlethez. Miután egy sor meggondolatlan befektetést hajtott végre, és drága hiteleket vett fel veszteségei fedezésére, olyan kétségbeesett helyzetbe került, hogy a biztosítási pénz behajtása érdekében felgyújtotta a saját farmját, ami egy drámai, de nyilvánvalóan gondosan megtervezett cselekedet volt. Mivel a legtöbb kisgazdaság krónikusan alulbiztosított volt, ő részben a gyújtogatás előkészületeként kötött biztosítást és elkerülhetetlenül lebukott. A gyújtogatás nem

volt ritka a vidéki közösségekben, ezért a hatóságok keményen léptek fel ellene. Friedrich Leyt letartóztatták, bíróság elé állították, és négy év börtönbüntetésre ítélték,[4] ami a hat és fél éves Robert Leyre katasztrofális hatást gyakorolt. Ahogy életrajzírója, Ronald Smelser megjegyzi:

> „A család hirtelen szegénységbe süllyedt. Vagyonát és földjét értékük töredékéért árverezték el. Az idősebb testvérek szétszéledtek, hogy munkát találjanak, míg Robert és legkisebb nővére az anyjukkal maradtak, aki egy apró, lepusztult mildsiefeni farmon próbált megélni, amelyet egy pénzkölcsönzőtől vásárolt, aki az első jelzálogtörlesztésként az egyik lánya cselédszolgálatát követelte. Ley még több mint fél évszázados távolságból, élete végéhez közeledve is visszaemlékezett a fájdalomra és megaláztatásra, amit az okozott, hogy ilyen kiszolgáltatott korban »megfosztották a gyökereitől, elszegényítették és megalázták«."[5]

Míg fivérei bérmunkát vállaltak, lánytestvérei pedig szolgálatba álltak, Robert Ley a hirtelen társadalmi lecsúszás keserű tapasztalatát az oktatásban próbálta kompenzálni: általános iskolában osztályelső volt, és felkeltette tanárai figyelmét, akik elintézték, hogy felvegyék a középiskolába – a műszaki *Realschulé*ba, nem pedig a magasabb színvonalú, polgári gimnáziumba –, majd azt, hogy 1910-ben letegye az érettségi vizsgát és felvegyék az egyetemre. Magát mindvégig korrepetálásból és más részmunkaidős tevékenységekből tartotta fenn, és egymás után a jénai, bonni és münsteri egyetemeken tanult. Társadalmi ambícióinak jeleként csatlakozott egy vívószövetséghez Jénában, amely híres volt ezekről a társadalmilag felsőbbrendű és sznob intézményekről. Robert szerint ott tanították meg a „jó modor"-ra és a „férfiasság érzése"-re.[6]

A szorgalmas és jó képességű Ley elég sikeres volt fő tárgyában, a kémiában ahhoz, hogy professzora arra bátorítsa, kezdjen bele a doktori képzésbe. De éppen akkor, amikor a záróvizsga letételére és a posztgraduális tanulmányok megkezdésére készült, közbeszólt az első világháború. Ley bevonult a hadseregbe, és az első két évet tüzérként töltötte a nyugati és a keleti fronton, majd átjelentkezett a légierőhöz. 1917. július 29-én másodszor is lezuhant a gépével, és a háború hátralévő részét fogságban töltötte. A háború után a franciák sokáig fogva tartották: „Amikor 1920-ban visszatértem a háborúból, hősként, öreg katonaként, aki a legjobbat érdemelte összetört hazájától – írta később –, azt találtam, hogy a zsidóknak voltak a legjobb állásai, nekünk, veteránoknak pedig átengedték a maradékot. Meggyőződésemmé vált, hogy a zsidók kerítették

be és támadták meg Németországot."[7] Kétségtelen, hogy a többi, hasonló nézeteket valló volt katonához hasonlóan, ő is egy jellemzően antiszemita családban nőtt fel, és másokhoz hasonlóan őt is sokkolta a császár bukása, a forradalom és a weimari demokrácia létrejötte. Sokakkal ellentétben azonban könnyen visszailleszkedett a polgári társadalomba. Professzora visszahívta, hogy befejezze a disszertációját, amelyet 1920. június 5-én meg is tett. A téma, a tejzsírban lévő kevert gliceridek, megfelelő volt ahhoz, hogy munkát kapjon a Bayer vegyipari üzemben Leverkusenben, amely Köln és Düsseldorf között fekszik, nem messze korábbi családi otthonától. Munkáját 1921. január 1-jén kezdte meg. A rendszeres jövedelem lehetővé tette, hogy Ley megnősüljön, és elvegye Elisabeth Schmidtet, házat vásároljon, és családot alapítson. Egy lányuk született 1922. július 29-én, Renate Wald, aki a második világháború után szociológiaprofesszor lett, és feminista álláspontjáról ismert. Apja gyermekkorában jelentős szabadságot engedett neki, függetlenül a neveléssel kapcsolatos politikai nézeteitől, és csak egyszer verte meg, amikor rosszul viselkedett – írta Renate a visszaemlékezéseiben. Amikor otthon volt, az apja germán hősökről szóló esti meséket olvasott neki, de nem erőltette a lányára a nézeteit. Mivel azonban a férfi a hét nagy részében távol volt, és dolgozott, jámbor, de beteges édesanyja játszotta a legfontosabb szerepet a kislány korai éveiben.[8]

A német nacionalizmus, amelyet Ley alsó-középosztálybeli neveltetése során protestáns szüleitől kapott, a háború és az azt követő időszak alatt elmélyült benne, amit aztán az 1918-as békeszerződés értelmében létrehozott és 1930-ig tartó francia Rajna-vidéki megszállás radikalizált. Ley a Rajna-vidéken élt és dolgozott, és naponta szembesülhetett a demilitarizáció és az idegen megszállás okozta nemzeti megaláztatással. Más nacionalistákhoz hasonlóan őt is felháborította a Ruhr-vidék kissé északkeletre fekvő részének francia–belga megszállása, amely 1923. január 11-én kezdődött és 1925. augusztus 25-ig tartott, és amely során természetbeni jóvátételként szenet és ipari termékeket koboztak el. A területet 1923-ban a német munkások passzív ellenállása, sztrájkjai és zavargásai, valamint a franciák által szított rajnai szeparatista törekvések rázták meg, amelynek a Ruhr-vidék megszállása alatt nem kevesebb, mint 130 német munkás esett áldozatául. Leyt közvetlenül érintették ezek az események. Talán ő is párhuzamot látott Németország 1918–19-es megaláztatása és a sajátja között, amelyet az apja bebörtönzése és a család háború előtti elszegényedése során élt át.

Hitler volt az, aki kiutat kínált mindebből. 1924-ben Ley felolvasta Hitler március 27-i záróbeszédét, amelyet az előző évi sikertelen sörpuccs miatt indított hazaárulási perében mondott. A náci vezér dacos szavain felbuzdulva Ley eljutott a náci párt kölni gyűlésére, ahol nemcsak megjegyzéseivel keltett feltűnést, hanem mindenekelőtt doktori címével, azzal, hogy „tudós" ember volt az egyszerű, alsó középosztálybeli párttagok között. Ley a maga részéről jobban érezte magát ezekkel az emberekkel, mint a társadalmi elittel, amelyhez nem tudott csatlakozni.[9]

A zavaros manőverek és civakodások során, amelyek felemésztették a náci párt maradványait, miközben Hitlert a Landsbergben fogva tartották, majd a párt hivatalos betiltását követően, Ley nyilvánvalóan nem volt hajlandó feladni a Vezér iránti lojalitását. Ez azért volt különösen jelentős, mert gyorsan a Rajna-vidéki náci párt fontos személyiségévé vált, ott, ahol a leghangsúlyosabb volt a széthúzás. Hitler jóváhagyásával gauleiterhelyettesként 1925. július elején átvette a gauleiteri tisztséget, amikor a hivatalban lévő gauleiter egészségi állapotára és a Birodalmi Gyűlésben betöltött tisztségéből fakadó követelményekre hivatkozva lemondott a posztról, és felkérte Leyt, hogy vegye át a helyét. Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy a náci mozgalom ekkor még nagyon kicsi volt: 1925 augusztusában a Rajnai Gau mindössze 335 tagot számlált, és a következő év augusztusára sikerült éppen csak megduplázni a taglétszámot. A térségben erős volt a kommunista és szociáldemokrata jelenlét a munkások körében, és bár Ley erőszakos zavargásokat szervezett a gyűléseik közben, és átstrukturálta az ottani náci pártot, hogy megpróbálja hatékonyabbá tenni, nem tudott nagyobb előrelépést elérni. A térség huszonöt náci funkcionáriusának 1925 decemberében tartott találkozóján, amelyen Gregor Strasser javaslatát vitatták meg, hogy Hitler 1920-as, 25 pontos pártprogramját egy új, baloldalibb programmal váltsák fel, Ley volt az egyetlen jelenlévő, aki teljes mértékben támogatta Hitlert. A Vezér később azzal jutalmazta, hogy támogatta őt a „náci baloldal" elleni harcban. Ahogyan életrajzírója felvetette, Ley Hitlerben olyan apafigurát talált, aki erőteljes pótlékot nyújtott gyermekkorának megszégyenült és távollévő apja helyett. A náci vezető iránti tisztelete kezdettől fogva szinte vallásos buzgalom volt. Magától értetődő volt, hogy az 1937-es beszédeit tartalmazó könyvét *Wir alle helfen dem Führer* (Mindannyian segítünk a Vezérnek) címmel jelentesse meg.[10]

Ley gauleiterként alkalmazott taktikája jellemző volt a náci magatartásra az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején: népfelkelő

beszédek, rendőrség- és zsidóellenes kampányok a regionális náci lapban, valamint más pártok nyilvános gyűléseinek erőszakos megzavarása. Ugyanakkor a náci mozgalmon belüli ellenfeleivel szemben alkalmazott keménykezű taktikája heves bírálatokat váltott ki, különösen azok részéről, akiket Ley kizárt a pártból, és akik (helytelenül) azzal gyanúsították, hogy zsidó, és a nevében az y eredetileg „v" volt, csak ő megváltoztatta, valamint (kevésbé helytelenül) sikkasztással és korrupcióval vádolták, és ezek a vádak az egész pályafutása során végig kísérték. Ley 1928. január 1-jén elvesztette az állását a Bayernél (ma az I. G. Farben része), mégpedig a politikai tevékenysége miatt, amely egyre több időt vett el tőle, és egyre ellenségesebb megnyilvánulásokat váltott ki. Különösen Max Warburg bankárt, az I. G. Farben igazgatótanácsának zsidó tagját rágalmazta nyilvánosan, és nem volt hajlandó bocsánatot kérni, amikor erre felkérték. Anyagi helyzetének javítását remélve, átvette a Gau pártszervezetétől a regionális náci lapot, a *Westdeutscher Beobachtert* (Nyugatnémet Figyelő), amelynek tulajdonosa és kiadója lett, és amelynek radikálisan rontott a piaci megjelenésén. A lap botránykeltő tevékenysége, beleértve a zsidókkal kapcsolatos gyakori szexuális tartalmú történetek közlését (például „A zsidó Hirsch elcsábít egy kilencéves kislányt"), perekhez és büntetőeljárásokhoz vezetett, többek között egy 1929. július 21-én indított pert is, mert Ley egy helyi iskolás fiú megölését használta fel ürügyként arra, hogy a zsidókat rituális gyilkossággal vádolja. Az ilyen szenynyes történetek azonban segítettek a lap példányszámának növelésében, amely 1928 nyarára elérte a 40 000-et. Néhány helyi náci úgy vélte, hogy Ley túl messzire ment azzal, hogy botránylappá változtatta az újságot, de Hitler támogatása elhallgattatta a kritikusokat.[11]

Ennek ellenére Ley nagy bajban volt. Munkahely nélkül, egy gauleiter csekély jövedelméből nem tudott megélni, az I. G. Farbentől kapott végkielégítést nagyon rövid idő alatt felélte, elvesztette a házát, és egy náci társával kellett osztoznia egy kis lakáson, míg a felesége és a lánya kénytelenek voltak rokonokhoz költözni. A megoldást Schaumburg-Lippe-i Frigyes Krisztián herceg anyagi támogatása jelentette, aki egyike volt a sok arisztokrata képviselőnek, akik a náci pártban kerestek megoldást az 1918-as forradalomban elszenvedett drámai státusz- és hatalomvesztésükre. A két férfi együtt alapított egy náci kiadót, és megvásároltak egy nagy kölni épületet, amelyet a Gau központjává alakítottak át. De a megkérdőjelezhető pénzügyi megoldások, amelyeket Ley a vállalkozás életben tartására alkalmazott, nem tudtak javítani az általuk kiadott újságok

gyenge gyártási színvonalán, és a vállalkozás 1931 márciusában összeomlott. Ley pártpénzeket is felhasznált az összeomló vállalkozás támogatására, és ezzel kivívta a müncheni pártfunkcionáriusok haragját.[12] A megpróbáltatások következtében befolyásában meggyengült Ley kénytelen volt beleegyezni Gaujának két, a Reichstag választókerületeinek megfelelő közigazgatási területre való felosztásába. Hitler azonban megtartotta őt, mivel nagyra értékelte a hűségét. Amikor a pártban súlyos belső vita alakult ki, és Gregor Strasser lemondott, miután Hitler ragaszkodott ahhoz, hogy csakis a párt vezetőjeként léphet be a kormányba, Ley, aki immár Reichstag-képviselő volt, ismét a pártvezér mellé állt. Jutalomképpen Hitler 1933. január 30-i birodalmi kancellárrá való kinevezése után jelentős kormányzati állást kapott.[13]

Ley számára a náci ideológia legcsábítóbb vonása az volt, hogy ígéretet tett az osztályprivilégiumok eltörlésére és a korábbi helyett egy olyan társadalom létrehozására, amely a státusz és a hatalom egyenlőségén alapul, bár a vagyon és a források egyenlőségét nem ígérte. Ez volt a *Volksgemeinschaft*, a „népközösség", amelyben az emberek minden társadalmi rétegből együtt fognak dolgozni egy új és harmonikus nemzet felépítésén. Úgy érezte, ily módon túlléphetne gyermekkorának társadalmi traumáján, ami végleg a múlté lenne. Mielőtt Hitler birodalmi kancellár lett, Leyt kinevezték birodalmi szervezési vezetőnek, annak a két ember egyikének, akik valójában a párt ügyeit felügyelték. Strasser távozásával Ley a pártintézmények széles skáláját irányította, beleértve a személyzeti hivatalt, a szervezési hivatalt, a pártképzési hivatalt és számos mellékhivatalt, köztük a nemzetiszocialista gyári sejtek szervezetét, a tanárok, diákok és nők náci szervezeteit. A legfontosabb azonban a Német Munkafront volt. Ezt röviddel azután hozták létre, hogy 1933. május 2-án rohamosztagosok behatoltak a szakszervezeti helyiségekbe, szétvertek vagy elloptak mindent, és letartóztatták a vezető szakszervezeti tagokat. A mérsékelt szocialista baloldal bástyájának számító szakszervezeteket Hitler „marxistá"-nak tartotta: az újrafegyverkezési program zökkenőmentes lebonyolítása érdekében megszüntették őket, és helyükre a Német Munkafront lépett, amelynek élén nem más állt, mint Robert Ley, akit a Gyári Sejtek Szervezetének felügyelete miatt kézenfekvő választásnak tartottak.[14]

A Munkafront hatalmas intézmény volt, amely az összes német munkavállalót egyesítette, és a korábban a szakszervezetekhez tartozó összes vagyontárgyat kezelte, a bankszámláktól az épületekig. Ennek vezetése minden bizonnyal megoldotta Ley minden személyes pénzügyi prob-

lémáját, és még annál is többet. Nyomást gyakorolt a tagok millióira, hogy fizessenek elő a folyóirataira és vásárolják meg a könyveit, és nem gyötörte a lelkiismeret-furdalás, amikor a Munkafront pénzét személyes célokra is felhasználta. Hamarosan villái voltak Berlin, München, Bonn exkluzív kerületeiben és Bad Saarow fürdővárosában (Brandenburg tartományban). A Munkafront 1938-ig fizette a fenntartásukat és számos cseléd foglalkoztatását, majd a megállapodás a Ley által fizetett havi díj alapján folytatódott, amely közel sem fedezte a költségeket. Volt egy csillogó új Mercedes autója, és egy külön a számára berendezett személyi vasúti kocsit is kapott. Amikor 1938-ban a náci pártbíróság vezetője felhívta Hitler figyelmét ezekre a túlkapásokra, a diktátor nem intézkedett, és 1940-ben egy igen jelentős összeget, egymillió birodalmi márkát ajándékozott Leynek, hogy azt csináljon vele, amit akar. Ley megvásárolta Rottlandot, a szülőhelye közelében lévő birtokot, majd grandiózus stílusban felújíttatta és értékes műtárgyakkal töltötte meg. Látogatásai alkalmával megparancsolta a személyzetnek, hogy minden reggel gyűljenek össze és húzzák fel a náci zászlót. A háború utolsó időszakában, 1945 márciusának végén, az apját és a családját sújtó bűntény feltűnő utánzásával inkább felgyújtatta a villát és a melléképületeket, minthogy a szövetségesek kezébe kerüljenek.[15]

Mindeközben a házassága egyre nehezebben alakult, mert a vallásos, protestáns feleségével, Elisabethtel egyre súlyosabb ideológiai nézeteltéréseik adódtak. Lányuk, Renate visszaemlékezett a kereszténységgel szembeni egyre mélyülő ellenséges viszonyára, és arra, hogy egyre hevesebben ellenezte, hogy gazdálkodó rokonai zsidó marhakereskedőket alkalmazzanak a vállalkozásukban. Amikor a család 1932-ben Münchenbe költözött, a házastársak között tovább nőtt a feszültség, mivel Ley egyre kitartóbban igyekezett elválasztani Elisabethet evangélikus hitétől.[16] A válás végül számos házasságon kívüli viszonya miatt következett be, mert az egyik szeretője, Inga Spilcker énekesnő teherbe esett. (A bonni házat első felesége és a lányuk kapta meg a megegyezés részeként: 1938-ban költöztek oda, és Elisabeth egészen 1967-ig ott élt.) Ley 1938-ban feleségül vette a jóval fiatalabb Spilckert. A házaspárnak három gyermeke született: 1938-ban Lore Ley, akit a kitalált rajnai hableány, Loreley alapján neveztek el; 1940-ben Wolf, akit Hitlerről neveztek el; 1941-ben pedig Gloria, akit a Barbarossa hadműveletben, a Vörös Hadsereg felett aratott korai német győzelmek tiszteletére neveztek el. Inga 1941-ben súlyosan megsérült, amikor Ley vidéki birtokán kiugrott egy nyitott kocsiból, mert

a lovak egy fütyülő vonat hallatán megbokrosodva elszaladtak. A baleset után fájdalomcsillapítás céljából morfiumot szedett, később pedig függővé vált a gyógyszertől. Depressziós volt, fájdalmak között élt, és mélységes elégedetlenség töltötte el a vidéki életmód idegensége miatt, ráadásul feldúlta Ley rossz hangulata és gyakori szidalmai, ugyanakkor kétségbeesetten aggódott, mert férje Hitler kelet-poroszországi tábori főhadiszállására készült. Mindezen okok miatt 1941.* december 29-én öngyilkos lett. Huszonhat éves volt.[17] Ley átadta a gyerekeket a szüleinek, és viszonyba kezdett Madeleine Wandererrel, egy tizennyolc éves észt balerinával, akit véletlenül ismert meg egy berlini légoltalmi óvóhelyen. (Ley akkor ötvennégy éves volt.) Egy fiuk született, akit Rolf Robertnek hívtak. Állítólag mind Madeleine, mind a fia a háború után az Egyesült Államokba emigrált, ahol a nő újra férjhez ment.[18]

Ley néha felháborító viselkedése jól ismert tényt tükrözött, miszerint nagyivó, vagy sokkal inkább mértéktelen ivó volt. Heinrich Himmler finn masszőrje, Felix Kersten egy idő után nem volt hajlandó kezelni Leyt, mert az mindig részeg volt, amikor felkereste. Himmler azonban, úgy tűnik, meggyőzte Kerstent, hogy Ley Hitler iránti hűsége miatt folytassa a munkáját. Egy hírhedt eset alkalmával, 1937-ben, Ley ragaszkodott ahhoz, hogy ő vezesse körbe a Munkafront hivatalos vendégeként érkező windsori herceget és hercegnét egy München melletti gyár területén, majd a kocsijával áthajtott a kapukon, és fel-alá száguldozott, alaposan ráijesztve brit vendégeire. Hitler utasította Göringet, hogy vegye át a látogatás irányítását, mielőtt bárki meghalna, és felszólította Leyt, hogy mérsékelje az ivást. Ley 1939-ben valóban kampányt indított, amelyben arra buzdította az embereket, hogy „önmegtartóztatással őrizzék meg az egészségüket", ő maga azonban képtelen volt követni saját tanácsát. Lánya később, arra hivatkozva, hogy apja a háború alatt egyre nagyobb stressznek volt kitéve, megpróbálta megvédeni őt az alkoholizmus vádjától, de elismerte, hogy gyakran ivott pezsgőt, és „amikor ezt tette, már egy kevés alkohol is hatott". Bevallotta, hogy apja az ivásával gyakran túllépte a párt toleranciaszintjét, és többször is kénytelen volt Hitler „feloldozását" kérni.[19] Ley szokása volt, hogy egy-egy nyilvános beszéd előtt, és valószínűleg más stresszes alkalmakkor is, megivott egy nagy adag

* Internetes források szerint 1942-ben lett öngyilkos. Ezt az évszámot támasztja alá, hogy a náci lap, a *Völkischer Beobachter* 1943. január 1-jén tette közzé a gyászjelentést. – *A szerk.*

brandyt. Egykori titkárnője azt mondta Douglas Kelley börtönpszichiáternek, hogy a főnöke „mindig részeg volt".[20]

Mindezek ellenére Ley a Harmadik Birodalom egyik legbefolyásosabb embere maradt. Hatalmas ambíciói, valamint kétségtelen adminisztratív és szervezői képességei egy hatalmas bürokrácia létrehozásában nyilvánultak meg, amely a Munkafrontot és a Ley-féle munkásmozgalmat irányította, közte a segédszervezeteket, különösen az „Erő az öröm által"-t (Kraft durch Freude), amely a munkások számára szabadidős tevékenységeket kívánt biztosítani, a koncertektől és színházlátogatásoktól kezdve a turistautakon át a tengerentúli nyaralásokig; és „A munka szépsége" (Schönheit der Arbeit), amely a gyárakban és más munkahelyeken uralkodó körülmények javítását tűzte ki célul. A Munkafront erőforrásainak gyors növekedését a tagság hasonlóan gyors növekedése táplálta, amely az 1933 májusában, a kezdetekkor jellemző 5 millió alatti létszámról 1939 szeptemberére 22 millióra nőtt. A gyakorlatilag kötelező tagdíjból finanszírozták a lakótelepek építését, a társadalombiztosítási rendszer kiépítését és egy sor fogyasztási cikk tömeggyártását, mint például az olcsó háztartási hűtőszekrény, a *Volkskühlschrank,* az olcsó rádió, a *Volksempfänger,* és az olcsó autó, a *Volkswagen* (a háború utáni híres „Bogár"), amelyre elő kellett fizetni. A háború azonban közbeszólt, mielőtt megkezdték volna az autó tömeges gyártását a hétköznapi fogyasztók számára. Ley erőltette, hogy a Munkafront a legkülönfélébb vállalkozásokat vásárolja fel vagy hozza létre, köztük biztosítótársaságokat, lakásépítési programokat, sőt még egy kiadóvállalatot is, amely folyóiratok és hírlevelek széles skáláját állította elő. Mindezek részben hozzájárultak ahhoz, hogy a munkások valamelyest megbékéljenek a Harmadik Birodalomban való élettel.[21]

Ley azt állította, hogy „a nemzetiszocializmus a rend, a törvények betartásának, a fegyelemnek, az engedelmességnek a világa". Úgy tűnt, hogy neki, és ezen keresztül a németeknek is, azt a fajta stabilitást és biztonságot kínálja, amelyet a Weimari Köztársaság alatt annyira hiányoltak. De lehetőséget kínált arra is, hogy Ley kiélje az ambícióit és „kiegyenlítse" a német társadalmat, eltörölje a társadalmi megosztottságot, amely korábban akkora nehézséget okozott neki. Beszédeinek valóban ez volt az elsődleges témája. A Munkafrontban, jelentette ki, eltűntek a munkaadó és a munkavállaló közötti társadalmi különbségek.[22] A nemzetiszocializmus a faji büszkeség érzésének helyreállításával megszüntette az osztályharcot: „Az osztályharc a fokozatos faji hanyatlás

külső, látható kifejeződése", a fajkeveredés következménye (ő ezt „fattyúsítás"-nak nevezte).[23] Figyelemre méltó, hogy beszédei túlnyomórészt azokra a feladatokra összpontosítottak, amelyek szerinte a Munkafront és a német nép előtt álltak. Ez azt jelentette, hogy a zsidókról szinte semmit sem tudott mondani. Ettől persze még nem mondott le az antiszemitizmusáról, amely mindig előjött, amikor megemlítette azt, amit a Weimari Köztársaság alatti „marxizmus" dominanciájának gondolt. Egy alkalommal azt mondta, hogy ez volt az az időszak, amikor a „Cohenek és Izidorok" úgy tettek, mintha a munkások nevében beszéltek volna.

A gyenge liberálisok, akik nem támogatják az antiszemitizmust, tette hozzá, nem jobbak, mint maguk a zsidók.[24]

Ley ideológiájának középpontjában a rasszizmus állt. A nemzetiszocializmus, jelentette ki, „a társadalmi becsület áttörésé"-t hozta el, egy olyan társadalmat, amelyben az első világháború lövészárkaiban uralkodó igaz, gyakorlatias és nacionalista szocializmus a mindennapi élet egészét áthatja.[25] A katona valóban a munkás példaképe volt.[26] „A munka fegyelmet jelent. A fegyelem a mi fajunk kifejeződése!"[27] A fegyelmet viszont a munka új struktúrája kényszerítené ki, amelyben a gyárak és más vállalatok egy „vezető" kezébe kerülnének, a munkások pedig az ő „kíséretét" jelentenék. A faji büszkeség és az újfeudális becsület új értékeit mindenki magáévá tenné. „A nemzetiszocialista Németországban nincsenek többé magánemberek. Az ember csak akkor magánember, ha alszik. Amint belép a hétköznapi életbe, a mindennapi életben Adolf Hitler katonája."[28] Ennél világosabban és radikálisabban nem is lehetne kifejezni a totalitárius eszményt.

Mindez azonban illúziók sorozatán alapult. Egyrészt a társadalmi státusz és a politikai hatalom régi és új egyenlőtlenségei biztosították, hogy a Munkafront programjainak haszonélvezői mindenekelőtt a hatalmasok és a gazdagok legyenek: az „Erő az öröm által" elnevezésű nyaralási hajóutakat például olyan nagy számban foglalták le náci tisztviselők, hogy a köznyelvben *Bonzenfahrten,* azaz „nagymenők útjai" néven ismerték őket. „A munka szépsége" program keretében a munkahelyeken bevezetett fizikai fejlesztések közül sokat maguknak a dolgozóknak kellett kifizetniük vagy megvalósítaniuk. A Munkafrontnak meg kellett küzdenie a rezsim tágabb gazdasági prioritásaival is, amely az újrafegyverkezésre való könyörtelen törekvés során csökkentette a béreket és növelte a munkaidőt. Ennek eredményeképpen a gyárakban egyre növekvő elégedetlenség arra késztette Leyt, hogy többször is kijelentse,

hogy a Munkafront biztosítani fogja, hogy minden munkás „igazságos bér"-t kapjon a munkájáért. Alsó szinten a Munkafront egyre inkább a bérkövetelések hordozójává vált, így hasonlítani kezdett a szakszervezetekhez, amelyek felváltására hozták létre. Ahogy az újrafegyverkezés nyaktörő tempója által gyakorolt nyomás egyre nagyobb mértékben nehezedett a munkaerőre, a Gestapót egyre több gyárba és munkahelyre hívták be, hogy megbüntesse az ellenszegülő magatartást, például a munkakerülést, a hiányzást és a parancsok megtagadását.[29]

Ley energiája és ambíciója lenyűgöző volt e hatalmas szervezeti birodalom kiépítésében.[30] De a Munkafront hatáskörének és kompetenciájának bővítésére irányuló szüntelen törekvése egyre inkább más személyek és intézmények ellenállásába ütközött. A területükre való növekvő mértékű behatolás ellentámadást váltott ki a Gazdasági Minisztérium, a gauleiter, a kereskedelmi kamarák, az iparosok és más munkaadók, és mindenekelőtt a Munkaügyi Minisztérium részéről. Hermann Göring 1936-ban bevezetett négyéves terve, amely a gazdaság háborús felkészítését célozta, újabb riválist hozott a játékba. Ley ügyesnek bizonyult a politikai és intézményi belharcokban, és jelentős előnyre tett szert, amikor Hjalmar Schacht gazdasági vezető lemondásra kényszerült. Göring, mint „öreg harcos", megértőbbnek bizonyult Leyjel szemben, mint Schacht, de az általa vezetett hadigazdaság felé való elmozdulás inkább aláásta a Munkafront szerepét, mint a munkások érdekeinek képviselője. Göring élesen megjegyezte, hogy a Munkafrontnak több erőt (Kraft) és kevesebb örömöt (Freude) kellene mutatnia. És 1938-ban határozottan elutasították a Ley által előterjesztett négy törvénytervezetet, amelyek jelentősen megnövelték volna a Munkafront társadalmi, gazdasági és intézményi hatalmát, és a munkaügyi és más minisztériumokat annak puszta függelékévé degradálták volna. A háború kitörésével a Munkafront tevékenységét katonai célokra irányították át, a tengerjáró hajókból kórházhajók lettek, a lakásépítési program keretén belül az otthonukból kibombázott munkások számára szükséglakásokat hoztak létre, a „népautó"-t pedig katonai *Kübelwagen*né alakították át.

Mivel egyre több munkást soroztak be katonai szolgálatra, helyükre több millió külföldi munkás érkezett, akiknek kényszermunkáját Fritz Sauckel, az erre a célra kinevezett „meghatalmazott" irányította. Eközben Heinrich Himmler SS-birodalma szinte exponenciálisan bővült, és számos olyan területre is benyomult, amely korábban a Munkafront égisze alatt működött. Robert Ley továbbra is harcolt saját birodalmának

kiterjesztéséért, és elérte, hogy a szövetségesek bombázásai miatt hajléktalanná vált németek számára biztosított szükséglakásokért is ők feleljenek. Ez azonban kudarcot vallott: hiányoztak a források, és ahogy Németország helyzete romlott, Ley tervei, magával a Munkafronttal együtt, inkább csak papíron léteztek, mint a valóságban. Ley nem csupán azért folytatta a munkáját, mert ezzel gazdagságot és hatalmat szerezhetett magának, hanem azért is, hogy áthidalja és végül megszüntesse azokat az osztálykülönbségeket, amelyek gyermekkora óta mélyen nyomasztották. Ahogy ez a törekvés végül szertefoszlott, Ley személyisége is kezdett szétesni.[31] Miután 1945. április 20-án meglátogatta Hitlert berlini bunkerében, hogy gratuláljon neki a születésnapja alkalmából, Ley délre utazott, ahol május 15-én amerikai csapatok fedezték fel egy hegyi rejtekhelyen, Berchtesgadentől 70 kilométerre délre. Két öngyilkossági kísérlete is kudarcba fulladt: az egyik, mert a pisztolya kétszer nem sült el, a másik, mert a nála lévő méreg elvesztette a hatását. Emellett rengeteget fogyott (90 kilóról 60 kilóra), kék pizsamát és zöld sapkát hordott. Szakállt növesztett, és hamis személyazonossággal próbált kicsúszni a katonák kezéből, de a náci hierarchián belüli egyik régi ellensége, Franz Xaver Schwarz pártpénztárnok, aki Ley részegeskedése és korrupciója miatt többször is megpróbálta elérni, hogy Hitler kirúgja a Munkafront éléről, hamarosan azonosította őt mint a Munkafront egykori vezetőjét.[32]

Leyt más túlélő vezető nácikkal együtt a luxemburgi Mondorf-les-Bains-i Palace Hotelben lévő ideiglenes fogdába vitték. Nem tanúsított megbánást. A börtönben írt rövid politikai nyilatkozatában Ley még egyszer méltatta Hitlert, „mint e korszak ragyogó hősét", aki „egészen menedékhelye bejáratáig harcolt, és ott, mint az utolsó, elesett – hűségesen mindhalálig". Úgy tűnik, senki sem tudta meggyőzni Leyt a valóságról, nevezetesen arról, hogy Hitler egy mocskos öngyilkossági paktumban lövette le magát volt szeretőjével, akkor már feleségével, Eva Braunnal. Egy másik illúzió alapján Ley kijelentette, hogy a romok között még mindig van „80–90 millió német, akik *egy eszme* – a nemzetiszocializmus – megszállottjai, és akár akarják, akár nem, azok is maradnak". A háború győztesével, Amerikával való barátság Németország sorsa, de ez csak akkor valósulhat meg, ha „a németországi zsidókérdés megoldódik". Ley – úgy tűnt vagy úgy tett – mintha teljesen megfeledkezett volna arról a tényről, hogy a „zsidó problémá"-t már „megoldották" a tömeggyilkosságok révén. Ahogy Douglas M. Kelley megjegyezte, Ley szóban

elítélhette az antiszemitizmust, mint „hibá"-t, de még élete végén is meg volt győződve arról, hogy „a zsidók problémát jelentenek Németországban". Ezen túlmenően az volt a meggyőződése, hogy a németek túlnyomó többsége még mindig a nemzetiszocializmus megszállottja, tehát teljesen félreértelmezte az 1945-ös közhangulatot. Egész egyszerűen képtelen volt kiverekedni magát a Harmadik Birodalom mentális világából. A valóság felismerésének kudarca a legmélyebben abban a hosszú dokumentumban mutatkozott meg, amelyet 1945 júliusában írt „Ötletek a németországi lakhatás megújításához" címmel, és amelyben egyértelműen úgy gondolta, hogy nagyban hozzájárul a háború után szétrombolt német városok újjáépítéséhez. Így írta alá: „Dr. R. Ley, a lakásügyek birodalmi biztosa". Természetesen minden oldalról figyelmen kívül hagyták törekvéseit.[33]

1945 augusztusában, a börtönben írt „Politikai testamentum"-ában Ley továbbra is úgy igazolta az antiszemitizmust, hogy elképzelése szerint védekezni kellett a Németországot „különösen keletről elárasztó" zsidók ellen (akik valójában már a holokauszt előtt is nagyon kevesen voltak, úgyhogy nem sokat változott az arányuk a német társadalomban, amely az 1920-as években 1 százalék alatt maradt). Lánya, Renate Wald később elismerte, hogy apja egész felnőtt korában szélsőségesen antiszemita volt. A szerinte globális szinten létező „zsidókérdés"-ről szónokolva Ley folyamatosan azt állította, hogy „a zsidóságnak békét kell kötnie Németországgal". Hitler – írta – „túl nagy és túl nemes ahhoz, hogy egy múló hiba beszennyezze" (itt a holokausztra gondolt). Ennél sokkal szélsőségesebb trivializálás nem létezik. Vád alá helyezése előtt, 1945. augusztus 14-én még egy hosszú levelet is írt néhai feleségének, Ingának („Újra belépsz a cellámba. Beszélni akarsz velem. Én is azt akarom."). Ebben azt képzelte el, hogy a nő azt mondja neki, hogy az agykárosodásáról szóló pletykák „valótlanok és rosszindulatú jelentéseken alapulnak". Dicsérte őt, amiért továbbra is kitartott amellett, hogy Hitler *„minden idők legnagyobb németje"*, és dicsérte a nácizmust, mivel „rendkívül *pozitív dolgokat* ért el".[34] „Minden, amit Hitler alatt tettem, egyszerűen önvédelem volt a zsidókkal szemben." Ha rá lett volna bízva, mondta, a németországi zsidókat kivándorlásra kényszerítette volna, egyszerűen megtagadva tőlük a megélhetés és a saját vagy bérelt lakóhely jogát (természetesen elfelejtette, hogy a nácizmus zsidó áldozatainak túlnyomó többsége nem német volt). Ragaszkodott ahhoz, hogy hazafi volt. „Hitler és én csak a nép javáért dolgoztunk."[35] Börtönőre, Andrus ezredes azt mondta, hogy Ley „heves antiszemitizmusát csak Streicheré múlta felül".[36]

1945. október 23-án, a cellájában, Gustave Gilbert börtönpszichiáter által készített interjúban Ley láthatóan feldúlt volt a nürnbergi bíróság vádiratától, amelyet nem sokkal korábban olvasott:

> „»Hogyan tudnék felkészülni a védelmemre? – kérdezte. – Talán védekeznem kellene mindazok ellen a bűncselekmények ellen, amelyekről semmit sem tudtam? – Ha ennek a háborúnak a sok vérontása után még néhány á-áldozatra van szükség, hogy a győztesek b-bosszúját kielégítsük, minden rendben és jó –« (Itt a falhoz állt, mintha keresztre volna feszítve, és drámai mozdulatokkal szónokolt.) »Állítsanak minket a falhoz és lőjenek le! – Minden szép és jó – ti vagytok a győztesek. De miért kell engem a törvényszék elé állítani, mint egy b-, b-, mint egy b-, b-, b-?« Dadogott és képtelen volt továbblépni a »bűnöző« szón, amíg én ki nem segítettem, majd hozzátette: »Igen, még a szót sem tudom kimondani.« Ezt a gondolatmenetet többször megismételte, fel-alá járkált a cellában, gesztikulált és dadogott nagy izgatottságában."[37]

Másnap Ley tiltakozott, hogy a vádirat „annyira abszurd és annyira propagandán alapuló", hogy nyilvánvalóan nevetséges. „Német vagyok és nemzetiszocialista, de nem vagyok bűnöző." Az, hogy elítélték mint bűnözőt, majd börtönbe zárták, visszavitte Leyt 1896-ba, amikor az apját is bűnözőként elítélték és bebörtönözték. Ley kísérlete, hogy megmenekülljön ettől a megaláztatástól, végül kudarcot vallott. Másnap este, 1945. október 25-én, egyedül a cellájában, letépte egy fürdőlepedő szélét, hurkot készített, a csomót vízbe áztatta, hogy ne csússzon el, és felakasztotta magát a vécé felső vízvezetékére. A száját rongyokkal tömte be, hogy senki ne hallja, ahogy levegőért kapkod, és előre dőlve a huroknak támaszkodott, amíg meg nem fojtotta magát.[38]

Öngyilkossága után Ley agyát eltávolították és Amerikába vitték elemzésre, ahol némi homloklebeny-károsodást állapítottak meg, amelyet az első világháborúban elszenvedett repülőgép-szerencsétlenség okozhatott.[39] Andrus ezredes titokban eltemettette „egy névtelen sírban, egy olyan parcellában, amelyet csak néhány ember tudott azonosítani".[40] Ahogy Douglas M. Kelley visszaemlékezett:

> „Ley testét, miután eltávolították az agyát, átadták a német temetkezési vállalkozóknak, akik egy nyitott, zsírpapírral bélelt dobozban vitték el. A temetőben a dobozt egy frissen ásott sír mellett tették le. Ley meztelen teste ott feküdt egy ideig szabadon, amíg néhány kivörösödött szemű,

csöpögő orrú, idős sírásó fel nem bukkant. »Szóval ez itt a nagy Robert Ley, mi?« – mondta az egyik. A másik morgott néhány maró megjegyzést Leyre és arra, amit művelt. Aztán együtt felborították a ládát. A holttest a nyitott gödörbe zuhant, hat láb mélyre, és arccal lefelé elmerült a kavicsos sárban. Leyt mindössze a hátára tapadt, durva zsírpapír takarta le, mielőtt a rögök zuhanni kezdtek volna rá. A két öregember minden további kommentár nélkül rálapátolta a földet, majd elegyengették, hogy rejtve maradjon a sírhely."[41]

12.

Az iskolamester: Julius Streicher

Azok, akik keveset tudnak Julius Streicherről azon kívül, hogy ő volt a hírhedt antiszemita botránylap, a *Der Stürmer* (A rohamozó) szerkesztője, talán meglepődnek, ha Robin Lenman néhai történésztől megtudják, hogy „a német táj iránt is elkötelezett volt, és cikkeket írt gyógynövénytan és az északi tündérmesék témakörökben. Számos igen vonzó kis preindusztriális dalszöveget írt, és akvarellfestőnek, kreatív germán *Naturmensch*nek (természetbarátnak) képzelte magát". Versei és festményei nem jelentek meg, de néhány közülük fennmaradt az iratai között, köztük az 1923-ban a landsbergi börtönben készült vázlatok.[1] Fia, Lothar később „barna zöld"-nek nevezte. Hitlerhez hasonlóan Streicher is vegetáriánus és antialkoholista volt, de lelkesen támogatta a homeopátiát és az alternatív gyógymódokat, és a német „természethez való visszatérés" utópisztikus vízióját vallotta.[2] Többek között vezető szerepet játszott abban, hogy a nácik évente megünnepelték a nyári napfordulót a Hesselberg csúcsán, egy elszigetelt, közel 700 méter magas hegyen, Frankföld legmagasabb pontján. Az 1930-as évek közepéig mintegy 100 000 ember vett részt ezeken az ünnepségeken, amelyek különféle álvallási szertartásokat is tartalmaztak.[3] Mindez Streichert a német *völkisch* környezetvédelem változatos mozgalmában, és különösen annak nacionalista és városellenes szárnyában helyezte el, ahol írók sokasága ünnepelte a németek állítólagos gyökereit a középkori erdős tájban, szembeállítva azt a zsidók elképzelt városi gyökértelenségével. Ezek az eszmék különösen vonzóak voltak a német tanárok számára, akik már az első világháború előtt is, ahogy George L. Mosse megfigyelte, „a népi ideológia legszókimondóbb szószólói voltak, különösen a faji kérdéssel kapcsolatban".[4]

Julius Streicher 1885. február 12-én született, falusi iskolamester volt, különösebb végzettség nélkül. Egy olyan ember kilencedik fiaként jött világra, aki maga is falusi tanító volt Fleinhausenben, Augsburg közelében.

Julius tizenhárom éves korában otthagyta az iskolát, és beiratkozott egy ötéves tanítóképzőbe. 1904 januárjában, tizennyolc évesen, átlagos osztályzattal végzett, és azonnal munkába állt, először mint helyettesítő tanár. A falusi iskolákban, ahol tanított, általában csak egy tanár volt, aki egyedül foglalkozott a különböző korosztályokkal, így az oktatás színvonala elég elemi szintű volt ahhoz, hogy Streicher megbirkózzon vele. Streicher számára állandó bosszúságot okozott, hogy a helyi pap hatalmas befolyással bírt a katolikus falusi iskolákra, és gyakoriak voltak köztük az összeütközések, amelyek 1908-ban azzal oldódtak meg, hogy Streicher a katonai szolgálat befejeztével állandó állást kapott egy felekezetközi iskolában a nagyrészt protestáns Nürnbergben.[5] Streicher társadalmi és iskolázottsági szintje tehát jóval alacsonyabb volt, mint a náci vezetők többségének, és a vidéki kispolgári származása is alacsonyabb. A nürnbergi börtönpszichiáterek által végzett tesztek szerint a bíróság elé állított vezető nácik közül neki volt a legalacsonyabb az intelligenciahányadosa. A 106-os IQ-ja csak minimálisan haladta meg az átlagot.[6]

Streicher családi háttere katolikus volt, bár nagyrészt protestáns területen nőtt fel, és magába szívta a társadalmi közegében uralkodó közönséges antiszemitizmust. Később azt állította, hogy ötéves korában vált antiszemitává, amikor egy paptól megtudta, hogy Jézust a zsidók parancsára feszítették keresztre.[7] Kezdetben azonban nem fejtett ki kifejezetten antiszemita nézeteket, hanem falusi tanítóként folytatta jellegtelen munkáját. 1913-ban feleségül vette egy pék lányát, Kunigunde Rothot, és ezzel bennragadt az alsó középosztályban (két fiuk született 1915-ben és 1918-ban). Politikai tevékenységbe kezdett, az iskolákban a klerikális befolyás ellen kampányolt, de mielőtt bármit elért volna e téren, az első világháború kitörése arra késztette, hogy önkéntesnek jelentkezzen a bajor hadseregbe. A nyugati fronton, Romániában és Olaszországban harcolt, és elnyerte a Vaskereszt első és második osztályát. Számos veteránhoz hasonlóan őt is felháborította a fegyverszünet és annak kedvezőtlen feltételei. A hátba szúrás legendájának legszélsőségesebb változatát osztotta, mivel úgy vélte, hogy a német fegyveres erők 1918-ban nem a szövetségesek erőfölényének, hanem egy olyan összeesküvésnek estek áldozatul, amelyet zsidó forradalmárok szőttek ellenük a hazai fronton, hogy megdöntsék a császárságot és annak intézményeit. Ettől kezdve a „zsidókérdés" megszállottja volt. Az ultranacionalista jobboldal felé húzott, 1919 februárjában csatlakozott a *Deutscher Schutz- und Trutzbund*hoz (Német Oltalmi és Védelmi Szövetség) a Nürnbergtől nem

messze fekvő Bambergben történt megalakulásakor. Mivel azonban ezt nem tartotta eléggé aktívnak, 1920 januárjában átigazolt egy másik antiszemita szervezethez, a *Deutschsozialistische Partei* nevű kis szélsőséges csoporthoz, amelynek 1920. június 4-étől egy hetilapot szerkesztett.[8]

Streicher gondoskodott arról, hogy ő legyen a lap bejegyzett tulajdonosa, így nyugodtan figyelmen kívül hagyhatta a párt néhány katolikus tagjának ellenvetéseit, akiket a jezsuiták elleni verbális támadásokkal sértett meg, és másokét, akiket a lap elmélyülő antiszemitizmusa irritált. A párt vezetősége azonban világossá tette rosszallását, ezért egy újabb szélsőjobboldali szervezethez csatlakozott, ahol bajba került egy baloldali aktivisták által feloszlatott nyilvános gyűlésen. Ráadásul a lapja, a *Deutsche Volkswille* súlyos anyagi gondokkal küzdött.[9] Streicher már tudott Hitlerről, aki a szélsőjobboldal jelentős szónokává lépett elő, és 1922-ben úgy döntött, hogy meghallgatja őt. Erről az alkalomról a „Politikai testamentum"-ban *(Mein Bekenntnis)* írt, amelyet egy amerikai hírszerző tiszt, John Dolibois százados javaslatára vetett papírra. A századosnak az volt a feladata, hogy a második világháború végén történt letartóztatása után vigyázzon rá. Az írás azonban csak 1978-ban jelent meg:[10]

> „Mindenki, az egész német nép nevében beszélt. Éjfél előtt egy órával jártunk, amikor ünnepi figyelmeztetésként elhangzott a beszéde: »Munkások, akiknek esze és ökle van! Ajánljátok fel egymásnak a kezeteket a szív és a tettek német népközösségéért!« [...] Még soha... nem érintett meg olyan mélyen a nemzeti himnusz éneklése, mint azon a tömegtüntetésen, amelyen láttam Adolf Hitlert és hallottam őt beszélni. Éreztem: ebben a pillanatban a sors másodszor is hívott engem!!! Az éljenző tömegen keresztül az emelvényre siettem, és most már ott álltam előtte: »Herr Hitler! A nevem Julius Streicher! Ebben az órában már tudom: Én csak segítő lehetek. De ön egy vezető! Ezennel átadom önnek az általam létrehozott frankföldi népmozgalmat.« Kíváncsian nézett rám kék szeme mélyéről. Hosszú pillanat volt. De aztán nagy melegséggel megragadta a kezemet: »Streicher, köszönöm!« Így szólított meg a sors másodszor is. És ez lett életem legjelentősebb kihívása."[11]

Valójában Streicher egy sor találkozó keretében már korábban is tárgyalt a náci párttal arról, hogy beviszi a saját szervezetét a mozgalomba, és az ilyen találkozók közül legalább egyen személyesen Hitlerrel is találkozott. A fő ösztönző számára Hitler ajánlata volt, hogy kifizeti az adósságait, és kölcsönad neki még egy kis pénzt. Mindazonáltal nincs okunk

kételkedni Streicher beszámolójában a találkozóval kapcsolatban, még ha nem is ez volt az első. Ettől kezdve Hitler egyik leghűségesebb követője volt, amit Hitler hosszú éveken át tartó és néha meggondolatlan támogatásával hálált meg.[12]

Julius Streicher számára azonban a náci párthoz való csatlakozás és a Hitler melletti elköteleződés nem a hirtelen megvilágosodást jelentette. Addigra már egy radikálisan antiszemita újságszerkesztő, szervező és szónok volt a szélsőségesen nacionalista politikai jobboldalon. Szónokként a szórakoztatásra helyezte a hangsúlyt, és ahogy Robin Lenman történész megjegyezte:

> „...mindenki számára kínált valamit: utópisztikus ígéreteket és erőszakos fenyegetéseket; nyers szentimentalizmust és hősies ajánlatokat a mártíromságra; egy keresztény ébredési evangelizációs összejövetel érzelmi intenzitását egy zenés mulató vicceivel és szópárbajaival oldotta fel. És a cél mindig ugyanaz volt: mindenféle színházi és pszichológiai hatást – patrióta zene, egyenruhák, a zsidók leplezetlen kirekesztése – alkalmaztak, hogy a hétköznapi politikai részvételt a teljes érzelmi elkötelezettség aktusává változtassák, és nagyszámú nyugtalan, felizgatott embert ruházzanak fel kollektív identitással."[13]

Streicher a közönségéhez a mindenki számára érthető közös hangon szólt, amelyet egyesek durvának és vulgárisnak, mások közvetlennek és egyenesnek találtak. A frank nyelvjárásra jellemző gördülő „r"-rel, lendületesen és hangsúlyosan előadott beszédei nagy tömegeket vonzottak, így állandóan a nyilvánosság előtt volt. Üzenete, hiába cicomázta fel polémiával, példákkal, anekdotákkal és az ellenfeleit célzó személyes támadásokkal, rendkívül egyszerű volt: a zsidók felelősek Németország minden bajáért, és amint eltűnnek, Németország újra jelentős, virágzó és hatalmas lesz.[14] Újságíróként és szerkesztőként Streicher nem ismert önmérsékletet, gátlástalanul és gyakran túlbuzgó rágalmazásokkal támadta ellenfeleit; Hermann Luppe, Nürnberg polgármestere többször is beperelte rágalmazásért. 1921-ben azt állította, hogy a városban több eltűnt gyermek zsidók áldozata lett, akik keresztény gyermekeket raboltak el, megölték őket, és vérüket rituális célokra használták fel – egy paranoiás középkori „vérvád", amelyre természetesen semmiféle bizonyíték nem állt rendelkezésre –, és emiatt bíróság elé kellett állnia, ahol rosszindulatú rágalmazásért pénzbírsággal sújtották. Streicher felismerte, hogy akkor tud a lapja és a mozgalma számára helyi támogatást szerezni, ha összekapcsolja az általános kérdéseket és a helyi problémákat. Ezt ismét azzal bizonyította, hogy nyilvános gyűlést hívott össze, hogy tiltakozzon egy szenzációs nürnbergi bírósági ügy ítélete ellen, amelyben egy zsidó orvost felmentettek a vád alól, mely szerint megmérgezett két fiatal keresztény lányt egy állítólag veszélyes fogamzásgátlóval.[15]

Streicher nézetei, nem utolsósorban a „zsidókérdés"-ről (ezt a „kérdés"-t természetesen teljes egészében a hozzá hasonló antiszemiták találták ki), nagyjából egybeestek Hitler és a nácik nézeteivel. Ideológiailag nem kellett megváltoznia vagy alkalmazkodnia: a nácikhoz való csatlakozása szervezeti kérdés volt. Egyszerűen a náci párt volt a legmegfelelőbb és leghatékonyabb eszköz politikája megvalósításához, egy csalódásokkal és kudarcokkal teli időszakot követően. Hitler számára Streicher csatlakozása a párt Münchenen túli, szélesebb nemzeti színtérre való kiterjesztésének a kezdetét jelentette. A dolgok azonban, legalábbis kezdetben, nem mentek zökkenőmentesen. Streicher elkeseredett belső vitába keveredett utódjával a *Deutsche Volkswille* élén, Walther Kellerbauerrel, akinek sikerült megszereznie Hitler támogatását a vita során. Streicher válaszul egy újabb, alkalmanként megjelenő folyóiratot alapított, amelynek a *Der Stürmer* (A rohamozó) nevet adta. Kezdetben rendszertelenül jelent meg, és volt, hogy nagyon kevés tartalommal. Idővel azonban a nácik leghírhedtebb folyóiratává vált.[16]

Hitler végül úgy oldotta meg a nürnbergi náci párton belüli küzdelmeket, hogy átvette a város barnainges szervezetét, és a *Der Stürmer* tulajdonjogát a müncheni pártra ruházta át, bár Streicher továbbra is megmaradt szerkesztőnek.[17] 1923. november 8-án Streicher Münchenbe utazott, és csatlakozott a sörpuccshoz; különböző helyszíneken egy sor népfelkelő beszédet tartott, mielőtt részt vett a belvárosi felvonuláson. A későbbiekben keletkezett beszámolója az eseményeket tömeges felkelésnek tüntette fel, amelyet egyszerű hazafiak ezrei éltettek. Streichert a nürnbergi bázis felé tartó vonaton letartóztatták, rövid időre bebörtönözték, és felfüggesztették tanári állásából (ezt az eltiltást 1928-ban véglegesítették, bár fizetésének kétharmadát megtartotta).[18] Streicher most már főállású politikusként vetette bele magát a belharcokba, amelyek a náci pártot emésztették, amíg Hitler a landsbergi „várbörtön"-ben tartózkodott. Beválasztották a nürnbergi városi tanácsba, és az ideje nagy részét azzal töltötte, hogy megzavarta az üléseket. Miután kétszer is kirúgták kötelességszegés miatt, kerülte az üléseket, amennyire csak tudta: legfőbb célja az volt, hogy felhívja a figyelmet önmagára és a náci pártra, amit

ellenfelei többszöri sértegetésével és rágalmazásával ért el. A bajor tartományi törvényhozás tagjává választása után megszerzett büntetlenségét többször is feloldották, és összesen nyolc hónapot ült börtönben. Ahogy azonban a Weimari Köztársaság a végső szakaszába lépett, a rendőrség és az ügyészség egyre kevésbé volt hajlandó vádat emelni ellene.[19]

Julius Streicher azon kevesek közé tartozott, akiknek megengedték, hogy Hitlert a megszokott, hivatalos magázás helyett tegezze. Hitler a náci párt nürnbergi felépítésében elért sikereit azzal jutalmazta, hogy ott tartotta az évente megrendezett pártgyűlést. De ők ketten nem voltak igazán bensőséges viszonyban. Streicher egyszerűen túlságosan céltudatos volt, túlságosan a „zsidókérdés" megszállottja, és képtelen volt olyan dolgokról társalogni, amelyek Hitlert érdekelték, mint a zene, az opera, a művészet vagy a film. Amikor Nürnbergben járt, a náci vezető kerülte Streicher társaságát, és inkább olyan művelt emberekkel ebédelt vagy vacsorázott, mint Willi Liebel nyomdatulajdonos, akit 1933-ban (illegálisan) neveztek ki polgármesternek, miután az előző hivatalnokot, Streicher főellenségét, Hermann Luppét leváltották, és dr. Benno Martin, az új rendőrfőnök, akit Himmler mint bizonyítottan hozzáértő közigazgatási szakembert nevezett ki. Streicher, Liebel és Martin egyelőre együtt vezették Nürnberget, de a mindig harcias és követelőző Streicher fokozatosan elidegenítette a másik kettőt. Az 1933-ban frankföldi gauleiterként beiktatott Streicher úgy viselkedett, mintha Nürnberg az ő személyes hűbérbirtoka lett volna. Veszekedős, hajthatatlan, ellenőrizhetetlen volt, megvetette a bürokratikus formaságokat és szinte lehetetlen volt vele együtt dolgozni. Kollégái úgy döntöttek, hogy megszabadulnak tőle, ezért kompromittáló és terhelő bizonyítékokat gyűjtöttek ellene. Benno Martin megfigyelőberendezéseket helyezett el Streicher irodájában, Himmler pedig engedélyezte, hogy lehallgassák Streicher telefonját. Egy rendőrségi fotós képeket készített Streicherről és több nőről, amint bemennek, majd kilépnek egy épületből, amelyet a gauleiter szexuális találkozókra használt. Martin számára azonban csak a *kristályéjszaka* után jött el az igazi lehetőség.[20]

1938. november 9–10-e éjszakáján a zsinagógák lerombolása és a zsidó üzletek, vállalkozások és lakások szétverése lehetőséget nyújtott a személyes meggazdagodásra, amit Streicher energikusan meg is ragadott. A pártvezetésen belül azonban már szerzett néhány fontos ellenséget, köztük elsősorban Hermann Göringet, akit nyomtatásban viccből azzal vádolt, hogy lánya, Edda mesterséges megtermékenyítés révén foganhatott, mivel Göring nyilvánvalóan túl kövér ahhoz, hogy képes

legyen gyermeket nemzeni. A feldühödött Göring, akit Benno Martin személyesen tájékoztatott Streicher további vétségeiről, a náci pártbíróság vezetőjeként titkos törvényszéket állított fel, amely két kötetnyi dokumentált bizonyítékot gyűjtött össze arról, hogy Streicher az elkobzott zsidó vagyonokat a Göring által ellenőrzött birodalmi alap helyett a saját számlájára irányította. Ezenkívül megerősített jelentéseket kapott arról, hogy Streicher Nürnbergben fizikailag bántalmazta ellenfeleit (mindig volt nála kutyakorbács), lányok egész sorának fizetett, akik közül az egyikük, Anni Seitz fizetését a *Fränkische Tageszeitung* című napilapnál betöltött alibi állásért kapta. A nürnbergi gauleiter még egy kis vidéki házat is építtetett a találkái lebonyolítására. Liebel és Martin már korábban is feljelentették Streichert Hitlernek és Göringnek írt leveleikben, Hitlert azonban csak akkor sikerült rávenni a cselekvésre, amikor Streicher lapja megsértette a katonaságot azzal, hogy bírálta az első világháborúban tanúsított magatartásukat.[21]

A Hitler által összehívott, hat gauleiterből álló pártbíróság négy napon át ülésezett, megvitatta az előző hónapok során összegyűjtött bizonyítékokat, és meghallgatta a tanúk vallomásait. Köztük volt maga Benno Martin is, akit viszont Streicher azzal vádolt, hogy névtelen feljelentéseket küldött Hitlernek a viselkedéséről. Bár a vád igaz volt, Martin elővette a pisztolyát, és azt mondta, hogy lelövi Streichert, ha megismétli a vádat. A törvényszék elnöke telefonon jelentette az esetet Göringnek, aki közölte vele, hogy Martinnak meg kellett volna húznia a ravaszt. Hitler úgy érezte, nem hagyhatja figyelmen kívül a törvényszék következtetését, miszerint Streicher alkalmatlan a vezetésre, és elrendelte, hogy vonuljon vissza a Nürnberg mellett fekvő Pleikershofban lévő vidéki birtokára, és megtiltotta neki, hogy visszatérjen. Hitler többször is sajnálatát fejezte ki, hogy erre az intézkedésre kényszerült, és Streicher vétségeit jelentéktelennek minősítette azokhoz a szolgálatokhoz képest, amelyeket a náci mozgalom számára végzett.[22]

Hitler megengedte Streicher számára, hogy folytassa a *Der Stürmer* szerkesztését, és biztosította számára az ehhez szükséges forrásokat, mert a lapot nélkülözhetetlennek tartotta.[23] A magazin hetente jelent meg, szalagcímekkel, durva antiszemita karikatúrákkal, amelyeket Philippe Rupprecht („Fips") készített, 1930-tól pedig zsidóellenesre retusált fényképekkel. A lap kezdetben helyi botrányokat mutatott be néhány ezer nürnbergi és környékbeli olvasójának, de az 1920-as évek végére kiterjesztette a hatókörét, és Streicher a szélesebb érdeklődésre számot tartó

szenzációs történetek felé fordult, amelyek közül sokat az olvasók küldtek be. Ahogy a lap példányszáma emelkedett – a 14 000-es példányszámról 1933-ban 25 000-re, majd a Harmadik Birodalom idején, 1934 vége felé 100 000 fölé, 1935-ben pedig több mint félmillióra –, egyre több hirdetőt vonzott. A forgalmas utcák mellett, buszmegállókban és üzemi étkezdékben felállított üvegvitrinek még több olvasóhoz juttatták el a lap üzenetét. Streicher olyan vezető személyiségek támogatását kérte, mint Himmler, hogy tovább növelje a példányszámot. 1934-ben Streicher a kiadás jogával rendelkező nyomdász halála után megvásárolta a lapot, és ezzel egy csapásra meggazdagodott.[24]

Streicher a lap íróival és karikaturistáival minden számban azt az üzenetet sulykolta, hogy a zsidók csúnyák, kövérek, kampós orrúak, piszkosak, borotválatlanok, kapzsik és romlottak, amely üzenetet meghazudtolta a nácik által 1941. szeptember 1-jén bevezetett törvényi előírás, amely szerint minden, zsidónak minősített személynek sárga csillagot kellett viselnie a ruháján, hogy megkülönböztesse őket az „árják"-tól, mivel – vélhetően – nem lehetett őket pusztán a külsejük alapján azonosítani. A „Fips" által rajzolt karikatúrákon a zsidókat varangyokként, vámpírokként, rovarokként és baktériumokként ábrázolták. A zsidókat nem csupán dehumanizálták ily módon, hanem megfosztották őket egyéniségüktől is, mivel sztereotipikus képekre redukálták és egyes számban emlegették őket („a zsidó"), mintha mindannyian egy hatalmas kollektíva részei volnának, és mindegyikük mindenki más állítólagos bűnében is osztozna.[25] A *Der Stürmer* ebből kiindulva számtalan kitalált történetet írt állítólagos zsidó csalókról, csábítókról, erőszaktevőkről, sátánimádókról, pedofilokról és vámpírokról. Streicher a *Cion bölcseinek jegyzőkönyveit* szó szerinti igazságnak tekintette, annak ellenére, hogy többször leleplezték, hogy hamisítások és plágiumok szövevénye, és többször feleleventette a hírhedt „vérvád" rágalmat és más középkori legendákat. A „zsidó" – hangsúlyozta a folyóirat – állandóan jelen lévő, mindenre kiterjedő, egyetemes fenyegetést jelent Németországra és a németekre. Azzal akarja beszennyezni a német vért, hogy kábítószerrel, alkohollal és hipnózissal, illetve pénzzel és hatalommal csábítja el a fiatal német nőket. Hatalmas méretű bordélyházakban nőkereskedelmet folytat, német lányokat erőszakol meg, és kéjes szadizmussal kényszeríti őket szexuális behódolásra. A „fajgyalázás"-sal kapcsolatos esetek az 1930-as évek előrehaladtával egyre nagyobb teret kaptak a *Der Stürmer* lapjain. Az esetekről inkább indirekt módon, célozgatással írtak, inkább

sugallták, hogy mi történt, de ez is elég volt ahhoz, hogy Streicher elnyerje a „birodalmi pornográfus" becenevet. Bár nem vett részt a kidolgozásukban, az 1935-ös nürnbergi törvények lehetőséget biztosítottak számára, hogy olyan történetek is írjon, amelyekben azt ismertetik, hogyan próbálták behálózni őt zsidó férfiak. Az olvasók feljelentések küldözgetésével segítettek neki. „A zsidó – hirdette a címlapon a szlogen – a mi szerencsétlenségünk." A természet meggyalázása. A velük való bánásmód egyetlen módja a „megsemmisítés".[26]

Sok német, különösen a művelt középosztályból, sértőnek találta a *Der Stürmer*t, és a lap vulgaritása és szélsőségessége arra késztették Hitlert és Goebbelst, hogy az 1936-os berlini olimpiai játékok idején eltávolíttassák a vitrineket Berlinből. Ez azonban nem befolyásolta a terjesztését, és nem sokkal később visszaállították azokat a helyükre. Ráadásul nem a *Der Stürmer* volt Streicher egyetlen eszköze szélsőséges antiszemitizmusának terjesztésére. A Stürmer Kiadó 1935-ös megalapítása lehetővé tette számára, hogy könyvek széles skáláját adja ki és értékesítse, amelyek közül a legismertebbek az antiszemita olvasókönyvek és az egyszerű verseket tartalmazó illusztrált kötetek voltak. Ezek közé tartozott a huszonegy éves Elvira Bauer *Trau keinem Fuchs auf grüner Heid / Und keinem Jud bei seinem Eid* (Ne bízzatok a zöld hegyen a rókában / És ne bízzatok a zsidó esküjében) című műve, amelyet Streicher adott ki, miután több más kiadó is elutasította. Több mint 100 000 példányban kelt el. Erika Mann, a regényíró Thomas Mann száműzött újságíró lánya úgy jellemezte a könyvet, mint a „szadista durvaság, demagóg hazugság, ízléstelenség és emberi romlottság" könyvét. A *Der Stürmer* vezető újságírója, Ernst Hiemer által írt *Der Giftpilz* (A mérges gomba) még ízléstelenebb volt; még Joseph Goebbels is „szörnyű ostobaság"-nak nevezte, és csodálkozásának adott hangot, hogy Hitler eltűrte a kiadását. Ilyen verseket tartalmazott:

> Az ördög járja a vidéket,
> Tudjuk minden, ki ő: a zsidó.
> A fajgyalázó, a népirtó,
> Ki mumusként ijeszti a gyerekeket.
> A fiatalság megrontója,
> Ki a fajokat irtani akarja mind.
> Ne közösködj a zsidóval,
> S boldog leszel egyszersmind!

A *Der Stürmer* ezeken a tevékenységeken kívül egy valódi könyvtárat is létrehozott, és arra kérte az olvasókat, hogy küldjenek be zsidó kiadványokat és vallási tárgyakat. A könyvtár tartalmazott néhány pornográf polcot is, korlátozott hozzáféréssel. Mindez azonban Streicher elbocsátása és a háború kitörése után lassan leállt. A *Der Stürmer* példányszáma is csökkenést mutatott a háború alatt, mivel a papírkorlátozások következtében a lap mérete tizenhat oldalról mindössze négy oldalra csökkent, a zsidók kiirtása pedig megnehezítette a zsidók állítólagos gaztetteiről szóló történetek megjelentetését. Streicher egyre több időt töltött a gazdasága vezetésével, visszatérve a karrierje kezdetén jellemző „vér és föld" eszméihez.[27]

A háború végén, két évvel első felesége halála után Streicher feleségül vette titkárnőjét, Adele Tappét. A házaspár az öngyilkosság mellett döntött, és már megásták a sírt maguknak Streicher pleickershofi birtokán, de meggondolták magukat. Streicher hamis személyazonosságot szerzett és szakállat növesztett, majd az osztrák Alpokban, a Kitzbühel melletti Waidringbe utazott, ahol ismét akvarelleket festett, hogy félrevezesse az üldözőit. Amikor amerikai katonák letartóztatták, egyikük azzal viccelődött, hogy úgy néz ki, mint Julius Streicher, és mivel azt hitte, hogy lebukott, bevallotta a kilétét, és feladta magát. Később azt állította, hogy az őt őrizetbe vevő katonák mind feketék voltak, megverték, és arra kényszerítették őt és a feleségét, hogy meztelenül vonuljanak fel előttük.[28] A börtön egyfajta megkönnyebbülést jelentett számára, bár a többi vezető náci a börtönkantinban hátat fordított neki, és nem volt hajlandó szóba állni vele. Egyedül Robert Ley fogott kezet vele. Még a börtönpszichiáter Leon Gildensohn is kellemetlennek találta: „Folyamatosan mosolyog, mosolya a grimasz és a kéjes vigyor között van, nagy, vékony ajkú szájával csücsörít, békaszemét összehúzza, a bölcs embernek láttató kéjenc karikatúrája."[29]

Az unatkozó és frusztrált Streicher szüntelenül szexuális kérdésekről beszélt a börtönőrével, és azt kérte (hiába), hogy hozzanak be nőket a cellájába a szórakoztatására. Közben folyamatosan látogatók érkeztek hozzá, köztük Erika Mann, aki a tárgyalások miatt haditudósítóként tartózkodott Nürnbergben. Amikor belépett Streicher cellájába, szokásához híven férfiruhában, cigarettázva, a férfi azonnal felismerte. „Ha! – Szóval eljött, hogy megnézze az állatkert összes vadállatát – mondta –, rögtön mindent láthat!" – majd letolta a nadrágját és megmutatta magát a nőnek. A százszázalékosan leszbikus Erika Mannt ez a legkevésbé sem nyűgözte le. Elnyomta a cigarettáját és csendben elindult a börtönfolyosón a következő

cella felé.[30] Ahogy Gustave Gilbert, a nürnbergi börtönpszichiáter 1945. december 15-én megjegyezte: „Még mindig megingathatatlanul fanatikus, mint mindig, Streichert teljesen hidegen hagyják a felhalmozódott bizonyítékok, amelyek a többiekben szégyent vagy legalábbis zavarodottságot és védekező reakciókat váltottak ki." A pert, jelentette ki Streicher, a zsidók szervezték. Szerinte az ügyészek többsége zsidó volt. Az amerikai főügyész, Robert Jackson igazi neve Jacobson. A bolsevikok zsidók voltak. Amerikában zsidó demokrácia uralkodott. „Hitler biztosan 1941-ben határozta el, hogy kiirtja a zsidókat, mert én erről semmit sem tudtam."[31]

A tárgyalásán egy rendkívüli kirohanásban kijelentette:

> „A demokratikus világ túl gyenge és nem alkalmas a létezésre! Huszonöt éve mondom, de most látom, hogy a zsidók elszántak és tökösek. Továbbra is ők fogják uralni a világot, jegyezzétek meg a szavaimat! – És én örömmel segítenék nekik győzni, mert erősek és kitartóak, és én ismerem a zsidóságot. Én is tökös vagyok! És kitartok a magam igaza mellett! – És ha a zsidók hajlandók lennének befogadni maguk közé, akkor harcolnék értük, mert ha hiszek valamiben, akkor tudom, hogyan kell harcolni érte!"[32]

Ez a bizarr állítás azonban, amelyet közvetlenül azután tett, hogy a vád összegzése eloszlatta a vádlottak minden maradék illúzióját afelől, hogy esetleg felmentik őket, vagy legalább enyhébb büntetést kapnak, nem volt jellemző Streicher viselkedésére.[33] Gyilkosságra való felbujtásért ítélték halálra: a vád több mint ötven olyan szövegrészletet idézett mind a beszédeiből, mind a *Der Stürmer* lapjairól, ahol a zsidók megsemmisítésére szólított fel.[34] Hitler bálványozását soha nem adta fel: „A Vezér nem halt meg! – írta a börtönben. – Szinte isteni szellemének teremtményében él tovább."[35] Streicher nem volt hajlandó felöltözni a kivégzéshez, az őröknek kellett rákényszeríteniük, hogy felvegye a ruháját. Azt kiabálta: *Heil Hitler!* és „Purim ünnepe 1946!", és azt mondta az ott lévő hivatalos személyeknek, hogy a bolsevikok egy napon őket is felakasztják majd. 1946. október 16-án akasztották fel. 1933-ban azt tervezte, hogy holttestét egy külön erre a célra épített mauzóleumban helyezik majd el a Hesselberg csúcsán. Ehelyett elhamvasztották, hamvait pedig a többi elítélt hamvaival együtt egy kis folyóba szórták.[36]

Streicher egy rövid levelet hagyott hátra fiának, Lotharnak, amelyben arra buzdította, hogy művelje meg a földeket, mert csak így lehet megállítani a természet és vele együtt az emberi faj pusztulását.[37] Az 1915-ben született Lothar teljes mértékben osztotta apja politikai meggyőződését.

Még iskoláskorában belépett az SS-be, és időnként cikkeket írt a *Der Stürmer* számára. A zamośći gettóban tett látogatása során írt naplójából 1945-ben közzétett és a nürnbergi háborús bűnösök perében bizonyítékként felhasznált naplórészletek mély antiszemitizmusáról és a zsidók kiirtását szorgalmazó meggyőződéséről tanúskodnak.[38] Még nyolcvanéves korában is ápolta apja emlékét, és ragaszkodott ahhoz, hogy Julius Streicher mindig igazat mondott, és csak a zsidók kivándorlását akarta.[39] Az 1980-as években Lothar Streicher a Nürnberg közelében élő holokauszttagadó Ingrid Weckertnek segített apja tervezett „revizionista" életrajzában, de a projektet félbehagyták, miután Streicher agyvérzést kapott.[40] Az 1918-ban született fiatalabb testvére, Elmar egy pártiskolában részesült képzésben, de későbbi életéről keveset tudunk. Úgy tűnik, hogy Nürnbergben eltávolodott az apjától. Még élt 2007-ben, amikor egy londoni újság interjút készített vele Unity Mitfordról, akiről (tévesen) azt híresztelték, hogy „Hitler szerelemgyermeké"-t hozta világra.[41]

Julius Streichert nem azért ítélték halálra, mert aktívan részt vett a holokauszt megtervezésében vagy végrehajtásában, hanem azért, mert – talán Goebbels kivételével – mindenkinél többet tett a zsidógyűlölet szításáért, amely sok németet készített fel a holokausztra. Andrus ezredes, aki megfigyelte Streicher börtönben tanúsított magatartását a háború után, megjegyezte: „Annyira a gyűlölet megszállottja volt, hogy amikor a »zsidó« szót említette, láthatóan megremegett."[42] Hitlerhez hasonlóan Streicher is radikális antiszemita volt attól a pillanattól kezdve, hogy aktív katonaként megtapasztalta Németország vereségét az első világháborúban, és megismerte a fegyverszünet, majd később a békekötés számára felháborító és elfogadhatatlan feltételeit. Már jóval azelőtt mély gyűlöletet érzett a zsidók iránt, hogy Hitlerrel találkozott volna. Azért követte őt, mert a náci mozgalomban látta saját politikai meggyőződésének legjobb képviselőjét. A szélsőjobboldali miliő, amelyben mozgott, nem a Göring- vagy a Röhm-féle katonai világ volt, hanem a természetimádat, a „vér és föld", a vegetarianizmus és a *Lebensreform** világa. Streicher számára ezt a világot az állítólag gyökértelen, városközpontú zsidók fenyegették, ezért az ő kiirtásuk volt az egyetlen módja a világ megőrzésének. Végül azonban Streicher és az általa képviselt mozgalom semmisült meg.

* A Harmadik Birodalom „életreform" programjához tartozott, hogy az árja faj képviselői ne dohányozzanak, ne fogyasszanak alkoholt és kábítószereket, hogy tiszta és erős fajjá váljanak. (Hitler állítólag már 1919-ben abbahagyta a dohányzást.) – *A szerk.*

13.
A hóhér: Reinhard Heydrich

Reinhard Heydrich, a Gestapo és az SS Biztonsági Szolgálat (*Sicherh*
dienst, röviden: SD) vezetője nem volt Hitler közvetlen környezeté
tagja, és nem tartozott a náci rendszer vezető döntéshozói közé. En
ellenére a Harmadik Birodalom egyik leghírhedtebb alakja lett. A kor
sak és a történészek számára egyaránt „a náci vezetés legdémonikus
személyisége" volt, ahogy helyettese, Werner Best jellemezte őt a háb
után. Himmler adjutánsa, Karl Wolff „ördögi"-nek nevezte, míg
másik SS-társa, Walter Schellenberg „ragadozó állat"-hoz hasonlítc
Carl J. Burckhardt svájci diplomata, aki 1935-ben találkozott Heydr
hel, később úgy jellemezte őt, mint a náci Németország „fiatal, gor
halálistenét". Egyik korai életrajzírója, Günther Deschner 1977-ben
írta róla, hogy egy amorális technokrata volt, aki a hatalom és a tö
letesség hajszolásában félredobta a hagyományos emberiesség min
szempontját, és a náci ideológiára elsősorban a saját karrierje előmo
tásának eszközeként tekintett. Eduard Wagner, a hadsereg szállásmes
azt mondta, miután 1939. augusztus 29-én találkozott Heydrichhel n
vitatni a hadsereg és az SS kapcsolatát Lengyelország közelgő inváz
kapcsán, hogy Heydrich nemcsak „kifürkészhetetlen", hanem „külö
sen kellemetlen" is volt. Sok más kortárs, nem utolsósorban azok, a
a legközelebbi munkatársai voltak, hidegnek és gyanakvónak talál
Himmler tudott atyai, melegszívű és támogató lenni a beosztottja
szemben, ha kedve volt, Heydrich azonban mindig kellemetlen érzés
keltett az emberekben. Ahogy Best megjegyezte: „egyfajta kérdezősk
almatlan módon közeledett az emberekhez, ami mindenkinek az
feltűnt, mint a legfőbb tulajdonsága". „Mindenki félt Heydrich
mondta közvetlen beosztottja, Alfred Six a háború után. Arthur N
z SS egyik bevetési csoportjának *(Einsatzgruppen)* vezetője állítólag r
ketett a félelemtől Heydrich jelenlétében.[1]

Sokak számára, köztük volt Hitler és Himmler is, Heydrich a tökéletes náci volt: magas, szőke, kék szemű, karcsú, jó fizikumú, gyakorlott vívó, képzett pilóta, és feltétel nélkül hűséges Hitlerhez és a nemzetiszocializmus eszméihez. Csak a legritkább esetben ivott vagy dohányzott (például 1942 januárjában, a wannseei konferencia után, amikor egy brandyvel ünnepelte a konferencia szerinte kiemelkedő sikerét), és az ügy iránti aszketikus elkötelezettség jegyében elvárta, hogy beosztottjai az SS-ben kérdés nélkül kövessék. Még edzésterveket is készített számukra, és gondoskodott arról, hogy a heti kétszeri sport- és testgyakorlatokon való részvétellel betartsák azokat. A példamutatáshoz tartozott a makulátlanul rendezett és tiszta megjelenés, a hosszú munkaidő és a nyilvánosság előtti „helyes" viselkedés. Az SD-ben történő előléptetések esetében a magasan képzett, ideológiailag elkötelezett, harmincas évei elején járó, fizikailag fitt, „árja" megjelenésű, lehetőleg PhD-fokozatú egyetemi végzettséggel rendelkező férfiakat részesítette előnyben. Ha Himmler az SS-t elitként képzelte el, akkor Heydrich azt akarta, hogy az SD az eliten belüli elit legyen.[2]

A zsidóellenes politikában és annak végrehajtásában játszott központi szerepe ellenére Reinhard Heydrichet egész életében olyan pletykák kísérték, hogy ő maga is zsidó volt – talán nem teljesen, de elég valószínűen félig zsidó. A széles körben használt zenei enciklopédia, a *Hugo Riemanns Musik-Lexicon* (1916) bejegyzése apját, Brunót, a hallei zenei konzervatórium alapítóját és igazgatóját zsidónak titulálta, és azt állította róla, hogy a valódi neve Süss volt. Kiderült azonban, hogy az állítás egy egykori, a konzervatóriumból kirúgott, sértődött egykori tanítványnak volt köszönhető, aki az enciklopédia szerkesztőségének dolgozó egyik rokonán keresztül állt bosszút. Bruno Heydrich pert indított rágalmazásért, és nyert, így a bejegyzést a későbbi kiadásokban kijavították. A károkozás azonban addigra megtörtént. A pletykákat erősítette az a tény, hogy Reinhard Heydrich egyik anyai nagybátyja zsidó nőt vett feleségül. A pletykák annyira aktuálisak voltak az első világháború alatt, hogy Reinhardot diáktársai az iskolában az „Isi" vagy „Isidor" becenévvel gúnyolták.[3] Kielben egy kadéttársa szerint, tengerésztiszti kadétként általában zsidónak tartották, és „fehér zsidó"-nak vagy „fehér Mózes"-nek nevezték. A náci párton belüli riválisai nem haboztak kihasználni a pletykákat, és 1932-ben a pártszervezet vezetője, Gregor Strasser, amikor megmutatták neki Riemann zenei lexikonának bejegyzését, még azt is kötelességének érezte, hogy megbízza a hivatalos náci genealógust, dr. Achim Gerkét,

hogy vizsgálja meg a kérdést. Gerke megállapította, hogy az állításnak nincs alapja, és megerősítette, hogy Bruno Heydrich 100 százalékban árja volt. Mégis, hogy a gyanút eloszlassa, Reinhard Heydrich maga rendelt meg egy másik vizsgálatot egyik munkatársától, Ernst Hoffmanntól, aki ugyanerre a következtetésre jutott. A háború után azonban Hoffmann visszaemlékezett arra, hogy milyen ideges volt Heydrich, amikor találkoztak a kérdés megvitatására. Nyilvánvalóan aggódott, holott nem volt rá valódi oka. A pletyka Heydrich nagyanyja, Ernestine nagymama második férjének a nevéből eredt, aki 1877-ben özvegyként férjhez ment egy Gustav Robert Süss nevű lakatoshoz. Nem elég, hogy Süssnek nem voltak zsidó felmenői, ami még fontosabb, nem is volt közvetlen rokona Reinhard Heydrichnek, akinek az apja, Bruno Ernestine első férjének – aki 1874-ben, harminchét éves korában, tuberkulózisban meghalt – a gyermeke volt.[4]

Egyes történészek ennek ellenére azt a feltevést, hogy Heydrich félig zsidó volt, jelleme kulcsfontosságú elemének tartották. Joachim Fest számára például kevésbé volt fontos, hogy voltak-e Heydrichnek zsidó felmenői, mint az a tény, hogy azt hitte, hogy voltak. Szerinte ebből eredt „mélyen megosztott személyisége", amelynek egyik oldala kemény és kegyetlen, a másik oldala lágy és művészi volt. Fest úgy vélte, hogy Heydrichet az a vágy hajtotta, hogy a náci buzgalom túltengésével legyőzze magában a zsidó vért.[5] Burckhardtnak egyik kollégája beszámolt egy esetről, amikor Heydrich öngyűlölete a felszínre tört: egy este hazaérve hirtelen meglátta a tükörképét a fali tükörben, előrántotta a pisztolyát, két lövést adott le rá, és azt kiáltotta: „Végre elkaptalak, te söpredék!"[6] Sajnos nem lehet megerősíteni ezt a történetet, és nem lehet tudni, hogyan jutott hozzá Burckhardt informátora, mivel egy magánjellegű jelenet során történt, és senki más nem volt jelen. Az az állítás is megbízhatatlan, hogy Hitler és Himmler egyaránt úgy vélték, hogy Heydrich félig zsidó volt, de ezt az információt megtartották maguknak, hátha szükségük lesz arra, hogy a sarokba szorítsák. Himmler Heydrich 1942-es halála után tett állítólagos kijelentését sem lehet megerősíteni, miszerint azzal vigasztalta elkeseredett beosztottját, hogy „az esetleges zsidó elemeket le lehet győzni a jobb német vérrel való keveredéssel", mert mindkét állítás Himmler masszőre, Felix Kersten kétes emlékirataiból származik.[7] Érdemes megjegyezni azt is, hogy a félig zsidó származás nem feltétlenül akadályozta azt, hogy valaki a Harmadik Birodalmat szolgálja. Erhard Milch, aki a háború előtt és alatt a repülőgépgyártásért felelt, például

annak ellenére jutott el a tábornagyi rangig, hogy az apja zsidó volt. Amikor megvizsgálták a származását, az anyja igazolta, hogy nem a zsidó férje volt az igazi apa, így „német vérről szóló bizonyítvány"-t állítottak ki neki, ami általános gyakorlattá vált a részben zsidó németek esetében, akiket Hitler, mivel szükség volt a bizonyítványon az aláírására, „árja" módon viselkedőnek ítélt. Valójában pedig jelentős számú, részlegesen zsidó férfi szolgált a német fegyveres erőknél ilyen okmányok kiállítása nélkül is.[8] Kétségesnek tűnik tehát, hogy Heydrich jelleme és viselkedése azzal magyarázható, hogy túlkompenzált a zsidó származás miatti félelme következtében.

Heydrich nem volt kívülálló, nem származott szegény, marginalizált vagy műveletlen családból. 1904. március 7-én született hivatásos zenészcsaládba: apja, Bruno nemcsak alapítója, tulajdonosa és igazgatója volt a hallei zenei konzervatóriumnak, amelyet egy kis énekiskolából fejlesztett jelentős intézménnyé, hanem kiváló tenorista is, aki Richard Wagner zenedrámáiban Siegfried igényes szerepét énekelte, és öt saját operát is komponált. Többféle hangszeren is jól játszott, felesége, Elisabeth pedig egy ideig zongoratanárnőként kereste a kenyerét. Fiuk a Reinhard nevet az apa egyik operájának hőséről kapta, második keresztnévként pedig a Trisztánt adták neki, Wagner előtt tisztelegve. Gondoskodtak arról, hogy jó zenei képzésben részesüljön; kiváló amatőr zongorista és kiváló hegedűs volt, akinek játékát egy zenész ismerőse érzékenynek és romantikusnak nevezte. Reinhard élete során többször is játszott vonósnégyesben, többek között a második világháború idején is, megkérdőjelezve ezzel a náci tömeggyilkosok „barbárok"-ként való ábrázolását.

Heydrich kényelmes körülmények között nőtt fel, és jó oktatásban részesült. Szülei a helyi társadalom oszlopos tagjai voltak Halléban. Apja azt tervezte, hogy amikor eljön az ideje, fia majd átveszi a konzervatórium irányítását. Néhány hónappal a tizennegyedik születésnapja után azonban Reinhard Heydrich élete más fordulatot vett, amikor Németország vereséget szenvedett az első világháborúban. Apja, mint sok, a császári Németországot támogató, konvencionálisan konzervatív középosztálybeli ember, akit felháborított az 1918-as novemberi forradalom, az antiszemita Német Nemzeti Néppárt felé fordult. A család a belvárosban élt és szemtanúja volt az 1919. februári és márciusi viharos eseményeknek, amikor a sztrájkoló munkások Halléban egy radikális, munkástanácsokon alapuló szocialista köztársaság létrehozását követelték, miközben a közelben, Weimarban a választott nemzetgyűlés éppen összeült az

új parlamentáris alkotmány részleteinek kidolgozására.[9] A nemzeti kormány védelmi minisztere, Gustav Noske (egy jobboldali szociáldemokrata) utasította Georg Maercker vezérőrnagyot és erősen felfegyverzett önkéntes „szabadcsapat"-át, hogy „állítsák helyre" a rendet Halléban. Miután az egyik tisztjét, aki felderítőként érkezett a városba, felismerték és meglincselték,* elmérgesedett a helyzet, és Maercker emberei, miután elfoglalták a várost, 29 embert megöltek, 67-et megsebesítettek és 200-at letartóztattak a hadiállapotra hivatkozva. Ezek a jelenetek megismétlődtek a következő év márciusában is, amikor a munkások Németország-szerte, így Halléban is általános sztrájkot szerveztek, hogy ezzel segítsék Berlinben a törvényes kormány elleni szélsőjobboldali puccs – az úgynevezett „Kapp-puccs" – leverését. A sztrájk sikeres volt, a puccsot leverték, de a sztrájkolók közül a legbaloldalibb elemek megpróbáltak továbblépni a szocialista forradalom irányába. A kormány ismét „szabadcsapatok"-at küldött, amelyek megint jelentős erőszakkal és emberáldozatokkal nyomták el a felkelést. Heydrich később azt állította, hogy 1919-ben csatlakozott a „Szabad Hadtest"-hez, de túl fiatal volt ahhoz, hogy aktív szerepet vállaljon. Bizonyára osztotta a helyi középosztály szocialistákkal szembeni ellenszenvét, de még eltartott egy ideig, amíg aktívan bekapcsolódott a politikába.

Amikor Heydrich 1922-ben leérettségizett, és jó jegyeket szerzett kémiából és természettudományokból, azzal a problémával kellett szembenéznie, hogy hogyan tudna megélni, mivel az elszálló infláció, a kormányzati megszorítások és a csökkenő tanulói létszám – a szülők ugyanis nem tudták tovább fizetni a tandíjat – komolyan veszélyeztették apja zenei konzervatóriumának fennmaradását. Nemzedékének más fiataljaihoz hasonlóan Reinhard is jóvá akarta tenni azt, hogy fiatal kora miatt nem harcolhatott a háborúban. Így hát belépett a haditengerészethez, talán a Balti-tenger partján töltött gyermekkori vakációk hatására, közel ahhoz a helyhez, ahol a császári haditengerészet a manőverezéseket végezte, vagy a család egyik barátja, Felix von Luckner történeteinek hatására, akit a háború kevés tengerészhőseinek egyikeként ünnepeltek. Heydrich remekül vitorlázott, fizikailag jó kondícióban volt, jól úszott és evezett, nyilvánvaló képességekkel és ambíciókkal rendelkezett, de nem

* Robert Emil Adolf von Klüber (1873–1919) alezredesről van szó. Civil ruhája ellenére felismerték, hogy Maercker egységének tagja. Súlyosan bántalmazták, és egy hídról a vízbe dobták, sőt rá is lőttek. Klüber elérte ugyan a partot, de ott puskatussal verték, és újra a vízbe zuhant, ahol agyonlőtték. A hidat később róla nevezték el. – *A szerk.*

illett bele a tengerészeti kadéttestület durva miliőjébe. Kadéttársai kigúnyolták azon szokását, hogy a kiképzés szüneteiben a hajón a hegedűjén gyakorolt, és idegenkedtek tőle, amiért nem érdekelte a politika. Nem ez akadályozta azonban abban, hogy karriert csináljon a haditengerészetnél. A diploma megszerzése után kommunikációs tiszt lett, és főhadnagygyá léptették elő. 1930-ban egy kieli bálon találkozott egy fiatal nővel, Lina von Ostennel, akivel eljegyezték egymást, és előkészületeket tettek az esküvőre. Heydrichnek azonban már volt barátnője, akivel még azután is folytatta a kapcsolatát, hogy megismerkedett leendő feleségével. Barátnője azt feltételezte, hogy össze fognak házasodni, és amikor meghallotta a hírt, hogy eljegyezte Lina von Ostent, idegösszeomlást kapott. Heydrich szerencsétlenségére a lány apja erős kapcsolatokkal rendelkezett a haditengerészet felsőbb szintjein, és levélben fordult Erich Raeder admirálishoz, a főparancsnokhoz, amelyben panaszt tett arra, hogy Heydrich a viselkedésével megsértette a tisztek becsületkódexét. Összehívtak egy „becsületbíróság"-ot, amely magas rangú tisztekből állt. Heydrich azonban ahelyett, hogy beismerő vallomást tett volna és bocsánatot kér, ártatlannak vallotta magát, azt állította, hogy első barátnőjével való kapcsolata a nő kezdeményezésére kezdődött és folytatódott, és nincs miért szemrehányást tennie magának. Arroganciája igen kedvezőtlen benyomást tett a bíróságra, és 1931. április 30-án megszégyenülten leszerelt.[10]

Nemcsak a haditengerészeti karrierre vonatkozó reményei hiúsultak meg hirtelen, hanem most már komoly anyagi gondokkal is küzdött. Az apja agyvérzés következtében lebénult, a konzervatóriumában a megszorítások miatt olyannyira lecsökkent a színvonal, hogy visszavonták tőlük az állami akkreditációt. Ráadásul Lina elszegényedett arisztokrata családja sem tudott anyagi támogatást nyújtani a párnak. A német gazdaság a gazdasági válság legmélyebb pontja felé tartott, a bankcsődök, a cégcsődök és a tömeges munkanélküliség szinte exponenciálisan nőtt. Heydrichet azonban nem a jövedelem hiánya érintette a legsúlyosabban, különben elfogadta volna a neki felajánlott vitorlásoktatói állást, inkább az egyenruha hiánya. Mivel a katonai karrier kilátásától megfosztották, inkább a náci párt felé fordult, pontosabban Lina von Osten, aki a nehéz körülmények között is mellette állt (1931. december 26-án kötöttek házasságot), a náci párt felé fordította a figyelmét. Lina ugyanis meggyőződéses náci volt, mélyen antiszemita és idegengyűlölő, akárcsak szülei és bátyja, Hans, aki 1929 áprilisa óta párttag is volt. Mint sok szerencsétlenül járt arisztokrata család, Von Ostenék is a náci pártban látták

az esélyt, hogy helyreállítsák a státuszukat és vagyoni helyzetüket, melyek szorosan kapcsolódtak a birodalmi intézményrendszerhez. Heydrichnek saját családi kapcsolatai segítettek keresztanyja Elise von Eberstein, a hallei konzervatórium gazdag mecénása révén, akinek fia, Karl gyermekkori barátja volt. Ő készítette elő Heydrich számára az állásinterjút Heinrich Himmlernél, az SS vezetőjénél.[11]

Elise von Eberstein félreértette Heydrich tengerészeti kommunikációs szakértői munkájának jellegét, ezért azt mondta Himmlernek, hogy Heydrich hírszerző tiszt volt a haditengerészetnél. Himmler, aki egy SS hírszerző ügynökséget akart létrehozni, annak ellenére, hogy értesült a tévedésről, megbízta Heydrichet, hogy vázolja fel egy ilyen ügynökség tervét. Talán lenyűgözte Heydrich kifogástalanul árja megjelenése; talán az is jó benyomást tett rá, hogy milyen ismeretekkel rendelkezett a hírszerzés világáról, még akkor is, ha ezeket valójában csak a detektívregények és kémtörténetek széles körű olvasásából szerezte serdülőkorában. Himmler mindenesetre felajánlotta neki az állást. Ennek előfeltételeként Heydrich belépett a náci pártba. Addig gyakorlatilag semmit sem tudott a mozgalomról, annak ellenére, hogy nacionalista és antiszemita nézeteket szívott magába a családjától, tengerészkadét társaitól és jövendőbeli feleségétől. Most azonban mélyebben is beleásta magát a náci ideológiába. Hamarosan magáévá tette a párt alapvető eszméit, és egyre inkább osztotta Himmler szélsőséges nézeteit. A következő évek sikerének egyik fő eleme az SS-főnök iránti feltétlen lojalitása volt: Himmler tudta, hogy teljes mértékben számíthat rá, és Heydrichet gyakorlatilag a helyetteseként kezelte. Az SS-vezér bátorítására az SD, amelyet eredetileg egyfajta belső pártrendőrségnek szántak, hamarosan mindenféle hírszerzési információt gyűjtött. Heydrich olvasottsága kifizetődött.[12]

Heydrich, akit 1933 elején Himmler a bajor politikai rendőrség vezetőjévé nevezett ki, elkezdte összeterelni a nácik ellenségeit, és az újonnan megnyitott dachaui koncentrációs táborba szállíttatta őket, ahol megverték, terrorizálták és egyes esetekben megölték őket. 1934 áprilisában Heydrichet kinevezték a Gestapo élére, amely felett Himmler nemrég szerezte meg az irányítást. Ekkor még csak harmincéves volt. Ő szolgáltatott terhelő anyagot Ernst Röhmről és a rohamosztagos szervezetről, hogy igazolja Hitler gyilkos tisztogatását a „hosszú kések éjszakájá"-n, bár vitatott, hogy ez az információ mennyire volt meghatározó abban, hogy a náci vezető cselekvésre szánta el magát.[13] Ahogy nőtt az SS hatalma, úgy nőtt Heydrich pozíciójának jelentősége. Amikor Himmler 1939-ben

végül egyesítette az összes rendőri szervet a Birodalmi Biztonsági Főhivatalon belül, beleértve az SD-t is, Heydrichet nevezte ki az új intézmény vezetésére. Heydrich rendőri munkához való hozzáállását az jellemezte a leginkább, hogy még a náci hatalomátvétel és a hatalom megszilárdulása után is úgy vélte, hogy a Birodalmat továbbra is a megsemmisítésére törekvő ellenségek sokasága veszi körül. A Biztonsági Rendőrségnek azt írta 1937-ben, hogy „meg kell vizsgálnia, és aztán leküzdenie minden ellenséges elemet annak érdekében, hogy azok eleve ne válhassanak romboló és korrodáló hatásúvá". Véleménye szerint a rendőrségnek „keménynek kell lennie, mint a gránit" e feladat végrehajtása során; a jogi és erkölcsi megfontolásokat figyelmen kívül kell hagyni: az „árja" faj érdekeinek védelme nem tűr kompromisszumot. A rendfenntartás legalább annyira megelőző, mint inkább reagáló jellegű volt. A Harmadik Birodalom állandó hadiállapotban állt feltételezett belső ellenségei ellen, és állandó szükségállapotban létezett.[14]

1935-ig Heydrich és vele együtt a Biztonsági Rendőrség (Sicherheitspolizei) a szociáldemokrácia és a kommunizmus elleni küzdelemre összpontosított Németországon belül, és viszonylag kevés figyelmet fordított a zsidókra. A náci antiszemitizmus abban az évben bekövetkezett elmélyülésével, valamint Hitler és Himmler hatására azonban Heydrich egyre inkább a zsidókban látta a Harmadik Birodalommal szembenállók mögötti erőt. Egy sor új intézkedést vezetett be a németországi zsidók ellen, és Hermann Göring támogatásával egyre aktívabban próbálta őket kivándorlásra kényszeríteni azzal, hogy szűkítette létük gazdasági alapjait. Ezenkívül Heydrich Goebbelsszel és Himmlerrel közösen üldözési kampányt indított a katolikus egyház ellen az 1930-as évek közepén. Papok százainak állítólagos pedofília miatt történő felelősségre vonásához talált ki bizonyítékokat, hogy megpróbálja lejáratni a papságot, mint a Németországban megmaradt szinte egyetlen olyan intézmény képviselőit, amely nem a Führernek tartozott hűséggel. 1938. november 9–10-e éjjelén Heydrich gondoskodott arról, hogy a rendőrség ne avatkozzon be a Hitler és Goebbels által kitervelt, a németországi zsidók ellen elkövetett erőszakos cselekmények során, amelyek a népnyelvben „kristályéjszaka"-ként váltak ismertté, a másnap reggel a megrongált zsidó tulajdonú üzletek előtt, az utcán heverő összetört ablakszilánkok alapján. Heydrich, akit megdöbbentett annak az éjszakának a kaotikus erőszakossága, a pogromot követően azt javasolta, hogy egy szisztematikus, illegális programot kellene indítani, hogy biztosítsák a zsidók kivándorlását

a birodalomból. Ezen akciók révén Heydrich a hamarosan tömeggyilkosságok egyre növekvő hálózatává váló akciók központi alakjává vált. Lengyelország 1939. szeptemberi náci lerohanása előtt az ő biztonsági szolgálata állította össze a listát a 61 000 letartóztatandó vagy kivégzendő lengyelről, a kommunistáktól a vezető egyházi személyekig. És létrehozta az SS bevetési csoportokat *(Einsatzgruppen)*, az egyenként 500 fős páncélozott egységeket, amelyek 1939 szeptemberében követték a német fegyveres erőket Lengyelországba.[15]

A háború kitörésekor Heydrich levelet írt a feleségének, Linának, amelyet halála esetén kellett felbontania, és amelyben azt kérte tőle, hogy „gyermekeinket a Führer és Németország szilárd hívévé neveld, legyenek hűek a náci mozgalom eszméihez", és gondoskodjon arról, hogy „szigorúan tartsák be az SS örök törvényeit, legyenek kemények önmagukkal szemben, kedvesek és nagylelkűek saját népünkkel és Németországgal szemben, és könyörtelenek a Birodalom minden belső és külső ellenségével szemben". Ha újra férjhez menne, Lina válasszon egy „igazi férfit, olyat, amilyen én is szeretnék lenni". Heydrich gyors felemelkedése és az ezzel járó jutalmak révén a házaspár már a Harmadik Birodalom elitjéhez tartozott: volt egy háromemeletes házuk Berlin Schlachtensee nevű külvárosában, egy újonnan épült nyaralójuk a Balti-tengeren, Fehmarn szigetén és egy vadászházuk Brandenburgban, a stolpshofi kisebb koncentrációs tábor közelében, ahonnan foglyokat szállítottak a felújítások és a fejlesztések elvégzéséhez.[16] A társasági életben a vezető nácikkal érintkeztek, bár Lena nem jött ki jól Margarete Himmlerrel, és soha nem tartoztak Hitler belső köréhez. Wilhelm Canaris admirális volt a szomszédjuk, aki már a haditengerészetnél töltött évei óta baráti kapcsolatot ápolt Heydrichhel, és most a német katonai hírszerzés vezetője volt. A felesége, Erika egy vonósnégyesben játszott Heydrichhel. A színfalak mögött azonban nem volt minden olyan harmonikus, mint amilyennek látszott: Heydrich a pletykák szerint több viszonyt is folytatott, Linát pedig többek között Heydrich egyik hírszerzőtisztjével, Walter Schellenberggel is hírbe hozták. Mégis, a kívülállók, köztük Hitler számára Heydrichék az ideális náci házaspárt testesítették meg.[17]

Miközben a német erők a háború első hónapjaiban egyre nagyobb lengyel területeket vontak az uralmuk alá, Heydrich bevetési csoportjai a lengyel szakemberek és értelmiségiek letartóztatásával és kivégzésével foglalatoskodtak. „A nemességet, a katolikus papságot és a zsidókat – jelentette ki nyíltan, követve a Hitler által közvetlenül a háború kitörése előtt meghirdetett politikát – el kell pusztítani." Az év végéig több mint 40 000 lengyelt végeztek ki a különítményesek és a német nemzetiségi milíciák. A súrlódások a hadsereg helyi parancsnokaival, akik közül néhányan megdöbbentek a gyilkosságoktól, vagy megijedtek az SS behatolásától egy olyan területre, amelyet ők katonai hatáskörnek éreztek, végül feloldódtak, amikor Hitler és Himmler megkezdték a kíméletlen etnikai tisztogatás és kitelepítés politikáját. 1941. június 22-től, a Szovjetunió lerohanásával (Barbarossa hadművelet) mindez egy sokkal nagyobb fronton folytatódott. Ezúttal Heydrich négy bevetési csoportot szervezett, amelyeket végül a Balkánon működő továbbiakkal egészítettek ki. Hitler parancsát követve kiadta az utasítást, hogy ahol kommunista tisztviselőt találnak, lőjék le. Minden, a kommunista párt vagy az állam szolgálatában álló zsidót „likvidálni" kellett. A leírás szándékosan homályos volt: a gyakorlatban ez minden felnőtt zsidó férfira vonatkozott. Heydrich Himmlerrel együtt ellenőrző körutakat tett, ahogy a keleti front haladt előre, és többször sürgette a munkacsoportok parancsnokait, hogy terjesszék ki gyilkos műveleteiket. Az egyik parancsnok, Arthur Nebe kénytelen volt bocsánatot kérni azért, mert a B munkacsoportja „csak kilencvenhat zsidót likvidált" a műveletek első napjaiban. Biztosította Heydrichet, hogy kiadta a parancsot, „hogy ezt erőteljesen fokozni kell".[18]

Úgy tűnik, Heydrichet nem a zsidók iránti megszállott gyűlölet vezérelte, ellentétben például Alfred Rosenberggel, Julius Streicherrel vagy magával Hitlerrel; és az is valószínűsíthető, hogy nem a zsidókat hibáztatta a korábbi életében elszenvedett kudarcokért. Nem egy elképzelt zsidó világ-összeesküvésben látta Németország megpróbáltatásainak okát. A tettek emberének tartotta magát, olyasvalakinek, aki véghez viszi a dolgokat, nem pedig intellektuális vagy mélyen gondolkodó embernek. A háború alatt, a történelem legnagyobb tömeggyilkossági programjának igazgatójaként végzett mindennapi munkájából kiszakadva arra is talált időt, hogy vívóversenyeken vegyen részt, és vadászpilótaként bevetéseket teljesítsen, mind az angliai csatában, amikor a harctértől távol járőrözött, mind a keleti fronton, ahol csataközelben volt, és a visszavonuló Vörös Hadsereg csapatait üldözte a Dnyeszter folyón át. 1941. július 20-án azonban a gépét eltalálták a szovjet földi állásokból érkező lövedékek, és kénytelen volt kényszerleszállást végrehajtani az ellenséges vonalak mögött. Végül egy német gyalogosjárőr talált rá, amelynek a parancsnoka jelentette, hogy az ismeretlen pilóta fizikailag sértetlen,

de nyilvánvalóan fejsérülést szenvedett, mivel azt állította, hogy a Birodalmi Biztonsági Főhivatal igazgatója!

Heydrich személy szerint nem volt korrupt abban az értelemben, hogy nem kívánt minden adandó alkalommal meggazdagodni, bár nem voltak gátlásai, ha hasznot akart húzni a pozíciójából. Ami egész pályafutása során hajtotta, az a könyörtelen és megalkuvás nélküli győzelemre való törekvés volt, a náci ideológia minél teljesebb körű megvalósításának égető vágya.[19] 1941. július 31-én Hermann Göring, a névlegesen felelős hatóság, írásos felhatalmazást adott Heydrichnek, hogy készítse elő „a zsidókérdés totális megoldását az európai német befolyási övezetben", és biztosítsa az összes többi olyan intézmény együttműködését, amelynek a befolyási területe érintett.[20] A következő hónapokban Himmler és Heydrich vezényletével fokozódtak és bővültek az SS által vezetett gyilkossági műveletek Kelet-Európában. Himmlerhez hasonlóan Heydrich is tisztában volt azzal, hogy akcióik súlyosan sértettek minden hagyományos erkölcsi normát, és a világ többi része bűnözőnek fogja tartani őket. De úgy tekintett önmagára mint történelmileg szükségszerű eszközre, megkeményítette magát, és másoknak is gyakran mondta, hogy legyenek kemények és hajthatatlanok. 1941. november 29-én Heydrich összehívta a hírhedt wannseei konferenciát, amelyet aztán december 9-ről elhalasztottak az USA közelgő hadüzenete miatt. Végül 1942. január 20-án az ő elnökletével tartották meg. A különböző német minisztériumok képviselőit hívták össze azzal a céllal, hogy biztosítsák az együttműködésüket a történelem legnagyobb és legborzalmasabb népirtásának végrehajtásában. A birtokukban volt egy lista azokról a zsidókról, akik Európa-szerte éltek, beleértve azokat az országokat is, amelyek nem, vagy még nem voltak német ellenőrzés alatt. Heydrich világossá tette a konferencia résztvevői számára, hogy a gyakorlati nehézségek és az esetleges késedelmek ellenére a végeredmény a zsidó lakosság kiirtása lesz az egész kontinensen.[21]

A wannseei konferencia egyértelműsíti Heydrich általános felelősségét az „európai zsidókérdés végső megoldásának" végrehajtásában. Közben, ráadásul, 1941 szeptemberében jelentős új feladatokat kapott. Korábban a müncheni egyezmény és Csehszlovákia végleges megszállása a „Cseh- és Morvaországi Birodalmi Protektorátus" létrehozásához vezetett az ország megmaradt részén. A megszálló hatalom Konstantin von Neurath, a Hitler 1933-as konzervatív koalíciós partnereitől megörökölt korábbi külügyminiszter irányítása alatt a cseh ipar termékeinek a Birodalom számára történő biztosítására összpontosított. A növekvő

ellenállás azonban, beleértve a szabotázsakciókat és a cseh munkások „lassító" kampányait, kezdte aláásni ezt a politikát. Ezzel egyidejűleg Hitler úgy döntött, hogy le kell állítani a zsidók kivándorlását Németországból és a Protektorátusból, és inkább keletre kell deportálni őket. E folyamatok elsimítása érdekében, Martin Bormann bátorítására és Heydrichnek a Protektorátus romló biztonsági helyzetéről szóló jelentései alapján, Hitler határozatlan idejű „betegszabadság"-ra küldte Neurathot. Szüksége volt valakire, akiben bízhatott, hogy a megszállt területen a legkeményebb intézkedéseket vezeti be. Választása Heydrichre esett. Ennek megfelelően Heydrich a következő hónapokban, immár Prágában, bevezette a féktelen terror rendszerét, letartóztatások és kivégzések ezreivel. Ezt azonban a cseh lőszeripari munkások élelmiszer- és dohányadagjainak a növelésével párosította, valamint olyan kiváltságokkal, mint a futballmérkőzésekre, koncertekre és sporteseményekre szóló ingyenjegyek, és azzal érvelt, hogy „nincs értelme annak, hogy a cseheket agyonverjem, és minden igyekezetet és rendőri erőt latba vetve munkára kényszerítsem őket, ha nincs meg a munkához szükséges fizikai erejük".[22]

Heydrich számára Csehország és Morvaország „pacifikálása" csak az első lépés volt az egész terület „németesítésének" történelmi folyamatában. „Ezt a területet – jelentette ki első hivatalos prágai beszédében, 1941. október 2-án – egyszer s mindenkorra németek fogják benépesíteni", hogy a „németség bástyájá"-t képezze a keletiekkel szemben. A lakosokat faji szűrésnek készültek alávetni, hogy kiderüljön, van-e mód arra, hogy „ezt a cseh szemetet németekké változtassák". Az 1941 júliusában kidolgozott és a következő évben hivatalos politikaként elfogadott, „Keletre vonatkozó általános terv" szerint azokat, akiket nem lehet majd németesíteni, 30–45 millió más „szláv"-val együtt kiirtják. Heydrich úgy vélte, hogy a csehek „negyven–hatvan százaléka" „németesíthető", a többit deportálják és végül megsemmisítik. Elkezdődött a faji tesztek ambiciózus programja, miközben Heydrich megkezdte a cseh kulturális intézmények bezárását és az oktatási rendszer elcsökevényesítését a kétkezi munkásokból álló népesség számára szükséges legalapvetőbb szintre. Ezzel a politikával párhuzamosan Heydrich német kulturális intézményeket épített ki, Prágában „kulturális hetet" rendezett, „a német hatalom ünnepi megnyilvánulását".[23] Ugyanakkor világossá tette, hogy halálos ítéletet hozott „az európai zsidók összessége" ellen, és megkezdte a cseh zsidók deportálását, mert nézete szerint őket terhelte a történelmi felelőssé a cseh nacionalizmus felemelkedéséért és fennmaradásáért. A Birodalmi

Biztonsági Főhivatal igazgatójaként úgy vélte, hogy lassan haladt a népirtás, különösen Franciaországban, ahol a német katonai hatóságok szerinte ímmel-ámmal végezték a munkájukat. Hogy aktivizálja őket, megszervezte, hogy 1941. október 2–3-a éjszakáján néhány embere lebombázott hét párizsi zsinagógát, hogy – ahogy ő fogalmazott – demonstrálja, hogy „a zsidók már nincsenek biztonságban európai főhadiszállásukon sem".[24]

A londoni száműzetésben levő csehszlovák kormány 1941 szeptemberében megrémült attól, ahogy Heydrichnek sikerült levernie a cseh ellenállást és megnyernie a cseh munkások tömegeit, akik némán tolerálták a politikáját. A brit Special Operations Executive (Különleges Műveleti Egység, SOE) segítségével tehát kiképeztek két ügynököt azzal a céllal, hogy meggyilkolják Heydrichet, akiről a SOE úgy vélte, Hitler után „valószínűleg a második legveszélyesebb ember a német megszállás alatt álló Európában". Heydrich halálát egyfajta propagandapuccsnak tervezték mind az emigráns kormány, mind a SOE számára, ami a németek részéről erőszakos megtorlást váltana ki, és elidegenítené a cseh népet a megszálló erőktől. 1942. május 27-én Prága közelében a merénylők lecsaptak Heydrichre, aki egy nyitott tetejű autóban éppen munkába tartott. Az egyik merénylő bombát dobott az autóba, ezzel halálosan megsebesítette a célszemélyt, aki június 4-én a kórházban belehalt a sérüléseibe. A megdöbbent berlini náci vezetés díszes temetést rendezett neki, beszédeikben egekig magasztalták mint az ideális nácit, a „legjobb faji tulajdonságokkal rendelkező", „nemes", „tisztességes", „az alantasok által rettegett, a zsidók és más bűnözők által gyűlölt és rágalmazott" embert.

Hitler a magánbeszélgetésekben azzal fenyegetőzött, hogy több millió csehet fog deportálni, végül azonban elvetette ezt az ötletet. Ehelyett úgy döntött, hogy megsemmisít egy Lidice nevű falut, amelyet homályos bizonyítékok alapján azzal gyanúsított, hogy segített a merénylőknek. A falu 199 férfi lakosát és a legtöbb gyermeket agyonlőtték, a nőket pedig a ravensbrücki koncentrációs táborba küldték. Az atrocitás világszerte felháborodást keltett, és távoli országokban (például Peruban) lévő városok is átnevezték magukat Lidicének. A bűntény mindenekelőtt Heydrich nevét tette világszerte hírhedtté. Londonban a brit kormány semmisnek tekintette a müncheni egyezményt (amely egyébként már régen érvényét vesztette), és ígéretet tett arra, hogy támogatja Csehszlovákia háború utáni újjáalakítását és kétmillió német nemzetiségű lakos kitelepítését. (A kitelepítés 1944-ben valóban megkezdődött, amikor a német hadsereg visszavonulásra kényszerült a szovjet előrenyomulással szemben).

Eközben Prágában egy hatalmas rendőrségi akció keretében rábukkantak a merénylőkre, akik egy végső tűzpárbajban életüket vesztették.[25]

A berlini náci vezetők Heydrich haláláért természetesen „a zsidók"-at okolták, noha erre a paranoid téveszmére semmilyen bizonyítékuk nem volt. Ezt követően felgyorsították Európa zsidó lakosságának tömeges meggyilkolását. A Belżec, Sobibór és Treblinka már épülő haláltáboraiban gázosítással végrehajtott megsemmisítési programot Heydrich után *Aktion Reinhard*nak nevezték el, és a következő hónapokban kétmillió zsidót gyilkoltak meg, főként a lengyelországi „főkormányzóság" területéről. A Nagynémet Birodalom, ahogyan akkoriban már nevezték, katonai pozíciójának 1942-ben kezdődő romlása azonban megvalósíthatatlanná tette Heydrich németesítési terveit. Utódai – Kurt Daluege, a náci rendőrség egyik vezetője, majd Wilhelm Frick, korábbi birodalmi belügyminiszter – kénytelenek voltak közvetlenebb célokra összpontosítani, mindenekelőtt a cseh ipar mozgósítására a német hadigazdaság egyre kétségbeesettebb szükségleteinek kielégítésére. Németországban a Birodalmi Biztonsági Főhivatalt, egy Himmler vezette rövid időszak után, Ernst Kaltenbrunner osztrák SS-tiszt vette át, aki nem tudta megakadályozni a Hitler ellen 1944. július 20-án elkövetett bombamerényletet. Csehországot és Morvaországot, Heydrich németesítés szempontjából kiszemelt két fő célpontját, nem sokkal a háború vége előtt sikerült felszabadítani, az SS által elkövetett atrocitások és a partizán- és ellenállási egységek széles körű válaszlépései és az általuk szervezett felkelések közepette.[26]

Heydrich felesége és gyermekei még 1942 elején Prágába költöztek, hogy vele lehessenek, és nem sokkal később egy óriási, harmincszobás és hét hektárnyi kerttel körbevett, fővároson kívüli kúriába költöztek. A birtokot Ferdinand Bloch-Bauer zsidó iparmágnástól és műgyűjtőtől kobozták el, aki Svájcba menekült, ahol nem sokkal a háború vége után szegényen halt meg. Heydrichék egy úszómedencét építtettek a területen, amelyen a theresienstadti koncentrációs tábor foglyai dolgoztak.[27] Heydrich 1942 júniusi halálát követően Hitler a birtokot örökre özvegyének és leszármazottaiknak adományozta. A birtokon továbbra is mintegy harminc zsidó kényszermunkás dolgozott, akiket Lina megveretett, ha nem dolgoztak elég keményen. Őket 1944 januárjában megsemmisítő táborokba szállították, a helyükre pedig tizenöt nőt vittek a ravensbrücki koncentrációs táborból, akik Jehova Tanúi voltak, és fajilag elfogadhatóbbnak bizonyultak Lina számára. A háború végén a család – a legidősebb fiú nélkül, aki egy autóbalesetben életét vesztette – a cseh lakosság fenyegető

bosszúja elől a Fehmarnon lévő házukba menekült, ahol Lina meglehetős kényelemben élt, különösen miután sikeresen kicsikarta a szövetségi német kormánytól a tábornokok özvegyének járó nyugdíjat. Tagadta, hogy Reinhardnak valaha is köze lett volna a holokauszthóz, és emlékirataiban hazafinak ábrázolta férjét, aki megállíthatatlan és rosszindulatú történelmi erők áldozatává vált. Linát több ízben is megpróbálták bíróság elé állítani a csehországi birtokán dolgozó rabszolgamunkásokkal szembeni rossz bánásmód miatt, ezek a kísérletek azonban mindannyiszor kudarcba fulladtak.[28]

Végül, ahogyan Shlomo Aronson, a Heydrichről szóló első komoly tanulmány szerzője megállapította, egyértelmű, „hogy Heydrich helyzete, bár fontos volt, semmiképpen sem felelt meg a háború utáni szakirodalomban elterjedt megítélésnek".[29] Az SS-be véletleneknek köszönhetően került be, ott azonban megtalálta azt a kihívást, amelyre a haditengerészetből való elbocsátása óta vágyott. Az ottani pályafutása kezdetétől fogva „gazdájának hűséges és odaadó szolgája" volt. Valójában mindent Himmlernek köszönhetett:

> „Bármennyire is egybevág Heydrich ambícióival minden olyan posztumusz kísérlet, amely őt »a halál szőke istene«-ként vagy »Himmler agya«-ként próbálja jellemezni, mégsem felel meg az igazságnak, ami sokkal egyszerűbb volt: a szőke kolosszus élete végéig hálával kötődött a csíptetős szemüveget viselő Heinrich Himmlerhez, akinek a külseje korántsem volt olyan északi vagy Siegfried-szerű, mint az övé."[30]

Heydrich hatalom- és elismerésvágya végül odavezetett, hogy milliók halálát rendelte el, de ezt is a felettesei által elrendelt politika keretein belül végezte.

14.
A bürokrata: Adolf Eichmann

Adolf Eichmann pere 1961. április 11-től 1961. december 15-ig, a tárgyalás kezdetétől a végéig lekötötte a nézők figyelmét szerte a világon. A jeruzsálemi tárgyalóteremből közvetítette a rádió és a televízió, újságírók hada számolt be róla, a napilapok és a folyóiratok hosszasan tárgyalták. Bemutatták a holokauszt mintegy 112 túlélő áldozatának megható és megrázó vallomását, olyan férfiakét és nőkét, akik megjárták a gettókat és a táborokat, megtapasztalták a szinte minden képzeletet felülmúló szadizmust és brutalitást, és olyan mértékű tömeggyilkosság szemtanúi voltak, amely szinte felfoghatatlan. Az Eichmann-per volt talán az első alkalom, amikor az egész világ elé tárult a holokauszt teljes borzalma és mértéke. A vádlott arról vált hírhedtté, hogy mindenkinél jobb szervezőnek és végrehajtónak bizonyult a gyilkosságok terén. Pedig a háború végén Adolf Eichmannt még alig ismerte a nagyközönség. Amikor az egyik bíró, Francis Biddle észrevette a nevét a háború után nem sokkal a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék által kiadott ítélet tervezetén, a következő szavakat firkálta mellé: „Ő meg ki volt?"[1] Eichmann csak mellékesen szerepelt a náci rezsim vagy a holokauszt korai történetében,[2] és korántsem volt olyan hírhedt, mint Himmler vagy Heydrich. Neve számos dokumentumban felbukkant, de mindig a háttérben, soha nem a nyilvánosság fényében. Még a tárgyalásán is mindenekelőtt bürokrataként, közlekedési és emigrációs ügyintézőként mutatkozott be, olyan emberként, aki soha nem adott le dühében egy lövést sem, és soha nem ölt meg senkit saját kezűleg. „Semmi közöm nem volt a zsidók megöléséhez – mondta a vallatójának Jeruzsálemben. – Soha nem öltem meg egy zsidót sem. És soha senkit nem utasítottam arra, hogy megöljön egy zsidót."[3] Az ügyészség újfajta gyilkosnak állította be, „olyannak, aki egy íróasztal mögött gyakorolta véres mesterségét".[4] De ez nem elégítette ki a médiát. A korai újságírói életrajzok, amelyeket még a tárgyalás megkezdése előtt

sietve adtak ki, a nácikról akkoriban készült más tanulmányokhoz hasonlóan pszichológiailag sérült, szexuálisan perverz, erőszakos és züllött személynek állították be. De nem voltak elég meggyőzőek.[5] Nem volt kellően hihető a vádló ügyész állítása sem, miszerint Eichmann „sátáni személyiség"-gel rendelkezett.[6]

A tárgyaláson, amikor a vádlottak padjaként szolgáló golyóálló üvegdobozban ült, Eichmann nem keltette azt a benyomást, mintha szörnyeteg, szadista vagy gengszter volna. A főügyészt a tárgyaláson meglepte a megjelenése: „Majdnem úgy éreztem, mintha agyarakat és karmokat keresnék rajta. Mert külsőleg semmi sem utalt a természetére." A tárgyalás egyik megfigyelője szerint úgy nézett ki, mint „mindenki közvetlen szomszédja... A legnagyobb meglepetés az volt, hogy mennyire hétköznapi ember". Telford Taylor, aki sok évvel korábban a nürnbergi háborús bűnösök perének vezető ügyésze volt, amikor 1961-ben meglátta Eichmannt a tárgyalóteremben, úgy gondolta, hogy úgy néz ki, mint egy „rövidlátó középkorú hivatalnok". A riporter Martha Gellhorn feljegyezte, hogy a vádlottak padján Eichmann szenvtelenül ült, látszólag nem figyelt a tanúvallomásokra, amelyeket kénytelen volt meghallgatni, és csak akkor kelt életre, „amikor a dokumentumokat bizonyítékként benyújtják, amikor az asztalán lévő mappák halmát mozgathatja, válogathat, kereshet egy papírt, jegyzetelhet... a szervezet embere a maga választotta feladattal".[7] Ahogy a német-zsidó filozófus, Hannah Arendt, aki a *New Yorker* tudósítójaként részt vett a tárgyaláson, megjegyezte: „Eichmann-nal éppen az volt a baj, hogy oly sokan olyanok voltak, mint ő, és hogy sokan sem perverzek, sem szadisták nem voltak, hogy szörnyen és ijesztően normálisak voltak, és még mindig azok."[8]

Ami Arendtnek mindenekelőtt feltűnt, az Eichmann látszólagos hétköznapisága volt, ahogy a vádlottak padján ült. Ezt a perről szóló cikkeinek alcímében foglalta össze, amikor azokat könyvvé gyűjtötték össze: *Tudósítás a gonosz banalitásáról*. De ezt a kifejezést széles körben, néha szándékosan félreértették. A „gonosz banalitása" alatt nem azt értette, hogy Eichmann egyszerű bürokrata volt, egy lelkiismeretlen tollforgató, aki csak parancsokat teljesített. Arendt számára ő tipikusan olyan ember volt, mint – ahogyan *A totalitarizmus gyökerei* című nagy tanulmányában érvelt – a hitleri vagy sztálini rendszerek végrehajtói: másodrendű elmék, akikből hiányzott az önálló vagy kreatív gondolkodás képessége, emberek, akik megkérdőjelezhetetlenül végrehajtották még a legradikálisabban gonosz parancsokat is. De elutasította Eichmann önvédelemből tett

állítását, miszerint „gondolkodás nélkül engedelmeskedtem a parancsoknak, csak azt tettem, amit mondtak. Ebben találtam meg – hogy is mondjam? – a kiteljesedésemet. Nem számított, hogy milyen parancsok voltak".[9] Távolról sem volt arctalan, ideológiailag semleges bürokrata, mert mélyen gyökerező antiszemitizmus jellemezte. Túlzó ambíciókkal rendelkező ember volt, aki nemcsak hatalomra, hanem hírnévre is vágyott. Arendt megfigyelte, hogy „kénytelen volt nagyot mondani", és valójában „a hencegés okozta Eichmann vesztét". Mivel nem volt sem különösebben intelligens, sem magasan képzett ember, magáévá tette annak a gonosz rendszernek az ideológiáját és viselkedésmódját, amelyben kitűnni akart. Nem utolsósorban azért csodálta a Harmadik Birodalmat, mert az lehetővé tette, hogy az olyan szerény háttérrel rendelkező emberek, mint ő – vagy Hitler – a csúcsra jussanak. Senki sem kényszerítette, hogy azt tegye, amit tett. Bármikor kiléphetett volna, minden cselekedete önkéntes volt. Bűnei egy rendszer, sőt egy nemzet bűnei voltak, ahogy a börtönben őt vizsgáló pszichológusok megállapították. Eichmann személy szerint nem volt pszichopata vagy szociopata, bár, mint Arendt rámutatott, minden bizonnyal gyakran hazudott és csalt. Ez volt a „gonosz banalitása".

Arendt könyve azonnal hírhedtté vált, mert Eichmannt megfosztotta az egyetemes romlottság páncéljától, amellyel a korábbi írók felvértezték. Arendt ítélete az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvében teljesen független és kíméletlen volt. Újra és újra olyan kérdéseket vetett fel, amelyek provokáltak és felkavartak. Nagyon kritikusan viszonyult Izraelhez, mindenekelőtt amiatt, hogy a vallás beférkőzött az alkotmányba. Kijelentette, hogy az a tény, hogy Eichmannt 1960 májusában Buenos Airesben elrabolta az izraeli titkosszolgálat által küldött emberrabló osztag, törvénytelen volt, ahogyan az is, hogy Eichmannt Argentínából Izraelbe szállították. Megjegyezte, hogy a per kirakatper volt, Eichmann bűntettei emberiesség elleni bűncselekmények voltak, ezért egy nemzetközi bíróságnak, és nem az izraeli igazságszolgáltatásnak kellett volna foglalkoznia az üggyel. Arendt függetlensége volt tudósításainak egyik leglenyűgözőbb jellemzője. Úgy írt, mint egy független filozófiai kutató, nem pedig, mint egy adott csoport vagy politikai irányzat, és a legkevésbé, mint egy faj, vallás vagy nemzet képviselője. Különösen az váltott ki felháborodást, hogy elítélte a nácik által kinevezett emberekből álló zsidó tanácsokat, amelyek a kelet-közép-európai zsidóságot összezsúfoló – majd onnan a megsemmisítő táborokba átirányító – gettók igazgatására voltak hivatottak. Az Eichmann-nal kapcsolatos nézetei is hatalmas vitákat váltottak ki.

Az Eichmann-életrajz, amelyet a brit-zsidó történész, David Cesarani 2004-ben publikált, rámutat arra, hogy több mint 200 könyvet és cikket írtak Arendt beszámolójára reagálva. Szerinte valójában „ekkor születtek az első »holokausztanulmányok«, a per előre nem látott, mintegy mellékes örökségeként".[10] Cesarani azonban Arendttel szemben is rendkívül kritikus volt, és az írónő könyvével szembeni számos kifogása, bármennyire meggyőző volt is, vagy nem a lényegre koncentrált, vagy „a gonosz banalitásá"-ról alkotott koncepció félreértelmezésén vagy félreértésén alapult. Az, hogy Arendt cionistaellenes volt-e, vagy sem, megvetette-e a kelet-európai zsidókat, vagy helytelenítette-e, hogy a zsidó tanácsok segítették a németeket (amiben nem sok választásuk volt), nem volt befolyással arra, hogy miként magyarázta Eichmann náci „íróasztali gyilkos" karrierjét. Cesarani megjegyezte, hogy bizonyára igaza volt Arendtnek, amikor azt állította, hogy „a felborult totalitárius univerzumban a helyes helytelen lett, és a normális esetben törvénytelen cselekedeteket helyesnek tartották". Nem értett vele egyet azonban abban, hogy úgy látta, Arendt azzal próbált érvelni, hogy Eichmann egyfajta átlagember volt, és bárki ugyanezt tette volna egy hasonlóan totalitárius helyzetben. Ez a fajta érvelés hosszú utóéletet élt, amely Christopher Browning amerikai történész tézisében csúcsosodott ki, mely szerint azok a rendőrosztagok, amelyeket nácik az SS mellett a zsidó férfiak, nők és gyermekek ezreinek lemészárlásához használtak a háború alatt Kelet-Európában, „hétköznapi emberek"-ből álltak.[11]

Cesarani életrajzának utolsó fejezetét nagyrészt a Stanley Milgram amerikai pszichológus által az 1960-as években végzett engedelmességi kísérletek cáfolatának szentelte, amelyek Browning beszámolójának elméleti alapját képezték. Browning szerint a 101. tartalékos rendőrzászlóalj emberei úgy viselkedtek, ahogyan bármelyik férfi tette volna hasonló körülmények között – ahogyan a Milgram-kísérletben részt vevő diákok is tették, amikor professzoruk utasítására áramütést adtak az alanyoknak (valójában színészeknek, akik fájdalmat szimuláltak). Milgram kísérlete több szempontból is erősen elhibázott volt. Cesarani inkább Browning kritikusának, Daniel Jonah Goldhagen amerikai történésznek az ellenérvét részesítette előnyben, aki szerint a rendőröket zsigeri antiszemitizmus vezérelte, amely a XIX. századi kialakulásától kezdve beépült a német identitástudatba. Cesarani érvelése szerint ugyanis annak ellenére, hogy a hivatásos történészek túlnyomó többsége ellenségesen viszonyult a tézishez, végül Goldhagen volt az, aki megnyerte a vitát, és a XX.

század vége óta a tudományos közvélemény inkább a német helyzet sajátosságait hangsúlyozó értelmezések mögött sorakozott fel.[12]

Időközben a vita tovább folytatódott. További kutatások rámutattak, hogy a rendőrségi tartalékosok nem voltak sem „hétköznapi emberek", sem „hétköznapi németek". Először is önkéntesek voltak, nem pedig sorkatonák; ideológiai kritériumok alapján gondosan kiválasztották őket, beleértve az SS-ben való szolgálatra való alkalmasságot is, amelynek a jelentkezők mindössze körülbelül egynegyede felelt meg. Kiképzésük nagy adag náci ideológiát és antiszemita indoktrinációt tartalmazott. Mindemellett a legkevésbé sem voltak a munkásosztály tipikus tagjainak tekinthetők, mert többnyire a kispolgárok közül kerültek ki, egy-egy kisvállalkozást működtettek, amelyet a távollétükben a feleségük és a családjuk irányított. Egy olyan rendőrség tagjaiként, amely valójában az SS része volt, és amely az 1930-as évek közepe óta erősen átitatódott a náci ideológiával, nem okozott számukra nehézséget a népirtó parancsok végrehajtása.[13] Ugyanakkor Michael Wildt és Ulrich Herbert beazonosították a „feltétel nélküli megadás nemzedékét", amelyhez azok a férfiak tartoztak, akik eltökélten törekedtek a náci ideológia hatékony végrehajtására, egészen a népirtásig, és ezek a férfiak, akik számára a kegyetlenség és a keménység játszotta a központi szerepet az életükben, visszavezetnek bennünket Arendt központi téziséhez, a „gonosz banalitásá"-ról szóló, helyesen értelmezett koncepcióhoz.

Hogyan illeszkedett tehát Adolf Eichmann elkötelezettsége ebbe a vitába? Eichmann a Rajna-vidéki Solingen iparvárosban született 1906. március 19-én, és egy hívő protestáns családban nevelkedett, amelynek feje, Adolf Karl Eichmann egy villamosipari vállalat vezetője volt. A jól szituált, kényelmes életet élő, középosztálybeli és gyorsan gyarapodó család – amely végül hat fiúból és egy lányból állt – 1913-ban az ausztriai Linzbe költözött. Bár a fiatal Adolf Eichmann édesanyja 1916-ban meghalt, az apja hamarosan újraházasodott és elvett egy másik hívő protestáns nőt. Semmi sem utal arra, hogy a fiatal Adolf rossz viszonyban lett volna a szüleivel, vagy hogy magányos vagy népszerűtlen lett volna az iskolában, ahol a barátai között akadtak zsidó fiúk és keresztények egyaránt. Más középosztálybeli fiúkhoz hasonlóan ő is tanult hangszeren játszani (hegedült), vívott, és csatlakozott a híres Wandervogel ifjúsági mozgalomhoz, amelynek a középpontjában a túrázás és a természettel való közelség állt. Eichmann, a jelek szerint, nem volt tehetséges a tudományok szempontjából, szorgalmas sem volt, így nem teljesített jól az iskolában.

Emiatt az apja kiemelte az oktatási rendszerből, és több helyre is beadta tanoncnak, többek között szénbányásznak és villamossági boltba eladónak. Tizenkilenc évesen jól fizető állást kapott a Vacuum Oil Companynál, a Standard Oilhoz szorosan kapcsolódó amerikai cégnél, amely az alapítói által 1866-ban felfedezett kenőolajra specializálódott. Eichmann ezt az állást édesanyja családi kapcsolatainak és a cég két vezető beosztású alkalmazottjának köszönhette, akik történetesen mindketten zsidók voltak. Semmi nem utal arra, hogy gyermek- vagy serdülőkorában bármi szokatlan lett volna, vagy hajlamosította volna az antiszemitizmusra.[14]

Ahogy David Cesarani rámutatott, Eichmann utazó ügynökként tapasztalatot szerzett a szállítás megszervezésében, a szállítások ütemezésében és a pontos nyilvántartások vezetésében. Keményen dolgozott, előléptették, és aktív társadalmi életet élt: lovagolt, motorozott, és az Ausztria-szerte népszerű kávéházakban társalgott. Sem ő, sem az apja nem politizált aktívan. De Ausztria kisszámú protestáns kisebbségének tagjaiként és németországi gyökereik révén inkább a protestáns Németországgal, semmint a katolikus Ausztriával azonosultak. Mivel ugyanabba a linzi iskolába járt, mint Hitler – bár évekkel később –, Eichmann a későbbi Führeréhez hasonló német-nacionalista hatásoknak volt kitéve, beleértve a „szlávok" mélyen gyökerező megvetését is. A Wandervogel – inkább német, mint osztrák mozgalom – germán ideológiájának hatására tagja lett egy német nacionalista háborús veterán szövetség ifjúsági szárnyának. Ez a szervezet jobboldali és antiszemita volt, mélyen elköteleződött a „Német-Ausztria" – a gyűlölt versailles-i szerződés által Magyarország, Jugoszlávia és a többi „utódállam" függetlenségének elnyerése után megmaradt államcsonk – és a Weimari Köztársaság egyesítése mellett. Innen viszonylag rövid út vezetett a náci pártba.[15]

Ahogy az osztrák náci párt a szokásos náci taktikával – izgatott hangulatú gyűlésekkel, hangos propagandával és utcai felvonulásokkal – kibukkant az ismeretlenségből, Eichmann egyre inkább csodálta az egyenruhások rendjét és fegyelmét, amely annyira különbözött a kaotikus és rosszul szervezett osztrák *Heimwehr* vagy „honvédelmi" osztagoktól, az arisztokrata playboy, Stahremberg herceg által vezetett leendő fasiszta szervezettől. A *Heimwehr* az osztrák függetlenség védelmére kötelezte el magát, amit Eichmann hiábavaló, németekhez nem illő ügynek tekintett. A nácikat tekintette a szocialisták leghatékonyabb ellenfelének, akik Bécsben domináns pártot alkottak, és más osztrák városokban is erős jelenléttel rendelkeztek. A mozgalomba azonban mindenekelőtt személyes ismerősei

vonzották: Andreas Bolek, a család barátja, aki regionális náci pártvezető volt, és meghívta őt egy 1932. április 1-jén tartott választási gyűlésre, valamint Ernst Kaltenbrunner, egyik üzlettársának az SS-tiszt fia. A náci párt már ekkor is lenyűgöző választási eredményeket ért el Németországban, és Ausztriában is növelte az ismertségét. Az április 1-jei találkozón Kaltenbrunner odalépett Eichmannhoz, és bizalmasan tegezve közölte vele: „Du... Du gehörst zu uns!" Azaz: „Te... Te hozzánk tartozol!"[16]

Kaltenbrunner átnyújtott Eichmann-nak egy tagfelvételi nyilatkozatot, Eichmann pedig aláírta azt. Hét hónappal később, Kaltenbrunner javaslatára ő is az SS tagja lett. Jeruzsálemi kihallgatásán elutasította, hogy az antiszemitizmus motiválta volna, ami szerinte a pártot akkoriban egyáltalán nem jellemezte, mert nem volt népszerű a választók körében. Nem utasította el a nácik zsidógyűlöletét, de nem is az állt – legalábbis egyelőre – meggyőződése középpontjában. Ami motiválta, az a versailles-i szerződés iránti engesztelhetetlen gyűlölet volt. Ami a náci ideológiai csomag többi részét illeti, Eichmann később azt mondta, hogy a pártprogramot olvasta, de a *Mein Kampf*ot nem. A náci ideológiát a náci sajtóból szívta magába, de elismerte, hogy nem volt benne különösebben járatos. A Vacuum Oil Companynál betöltött állásának köszönhetően, ahol zsidó munkaadói ismét előléptették, viszonylag jól élt, nem gyötörték sem gazdasági, sem személyes problémák. A náci pártban folytatott tevékenysége, amely magában foglalta a szocialisták és az SS közötti gyűléstermi verekedésekben való részvételt is, többnyire a hétvégékre korlátozódott.[17]

A helyzetet a gazdasági világválság változtatta meg, amely az osztrák gazdaságot – másokéhoz hasonlóan – a csődök és a tömeges munkanélküliség szakadékába taszította. A válság minden oldalról táplálta a politikai radikalizmust. 1933 tavaszán, Hitler hatalomra kerülése után az osztrák nácik látványos választási győzelmeket arattak. Attól tartva, hogy ez hatalomra juttatja őket Ausztriában, a kancellár, Engelbert Dollfuss, a konzervatív koalíciós kormány vezetője felfüggesztette a parlamentet, és olasz fasiszta mintára diktatúrát hozott létre. Amikor 1933 májusában betiltotta az Osztrák Náci Pártot, a párt erőszak- és szabotázskampányt indított, ami további elnyomáshoz vezetett, beleértve a párt aktivistáinak letartóztatását. A Vacuum Oil Company úgy gondolta, hogy bölcs döntés volna megszüntetni Eichmann munkaviszonyát, és nagyvonalú végkielégítést adtak neki. Kaltenbrunner segítségével Eichmann ismét csatlakozott egy bajorországi SS-kiképzőközponthoz, és egy motoros járőregységet vezetett, amely menekülő osztrák nácikat szedett fel,

és német aktivistáknak segített átjutni a határ másik oldalára. Jelentései miatt gyorsan előléptették, de mivel elégedetlen volt a munkája korlátjaival, csatlakozott Heydrich alakulóban lévő Biztonsági Szolgálatához (SD), amely azzal bízta meg, hogy készítse el a szabadkőművesek névjegyzékét, és rendezzen kiállítást róluk. Az SD zsidó ügyekért felelős osztályának vezetője, akit lenyűgözött Eichmann munkája, átvette az irodájába, ahol a cionista mozgalommal kapcsolatban kellett kutatnia.[18]

Eichmann hamarosan az SD-n belül a cionizmus és általában véve a zsidók szakértőjeként szerzett magának hírnevet. Egy cionista ügynökkel való találkozó kapcsán a Közel-Keletre utazott, amit Heydrich engedélyezett, de Eichmann inkognitóban ment (újságírónak adta ki magát, míg kísérője, egy másik SD-s, diáknak). Haifán keresztül Kairóba utaztak, ahol tíz napot töltöttek, és számos találkozót szerveztek zsidó és arab informátorokkal. Az utazás nem vezetett konkrét eredményekhez, de megszilárdította Eichmann egyre növekvő hírnevét a zsidó kivándorlás szakértőjeként, ami ekkor még mindig a náci politika fő célkitűzése volt. Az SD zsidó szekciójának 1937. november 1-jei konferenciáján beszédet tartott a Harmadik Birodalom elleni zsidó világ-összeesküvésről, amely szerinte az Unilever vállalaton keresztül működött, amely egy margaringyárat használt fedőszervként. Úgy tűnik, hogy az ilyen bizarr fantáziálás nem ártott Eichmann párton belüli tekintélyének. Amikor 1938. március 12-én a német csapatok bevonultak Ausztriába, végre eljött az ő ideje.[19]

A hatalomátvétel előkészítéseként Eichmann egy bonyolult kartotékot állított össze a bécsi zsidókról, ha információra volna szükség a letartóztatásokhoz vagy a vagyonkisajátításhoz. Felállított egy zsidó kivándorlási hivatalt, és a munkája megkönnyítése érdekében kikényszerítette a zsidó intézmények együttműködését: utasította például a zsidó hitközség alelnökét, egy Josef Löwenherz nevű ügyvédet, hogy készítsen részletes javaslatokat. A zsidó kivándorlás elősegítésére szolgáló pénzeszközöket Eichmann a zsidó közösségtől és az egyes zsidóktól lefoglalt pénzből biztosította. A hivatal alsó szintjein zsidók dolgoztak. Löwenherz Eichmanntól kapott kivándorlási célpontokat. Az Ausztriában élő 200 000 zsidóból 1938 szeptemberének végéig 50 000-en emigráltak. Ezt terrorral érték el: Eichmann azzal fenyegette meg a zsidókat, hogy koncentrációs táborba szállítják őket, ha nem távoznak. Löwenherz a vele való találkozókról „összetörve és meggyötörten" távozott. Eichmann sértegetni kezdte az előtte megjelenő zsidó képviselőket, és ahogy egyikük később elmondta, „durva, útszéli nyelvezethez folyamodott". Teljes hatalmat

szerzett az ausztriai zsidó közösség felett, amelyet arra kényszerített, hogy együttműködjön a saját megsemmisítésében. Később ezt a modellt alkalmazták a többi zsidó közösségben is a zsidó tanácsok formájában.[20]

Eichmann bécsi akcióját az SS és a rendőrség vezető köreiben olyan sikeresnek tartották, hogy az 1939. márciusi német hatalomátvétel után Prágában is hasonló akció szervezésével bízták meg, majd nem sokkal Lengyelország 1939. szeptemberi sikeres lerohanása után, a Berlinben működő, a birodalomból való zsidó kivándorlással foglalkozó központi iroda irányítását bízták rá. Ezzel a lépéssel drámai politikai változás következett be. Eichmann volt mostantól felelős a zsidók deportálásának megszervezéséért, ami része volt az invázió utáni Közép-Európa messzemenő etnikai átrendezésének. Kezdetben a magától Hitlertől származó utasításokat követte, és elszállíttatta a zsidó férfiakat Bécsből és Katowicéből egy általa kiválasztott falu, Nisko határvidékére, ahol közölte velük: „A Führer új hazát ígért a zsidóknak". Ott azonban nem várt rájuk semmi, semmilyen előkészület nem történt a fogadásukra. A tervet Hitler elvetette, amikor nyilvánvalóvá vált a kivitelezhetetlensége. A férfiak magukra maradtak, sokan meghaltak közülük, a többiek pedig vagy csatlakoztak a közeli zsidó közösségekhez, vagy hazatértek. A niskói ötletet azonban sikernek tekintették, mivel bebizonyította a deportálások kivitelezhetőségét. Ezt követően Eichmannt azzal bízták meg, hogy szervezze meg a birodalomba bekebelezett tartományok 600 000 zsidó lakosának a megszállt Lengyel Főkormányzóság területére való deportálását. A főkormányzó, Hans Frank ellenvetései miatt, aki nem akarta, hogy ilyen nagyszámú nincstelen zsidót küldjenek oda, Eichmann kénytelen volt elfogadni, hogy ideiglenesen elszállásolják őket a sietve fallal körülvett gettókban. Eközben megkezdte egy új terv előkészítését, amelyet ezúttal a német Külügyminisztériumban dolgoztak ki, és amely a német ellenőrzés alatt álló területekről az összes zsidót Madagaszkár szigetére, a kollaboráns franciaországi Vichy-rezsim uralma alá akarta deportálni. A zsidókat – ezúttal mintegy négymillió embert – egy olyan területen kellett volna elhelyezni, ahol nem volt számukra infrastruktúra és ellátás. De ez a terv is kudarcba fulladt, mivel a tengerek továbbra is brit ellenőrzés alatt álltak, és lehetetlen lett volna összeszedni a szükséges számú hajót, így 1942 februárjában – a sziget még abban az évben megtörtént brit megszállása előtt –, ezt a megoldási javaslatot is elvetették.[21]

A Barbarossa hadművelet 1941. június 22-i megindításával Eichmann karrierjében újabb állomás következett. A náci politika a követ-

kező hetekben és hónapokban az „európai zsidókérdés végső megoldása" felé haladt, és valamikor augusztusban vagy szeptemberben Heydrich közölte, hogy „a Führer elrendelte a zsidók fizikai megsemmisítését".[22] Ennek következtében Eichmann feladatai kiterjedtek a zsidók kelet-közép-európai megsemmisítő létesítményekbe történő deportálásának megszervezésére. Eichmann, hogy megbizonyosodjon arról, hogy intézkedései megfelelően működnek, körbeutazta a megsemmisítő gödröket és az elgázosító központokat, felmérte azok kapacitását, és személyesen is szemtanúja volt az ott zajló gyilkosságoknak, bár ő maga nem vett részt a tömeggyilkosság e borzalmas módszereinek kitalálásában. Nincs okunk kételkedni abban, amit később többször is elismert, mind a magánbeszélgetések során, mind a tárgyaláson, hogy undorodott attól, amit látott. „Elborzadtam – mondta később az egyik ilyen eseményről. – Nem elég erősek az idegeim."[23] Ennek ellenére nem tiltakozott a látottak ellen, és nem is próbálta elérni, hogy megváltoztassák a politikát. Megdöbbentette az is, hogy a gyilkossági terv és annak végrehajtása között nem volt koordináció, és hogy a különböző érintett ügynökségek között viták alakultak ki. Novemberben, mint láttuk, Heydrich összehívott egy tárcaközi konferenciát, amely végül 1942. január 20-án, Berlin Wannsee nevű külvárosában, egy villában valósult meg.[24]

Eichmann volt az, aki Heydrich számára elkészítette a statisztikai tájékoztatókat, különösen az európai országok „végső megoldás"-ra szánt zsidó lakosságáról, szintén ő volt az, aki a konferencia végeztével elkészítette a jegyzőkönyvet, és kiszerkesztett belőle „bizonyos túl egyszerű beszédek"-et, a gyilkosságokról és a „fizikai megsemmisítés"-ről szóló túl „nyers" megszólalásokat, ahogy azt a tárgyaláson elismerte.[25] Miután a konferencia lefektette a különböző érintett ügynökségek közötti együttműködés alapvető paramétereit, Eichmann további parancsokat adott ki, melyek alapján a zsidókat gettókba deportálták, ahonnan rövid időn belül a treblinkai megsemmisítő központba és a „Reinhard-művelet" többi hasonló táborába kellett továbbküldeni őket. 1942 folyamán a „végső megoldás" elérte gyilkos csúcspontját. Nem Eichmann alakította a politikát, és a vád a tárgyaláson jelentősen túlbecsülte a jelentőségét ebben a tekintetben. De nem is egy egyszerű logisztikai vezető volt, ahogy ő maga állította, bár az irodája feladatkörének fontos részét képezte természetesen a vonatok biztosítása a nemzeti vasúttal történt koordináció alapján. Folyamatosan egyeztetnie kellett a megsemmisítési program részleteiről a Wannseeben képviselt különböző szervekkel,

különösen a Külügyminisztériummal, amely a külföldi országok zsidó lakossága tekintetében felelős intézménynek tekintette magát. Ezekhez a tevékenységekhez jelentős személyzetre volt szükség, és 1943-ban Eichmann már egy csapatnyi megbízható beosztottal dolgozott a Birodalmi Biztonsági Főhivatalon belül.[26]

Az Eichmann ez idő tájt tanúsított viselkedéséről szóló jelentések szerint ekkorra már megszállottja lett a zsidók teljes kiirtásának, ami „szükséges volt ahhoz, hogy a német népet a jövőben megóvják a zsidók pusztító szándékaitól", ami arra utal, hogy alaposan internalizálta a náci antiszemitizmus paranoid fantáziáit. 1943 végére a megsemmisítési program nagyrészt elérte a célját, így alacsonyabb fokozatra kapcsolták. Egy utolsó lehetőség azonban adódott Eichmann számára Magyarország 1944. márciusi német megszállásával, amelyet részben az ország szövetségesekhez való átállásától való félelem, részben Hitler azon vágya vezérelt, hogy kezébe kerüljön az ott élő több mint 750 000 zsidó sorsa. Eichmannt egy csapattal küldték oda, hogy megszervezze az Auschwitzba történő deportálást. Csak azon keveseket kímélték meg, akiket alkalmasnak ítéltek a német hadigazdaság számára végzett produktív munkára. Magyar közreműködéssel, 1944. május 15. és július 9. között közel 440 000 zsidót gyűjtöttek össze, gettósítottak, majd vonattal Auschwitzba szállítottak. Közülük mintegy 320 000-et a gázkamrákban végeztek ki, míg a többieket rabszolgamunkára fogták. Eichmann volt a deportálások mozgatórugója, aki mindezt logisztikai problémának tekintette, amelyet hatékonyan és érzelmek nélkül kellett megoldani. Ahogy a deportálások a nagyvilágban is ismertté váltak, a kedvezőtlen hírverés arra késztette a magyar kormányt, hogy leállítsa a transzportokat. Októberben azonban, miután Magyarországon a fasiszta nyilasok kerültek hatalomra, az antiszemita üldözés ismét felerősödött. Eichmann most már több ezer zsidó férfit és nőt vezényelt ki Budapestről kegyetlen gyalogmenetben a határra, hogy ott munkára fogják vagy táborokba küldjék őket. Élelem és ellátmány nélkül meneteltek, és útközben semmilyen létesítményt nem bocsátottak a rendelkezésükre. Sokan meghaltak a kimerültségtől, vagy az őrök lelőtték őket, ha lemaradtak. Még az útközben velük találkozó magas rangú SS-tiszteket is zavarta a foglyok állapota, amely minden bizonnyal használhatatlanná tette őket a munkavégzésre.[27]

1944 végére sokak számára nyilvánvalóvá vált a német katonai helyzet kilátástalansága. Budapesten a svéd követség addigra már megkezdte a zsidók kimenekítését: Raul Wallenberg, a Stockholmból kiküldött

követ igazolványokat állított ki, és zsidók ezreit helyezte el menedékházakban. Eichmann „zsidó kutya"-ként szidta őt, és azzal fenyegetőzött, hogy kivégezteti. Eichmann tárgyalásán a zsidó oldal egyik vezető alakja, Joel Brand a következőket mesélte: Eichmann „közeledett az asztalhoz... megállt előtte terpeszállásban, csípőre tett kézzel... és rám kiabált, mondhatnám, ordított. »Te... tudod, ki vagyok én? Én vagyok az akció vezetője! Európában Lengyelországban, Csehszlovákiában, Ausztriában, befejeződött. Most Magyarország következik.«"[28] 1944 őszén, amikor Himmler behívatta, mert éppen a szövetségesekkel próbált alkudozni, és felajánlotta, hogy zsidó életeket ment a sajátjáért cserébe, megfenyegette Eichmannt, és közölte vele, hogy le kell állítania az erőltetett meneteket és a transzportokat. A nácik számára fogytán volt az idő. A Vörös Hadsereg 1944. október végén kezdte meg az előrenyomulást Budapest felé, és végül 1945. február 13-án bevette a várost. Az egyik beosztottja visszaemlékezései szerint Eichmann „nagyon ideges" volt az utolsó magyarországi hónapjaiban: „Kiabált a saját tisztjeivel, a saját barátaival. Már nem mosolygott vagy nevetett... Mindenki félt, valósággal rettegett tőle."[29]

Ernst Kaltenbrunner, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője 1944 karácsony estéjén utasította Eichmannt, hogy hagyja el Budapestet. Ő erre Prágába, majd Berlinbe utazott, ahol búcsúbeszédet mondott beosztottjainak. Egyikük szerint azt mondta, hogy „az a tudat, hogy ötmillió zsidó szárad a lelkiismeretén, olyan rendkívüli elégtételt jelent számára, hogy nevetve ugrik a sírba!" Innen délre ment, ahol Kaltenbrunner utasította, hogy indítson ellenállási mozgalmat az osztrák Alpokban. De Himmler tanácsára felhagyott ezzel az értelmetlen tervvel. Megszabadult az egyenruhájától, egy sor új személyazonosságot vett fel, és északra, a német „régi birodalom"-ba ment.[30] Letartóztatták és egy amerikai hadifogolytáborban raboskodott, mígnem a tábor SS-tisztjei segítettek neki megszökni, és hamis papírokkal látták el, amikor felfedte előttük valódi személyazonosságát. SS-kapcsolatai révén favágóként talált munkát, majd amikor az őt foglalkoztató erdészeti vállalat csődbe ment, csirkéket tenyésztett, amit Himmlerrel ellentétben némi sikerrel végzett. 1947-ben azonban megtudta, hogy a nürnbergi háborús bűnökkel kapcsolatos vizsgálatok eredményeként kiderült valódi személyazonossága. Ismét különféle segítők révén, köztük a Vöröskereszt tisztjeivel, akik hajlandók voltak személyazonossági papírokat kiadni a menekülteknek és kitelepítetteknek, valamint (protestantizmusa ellenére) szimpatizáns katolikus papok

segítségével átkelt az Alpokon, és Genovába érve hajóra szállt, amely Argentínába vitte, ahol Juan Perón diktátor szívesen fogadta a hasznos szakképzettséggel rendelkező náci menekülteket.[31]

1950-ben érkezett Argentínába, és Ricardo Klement néven jelentkezett be, aki Dél-Tirolból származott, és egy távoli hegyvidéki körzetben egy vízerőmű-építésen talált munkát földmérőként. Itt próbálta meg újra összehozni szétszakadt családját. A háború alatt Eichmann folyamatosan utazott, bejárta Európát nyugatról keletre, ellenőrizte a beosztottjait és a helyszínen figyelte a hadműveletek előrehaladását. Feleségét, Veronikát (Verát), akit 1935-ben vett feleségül, és három gyermeküket alig látta. Ők Prágában maradtak, ahol Eichmann viszonylag rövid, 1938-as hivatali ideje alatt letelepedtek. A hívő katolikus asszony ragaszkodott a templomi esküvőhöz, és Eichmann valódi ideológiai fanatizmusának hiányát jelzi, hogy minden további nélkül beleegyezett, mert semmi köze nem volt az SS neopogány oldalához. Vera nem volt politikailag aktív, és a tárgyaláson Eichmann kissé lenézően úgy jellemezte őt, hogy mindössze egy háziasszony volt. Eichmann a háború alatt állítólag viszonylag hosszú távú kapcsolatot ápolt Maria Mösenbacherrel, egy osztrák nővel, bár a részletek nem ismertek. Budapesten két különböző nővel folytatott viszonyt, ugyanakkor a katonai helyzet romlásával párhuzamosan erősen dohányzott és ivott. Heydrichhez hasonlóan ő is játszott egy vonósnégyesben, amely hivatalának zenész tagjaiból állt, és jól asztaliteniszezett.[32]

A házassága azonban valahogy mégis egyben maradt. 1950-ben felvette a kapcsolatot Verával, aki a szövetséges nyomozóknak azt mondta, hogy elvált a férjétől, és hogy az különben is meghalt, majd 1952 júliusában csatlakozott hozzá Argentínában a gyermekeikkel együtt. Amikor a vízerőmű-program a gazdasági recesszió áldozatául esett, Buenos Airesbe költöztek, ahol Eichmann többféle munkában is kipróbálta magát, mielőtt szerelőként helyezkedett el a Mercedes-Benz autógyártó vállalat egyik kirendeltségénél, amely számos volt SS-est alkalmazott. Buenos Airesben, ahogy Hannah Arendt megjegyezte, Eichmann nem vonult a föld alá, inkább vég nélküli beszélgetéseket folytatott a volt nácikból álló kiterjedt kolónia tagjaival, akiknek készségesen elismerte kilétét. Ezeket a beszélgetéseket egy félig holland, félig német SS-tag, Willem Sassen rögzítette, és a szerkesztett kivonatokat névtelenül publikálta, bár a fő résztvevő személyazonosságához aligha férhetett kétség. Az eredeti szalagok és átiratok létezése már régóta ismert volt, de rossz minőségük miatt egészen a közelmúltig ellenálltak a szisztematikus vizs-

gálatnak. 2014-ben Bettina Stangneth német filozófus és történész megfejtette a szalagok tartalmát és más, gyakran kevéssé ismert forrásokkal együtt összeállított egy anyagot, amelyben teljes elemzést adott Eichmann gondolatairól, ahogyan azokat a száműzetésben élő barátainak és egykori munkatársainak kifejtette.[33]

A Sassennel és másokkal folytatott beszélgetésekben Eichmann egyáltalán nem volt bűnbánó a zsidók kiirtásával kapcsolatban, mert történelmileg szükségesnek tartott azt, ráadásul büszke volt arra, hogy Németország érdekében cselekedett. Lélegzetelállító a beszélgetések cinizmusa, embertelensége, a szánalom hiánya és erkölcsi önámítása. A háború vége után több mint tíz évvel Eichmann a politikai száműzöttekre jellemző realizmus hiánya miatt még arról is meg volt győződve, hogy visszatérhet, és a nácizmus rehabilitálható Németországban. Még azt is eltervezte, hogy nyilvánosan védelmezni fogja az általa vívmányoknak vélt náci bűnöket. Az egyik beszélgetésben Eichmann „óvatos bürokratá"-nak nevezte önmagát, de egyben „fanatikus harcosnak, aki a vére szabadságáért harcol". Hiányzott belőle mindenféle erkölcsi intelligencia vagy bármilyen képesség arra vonatkozóan, hogy megítélje a rendszert, amelynek dolgozott. Annyira magáévá tette a nácizmust, hogy évekkel a teljes összeomlás után sem volt képes elszakadni tőle, és nem is akart.[34] A közel hétszáz oldalnyi jegyzőkönyvben Eichmann alaposabb ítéletet mondott önmagáról, mint azt bármelyik bírósági ügyész remélhette volna. A valóság végül közbeszólt, amikor Fritz Bauer német ügyész riasztására az izraeli titkosszolgálat egy emberrabló osztagot küldött Buenos Airesbe, amely 1960. május 11-én elrabolta Eichmannt, elkábították, hamis személyazonossággal látták el, és így csempészték vissza Jeruzsálembe, hogy bíróság elé állítsák.[35]

1961-ben, a négy hónapig tartó tárgyalássorozat végén Adolf Eichmannt bűnösnek találták háborús és emberiség elleni, a zsidó nép, valamint a lengyelek, szlovének és cigányok elleni háborús bűnökben, valamint tiltott szervezetekben, nevezetesen az SS-ben és annak biztonsági szolgálatában való részvételért. Halálra ítélték, és miután az ítélet ellen benyújtott fellebbezését elutasították, 1962. június 1-jén, nem sokkal éjfél után felakasztották. Özvegye, Vera, és három idősebb fiuk is mellette álltak. Az asszony 1997-ben halt meg. Legkisebb fiuk, Ricardo, aki a háború után született, régészprofesszor lett. Az apját történelmi személyiségnek tekintette, akinek a kivégzése, az általa elkövetett bűnök miatt, teljesen indokolt volt.[36]

15.

A nagyszájú: Hans Frank

Mind a kortársak, mind a történészek számára rejtélyes Hans Frank, akit 1946. október 16-án végeztek ki, miután a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék háborús és emberiesség elleni bűnök miatt halálra ítélte. A háború alatt széles körben „Lengyelország mészárosa" néven ismerték, akitől féltek, mert gyilkos és brutális módon irányította az ország maradékát, miután a nácik 1939 szeptemberében elfoglalták azt. Ugyanakkor Ulrich von Hassell diplomata, a német ellenállás tagja, széles körben elterjedt véleményt fogalmazott meg, amikor „gyenge jellem"-nek nevezte.[1] Mások, mint például a jogtudós Christian Schudnagies, Frankról írt rövid disszertációjában „mélyen ellentmondásos" személyiségnek találta.[2] Joachim Fest számára Hans Frank „egy erőszakos ember utánzata" volt, „gyenge, labilis és ellentmondásokkal teli... bizonytalan és ingatag jellem", aki a Hitler iránti „mélyen gyökerező alárendeltsége" miatt maradt hű a náci ügyhöz. Fest azonban úgy vélte, hogy Frank nem annyira a jellemgyengesége miatt maradt ki a náci vezetés belső köreiből, mint inkább „a középosztálybeli származás bélyege" miatt, ugyanis ezt a mozgalmat (ahogy Fest tévesen állította) „az erőszak kispolgári prófétái" uralták. Amennyiben Frank erőszakot és brutalitást prédikált és gyakorolt, azt elsősorban azért tette, hogy elnyerje a náci vezetők tetszését, és leplezze „kifejezetten nőies jellemét".[3] Curzio Malaparte, aki a háború alatt sok időt töltött Frankkal Lengyelországban, megdöbbent „jellemének összetettségén – a kegyetlen intelligencia, a kifinomultság, a vulgaritás, a brutális cinizmus és a kifinomult érzékenység sajátos keverékén". Úgy érezte, hogy valami hiányzik belőle. Amikor Frankot hallgatta, amint a rezidenciáján egy Chopin-prelűdöt játszott a zongorán, Malaparte azon tűnődött, vajon milyen mélyen rejtőzik a civilizáció burka alatt a bűnözői hajlam. Miután Lengyelország főkormányzója abbahagyta a játékot, Malaparte Frank kezére nézett: „Azok kicsik, finomak és nagyon fehérek

voltak. Meglepődtem és megkönnyebbültem, hogy egyetlen csepp vért sem láttam rajtuk."[4]

Bár sznobizmusa és szexizmusa elhomályosította ítélőképességét, Joachim Festnek egy dologban igaza volt: Hans Frank, aki 1900. május 23-án született Karlsruhéban, a délnyugatnémet Badeni Nagyhercegség fővárosában, határozottan a művelt középosztályhoz tartozott. Apja, Karl ügyvéd volt, anyja, Magdalena pedig egy jómódú pék lánya. A három gyermek közül a középső, Hans Frank már gyermekkorában elsajátította a legfontosabb polgári vívmányokat, és mire felnőtté vált, gyakorlott klasszikus zongorista volt, aki egész életében folytatta a zenélést. Fiatalemberként szerette az operát és a színházat, és sokat olvasott. Egyszóval civilizált benyomást keltett. 1901-ben a családja Münchenbe költözött, és 1910-től 1918-ig a város legrangosabb gimnáziumában, az 1849-ben alapított *Maximiliansgymnasium*ban tanult. Később azt mondta, hogy korszerűtlennek találta az ottani tanítási módszereket, és lázadt ellenük. Ezt követően 1919-től 1921-ig a Müncheni Egyetemen tanult jogot és közgazdaságtant, majd 1921-től 1922-ig a Németország északi részén fekvő Kielben, végül ismét Münchenben kötött ki, ahol 1923-ban letette a záróvizsgákat, és jogi doktorátusba kezdett. Reinhard Heydrichhez hasonlóan tehát Hans Frank is magasan képzett ember volt, aki mélységében ismerte a német kultúra elveit és gyakorlatát.[5]

A látszat ellenére azonban nem volt minden rendben a Frank családdal. Szokatlan módon, Hans egy vallásilag vegyes házasság gyermeke volt: apja protestáns, anyja katolikus volt. Ráadásul mindkét szülőnek viszonya volt, és akkor váltak el, amikor az anyja Prágába költözött, hogy egy német professzorral éljen, akivel szexuális kapcsolatot kezdett. Hans 1916–17-ben, mivel elégedetlen volt a müncheni iskolai tanulmányaival, néhány hónapot az anyjánál töltött, miután idősebb testvére, Karl 1916. június 26-án a nyugati fronton egy gáztámadásban meghalt. Úgy tűnik, az apja ebben az időszakban anyagi nehézségekkel küzdött, végül sikkasztásért elítélték, törölték az ügyvédek hivatalos névjegyzékéből, és rövid időre börtönbe került.[6] Ez jelentős megrázkódtatás lehetett, már csak azért is, mert a család szegénységbe süllyedt. A háború után Frank elismerte, hogy „nehéz volt. Apa nem volt gazdag, és mi káposztán és krumplin éltünk". A szülei elváltak, az apja pedig újra megnősült.[7] Hans Frank ebben az időben naplót vezetett, amelyben kifejezte a vereség és forradalom által megalázott Németország miatt érzett kétségbeesését („Büszke Németország, hová tűnt a nagyságod? Hatalmad megsemmisült. A világ rabszolgái leszünk...") és azt az egyre erősödő meggyőződését, hogy valamilyen módon arra rendeltetett, hogy „a rabszolgák lázadásának élére álljon".[8]

Talán meglepő, hogy Frank csodálta a baloldali értelmiségi Kurt Eisnert, aki a müncheni forradalmi kormányt vezette a Wittelsbach-monarchia 1918. novemberi megdöntésétől a következő év február 21-én, egy ultrajobboldali fanatikus által ellene elkövetett merényletig. Ez a csodálat azonban a „szocializmus" kifejezetten fasiszta értelmezésén alapult, amely programjában azt ígérte, hogy az összes németet egy olyan ember vezetése alatt egyesíti, aki – ahogy Frank nem sokkal Eisner meggyilkolása után írta – „végre megszabadítja az emberiséget az osztályok átkától... Az emberek kicsik és gyengék, egy ember a minden!".[9] Más szóval nem proletárforradalmat akart, hanem egy „népközösség"-et, amelyben a polgári-nacionalista értékek valamiféle egyetemességre emelését egy nagy nemzeti vezető biztosítaná. Eisner halála után a müncheni forradalom radikalizálódása határozottan a szélsőjobboldal felé sodorta Frankot, mivel a törvényhozást félreállító és munkástanácsokon keresztül kormányzó anarchisták kaotikus kormánya átadta a helyét egy szervezettebb, a születőben lévő Német Kommunista Párt által irányított rendszernek. Frank 1919 áprilisában csatlakozott a Franz Ritter von Epp vezette szabadcsapathoz, és részt vett a Bajor Tanácsköztársaság erőszakos, gyilkos leverésében. Ezután jelentkezett a tartalékos hadseregbe, ahol lovassági kiképzést kapott. Nyáron tagja lett a Thule Társaságnak, egy 1918 augusztusában alapított csoportnak, amely antiszemita összeesküvés-elméleteket, álmisztikus germán rasszizmust és ellenforradalmi erőszakot terjesztett.[10] A Weimari Köztársasággal szembeni ellenségessége csak tovább mélyült, amikor annak demokratikus kormánya 1919. június 28-án aláírta a versailles-i békeszerződést.[11]

Frank a Thule Társaság tagságán keresztül jutott el a nácizmushoz. Itt ismerkedett meg Anton Drexlerrel, aki 1920 januárjában rávette, hogy elmenjen egy gyűlésre, ahol Hitler volt a fő előadó. Frankot lenyűgözte Hitler szónoklatának őszintesége, tisztasága és egyszerűsége. A beszéd tartalma talán nem volt eredeti, gondolta Frank, de azt közvetlenül, szívből jövő módon közvetítette, hangszínét, hangmagasságát és hangerejét úgy változtatta, hogy a hallgatóságot lekösse, és mindenki újra higgyen Németország nagyságának újjáéledésében. Beszédét gyakran szakították meg a közönség támogató kiáltásai, és a végén a taps mintha soha nem akart volna véget érni. „Ettől az estétől kezdve – írta Frank évekkel

később –, meg voltam győződve arról, anélkül hogy párttag lettem volna, hogy ha valaki képes Németország sorsát irányítani, az Hitler."[12] Belépett az SA-ba, a barnaingesek közé, és ebben a minőségében vett részt az 1923. november 8–9-i sörpuccsban, amelynek során segített felállítani egy géppuskaállást, bevonult München központjába, majd amikor a rendőrség tüzet nyitott, sietve kereket oldott.[13]

Frank az osztrák határon keresztül menekült, de hamarosan visszatért, sikeresen elkerülve a hatóságok nemkívánatos figyelmét. 1926-ban befejezte doktori tanulmányait. Egy évvel korábban véletlenül összefutott Hitlerrel egy müncheni utcán, és a náci vezető, aki a börtönből való szabadulása után a párt újjáépítésén dolgozott, megkérte, hogy segítsen a feladatban. Frank habozott a párthoz való csatlakozással kapcsolatban, de 1927 októberében válaszolt a *Völkischer Beobachter* című pártlapban megjelent hirdetésre, amelyben ügyvédet kerestek, aki *pro bono* eljárna annak a tizenkét randalírozó párttagnak az érdekében, akik egy elegáns berlini étteremből kidobták az összes zsidó vendéget, majd feldúlták a helyiséget, amikor a pincérek nem voltak hajlandók kiszolgálni őket. Bűnösségük tagadhatatlan volt, de Franknak sikerült elérnie, hogy a bíróság elnézően bánjon velük. Amikor Joseph Goebbels, Berlin gauleitere hatalmas nyilvánosságot teremtett az ügynek, Frank híressé vált a párt köreiben. Mire a nácik 1933 januárjának végén hatalomra kerültek, már nem kevesebb, mint 2400 büntetőügyben védte őket, és összesen 150 alkalommal képviselte Hitlert a bíróságon (többnyire rágalmazási perekben).[14] A náci párt első számú bírósági védőügyvédjévé vált.[15]

Frank tárgyalótermi taktikája enyhén szólva is szokatlannak tűnt, és az általa használt nyelvezet gyakran erőszakos, durva és brutális volt. Sértegette az ügyészeket, politikai indíttatásúnak minősítette a barnaingesek és párttagok ellen erőszakos cselekmények miatt felhozott büntetőjogi vádakat, kiabált, öklével az asztalra csapkodott, egy alkalommal pedig földhöz vágta a székét, hogy ellehetetlenítse a tárgyalást, amikor az egyik ügyész a vádlottakat „nemzeti bolsevikok"-nak nevezte a nemzetiszocialisták helyett, ami miatt az ülést a nap hátralévő részére felfüggesztették. A tárgyalásokat a propaganda eszközévé tette, hangját a goebbelsi náci média sokszorosan felerősítette. A hatóságok árulók voltak, egy haldokló rendszert képviseltek, amely a derék hazafiakat páriaként kezelte, dörgött Frank. A bíróságok ilyen módon való kezelése nem volt különösebben újszerű: a hazugság és a visszaélések a náci retorika szokásos eszközei voltak, és (az utcai náci erőszakkal együtt) 1933-ig 40 000

büntetőeljárásban voltak érintettek. Így szerzett nevet a pártban a nagy nyilvánosságot kapott ügyekkel. Ennek jutalmául 1930-ban helyet kapott a párt választási listáján, majd a Birodalmi Gyűlésben.[16]

Mire a nácik 1933-ban hatalomra kerültek, Frank „demagóg és gyűlölködő szónok"-ként is ismert volt – hogy egy 1931-es gyűlésről készült rendőrségi feljegyzést idézzünk. Különösen aktív volt a németországi egyetemeken, ahol a diákok többsége, szélsőjobboldali beállítottságuk révén, kiváló közönséget biztosított számára. Retorikája újra és újra bizonyította, hogy bár sok más vezető nácival ellentétben ő nem egy kész, előre kialakult antiszemitizmussal érkezett a politikába, teljes mértékben magába szívta a zsidókról alkotott ördögi fantáziákat, amelyeket a mozgalom vezetője terjesztett. Ha egy ügyészségi képviselő történetesen zsidó volt, Frank ezt a tényt mindenképpen ellenségesen és általában szarkasztikusan említette meg. A Weimari Köztársaságot, írta 1931-ben, „a dekadencia zsidó jogtudománya" uralta, és „ázsiai-marxista, emberhez nem méltó ösztönöket" gerjesztett a közéletben.[17] Ha antiszemitizmusa kezdetben felszínes volt is, nem több taktikai fogásnál, idővel Frank mégis annyira a magáévá tette, hogy jelleme részévé vált.

Frankot jogi karrierje közel hozta Hitlerhez, mivel sokszor képviselte őt, vagy mert tanúként beidézték a bíróságra. Miután Hitler birodalmi kancellár lett, Frank szolgálataira e tekintetben már nem volt szükség, mivel megszűntek a párttagok elleni, gyilkossági és erőszakos cselekmények miatt indított perek és a nácizmus ellenfeleinek rágalmazása hivatalos kormányzati politikává vált. A birodalmi igazságügy-miniszteri posztot Frank nem kapta meg, azt Franz Gürtner töltötte be, Hitler egyik legsimulékonyabb és legalkalmazkodóbb konzervatív koalíciós partnere, aki már Hitler két birodalmi kancellár elődje alatt is ebben a munkakörben dolgozott, és különösen hasznos szövetséges volt abban, hogy a jogi szakma elfogadja a náci államba való „beékelődését". A Führer tartozott Gürtnernek egy-két szívességgel, mivel az 1920-as években bajor igazságügy-miniszterként nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Hitler a sörpuccsper után idő előtt szabaduljon a landsbergi börtönbüntetésből. Gürtner 1941-ben bekövetkezett haláláig töltötte be tisztségét.[18] Hitler Frankot bajor igazságügy-miniszterré nevezte ki inkább. Talán még ennél is jelentősebb, hogy megerősítette őt a Nemzetiszocialista Jogászok Szövetségének vezetőjeként, így egy olyan szervezet élén állt, amelyet ő maga alapított 1928-ban, és amely most hivatalos státuszt kapott; kinevezte a Német Jogakadémia élére; és megbízta

a németországi jogigazgatás „koordinálásával", ami többek között azzal járt, hogy zsidó ügyvédeket bocsátottak el az állásukból, megfosztva őket ezzel a megélhetésüktől.[19]

A Weimari Köztársaság alatti jogrendszer elvtelen kihasználása ellenére azonban Frank az új államban is megőrzött némi ragaszkodást az alapvető jogi normákhoz. A teljes diktatúrára való áttérés 1933-ban Németországban több hónapon át tartó folyamat volt. Még mindig érvényben volt az 1871-es birodalmi büntető törvénykönyv, és a gyilkosság, a kínzás, valamint az engedély nélküli letartóztatás és bebörtönzés továbbra is olyan bűncselekményeknek számítottak, amelyeket a jogszolgáltató hatóságok kötelességüknek éreztek üldözni. Miközben a Weimari Köztársaság idejéből megmaradt ügyészek egyre több olyan esetet vizsgáltak, amikor az SS-legények és a barnaingesek gyanúsítottakat vertek meg, a szociáldemokratákat és a kommunistákat tárgyalás nélkül internálták az ideiglenes koncentrációs táborokba, és „szökni próbáló" rabokat lőttek le, Frank kezdte úgy érezni, hogy az ilyen gyilkos brutalitás nem tesz jót az állam hírnevének. Sőt úgy vélte, hogy mindez aláássa bajor igazságügy-miniszteri pozícióját is. Egészen 1933 végéig pozitívan reagált az ügyészek panaszaira, különösen a dachaui koncentrációs táborban uralkodó körülményekkel kapcsolatban, ahol a kaotikus, törvénytelen és szadista vezetés alatt számos gyilkosság történt. Frankot különösen az bosszantotta, hogy az SS az ő megkérdezése nélkül járt el, miközben úgy vélte, hogy a büntetőpolitika minden kérdése az ő hatáskörébe tartozik. Ez volt az első a Heinrich Himmler SS-vezérrel folytatott számos elhatárolódási vita közül. Patthelyzet alakult ki: Himmler rábírta Hitlert, hogy állítsa le a büntetőeljárásokat, ugyanakkor megreformálta a dachaui tábort, és lecserélte a rendbontó parancsnokot, Hilmar Wäckerlét Theodor Eicke SS-tisztre, aki rendezett, bár még mindig rendkívül kegyetlen viszonyokat teremtett a táborban.[20]

Frank ragaszkodása a törvényesség látszatának fenntartásához nyílt konfliktushoz vezetett Hitlerrel a „hosszú kések éjszakájá"-n, 1934. június 30-án, amikor meglátogatta Ernst Röhm barnainges vezetőt a börtönben, miután értesült a letartóztatásáról. Minden forradalom, mondta Röhm rezignáltan Franknak, felfalja a saját gyermekeit. Amikor két magas rangú SS-tiszt érkezett Hitler parancsával, amely a letartóztatott barnaingesek listáját tartalmazta, akiket azonnal le kellett volna lőni, Frank közölte velük, hogy mivel az internáltak egy bajor állami börtönben vannak, amelyért ő mint bajor igazságügy-miniszter a felelős,

erre nem kerülhet sor. A patthelyzetet Hitler személyesen oldotta fel, aki telefonon felhívta Frankot és megkérdezte tőle, hogy ő is fel szeretne-e kerülni a listára. „Mindannak, ami történik, a Birodalom létezése a jogi alapja. Érted?" – mondta Hitler. Az alaposan megfélemlített Frank visszavonta a kivégzésekkel szembeni tiltakozását, egyben beadta lemondását a bajor igazságügy-miniszteri tisztségről is, mire Hitler beszélgetésre hívta. A lemondólevelet lobogtatva Hitler közölte vele, hogy ő a forradalmi harc katonája, és nem mondhat le. Minden forradalomnak törvényt kell szegnie, különben nem lenne forradalom. Az ügyvédek nem avatkozhatnak bele. Később visszatekintve ezekre az eseményekre, Frank egy magas rangú berlini ügyvédet idézve racionalizálta a viselkedését: „A hajóorvosnak bizonyára a fedélzeten kell maradnia, ha járvány fenyegeti a legénységet." Elmondása alapján úgy érezte, hogy ha a hivatalában marad, talán képes lesz befolyásolni Hitlert, hogy elfogadja a jogállamiságot. Elvégre akkoriban még gyerekcipőben járt a rezsim.[21]

Ez a fajta racionalizálás vagy kifogás egy téveszmén alapult, amelyet a Harmadik Birodalomban túl sok szakember elfogadott. Frank kísérletei, hogy megreformálja az 1871-es büntető törvénykönyvet, azt az egyre inkább elavult dokumentumot, amelyet a Weimari Köztársaság sem tudott leváltani, és amely végső soron az 1851-es porosz büntető törvénykönyvön alapult, nem vezettek eredményre – pedig az új törvénykönyv egymást követő tervezetei egyre határozottabban a „faj védelmé"-t helyezték a középpontba –, mert Hitler idegenkedett mindentől, ami a rezsim viselkedését betartható szabályok közé szorította volna.[22] Frank talán némi személyes kárpótlást érezhetett abban, hogy fontosnak tűnő címekkel halmozták el: *Reichsleiter* (birodalmi vezető) lett, ami magas rangot biztosított neki a náci rendben, és tárca nélküli birodalmi miniszter, amely pozíciót 1934 decemberétől töltötte be. Ez a szerep a bajor igazságügy-miniszteri címet váltotta fel, amikor a szövetségi államok megszűntek, és helyet biztosított neki a kabinetben, bár ez a testület is gyorsan jelentéktelenné vált, és 1938. február 5-e után egyáltalán nem ült össze. Nem az üres címek számítottak azonban a legtöbbet. „Az ambíció – mondta a háború után Gustave Gilbert börtönpszichológusnak – ...volt az oka mindennek. Képzelje csak el, harmincévesen államminiszter voltam Bajorországban; limuzinnal jártam, szolgáim voltak..."[23] Mindenekelőtt azonban Hitler bűvöletében élt, magával ragadta a Führer karizmája és a tömegek rajongása a nyilvános szereplések alkalmával, és elkáprázta Hitler figyelme, amikor személyesen,

négyszemközt találkoztak. Frank hősimádata még a háború utáni visszaemlékezések felszínesen kiábrándult oldalain is világosan átjön. Számos más vezető nácihoz hasonlóan ő is azzal hízelgett Hitlernek a leginkább, hogy megpróbálta utánozni őt. Sokukkal ellentétben azonban lehetőséget is kapott erre, amikor 1939 októberében a náci diktátor Frankot nevezte ki a Főkormányzóság élére, annak a korábban lengyel területnek a vezetésére, amelyet sem a Vörös Hadsereg nem foglalt el keleten a (két hónappal korábban aláírt) náci–szovjet paktum értelmében, sem nyugaton nem olvasztottak be a Német Birodalomba.[24]

Frank főkormányzóként közvetlenül Hitlernek volt felelős, és a hűbérbirtokán betöltött szerepét Hitler egész Németországban betöltött szerepéhez hasonlította. De míg Hitler küldetésének tekintette, hogy javítsa az „árja" többség helyzetét és rangját a Birodalomban, addig Frank feladata a lengyelekkel kapcsolatban éppen az ellenkezője volt. „Lengyelországot – mondta Hitler 1939. augusztus 22-én, nem sokkal az invázió előtt a tábornokainak – elnéptelenítjük, és németekkel telepítjük be." Hamarosan azonban, amikor akuttá vált a tömeges sorozás miatt Németországban kialakult munkaerőhiány, és ezt súlyosbította, hogy a rezsim vonakodott mozgósítani a nőket a hadiipar számára, Hermann Göring a négyéves terv vezetőjeként azt követelte, hogy hívjanak be egymillió lengyelt a Főkormányzóság területéről, és háromnegyedük a mezőgazdaságban segédkezzen. Ezrek jelentkeztek önkéntesnek, hogy elmeneküljenek a romló körülmények elől, de ahogy visszaszivárogtak a Birodalomban tapasztalt kemény bánásmódról szóló hírek, az önkéntesek száma meredeken csökkent. Frank bevezette a munkaszolgálatot, de ez széles körű ellenállási mozgalmat váltott ki, amelynek során német nemzetiségűeket gyilkoltak meg, és merényletet követtek el a Főkormányzóság rendőrfőnöke ellen. A következő hónapokban Frank letartóztatott és Németországba küldött nagyszámú lengyel fiatalt, és utasította a rendőrséget, hogy lőjenek le mindenkit, aki ellenáll vagy megpróbál megszökni. „A lengyeleknek csak egy gazdájuk lehet – egy német – jelentette ki. – Két úr nem létezhet egymás mellett, ezért a lengyel értelmiség minden egyes tagját meg kell ölni."[25]

Frank parancsára lengyel papokat, szakembereket és értelmiségieket tartóztattak le és börtönöztek be vagy lőttek agyon, hogy semlegesítsenek minden lehetséges ellenállási mozgalmat. 1940. május 30-án 4000 ellenállót és „értelmiségi"-t öletett meg, valamint további 3000 lengyelt, akiket a rájuk vonatkozó szigorú büntető törvénykönyv megsértése miatt

ítéltek el. Az általa kiadott számos büntetőrendelet halálbüntetést írt elő a lengyelek számára, akik sokféle, gyakran jelentéktelen bűncselekményt követtek el, beleértve az árrés betartásának megszegését vagy a munkaszolgálat alól való kibújást.

El akarták törölni a lengyel nemzeti identitást. „A lengyeleknek – rendelte el Frank – nem szabad megengedni a rádiókészülékeket; semmi mást nem szabad hagyni nekik – nem lehet olyan sajtó, amely bármilyen véleményt kifejezne. Elvileg nem lehetnek színházaik, mozijaik vagy kabaréik, hogy ne legyen ott a szemük előtt, amit elvesztettek." Legfeljebb olcsó szórakozási lehetőségekben részesülhettek, hogy eltompítsák a helyzet valóságával kapcsolatos érzékenységüket. Frank bezáratta a lengyel oktatási intézményeket, múzeumokat és művészeti galériákat. „A lengyeleknek – mondta – nincs szükségük egyetemekre vagy középiskolákra: a lengyel vidéket szellemi sivataggá kell változtatni." A lengyel könyveket elkobozták és nyilvánosan elégették. Betiltották a lengyel zeneszerzők zenéjének nyilvános előadását.[26]

A *Völkischer Beobachter* című náci napilapnak adott, 1940. február 6-án megjelent interjújában Frankot a Csehszlovákia német megszállása és elpusztítása után, a háború előtt nem sokkal létrehozott Cseh- és Morvaországi Birodalmi Protektorátus és a Lengyel Főkormányzóság közötti különbségekről kérdezték. A következőképpen válaszolt:

> „Jókora a különbség, azt mondhatom. Prágában például nagy piros plakátokat ragasztottak ki, amelyeken azt olvashatták, hogy ma hét csehet lőttek le. Én pedig azt mondtam magamban: ha minden hét lelőtt lengyelre egy plakátot akarnék kiragasztani, Lengyelország összes erdeje nem lenne elég a papírra – igen, keményen le kell csapnunk!"[27]

Más vezető nácikhoz hasonlóan Frank is úgy vélte, hogy a „szlávok" képtelenek az európai kultúra őrzőinek szerepét betölteni, ami kizárólag a németek feladata. Egy történész szerint „olyan rémuralmat létesített, amely a nemzetiszocialisták által végrehajtott területi annektálás minden más formáját háttérbe szorította". „A nemzetiszocializmusba vetett fanatikus hite, a katonai győzelem általános eufóriája, amelynek semmiféle külső korlátozás nem szabott határt, lehetővé tette, hogy gyorsan a Vezér utasításainak készséges eszközévé váljon, egy olyan véres terrorrendszer végrehajtójává, amelyre nem vonatkoztak a viselkedési normák."[28] A Frank kinevezését közvetlenül követő hetekben, panaszkodott Johannes Blaskowitz, azon kevés német tábornokok egyike, akik tiltakoztak

az SS és a német hadsereg egyes egységei által Lengyelországban elkövetett atrocitások ellen, „Frank úgy viselkedett, mint egy megalomániás pasa... Senkinek sem hagyott beleszólást, és uralkodott, mint egy király".[29]

A Főkormányzóság északi részén található Varsót súlyosan megrongálták a német légibombázások és harcok a nácik által 1939-ben megnyert rövid hódító háború során, így a déli város, Krakkó megfelelőbb helynek tűnt kormányzósági székhelynek Frank számára, ezért beköltözött a városközpontban lévő hatalmas királyi kastélyba, a Wawelbe, és a gazdag lengyel arisztokrácia palotáiban található gyűjteményekből elkobzott műkincsekkel berendezte azt. A dolgozószobája falára egy Rembrandt-képet akasztott, az állami szobákban pedig lopott gobelineket állíttatott ki, míg a magánlakosztályait ezüst és más kincsek díszítették. A Potocki család nemesi birtokát lefoglalta, hogy vidéki székhelyként használja, és még több zsákmánnyal rendezte be. Mindezen felül számos műkincset küldött régi otthonába, Bajorországba: amikor a háború végén amerikai csapatok érkeztek oda, egy Leonardót, egy Rembrandtot és a krakkói székesegyházból elvitt értékes vallási tárgyakat találtak. Frank megpróbálta Krakkót a német kultúra központjává tenni, többek között német színházzal és német filharmonikus zenekarral. Összehívott egy építészekből és tervezőkből álló csapatot és nagyszabású építkezési programba kezdett, lakótelepekkel, lakóházakkal és egy hatalmas szállodával, amely az idelátogató náci méltóságok elhelyezésére szolgált. Limuzinban, hivatalos „díszőrség"-gel furikázott, feltűnően magamutogató, pazarló életet élt, fényűző banketteken és fogadásokon vett részt, hogy mindenkit emlékeztessen arra, hogy ő Lengyelország új királya, ahogy Goebbels nevezte, nem minden szarkazmus nélkül.[30]

A valóság azonban más volt. Hiába állította Frank, hogy Hitler szerint a Főkormányzóságot igazgatták a legjobban a birodalom által ellenőrzött területek közül, és hiába adta ki egymás után a rendeleteket, amelyekkel az általa racionálisnak vélt irányvonalak mentén alakította át a közigazgatást, a valóságban nehezen tudta megfelelő számú és képességű, hozzáértő német bürokratával feltölteni a kormányzati apparátust. A német köztisztviselők többsége büntetésnek tekintette a Lengyelországba való kiküldetést. Azok a fiatalemberek, akik a Frank által irányított közigazgatásban dolgoztak, idejük nagy részét ivással és szerencsejátékkal töltötték, és még Frank is panaszkodott züllött életmódjuk miatt, holott ő maga sem a magasra állított mércéről vált híressé. Hitler szándéka voltaképpen az volt, hogy káosz uralkodjon a Főkormányzóságban, és a lengyel lakos-

ság túlnyomó többsége ne kapjon segítséget német uralkodóitól mélyen gyökerező szegénységük és menthetetlen elmaradottságuk enyhítésében.

Az eredmény éhínség, betegségek, burjánzó feketepiac és több százezer lengyel halála volt.[31]

A háború előtti Lengyelország lakosságának tíz százaléka kultúrája és vallása szerint zsidó volt. Az ország 1939-es meghódításával mintegy kétmillió zsidó került német fennhatóság alá. Frank elrendelte, hogy minden tizenkét év feletti zsidó viseljen fehér karszalagot a Dávid-csillaggal. Szerinte ők „tetvek" voltak. Élelmiszeradagjukat szándékosan a puszta túléléshez szükséges szint alá csökkentette, majd 1942-ben teljesen eltörölte. „Az a tény, hogy 1,2 millió zsidót éhhalálra ítélünk – jelentette ki 1942. augusztus 24-én – mindössze egy széljegyzet."[32] Ekkorra már a nagyobb városokban lezárt gettókat hozott létre, amelyekbe a teljes zsidó lakosságnak be kellett költöznie. Ezek a gettók túlzsúfoltak és egészségtelenek voltak, a legalapvetőbb létesítményekkel sem rendelkeztek, halálcsapdákként működtek. Frank ragaszkodott a gettók önigazgatási rendszeréhez, és zsidó tanácsokat hozott létre, hogy ők kezeljék a gettókban létrejövő lehetetlen helyzetet.[33] Ahogyan azt egy adminisztrátori értekezleten elmondta: „Öröm végre fizikailag is megbirkózni a zsidó fajjal. Minél többen halnak meg, annál jobb... A zsidók rá fognak jönni, hogy megérkeztünk."[34]

1941. december 16-án, néhány nappal azután, hogy visszatért a Hitlerrel Berlinben tartott találkozójáról, ahol a zsidók kiirtásáról volt szó, Frank hosszasan foglalkozott a témával:

> „A zsidókkal – ezt teljesen nyíltan meg akarom mondani Önöknek – így vagy úgy, de végezni kell... Mi alapvetően csak a német népet akarjuk megszánni, és senki mást a világon... Meg kell semmisítenünk a zsidókat, ahol csak találkozunk velük, és ahol ez bármilyen módon lehetséges, hogy fenntartsuk itt a Birodalom keretét. [...] A Főkormányzóságban most nagyjából 2,5, talán a vegyes fajú zsidókkal és a hozzátartozóikkal 3,5 millió zsidó van. Ezt a 3,5 millió zsidót nem lőhetjük le, nem mérgezhetjük meg, de még mindig hozhatunk olyan intézkedéseket, amelyek valahogyan a sikeres megsemmisítéshez vezetnek..."[35]

Már javában zajlott a holokauszt: a keleti front mögött tömegesen lőtték agyon a zsidó férfiakat, nőket és gyerekeket, a chelmnói koncentrációs táborból érkező elgázosító furgonokban pedig a hátravezetett kipufogógázzal útközben végeztek a zsidó foglyokkal. 1942 januárjában Frank

képviselőt küldött a wannseei konferenciára. 1942 és 1943 folyamán kiürültek a főkormányzósági gettók, mivel zsidó lakosaikat a „Reinhard-művelet" újonnan megnyitott táboraiba szállították Bełżecbe, Chelmnóba és Treblinkába, ahol gázkamrákba küldték őket.[36] 1944 szeptemberében Frank biztonsági kérdésként kezelte, hogy – ahogy ő fogalmazott – a zsidók „eltűntek": „Ha ezek a zsidók az országban maradtak volna, akkor ma ezen a területen egyáltalán nem volna béke."[37]

Ahogy a holokauszt 1941 második felében egyre nagyobb lendületet vett, Himmler, Heydrich és a Főkormányzóság első emberei, Wilhelm Krüger és Odilo Globocnik, egyre több területen – a személyzeti kinevezésektől a rendőrségi hatáskörökig – követelték a Frank polgári közigazgatásától való függetlenséget. Az SS-en belül úgy vélték, hogy csak Himmlernek tartoznak felelősséggel, míg Frank 1941. szeptember 11-én a Krügerrel folytatott dühös vitában azzal vádolta az SS-tisztet, hogy „államot teremt az államban", és követelte, hogy a Himmlerrel Berlinben folytatott minden kommunikációt előbb a krakkói irodának jóvá kelljen hagynia. A kapcsolatok annyira elmérgesedtek, hogy Otto von Wächter, egy magas rangú SS-tiszt, aki egyben Krakkó civil kormányzója is volt, arra panaszkodott, hogy a végtelen viták ellehetetlenítették a Főkormányzóság irányítását.[38] Amikor az SS kiürítette a gettókat és megnyitotta a megsemmisítő központokat, Frankot egyre inkább dühítette a felelősségi körébe való beavatkozás. Nem arról volt szó, hogy bármilyen módon megpróbálta volna megállítani vagy akár csak lassítani a gyilkosságokat, inkább az ellenkezője történt. Egyszerűen csak attól tartott, hogy Himmler elbitorolja a gyilkolás jogát.[39]

Himmler azzal vágott vissza, hogy megpróbálta félreállítani Frankot. Megbízást adott egy, a Főkormányzóságon belüli korrupcióról szóló jelentés elkészítésére. A jelentésből kiderült, hogy a főkormányzó, a felesége és a nővére két zsúfolt raktárban tárolták az állami pénzből, leütési áron vásárolt személyes tárgyakat, köztük nagy mennyiségű szőrmével, csokoládéval, kávéval, textíliával és szeszes itallal. Ezeknek a luxuscikkeknek a jó részét a varsói gettóban élő zsidóktól szerezték be. További árucikkeket szállítottak át hajóval Frank bajorországi házába. Ráadásul Frank visszaélései a főkormányzósági közigazgatás minden szintjére beszivárgó korrupciós gyakorlatokat ösztönöztek. Barátját, Karl Laschot, a dél-lengyelországi Galícia tartomány kormányzóját – az első nyomozócsoport sikeres megvesztegetése miatti késedelem után – letartóztatták, mert állami pénzekből nagy vagyont szerzett magának és apjának

Franciaországból, ahová beosztottjait küldte, hogy négy luxusautót, festményeket, szobrokat, szőnyegeket, bútorokat és még sok mást vásároljanak. Ezeket a cikkeket aztán a vám megfizetése nélkül becsempészték a Főkormányzóság területére, és sok esetben továbbértékesítették, a bevételt pedig zsebre vágták. Ahelyett hogy alávetette volna magát a bírósági tárgyalás megaláztatásának, Lasch inkább főbe lőtte magát. Franknak kétsége sem lehetett afelől, hogy ha nem állítják le Himmlert, ő lesz a következő.[40]

Frank válasza a pozícióját ért támadásra az volt, hogy visszatért a náci Németországban a jogi szakma vezetőjeként betöltött szerepéhez. 1942 nyarán német egyetemeken tartott előadás-sorozatot, amelyben a jogállamiságnak, mint a német „népközösség" létalapjának a visszaállítására szólított fel. Elítélte a bírálatokat, amelyeknek a bírák folyamatosan ki voltak téve a törvény betűjéhez való ragaszkodásuk miatt. És támadta a „rendőrállam" önkényét, amely szerinte a népközösséget kényszerintézménnyé változtatja. Felháborítónak nevezte, hogy embereket koncentrációs táborokba lehet zárni anélkül, hogy lehetőséget kapnának a bíróság előtti védekezésre. „Humánusak akarunk lenni – mondta –, nincs olyan állam, amelyik ennek következtében szenvedne." E beszédek következményeinek tudatában Frank felajánlotta, hogy lemond minden tisztségéről, mert – mint mondta – nem tud tovább működni egy olyan helyzetben, ahol nincs jogbiztonság, és az ügyvédi hivatást folyamatosan becsmérlik. Nem meglepő, hogy annak ellenére, hogy Frank a beszédeit Hitler nagyságára való alázatos utalásokkal fűszerezte, a náci diktátor dühös lett. Megfosztotta Frankot a párttisztségeitől és a Német Jogakadémia elnöki tisztségétől, és átadta ezeket az új birodalmi igazságügyi miniszternek, Otto-Georg Thieracknak. Hitler azt is megtiltotta Franknak, hogy ezt követően nyilvánosan beszédeket tartson. Visszautasította azonban Frank egyidejűleg tett ajánlatát, hogy lemond a lengyel főkormányzói tisztségéről, és ezzel arra kényszerítette, hogy a végsőkig kitartson.[41]

Frank felvetései természetesen csak a német állampolgárok közötti jogállamiságra vonatkoztak; a „népközösség"-hez nem tartozó egyének, mint például a zsidók vagy a lengyelek, nem érdemelték meg a törvény védelmét. Frank maga is annyit tett a jogelvek aláásásáért, mint bárki más, mivel a jogot nem semlegesnek vagy objektívnek, hanem a politikai célok érdekében használt fegyverként kezelte a Weimari Köztársaság idején. Az általa Németországban bevezetni kívánt jogi kódex figyelmen kívül hagyta a pártatlan és objektív igazságszolgáltatás eszméjét, mivel

a büntetéseket nem a bűncselekményhez, hanem a bűnöző természetéhez igazította, a törvény alkalmazását a bűnöző feltételezett faji tulajdonságaira alapozta, és a törvényt az „árja" faji felsőbbrendűség érvényesítésének eszközévé tette. Frank képmutatása azonban még ennél is sokkal mélyebbre hatolt. A valóságban a beszédei egy alig leplezett kísérlet részét képezték arra vonatkozóan, hogy megerősítse saját pozícióját Himmler és az SS növekvő hatalmával szemben a Főkormányzóságban. Frank saját, a Főkormányzóság irányítása során gyakorolt nyilvánvaló korrupciója megmutatta, hogy valójában mennyire törődött a törvényességgel és az illendőséggel. Természetesen, miután Hitler megerősítette a főkormányzói tisztségben, a korrupció folytatódott, akárcsak a Himmlerrel és az SS-szel folytatott hatalmi harc. Frank itt is elért néhány sikert, végül 1943. november 9-én kiszorította Krügert (aki SS-tisztként különböző beosztásokban szolgált, mígnem a háború végén öngyilkosságot követett el).

Már jóval ezelőtt azonban a növekvő lengyel ellenállás egyre inkább ellehetetlenítette a Főkormányzóság irányítását. Egyre több német tisztet és tisztviselőt gyilkoltak meg; még Frank is célpont volt, aki 1944. január 29-én épphogy túlélt egy ellene irányuló merényletet, amikor egy bombarobbantás miatt Krakkó közelében kisiklott a vonat, amelyen utazott. A helyzet súlyosbodása miatt elrendelte, hogy minden egyes megölt németért száz lengyel túszt kell lelőni. A parancs hatására sem csökkent azonban a lengyel ellenállás. A Főkormányzóság jókora területei csúsztak ki Frank ellenőrzése alól, mivel megindult a Vörös Hadsereg támadása, amely nagy számban juttatott ejtőernyősöket a német katonai vonalak mögé, a partizánok támogatására.[42] Az 1944. augusztus 1-jén Varsóban kitört bátor lengyel felkelést a német fegyveres erők rendkívüli brutalitással verték le, de ez semmit sem javított Frank helyzetén, aki augusztus 18-án azt javasolta Hitlernek, hogy szüntesse meg a főkormányzósági közigazgatást. Frank akkoriban változtatott a lengyelekhez való hozzáállásán, olyannyira, hogy azt javasolta, engedjék meg nekik, hogy csatlakozzanak a gyorsan fogyatkozó német fegyveres erőkhöz, ösztönzésképpen pedig a lengyel kultúra újjáélesztését ajánlotta fel.[43] Ehhez azonban már túl késő volt. Frank 1944 őszén bekövetkezett radikális irányváltása azt a gyanút kelti, hogy irreális kísérletet tett arra, hogy jó pontokat szerezzen a szövetségesek győzelme után elkerülhetetlen, a háborús bűnösöket felelősségre vonó perben. 1945. január 17-én mintegy két tucatnyi munkatársával Németországba menekült. Ideiglenesen a poroszországi Seichau városának egyik kastélyában rendezkedtek be, ahol folytonos részegségük

és „hihetetlen viselkedésük" miatt panaszt tettek a helyiek, és elmarasztaló jelentést küldtek Martin Bormann-nak. Amikor 1945. január 23-án kiürítették az épületet, mindenfelé szétszórt üres palackokat, műtárgyakat, több ládányi szeszes italt, élelmiszert, tizennégy írógépet, egy nagy Mercedes gépkocsit, és egy halom iratot hagytak maguk után.[44]

Seichauból Frank a bajorországi Neuhaus am Schlierseebe utazott, ahol újra létrehozta az immár nem létező Főkormányzóság közigazgatási központját. Mivel nem talált megfelelő helyiséget, egy helyi étteremben rendezkedett be. Az autókra, személyzetre és felszerelésre leadott igénylése nem járt sikerrel. Május 4-én az amerikai csapatok letartóztatták és egy közeli börtönbe vitték, ahol „Krakkó zsidó mészárosa" néven emlegették és megverték. Megpróbált öngyilkos lenni, felvágta az ereit, de nem járt sikerrel. Amikor megérkezett a náci csúcsbűnözők luxemburgi fogdájába, a fogda parancsnoka „szánalmas roncs"-ként jellemezte.[45] A nürnbergi háborús bűnösök perében az elsőrendű vádlottak között emeltek vádat ellene. Átadta hivatalos naplóját, a találkozók és beszédek jegyzőkönyveit, talán abban a hitben, hogy mindez majd őt igazolja. A napló azonban rendkívül terhelő dokumentumnak bizonyult. Gustave Gilbert börtönpszichiáter arról számolt be, hogy Frank az első kihallgatások során „mogorva volt, és kitérő válaszokat adott", egy alkalommal pedig káromkodva hagyta el a kihallgatószobát: „Disznó!" – morogta. Frankot azonban láthatóan valóban megdöbbentették azok a szörnyűségeket bemutató filmek, amelyeket a vádlottaknak végig kellett nézniük, és megerősítette az elhatározását, hogy vallomást tesz, amikor azt olvasta, hogy apja egyik legjobb barátját, egy zsidó ügyvédet Auschwitzban megyilkolták. Úgy tűnt, hogy vallásos megvilágosodást élt át, és a nürnbergi cellájában töltött idő nagy részét a *Biblia* olvasásával töltötte. Gilbert megjegyezte, hogy „elképesztő vehemenciával és irodalmi könnyedséggel tudta átkozni Hitlert... »Bárcsak valamelyikünknek lett volna bátorsága agyonlőni!«". Azt mondta, hogy Hitler gonosz volt, egy hidegvérű pszichopata. Gilbertet lenyűgözte a megbánása, bár kissé „hisztérikus"-nak találta.[46] A vádlottak padján Frank elismerte a zsidók kiirtásában való részvételét, és más vádlottak, például Göring utálatát kiváltva ezzel, a történteket az egész német nép bűnösségével hozta összefüggésbe, tulajdonképpen áthárítva a felelősséget. „Ezer év is el fog telni, de ezt a bűnt Németország nem tudja lemosni magáról."[47]

Vitatható, hogy mindez mennyire volt hiteles. Frank Hitler iránti csodálata átütött azon a felszínesen rosszalló ítéleten, amelyet a diktátorral

kapcsolatban mondott. Nürnbergben, a kivégzésére várva írt egy jókora memoárkötetet *Im Angesicht des Galgens* (Az akasztófa árnyékában) címmel, amely szinte teljes egészében Hitlerről, nem pedig a szerzőjéről szól. Erre utal a mű alcíme is: „Hitler és kora értelmezése személyes tapasztalatok és megfigyelések alapján". Hitler, írta Frank befejezésül, „intellektuálisan kiemelkedő személyiség volt... Mesteri alak... Hatalmas eredményeket ért el". Frank a könyve végén egyenesen Hitlerhez szólt, és azzal vádolta őt, hogy istentelen és szívtelen, jobban jellemezhető „démoni lény"-ként, mint „zseniként a fogalom valódi értelmében".[48] Frank nem utolsósorban azért írta meg könyvét, mert úgy érezte, hogy egyedülálló ismeretekkel rendelkezik Hitlerről, és ezt meg akarta osztani a német néppel. Ugyanakkor könyve számos kérdést nem tárgyalt, csökkentette saját antiszemitizmusának és a holokausztban való részvételének a jelentőségét, ezeket relativizálta az általa történelmi előzményeknek vélt esetekkel, és bagatellizálta a hitleri háborús hajtóerő ideológiai elemeit. Hangsúlyozta a jogállamiság iránti elkötelezettségét, és nem tett említést saját korruptságáról és nyerészkedéséről. Még azt is állította – és ezzel főkormányzói tevékenységének utolsó, kétségbeesett szakaszára utalt, egyben figyelmen kívül hagyta az előtte történteket –, hogy megpróbálta felépíteni Lengyelországot és a lengyel nemzetet a jövő számára.[49]

A Nürnbergi Törvényszék bűnösnek találta Frankot háborús és emberiesség elleni bűnökben, és halálra ítélte. 1946. október 16-án felakasztották. A családja, ellentétben sok más náci családjával, szinte teljesen megtagadta őt. Özvegye, Brigitte titkárnő volt, aki a disszertációját gépelte. 1925-ben házasodtak össze, de nem volt könnyű házasságuk. Frank később elismerte, hogy Brigitte rideg és távolságtartó volt, így ő több viszonyt is folytatott, mind olyan nőkkel, akiket már régóta ismert. 1942-ben kérelmezte a válást, hogy elvehesse gyermekkori szerelmét, de Hitler megtiltotta.[50] Özvegye végül 1981-ben öngyilkos lett.* Öt gyermekük közül csak a legidősebb lányuk, Sigrid maradt hithű náci, aki az apartheid idején az általa csodált Dél-Afrikába emigrált. A fiuk, Norman, nőügyei miatt utasította el az apját, és egy interjúban azt nyilatkozta, hogy örül, hogy kivégezték. A legfiatalabb gyermekük, az 1939-ben született Niklas volt azonban az, aki a legellenségesebben viszonyult az apja

* Brigitte Frank valójában 1959. március 9-én hunyt el elszegényedve, de természetes okokból. Hans Franktól 1935-ben született harmadik gyermeke, kinek szintén Brigitte volt a keresztneve, lett öngyilkos 1981-ben. 46 éves volt, akárcsak apja a kivégzésekor. – *A szerk.*

emlékéhez. A *Der Vater: Eine Abrechnung* (Az apa: Egy számvetés) című 1987-ben megjelent könyve egy gyűlölettel teli szóáradat, amelyben az író helyenként szinte összefüggéstelenül dühöng apja bűnei és csalásai miatt. Közvetlenül hozzá szól, szarkazmustól és megvetéstől átitatott nyelven:

> „Az, hogy kitörték a nyakad, megkímélt engem egy elcseszett élettől, amelyben megmérgezted volna az elmémet a hülyeségeiddel, mint a nemzedékem néma többségéét, akiknek nem volt akkora szerencséjük, hogy lássák, amint fellógatják az apjukat. Emiatt boldog vagyok, hogy a fiad lehetek. Hogy sajnálom a többi gyereket, akiknek az apjuk ugyanezt a gyávasággal és csalással, vérszomjjal és embertelenséggel teli szemétséget művelte, de nem volt annyi hatalmuk, mint neked. Nincs értelme lemásolni az ő szómenéseiket, az ő naplóik nem maradtak fenn. Én szerencsés vagyok, Európa és az USA archívumaiból összeollózhatom életed hús-vér nyomait, és úgy nézhetem azokat, hogy közben nem térít el a hazug családi fecsegés. Akár szikével, akár kalapáccsal nyúlok hozzájuk, ugyanaz a német szörnyeteg bukkan elő belőlük."[51]

Niklas Frank könyve tehát nemcsak az apja, hanem általában a XX. századi németek, és nem csupán egy, hanem két nemzedék vádbeszéde.

NEGYEDIK RÉSZ

A kiszolgálók

Bevezető

Az 1960-as évek közepén Horst Krüger (1919–1999) német újságíró számos órát töltött a sajtótribünön a frankfurti Auschwitz-perben, ahol huszonkét volt SS-táborőrt és alacsonyabb rangú tisztviselőt vontak felelősségre azért, mert az 1940-es évek első felében részük volt a hírhedt koncentrációs és megsemmisítő táborban elhunyt több mint egymillió ember halálában. Amikor Krüger körbenézett a tárgyalóteremben, hétköznapi embereket látott, akik a háború után szilárd és tisztességes egzisztenciát építettek maguknak, és szörnyű bűneik látszólag feledésbe merültek, amíg egy bátor német államügyész, Fritz Bauer fel nem fedte, és megkésve bár, de bíróság elé nem állította őket. Ott volt például Wilhelm Boger, „egy becsületes, megbízható könyvelő", „egy olyan ember, akire lehetett számítani, aki visszaszokott az életbe, és képes volt aludni éjszaka, és akinek bizonyára voltak kollégái, barátai és családja". Ugyanakkor a bíróság előtt elmondták, hogy azon kívül, hogy számtalan esetben részt vett a rabok szétválogatásában, elgázosításában, tömeges agyonlövésében és kivégzésében, személyesen ő volt a felelős azért, hogy „egy hatvanéves lelkészt a foglyok konyhájában víz alatt tartottak, míg meg nem halt; hogy egy háromgyermekes lengyel házaspárt körülbelül három méter távolságból pisztollyal lelőttek; hogy egy lengyel tábornokot, akit gyakorlatilag csontvázzá éheztettek, végül halálra rugdostak", és sok más hasonlóan szadista és brutális cselekedetért.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy „csak parancsot teljesítettek", ami gyakori kifogásként szerepelt azoknál, akiket a háború után bíróság elé állítottak a Harmadik Birodalom idején elkövetett bűneik miatt. Mindegyiküknek volt választási lehetősége; egyiküket sem kényszerítették arra, amit tettek. Így vagy úgy, de önként mondtak le erkölcsi autonómiájukról Hitler javára. Korántsem volt fanatikus náci az összes olyan személy, akinek az életéről ebben a fejezetben beszámolunk, de mindannyian alávetették maguk a nácizmus központi elveinek. Ez megnyitotta az utat egyesek – mint Ilse Koch vagy Irma Grese – előtt, hogy

hatalmukkal visszaélve – egyikük a koncentrációs tábor parancsnokának felesége, a másik táborfelügyelő volt – alantas és erőszakos ösztöneiket a foglyok ellen fordítsák, és ezzel olyan hírnevet szerezzenek maguknak, amely messze felülmúlta a legtöbb férfi táborfelügyelő és őr hírnevét. Ez a hírnév azonban bizonyíthatóan abból a felfogásból is táplálkozott, hogy az ilyen nők a Harmadik Birodalom bűneiben való aktív részvételükkel a lehető legradikálisabb módon sértették meg a nemi normákat és viselkedési elvárásokat. Különösen Kochot és Gresét démonizálták egészen rendkívüli mértékben. Más náci nőknek, például a filmsztár Leni Riefenstahlnak, *Az akarat diadala* című híres náci propaganda dokumentumfilm rendezőjének, a háború után sokáig sikerült lerázniuk magukról bűneik emlékét, és új karriert építeniük. Míg Riefenstahl 1945 után elhatárolódott a nácizmustól, addig az úgynevezett „birodalmi női vezető", Gertrud Scholtz-Klink nemhogy nem tett erre kísérletet, hanem haláláig védelmezte a Harmadik Birodalomban betöltött szerepét. Még egy olyan középosztálybeli nő is, aki a rendszer által „teljes jogú zsidó"-nak minősített férfihoz ment feleségül, mint Luise Solmitz hamburgi tanítónő, akinek náci életét az utolsó fejezetben elemezzük, olyannyira támogatta a rendszert, hogy a testvérét is feljelentette a hatóságoknál a szerinte náciellenes tevékenységéért. Végül azonban ironikus módon éppen feleségként, anyaként és nagymamaként betöltött női szerepe idegenítette el a rezsimtől.

A Harmadik Birodalom a történelem egyik legférfiasabb rezsimje volt, amely a „keménység"-en és a „szívósság"-on keresztül megnyilvánuló hiperférfiasságot értékelte.[1] „Minél férfiasabb egy férfi – mondta Hitler –, annál hatékonyabb lesz a működési területén."[2] „A férfiak írják a történelmet! – hirdette 1939. január 30-án. – A nagy emberek maguk is csak egy nép legerősebb, legkoncentráltabb képviselői."[3] És ahogy 1940. február 24-én dicsekedett: „Én nem vagyok más, mint egy mágnes, amely folyamatosan közelít a német nemzethez, és magához húzza a nép acélos részét, és már sokszor kifejtettem, hogy eljön az idő, amikor mindenki, aki férfi Németországban, az én táboromhoz fog állni, és aki akkor nem az én táboromhoz áll, az semmire sem jó."[4] A nők a náci Németországban megtartották a szavazati jogot, de önálló politikai szerepük nem volt, és a vezető politikai réteg kizárólag férfiakból állt. A nácik szerint a nők végül is képtelenek döntéseket hozni vagy politikai ítéletet alkotni, bár továbbra is elmentek szavazni, valószínűleg azért, mert ez megerősítette azt a benyomást, amelyet Hitler a világ felé akart kelteni, hogy Németország teljes felnőtt lakossága szilárdan mögötte áll, és egy egységes, szerves „nemzeti közösség"-hez tartozik.

A férfiasság ilyesfajta értelmezése a férfi elkövetők széles körére volt jellemző. Egy olyan férfi számára, mint például Hans Loritz, aki pályafutása során több koncentrációs tábor – köztük Dachau és Sachsenhausen – parancsnoka volt, ez azt jelentette, hogy a beosztottakkal ordibált, káromkodott és szitkozódott, verte, brutálisan bántalmazta és megalázta a foglyokat, és mindezt katonás viselkedésnek tartotta, ezért erre biztatta a beosztottjait is. Úgy tűnik, hogy Loritz fiatalkorában nem volt hajlamos a szadizmusra, de a náci Németország légköre és a táborok törvénytelen környezete egyértelműen arra ösztönözték, hogy az emberi tisztesség minden normáját megszegje. Ily módon próbálta kompenzálni 1918–19-ben elvesztett önbecsülését, amikor a háború alatt vadászrepülős karrierje hirtelen és megalázó módon véget ért. Ambíciója és karrierizmusa gyors előléptetést hozott a számára, de bajba is sodorta, mivel korrupt viselkedése nyilvánvalóvá vált felettesei számára. A nemzetiszocializmus azonban biztosította önértékelésének az alapját, és amikor ez összeomlott, és őrizetbe vették, nem találta többé az élet értelmét, és 1946. január 31-én öngyilkos lett.[5]

A nácik férfihegemóniába vetett hitének egyik legfontosabb forrása az első világháború emlékezetében rejlett, a politikát a birodalom ellenségeivel szembeni harc folytatásának tekintették. Ebben a vízióban a nők egyetlen szerepe az volt, hogy gondoskodjanak az otthonról és a családról, és támogassák férfitársaikat a politikai és katonai harctéren. A hadsereg, a katonai autonómia régi hagyományaival örömmel vette a nácik megjelenését, mert ezzel visszatértek ahhoz a gyakorlathoz, hogy az állam a háborúra való felkészülésre és végső soron a háború megvívására készül. Ugyanakkor azonban, amint az a 16. fejezetből kiderül, a német hadsereg tisztikara ki volt téve Hitler masszív beavatkozásának, aki egyik tábornokot a másik után távolította el, mert nem az ő nyers stratégiai és taktikai felfogását követték, noha a tábornokok konzervatív, antidemokratikus és antiszemita hátterük miatt beálltak a rendszer mögé még a holokauszt végrehajtása során is, bár egyes esetekben vonakodva tették ezt. A háború után a túlélő tábornokok ragaszkodtak ahhoz, hogy ők egyszerűen a munkájukat végezték, de ezt a védelmi stratégiát követték a civilek, például az orvosok, az ügyvédek és az egyetemi professzorok is. Ezen a téren sem sikerült feldolgozni a náci múltat évtizedeken keresztül, és ebben az erkölcsi belátás hiánya volt a legszembetűnőbb.

Bár a nácizmus középpontjában a férfiasság szélsőséges és gyakran internalizált felfogása állt, az elkövetők spektruma messze túlmutatott a hatalomélhségen, a tekintélyelvűségen és a brutalitáson. A legtöbb német, aki a művelt középosztályhoz, az egyetemi diplomával és szakmai státusszal rendelkező emberekből álló, úgynevezett *Bildungsbürgertum*-hoz tartozott, üdvözölte a Harmadik Birodalom eljövetelét, és mindvégig együttműködött a náci rezsimmel. Ennek számos oka volt. A bismarcki birodalom idején biztos és megbecsült helyet élveztek egy magabiztos és látszólag stabil társadalomban, ezt a pozíciót azonban elvesztették Németország első világháborús vereségével, az 1918-as forradalommal, a Weimari Köztársaság megalakulásával, a demokratikus jogok, például az általános és egyenlő választójog bevezetésével, valamint a rettegett és gyűlölt (és nagyrészt munkásosztálybeli) szociáldemokraták hatalomra kerülésével. Ha viszonylag kevesen voltak is közülük fanatikus nácik, a nagy többség mégis nyíltan vagy hallgatólagosan Hitlert támogatta, mert benne látták a társadalmi rend, a nemzeti büszkeség, a gazdasági stabilitás és a kulturális hagyományok biztosítékát, amelyek – szerintük – a Weimari Köztársaság alatt egyértelműen hiányoztak. Ez nem csak a számos szempontból sajátosnak számító orvosi és jogászi szakmát folytatók körében volt így, mert más szakmabeliek is hasonló mintát követtek. Ugyanígy az üzleti élet, a nagy-, a közepes és a kisvállalkozások világa is. A nácizmus nem az iskolázatlanok vagy a sikertelenek ideológiája volt.

16.

A tábornok: Wilhelm Ritter von Leeb

A kevésbé ünnepelt német tábornokok egyike volt Wilhelm Ritter von Leeb hadseregparancsnok (nemesi címét katonai kitüntetésként kapta az első világháború alatt). Leeb éppen azért érdekes, mert sok szempontból tipikus volt, hiszen az egyik legidősebb magas rangú német parancsnok volt. Ritka kivételként, katolikusként került a tisztikar felsőbb soraiba, ugyanakkor kevésbé volt szokatlan az, hogy bajor volt. 1876. szeptember 5-én született Landsbergben, egy nagy katonai hagyományokkal rendelkező családban.[1] Zökkenőmentesen lépett be a császári hadsereg porosz dominanciájú soraiba, a kadétakadémián keresztül a vezérkarba. Naplói keveset árulnak el a személyiségéről vagy a magánügyeiről. Katonai személyi aktájából kiderül, hogy felettes tisztjei pályafutása korábbi szakaszában arról számoltak be, hogy rátermett és energikus katona volt, kemény és szorgalmas, „komoly, de a humort sem teljesen nélkülöző... Nem egészen Von Rundstedt tábornokhoz mérhető, de a háborúban bizonyosan jó vezető volt". Leeb egész felnőtt korában hivatásos katonának tekintette magát, aki nem politizál. A bajor hadsereg tüzértisztjeként részt vett abban a német katonai expedícióban, amelyet 1900–1901-ben nyolc nemzet indított büntetőhadjáratként Kínában, az úgynevezett „bokszerek" Európa-ellenes felkelésével szemben. Hazatérése után a bajor vezérkarhoz került, és a Weimari Köztársaság alatt végig a hadseregben szolgált. Leeb nem osztotta a tisztikarban elterjedt „hátba szúrás legendájá"-t, amely szerint a hadsereg a nyugati fronton veretlen maradt, de a hazai front, mindenekelőtt a szociáldemokraták végzetesen ellehetetlenítették a helyzetét. Naplóiból kiderül, hogy már 1918 szeptemberében felismerte, hogy a háborút Erich Ludendorff „katonai hibái" miatt veszítették el, „akinek lelkiismeretén szárad a német nép teljes pusztulása". A Weimari Köztársaság vezető katonai alakja, Hans von Seeckt tábornok figyelmen kívül hagyta Leeb bajor származását,

amikor kizárta őt, mint lehetséges utódját, mivel „a lázadó, merev porosz junker megtestesítőjé"-nek tartotta. Leeb azonban már korábban jelezte, hogy kiábrándult a köztársaságból, hangsúlyozta a szociáldemokraták iránti ellenszenvét, és rámutatott a „bolsevikok" által jelentett veszélyre. A kora miatt a köztársaság megdöntésekor már a tábornokok sorában találta magát.[2]

Leeb üdvözölte a náci hatalomátvételt, különösen onnantól, hogy 1933. március 21-án a „potsdami nap" azt hirdette, amit Hitler a régi birodalmi renddel való megbékélésként mutatott be. „Ez az állami aktus – jelentette ki Leeb egy nyilvános beszéd alkalmával – azt bizonyítja, hogy »az előző évek széthúzása« most átadja a helyét egy minden németet magában foglaló »erős és szilárd akarat«-nak, a haza újjáépítésén való munkálkodás akaratának". Feltűnő volt azonban, hogy nem említette Hitlert vagy a náci pártot, ehelyett inkább az öreg Hindenburg tábornagy vezető szerepét hangsúlyozta a „régi, híres fekete-fehér-piros jelvényünk", a császári Németország zászlajának feltámasztásában. Természetesen Hitler nem így látta a dolgot, ahogy a hadsereg tisztjeinek fiatalabb generációja sem. Az, hogy Leeb félreértette a nemzetiszocializmus valódi természetét, hamarosan világossá vált.[3] Kezdetben a Hitler alatti hűséges katonai szolgálat folyamatos előléptetést hozott a számára. Jámbor katolikusként azonban visszautasított egy meghívást egy hivatalos vacsorára Alfred Rosenberggel, mert az utóbbi kereszténységellenes álláspontot képviselt, és felbosszantotta Hitlert azzal, hogy díszegyenruhában járt misére. Az idősebb tábornokok közül sokaknak kétségei voltak azzal kapcsolatban, hogy bölcs dolog-e általános európai háborút indítani, mielőtt a fegyveres erők készen állnának rá. Leeb nem titkolta, hogy osztja ezeket az aggályokat. Hitler még a Gestapo megfigyelése alá is helyezte, és végül 1938 elején nyugdíjba kényszerítette a tisztogatás során, amely Werner von Blomberg és Werner von Fritsch, valamint más, szerinte túl óvatos és a nácizmus iránt nem eléggé elkötelezett főtisztek a hadsereg vezető tisztségeiből való elbocsátását eredményezte.[4]

Leeb hozzáértésének és hatékonyságának híre azonban arra késztette Hitlert, hogy 1938 nyarán visszahívja őt a nyugállományból a Csehszlovákia elleni invázióra, és megbízza a 12. hadsereg parancsnokságával, amelynek egységei a Szudéta-vidéket szállták meg, amikor a müncheni egyezmény átengedte azt a náci birodalomnak. Leeb szorosan részt vett az invázió katonai tervezésében, amely természetesen teljességgel szembement a nemzetközi joggal. A megszállás sikeres végrehajtását követően

Leeb másodszor is visszavonult. De 1939 szeptemberében, amikor már jócskán a hatvanas éveit taposta, ismét visszahívták a szolgálatba, ezúttal a C hadseregcsoport parancsnokaként, amely a későbbi nyugati front déli szektorában, a Maginot-vonal francia védelmi állásaival szemben állomásozott. Leeb még mindig vonakodott attól, hogy teljes mértékben támogassa Hitlert. „Anglia és Franciaország hadat üzent – jegyezte le naplójában 1939. szeptember 3-án, a második világháború kitörésekor, majd hozzátette: – Hitler egy vak bolond, egy bűnöző!"[5] Egy hónappal később, 1939. október 3-án megjegyezte, hogy a német civilek nem támogatják a háborút: „A lakosság hangulata rossz, semmiféle lelkesedés, nem tűzik ki a zászlókat a házakra, mindenki a békét várja. Az emberek úgy érzik, felesleges a háború." Leeb azonban, minden aggálya ellenére, továbbra is részt vett a Hitlerrel tartott megbeszéléseken, amelyeken az 1940-es, a nemzetközi jog szerint szintén illegális németalföldi inváziót tárgyaltak. 1939 októberében még Walther von Brauchitschnak, a német hadsereg főparancsnokának is írt, hogy figyelmeztesse:

> „Amennyiben Németország erőlteti az ügyet, megsérti Hollandia, Belgium és Luxemburg semlegességét, amelyet a német kormány ünnepélyesen elismert és amelyért kezeskedik, akkor ez a lépés szükségszerűen arra készteti még ezeket a semleges államokat is, hogy megváltoztassák a Birodalommal szemben kinyilvánított politikájukat, amely eddig bizonyos fokú szimpátiát mutatott a német ügy iránt."[6]

Ez – tette hozzá – „őrült támadás" lenne, amely „talán évtizedekre meghatározná népünk sorsát". A szókimondó üzenet azonban semmiféle következménnyel nem járt, és Leeb nem váltotta valóra a fenyegetését, és nem mondott le, már csak azért sem, mert tábornoktársai, akik közül sokan osztották a véleményét, végül úgy döntöttek, hogy nem tesznek további lépéseket, mert az ilyesmi háborús időkben ugyanis könnyen lázadásnak, sőt az első világháború végén történt állítólagos „hátba szúrás"-nak is felfogható. Leeb hű maradt Hitlerhez, annak ellenére, hogy két fia meghalt az 1939. szeptember-októberi lengyelországi hadjáratban.[7]

Nem sokkal a háború kitörése után azonban Leebet – több más magas rangú tábornokhoz hasonlóan – nyugtalanították azok a jelentések, amelyek „a [német] rendőrség lengyelországi viselkedéséről" érkeztek, ami „egy civilizált nemzethez méltatlan" volt. A hadsereget – írta a hadsereg vezérkari főnökének, Franz Haldernek – félreállították, ami az

„SS népünk feletti egyeduralmát [*Alleinherrschaft*]" demonstrálta.[8] Halder, látva Leeb és más magas rangú tábornokok nyugtalanságát, felkereste Leebet a főhadiszállásán, hogy megnyugtassa, hogy a jelentések túlzóak, és minden túlkapásnak véget vetnek. Ez azonban aligha nyugtatta meg az idősebb tiszteket, és az SS ambíciói miatti aggodalmukat csak fokozta Himmler 1939. október 28-i bejelentése, amely célként tűzte ki, hogy az SS-esek házasságon kívüli gyermekeket nemzzenek, hogy minél nagyobb mértékben öröklődjön a „legjobb vér" az új nemzedékben. Nemcsak a Leebhez hasonló jámbor katolikusok találták felháborítónak ezt az elképzelést, hanem mások is, köztük számos vezető tábornok, akikkel együtt a tiltakozásuknak adtak hangot a hadsereg vezetése előtt. Végül a hadsereg vezetése és az SS közötti viszony olyannyira megromlott, hogy Himmler 1940. március 13-ra találkozót hívott össze Leebbel és más tábornokokkal, amelyen megdicsérte őket a megszállt területeken bevezetett, az ellenállás leverését célzó kemény intézkedésekért, és biztosította őket arról, hogy szükség van a rezsim faji programjára a nagy német birodalom jövőjének biztosításához. Úgy tűnt, mindez elegendő volt, hogy elfojtsák a tiltakozásokat.[9]

1940-ben aztán Leeb és tábornoktársai minden maradék kétségét eloszlatta Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia és Norvégia gyors német meghódítása. A hadjárat más vezető parancsnokaival együtt Leebet tábornagyi rangra léptették elő, miután sikeresen részt vett Franciaország legyőzésében, amikor csapatai Elzász-Lotaringiában lerohanták a franciákat. Könnyű győzelme azt bizonyította, írta, hogy Franciaország „haldokló ország".[10] Franciaország kapitulációja után nem sokkal megkezdődtek a Szovjetunió lerohanására tett előkészületek. Ezzel kapcsolatban Leebnek komoly kétségei voltak. („Vajon ennek is meg kell történnie?" – kérdezte rezignáltan Walther von Brauchitschtól 1941. január 31-én, amikor értesült a tervekről). Leeb kételyei azonban ismét eloszlottak, amikor Hitler kinevezte őt a C hadseregcsoport, majd az északi hadseregcsoport parancsnokává, amely 1941. június 22-én a Barbarossa hadműveletet elindító hatalmas inváziós erő részeként bevonult a szovjet ellenőrzés alatt álló Kelet-Európába. Két hadsereg állt rendelkezésére, a 16. és a 18. hadsereg, amelyek együttesen mintegy 29 hadosztályból, valamint a 4. és az 56. páncélos hadtestből álltak. Leeb erői a hadjárat első heteiben sikeresen leigázták Lettországot, Litvániát és Észtországot.[11] De hamar megmutatkozott a páncélos dandárok irányításában való tapasztalatlansága, amikor a páncélos hadtest előre

száguldott, olyannyira kockáztatva a bekerítést, hogy átmenetileg vissza kellett vonulniuk, miközben, egy beszámoló szerint, mintegy 400 harckocsit veszítettek. Leeb azt az utasítást kapta, hogy vegye be Leningrádot, ami azonban olyan nehézségekbe ütközött, hogy Hitler 1941. július 21-én személyesen kereste fel Leeb főhadiszállását, hogy sürgesse Leningrád gyors megszállását. Leeb csapatai augusztus vége felé megközelítették a várost, és annak elfoglalása csak idő kérdésének tűnt. Szeptember közepére sikerült körülzárni, kivéve a tél elején befagyott Ladoga tavon átvezető vékony kommunikációs vonalat. Leebet lehallgatták, amint telefonon megkérdezte Hitlertől, hogy mit tegyen az éhező leningrádi nőkkel és gyerekekkel, ha a város megadja magát, és az emberek éhséglázadásba kezdenek. Hitler állítólag azt mondta neki, hogy lője le őket, amit Leeb elutasított: „Német katonák nem lőnek le nőket és gyerekeket."[12] Hitler ezt a tiltakozást figyelmen kívül hagyta, és titokban utasította Leebet, hogy ne fogadja el a város megadását, mert azt meg kell semmisíteni, a lakóit pedig ki kell irtani.[13]

Leeb a védelmi hadviselés szakértőjeként szerzett magának hírnevet, sőt a háború előtt egy széles körben használt könyvet is kiadott a témában.[14] Ugyanakkor a Barbarossa hadművelet első néhány hetének eufóriájában meggyőzte Hitlert, hogy hagyja jóvá a Leningrádtól keletre fekvő fontos közlekedési csomópont, Tyihvin városának elfoglalási tervét, hogy egyesülhessenek Németország szövetségesének, Finnországnak az erőivel. A Barbarossa hadművelet más hadszíntereihez hasonlóan azonban a németek ősszel itt is elakadtak, és szembe kellett nézniük a Vörös Hadsereg ellentámadásaival. Leeb a többi szárazföldi haderővel is egyre nehezebben tartotta a kapcsolatot, mert a katonák a több hónapos menetelésben kimerültek, a számuk pedig egyre fogyatkozott (az egyik zászlóaljparancsnok arra panaszkodott, hogy az eredetileg ötszáz katonából csak hatvan maradt). A helyzetet súlyosbította, hogy az időjárás egyre hidegebbre fordult, és a csapatok még mindig a nyári egyenruhájukban meneteltek. Hitler, aki csalódott Leeb lassú előrehaladása miatt, leválasztotta az irányítása alá tartozó páncélosok nagy részét, és a moszkvai frontra vezényelte őket.[15] A hadjárat elején Leebnek sikerült megőriznie némi cselekvési szabadságot, és amikor a helyzet nehézzé vált, sikerült kivonnia csapatait Tyihvinből, amihez Hitler utólagos jóváhagyását is megszerezte. Most azonban, hogy a német erőket Moszkva előtt kezdték visszaszorítani, ami miatt egy sor vezető tábornok idegösszeomlást, sőt szívrohamot kapott, Hitler 1941. december 16-án maga vette át

a hadsereg vezetését, és megalkuvás nélküli ellenállást rendelt el a szovjet előrenyomulással szemben.[16]

Leeb nem tudott ellenállni a rohamosan növekvő stressznek, ahogy a németek előrenyomulása megtorpant, amit tetézett, hogy Hitler az általa fontosabbnak tartott moszkvai frontra összpontosított. Leeb naplójában gyakori fejfájásra panaszkodott, és úgy érezte, hogy képtelen kezelni a helyzetet. Egyre elkeseredettebb volt a tétlenség miatt, amelyet Hitler azon parancsa kényszerített rá, hogy ne próbálja meg bevenni Leningrádot, hanem egyszerűen hagyja, hogy a város éhen haljon. Kétségbeejtő volt a Barbarossa hadművelet általános kudarca is, nem csoda, ha gyakorlatilag idegösszeomlást szenvedett. Miután 1942. január közepén „egészségügyi okok"-ra hivatkozva benyújtotta a lemondását, amelyet Hitler elutasított, Leeb egy személyes interjúban egyenesen kijelentette, hogy képtelen végrehajtani a katonai parancsokat, amelyeket kap, mert nem rendelkezik „elegendő új és friss" katonával. Hitlert azzal dühítette fel, hogy lelkiismereti okokra hivatkozva kijelentette, hogy ilyen körülmények között képtelen végrehajtani a parancsait. Azt kérte, hogy hagyják, hogy maga próbálja megoldani a helyzetet, ahelyett hogy ismételten arra utasítják, hogy tartsák a vonalat és ássák be magukat. Hitler visszautasította a kérést, ami szabad kezet biztosított volna Leebnek arra, hogy szükség szerint elrendelje a taktikai visszavonulást. Hitler inkább elfogadta a lemondását.[17] Leeb 1942. január 18-án tehát tartalékos állományba került, és a háború hátralevő részében kivárt.[18]

Annak ellenére, hogy Wilhelm Ritter von Leeb a régi katonai rend becsületes, független gondolkodású képviselőjeként volt ismert, érintett volt a náci rezsim által elkövetett számos bűncselekményben és atrocitásban. A keleti front középső és déli szektorát irányító tábornokokkal ellentétben Leeb az északi hadseregcsoport parancsnokaként a hadjárat elején nem szembesült azzal a problémával, hogy mit kezdjen a Vörös Hadsereg nagyszámú hadifoglyával. 1941 októberére, amikor a hadjárat Leningrád kapui előtt megállt, sürgős munkaerőigény mutatkozott, amelyet a Vörös Hadsereg hadifoglyainak munkára fogásával elégítettek ki, ellentétben a nemzetközileg elfogadott gyakorlattal. A front más részein hosszabb időbe telt, mire áttértek a kényszermunka politikájára. Addig a szovjet hadifoglyokat elzárták a frontvonal mögötti hatalmas területen, és hagyták őket éhen halni: három és fél millióan haltak éhen az inváziót követő hónapokban. Csak 1943-tól kezdődően ismerte fel a hadsereg és általában véve a rezsim, hogy a hadifoglyok és a katonai

hatóságok ellenőrzése alatt álló civilek kényszermunkára foghatók, ezzel csökkent a tömeges éhhalálban elhunytak aránya.[19] A szovjet hadifoglyok éheztetése egy szélesebb körű politika részét képezte. Az Élelmiszerügyi és Mezőgazdasági Minisztérium tisztviselője, Herbert Backe felismerte, hogy a hadseregnek a Kelet-Európában való előrenyomulás során az ott termelt javakból kell majd fenntartania magát, tehát jóval a Barbarossa hadművelet megindítása előtt elrendelte, hogy a meghódított területekről származó élelmiszer-szállítmányokat a német katonák számára kell biztosítani, ami egyet jelentett azzal, hogy a térség civil lakossága éhezett.[20] A kezdeti kételyek ellenére Leeb teljes mértékben végrehajtotta ezt a politikát, és utasította a beosztottjait, hogy ne engedélyezzék a Németországból küldött élelmiszer-szállítmányok szétosztását a katonák között, mert teljes egészében a megszállt területekről kell megoldani az élelmezést.[21]

Ennek a politikának a mozgatórugója nem más volt, mint a szláv „alantasok" alsóbbrendűségébe és nélkülözhetőségébe vetett rasszista hit, amelyet Leeb is osztott, aki az oroszokat részben ázsiaiaknak és természetüknél fogva kegyetlennek tartotta.[22] Ez vezérelte Leebet a leningrádi ostrom irányítása során is, miután 1941. szeptember 8-án befejezte a város bekerítését. A tüzérséggel folyamatosan lőtte a várost, míg a légitámadások komoly károkat okoztak az élelmiszerkészletekben. A lakosság körében gyorsan terjedt az éhínség, sőt kannibalizmusra is volt példa. Mire 1944 januárjában feloldották az ostromot, Leningrád lakosai közül több mint háromnegyed-millióan pusztultak el.[23] Bár Leeb a háború után azt állította, hogy nem követte Hitler hírhedt parancsát, miszerint a német csapatok által elfogott minden szovjet politikai komiszszárt azonnal le kell lőni, bőséges bizonyíték van arra, hogy az északi hadseregcsoport ugyanúgy követte ezt a parancsot, mint a német erők bármely más része.[24] Ráadásul a keleti fronton, az inváziót követően a tábornokok rövid időn belül szembesültek a vonalak mögötti partizánok növekvő ellenállásával – amit a zsidóknak tudtak be, noha ez nem volt igaz –, így egyre gyakrabban folyamodtak a civilek elleni tömeges megtorlásokhoz. Leeb 1941 augusztusában maga utasította vezető tisztjeit, hogy harcoljanak „...drasztikus és drákói eszközökkel a partizánok és segítőik segítői ellen".[25] 1941 decemberének első hetében az északi hadseregcsoport 584. hátvédkörzetében a 281. Biztonsági Hadosztály által végrehajtott akciókról szóló jelentés például „327 lelőtt partizánról, 23 felgyújtott faluról, 7 elfoglalt lőszerraktárról, 3 kórházról és 12 lakótáborról" számolt be. Ez a fajta erőszak és pusztítás folyt hétről hétre,

hónapokon át a meghódított keleti részeken, beleértve a Leeb hadserege mögötti területeket is.[26] Az ilyen atrocitások nem a nehéz katonai helyzet, nem a csapatok „brutalizálásának" a következményei voltak; mindenekelőtt a „totális háború" régóta érvényes német katonai doktrínájából, valamint a tisztikart évtizedek óta átható, mélyen gyökerező antiszemitizmusból és szlávellenes rasszizmusból fakadtak, amit a náci indoktrináció évei csak tovább erősítettek.[27]

Az antiszemitizmus széles körben elterjedt volt a német tisztikarban, de nem társult a népirtás szorgalmazásával, legalábbis az idősebb generáció körében nem. Leeb erőit a Walther Stahlecker parancsnoksága alatt álló, 1000 fős SS-A munkacsoport kísérte, amelyet különböző rendőri egységek támogattak. Segítségükre voltak, sőt egyes esetekben megelőzték őket a helyi lett, litván vagy észt aktivisták, akik összeterelték a zsidó lakosságot és sokakat lelőttek közülük, vagy a nagyobb városokban gettókba kényszerítették őket, amelyeket aztán az év végére további lövöldözések során kiürítettek. 1942 elejére a három balti állam mintegy 300 000 zsidó lakosát, férfiakat, nőket és gyerekeket gyilkoltak meg, jó részüket nyíltan, a nyilvánosság előtt, és ezekben az akciókban gyakran a német hadsereg reguláris katonái is részt vettek. Leeb nem tett kísérletet arra, hogy mindezt megakadályozza. „Német katonáink – jegyezte fel naplójában – csendes bámészkodók voltak, nem volt parancsuk, hogy valahogyan megállítsák a véres ítéletet." A zsidók elleni lövöldözések és atrocitások már Lengyelország 1939-es meghódítása során is nyugtalanságot és rosszallást váltottak ki, és alkalmanként tiltakozásokhoz vezettek.[28] 1941. július 8-án, nem sokkal a Barbarossa hadművelet kezdete után Leeb a naplójában beszámolt egy beszélgetésről, amelyet az egyik tisztjével folytatott:

> „V. Roques tábornok, a hadsereg mögötti terület parancsnoka arról panaszkodik, hogy a litván milíciák, a német rendőri hatóságok ösztönzésére Kovnóban tömegesen lövik le a zsidókat (több ezret!). Ezekre az intézkedésekre nincs befolyásunk. Nem marad más hátra, mint hogy távol tartsuk magunk ezektől. Roques-nak kétségtelenül igaza van, amikor azt mondja, hogy a zsidókérdés így aligha oldható meg. A legbiztosabb módszer az összes zsidó férfi sterilizálása volna."[29]

Leeb stábja panaszt tett ezek miatt a gyilkosságok miatt Hitler fegyveres erőinek adjutánsánál, Rudolf Schmundtnál, amikor az meglátogatta őket. A tábornagy életrajzírója, Georg Meyer szerint Schmundt konzultált

Hitlerrel, aki utasította, hogy telefonáljon Leebnek és mondja meg neki: „a katonákat nem szabad ezekkel a politikai kérdésekkel zaklatni: ezek az intézkedések a »tereprendezés«-hez szükségesek".[30]

Sem Leeb, sem Roques nem hozott semmilyen intézkedést a lövöldözések megfékezésére, noha azokon a területeken hajtották végre azokat, amelyekért végső soron ők voltak felelősek. Sőt egy magas rangú SS-tiszt arról számolt be Himmlernek az általa helyben végzett ellenőrzés-sorozatról, hogy a munkacsoport és a hadsereg együttműködése a térségben „zökkenőmentesen" zajlott. Azaz, bár mind Leebnek, mind Roques-nak voltak erkölcsi fenntartásai a gyilkosságokkal kapcsolatban, az aggályaik nem voltak elég erősek ahhoz, hogy a hatalmuknál fogva megpróbálják megakadályozni azokat, nem utolsósorban azért, mert Hitler egyértelmű utasítást adott arra vonatkozóan, hogy hagyják békén az ügyet. Ráadásul mindkét férfi azt feltétlenül elfogadta, hogy létezik egy „zsidókérdés", amely elég sürgős ahhoz, hogy indokolja a kötelező sterilizációt. A gyakorlatban a hozzáállásuk lehetővé tette a hadsereg és az SS-egységek széles körű együttműködését a zsidók, cigányok, elmebetegek és fogyatékosok meggyilkolása terén. Roques is ellenezte a zsidók megölését, de eredménytelenül. Mindössze annyit tehetett, hogy elrendelte, hogy a csapatai ne vegyenek részt az SS által szervezett tömeges lövöldözésekben, és ragaszkodott ahhoz, hogy a saját területükön ne lépjenek fel a zsidók ellen.[31] Nem sokkal a háború vége után Leeb, aki ekkor már amerikai fogságban volt, így válaszolt fogolytársának, Heinz Guderiannak, aki kijelentette, hogy „az alapelvek [a zsidók kiirtása] jók voltak": „Az igaz."[32]

Leeb és Hitler kapcsolata mindvégig szívélyes maradt, amihez az is hozzájárult, hogy a diktátor nagylelkűen támogatta anyagilag a tábornagyot. Egy példa a sok közül, hogyan vásárolták meg a katonai és egyéb elit széles körű lojalitását, azaz hogyan vesztegette meg őket a rezsim. 1941. szeptember 5-én Hitler adjutánsa ismét meglátogatta Leebet, hogy átadja a diktátor gratulációját a tábornagy hatvanötödik születésnapja alkalmából. Schmundt diszkréten átnyújtott Leebnek egy negyedmillió birodalmi márkáról szóló csekket, amelyet „egy villa megvásárlásához szükséges tőke"-ként vagy bármely más célra felhasználhatott. Semmi sem utal arra, hogy Leeb ne lett volna hálás ezért az ajándékért, annak ellenére, hogy az életrajzírója ennek az ellenkezőjét próbálja sugallni. Szeptember 16-án Leeb levélben köszönte meg Hans-Heinrich Lammersnek, a közszolgálat vezetőjének, hogy az ajándék után nem kellett adót fizetnie. Miután Leeb biztonságba helyezte a 250 000 birodalmi márkát,

azon tűnődött, vajon mire is költse azt. Lammersnek azt mondta, hogy „csak egy erdőt szeretnék szerezni, és egy kis vidéki házat építeni oda". A házat lehetőleg a Dunától délre, a „régi Bajorország"-ban, a szövetségesek bombázásaitól távol szerette volna. A terv azonban bürokratikus akadályokba ütközött, és nehéz volt találni valakit, aki hajlandó lett volna eladni, így hónapok teltek el anélkül, hogy megfelelő ingatlan állt volna rendelkezésre. Az egyre nehezedő katonai helyzet ellenére Lammersnek sikerült időt szakítania arra, hogy személyesen tárgyaljon Hitlerrel az ügyről, és Paul Gieslerrel, Bajorország gauleiterével megállapodtak abban, hogy egy állami tulajdonban lévő ingatlant kell találni. Az egyetlen, ami megfelelt a célnak, az Erdészeti Hivatal XXIII. kerülete volt Seestettenben, Passau közelében, amelynek a piaci értéke azonban 660 000 birodalmi márka volt, és ez messze meghaladta azt, amit Leeb a mindössze 250 000 birodalmi márkával megengedhetett magának. Hitler és Lammers megegyeztek, hogy a különbözet fedezésére további adományt nyújtanak Leebnek. „Teljesen el vagyok ragadtatva – írta a tábornagy 1943. november 23-án Hitlernek írt személyes levelében –, hogy engedélyt kaptam egy német erdő birtoklására." Megígérte, hogy vigyáz majd rá, és hozzátette, hogy a legnagyobb érdeklődéssel követi a háború alakulását, és biztos benne, hogy a Vörös Hadsereg ellenállása a keleti fronton hamarosan összeomlik.[33]

1944 áprilisában közpénzekből 638 000 birodalmi márka összeget különítettek el Leeb számára, és miután leküzdötték a további bürokratikus akadályokat, ki is fizették neki, így összesen 880 000 birodalmi márka volt a bevétele. Ezért a „nagyon örömteli hír"-ért szívből köszönetet mondott egy Hitlernek címzett, kézzel írt, 1944. július 26-án keltezett levelében, egyúttal gratulált a diktátornak, „hogy csodás módon sikerült megmenekülnie a gonosz támadás során", amivel a Hitler személye ellen néhány nappal korábban, Claus von Stauffenberg és összeesküvőtársai által végrehajtott merényletre utalt.[34] Október 11-én a tábornagy végül birtokba vette a Passau melletti, igen jelentős, 213 843 hektár területű erdős birtokot. Más, a vezető tábornokoknak és a rezsim további kiszolgálóinak ajándékozott birtokokkal ellentétben, ez a terület biztonságban volt a Vörös Hadseregtől, és a család birtokában maradt, bár a háború vége után nem sokkal 75 000 birodalmi márka adót kellett fizetniük az eredetileg 250 000 birodalmi márka értékű ajándék után. Az 1990-es évek végén oknyomozó újságírók egy televíziós műsorban hozták nyilvánosságra, hogy a család továbbra is rendelkezik a birtokkal, de Leeb fia

kijelentette, hogy nem áll szándékában visszaadni az államnak az immár több mint kétmillió német márka értékű ingatlant, a konzervatív bajor kormány pedig nem volt hajlandó tovább göngyölíteni az ügyet.[35]

Leeb sok tekintetben tipikus példája volt a Harmadik Birodalom katonai vezetésének. Számos ismerettel rendelkezünk a második világháború alatt a német egységeket csatába vezető katonai parancsnokokról, nem utolsósorban azért, mert sokan közülük hivatalos vagy személyes naplót vezettek (a kettő közötti határ gyakran elkerülhetetlenül képlékeny volt). Ennek ellenére sokáig alig használták fel ezt az anyagot. A háború utáni hadtörténetekben ritkán említették név szerint az egyes tábornokokat – néhány olyan kivételtől eltekintve, mint Erwin Rommel –, ha pedig mégis, akkor az elbeszélések a katonai taktikára és a csatákra koncentráltak. Még Joachim C. Fest is, amikor a hadseregről írt, megmaradt inkább a tábornokok „jellemgyengeségé"-ről szóló sommás általánosításoknál, és elmarasztalta őket, amiért nem tudtak szembeszállni Hitlerrel és a hadsereg hierarchiájának felsőbb szintjein lévő maroknyi elkötelezett nácival.[36] A történelem társadalomtudományi megközelítései, amelyek az 1970-es és 1980-as években voltak jellemzőek, tovább erősítették ezeket az anonimizáló tendenciákat. Csak az 1990-es évek második felében került az egyéni motiváció és viselkedés kérdésköre a hadtörténészek figyelmének középpontjába. Azóta több kritikai tanulmány is született az egyes katonákról, melyeket többnyire tágabb történelmi kontextusba helyeztek.[37]

Az életrajzi megközelítés többek között olyan kérdéseket vetett fel, amelyeket az 1950-es évektől az 1990-es évekig nagyrészt figyelmen kívül hagytak, sőt elhallgattak. A háború után, 1948-ban az amerikai hatóságok tizennégy magas rangú tábornokot – köztük Wilhelm Ritter von Leebet – állítottak az utolsó nürnbergi törvényszék elé, és háborús bűnökkel, béke elleni bűnökkel, emberiség elleni bűnökkel és e bűnök elkövetésére irányuló összeesküvéssel vádolták őket. A vádlottak mindannyian ártatlannak vallották magukat. Leeb és a többiek ragaszkodtak ahhoz, hogy politikamentes katonák voltak: kemény, sőt brutális katonák az aljas és gátlástalan kommunista ellenséggel szemben, de mindig a hadviselés törvényei és konvenciói szerint cselekedtek, és olyan felsőbb utasítások alapján, amelyek alól lehetetlen volt kibújni. Az elsősorban a keleti fronton elkövetett bűnökért szerintük főként az SS ideológiai fanatikusai voltak a felelősek. A bíróság nem fogadta el ezeket a beadványokat, és tizenegy vádlottat ítélt el, gyakran hosszú börtönbüntetésre.

A hidegháború kibontakozásával párhuzamosan azonban hatalmas nyomás nehezedett az amerikaiakra a nyugatnémet intézmények – köztük az egyházak, a politikusok és számos egyszerű polgár – részéről, hogy újragondolják az ítéleteket, és számos elkövetőt szabadon engedtek. A nyugatnémet hatalom elfogadta a tábornokok érvelését, miszerint a fegyveres erők még Hitler alatt is távol tartották magukat a politikától, a Hans von Seeckt, az 1920 és 1926 közötti főparancsnok által képviselt „politikamentes professzionalizmus" hagyományának megfelelően.[38] Valójában persze a Weimari Köztársaság idején a hadsereg korántsem volt politikamentes: a konzervatív nacionalizmus eszmeiségéhez volt hű, és nosztalgiával tekintett a bismarcki birodalomra és egy olyan jövőben reménykedett, amelyben Németország visszájára fordítja a versailles-i szerződést és befejezi az 1914-ben megkezdett munkát.[39]

A politikamentes hadsereg mítosza, amelyet a háború alatt és után arra használtak, hogy a „tiszta" fegyveres erők képét közvetítsék, számos történészt és kommentátort meggyőzött Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban. A keleti frontról keveset lehetett tudni, a rendelkezésre álló tanúvallomások pedig bizalmatlanságot keltettek Nyugaton, mivel a kommunista hatóságoktól származtak.[40] Az 1950-es években kialakult általános benyomást erősítették a túlélő tábornokok emlékiratai, amelyek mindenekelőtt katonai kérdésekre összpontosítottak, és szinte teljesen figyelmen kívül hagyták az erkölcsi és ideológiai kérdéseket. Jellemző volt erre Erich von Manstein tábornagy, akinek 1955-ben Frankfurtban először kiadott *Verlorene Siege* (Elveszett győzelmek) című bestseller memoárja talán ennek a narratívának a leghatásosabb hirdetője volt.[41] Az, hogy Joachim Fest elítélte a tábornokokat az erkölcsi gyengeségükért, abból fakadt, hogy ő is elfogadta az 1950-es évek „tiszta Wehrmacht" narratíváját. A legtöbb nyugatnémet elemzőhöz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a tábornokok olyan értékrendet vallottak, amely lényegesen különbözött a nácikétól, mégpedig a porosz értékrendet: „tisztesség, erkölcs, rend, kereszténység, mindazok az értékek, amelyek együtt jártak az államról alkotott konzervatív elképzeléssel". Kevés történész tért el ettől a véleménytől.

Az 1990-es évektől kezdve azonban, amikor a kommunizmus összeomlását és a kelet-európai levéltárak megnyitását követően új forrásanyagok váltak hozzáférhetővé, a történészek új generációja kezdte feltárni a reguláris hadsereg és a katonák részvételét a keleti fronton elkövetett atrocitásokban. A „Wehrmacht bűnei" című vándorkiállítás vizuális

bizonyítékokat mutatott be, amelyek dokumentálták a fegyveres erők részvételét a zsidók kiirtásában, a szovjet hadifoglyok tömeges meggyilkolásában és a civilek elleni terror alkalmazásában a megszállt területeken. A történészek széles köre által végzett további kutatások megerősítették és kibővítették az alapvető megállapításokat. A német reguláris fegyveres erők nemcsak a keleti fronton, először Lengyelországban, majd – sokkal nagyobb mértékben – a Szovjetunióban, hanem Franciaországban, Olaszországban, Görögországban és a Balkánon is többször és szándékosan figyelmen kívül hagyták és megsértették a háború szokásos törvényeit és konvencióit, mindenekelőtt a „partizánok"-kal és a fegyveres ellenállás tagjaival való bánásmód terén.[42]

Az évtizedek során a német hadsereg hadviselésről alkotott felfogása a „totális háború" eszméjét foglalta magában, azaz a háborút azzal a céllal vívták, hogy ne csak az ellenség fegyveres erőit semmisítsék meg teljesen, hanem, ahogy Erich Ludendorff tábornok a témáról szóló írásaiban megfogalmazta, az ellenséges nemzetet is elpusztítsák. E cél érdekében megszűnt a harcosok és a civilek közötti hagyományos megkülönböztetés.[43] A hadviselés gépesítése és az első világháborúban, a nyugati fronton elszenvedett kudarcok csak megerősítették ezt a doktrínát.[44] Sutba vágták az erkölcsi fenntartásokat. A német katonák a megszállt országokban már korábban is lőtték a civileket, akár egyéneket, akár csoportokat, akikről azt gyanították, hogy fegyveres ellenállást tanúsítanak, és „irregulárisok"-nak *(Freischärler, Francs-tireurs)* vagy „partizánok"-nak bélyegezték őket. Mészárlásokra és atrocitásokra már az 1870–71-es háborúban is sor került a megszállt Franciaországban, és ennél is jelentősebb mértékben 1914-ben, Belgiumban és Észak-Franciaországban.[45] Mindenesetre Hitler 1939–41-es katonai sikerei számos főtisztet arra késztettek, hogy Hitler népirtási törekvéseivel szemben is feladja ítélőképességének függetlenségét. A háború után a nürnbergi börtönpszichiáter, Leon Goldensohn által készített interjúban Hermann Göring ragaszkodott ahhoz, hogy Hitler katonai zseni volt. Most, hogy Németországot legyőzték, mondta, „a hadsereg tábornokai hirtelen mind okosabbak lettek Hitlernél. De amikor ő irányította a dolgokat, akkor hallgattak arra, amit mondott, és örültek a tanácsainak".[46] És ez sajnos valóban így volt.[47]

Leeb teljes mértékben osztotta a fegyveres erők ártatlanságába vetett hitet, amit azonban a szövetségesek 1945-ben nem fogadtak el. Leebet 1945. május 2-án, bajorországi otthonában tartóztatták le az amerikaiak,

majd megjárt egy sor hadifogolytábort, amíg 1947. szeptember 18-án Nürnbergben bíróság elé nem állították. Nem panaszkodott a bánásmóddal kapcsolatban, de ragaszkodott ahhoz, hogy nincs mitől tartania. A börtönben az unalom volt a legfőbb problémája: a börtönkertben dolgozgatott, türelemjátékokat játszott, és még egy szekrényben talált vasúti jelzőtábla-használati útmutatót is átolvasott, hogy elüsse az időt. Átbeszélték a háború eseményeit a többi magas rangú fogollyal és közben folyamatosan vádaskodtak, különösen a vezető nácik ellen. Leeb és a többi vezető tábornok tárgyalása 1948. február 5-én kezdődött. Továbbra is naplót írt, amit arra használt fel, hogy panaszt emeljen az ellen, hogy a vád a nyitóbeszédében „a nemzetiszocialisták kifejezésmódját használta". A tárgyalás előrehaladtával ezt „egyre groteszkebb"-nek minősítette.[48]

Leeb védőügyvédje ragaszkodott ahhoz, hogy védence nem tudott a náci háborús bűnökről, és nem továbbított bűnügyi parancsokat; becsületes katona volt. Szerinte az ellene felhozott bizonyítékokat félreértelmezték: például azt, hogy Leeb tiltakozott a zsidók lelövése ellen, kizárólag annak bizonyítékaként tekintették, hogy tudott róla. Vádlott-társai Leebet választották ki, hogy záróbeszédet tartson, amelyben áldozatokként mutatta be magukat, akik soha nem adták fel a hűség, az engedelmesség, a kötelességtudat, az önzetlenség és a vitézség katonai erényeit. „A világon még egyetlen katonának sem kellett ilyen teherrel és tragédiával a vállán harcolnia... Mi olyan katonák vagyunk, akik még ebben a második világháborúban is megőriztük a katonai becsületünket, a zűrzavar és a diktatórikus erőszak közepette." Azt állította, hogy a Hitler által vele és tiszttársaival szemben támasztott követelmények ellentétesek voltak az „elveikkel és a természetükkel", valamint az „emberi és katonai érzéseikkel". A bíróság számára azonban ez csak súlyosbította bűneiket, mivel annak ellenére, hogy tisztában voltak azzal, hogy amit Hitler parancsolt nekik, az helytelen, végrehajtották az utasításokat. Vagy, ahogy a bíróság fogalmazott: „Megkerülhetetlen tény marad, hogy legalábbis részben, ha nem is teljes egészében, de hagyták, hogy a lelkiismeretük és a véleményük alárendelődjön Hitler akaratának, és ez volt az, ami olyan nagy és eltörölhetetlen szégyent hozott a német fegyverekre."[49] A bíróság azonban elnézően bánt Leebbel: ugyan bűnösnek találták háborús bűnökben, emberiség elleni bűnökben és a polgári lakosság ellen elkövetett bűnökben, de nem ítélték többre, mint a már letöltött három év börtönbüntetésre.

„Nem volt a náci párt barátja vagy követője. Katona volt, és egy elképesztő hadjáratban vett részt, ahol több százezer katonáért és egy hatalmas területen élő, nagyszámú helyi lakosságért volt felelős. Nem mellékes, hogy nem született olyan büntetőparancs, amely az ő aláírását vagy jóváhagyásának bélyegét viselte volna."[50]

Leebet azonnal szabadon engedték, és visszavonult a Hitler által neki adományozott bajorországi birtokra, ahol élete hátralévő részében csendben élt. Békésen halt meg 1956. április 29-én, hetvenkilenc éves korában.[51]

Wilhelm Ritter von Leeb nem volt különösebben kiemelkedő tábornok, és nem is volt különösebben jellegzetes személy. Éppen a kifejezett személyiségjegyek hiánya tette őt érdekessé. Ha az ebben a könyvben tárgyalt személyek közül bárkit is „tipikus"-nak lehet nevezni, bizonyára Leeb az, a kvintesszenciálisan tipikus katonatiszt. Szinte tökéletes példája volt annak, amit a történészek a németországi katonáskodás régóta fennálló hagyományaként emlegetnek. A Németországban uralkodó katonai kultúra, állapította meg Telford Taylor nürnbergi ügyész, „megérett" a Hitlerrel való együttműködésre, „még mielőtt a nácik tényezővé váltak" a politikában.[52]

17.

A profi: Karl Brandt

1933. augusztus 15-én kora délután Hitler és több társa egy autókonvojban a bajorországi hegyi menedékházba, a Berghofba tartott, miután a közeli Berchtesgadenben egy szállodában megebédeltek. Egyszer csak a mögötte haladó autóban Hitler személyes adjutánsa, Wilhelm Brückner elvesztette az uralmát a kormánykerék felett, és csúnyán összetörte a járművet, valamint eltört az egyik lába, betört a koponyája, és súlyosan megsérült a fél szeme. Szerencséjére a következő autóban egy hivatásos sebész ült, aki egy bányavárosban, Bochumban dolgozott és sok súlyos sérülést kezelt. A fiatal orvos kiszállt a kocsiból, és Brückner segítségére sietett, elsősegélyben részesítette, és elkísérte a legközelebbi kórházba, ahol koponyaműtéten esett át, kiműtötték a sérült szemét és rendbe hozták a lábát. Ellátta Brückner többi, kevésbé súlyos sérülését is, és a következő hat hétig vele maradt, amíg az állapota javulni nem kezdett. A fiatal sebészt Karl Brandtnak hívták, és ez a véletlen esemény fordulópontot jelentett a karrierjében, mert néhány év alatt a náci Németország orvosi világának talán legbefolyásosabb pozíciójába juttatta. Ezzel egyben megnyílt az út Brandt számára, hogy a Harmadik Birodalom egyik leghírhedtebb tömeggyilkosa legyen.[1]

Brandt pályafutása jól példázza azt a gyakran véletlenszerű folyamatot, melynek során a Harmadik Birodalomban egyesek magas tisztségekbe kerültek, gyakran függetlenül attól, hogy milyen képzettséggel rendelkeztek, vagy mennyire voltak alkalmasak a feladat ellátására. Brandt jelenléte abban a végzetes konvojban azonban nem teljesen a véletlen műve volt. Ekkor már tagja volt a náci pártnak, és sok tekintetben osztotta Hitler nézeteit az orvostudományról és annak a társadalomban betöltött szerepéről. Karl Brandt 1904. január 8-án született az elzászi Mülhausen városában, jómódú protestáns szülők gyermekeként, és nyugodt és eseménytelen kisgyermekkora volt. Nyugalmát csak a világháború 1914-es kitörése,

majd Elzász 1918-as francia annexiója zavarta meg. Brandt apja a háború elején francia fogságba esett, és csak 1921-ben tért vissza a fogságból. Ezt követően Szászországba került, ahol rendőrségi tisztviselőként helyezkedett el. Brandt és szülei minden bizonnyal erős ellenszenvet éreztek a franciák iránt, akiket azzal vádoltak, hogy elüldözték őket az otthonukból. Legalább ilyen fontos volt anyja családjának a befolyása, amelyben több orvos is volt, köztük Brandt nagybátyja. Bár Brandt nem volt kiemelkedően tehetséges, szorgalmas volt, és ambiciózus. Több német egyetemre (Jéna, Freiburg, Berlin) is járt, ahol sikeresen, nehézség nélkül végezte el az orvosi tanulmányait. Itt bizonyára hatással volt rá a hallgatók között uralkodó fanatikusan jobboldali politikai légkör, és a professzorok között az eugenikusok hegemóniája. Freiburgban szoros kapcsolatba került Alfred Hoche pszichiáterrel, aki szintén elzászi származású volt. Karl Binding jogásszal együtt Hoche rövid értekezést adott ki *Az életre méltatlan élet megsemmisítésének legalizálása* címmel (1920). Hochéra egyértelműen hatással volt a német fiatalság „legjobbjai"-nak a háború alatt, a harctéren történt tömeges lemészárlása (saját fia 1915-ben esett el), és a német társadalom eugenikus kiegyensúlyozását szorgalmazta. Azoknak az embereknek az önkéntelen „eutanáziá"-ja mellett érvelt, akiknek az életét a társadalom számára „ballaszt"-nak ítélték: akik gyógyíthatatlan betegek voltak, vegetatív állapotban vagy tartós kómában éltek, vagy mentálisan annyira „alsóbbrendű"-nek számítottak, hogy az életüknek nem volt értelme, nem tudtak hozzájárulni a társadalomhoz, és képtelenek voltak véleményt alkotni arról, hogy éljenek vagy haljanak.[2]

Bár Hoche nézeteit a német orvosszakma nem osztotta széles körben, nyilvánvalóan hatással voltak a fiatal Karl Brandtra, aki az 1920-as években a Ruhr-vidéken sebészként végzett munkája során olyan betegekkel találkozott, akik gerincsérülésük, végtagzúzódásuk, koponyatörésük és más, bányabalesetek okozta sérülések miatt olyan kínok között éltek, hogy könyörögve kérték, hogy szabadítsa meg őket elviselhetetlen szenvedésüktől. Ezen az egyéni, személyes tapasztalaton túlmenően azonban meggyőzte őt az az eugenikus felfogás is, amely a német társadalmat – vagy a német fajt – egyetlen kollektív organizmusnak tekintette, amelynek az érdekei elsőbbséget kell hogy élvezzenek az egyes emberek érdekeivel szemben. Az első világháborúban elszenvedett károk olyan mértékűek voltak, hogy radikális sebészeti beavatkozásra volt szükség a helyreállításhoz. Az óta a trauma óta, hogy életének egy meghatározó időszakában elvesztette az otthonát és – ha csak átmenetileg is – az apját,

ami Németország váratlan és megalázó háborús vereségének általánosabb megrázkódtatásával párosult, Brandt látszólag olyan vezető személyiséget keresett, aki megváltást és célt adhatna neki. A karizmatikus (szintén elzászi) orvos, Albert Schweitzer iránti rövid lelkesedés után, amikor Brandt sikertelenül próbált csatlakozni Schweitzer híres klinikájához Francia Egyenlítői Afrikában (a mai Gabon), Adolf Hitler személye ragadta magával.

Brandtot a menyasszonya, Anni Rehborn mutatta be Hitlernek. A többszörös rekordtartó bajnok úszónő, Rehborn szépsége és hírneve már az 1920-as évek közepén felkeltette a náci vezér és kísérete figyelmét. Rehborn családja nemcsak a sportvilágban volt aktív – több sportágban is részt vettek az 1928-as amszterdami olimpiai játékokon –, hanem a fizikai szépség és az „árja" megjelenés náci ideáljának is megfelelt. Ráadásul a család erősen nacionalista és jobboldali beállítottságú volt: Julius Rehborn, az édesapa, aki a bochumi városi uszodát vezette, 1932-ben aktív náci lett, és Anni is csatlakozott hozzá. Brandt a következő év elején követte őt a pártba.[3] Hitlernek és közvetlen környezetének nagyon megtetszett a fiatal pár, és hízelgő volt számukra egy híres úszóbajnok társadalmi jelenléte. Brandtot és menyasszonyát a maguk részéről meghatotta a figyelem, különösen azután, hogy Hitlert 1933. január 30-án birodalmi kancellárrá nevezték ki. A fiatal pár törekvését, hogy Hitler közelébe kerüljenek, jelezte az a döntésük, hogy 1933-ban Berchtesgadenben töltötték a nyári vakációt, miközben Hitler Berghofban tartózkodott. Ennek jutalmául augusztus 15-én meghívást kaptak egy ebédre az alpesi város egyik szállodájába, így aznap délután ők is részét képezték a végzetes autókonvojnak. A következő hónapokban Brandt a fej- és gerincsérülésekre szakosodott sebészi praxisát Berlinbe helyezte át, ahol előléptették. 1934-ben Hitler és Göring részvételével tartott szertartáson feleségül vette Anni Rehbornt. Még többre volt szükség, ugyanis az 1933-as autóbaleset után Hitler és környezete úgy döntött, hogy tanácsos volna a diktátornak az utazásai során egy orvos kísérőt magával vinnie, és szinte elkerülhetetlenül Brandtot választották erre a szerepre. Új funkciója, mint Hitler személyi orvosa, a náci vezető belső körébe emelte Brandtot, és hamarosan sok időt töltött Berghofban, ahol ő és a felesége közeli barátságot kötöttek Albert Speerrel, aki hasonló módon emelkedett Hitler belső körébe.[4]

Brandt új pozíciója nem hozott számára valódi politikai befolyást, kivéve alkalmanként, amikor egyes orvosokkal vagy orvosi ügyekkel kapcsolatos kérdések merültek fel. Nem vett részt az öröklött betegséggel

született utódok kiküszöböléséről szóló törvény (1933) kidolgozásában, amely a következő években közel 400 000 német férfi és nő kötelező sterilizálását indította el olyan, állítólagosan öröklött betegségek miatt, mint a krónikus alkoholizmus, a „gyengeelméjűség" és a társadalmi deviancia különböző, homályosan meghatározott formái. Kétségtelen azonban, hogy jóváhagyta a rendelkezéseket. Hasonlóképpen Brandt nem elég, hogy üdvözölte a zsidó orvosok kiűzését a szakmából, a saját karrierje során hasznot is húzott ebből.[5] Hitler ösztönzésére egyre nagyobb felelősségkörrel rendelkezett. Brandtot bízták meg a berlini sebészeti intézmények átszervezésével. Ő egy hatalmas új épületet javasolt erre a célra, és nyíltan antiszemita nyelvezetet használt, amikor kijelentette, hogy a meglévő berendezkedést a Weimari Köztársaság alatti zsidó befolyás termékének tartja. Brandt 1938 márciusában elkísérte Hitlert az ausztriai Anschlusst ünneplő diadalmas bevonulásra, majd november elején Párizsba küldték, hogy vegye át Ernst von Rath, a német nagykövetség egyik tisztviselőjének a kezelését, akit meglőtt egy fiatal lengyel, tiltakozásul a szülei Németországból való deportálása ellen. Brandt lakonikus jelentése Von Rath haláláról ürügyet szolgáltatott Hitler és Goebbels számára, hogy 1938. november 9–10-én a köznyelvben *kristályéjszaka* (Reichskristallnacht) néven elhíresült országos pogromot indítsanak.[6]

Brandt bizonyára csalódott volt, amikor 1939. március 25-én Gerhard Wagner, a náci orvosok szövetségének alapítója és az 1933-as hatalomátvétel után a „birodalmi orvosok vezetője" rákban meghalt, és Hitler nem őt nevezte ki utódjául, ahogy azt várni lehetett. Az orvosi szakma élére egy olyan ember került, aki Wagnerhez hasonlóan régi, kipróbált náci volt, és már az 1920-as évek eleje óta aktív szerepet töltött be a pártban: a félig svájci plasztikai sebész Leonardo Conti, a Birodalmi Orvosi Kamara vezetője és a náci orvosok szövetségének vezetője. Conti immár a birodalmi egészségügyi vezető címet is hozzáadhatta a portfóliójához, az egészségügyi minisztérium államtitkári címével együtt. És Conti volt az, akire Hitler egy új program megvalósítását bízta, amelynek a célja a háború kitörésekor a mentálisan beteg vagy súlyosan fogyatékos gyermekek, majd felnőttek megsemmisítése volt, hogy – miként ők gondolták – kompenzálják a nemzet legjobb és legbátrabb fiatalembereinek elvesztését, ami elkerülhetetlenül bekövetkezett. Az ötlet néhány évvel korábbra, az 1930-as évek második felére nyúlt vissza, amikor Hitler Wagnerrel tárgyalt erről. A náci diktátor számára már világos volt, hogy hamarosan kezdetét veszi az általa kívánt európai háború, amikor 1939

tavaszán Hitler magánhivatala megkapta egy lipcsei apa kérését, hogy az orvosok vessenek véget súlyosan szellemi és testi fogyatékos csecsemője életének. Hitler elküldte Brandtot, hogy gondoskodjon a kérés teljesítéséről, Brandt pedig július végén jelentette, hogy a helyi orvosok kioltották a csecsemő életét. Lehet, hogy Brandt maga adta be a halálos injekciót, és minden bizonnyal ő gondoskodott a halotti bizonyítvány meghamisításáról. Amikor néhány hónappal később a programot kiterjesztették a felnőttekre is, Brandt volt az, aki Contival együtt beadta a mérget az első áldozatnak. A diktátor azonban türelmetlenné vált a bürokratikus késedelmek miatt, amelyekkel a hivatalos program – különösen az Igazságügyi Minisztérium miatt – járt, és októberben írásos utasítást írt alá, amelyben felhatalmazta Brandtot és Philipp Bouhlert, egy régi nácit, az 1923-as sörpuccs veteránját, aki most Hitler személyi irodájának vezetője volt, hogy kezdjék el a programot. A parancsot a háború szeptember 1-jei kitörésére datálták, jelezve, hogy Hitler a háborút faji megújulásként és fajirtásként fogta fel. Ez egy informális, bizalmas parancs volt, amelyet abban az esetben kellett bemutatni, ha a gyilkosságok végrehajtására felkért orvosok ellenkeznének. A programot *Aktion T-4* néven ismerték, amely elnevezést Hitler Tiergartenstrasse 4. szám alatti személyes irodájának a címéről kapta.[7]

A gyilkosságok már a megszállt Lengyelországban lévő elmegyógyintézetekben megkezdődtek, ahol gyakran lelőtték az intézetek felnőtt és gyermek lakóit egyaránt. Németországban az otthon ápolt gyermekeket elmegyógyintézetekbe vitték, ahol az éheztetés, a hanyag bánásmód vagy egy halálos injekció, illetve ezek együttes áldozataivá váltak. A listákon Down-szindrómás, vízfejűségben, agyvérzésben és más betegségekben szenvedő gyermekek szerepeltek, de olyan homályosabban meghatározott állapotokat is felsoroltak, mint például a „szellemi fogyatékosság". Életkoruk a csecsemőkortól a kora tizenéves korig terjedt. Hitler hivatalának vezető tisztviselői és az egészségügy vezető személyiségei, köztük Brandt egy konferencián arra a következtetésre jutottak, hogy mindez túl időigényes. A szén-monoxiddal történő elgázosítás volt a leggyorsabb módja az áldozatok megölésének, és a Hitler által követelt 70 000 fős, teljesen önkényes célszám elérésének. Brandt maga is részt vett az első kísérletekben, amelyeket 1939 decemberében hajtottak végre a brandenburgi büntetés-végrehajtási intézetben, ahol állítólag halálos injekciókat adott be tizenöt-húsz meztelen fogolyból álló csoportnak. Amikor az injekciók nem hatottak azonnal, az áldozatokat egy erre a célra épített, lezárt

gázkamrába terelték, és szén-monoxiddal ölték meg őket, miközben Brandt és a többiek egy kémlelőnyíláson keresztül nézték az eseményt. Az összegyűlt funkcionáriusok számára az áldozatok nyilvánvalóan nem is emberek voltak, hanem egyszerű rovarok vagy élősködők. Hamarosan az *Aktion T-4* teljes lendülettel működött, és több ezer felnőtt és gyermek sebtében elvégzett felmérését továbbították Bouhler irodáján keresztül az egyre növekvő számú kivégzőközpontba, melyek a lakosságtól távol eső elmegyógyintézetekben voltak elhelyezve. Ha a személyzet bármilyen ellenvetést tett, bemutatták nekik Hitler írásos parancsának egy példányát. Brandt viselkedésében feltűnő volt, hogy a gyilkosságok megfigyelésekor az együttérzés teljes hiánya jellemezte. A gyilkosságok nem voltak sem tiszták, sem fájdalommentesek. Az áldozatok rémülete és szenvedése nyilvánvaló volt minden szemtanú számára.[8]

Nemsokára Hitler követelte, hogy a kórházakban szabadítsanak fel intézményi kapacitásokat, hogy ágyakat biztosítsanak a sebesült katonák számára. A plakátokon, tankönyvekben, sőt még a mozikban is megjelenő propaganda arról igyekezett meggyőzni az embereket, hogy a szellemi fogyatékosok és az elmebetegek a német népre nehezedő anyagi terhet jelentenek, ami hátráltatja a háborús erőfeszítéseket. A T-4 program egyre szélesebb körben vált ismertté, miközben az áldozatok hozzátartozói gyanakodni kezdtek a hazugságok miatt, amelyeket a kórházi adminisztrátorok a szeretteik hirtelen halálával kapcsolatban állítottak nekik. Az áldozatok tudták, mi fog történni velük, amikor megérkeztek a szürke buszok, hogy elszállítsák őket a gyilkosságok helyszínére, és a beszámolók szerint sikoltoztak és kiabáltak, amikor látták, hogy hiába próbálnak ellenállni a nekik szánt sorsnak. Végül 1941 nyarán Clemens von Galen, Münster katolikus püspöke, akit Friedrich von Bodelschwingh protestáns lelkész és szociális munkás támogatott, nyíltan elítélte a gyilkosságokat, miközben hangot adott a félelmeiknek és az ellenvetéseiknek. „Kik lesznek a következők a kampányban, amikor meg akarják szabadítani az országot azoktól az emberektől, akik nem jelentenek mást, mint terhet a gazdaságnak? – kérdezte von Galen. – Az idősek? A háborús sebesültek?" Hitler és Goebbels dühösek voltak, de nem mertek fellépni ellenük. A T-4-et leállították, és az elgázosítási műveletekért felelős embereket áthelyezték a keleti frontra, hogy szakértelmüket az európai zsidók tömeges lemészárlásában kamatoztassák. Majd miután Hitler 70 000-es célját elérték, a gyilkosságok titokban, éheztetéssel vagy halálos injekciózással folytatódtak, és végül megközelítették a 200 000-et.[9]

Eközben Brandt tovább halmozta a hatalmi pozíciókat, mégpedig, amint a háború után bevallotta, azzal a céllal, hogy kiszorítsa Contit minden fontos pozícióból a tudományra alapozott orvosi gyakorlatban. Brandt az SS tisztjeként *Standartenführer* (az ezredesnek megfelelő) rangra emelkedett, és megkapta a *Generalkommissar* címet. Hitler 1942 júliusában az egészségügyi és higiéniai rendszer meghatalmazottjává nevezte ki. Ezáltal ő lett a felelős a szövetségesek bombázásaiban megrongálódott vagy megsemmisült kórházak betegeinek áthelyezéséért, és a fronton megsebesült katonák számára biztosított ágyak felszabadításáért. A mentális betegeket – például az otthonuk lerombolása vagy a családjuk elvesztése miatt lelki traumában vagy súlyos depresszióban szenvedő embereket – az *Aktion T-4*-et végrehajtó megsemmisítő központokba küldte.[10] Az, hogy Brandt elutasította a nemzetközileg elfogadott orvosi etikát, most már kiterjedt a koncentrációs táborok rabjain végzett élő orvosi kísérletek jóváhagyására is. Ők – mint mondta – feláldozhatók voltak, ha ezzel segítették a háborús erőfeszítéseket és a hadseregben gyakori betegségek (például a hepatitis, amely állítólag öt-hat millió katonát érintett), a hipotermia, az alultápláltság vagy a (szövetségesek gyújtóbombázásai által érintett civilek körében gyakori) súlyos égési sérülések terápiájának kifejlesztését. Háború idején, jelentette ki, az egyén többé nem számít: ami számít, az a németek közössége és a közösség érdekei.[11] A kísérletek túlélői a háború után arról számoltak be, hogy a kísérleteket végző orvosok nem voltak hajlandók a szemükbe nézni, a nevükön szólítani őket, vagy akármilyen álságos megnyugtatást nyújtani, miközben kezelték őket, és emberi tulajdonságok nélküli, puszta tárgyakká alacsonyították le mindnyájukat. A maguk részéről az orvosok többször is kétségbe vonták az áldozatok háború utáni vallomásait, „alsóbbrendű", racionális gondolkodásra vagy megbízható emlékezetre képtelen lényekként jellemezték őket.[12]

Karl Brandt pozíciója a náci Németországban teljes mértékben Hitler személyes támogatásától függött, és mindenekelőtt a Führer személyi orvosaként betöltött szerepéből eredt. Az idő előrehaladtával azonban egyre inkább fenyegette a pozícióját egy komoly vetélytárs, dr. Theo Morell bőrgyógyász, aki társasági orvosként prominens személyek nemi úton terjedő betegségekkel kapcsolatos kezelése, diszkréciója és behízelgő betegágyi modora révén tekintélyes pozíciót szerzett magának. Morell nem volt kuruzsló, az ennek ellenkezőjét állító, máig élő vádak ellenére, és amikor egyik páciense, a náci vezető személyes fotósa,

Heinrich Hoffmann bemutatta Hitlernek, Morell és Hitler összebarátkoztak. Hamarosan Morell bitorolta Brandt pozícióját, és ő kezelte Hitler különféle betegségeit. Ellátta őt gyógyszerekkel, köztük stimulánsokkal és afrodiziákumokkal (általában az Eva Braunnal töltött éjszakák előtt kapta ezeket Hitler).[13] Brandt már azt tervezte, hogy még inkább kiterjeszti a hatalmát és egy Birodalmi Egészségügyi Minisztérium létrehozását javasolta, amelyet természetesen ő maga vezetett volna. Így aratott volna végső diadalt riválisa, Leonardo Conti felett. Conti és a többi „öreg harcos", Goebbels és Bormann azonban egyre jobban nehezteltek Brandt ambíciói miatt, és akadályokat gördítettek az útjába, ami annyit jelentett, hogy nem tettek erőfeszítéseket Brandt megsegítésére, amikor nehézségei támadtak Morell miatt. Ahogy Hitler egészségi állapota romlani kezdett, különösen az 1944. júliusi bombamerényletet követően, a két férfi közötti rivalizálás válságos pontra jutott. Brandt kezdeményezte, hogy Morellt mint kuruzslót, aki „bélgázellenes" terápia ürügyén sztrichninnel mérgezte a náci vezetőt, bocsássák el. A lépés azonban teljesen visszafelé sült el. Amikor Morell panaszt tett Brandt intrikái miatt Hitlernél, a diktátor dühös lett, és 1944. október 8-án felmentette Brandtot személyi orvosi feladatai alól, és utasította, hogy az adminisztratív feladataira koncentráljon.[14]

És még ezután jött a feketeleves. Most, hogy elvesztette Hitler személyes támogatását, és ezzel együtt a közvetlen kapcsolatot a náci vezérrel, Brandt ki volt szolgáltatva ellenségeinek, mindenekelőtt Bormannnak és Goebbelsnek, akik keselyűként köröztek körülötte. A háború utolsó hónapjaiban, amikor a Vörös Hadsereg kelet felől bevonult Németországba, a nyugati szövetségesek pedig nyugat felől támadtak, a városokat lebombázták, a vasúti és közúti kommunikációs rendszer megszakadt, az egészségügyi rendszer összeomlott, az orvosi ellátmányok pedig elapadtak. Amikor Brandt minderről beszámolt Hitlernek, mert 1945. április 2-án személyesen látogatott el berlini bunkerébe, Bormann, Goebbels és Morell defetizmussal vádolták. Két héttel később Hitler elrendelte Brandt letartóztatását. A Gestapo, amely már jóval korábban megfigyelés alá helyezte Brandtot, rájött, hogy a családját biztonságos helyre küldte Türingiába, amelyet az amerikaiak már elfoglaltak. A Gestapo vezetője, Heinrich Müller hosszas kihallgatásai után Brandtot Goebbels magánrezidenciájára vitték, ahol egy magas rangú nácikból álló rendkívüli bíróság – köztük Arthur Axmann „birodalmi ifjúsági vezető" és Gottlob Berger, az SS-főhivatal igazgatója – gyűlt össze, hogy ítélkezzenek

fölötte. Brandt orra elé toltak két jelentést, amelyeket ő maga nyújtott be Hitlernek a saját védelmében, és amelyek margójára a náci vezető olyan szavakat firkált, mint „hazudik, csalás, hazugság". A nem hivatalos bíróság halálbüntetést javasolt, amit Hitler személyesen is jóváhagyott a jelentés aláírásával.

Goebbels még a rádióban is bejelentette Brandt kivégzését. Ekkorra a Birodalom azonban már teljesen összeomlott. Vezető nácik százával követtek el öngyilkosságot, nehogy a szövetségesek kezére kerüljenek. Himmler és Speer, akik most már azon gondolkodtak, hogyan menthetnék az irhájukat, elrendelték Brandt tervezett kivégzésének leállítását, mert azt hitték, hogy az amerikaiakkal való (gyakorlatilag nem létező) kapcsolatai talán jól jönnek nekik a vereség után. Így hát Brandt életben maradt – legalábbis egyelőre.[15]

A háború befejezése után Brandt abban a hiszemben adta meg magát a szövetséges megszálló erőknek, hogy nincs mitől tartania. A túlélő náci vezetők Nemzetközi Katonai Törvényszék előtti tárgyalását követően azonban az amerikaiak úgy döntöttek, hogy a saját megszállási övezetükben további háborús bűnökkel kapcsolatos pereket indítanak, ahogyan arra az 1945. december 20-án elfogadott 10. számú ellenőrző tanácsi törvény alapján joguk volt. Ezek közül az elsőben, amelyet 1946. december 9. és 1947. augusztus 20. között tartottak, vezető náci orvosok kerültek a vádlottak padjára. A fő vádlott Karl Brandt volt. Bűnösnek találták emberiesség elleni bűncselekményekben, többek között abban, hogy élő embereken végzett orvosi kísérleteket a beleegyezésük nélkül, nem engedélyezett abortuszokat hajtott végre, felügyelte a hadifoglyok és elmegyógyintézeti betegek tömeges meggyilkolását mérges gázzal és halálos injekcióval, engedélyezte malária-, sárgaság- és tífuszbacilusok beadását a koncentrációs táborok foglyainak, hozzájárult a foglyok halálra fagyasztásához, valamint fájdalmas és gyakran halálos kimenetelű eljárásokhoz, amelyek valójában kínzásnak és gyilkosságnak minősültek. Brandtot hat másik orvossal együtt, akik hasonló cselekményekben vettek részt, halálra ítélték, míg a többi vádlottra javarészt hosszú börtönbüntetést szabtak ki.[16]

Brandt a nürnbergi börtönbüntetése alatt naplót vezetett, amelyet mindenekelőtt a felesége és a családja olvashatott volna el, hogy igazolja azokat a tetteit, amelyekért a vád halálbüntetést követelt. A lelkiismerete tiszta, nyilatkozta. Semmit sem tudott a holokausztról, a hatmillió európai zsidó tömeges meggyilkolásáról. Az általa vezetett „eutanáziaprogram"

valami egészen más volt, egy tudományosan megalapozott politika, amelynek célja kizárólag a német faj és az emberiség jobbítása volt. Célja az volt, hogy segítsen az embereken azáltal, hogy véget vet a szenvedéseiknek. A több ezer elmebeteg és fogyatékos ember „eutanáziája" nem gyilkosság volt, hanem egyfajta orvosi kezelés, amely nem az egyénre, hanem a német nép kollektív szervezetére irányult. Azok az emberek, akik ismerték Brandtot a náci rezsim alatt, a tárgyaláson tanúskodtak a professzionalizmusáról, a feddhetetlenségéről, és arról, amit ők alapvető tisztességnek tekintettek. Magasan képzett és magasan kvalifikált orvos volt, távol állt a „régi harcos" durva és brutális típusától, vagy az elkötelezett nácik hideg ideológiai fanatizmusától. Ő egy „idealista" volt. Magas, jóképű, elegáns, udvarias és gyakran megnyerő: sokak számára, akik ismerték, a civilizált szakember megtestesítőjének tűnt. Hogyan követhetett volna el ilyen bűnöket?[17] Pedig Brandt tökéletesen tisztában volt azzal a ténnyel, hogy az általa elrendelt gyilkosságok nem voltak sem tiszták, sem klinikaiak, és hatalmas szenvedést okoztak az áldozatoknak és családjaiknak. És bár Hitler a Harmadik Birodalom végén megtagadhatta őt, Brandt maga soha nem tagadta meg Hitlert, és nem nyilatkozott kritikusan a rezsim természetéről.[18]

Brandt bűnei nem valamiféle egyéni patológia termékei voltak. Éppen ellenkezőleg: olyan attitűdöket és meggyőződéseket tükröztek, amelyek a németországi orvosi szakma túlnyomó többségében általánosak voltak. A német orvostudománynak a XIX. században és a XX. század elején elért eredményei – a kolerától a tuberkulózisig terjedő betegségek okainak felfedezései, mindenekelőtt Robert Koch és tanítványai munkássága – átalakították az orvostudományt, és a német orvosi szakma sok tagja úgy gondolta, hogy ők isteni személyek, akikre már nem vonatkoznak a hippokratészi eskü előírásai. Diákként, Brandthoz hasonlóan sokakat beszippantott az első világháború utáni egyetemi keretek szélsőjobboldali nacionalizmusa, és mindenek fölé helyezték azt, amit a német nemzet megújításának tekintettek. Amikor hatalomra kerültek a nácik, a Harmadik Birodalomban az orvosi oktatás, képzés és gyakorlat központi részévé vált a „faji higiénia". Más hamis tantárgyakat is népszerűsítettek, például az „alternatív" gyógynövénytant, amelyet Gerhard Wagner birodalmi egészségügyi vezető propagált. A Harmadik Birodalom idején minden ötödik egyetemi oktatót és kutatót elbocsátottak vagy lemondásra kényszerítettek, főként a zsidó származásuk miatt, és ennek következtében rengeteg állás vált szabaddá, amit a „faji higiéniá"-val és

a kapcsolódó áltárgyakkal foglalkozó új professzori állások és intézetek létrehozása csak tovább növelt.[19] Az orvostudomány most már olyan sok kilátással és olyan könnyű karrierlehetőségekkel volt tele, hogy néhány idősebb professzor panaszkodott diákjai és kollégái igénytelensége miatt. És valóban, 1939-re a német egyetemi hallgatók fele orvostudományt hallgatott, és a német egyetemek rektorainak 59 százaléka orvosprofesszor volt.[20]

Brandt tagadó álláspontját a második világháborút túlélő orvosok túlnyomó többsége is osztotta. Néhányan, mint például Conti, inkább öngyilkosságot követtek el, mint hogy bíróság elé álljanak, ami arra utal, hogy legalábbis bizonyos fokig felismerték, hogy amit tettek, az helytelen volt, vagy legalábbis a világ lakosságának túlnyomó többsége annak tekintette. Az orvosok többsége azonban visszatért korábbi praxisához, és néhányan közülük még jóval a háború után is védték az önkéntelen „eutanáziaprogram"-ot. Egyiküket, Werner Catelt, aki jelentős szerepet játszott a gyermekgyilkossági akció elindításában, a Kieli Egyetem gyermekklinikájának igazgatójává nevezték ki, és mentességet kapott a büntetőeljárás alól, mivel – mint megállapították – meg volt győződve arról, hogy amit tett, az törvényes.[21] A „faji higiéniá"-t és az „eugeniká"-t átnevezték „genetiká"-nak, és visszahelyezték a vezető elméleti és gyakorlati szakembereket a megfelelően átnevezett egyetemi tanszékek pozícióiba. Köztük volt Otmar von Verschuer báró, a Vilmos Császár Antropológiai, Emberi Öröklődéstani és Eugenikai Intézet igazgatója, amely ezeknek a témáknak a központi kutatóintézete volt a Harmadik Birodalomban. Kutatásaihoz az ikrekről szóló anyagot sztárdoktorandusza, Joseph Mengele szolgáltatta, aki halálos kísérleteket végzett az auschwitzi rabokon, és megérkezésükkor kiválasztotta a gázkamrákba küldendő személyeket. Verschuer 1951-ben helyet kapott a Münsteri Egyetem genetikai tanszékén, ahol 1965-ös nyugdíjazásáig maradt. A Német Orvosok Szövetségét egészen az 1990-es évekig az egykori náci orvosok uralták, akik közül néhányan közreműködtek az erőszakos „eutanáziaprogram"-ban. A szövetség állítása szerint azonban azok, akik részt vettek a szellemi és testi fogyatékosok meggyilkolásában, valamint azok, akik lágerfoglyokon végeztek emberkísérleteket, a szakmának csak egy apró, nem tipikus kisebbségét alkották, és legfeljebb néhány száz orvos volt érintett. Amikor Alexander Mitscherlich pszichológus és náciellenes ellenálló, akit megfigyelőnek neveztek ki az orvosok perében, 1947-ben Fred Mielkével együtt kiadta a bizonyítékok összefoglalását *Medizin ohne*

Menschlichkeit (Orvostudomány emberség nélkül) címmel, az eredetileg a német orvosoknak szánt 10 000 példányt a Német Orvosok Szövetsége titokban megvásárolta és bezúzta. Csak 1960-ban jelentek meg újra a bizonyítékok egy nyugatnémet kiadó nácizmusról szóló sorozatának részeként, és csak az 1989-es években kezdődtek komoly történelmi kutatások a náci orvoslás bűneivel kapcsolatban. Ekkorra a náci orvosi kísérleteket és más bűncselekményeket túlélt áldozatok kártalanítása szinte lehetetlen feladattá vált.[22]

A Harmadik Birodalom idején ilyen szörnyű bűnöket elkövető orvosok többségével ellentétben Karl Brandt nem úszta meg a megtorlást. 1948. június 2-án délelőtt 10 óra 10 perckor egy katonai hóhér és két segédje átvezette Brandtot a bajorországi Landsberg börtön udvarán, majd tizenhárom lépcsőn felsegítették egy fából készült emelvényre, ahol egy feketére festett akasztófa állt. Esett az eső. Az udvaron néhány börtönőr és újságíró ácsorgott tanúként. Miközben az asszisztensek elvégezték az előkészületeket, Brandt szenvedélyes kirohanást intézett az eljárás ellen. Kijelentette, hogy igazságtalanság és politikai bosszú áldozata. Ő semmi rosszat nem tett. Az éppen regnáló hatalomnak, az Amerikai Egyesült Államoknak nem volt joga elítélni őt, főleg nem azután, hogy atombombát dobtak Hirosimára és Nagaszakira. „Igazságosság itt soha nem létezett! Sem általánosságban, sem egyénileg. A hatalom diktál. És ez a hatalom áldozatokat akar. Mi ilyen áldozatok vagyunk. Én is ilyen áldozat vagyok." Miközben tovább szónokolt, a hóhér, aki már figyelmeztette, hogy fogja rövidre a mondandóját, elvesztette a türelmét, és egy mondat közepén fekete csuklyát húzott a fejére, rögzítette, hurkot tett a nyakára, meghúzta, majd miután hátralépett, erősen meghúzott egy kart. A csapóajtó, amelyen Brandt állt, kinyílt, és ő lezuhant a halálba.

Brandt özvegye, Anni 1981-ig élt, és mindvégig hitt abban, hogy a férjét igazságtalanul végezték ki, és mindenekelőtt annak szentelte magát, hogy gondoskodjon 1935-ben született fiukról, akit férje és bálványa tiszteletére Karl-Adolfnak neveztek el.

18.

A gyilkosok: Paul Zapp és Egon Zill

Paul Zapp 1904-ben született a hesseni Hersfeldben, egy gyáros fiaként, és egy másik hesseni városban, Kasselben nőtt fel. Háttere szilárdan középosztálybeli volt, gyermek- és ifjúkorát pedig a tipikusan középosztálybeli, konzervatív, protestáns és hazafias miliőbe való beilleszkedés jellemezte. Otthoni életét a polgárság sajátos elfoglaltságai határozták meg, beleértve a zenét és az irodalmat, valamint a német kultúra iránti tiszteletet. Zapp túl fiatal volt ahhoz, hogy harcoljon az első világháborúban, de nemzedékének más fiatalembereihez hasonlóan ő is nagy csodálattal tekintett a „frontharcos nemzedék" fiatalembereire, és elszántan, higgadtan, keményen és érzelemmentesen harcolt az eszméiért, amelyeket ő Németország érdekeinek tartott. Karrierje azonban szokatlan formát öltött, amelyet a nácizmus alapjául szolgáló eszmék iránti erős ideológiai elkötelezettség hajtott. Miután letette az érettségit, beiratkozott egy egyetemre, de egy év után abbahagyta a tanulmányait. A gazdasági válságtól sújtott weimari években Zapp, aki nyilvánvalóan tisztában volt az egyetemi diplomások siralmas álláskilátásaival, és kétségbeesetten vágyott arra, hogy biztosítsa a saját jövedelmét, ahelyett hogy diákéletet élt volna, könyvelő- és adminisztrátortanoncnak tanult a Deutsche Banknál. A képzés befejezése után különböző vállalatoknál talált állást. 1931-re a berlini Borsig gépgyárban a részlegvezető-helyettes szerény pozíciójába emelkedett. A nagy gazdasági világválság miatt azonban a vállalat elbocsátotta, és ő is csatlakozott a középosztálybeli munkanélküliek egyre duzzadó csoportjához. Mivel a gazdasági világválság tovább mélyült, és alig volt esélye máshol elhelyezkedni, beiratkozott a Berlini Egyetemre, ahol történelmet és filozófiát tanult. A kilátásai bizonytalanabbnak tűntek, mint valaha.[1]

Tanulmányai során Zapp kapcsolatba került Jakob Wilhelm Hauer teológussal, aki misszionáriusként szolgált Indiában, és mielőtt Tübingenben

professzori kinevezést kapott, Oxfordban szanszkritot tanult. Hauert lenyűgözte Zapp titkársági és adminisztrációs jártassága, ami elég ritka volt egy egyetemen, egy diák esetében pedig szinte hallatlan, ezért Hauer személyes titkáraként adott neki munkát. Ebben a minőségében Zapp megismerkedett munkaadója ezoterikus vallási nézeteivel, például a minden vallás egységét hirdető, a hinduizmus és az álgermán pogányság szintézisét jelentő „német hitmozgalom"-mal *(Deutsche Glaubensbewegung)*. Hauer felismerte Zapp képességeit, és a szervezet ügyvezető igazgatójává és főadminisztrátorává nevezte ki. Zapp a radikális nacionalizmus számos elemét szívta magába egyrészt a konzervatív középosztálybeli származása miatt, másrészt amiatt, hogy Németország megrázó, váratlan vereséget szenvedett az első világháborúban, ami számos következménnyel járt a nemzet világviszonylatban elfoglalt helye vonatkozásában, harmadrészt a berlini egyetemi diákság szélsőjobboldali miliőjében eltöltött évei miatt. Zapp annak az ezoterikus ideológiának a befolyása alá került, amely olyan nagy hatással volt a vezető nácik közül például Heinrich Himmlerre. Zapp az ideológiai elkötelezettségét az 1930-as években kiadott könyvsorozatában hirdette, amelyben a németesített karácsony és a keresztény konfirmáció pszeudogermán szertartással való felváltása mellett érvelt.[2]

Míg Hauer kapcsolata a nácizmussal viszonylag távoli maradt, Zapp átvette annak több központi eszméjét, és számos aktivistával teremtett kapcsolatot. 1934-ben csatlakozott az SS-hez, részben azért, mert megismerkedett annak egyik vezető tisztjével, Werner Besttel. Nyilvánvalóan a karrierjét építette ezzel, mivel Hitler nem támogatta a német hitmozgalmat, és elutasította annak ezoterikus vallási eszméit, így Zapp kilátásai a jövőre nézve kétségesnek tűntek, hacsak ki nem kerül Hauer gyámsága alól. Így 1936-ban kilépett a mozgalomból, és új munkát talált: Reinhard Heydrich SS Biztonsági Szolgálatának (SD) adminisztratív munkakörében dolgozott mint ideológiai oktató a szervezet kiképzőiskolájában, Bernauban, Berlin egyik külvárosában. Végül a náci párt tagjává is vált. Zapp e kiképzéseken tartott előadásainak jegyzeteit a szovjet titkosrendőrség archívumában fedezték fel a kommunizmus bukása után, és az 1990-es években a történészek rendelkezésére bocsátották azokat. 1939-ben, a háború kitörésekor Zappot áthelyezték a megszállt Lengyelországba, és megbízták a Biztonsági Szolgálat személyzetének ideológiai kérdésekben való képzésével. A „zsidókérdés", vagyis a zsidó „világellenség" eszméjének szakértőjeként szerzett hírnevet, amely a keleti front

mögött zajló tömeggyilkosságok legitimitását volt hivatott biztosítani. Lehet, hogy mindez akadémikusnak tűnt, de az ideológia ereje az SS-ben, az, hogy erőszakos, gyilkos akciókra ösztönzött, hamarosan a lehető legdrámaibb módon mutatkozott meg.[3]

Mint sok más, az SD-ben adminisztratív és ideológiai felelősséggel járó pozíciókat betöltő férfiaknak, Zappnak sem okozott nehézséget a tömeggyilkosságokra való zökkenőmentes átállás. 1941-ben, a Barbarossa hadművelet megindulását követően kinevezték egy százfős „különleges egység" *(Sonderkommando)*, a D alakulat parancsnokává, és követniük kellett a német csapatokat Délkelet-Európába. Zapp Kelet-Románián és Dél-Ukrajnán, majd Herszonon és Szimferopolon keresztül vezette az embereit a Krímbe. Akárhol járt, mindenhol talált ürügyet arra, hogy összeterelje a helyi zsidó lakosságot, majd az előre elkészített gödrökhöz vezényelték őket, és utasította az embereit, hogy lőjenek le mindenkit. Amikor a kijelölt áldozatok egy-egy sora a gödrökhöz közeledett, és megpillantották a már ott fekvő, véráztatta holttesteket, nyomasztó, néha erőszakos jelenetek következtek. Zappnak hízelegnie kellett vagy fenyegetnie húzódozó embereit, hogy hajtsák végre a lőparancsot, különösen, ha az áldozatok gyerekek voltak. 1941. július 17-én Zapp és az emberei hatvannyolc „kommunista zsidó"-t lőttek le Kisinyovban, majd nem sokkal később további 551-et, köztük nőket. 1941. szeptember közepén az ő egysége lőtte agyon a mikolajivi (Nyikolajev) zsidó közösség mind az 5000 lakosát, köztük gyerekeket is. További tömeggyilkosságok következtek, köztük 12 000 ember meggyilkolása Szimferopolban. És ezek a legkevésbé sem „ipari" vagy személytelen, technikai kivégzések voltak. Ahogy Konrad Kwiet történész megjegyezte:

> „Az órákon át, gyakran több napig tartó tömeges lövöldözések nagyon megterhelőek voltak a lövészekre nézve is. A rájuk nehezedő nyomás mindig különösen nagy volt, amikor nőket és gyerekeket lőttek le, amikor a golyók átszakították az áldozatok testét, és a vérrel keveredő agy- és csontdarabkák az arcukra, kezükre vagy az egyenruhájukra fröccsentek, vagy amikor az árkok megteltek vérrel, és a még élő áldozatokkal közelről, kegyelemdöféssel végeztek."[4]

Zapp átérezte azt a „súlyos érzelmi terhet", amit ezek a kivégzések jelentettek, de nem az áldozatokra, hanem a katonáira nézve. Ilyenkor extra fejadaggal, cigarettával és pálinkával jutalmazta őket, és esti partikat rendezett a számukra, bőséges mennyiségű alkohollal. Az év végén Zapp

kapott egy elgázosító furgont, hogy felgyorsítsa a gyilkolás folyamatát. Ezután szabadságra ment, majd visszatért az irodai munkához, és végül a drezdai biztonsági rendőrség felügyelőjeként dolgozott, ahol túlélte a szövetségesek 1945. február 13–14-i bombatámadását.[5]

Paul Zapp a háború végén álnéven („Friedrich Böhm") és hamis papírokkal a hesseni Bebra városában élt. Végül 1967-ben bukkantak a nyomára, és 1970-ben bíróság elé állították. Védekezése a náci tömeggyilkosok szokásos védekezése volt, miszerint ő csak parancsot teljesített, hogy őt magát is lelőtték volna, ha nem engedelmeskedik a parancsnak, hogy megpróbálta megvédeni a zsidókat, bár sikertelenül, és hogy mindent megtett, hogy megkönnyítse a halálukat. Ezeket a hazugságokat a bíróság a fellebbezés során is elutasította, és Zappot életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Jó magaviselete miatt 1986-ban szabadult, és 1999-ben békésen halt meg Bad Arolsenben. Zapp egy olyan ember volt, aki nem utolsósorban azért szolgálta a nácizmust, mert az kiutat kínált számára a megélhetési problémáiból, és kimentette őt az élet lefelé tartó spiráljából. Ugyanakkor az előzetes ideológiai és politikai elkötelezettség nélkül kétségtelenül nem hozta volna meg azokat a döntéseket, amelyeket meghozott, és miután elkötelezte magát a rezsim antiszemita ideológiája mellett, és internalizálta azt a nézetet, hogy a zsidók egzisztenciális fenyegetést jelentenek, nem okozott neki nehézséget a rendeletek lehető legerőszakosabb és legbrutálisabb módon való végrehajtása.[6]

Az SS-en belül a ranglétrán lejjebb helyezkedtek el azok az emberek, akik nap mint nap őrökként és felügyelőkként tevékenykedtek a koncentrációs táborrendszerben, amelyet a Harmadik Birodalom legelején hoztak létre Németországon belül, hogy bebörtönözzék és végül megsemmisítsék a rendszer ellenfeleit, mindenekelőtt a kommunistákat és a szociáldemokratákat. A táborok személyzetét ellátó férfiak nem voltak olyan magasan képzettek, mint Zapp, de hozzá hasonlóan sokukat szintén a lefelé irányuló társadalmi mobilitás vezette a nácizmushoz. A lágerőrök egyik tipikus tagját Karin Orth történész, a táborok történetének szakértője tanulmányozta: az egyébként jelentéktelen és jellegtelen Egon Zill 1906-ban az északnyugat-szászországi Plauen városában született, és szakképzett pékmester volt. Nemzedékéhez hasonlóan Zill is nehéz helyzetbe került az 1922–23-as hiperinfláció idején, és bár pékmesterségét nem folytathatta, egy függönygyárban biztonsági őrként sikerült állandó állást találnia, és ezt a munkahelyet az 1930-as évek elejének nagy gazdasági világválsága alatt is megtartotta. Plauen a nácizmus egyik korai melegágya

volt, a párt ottani szervezete 1923-ban alakult. Tekintettel a korára és hátterére, a náci pártba való belépés kézenfekvő lépés volt Zill számára.[7]

Valószínűleg az apja révén, aki sörgyári munkás és a protestáns alsó középosztály tagja volt, már korábban beilleszkedett a jobboldali radikalizmus politikai miliőjébe. Ráadásul Zillt a barátnője (későbbi felesége), Elfriede, aki szinte a megalakulás után azonnal csatlakozott a plauени szervezethez, szintén kellőképpen befolyásolta ahhoz, hogy tizenhét évesen belépjen a náci pártba és a barnaingesekhez, és elkötelezett aktivistává váljon. Zill 1930-ban egy gyűlésen történt verekedésben megsérült, de számos más erőszakos cselekményben is részt vett. Csatlakozott az SS-hez, és a helyi „viharosztag" vezetője lett. 1934-ben őrként helyezkedett el egy sor korai koncentrációs táborban, majd kiképzést kapott Dachauban és Buchenwaldban a központi igazgatás tagjaként. 1939-ben Dachauban *Erster Schutzhaftlagerführer*ré léptették elő. Kiképzése során megtanították arra, hogy a rabokat az állam veszélyes ellenségeinek tekintse, akikkel szemben nem mutathat gyengeséget. A foglyokkal való bánásmódban a „puhányság" bármilyen jele a tábor többi SS-esének gúnyolódását vonta volna maga után. Az újoncokat arra utasították, hogy verjék és rugdossák a rabokat, különösen, ha azok zsidók vagy homoszexuálisok voltak. A háború után az életben maradt egykori foglyok tanúvallomásai szerint Zill szigorított a szokásos büntetéseken, személyesen vett részt a verésekben és kínzásokban, és elrendelte, hogy kössék az egyik foglyot egy fához, miközben kutyákat uszított a férfi nemi szervének szétmarcangolására. Zill minden különösebb ok nélkül utasította a munkaszolgálatos rabok egyik vezetőjét, hogy öljön meg a rábízott férfiak közül kettőt. Az ilyen esetekben használt távolságtartó, embertelen és elutasító kifejezések („Nem akarom látni ezt a két rongykupacot ma este még egyszer") arról tanúskodtak, hogy mennyire megvetette a rabokat.[8]

Ez a fajta magatartás egyáltalán nem eredményezett neki rossz hírnevet az SS-tisztek körében, sőt a háború alatt Zillt a natzweileri, majd a flossenbürgi tábor parancsnokává léptették elő. Úgy tűnik azonban, hogy nem volt alkalmas az ilyen magas rangú vezetői pozíciókra, és 1943-ban besorozták a Waffen-SS-be. Nem rendelkezett katonai kiképzéssel, és elöljárói csalódására sikerült elkerülnie a tényleges harcokban való részvételt. A háború végén Zill illegalitásba vonult, északra költözött, és egy ideig biztonsági őrként dolgozott a Hamburgi Egyetem sportlétesítményeinél. Végül azonban rátaláltak, és 1953-ban letartóztatták.

Bár tagadta, hogy valaha is bűncselekményt követett volna el, az egykori dachaui foglyok terhelő tanúvallomása nyomán a müncheni bíróság 1955. január 10-én életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. A börtönhatóságok jelentése szerint nem elég, hogy nem mutatott megbánást a tettei miatt, megpróbálta igazolni a náci nézeteit és a táborokban tanúsított magatartását. Miközben a börtönőrökkel szemben mindig „jól" viselkedett, a többi rabbal gyakran keveredett vitába, sőt fizikai verekedésbe is. Azt mondták róla, hogy lehet, hogy Zill elhagyta a tábort, de hogy a tábor ott maradt benne, az biztos. 1961-ben azonban fellebbezés alapján enyhítették a büntetését. 1963 áprilisában kiszabadult, és visszatért a családjához Dachauba. 1974. október 23-án halt meg, semmit sem változott és semmit sem bánt meg.

Zill egyértelműen az erőszak és a gyűlölet világában szocializálódott már a kezdetektől fogva. De nem minden elkövető, aki az ő szintjén állt, volt olyan, mint ő. A náci rendszerrel és kiszolgálóival kapcsolatban az egyik legnehezebben megválaszolandó kérdés az, hogy hogyan válhatott ennyire sok egyén – sokkal több, mint bármely más normális társadalomban, akár még háborús időkben is – kegyetlen és gyakran szadista gyilkossá. A Harmadik Birodalom áldozatai között volt mintegy hatmillió zsidó, 3,3 millió szovjet hadifogoly, lengyel és kelet-európai civilek milliói, homoszexuálisok, piti bűnözők, „cigányok", elmebetegek és fogyatékosok és még sokan mások. A nácik és segítőik számtalan kegyetlen és szadista cselekedetet követtek el a hitleri rezsim alatt Németországban és a háború alatt Európa számos más részén, mindenekelőtt a keleten felállított koncentrációs táborokban és megsemmisítő központokban. Hogyan magyarázható ez a példátlan bűnözési hullám, amely a hadviselés, a politika és az emberi tisztesség minden ismert szabályát és konvencióját megszegte? Csak az egyes elkövetők tanulmányozásával válik lehetővé, hogy feltárjuk az indítékok és befolyásolási tényezők keverékét, amelyek arra késztettek hétköznapi embereket, hogy ilyen tetteket hajtsanak végre a nácik szolgálatában, és mindezt még a Harmadik Birodalom teljes összeomlása után sem bánták meg. Az indokok keveréke nyilvánvalóan személyenként eltérő volt, ahogyan az egyes személyiségek is különböztek egymástól.[9] Ugyanakkor azonban általánosítani is lehet, és rámutatni néhány közös vonásra.

A háború utáni korai magyarázatok a náci bűnök elkövetőinek magatartásával kapcsolatban hajlamosak voltak az egyes elkövetők patológiájára összpontosítani, és elsősorban az elmebeteg vagy zavart embereket

– kezdve magától Hitlertől a Gestapo tisztjein és a koncentrációs táborok őrein keresztül lefelé haladva a ranglétrán – felelőssé tenni a rendszer bűneiért. Szokás volt démonizálni a náci elkövetőket, akik olyan pozíciót töltöttek be a nemzetiszocializmus világában, hogy lehetőségük volt féktelen erőszakot zúdítani az áldozataikra, szabadjára engedve ezzel azt a belső szadizmust, amelyet más körülmények között talán elfojtottak volna.[10] Egy másik nézet szerint azonban a Gestapo vagy az SS tagjainak többsége nem tehetett mást, mint hogy engedelmeskedett a felülről jövő parancsoknak. Ezt az érvet azok is sikerrel alkalmazták, akiket a háború utáni első években bíróság elé állítottak a bűneikért. A bíróságon arra a kérdésre, hogy mi történt volna, ha ellenáll a számos ember megölésére vonatkozó parancs végrehajtásának, Otto Ohlendorf, az egyik SS-gyilkossági osztag vezetője azt válaszolta, hogy „az eredmény hadbíróság lett volna, megfelelő büntetéssel". E szerint az érvelés szerint a Harmadik Birodalom totalitarizmusa olyan mindenre kiterjedő terrort vezetett be, amely kikényszerítette a bűnös parancsoknak való engedelmességet, függetlenül azok tartalmától. A legalacsonyabb szinten álló elkövetők szinte teljesen nélkülözték a szabad akaratot.[11]

Az 1960-as évekre általánossá vált, hogy a megsemmisítés gépezetét önmagában vett hatásként ábrázolták, ahol az egyes németek az „automatizált" vagy „ipari" tömeggyilkosság hatalmas és nagyrészt személytelen rendszerének részesei voltak. A parancsokat felülről adták ki, Hitlertől kezdve Himmleren és az SS-en át lefelé haladva, amíg el nem jutottak az indoktrinált egyének tömegéhez, a gépezet fogaskerekeihez, akiket nagyrészt megfosztottak az egyéni kezdeményezőkészségtől. A Gestapo és az SS koncepcionálisan el volt zárva a német társadalom többi részétől, míg az átlag németek tömege egyszerűen élte az életét. Az elkövetők számára a gyilkolás hatékonysága öncélúvá vált, függetlenül a vallási vagy erkölcsi megfontolásoktól. Az olyan hatások, mint a bajtársak iránti lojalitás, a tekintélynek való gondolkodás nélküli alávetettség, a csoportidentitás és a csoportkohézió, hozzájárultak ahhoz, hogy közömbösek legyenek mások szenvedése iránt, és hajlandóak legyenek megölni mindenkit, akit a Birodalom ellenségének tartottak. Ha megnézzük Hannah Arendtnek „a gonosz banalitásá"-ról vallott koncepcióját, vagy éppen Christopher Browning ábrázolásmódját, aki leírta, ahogy egy zászlóaljnyi rendőrségi tartalékos „hétköznapi emberként" lelőtt 38 000 zsidót a keleti front mögött, a náci bűnök nem tűntek kifejezetten német bűnöknek. Bárhol megtörténhettek volna.[12]

A volt SS-lágerőrök 1964–65-ös frankfurti tárgyalásától kezdve, amelyen a müncheni Kortárs Történeti Intézet történészei szakértői tanúvallomást tettek arról, hogy miként lehetett a rendszer áldozatainak megölésére, megcsonkítására vagy kínzására vonatkozó parancsot úgy megkerülni, hogy annak semmilyen következménye ne legyen, világossá vált, hogy a klasszikus felmentő érv, miszerint az elkövető „csak parancsot teljesített", nem állta meg a helyét. Az 1990-es évek közepén Christopher Browning beszámolt arról, ahogy a 101. tartalékos rendőrzászlóalj zsidó férfiakat, nőket és gyermekeket mészárolt le, és az iménti megállapítást egy háború utáni tárgyaláson elhangzott szemléletes tanúvallomással támasztotta alá, amelyben az egység parancsnoka világossá tette az emberei számára, hogy ha bármelyikük megtagadja a gyilkosságban való részvételt, semmilyen büntetést nem kap. Ebben az értelemben azok a férfiak, akik megtervezték, elrendelték és végrehajtották a zsidók megölését, és gödrökbe lövöldözték őket, hagyták őket éhen halni vagy betegségek áldozatává válni a gettókban, vagy a gázkamrákba terelték őket Auschwitzban, Treblinkában és másutt, ezt a saját szabad akaratukból tették. Ebből következett, hogy nagy mozgásterük volt abban, hogyan hajtják végre a parancsokat, amikor a túlnyomó többséghez hasonlóan úgy döntöttek, hogy követik azokat. Ugyanakkor természetesen nem voltak erkölcsileg és politikailag teljesen autonóm egyének, még akkor sem, ha a korábbi elkövetőkkel szembeni jogi felelősségre vonások ezen a feltételezésen alapultak. Tágabb értelemben vett hatások is befolyásolták a viselkedésüket.[13]

Az egyik ilyen hatás már a háború után egyből felmerült, és az 1990-es években került ismét a vita középpontjába, amikor Daniel J. Goldhagen amerikai politológus azt állította, hogy az antiszemitizmus a XIX. században kialakult német identitástudat központi eleme volt. A zsidók kiirtásának vágya – érvelt – kódolva volt a németek érzésvilágába. De ha ez így van, akkor miért nem került napvilágra a gyilkos antiszemitizmus egészen a nácik megjelenéséig? És hogyan magyarázható az a tény, hogy a német választók több mint egyharmada az 1932. novemberi választásokon aktívan szembeszállt az antiszemitizmussal, és a kommunistákra és a szociáldemokratákra szavazott, a két szocialista tömegpártra, amelyek az antiszemitizmust a haldokló kispolgárság csődöt mondott ideológiájának tekintették? Vagy a liberálisok, akik a XIX. században keményen dolgoztak a vallásos zsidók egyenlő jogainak biztosításáért? Goldhagen érvelését, amely a háborús propaganda azon állításának aktualizált változata, hogy az antiszemitizmus a német „nemzeti jellem" része, a nagy vezető utáni vágyakozással, a tekintélynek való engedelmességgel, a militarizmussal és az expanzióval együtt, sokan nem fogadták el. De sikerült visszaterelniük a diskurzust arra a kérdésre, hogy mi volt pontosan a Harmadik Birodalom természetében az, ami európai zsidók millióinak kiirtásához vezetett.[14]

Sem az egyéni patológiára való koncentrálás, sem a nemzeti identitás átfogó bemutatása nem adhat magyarázatot arra, hogy németek százezrei hogyan követtek el kimondhatatlan kegyetlenségeket a keleti front mögött és másutt, lágerőrként, SS-gyilkosként, gettótisztként és másokként, és azon túl, távolról, a berlini íróasztaluknál ülve. A magyarázatot e két véglet között lévő köztes szinten kell megtalálni. Az alacsonyabb szintű elkövetők mintáin végzett vizsgálatok kimutatták, hogy a legdurvább és legfanatikusabb elkövetők közül sokan viszonylag fiatal férfiak voltak, túl fiatalok ahhoz, hogy harcoltak volna az első világháborúban, bár nem olyan fiatalok, hogy ne tapasztalták volna meg azt a hazai fronton. Ez volt a „feltétel nélküliek nemzedéke", amely – Michael Wildt történész érvelését követve – az 1918-as német vereség és a versailles-i szerződés megbosszulását tűzte ki célul, és levetkőzött minden erkölcsi aggályt és fenntartást, mert úgy gondolta, hogy csak a kegyetlenség képes feltámasztani Németországot és legyőzni az ellenségeit, mindenekelőtt a „világellenség"-et, a zsidóságot.[15] Ugyanakkor az alacsonyabb szintű elkövetők jó része idősebb férfi volt, akik már a császár alatt szocializálódtak, és a háború kitörésekor a negyvenes, sőt az ötvenes éveikben jártak. Nem voltak reprezentatívak a német társadalom egészére nézve sem. Jó részük a német határvidéken vagy a versailles-i békeszerződés által Németországtól elvett és más országokhoz, nevezetesen Lengyelországhoz csatolt területeken nőtt fel. Alig volt köztük munkásosztálybeli vagy arisztokrata származású. A többség középosztálybeli és leginkább alsó-középosztálybeli családokban nőtt fel, ahol az apák alacsonyabb beosztású tisztviselők, kézművesek vagy kisvállalkozók voltak. Sokan az egykori rendőrök és katonák közül kerültek ki, ahogy az várható volt, mint ahogy az is, hogy jelentős kisebbségük tönkrement családokból származott.[16]

Ezek a férfiak túlnyomórészt jobboldali családi és társadalmi környezetből származtak, ahol általános volt az antiszemitizmus, a német nacionalizmus pedig magától értetődő. A szélsőséges erőszakhoz az első világháborúban eltöltött katonai szolgálat alatt szoktak hozzá, és azt

dicsőítette a jobboldali média is az 1920-as években az irodalomban, a filmekben, az újságokban és a folyóiratokban. Többségük az 1920-as években a szabadcsapatokhoz vagy általánosabban a Weimari Köztársaság szélsőjobboldali miliőjéhez tartozott. Néhányan közülük nagyon fiatalok voltak, mint például azok a tizenévesek, akik 1922-ben merényletet követtek el Walther Rathenau liberális külügyminiszter ellen. A Michael Mann szociológus által vizsgált alacsony szintű elkövetők nagy mintájában a legtöbb férfi a szabadhadtestben szolgált, tehát már az 1920-as években szélsőségesen erőszakos cselekményeket hajtott végre olyan emberek ellen, akiket kommunistáknak vagy baloldaliaknak tartott. Többségük a náci párthoz csatlakozott az 1920-as években, és részt vett az 1930-as évek elején jellemző politikai erőszakban, magába szívta a mozgalom gyűlöletre és agresszióra épülő ideológiáját, és elvesztette minden gátlását, amikor a kommunista és szociáldemokrata pártok félkatonai egységei ellen vívott harc során gumibotokat, bokszereket, késeket és más fegyvereket alkalmaztak. Minden olyan fiatal nácit vagy rohamosztagost, aki nem volt hajlandó erőszakot alkalmazni a párt akkori ellenfeleivel szemben, valószínűleg kizártak a mozgalomból, míg azok, akik maradtak, megkeményedtek a sok vér, véraláfutás és törött végtag láttán.[17]

A náci hatalomátvétellel új karrierlehetőség nyílt az ilyen férfiak számára, így megoldódtak a gazdasági problémáik, amelyekkel a világválság idején szembesültek, és lehetővé vált számukra, hogy gyorsan feljebb lépjenek mind rang, mind fizetés terén az SS-ben, az SA-ban vagy az SD-ben, olyan szervezetekben tehát, amelyek nagyra értékelték az erőszakos és brutális hátteret és viselkedést, azokat a tulajdonságokat, amelyek miatt normálisabb időkben kizárhatták volna őket a biztos állásból. Ebben a környezetben az olyan értékek voltak a legfontosabbak, mint a „keménység", a „szilárdság" és a „férfiasság". Az ilyen férfiak kiképzése már önmagában szélsőségesen brutális, sőt néha szadista volt, a „gyengék"-et kiszűrték, a többieket pedig megkeményítették.[18] Azokban, akik Kelet-Európában teljesítettek szolgálatot a háború alatt, ahol a náci rezsim szerint „szubhumán" emberek vagy a Németország megsemmisítésére irányuló globális összeesküvés eszközeinek tekintett emberek laktak, ledőltek a fizikai erőszak gyakorlását gátló akadályok, és az SS-tisztek korlátlan hatalma az olyan „totális intézmények"-ben, mint a koncentrációs táborok, a már amúgy is meggyengült gátlásokat is végleg megszüntette. A náci gyilkosok levelekben, naplókban és

a megfigyelők jelentéseiben újra és újra kifejezték, hogy nemcsak lelkiismeretesen hajtották végre a parancsokat, hanem kifejezetten élvezték is, amit tettek. Egy olyan általános kultúrában, amely felértékelte és jutalmazta a „brutalitás"-t és a „fanatizmus"-t, és amelyet a legfelsőbb körökből bátorítottak, az embereket elégedettséggel töltötte el az atrocitások elkövetése. Néhányukat eredetileg a szélsőséges antiszemitizmusból fakadó gyűlölet és ellenszenv motiválta, néhányukat a konformizmus vagy a karrierizmus, néhányukat pedig saját belső késztetéseik vezérelték, amelyeket a náci ideológia és propaganda tovább erősített. Azok a helyzetek pedig, amelyekkel a háború alatt, mindenekelőtt a keleti fronton és a keleti front mögött találkoztak, felszabadították a még megmaradt gátlásokat. Az erőszak motorjaként a „bajtársiasság", a vágy, hogy senki ne hagyja cserben a bajtársait, a közös felelősség és a civil lakossággal szembeni felsőbbrendűség érzése szolgált, és csoportnyomással kényszerítették az egyént a megfelelésre. A kemény és könyörtelen viselkedés erősítette a férfias erő közös érzését. Ezeket az embereket a különféle hatások keveréke motiválta, és ez elkövetőkként más és más volt.[19] A totális hatalomnak, akár fegyvertelen civilekről, gettólakókról, koncentrációs táborok rabjairól volt szó, akár fogságba ejtett és lefegyverzett katonákról és partizánokról, sajátos hatása volt, mert felszabadította a szadizmus és kegyetlenség ösztöneit egy olyan helyzetben, ahol nem lehetett szó alkuról, az áldozatokat nem emberként kezelték, hanem tárgyként, és szó sem lehetett szánalomról vagy együttérzésről irántuk.[20] Mindezeken túl maga a náci rezsim, a csúcson kezdve, olyan erkölcsi közeget teremtett, amelyben a keménység, a szilárdság, a brutalitás és a fanatizmus hipermaszkulin eszméi – a Harmadik Birodalom nyelvén mind pozitív kifejezések – ösztönözték a nemzeti közösségből kizárt, kiszolgáltatottként és gyengeként kezelt emberek bántalmazását és dehumanizálását. Ez még inkább így volt, ha a zsidókhoz hasonlóan a német faj jövőjét fenyegető, valós vagy potenciális halálos ellenségnek (ide sorolták a bolsevikokat is) tekintették őket.

19.

A „boszorkány" és a „bestia": Ilse Koch és Irma Grese

Kevesen voltak a Harmadik Birodalom kiszolgálói közül, akit olyan széles körben és olyan hevesen gyaláztak, mint Ilse Kochot. Más náci nők sokkal szörnyűbb bűntetteket is elkövettek, mint ő. Erna Petri például, egy SS-tiszt felesége, egy birtokot vezetett a megszállt Lengyelországban, és 1962-ben Kelet-Németországban elmesélte a kihallgatóinak, hogy meg akarta mutatni férjének és SS-társainak, hogy ő is van olyan jó, mint bármelyik férfi, ezért kivezényelt négy zsidó felnőttet és hat zsidó gyermeket egy erdőbe, egy árok fölé állította őket, és hiába könyörögtek kegyelemért, tarkón lőtte mindet. Később visszavonta a beszámolóját, amikor ráébredt, hogy tette hosszú börtönbüntetést von maga után, de tizenhét tanú megerősítette a mondottakat. Egy másik SS-feleség, Ottilie Willhaus, akinek férje a Varsó melletti hírhedt Janowska munka- és megsemmisítő tábor parancsnoka volt, a tábor határán kívül álló villájának erkélyén ülve lövöldözött egy francia szalonpuskával a kiszemelt foglyokra, mindenféle ok nélkül, csak azért, hogy megmutassa, milyen pontosan céloz.[1] A háború után zsidó tanúk azzal vádolták Gertrude Segelt, a Lvivtől délre fekvő Drohobicsban működő Gestapo titkárnőjét, hogy ő rendelte el három házvezetőnő – mindannyian a lágerben dolgozó kényszermunkások voltak – halálát, és halálra taposott egy zsidó kisgyermeket. Azt is állították, hogy a férjével együtt zsidó foglyokat lőttek le villájuk erkélyéről. Barátnője, Josefine Block lovaglópálcát használt a foglyok megverésére, és egy hétéves zsidó kislányt is bántalmazott, a földre lökte, és addig taposta a fejét, amíg meg nem halt. Rémtetteik ellenére egyikük sem vált olyan hírhedtté, mint Ilse Koch, talán azért, mert bűneiket nem Nyugaton, hanem Kelet-Európában követték el, és egyikük sem volt magas rangú személyiség.[2]

Ilse Koch nagyon nyilvánvaló okokból szerzett magának olyan hírnevet, amilyet a többi nőnek nem sikerült. Karl Otto Koch felesége volt, egy magas rangú SS-tiszté, aki egymás után volt a sachsenburgi, az esterwegeni, a sachsenhauseni, a buchenwaldi és a majdaneki koncentrációs táborok parancsnoka, mielőtt 1942 augusztusában, egy tömeges fogolyszökést követően felmentették tisztségéből. Ilse Kochot háromszor állították bíróság elé különböző bűncselekmények miatt: először 1944-ben az SS vonta felelősségre a férjével együtt, korrupció miatt; másodszor 1947-ben egy dachaui amerikai katonai bíróság ültette a vádlottak padjára; harmadszor pedig 1950–51-ben egy augsburgi nyugatnémet bíróság. Az ellene felhozott vádak világszerte szenzációt keltettek. 1947. augusztus 25-én a *Time* magazin a következőket írta, amikor beszámolt arról, hogy Ilse Kochot egy amerikai katonai bíróság elítélte: „Utolérte az igazságszolgáltatás a buchenwaldi vörös hajú, negyvenéves boszorkányt, aki kedvére korbácsolta a foglyokat a náci koncentrációs táborban, és aki kesztyűket és lámpaernyőket készített a bőrükből, miután belehaltak a kínzásokba." A magazin állítása szerint Ilse Koch „szexuálisan pszichotikus" volt.[3] William Denson ügyész „a történelemben páratlan, monumentálisan szadista perverz"-ként jellemezte. Az 1950–51-es nyugat-németországi per főügyésze, Johann Ilkow a bíróság előtt tartott záróbeszédében azt állította róla, hogy „a brutalitás démona és a féktelen ösztönök üldözték", „hidegvérrel követett el elképzelhetetlen bűnöket", és „szégyenérzet nélkül adta át magát szexuális ösztöneinek".[4] 1967 szeptemberében bekövetkezett halála után a *The New York Times* arról számolt be, hogy „szadista és degenerált orgiákon való részvételre utasította a foglyokat", míg a *The Washington Post* azt állította, hogy „szexuálisan izgatta a rabokat" azzal, hogy „szűk lovaglónadrágban járkált a táborban" és „levette a blúzát". Nem a *Newsweek* magazin volt az egyetlen médium, amely „nimfomániás"-ként és „tömeggyilkos"-ként jellemezte őt. Mindezek fényében nem volt meglepő, hogy 1975-ben megjelent egy softpornófilm *Ilsa, az SS nőstény farkasa* címmel.* („A legrettegettebb

* A mindössze kilenc nap (!) alatt forgatott film kritikái általában elutasítóak voltak, és néhány országban hosszabb-rövidebb időre betiltották a forgalmazását. A vasfüggöny mögé hivatalosan nem jutott el. Kereskedelmileg nem volt sikertelen, ezért két hivatalos és egy nem hivatalos folytatása is készült annak ellenére, hogy a címszereplő már az első rész végén meghalt. Állítólag Koch személye ihlette *A felolvasó* című regény női főszereplője, Hanna Schmitz figuráját is. A szerepet a 2008-as filmváltozatban Kate Winslet játszotta, aki Oscar-díjat kapott az alakításáért. – *A szerk.*

náci mind közül: olyan szörnyű bűnöket követett el, hogy még az SS is félt tőle!")[5]

Ki volt tehát Ilse Koch, és hogyan tett szert ekkora hírnévre? 1906-ban született Drezdában, alsó-középosztálybeli, protestáns családban, a városban járt általános iskolába, majd titkárnőnek tanult. Mint sok más fiatal férfi és nő az ő hátterével, erősen nacionalista, jobboldali nézeteket vallott, és a helyi cégeknél végzett titkárnői munkája nyilvánvalóan kapcsolatba hozta őt azokkal a társadalmi körökkel, amelyekben a drezdai SS tagjai mozogtak. 1932 májusában, huszonöt évesen belépett a náci pártba, ami akkoriban szokatlan lépés volt egy fiatal nő számára. 1934-ben viszonyt kezdett az egyik SS-taggal, Karl Otto Kochhal. Az 1897-ben született Karl az első világháborúban a hadseregben szolgált, és sok veteránhoz hasonlóan nehezen illeszkedett vissza a civil életbe. Egyik jelentéktelen irodai munkától a másikig vándorolt, és gyakran volt hosszabb ideig munkanélküli. Ilyenkor pitiáner lopásokba és sikkasztásokba bocsátkozott. Korai házassága válással végződött. Ő is alsó-középosztálybeli származású volt, apja a helyi anyakönyvi hivatalban dolgozó kishivatalnok volt. 1931 márciusában úgy talált megoldást a gondjaira, hogy belépett a náci pártba, majd az SS-be, ahol ismét irodai munkát végzett. 1934 októberében, nem sokkal azután, hogy megismerkedett Ilsével, Karl Otto Kochot áthelyezték a koncentrációs táborok felügyelőségét vezető Theodor Eicke SS-tiszt állományába. Koch lenyűgözte az új főnökét adminisztratív hozzáértésével és ideológiai elkötelezettségével, így többször előléptették, majd 1936. szeptember 1-jén kinevezték a Berlin mellett fekvő új és még mindig befejezetlen Sachsenhausen koncentrációs tábor parancsnokává. Úgy tűnt, hogy gyakori költözései nem zavarták meg az Ilsével való kapcsolatát, és 1937. május 25-én, egy közeli anyakönyvi hivatalban törvényesen összeházasodtak, mielőtt fáklyafényes SS-esküvői szertartáson estek át, amelyet éjfélkor tartottak egy sachsenhauseni tölgyfa ligetben. Ilse innentől kezdődően tett szert arra a mérgező hírnévre, amely végül a bírósági tárgyalóterembe juttatta.[6]

1937. augusztus 1-jén Karlt kinevezték egy másik, még újabb koncentrációs tábor parancsnokává, a Drezda melletti dombtetőn fekvő Buchenwaldba. Az év végére a táborban keveredtek a nácik politikai ellenségei, valamint egyre inkább a kisstílű bűnözők, az „aszociálisok", a csavargók és a deviánsok. Koch szélsőséges és gyakran önkényes kegyetlenséggel és brutalitással vezette a tábort. A rabokat nehéz, büntető jellegű munkára kötelezte, miközben odafigyelt arra is, hogy

állandóan alultápláltak maradjanak. Gyakori kivégzéseket rendelt el a szabályokat megszegők ellen, és megkínozta az esetleg szökni készülőket, mielőtt lelőtte vagy halálos injekcióval megölte volna őket. A Hitler ellen 1939 novemberében megkísérelt merénylet utáni reggelen, amelyet a magányos szocialista (és nem zsidó) asztalos, Georg Elser követett el – bombát épített és helyezett el a müncheni Bürgerbräukellerben, ahol a náci vezetőnek beszédet kellett volna mondania –, Koch vagy húsz zsidó foglyot összegyűjtött az SS-őrökkel, akik aztán mindegyiküket tarkón lőtték. A rabok között olyan gyakori és nagyszámú volt az elhalálozás, hogy Koch krematóriumot építtetett a holttestek hatékony megsemmisítésére: az összesen mintegy 239 000 fogolyból több mint 56 000-en haltak meg a tábor 1937-es megnyitása és a háború végén történő bezárása között.[7]

Az, ahogy Karl Otto Koch Buchenwaldot irányította, talán nem volt kivételes ahhoz képest, ahogyan az SS-parancsnokok más koncentrációs táborokat irányították. Ami azonban kiemelte őt a legtöbb közül, az a szemtelen és féktelen korrupcióra való hajlama volt. Koch saját célra sikkasztott és csoportosított át pénzeszközöket, és kényszermunkásként foglalkoztatott rabokat a tábor területén kívül található villájában. Hamarosan meggazdagodott, Ilse pedig osztozott a törvénytelenül szerzett jövedelemben: például a férje egy nagy csarnokot építtetett neki, hogy rossz időben fedett térben lovagolhasson.[8] De számos alkalommal látták őt a táborban is lovagolni. Talán azért, mert gyakorlatilag ő volt az egyetlen nő, akivel találkoztak, és minden jel szerint viszonylag fiatal és vonzó volt, akit lángvörös haja tett feltűnővé, a foglyok felfigyeltek elegáns ruháira és drága ékszereire, és a magánéletéről fantáziáltak. Történetek kezdtek keringeni arról, hogy amikor a nő belépett a táborba, azzal fenyegetőzött, hogy feljelenti a rabokat az őröknél, mert szerinte buja pillantásokat vetnek rá. Az egyik rab, Walter Retterpath később azt vallotta, hogy látta, amint a nő odalovagolt egy csapat rabhoz, akik éppen utat építettek, majd egyiküket arcon ütötte a lovaglóostorával, miközben azt kiabálta: „Merem állítani, hogy a lábamat bámuljátok!". Lázas találgatások kaptak szárnyra, amikor a táborban két SS-tiszttel is állítólag viszonyba bonyolódott, miközben a férje, Karl Otto is szeretőt tartott. Mindezeken felül az a hír járta, hogy az őröknek jelenteniük kellett, ha az újonnan érkező foglyok közül valamelyiknek tetoválása volt. Ilyenkor elrendelte, hogy végezzék ki az illetőt, a tetovált bőrt pedig távolítsák el, barnítsák le és alakítsák át lámpaernyővé.[9]

Kochék korrupcióját végül megelégelte az SS-vezetés. A házaspár sok ellenséget szerzett, nem utolsósorban a tábori tisztek és őrök között, akiknek el kellett viselniük a parancsnok bántalmazásait és fegyelmező intézkedéseit. Himmler általában támogatta Karl Otto Kochot, akit ismert és nagyra becsült, de úgy vélte, hogy 1941 szeptemberében okos döntés volt áthelyezni őt parancsnokként egy új koncentrációs táborba, a Lublin melletti Majdanekbe. Itt ugyanaz folyt tovább, mint korábban: szadizmus és brutalitás, korrupció és sikkasztás. Koch karrierjének azonban nem a sikkasztás vetett véget, hanem az a tény, hogy 1942. július 14–15-e éjjelén a Vörös Hadsereg mintegy nyolcvanhat hadifoglya megrohanta a kerítést, egy házi készítésű létrát támasztottak neki, átmásztak rajta, és eltűntek a környező mezőkön. Kettőt a tábor őrei lelőttek szökés közben, de a többiek elmenekültek, és soha nem fogták el őket. Koch ezt úgy próbálta eltussolni, hogy elrendelte a Vörös Hadsereg több tucatnyi foglyának kivégzését, akiket (hamisan) azzal vádolt, hogy részt vettek a szökésben. Himmler azonnal elbocsátotta Kochot, akit máshová helyeztek át alacsonyabb rangú feladatokra, bár buchenwaldi lakhelyét megtartotta. Himmler egy fiatal és ambiciózus SS-jogászt, Konrad Morgent bízta meg azzal, hogy vizsgálja meg a Kochék Buchenwaldban és különösen Majdanekben elkövetett korrupciójáról szóló jelentéseket. Morgen többhetes munkája során számos bizonyítékot talált, ami arra késztette Himmlert, hogy 1943 augusztusában elrendelje Karl Otto és Ilse Koch letartóztatását, Morgen szerint ugyanis ők mindig „együtt dolgoztak". A tárgyalás azonban csak egy év múlva kezdődött meg. Bár a vád Ilsét különféle szexuális visszaélésekkel is meggyanúsította, végül mindössze lopott áru átvételével vádolták, és a tárgyalás végén bizonyítékok hiányában felmentették és szabadon engedték. Férjét azonban bűnösnek találták, és több hónapos börtönbüntetés után, 1945. április 5-én, alig több mint egy hónappal a háború hivatalos befejezése előtt, kivégezték.[10]

Ilse Koch úgy tekintett az SS-törvényszék által hozott felmentő ítéletre, mintha bizonyítást nyert volna az ártatlansága. De önelégültsége nem tartott sokáig. Amikor az amerikaiak felszabadították Buchenwaldot, több mint 20 000 éhező, lefogyott, beteg és haldokló rabot találtak. Néhány fogoly azonban elég jól volt ahhoz, hogy kihallgassák őket, mások pedig konkrét bizonyítékokat mutattak be a felszabadítóknak a táborban elkövetett atrocitásokról, köztük tetovált emberi bőrdarabokat és egy állítólag ugyanebből az anyagból készült lámpaernyőt, és ezeket mindenki számára láthatóan kiállították egy asztalon. A jelentések a megőrzött emberi

bőrt a volt parancsnok feleségével hozták összefüggésbe. Valószínűsíthető, hogy a mintákat foglyok holttesteiből állították össze egy SS-orvos, Erich Wagner utasítására, aki éppen disszertációt írt a tetoválásokról, amelyekről úgy vélte, hogy azok viselőinek bűnözői hajlamával függnek össze. Nem létezett közvetlen bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a bőrdarabok Ilse Kochhoz lettek volna köthetők. Egy volt fogoly azt állította, hogy Ilse Koch lakásának kilátóhelyéről figyelte az újonnan érkező rabokat, amint meztelenre vetkőztették őket, és „ha olyan tetoválást látott... ami tetszett neki, ...megölette a rabot, és megszerezte a bőrét". Kochék háza azonban a börtön kerítésén kívül, majdnem egy kilométerre volt, így ez nem volt lehetséges. A terhelő vallomások szinte mindig hallomáson alapultak, vagy azon, amit egy amerikai vizsgálat úgy nevezett, hogy a foglyok között „közismert" volt.[11]

Ilse Koch lámpaernyőinek története úgy maradt meg a sajtó és a közvélemény emlékezetében, mint a náci kegyetlenség és az emberi élet semmibevételének megdöbbentő példája, és a vádiratban is szerepelt, amikor az amerikai hatóságok Ilse Kochot harminc másik vádlottal együtt bíróság elé állították. A főügyész, William Denson, akit letaglóztak az egykori fogvatartottak által többször elismételt történetek, úgy jellemezte Ilse Kochot, mint „egy szexi külsejű, züllött nő, aki foglyokat vert, verekedésért feljelentette őket, és emberbőrrel kereskedett". Ő nem hivatkozhatott arra a már megszokott kifogásra, hogy „csak parancsot teljesített", mivel nem töltött be semmilyen hivatalos pozíciót a náci hierarchiában. Denson a tábor „commandeuse"-ének, azaz tiszteletbeli parancsnokának hívta, de ez merő kitaláció volt. Az, hogy közvetlenül a tárgyalás megkezdése előtt kiderült, hogy három hónapos terhes, meggyőzte az ügyészeket és a sajtót arról, hogy nem véletlenül mondták róla, hogy „nimfomániás". Magán a tárgyaláson az újságok erősen szexualizált nyelvezettel számoltak be a jelenlétéről, megjegyezést tettek „érzéki test"-ére és „Buchenwald szexéhes boszorkányá"-nak nevezték. Az egykori rabok vallomásai azonban a keresztkérdések során gyakran összeomlottak. Senki, még Konrad Morgen sem fedezett fel bőrből készült lámpaernyőt, és nem tudta bizonyítani, hogy a tetovált bőr élő alanyoké lett volna, vagy hogy Ilse Koch parancsára gyűjtötték volna. Nem volt első kézből származó bizonyíték, amely alátámasztotta volna azt az állítást, hogy az ő utasítására öltek meg foglyokat. A tanúként behívott Ilse Koch mindent tagadott, és rámutatott, hogy a Buchenwaldban töltött idő nagy részében terhes volt. Általában azzal védekezett, hogy ő nem tudott semmit a táborban történtekről, de

kiderült, hogy ez hazugság, amikor Denson rámutatott, hogy rabszolgamunkára kényszerített foglyokat alkalmazott a házában és a kertjében. A tárgyalás végén életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A védőügyvédje által felhozott érveket a bíróság nagyrészt figyelmen kívül hagyta, és valószínűleg terhessége mentette meg a kötéltől.[12]

A bíróság ítéleteinek felülvizsgálata során azonban, miközben több vádlott esetében megerősítették a halálbüntetést, Koch életfogytiglani börtönbüntetését négy évre csökkentették azzal az indokkal, hogy az állítólagos bizonyítékok nagy része „kétséges hitelességű" volt, és Ilse Koch magatartása nem vezetett halálesetekhez vagy súlyos sérülésekhez. A tábor általános működéséért sem ő volt a felelős. Mindez azonnali és hatalmas felháborodást váltott ki az amerikai sajtóban. A közvélemény olyannyira felháborodott a hadbíróság engedékenysége miatt, hogy Truman elnöknek kellett közbelépnie. Egy szenátusi albizottság vizsgálatot indított, és hevesen bírálta a felülvizsgálati szervet és annak ajánlásait. Ez arra késztette az amerikai hatóságokat, hogy átadják az ügyet a nyugatnémet igazságszolgáltatásnak és ezzel kibújjanak a vita alól. A német ügyész Ilse Kochot szörnyetegnek nevezte. „Olyan kegyetlen volt, amilyen ritkán fordul elő nőknél." „Még csak nem is volt jó anya", ráadásul sokat ivott, és „állandóan nős férfiakkal szaladgált". A vád felelevenítette azt a már megcáfolt állítást, hogy ő volt Buchenwald „megbízott parancsnoka", Karl Otto Koch pedig „mindenben az ő odaadó rabszolgája" volt. „Csiklandozta a szörnyű látvány", ahogyan az ellenszegülő rabokat kegyetlenül megbüntették. Nem kevesebb, mint huszonöt alkalommal buzdította gyilkosságra az őröket, és jelen volt néhány általa elrendelt kivégzésnél. „Szégyenkezés nélkül engedett a szexuális ösztöneinek." Az ügyész megismételte a korábban elutasított lámpabúrás vádakat.

1950. november 27-én Augsburgban megkezdődött az újabb tárgyalás, ahol Ilse Koch ismét mindent tagadott. „Én egy normális nő vagyok" – erősködött. A következő hat hétben nem kevesebb, mint 241 tanú tett vallomást a bíróság előtt. Bár e vallomások nagy része hallomásból származott, jó részük meggyőzőnek tűnt. Alfred Risser, egy katolikus lelkész azt vallotta, hogy személyesen látta, amint Ilse Koch büntetésképpen kiemel egy rabot, majd egy SS-legény felemelt egy nehéz követ, és szétverte vele a rab fejét. Egy másik lelkész, Alfred Berchtold arról tájékoztatta a bíróságot, hogy ő is látta, amint Ilse Koch egy SS-őrnek jelentett egy embert, aki egy fogolyoszlopban volt, majd a férfit elvitték és megyilkolták. Ilse Koch ezeket az állításokat határozottan visszautasította,

és ezzel hallgatólagosan azt állította, hogy a papok szándékosan hazudtak. A maga részéről nyilvánvalóan valótlan volt az a kijelentése, hogy soha nem is járt a táborban. Különösen sokatmondóak voltak azok az okirati bizonyítékok, amelyek megerősítették, hogy tagja volt a náci pártnak, bár ezt mindig is tagadta. A rendkívüli nyomás alatt Ilse Koch összeomlott, és az eljárás többször is nélküle folyt. A bíróság végül életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte (a halálbüntetést 1949-ben eltörölték Nyugat-Németországban). Az ítélet szerint bűnösnek találták gyilkosságra való felbujtásban, de elutasították az ellene felhozott legkirívóbb vádakat. A bíróság úgy ítélte meg, hogy bűncselekményeit valójában súlyosbította, hogy megsértette az akkori nemi normákat. A bíróság szerint „tudatosan elfojtotta az együttérzés és a szánalom minden megnyilvánulását, amelyet nőként érzett". „Szándékosan elzárkózott attól, hogy belássa a cselekedeteit, és a viselkedését ennek megfelelően alakítsa, holott a szánalom és az együttérzés minden nő számára különösen nyilvánvaló lett volna." A nyugatnémet sajtó lelkesen támogatta az ítéletet. Az, hogy Ilse Koch teljesen elutasította az ellene felhozott vádakat, hazudozott és semmiféle megbánást nem mutatott, csak még inkább megerősítették ezeket az érzéseket. A *Die Zeit* című liberális hetilap sokak nevében beszélt, amikor „perverz, nimfomániás, hisztérikus, hatalommániás" nőnek nevezte.[13]

Annak ellenére, hogy számtalan kegyelmi kérvényt nyújtott be, Ilse Kochot soha nem engedték ki az aichachi női börtönből. Soha nem ismerte el az ellene felhozott vádakat, és kétségbeesésében 1967. szeptember 1-jén az ágyneművel felakasztotta magát a cellájában. Minden bizonnyal bűnös volt abban, hogy többféle módon is hasznot húzott férje korrupciójából. Meggyőző volt néhány volt rab tanúvallomása, miszerint gyilkosságra buzdította az SS-őröket. Teljes mértékben osztozott a náci világképben: azt állította, hogy az ellene folytatott „gyűlöletpropagandá"-t „főként zsidók szervezték", bár az ellene tanúskodók, akárcsak a sajtóban róla cikkező újságírók, túlnyomó többségükben nem voltak zsidók. Csak ártott önmagának azzal, hogy nem volt hajlandó elismerni, hogy bármi rosszat tett. Dacossága megátalkodottan náci volt: amikor Németországban letartóztatták, állítólag azt mondta, hogy a nyugatnémet „rezsim" rövid életű lesz, a Harmadik Birodalom visszatér, és azok, akik ellene vádat emeltek, „meglátják, mi lesz velük". Nemcsak Amerikában, hanem mindenekelőtt Nyugat-Németországban az a tendencia, hogy a nácizmus bűneit egy-egy perverz, pszichopata egyéniségnek tulajdonították, kényelmes kifogásként szolgált a nácizmust hatalomra juttató, azt fenntartó és a bűneiben részt vállaló hétköznapi németek számára. Mind a nyugatnémetek, mind az amerikaiak elmondhatták, hogy a „buchenwaldi boszorkány" bíróság elé állításával bizonyították, hogy hajlandók megbüntetni a náci bűnözőket, holott több száz ember, akik ipari méretekben követték el a kegyetlenkedéseket, sokkal enyhébb büntetéssel megúszták, vagy teljesen elkerülték a megtorlást.[14]

Azok között, akiket bíróság elé állítottak, viszonylag kevés nő volt, ami nem meglepő a náci rezsim szélsőségesen maszkulin jellegét tekintve. Néhány nő is hírhedt elkövetővé vált, bár kevesen tettek szert akkora hírnévre, mint Ilse Koch. Irma Grese is kiemelkedett a többiek közül: őt a sajtó „Belsen gyönyörű bestiájá"-nak, „a belseni banda királynőjé"-nek, „szőke szörnyeteg"-nek és „a sátán asszonyá"-nak titulálta.[15] „Ő volt az egyik legszebb nő, akit valaha láttam – vallotta egy auschwitzi tábori orvos, Gisella Perl. – A teste minden vonala tökéletes volt, az arca tiszta és angyali, kék szeme pedig a legvidámabb, a legártatlanabb, amit el lehet képzelni. Pedig Irma Grese volt a legelvetemültebb, legkegyetlenebb, legképzettebb perverz, akivel valaha találkoztam."[16]

Grese kiemelkedő szerepet játszott a vádlottak között a bergen-belseni koncentrációs tábor őrei és tisztviselői elleni perben. Bergen-Belsent 1945. április 15-én fedezték fel a brit erők és az egész világon megdöbbenést és borzalmat keltett, amit ott találtak: körülbelül 60 000 éhező és beteg rabot, körülöttük pedig 13 000 temetetlen halottat. A túlélők közül 14 000 olyan gyenge volt, hogy a felszabadulás után néhány héten belül meghalt.[17] Grese a táborban maradt, mert látszólag nem tudta, hogy bármitől is tartania kellene a szövetségesek részéről, akik azonban két nappal a megérkezésük után letartóztatták. Miután arra kényszerítették, hogy segédkezzen a halottak temetésénél, átszállították egy cellei börtönbe, ahol addig tartották fogva, amíg a lüneburgi brit katonai bíróság elé nem állították Josef Kramer táborparancsnokkal és negyvenhárom másik emberrel együtt. Mintegy 2000 újságíró és megfigyelő volt jelen, amikor felolvasták a vádakat, amelyek szerint mindannyian önként vállaltak részt „a gyilkosság, brutalitás, kegyetlenség vagy bűnös hanyagság rendszerében". Sokan közülük, köztük Grese is, korábban Auschwitzban szolgáltak, és a Vörös Hadsereg közeledtével evakuálták őket Belsenbe.[18]

A tanúk padján Grese elismerte, hogy a kora reggeli névsorolvasáskor órákon át állásra kényszerítette a rabokat, és bevallotta, hogy

Auschwitzban egy lovaglóostor volt nála, amelyet a foglyokon használt. „Nagyon könnyű ostor volt – mondta a bíróságnak –, de ha valakit megütöttem vele, az fájt." Bár a lágerparancsnok kifejezetten megtiltotta, mégis használta az ostort, ha egy fogoly lopott valamit, vagy ha valaki figyelmen kívül hagyta a parancsát. Bevallotta, hogy ő is fegyvert hordott magánál, és sétapálcával és kesztyűben verte a foglyokat. Az egykori foglyok azt vallották, hogy látták, amint Auschwitzban provokáció nélkül lelőtt egy harmincéves magyar zsidó nőt. Egy másik tanú azt mondta a bíróságnak, hogy Grese „kedvenc elfoglaltsága az volt, hogy megverte, és a nehéz csizmájával megrúgta őket, miután a földre estek". Egy volt lengyel fogoly elmesélte, hogy Grese egy munkaszolgálatos osztaggal, egy kutya kíséretében kerékpározott, miközben a foglyok mintegy tizenhat kilométert gyalogoltak a táboron kívül, hogy gyógynövényeket gyűjtsenek a tábori konyhának. Néhány fogoly útközben összeesett, mert túl gyengék és alultápláltak voltak ahhoz, hogy tovább tudjanak menni, ilyenkor Grese rájuk uszította a kutyáját. Bár a keresztkérdések során azt állította, hogy soha nem volt kutyája, elismerte, hogy a munkaszolgálatosokat a táborban futkározásra kényszerítette, „sport"-ként, büntetésül azért, mert ismeretlen személyek elloptak egy kis húst a tábori konyháról. Többen közülük összeestek a kimerültségtől, bár Grese tagadta, hogy bármelyikük meghalt volna. Auschwitzban Josef Mengele tábori orvosnak is segített kiválogatni, hogy a foglyok közül ki menjen a gázkamrába, miközben tudta, hogy mi vár rájuk. „Ha valaki elszökött – tette fel neki a kérdést az ügyész –, maga visszavitte és megverte?" „Igen" – válaszolta. Arra a kérdésre, hogy térdre kényszerítette-e a foglyokat, ha rosszul viselkedtek a reggeli névsorolvasáskor, igennel válaszolt.[19] Irma Grese bűnei nem voltak súlyosabbak, mint sok férfi SS-lágerőré. Ami a tárgyalásán a túlnyomórészt férfiakból álló médiaközönség figyelmét felkeltette, az a fiatalsága és a szépsége volt. Az 1923. október 7-én, a vidéki Mecklenburgban született lány* zűrös családi háttérrel rendelkezett. Az anyja 1936-ban öngyilkosságot követett el, nyilvánvalóan házassági nehézségek miatt. Miután tizennégy évesen otthagyta az iskolát, Grese egy gazdaságban dolgozott, majd segédápolóként a hohenlycheni SS-sportszanatóriumban. Ennek hatására csatlakozott az SS-hez, és őrként helyezkedett el a ravensbrücki női koncentrációs táborban, ami

* Online források szerint Grese a Mecklenburgische Seenplatte járáshoz tartozó Wrechen faluban született. – *A szerk.*

miatt az apja megszakította vele a kapcsolatot. 1943 márciusában áthelyezték Auschwitz-Birkenauba, ahol a tábor 1945. január 18-i kiürítéséig a munkavégzés részleteinek irányításával bízták meg. Bár Auschwitzba érkezésekor még tizenéves volt, ez nem volt szokatlan: 1943–44-ben a ravensbrücki női őrök kétharmada huszonöt éves vagy annál fiatalabb volt.[20] 1945 márciusának elején, rövid ravensbrücki tartózkodás után Gresét Belsenbe irányították. Az ellene szóló tanúvallomások nagy részét tehát az általa felügyelt birkenaui foglyok tették. Ez elegendő volt a bíróságnak ahhoz, hogy elítéljék és december 13-án felakasszák. A brit hóhér, Albert Pierrepoint szerint „olyan szép lány volt, hogy senki sem akarhat szebbet".[21]

Grese a végsőkig azt hitte, hogy semmi rosszat nem tett. Egyszer a keresztkérdések tüzében elvesztette az önuralmát, és kiabált az ügyésszel, miközben ököllel a tanúk padjára csapott. „A tárgyalás során először – jelentette a *Daily Herald* – a szőke Irma Grese ijedtnek tűnt, valószínűleg életében először."[22] Egyébként az érzelemmentes viselkedése, valamint az a hidegvér és szenvtelenség, amellyel a bűneiről beszélt, mélyen megdöbbentették a megfigyelőket. „Irma megmutatja a karmait" – ezzel a szalagcímmel jelent meg az egyik brit újságban a keresztkérdésekre adott válaszairól szóló beszámoló.[23] A sajtóban a tárgyalást taglaló tudósításokat az ő viselkedését bemutató beszámolók uralták: végre lehullott a tagadás álarca, amely a többi vádlott vallomását is fedte. Az újságok olyan bűncselekményekkel vádolták meg, amelyeket következetesen tagadott, sőt olyanokkal is, amelyekkel a vád tanúi közül senki sem szembesítette. A *Daily Herald*nak sikerült a bíróságon tett vallomását tobzódó élménnyé változtatni: „Kemény hangon kiabálta a válaszokat Irma Grese, az SS-őr. A csúcspont akkor következett be, amikor gúnyosan felkacagott, és bemutatta a bíróságnak, hogyan használja a korbácsot."[24] Egy állítólagos jelentés szerint elrendelte, hogy kössék össze a női foglyok két lábát szülés közben, melynek következtében azok kínok között haltak meg. A *The Sunday Telegraph* szerint ő volt az a nő, „akinek a kegyetlensége valószínűleg meghaladja bármely más nőét a történelemben", egy német lap szerint „gyilkos és szadista", egy másik szerint „álruhás ördög" volt. Daniel Patrick Brown amerikai történész még azt is leírta, hogy Auschwitzban hírhedt volt „a női foglyokkal folytatott éjszakai viszonyairól (akiket később a gázkamrákba küldött)".[25] Néhány volt táborlakó is olyan vallomást tett, amely inkább tükrözte a Greséről kialakult sztereotípiát, mint az általuk tapasztalt valóságot. A foglyok orvosa,

Gisella Perl azt állította, hogy Grese kiválasztotta a szép nőket a foglyok közül, ékkövekkel díszített korbáccsal verte a mellüket, miközben a teste kéjesen vonaglott.[26]

Perl felidézte, hogy Grese elment, hogy megnézze, hogyan operálja meg egy fiatal női fogoly mellét, amely, mint mondta, elfertőződött, miután Grese az ostorával felhasította. A műtétet érzéstelenítés nélkül végezték el, és „a betegem végig sikoltozott a fájdalomtól".

> Eközben Grese – mesélte Perl – „nézte, ahogy belevágom a kést a fertőzött mellbe, amelyből minden irányba vér és genny fröcskölt. Véletlenül felnéztem, és a legszörnyűbb látvány tárult elém, amiben valaha részem volt, amelynek az emléke egész életemben kísérteni fog. Irma Grese élvezte ennek az emberi szenvedésnek a látványát. Megfeszült teste tipikus, ritmikus mozdulatokkal ingott előre-hátra. Arca kipirult, és tágra nyílt szeme a teljes szexuális kéj bámész merevségét tükrözte".

Ezek a beszámolók azonban felettébb gyanúsak. Grese a racionálisabb megfigyelők számára meglehetősen éretlen, egyszerű fiatal nőnek tűnt, akinek nem sok fogalma volt arról, hogy miért démonizálják, és azt sem értette, hogy miért kellett egy brit katonai bíróság elé állnia. A celláját ból a családjának írt leveleiből kiderül, hogy teljes mértékben megőrizte a nácizmus illúzióit. „Soha nem fogom elveszíteni a becsületemet – írta nekik, az SS jelmondatát visszhangozva –, mert ezt úgy hívják: hűség!" Ragaszkodott ahhoz, hogy az ő lelkiismerete makulátlan, és azt írta, hogy szeretett hazájáért hal meg, amelyhez hűséges marad mindhalálig.[27]

A női őrök kiválasztási kritériumai között az ideológiai elkötelezettség, a fizikai alkalmasság és a mentális keménység volt a legfontosabb. A jelöltek közül csak keveset vettek fel, és a létszámhiány miatt a háború későbbi szakaszában enyhíteni kellett a kritériumokon.[28] 1945 januárjában 546 női őr volt a ravensbrücki női táborban és 12 Bergen-Belsenben. Összesen közel 3500 női koncentrációstábor-őr volt ebben az időben, sokan közülük gyárakból és munkaközvetítőkön keresztül kerültek oda.[29] A háború után közülük csak nagyon keveset vontak felelősségre, ami talán „a szövetségesek hitetlenségét tükrözi, hogy nők is követhettek el atrocitásokat, és Németország azon vágyát, hogy rehabilitálja a férfiakat a nők normális voltának megerősítésével", ahogy egy történész írta.[30] A túlélő egykori őrök általában tagadták bűnösségüket, sőt gyakran még évtizedekkel később is áldozatként állították be magukat.[31] Az olyan perek, amelyekre valóban sor került, hajlamosak voltak minimalizálni a női őrök cselekvési szabadságát, és nagyon kevés kivétellel mindannyiuk személyes felelősségét csökkenteni, és inkább a férfi tekintélynek való alárendeltségüket hangsúlyozták.[32] Csak néhányukat emelték ki, mert úgy látták őket, mint akik drámaian megsértették a női jellem, viselkedés vagy megjelenés normáit, szenzációnak szánták őket, és a médiában bestiaként vagy szörnyetegként állították őket pellengérre, így esetük eltért attól, amit általában normálisnak tekintettek.[33] Valójában azonban a női normalitás a Harmadik Birodalomban a viselkedésformák széles skáláját ölelte fel, és az olyan elkövetők magatartása, mint Ilse Koch és Irma Grese, bár a két nő nagymértékben különbözött egymástól, korántsem volt olyan kivételes, mint amilyennek a démonizálásuk miatt látszik. Nem volt szükség mélyen gyökerező pszichotikus személyiségzavarra ahhoz, hogy egy átlagos nő gyilkossá váljon, vagy a nácizmus bűneiben segédkezzen, vagy azokat elősegítse.

20.

Az anya: Gertrud Scholtz-Klink

Mary Ritter Beard amerikai történész 1971-ben készült írásában a náci hierarchia egy eddig kevéssé ismert alakját, Gertrud Scholtz-Klinket női Hitlerként, a női nem náci diktátoraként ábrázolta:

> „1941-re mintegy harmincmillió német nőt irányított, majd a német csapatok által megszállt területeken további mintegy húszmillió nő felett is megszerezte a hatalmat. Peter Engelmann szemléletesen írta le ennek a *Führer über Alles* hölgynek a diktatórikus hatalmát... »Frau Klink – írta Engelmann – mindenben uralja a nők életét. Megmondja nekik, hogy hány gyermeket kell szülniük és mikor; mit viseljenek, mit főzzenek és hogyan. Mit mondjanak nevetve a háborúba vonuló férjüknek és fiaiknak. Hogyan viseljék el mosolyogva, amikor a férjüket megölik. Ők a felelősek az otthoni szellemért, a nemzeti morál magjáért.«"[1]

Egy másik amerikai történész, Claudia Koonz, aki néhány évvel Beard írása után Németországban készített interjút Scholtz-Klinkkel, úgy mutatta be őt, mint „azt a nőt, aki a legnagyobb felelősséget vállalta a náci társadalomban egy külön női hatáskör megteremtéséért", és létrehozott egy „hatalmas szervezetet, amely fiatal nők és lányok generációjának sulykolta a nácizmus ideológiáját". Scholtz-Klink közreműködött „a férfiak által uralt rendezett világ és a nők által megőrzött szelíd szeretetvilág" második felének a kialakításában.[2] Valójában az utóbbi tette lehetővé az előbbit: „Az anyák és feleségek... létfontosságú módon járultak hozzá a náci hatalomhoz azáltal, hogy a gyűlölet világában megőrizték a szeretet illúzióját."[3] Koonz azon is elmerengett, most vajon hogyan viszonyulna Gertrud Scholtz-Klink a Harmadik Birodalomban betöltött szerepéhez, több mint három és fél évtizeddel annak erőszakos és katasztrofális végjátéka után?

Koonz meglepetésére, Scholtz-Klink semmit sem bánt meg abból, amit a náci Németországban a „birodalmi nők vezetője"-ként művelt. „A saját női részlegem – mesélte – ...szinte állam volt az államban. A minisztériumomban gazdasági, oktatási, gyarmati, fogyasztói, egészségügyi, oktatási és jóléti osztályokat vezettem. Soha egyetlen férfi sem avatkozott a dolgunkba, azt tettük, amit akartunk." Egy nagy, boldog család voltak. Scholtz-Klink azt állította (mint kiderült, hamisan), hogy gyakran, informális körülmények között találkozott Hitlerrel, Himmlerrel, Göringgel, Rosenberggel és a többi náci vezetővel, akik meghallgatták, amit mondott, és követték a tanácsait. „A mi feladatunk (és ezt jól csináltuk) az volt, hogy minden német nő mindennapi életét – még a legkisebb falvakban is – átitassuk a náci eszmékkel." Scholtz-Klink volt az, aki „egyesítette az összes német nőt" a népközösségben.

És hogy benne hogyan ébredt fel az érdeklődés a nácizmus iránt? Az 1920-as években, mondta Scholtz-Klink, ő csak egy háziasszony és anya volt. Természetesen támogatta első férje politikai tevékenységét, aki „lelkes SA-s" volt. De egy nap a férfi halálos szívrohamot kapott, miközben részt vett egy tüntetésen. Ahelyett azonban, hogy a náci mozgalmat hibáztatta volna a férfi haláláért, inkább annak ellenségeit tette felelőssé, noha nem volt bizonyíték arra, hogy férje részt vett volna az utcai harcokban vagy bármilyen más erőszakos cselekményben. Egyszerűen a felfokozott izgalom miatt halt meg. „Helyettesíteni akartam őt – mondta –, hogy annak a mozgalomnak szenteljem magam, amelyért ő mártírhalált halt." Azonnal felajánlotta, hogy segít a pártnak, és azt a feladatot kapta, hogy szervezze meg a náci nőket Badenben, ahol élt. Ezt energikusan és kíméletlenül végezte. Amikor 1933-ban a nácik hatalomra kerültek, azonnal akcióba lendült. Februárban és márciusban Hitler megtette az első döntő lépéseket a diktatúra kiépítése érdekében, így április 27-én Scholtz-Klink elég magabiztosnak érezte magát ahhoz, hogy kijelentse, feloszlatja Badenben a liberális feminista társaságok ernyőszervezetét, a Német Nőegyletek Szövetségét. A szerencsétlen feministák döbbenten tiltakoztak a birodalmi belügyminiszternél, de semmit sem értek el. Scholtz-Klink kijelentését, miszerint átveszi az összes badeni női tevékenység vezetését, a többi náci nő is megismételte Németország más részein. Ahogy megindult a Gleichschaltung, az „összehangolás" folyamata az egész birodalomban, és az egyházak kivételével a civil társadalom minden részét érintette, világossá vált, hogy a női szervezetek sem képeztek kivételt. Mivel országos szinten az erőszakos bezárás veszélye fenyegette a Szövetséget, 1933. május 15-én feloszlatta magát.[4]

A náci párt sokáig elutasította a németországi feminista mozgalmat mint felforgató szervezetet, amelynek célja a német család aláásása és a német nők kiszakítása a biológiailag meghatározott háziasszonyi és anyai szerepből. A feminizmus – jelentették ki a vezető nácik – zsidó doktrína, a feminista mozgalmat pedig zsidók inspirálták és vezették (valójában viszonylag kevés zsidó nő volt a mozgalom soraiban, mivel a legtöbbjük a teljesen különálló Zsidó Nőszövetségbe iratkozott be). A nők társadalomban elfoglalt helyéről alkotott náci elképzelés több más nézet keverékéből állt össze – például a hagyományos nézetből, amely a nők és férfiak társadalomban betöltött eltérő szerepét hangsúlyozta, és a radikális nézetből, amely a keresztény erkölcsiségtől való elszakadás szükségességét emelte ki – és célként azt jelölte ki a nők számára, hogy minél több gyermeket szüljenek a Birodalomnak. Maga Hitler 1935-ben kijelentette, hogy a nők számára a legnagyobb megtiszteltetés, hogy gyermekeket szülnek a nemzet számára. Ismételten kijelentette, hogy a nőknek nincs helyük a politikában.[5] „A nők egyenjogúsága abban áll, hogy az élet azon területein, amelyeket a természet meghatároz számukra, megkapják a nekik kijáró megbecsülést... A férfi és a nő két teljesen különböző lényt képvisel. A férfiban az értelem uralkodik, a nőben az érzelem."[6] Közvetlenül Scholtz-Klinkhez szólva így fogalmazott: „Ön valóban zseniálisan megértette, hogyan lehet elkerülni, hogy a nők szervezetét a férfiak szervezetének szöges ellentétévé tegyük, ezzel szemben a nők szervezetét a férfiak harci szervezetének kiegészítőjévé formáljuk."[7]

Amikor azonban 1981-ben Claudia Koonzzal beszélgetett, Scholtz-Klink igyekezett előtérbe helyezni saját feminista, jobban mondva álfeminista hitvallását. Állítása szerint a náci mozgalom vezető férfi tagjai eleinte csak azt akarták, hogy a náci nőszervezet alárendelt segédmozgalomként működjön: de, mint mondta, „én eltökéltem, hogy egy méltóságteljes és független nőszervezetet hozok létre. Hogy valóban elérjek valamit". Munkája, folytatta, lényegében politikamentes volt. „A férfi brutalitás uralkodó motívuma mellett – vonta le a következtetést Koonz – Gertrud Scholtz-Klink és követőinek milliói a zsarnokság társadalmi oldalát teremtették meg. A jóléti szolgáltatások, az oktatási programok, a szabadidős tevékenységek, az ideológiai indoktrináció és a fogyasztói szervezetek szorgalmas adminisztrálásával a náci nők az életminőség javításán munkálkodtak, miközben a náci férfiak meneteltek." Scholtz-Klink minden bűnbánat

nélkül védte azt, amit a Harmadik Birodalomban tett, sőt, még egy eszszékötetet is kiadott, amelyet a „birodalmi nők vezetője"-ként eltöltött dicsőséges napjainak nosztalgikus igazolásával töltött meg.[8]

Hogyan került Scholtz-Klink a náci nőszervezet élére? Az odáig vezető út korántsem volt zökkenőmentes, és közben sok férfi pártfogására és segítségére volt szüksége. 1902. február 9-én született Adelsheimben, a délnyugat-németországi Baden tartomány festői kisvárosában, egy alacsony beosztású állami tisztviselő lányaként. Az apa meghalt, amikor a lánya mindössze nyolcéves volt. A középiskolai záróvizsgák után Gertrud nem ment tovább, hogy letegye az úgynevezett *Abitur* vizsgát, amely feljogosította volna az egyetemi felvételire, hanem otthon maradt, hogy segítsen édesanyjának a családi háztartás vezetésében, amelyben két fiatalabb testvére is élt. Tizenkilenc évesen férjhez ment Eugen Klink középiskolai tanárhoz, akitől két lánya és három fia született, akik közül a legkisebb csecsemőkorában meghalt. Klink katonatisztként szolgált az első világháborúban, és mint sok hasonló veterán, a Weimari Köztársaság idején ő is a szélsőjobboldali politika felé húzott. A férfi 1930 márciusában bekövetkezett hirtelen halála után Robert Wagner, a badeni náci tartományi vezető (gauleiter), a párt kezdeti időszakának veteránja és az 1923-as sörpuccs résztvevője, pártfogásába vette az özvegyet. Wagner, Gertrud néhai férje barátjaként elérte, hogy az özvegyet kinevezzék a badeni náci női szervezet vezetőjének. Közben a nő nem vesztegette az időt, hogy Klink helyett találjon magának valakit: 1932-ben feleségül ment Günther Scholtzhoz, egy vidéki orvoshoz és helyi náci tisztviselőhöz, és az ő nevét is hozzáadta első férje nevéhez.[9]

A Harmadik Birodalom Gertrud Scholtz-Klinket egyből az országos színpadra repítette. Egyúttal azonban bonyolult politikai helyzetbe is sodorta, és komoly családi nehézségek elé állította. Amikor 1934-ben Berlinbe költözött, Scholtz-Klink rábeszélte a férjét, hogy hagyja ott az orvosi praxisát, és tartson vele a család többi tagjával együtt, amelyhez mostanra már két további gyermek is csatlakozott. A dolgok azonban nem működtek. Scholtz már egy év után belefáradt a házaséletbe, visszatért Badenbe, és véget vetett a házasságnak, amelyet 1937-ben törvényes válással hivatalosan is felbontottak.[10] Gertrud politikai aktivizmusa háttérbe szorította a férjet, ami szembetűnő fordulatot jelentett a rendszer által a férjtől és a feleségtől elvárt szerepekben. Gertrud pedig minden volt, csak nem harsány vagy magabiztos feminista. Sikerének titka egyrészt az acélos elszántság, másrészt a konzervatív nemi szerepekhez való diszkrét és tapintatos ragaszkodás kombinációjában rejlett. Csak így

tudott megbirkózni azzal a paradoxonnal, hogy egy olyan politikai világban kellett részt vennie, amely megtagadta a nők politikai szerepvállalásának jogát. Országos szinten a náci párt női tagjainak, a teljes tagság mintegy 5 százalékát kitevő apró kisebbségnek a szerveződését személyes rivalizálások és politikai viták nehezítették. A két vezető személyiség, Paula Siber és Lydia Gottschewski feltűnően magabiztosak, tapintatlanok és önfejűek voltak. Rivalizálásuk tönkretette a náci nőmozgalom gondos szervezeti átalakítását, amelyet Gregor Strasser 1931-ben sikeresen végrehajtott. Gottschewski beszédei ráadásul feminista propagandának tűntek a pártvezetés számára. Felröppentek a vádak és az ellenvádak, pénzügyi szabálytalanságokra derült fény, és a párthierarchia megtiltotta Sibernek a nyilvános felszólalásokat.[11]

Miközben Siber és Gottschewski elméleti vitákat folytattak a nők nemzetiszocializmusban betöltött szerepéről, és gyűjtötték a mozgalmon belüli hatalmi harcban a támogatóikat, Scholtz-Klink, miután határozottan fellépett a badeni feminista mozgalom megsemmisítése érdekében, figyelmét a jóléti és szociális munkára összpontosította, és tartózkodott a nagyszabású nyilatkozatoktól vagy politikai kezdeményezésektől. Robert Wagner gauleiter nem győzte dicsérni, és ahogy Wagner megbecsültsége emelkedett a párton belül, úgy nőtt Frau Scholtz-Klinké is. Erre Erich Hilgenfeldt, a nemzetiszocialista népjóléti szervezet, az NSV vezetője is támogatni kezdte Scholtz-Klinket, mert az ő pártfogásában látta a lehetőséget, hogy előnyre tegyen szert saját riválisai, például a Sibert támogató Wilhelm Frick birodalmi miniszterrel szemben. Pletykák röppentek fel a Hilgenfeldt és Scholtz-Klink között kialakult viszonyról, már csak azért is, mert mindkettőjük házassága mély válságban volt. Hilgenfeldt 1935-ben különköltözött a feleségétől, majd öt évvel később elvált tőle. Bármi legyen is az igazságtartalma ezeknek az állításoknak, az, hogy a náci nőmozgalmon belüli viták megoldására egy férfit, Gottfried Krummachert, a protestáns egyház jelöltjét, egy konzervatív helyi adminisztrátort helyeztek a mozgalom élére, nyilvánvalóan nem volt több átmeneti megoldásnál. Krummacher azonban rövid időn belül újjászervezte a mozgalmat, és kettős munkamegosztást hozott létre egy ernyőszervezet, a *Deutsches Frauenwerk*, és a náci párttagokból és aktivistákból álló elit klub, az *NS-Frauenschaft* között. Robert Ley birodalmi munkaügyi miniszter és Rudolf Hess, a párt helyettes vezetője és a náci párt adminisztrációjának vezetője támogatásával Krummacher Hilgenfeldtet jelölte ki a fennmaradó problémák rendezésére.[12]

Ezeknek a jelentős személyiségeknek a támogatása mellett megkezdődött a náci nők vezetésére alkalmas, állandó megbízott keresése. Scholtz-Klink tűnt a kézenfekvő választásnak, mert tartózkodott a feltűnősködéstől, lojális volt, ugyanakkor biztosította az adminisztratív hatékonyságot. 1934 folyamán őt nevezték ki az összes jelentős női szervezet élére, beleértve a Női Munkaszolgálatot is, és a folyamat csúcspontjaként novemberben hivatalosan is kinevezték a birodalom női vezetőjének *(Reichsfrauenführerin)*. Ezzel vitathatatlanul ő lett a Harmadik Birodalom legmagasabb rangú nője. Noha a címével és a pozíciójával megfelelt a nácizmusban az 1920-as évek közepe óta uralkodó „vezetői elv"-nek, az az elképzelés, hogy ő valamiféle diktátor, Hitler női megfelelője lett volna, erős túlzás. Nem Scholtz-Klink mondta meg a német nőknek, hogy hány gyermeket szüljenek, milyen ruhákat vegyenek, milyen ételeket főzzenek, vagy hogyan viselkedjenek, amikor férfitársaik odavesznek a csatában. A náci *Frauenschaft* szorosan kötődött a Munkafront és a nemzetiszocialista népjóléti szervezet szociális ellátó intézményeihez. Tagjai ruhákat kötöttek és ételeket készítettek a párttagok számára a gyűléseken, tanfolyamokat szerveztek terhes nők és újdonsült anyák számára, előadásokat tartottak nőknek egészségügyi és személyes higiéniai kérdésekben, és a Munkafronttal közösen kirándulásokat és kulturális programokat szerveztek a dolgozó nők számára. Tanfolyamokat is tartottak a náci mozgalom eszméiről és céljairól, és az SS megbízásából képzéseket szerveztek azoknak a jövendőbeli feleségeknek, akik megkapták az SS jóváhagyását, hogy a tagjaikkal házasságot kössenek. A háború alatt bővültek a *Frauenschaft* kompetenciái, különösen az olyan területeken, mint a bombázások utáni mentési munkálatok.[13]

Ezek mind olyan alacsony szintű tevékenységek voltak, amelyek egyértelműen a Munkásfront és a náci párt jóléti szervezetének általános vezetése alá tartoztak. A *Frauenschaft* alárendelt helyzete egyértelmű volt: a náci mozgalom kézikönyveiben a pártot alkotó és társult szervezetek felsorolásának például mindig a legvégén szerepelt. Scholtz-Klinknek 1933 után soha nem sikerült személyesen beszélnie Hitlerrel. Továbbra is a rezsim befolyásos embereinek pártfogásától függött, és bajba került, amikor ezt visszavonták tőle. 1937-ben összeütközésbe került Robert Leyjel abban a kérdésben, hogy ki legyen a felelős a női tanoncokért, és annak ellenére, hogy ideiglenes, bár korlátozott jellegű megállapodás született kettejük között a felelősségek elhatárolásáról, Ley bírálta őt, amiért a *Leiterinnen* („vezetőnők") címet használta néhány funkcionáriusára,

és azzal vádolta, hogy a nők emancipációját támogatja, és veszélyezteti a párt egységét. Scholtz-Klinket Hess mentette meg, aki bejelentette, hogy Hitler teljes mértékben elégedett azzal, amit csinál. Hess azonban 1941. május 10-én bejelentés nélkül Skóciába repült, hogy megpróbáljon tető alá hozni egy angol–német békeszerződést. Utódja, Martin Bormann sokkal kevésbé szimpatizált Gertrud Scholtz-Klink céljaival, és Leyjel együttműködve megakadályozta, hogy Scholtz-Klink egyesítse *a Frauenschaft*ot a *Frauenwerk*kel, mégpedig azzal az indokkal, hogy ez megkérdőjelezné a Munkafront tekintélyét a jóléti színtéren.[14]

A náci hierarchiában betöltött bizonytalan és alárendelt pozíciójának tudatában Scholtz-Klink óvatos volt, nehogy túl messzire merészkedjen a számára kijelölt szférán kívül. Meglehetősen gyakran beszélt nyilvános közönség előtt, de általában női témákról. Aktívan részt vett például az Ausztria 1938-as elcsatolásáról szóló népszavazás „igen" kampányában, és a Szudéta-vidék hasonló kezdeményezésében is, bár ott a népszavazást soha nem tartották meg. Magasan képzett nők hűséges csoportjával vette körül magát, akik közül néhányan doktori címmel, mások pedig jelentős szakmai képesítéssel rendelkeztek, különösen a tanítás területén, és ezek a nők átvették a Scholtz-Klink irányítása alatt álló különböző női szervezetek vezetésével járó adminisztratív terhek nagy részét. Gyakorlatilag azonban nem sok befolyással bírtak a Munkásfront nőkkel kapcsolatos politikájára, és az olyan kulcsfontosságú kérdések, mint a családpolitika, a születésszabályozás, a fogamzásgátlás, az oktatás, a szakképesítésekhez való hozzáférés és még sok minden más, kívül maradtak Scholtz-Klink hatáskörén. A kampányt, amelynek célja az volt, hogy a háború alatt több nőt csábítsanak be a munkaerőpiacra, a Munkásfront vezette, nem pedig Scholtz-Klink. Ráadásul egyáltalán nem sikerült a felnőtt német nők többségét a *Deutsches Frauenwerk*be tömörítenie: sőt az a javaslata, hogy egyesítse azt az elit *NS-Frauenschaft*tal, annak egyértelmű beismerése volt, hogy nem tudott a saját feltételei szerint hatékony tömegszervezetet létrehozni. Más náci intézményekkel, például a Birodalmi Kultúrkamarával vagy szakmai egyesületekkel ellentétben a *Frauenwerk* nem rendelkezett olyan kényszerítő eszközökkel, amelyekkel a nőket tagságra lehetett volna rábírni. A német háziasszonyokat és anyákat nem lehetett a munkahelyükről való elbocsátással fenyegetni, és a jóléti támogatás megtagadása aláásta volna a rezsim azon célját, hogy rávegye őket az otthon maradásra és a gyermeknevelésre. Valójában ez a támogatás olyan nagyvonalú volt, hogy a nők kevés figyelmet fordítottak a hadianyaggyárakban

és más iparágakban való munkavállalásra irányuló kampányra, amikor a férfiak hadba vonulása 1939-től kezdve egyre nagyobb munkaerőhiányt okozott. Ez azonban arra kényszerítette a rendszert, hogy külföldi munkásokat toborozzon, akiknek a száma 1944-re hétmillióra növekedett. A *Deutsches Frauenwerk* marginális maradt a nők életében, az *NS-Frauenschaft*nak pedig egyáltalán nem sikerült valódi politikai befolyást szereznie.[15]

A német nők, állapította meg Jill Stephenson történész, „sajátosan ellenálltak" a nácizmus vonzerejének, mert nehezen voltak politizálhatók, és sokkal inkább kötődtek az egyházhoz, mint a férfiak. A nők mintegy 90 százaléka nem érdeklődött a náci szervezetek iránt. Legtöbbjük „egyszerűen csak magánember, nem szervezett állampolgár akart maradni". És sokan azok közül, akik csatlakoztak, pusztán járulékos okokból tették ezt, a náci ideológiát adottnak tekintették, de nem tudták átadni maguk annak.[16] Az az érv, hogy az *NS-Frauenschaft* a náci párt ideológiájától függetlenül alakította ki a saját ideológiáját, nem győzte meg a történészeket. Scholtz-Klink csak a nemi szerepekről alkotott náci elképzelések kliséit ismételgette, ami valóban az egyik fő oka volt annak, hogy elnyerte és megtartotta a pozícióját.[17] Ráadásul a náci párt gyakran hangoztatott célja, hogy a férfiak és nők számára teljesen külön szférát hozzon létre a Harmadik Birodalomban, soha nem valósulhatott meg, bár a politika a férfiak privilégiuma maradt, és a náci propaganda folyamatosan azt hangsúlyozta, hogy a férfiaknak bátornak kell lenniük, miközben a nőknek meg kell maradniuk anyáknak. Azonban Claudia Koonz ábrázolása a nőkről, mint közvetett elkövetőkről, akiknek a békés háztartása fenntartotta a férfiak erőszakos barbárságát, túlságosan leegyszerűsíti a kérdést. Ugyanilyen problematikus az az ellentétes nézet is, amely szerint a német nők túlnyomórészt a náci férfi felsőbbrendűség és nőgyűlölet áldozatai voltak. A nők náci Németországban elfoglalt helyéről alkotott két, egymással szöges ellentétben álló elképzelés heves vitához vezetett az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején.[18] A történeti kutatás azonban azóta továbblépett, különösen a női elkövetők tanulmányozása terén. Nemcsak a koncentrációs táborok női őreinek, a női titkárnőknek és adminisztrátoroknak, valamint a koncentrációs táborok rabjain végzett orvosi kísérletekben vagy az *Aktion T-4*-ben, a szellemi fogyatékosok és elmebetegek, köztük gyermekek meggyilkolásában részt vevő női orvosoknak és ápolónőknek a tevékenységét tárta fel, hanem sok más olyan nőről is képet nyújt, akik kevésbé drámai módon járultak

hozzá a rendszer fenntartásához, például feljelentették a polgártársaikat a Gestapónál különböző bűncselekmények miatt, vagy önként jelentkeztek a megszállt Lengyelország „németesítésére", és részt vettek a lengyel családok SS-vezette elűzésében a gazdaságokból, hogy helyet csináljanak a német telepeseknek, és eközben szégyentelenül fosztogatták a lengyel tulajdont.[19] Ezenfelül a nők a rendszer számos más területén is mélyen érintettek voltak, még akkor is, ha közvetlenül nem vettek részt a rendszer bűneiben. Feleségként és anyaként ismerték, és többnyire eltűrték vagy jóváhagyták, sőt néha még segédkeztek is férfitársaik bűntetteiben. Széles skálája volt a nők Harmadik Birodalmat támogató tevékenységének.[20]

Mire kitört a háború, Gertrud Scholtz-Klink a Günther Scholztól való válása után új partnert talált: August Heissmeyert, az SS egyik *Obergruppenführer*jét (főcsoportfőnök). 1940. december 6-án házasodtak össze, egy nappal azelőtt, hogy Erich Hilgenfeldt, aki állítólag Gertrud szeretője volt, elvette a második feleségét. Heissmeyer 1936 óta a nemzetpolitikai nevelőintézetek, vagyis a *napolák* tanfelügyelője volt. Ide olyan elit náci intézmények tartoztak, amelyekben a fizikai bátorságra és a katonai fegyelemre helyezték a hangsúlyt. Heissmeyer hat gyermeket hozott magával az első házasságából, így Gertrud Scholtz-Klink családjában összesen tízre nőtt a gyermekek száma, ami minden náci feleség és anya számára példaértékű volt. Heissmeyer azonban nem csak pedagógus volt. Az 1920-as évek közepe óta náci volt, emellett a berlini SS és rendőrség felsőbb vezetője, 1939–40-ben pedig rövid ideig a koncentrációs táborok megbízott felügyelőjeként a táborrendszer megalkotója, Theodor Eicke megüresedett posztját töltötte be, mielőtt Richard Glücks vette azt át. Heissmeyer tehát az SS-tisztviselők legfelsőbb szintjén helyezkedett el. A háború utolsó szakaszában többek között a Waffen-SS tábornokaként egy katonai egységet irányított. Befolyása hozzájárult ahhoz, hogy unokaöccse, Kurt, a tuberkulózisra szakosodott orvos 1944-ben engedélyt kapjon arra, hogy kísérleteket végezzen húsz, tizenkét év alatti zsidó gyereken, akiket dr. Josef Mengele küldött neki Auschwitzból a neuengammei koncentrációs táborba. Kurt Heissmeyer egy kísérlet során, amelynek az volt a célja, hogy megszerezze a második doktori címét és ezáltal a professzori kinevezését, tuberkulózisbacilusokkal injekcióztatta be a hozzá küldött gyerekeket. Miután megfertőzte őket, műtéti úton eltávolította a hónalji nyirokcsomóikat elemzés céljából, ami jelentős fájdalmat okozott nekik. A „kutatás" tudományos szempontból haszontalan volt, mivel a zsidók és a nem zsidók eltérő egészségi állapotát feltételező, hamis náci

tételen alapult. Amikor 1945 áprilisában a brit csapatok előrenyomultak Hamburg felé, a gyerekeket átszállították a hamburgi Bullenhuser Dammon lévő altáborba, és hogy megpróbálják eltussolni a történteket, felakasztották őket. August Heissmeyert 1948-ban a francia hatóságok letartóztatták, bíróság elé állították és bebörtönözték. 1952-es szabadulása után a Schwäbisch Hall-i Coca-Cola palackozó üzem igazgatójaként dolgozott a nyugdíjazásáig, és 1979-ben, nyolcvankét éves korában halt meg. Kurt Heissmeyer a háború után visszatért magdeburgi orvosi praxisába, de 1963-ban rátaláltak és bíróság elé állították. Négy évvel később a börtönben halt meg.[21]

Scholtz-Klink tehát mélyen benne volt a náci rendszer legbűnösebb bugyraiban, vagy legalábbis teljes mértékben tisztában kellett lennie azok létezésével. Függetlenségét és státuszát azzal jelezte, hogy nem volt hajlandó felvenni August Heissmeyer nevét, amikor férjhez ment hozzá. De nem lehetett kétséges, hogy új kapcsolata valódi volt, és nem tekinthető csupán politikai érdekházasságnak. 1944-ben egy fiúnak adott életet, amivel a közösen nevelt gyermekeik száma tizenegyre emelkedett. Ez a házasság szoros kapcsolatba hozta Gertrud Scholtz-Klinket a nácizmus legsötétebb oldalával: az SS-szel, a táborokkal, az embertelen orvosi kísérletekkel, a brutális gyilkosságokkal, a zsidók kiirtásával. Claudia Koonz 1981-es beszélgetésük során megkérdezte Scholtz-Klinket, hogyan látja utólag mindezt, ő pedig elismerte, hogy „antiszemita családban nőtt fel, így ezek az elképzelések nem tűntek szokatlannak". „Természetesen – mondta –, azt soha nem akartuk, hogy ennyi zsidó eltűnjön." A kijelentést érdemes alaposan megvizsgálni, kezdve az „eltűnni" szó eufemizmusától, a tisztázatlan „mi" kifejezésig, amellyel talán a férfiakkal szemben a „nők"-re gondolt. „Mi – folytatta, és ezúttal az általa vezetett náci női szervezetekre utalt – a német embereket segítő jóléti programokra összpontosítottunk." Tehát nem a zsidókra. És valóban, a zsidóknak tilos volt csatlakozniuk az általa vezetett szervezetekhez, és nem kaphattak tőlük semmilyen segítséget. Ami a koncentrációs táborokat illeti, elismerte, hogy tudott róluk, sőt meglátogatott egyet Berlin közelében, mert „néhány hozzám tartozó nő ott dolgozott szociális munkásként". Az ottani élet „normális" volt. És különben is, „miután a rabokat átnevelték, szabadon engedték őket, hogy visszatérhessenek a társadalomban betöltött produktív szerepeikhez". A koncentrációs táborokat alkalmanként fel lehetett díszíteni a látogatók vagy akár az újságírók számára történő bemutatás céljából. August Heissmeyer például 1940. augusztus

23-án Scholtz-Klinkkel együtt meglátogatta a ravensbrücki női koncentrációs tábort. A táborban a körülmények nem voltak olyan szörnyűek, mint a férfi táborokban, legalábbis ebben a szakaszban, de a megalázó és embertelen felvételi rituálék és a mindennapi fegyelem ott is követelmény volt. 1981-ben Scholtz-Klink ugyanazt vallotta, mint a Harmadik Birodalom napjaiban: a táborok foglyai bűnözők voltak, akiket „át kellett nevelni", nem pedig a nácik politikai ellenfelei, vagy olyan „aszociális elemek", akik nem vettek részt az állítólagos „nemzeti közösség" építésében. Azt sem fedte fel, hogy az „átnevelés" valójában mit jelentett, és azt sem árulta el, amit tudnia kellett, hogy a táborokban rengeteg fogoly meghalt, és soha nem engedték őket szabadon.[22]

Később Gertrud Scholtz-Klink a háborút, a táborokat és a zsidók kiirtását a sors személytelen műveként mutatta be, amelyekért a nácizmus valójában nem volt felelőssé tehető. Véleménye szerint nem lett volna szabad hagyni, hogy eltöröljék a nácizmus jó oldalának emlékét, amelyet mindenekelőtt ő képviselt.[23] A háború végén azonban pontosan tudatában volt annak, hogy őt és a férjét a győztes szövetségesek bűnösnek fogják tekinteni, ezért úgy döntöttek, hogy illegalitásba vonulnak. 1945 május elején még Berlinben tartózkodtak, de amikor a rádión keresztül eljutott hozzájuk Hitler halálának a híre, elhagyták a fővárost, és csak hajszál híján kerülték el a Vörös Hadsereg katonáit, mivel a házaspár egy lövöldözésbe keveredett, amelyben Scholtz-Klink könnyebben megsebesült. Miután álruhába öltöztek, a papírjaikat elégették és a fegyvereiket eldobálták, a Vörös Hadsereg ellenőrző pontjain többször is letartóztatták őket, de sikerült megszökniük. A házaspár „Heinrich és Maria Stuckenbrock" néven dél felé vette az útját, és Pauline zu Wied hercegnő segítségével – aki az utolsó württembergi király lánya és a Német Vöröskereszt egyik funkcionáriusa volt – hamis papírokat szereztek, és a Baden-Württembergben található Bebenhausen városának egyik birtokán telepedtek le, miután gyermekeiket Heissmeyer édesanyjánál hagyták. Itt éltek csendben, és próbálták megkeresni a betevő falatra valót, Gertrud háztartási, August pedig mezőgazdasági munkából. Az amerikai megszálló hatóságok fülébe jutott azonban, hogy a hercegnő gyakran látogatta Scholtz-Klink egyik közeli női munkatársát. Ezen a nőn keresztül végül a házaspár nyomára bukkantak, és 1948. február 28–29-én éjjel letartóztatták őket.[24]

Scholtz-Klinket, akinek a neve elég hírhedt volt ahhoz, hogy Heissmeyerre változtassa, másfél évre bebörtönözték hamis név használata

miatt, majd több millió más némethez hasonlóan hosszú és részletes kérdőívet kellett kitöltenie a náci időszak alatti tevékenységéről, amely alapján a denácifikációs hatóságok a „terhelt" *(belastet)* kategóriába sorolták, a bűnösök utáni második legsúlyosabb kategóriába. Emiatt öt évre eltiltották a választójog gyakorlásától és a szakmai munkától, beleértve a tanítást is. 1949 augusztusában került bíróság elé. A nácizmusban való részvételét azzal indokolta, hogy a háborút egy Európa és a Kelet között vívott konfliktusként mutatta be. Azt mondta, hogy még mindig csodálja Hitlert, és a végsőkig hitt abban, hogy Németország megnyeri a háborút. Tagadta, hogy részt vett volna a „férfipolitiká"-ban és bármilyen bűncselekményben. A megbánás hiánya és az ellene felhozott bizonyítékok arra késztették a bíróságot, hogy a nácizmusban való részvétel legmagasabb szintjének számító „főbűnös"-nek *(Hauptschuldige)* minősítse. A tevékenysége miatt már kiszabott korlátozások időtartamát megduplázták, és tizennyolc hónap börtönbüntetésre ítélték, amelyet a bíróság szerint már letöltött, noha ezt egy másik bűncselekmény miatt szabták ki rá. Fellebbezés miatt két és fél év börtönbüntetésre ítélték, a korábban letöltött büntetés beszámítása nélkül. 1950 júliusában azonban sikeresen kérvényezte Württemberg-Hohenzollern tartomány elnökénél a büntetés enyhítését, mivel tizenegy gyermekről kellett gondoskodnia, így szabadon engedték.[25] Ettől kezdve háziasszonyként élt, míg férje, akit hasonlóan elmarasztaltak, majd büntetésének enyhítése után szabadon engedtek, a Coca-Cola vállalaton keresztül bekapcsolódott az üzleti életbe. Scholtz-Klink felmentő könyvet adott ki a náci Németország női szereplőiről, és továbbra is azt állította, hogy a rendszer alapvetően jó volt, különösen a nők számára. Végül 1999-ben, kilencvenhét éves korában halt meg, mindenféle bűnbánat nélkül.[26]

A náci Németország tele volt olyan emberekkel, akik nagyszerűen hangzó, ugyanakkor üres címekkel rendelkeztek, olyannyira, hogy egy egész humorműfaj alakult ki, amely gúnyt űzött belőlük. A Reichsfrauenführerin, a birodalom női vezetője is egy ilyen volt. Ahogy Claudia Koonz megfigyelte: „Scholtz-Klink engedelmeskedett felettesei utasításainak anélkül, hogy részt vett volna azokon a magas szintű megbeszéléseken, amelyeken ezeket a parancsokat megvitatták." De ez láthatóan nem aggasztotta őt. „A státusz külső megnyilvánulása volt az, ami lenyűgözte" – állapította meg Koonz.[27] Pedig a rezsim által kényszersterilizálásnak alávetett áldozatok mintegy fele nő volt, míg a másik fele nyilvánvalóan férfi, akik ugyanúgy szenvedtek, mint a nők. A férfiak és a nők különböző módon, a nemük szerint váltak áldozattá, ahogyan elkövetőként is másként viselkedtek. Az a tény azonban, hogy a Harmadik Birodalmat minden szinten erőteljesebben jellemezte a férfi felsőbbrendűség, mint az azt létrehozó társadalmat, még nem jelenti azt, hogy a férfiak egyszerűen elkövetők, a nők pedig egyszerűen áldozatok voltak.[28]

Gertrud Scholtz-Klink nem ölt vagy kínzott meg senkit fizikailag, nem követett el erőszakos cselekményeket és nem vezetett bűnügyi intézményeket. Nem játszott közvetlen szerepet a vezetői által folytatott népirtó és háborús politika kialakításában. Ugyanakkor, ahogyan azt a háborús bűnöket vizsgáló bíróság is elismerte, jelentős személyisége volt a rendszernek, aki hozzájárult ahhoz, hogy nők milliói, és közvetve rajtuk keresztül a férfiak is úgy lássák azt, mint egy jóindulatú társadalmi és politikai rendszert, amelynek a negatív oldala csak a lakosság kisebb részét – zsidókat, szocialistákat, kommunistákat, „aszociálisok"-at, cigányokat, kisstílű bűnözőket és hasonlókat – érintette. A nők élete a náci Németországban nem különült el a férfiakétól, de az sem igaz, hogy ők nyújtottak olyan érzelmileg meleg és támogató környezetet a férfitársaiknak, amely lehetővé tette számukra, hogy a gyűlölet hitvallásán alapuló erőszakos cselekményeket kövessenek el. A nők túlnyomó többsége élte az életét, és nem csak mint az otthon őrzői, mert a munka világában is helyt kellett állniuk, a háború előrehaladtával pedig a hadviselésben is szerepet kellett vállalniuk. 1944-re mintegy 450 000 fiatal nőt vettek fel a légvédelemhez, a háború vége felé pedig felfegyverezték és megtanították őket lőni. Még prózaibb módon megfogalmazva, Scholtz-Klink és szervezetei mindenekelőtt a rezsim fenntartását, politikájának népszerűsítését és a végsőkig való támogatását tűzték ki célul a háború megnyerésére irányuló hiábavaló erőfeszítés során. A háború után a Scholtz-Klink által terjesztett kép hamis volt, mert elfedte a nők aktív részvételét a rendszerben, és hatékonyan tagadta mind a rendszer bűntetteit, mind a nők azokban való aktív szerepvállalását.

21.

A sztár: Leni Riefenstahl

1939. szeptember 10-én az ünnepelt filmsztár és rendezőnő, Leni Riefenstahl a lengyelországi Lublinitz városában találta magát, nem sokkal a német csapatok betörését követően. Magával vitt egy hivatalosan engedélyezett filmstábot. Hitlert követte azzal a szándékkal, hogy megörökítse a második világháború első nagy katonai győzelmeit egy dokumentumfilm számára. Leni Riefenstahl addigra már elkészítette a számára világhírnevet jelentő filmjeit, az 1934-es nürnbergi náci pártgyűlésről szóló *Az akarat diadalát* és az 1936-os berlini olimpiai játékokról készült *Olimpia* című filmeket. A terület regionális katonai parancsnoka, Erich von Manstein tábornok nem nagyon örült neki. Néhány évvel később, emlékirataiban leírta, hogy amikor Riefenstahl megérkezett a területre, „csinos volt, és elegáns... kissé úgy nézett ki, mint egy elegáns partizán, aki a párizsi rue de Rivoliról szerezhette be a jelmezét... Valamiféle tunikát, bricsesznadrágot és magas szárú, puha csizmát viselt. A csípőjét övező bőrszíjon egy pisztoly lógott. A közelharcra való felszerelését egy bajor módra a csizmájába dugott kés egészítette ki". Annak ellenére, hogy Manstein azt tanácsolta neki, hogy ne merészkedjen tovább, Riefenstahl azt mondta, hogy Hitler parancsára a fronton kell forgatnia, és kifejezte azt a kívánságát, hogy filmes stábjával továbbmenjen Końskiéba, amelyet nem sokkal korábban maga Hitler is meglátogatott (ezért érkezett a városba). Manstein nem merte visszautasítani a rendezőnő kérését.[1] Riefenstahl szeptember 11-én érkezett a helyszínre, közvetlenül azután, hogy a német csapatok a közelben megtalálták egy magas rangú német rendőrtiszt, három rendőr és két német katona holttestét. A német katonaság a gyilkosságokért a helyi zsidókat tette felelőssé, akiket másnap a piactéren összetereltek, majd sírásásra utasítottak őket és rúgásokkal, ütésekkel támadtak rájuk. Bár a sírokat a meggyilkolt németeknek szánták, a zsidók attól féltek, hogy ők kerülnek bele, és nyugtalankodni

kezdtek. Amikor a parancsnok, Bruno Kleinmichel figyelmeztető lövést adott le a fejük fölött, a német katonák pánikba estek, és a zsidó foglyok tömegébe lőttek. Tizenkilenc embert meggyilkoltak és sokakat megsebesítettek.[2]

Leni Riefenstahl és filmstábja mindig tagadta, hogy szemtanúja volt ennek a szörnyűségnek. Az 1940-es évek végén azonban felbukkant egy fénykép, amely a rendezőnőt ábrázolja elgyötört arckifejezéssel, amint a főtéren katonák veszik körbe, és szemmel láthatóan feldúlt a brutális, értelmetlen mészárlás miatt. Amikor szembesítették a fotóval, azt állította, hogy akkor készült a fotó, amikor a katonák megfenyegették, mert tiltakozni mert a zsidó foglyok bántalmazása miatt. Azt állította, hogy csak messziről hallotta a lövéseket. A fotón látható katona azonban elfordul tőle, és hasonlóan megdöbbent arckifejezéssel áll. Egy másik fényképen katonák állnak szorosan Riefenstahl mellett, olyan helyzetben, amelyben semmiképpen sem fenyegethették azzal, hogy lelövik. Manstein emlékiratai megerősítik, hogy a nő a főtéren tartózkodott, tehát nem „messziről" hallotta a lövéseket.[3] Hasonló bizonyítékot szolgáltatott Manstein egyik törzstisztje is a tábornok 1949. novemberi tárgyalásán. Riefenstahlt akkoriban valóban annyira megdöbbentették a gyilkosságok, hogy tiltakozást nyújtott be a csapatok parancsnokának, Von Reichenau tábornoknak, aki – amint azt Manstein megerősítette – Kleinmichelt két év börtönre és lefokozásra ítélte. Azt azonban Riefenstahl nem mesélte el, hogy a parancsnok pár nappal később kiszabadult, miután Hitler 1939. október 4-én általános amnesztiát adott ki, amely kiterjedt a Lengyelország lerohanása során elkövetett összes antiszemita atrocitásra is. Riefenstahl az emlékirataiban azt sem említette, hogy a mészárlás áldozatai zsidók voltak, csak lengyeleknek nevezte őket. Végül azt az állítását, miszerint annyira megdöbbentették a látottak, hogy azonnal felhagyott a filmtervével, cáfolja a tény, hogy 1939. szeptember végén még mindig dolgozott rajta. Csak később vált világossá számára, hogy az összegyűjtött anyag semmiképpen sem alkalmas arra, hogy a korábbi, az 1930-as években megvalósított sikeres projektjeihez hasonló filmet készítsen.[4]

Riefenstahl tagadása egy sokkal szélesebb körű célkitűzés része volt, egy határozott és következetes kísérlet arra, hogy elhatárolódjon a nácizmustól, és meggyőzze a világot arról, hogy ő nem politizált, talán naiv volt, de nem az ideológia vezérelte és nem volt fanatikus. Leni Riefenstahl 1902. augusztus 22-én született, és több mint egy évszázaddal később,

2003. szeptember 8-án halt meg, így a náci évek csak egy igen kis részét tették ki nagyon hosszú életének. Soha nem lépett be hivatalosan a náci pártba, és nem vett részt annak politikai tevékenységében, ami aligha meglepő tény, ha emlékszünk arra, hogy Hitler mozgalma milyen mértékben képviselte a férfi felsőbbrendűséget és kizárólagosságot. Szerepe a saját szakterületére, a filmkészítésre korlátozódott, és nem nyúlt túl azon. A háború után denácifikációs eljárás alá vonták, és sok máshoz hasonlóan őt is a „társutasok" közé sorolták. Időskorában, egy BBC-interjúban azt nyilatkozta, hogy ugyanolyan élete volt az 1930-as években és az 1940-es évek elején, mint az egyszerű németek nagy többségének: „Egy vagyok a milliók közül, akik azt hitték, hogy Hitlernek mindenre volt válasza. Mi csak a jó dolgokat láttuk, nem tudtuk, hogy rossz dolgok jönnek." Ez a magyarázkodó álvallomás maga is hazugság volt: a rossz dolgok már 1933-ban is ott voltak. Hitler rohamosztagosai már Berlin és más német városok utcáin gyilkolták a kommunistákat, szocialistákat és zsidókat, a koncentrációs táborok parancsnokai és őrei már nekiláttak brutális és szadista cselekedeteiknek, Hitler már felszámolta a demokratikus és polgári szabadságjogokat, és már folyamatban voltak a történelem legpusztítóbb háborújának előkészületei. Más szempontból is álságos volt részéről az az állítás, hogy a Hitlerrel való találkozás „életem legnagyobb katasztrófája volt". Akkoriban nem tűnt annak: a Hitlerrel való találkozásnak köszönhetően bekerült azon kivételes nők közé, akik valóban magasra jutottak a Harmadik Birodalomban.[5]

Riefenstahl 1932. február 27-én került először kapcsolatba Hitlerrel, miután meglátta a Berlin-szerte falakra és hirdetőoszlopokra ragasztott plakátokat, amelyek Hitler elnöki kampányának nyitórendezvényét, a Sportpalastban tartott beszédét hirdették, és „spontán" úgy döntött, hogy elmegy rá. Miután Hitler egy örökkévalóságnak tűnő ideig várakoztatta a zsúfolásig megtelt stadiont, végre megjelent. A közönség felállt és „Heil! Heil! Heil!" kiáltással üdvözölték a náci párt vezérét, ahogy a pódiumhoz lépett. Miután a tömegzaj elült, Hitler beszélni kezdett, és „honfitársaknak és honfitársnőknek" *(„Volksgenossen, Volksgenossinen")* szólította hallgatóságát. Riefenstahl így írt az élményről a visszaemlékezéseiben:

> „Különösképp ugyanabban a pillanatban szinte apokaliptikus vízióm támadt, amelyet azóta sem felejtettem el. Úgy tűnt, hogy a földfelület kitárul előttem – félgömb, amely a közepén hirtelen megreped és rettentő

vízsugár tör fel belőle, olyan hatalmas, hogy eléri az eget és megrengeti a földet. Mintha megbénultam volna... Kétségtelen, megfertőződtem. Ismeretlen új gondolatok cikáztak át az agyamon."[6,*]

Inkább Hitler személyiségének ereje, semmint intellektuális vagy politikai üzenete gyakorolt mély érzelmi hatást Riefenstahlra, és nyerte meg őt az ügy számára, hasonlóan ahhoz, ahogyan Hitler a *Mein Kampf*ban a vezető és a tömegek közötti kapcsolatot ábrázolta. „Az emberek túlnyomó többsége olyannyira nőies hajlamú – jelentette ki, követve a női nem alapvetően érzelmi jellegű mentális felépítéséről szóló, széles körben elterjedt korabeli nézetet visszhangozva –, hogy gondolkodásukat és cselekedeteiket nem annyira a józan megfontolás, mint inkább az érzelmi megközelítés határozza meg."[7] Hitler úgy vélte, hogy amikor a tömeghez szól, egy kollektív nőközösséget manipulál. „Hitlernek – jegyezte meg életrajzírója, Ian Kershaw – szüksége volt arra az orgazmikus izgalomra, amelyet csak az extatikus tömegek adhattak neki."[8]

Riefenstahl mindig is ragaszkodott ahhoz, hogy őt sokkal inkább az ember nyűgözte le, semmint az üzenete. Politikamentesnek és ártatlannak vallotta magát, és elmondása szerint sok zsidó barátja volt, tehát mindig elutasította Hitler ideológiájának rasszista tartalmát. Számára a munkanélküliség megszüntetésére tett ígérete volt a döntő, és Hitler ideológiáját választási trükknek látta.[9] De mint oly sok minden más Leni Riefenstahl emlékirataiban, ez is hazugságnak bizonyult. Harry R. Sokal, egy román származású producer, akivel 1929-től kezdődően több filmjén is dolgozott, sok évvel később felidézte, hogy az egyik film, a *Das blaue Licht* (Kék fény, 1932) kemény kritikát kapott a baloldali sajtó kritikusaitól, és „Riefenstahl a zsidó filmkritikusokat hibáztatta karrierje tönkretételéért". Dühösen Sokal asztalára dobta a kifogásolt újságokat, és felkiáltott:

„Hogy hagyhattam, hogy tönkretegyék a munkámat ezek az idegenek, akik nem értik a mentalitásunkat és a lelki életünket? Hála Istennek, ez már nem tart sokáig! Amint a Vezér hatalomra kerül, ezek az újságok csak a saját népüknek írhatnak. Héberül fognak megjelenni!"

Ezt a jóslatot Hitler *Mein Kampf* című könyvére alapozta, amelyet Sokal szerint már azelőtt elolvasott, hogy a *Das blaue Licht* forgatása meg-

* Leni Riefenstahl: *Emlékeim*. Liszkay Zoltán fordítása. Budapest, 2003, Nagyvilág, 142. o. – *A szerk.*

kezdődött volna, vagyis egy évvel korábban, mint amit az emlékirataiban állított. 1938-ban sikerült elérnie a film újbóli bemutatását, amit az immár hivatalos náci sajtó a „német" filmkészítés igazolásaként üdvözölt az 1932-ben megjelent fanyalgó kritikák („néhány árja kritikus kivételével") ellenében. Társrendezőjének, Balázs Bélának, a zsidó-magyar költőnek és filmrendezőnek a nevét törölték a stáblistáról, akárcsak a szintén zsidó Sokalnak a nevét.[10]

Riefenstahl olyan konzervatív, protestáns, alsó-középosztálybeli háttérből származott, ahol mindennapos volt az antiszemitizmus. Apja, Alfred és családtagjai józan életű és szorgalmas kézművesek és kisvállalkozók voltak, és a századforduló körüli építőipari fellendülésnek köszönhetően virágzásnak indult házi fűtő- és szellőztetőrendszerekre szakosodott cégük. A család a berlini munkásnegyedből, Weddingből egyre polgáribb helyekre költözött, majd egy kis nyaralót is vásároltak a vidéki Brandenburgban, egy tó partján, ahol az apa sok időt töltött horgászással. Ebben a miliőben kapcsolódott ki a család, távol a nagyvárosi nyüzsgéstől, és ami még fontosabb, az apa ingerlékeny tekintélyelvűségétől. Leni Riefenstahl a természetbe menekült, ahol gondolkodni tudott, és – ahogy visszaemlékezéseiben felidézte – álmodozni. Apja nagyon tisztelte a XIX. század eleji nacionalistát, Friedrich Jahnt, aki a tornában látta a nemzet egyesítésének, valamint az egységre és függetlenségre való fizikai és szellemi nevelésének a módját, és ez megnyitotta az utat Leni előtt, hogy megtanuljon úszni, és olyan fizikai tevékenységekkel töltse az idejét, mint a görkorcsolyázás, a korcsolyázás, az úszás és természetesen maga a torna.[11] Alfred Riefenstahl konzervatív német nacionalizmusa révén fogékony volt a náci ideológia csábításaira. 1933 áprilisában belépett a náci pártba, ami azonnal jótékony hatást gyakorolt az immár csődbe jutott vállalkozására: új szerződésekre tett szert, később pedig hivatalos állami megbízásokra, hadifogolytáborok építésére, amelyekhez sikerült kényszermunkásokat toboroznia a német megszállás alatt álló területeken. A család ekkorra már Berlin nyugati részének egyik előkelő negyedébe költözött, megpecsételve ezzel a társadalmi felemelkedést, amely már Leni születése előtt kezdetét vette.[12]

Leni Riefenstahl felemelkedése azonban ennél is sokkal látványosabb volt. A görkorcsolyázás a tánc iránti lelkesedéshez vezetett, és tizenhét évesen beiratkozott egy balettiskolába, mert kitartott azon ambíciója mellett, hogy egyszer hivatásos táncos lesz. Mindezt az apja felháborodott tiltakozása ellenére, aki a táncot a legkevésbé sem tartotta tisztességes

elfoglaltságnak. Miután a klasszikus baletthez túl idős volt már, modern tánccal kereste a kenyerét, és a családi házból egy berlini lakásba költözött. Első szólóelőadásaival kivívta a sajtó széles körű elismerését, és turnékra indult egy saját maga által összeállított műsorral, kizárólag saját koreográfiával.[13] Táncosnői karrierje rövid idő után egy térdsérülés miatt véget ért, de az egyik modern kulturális közegből, az 1920-as évek „táncőrületé"-ből gyorsan átkerült egy másikba, a filmiparba, amely lélegzetelállító gyorsasággal terjeszkedett, és folyamatosan új tehetségeket keresett. Már korábban megkereste őt Sokal, aki egy rövid időre a szeretője volt, és Berlinben egy tömbben béreltek lakást. Leni hamarosan némafilmekben játszott, de nem azokban a művészfilmekben, amelyek a weimari mozit világszerte híressé tették, hanem az Alpokban játszódó romantikus drámákban, a *Bergfilm* (hegyi film) sajátosan német műfajában. Arnold Fanck rendező alkotásai, amelyeket eredeti helyszínen forgattak, a természeti környezetet helyezték előtérbe, és a színészek olyan embert próbáló tevékenységeket végeztek, mint a síelés és a hegymászás. Ezek a filmek elsöprő benyomást tettek Riefenstahlra, amikor először látta őket moziban. Ezekben a természet sokkal nagyobb léptékű volt, mint bármi, ami Berlin környékén volt található. Riefenstahl Sokallal együtt ellátogatott a Dolomitokba, és bemutatkozott Luis Trenkernek, a *Berg des Schicksals* (A sors hegye) főszereplőjének, aki ugyanabban a szállodában szállt meg. A férfi megdöbbenésére Leni bejelentette, hogy ő lesz a főszereplő Fanck következő hegyi filmjében.[14]

Nők eddig alig szerepeltek a műfajban, de Riefenstahl nem csüggedt, és miután visszatért Berlinbe, felhívta Fanckot, és sikerült interjút készítenie vele. Franckot lenyűgözte „Európa legszebb nője", ahogyan Trenkernek írt levelében Lenit nevezte, és felajánlotta neki a szerepet. Valószínűleg azonban Sokal felajánlotta, hogy fedezi a gyártási költségek egynegyedét, amennyiben Riefenstahl főszerepet kap a filmben. Leni megragadta a lehetőséget, sikeresen megoperáltatta a térdét, elutazott a Dolomitokba, megtanult síelni és hegyet mászni. Közben azonban egy edzés során eltört a bokája, és más sérülések is történtek a stábban, így a fő finanszírozó, az UFA *(Universum Film-Aktien Gesellschaft),* Németország legnagyobb filmipari konszernje azzal fenyegetőzött, hogy kiszáll. Amíg Fanck Berlinben próbálta meggyőzni a céget, hogy változtassa meg a véleményét, Riefenstahl folytatta a forgatást, maga kezelte a kamerát, és elküldte a felvételeket Berlinbe. Sikerült meggyőzni az UFA vezetőit, így 1926 decemberében bemutathatták a *Der heilige Berg* (A szent hegy)

című filmet, amelyben Riefenstahl a főszerepet, a táncosnőt és a végzet asszonyát, Diotimát alakította, saját maga által összeállított koreográfiával és saját kaszkadőrmutatványokkal. A film hatalmas sikert aratott, Leni pedig egyik napról a másikra sztárrá vált. További *Bergfilmek* sorozata következett. A filmesek és a kritikusok azonban továbbra is sportolónőnek tekintették Riefenstahlt, aki a női függetlenség és önérvényesítés modern értékeit testesítette meg, nem pedig olyan színésznőnek, aki képes az alakítását a különböző szerepek változatos követelményeihez igazítani.[15]

Ezeknek a korlátoknak és annak tudatában, hogy a közönség már eléggé megismerte az Alpok vásznon való ábrázolását ahhoz, hogy egyre unalmasabbnak találja annak ismétlődését, Riefenstahl úgy döntött, hogy filmrendezésbe kezd, miután az Arnold Fanckkal folytatott többéves szoros együttműködés során elsajátította a filmezés, vágás, szerkesztés és minden egyéb szükséges technikát. Első filmje, az 1932. március 24-én bemutatott *Das blaue Licht* a Bergfilm műfaját követte, de nagy adag miszticizmussal kiegészítve. A filmet ismét a Dolomitokban forgatták: középpontjában egy állítólagos boszorkány áll, akit Riefenstahl alakít, és aki egyedül képes megmászni egy hegyet, és belépni egy titokzatos barlangba, miközben az összes férfi, aki megpróbálja, halálát leli a kísérlet során. Amikor egy férfi végül eléri a barlangot, a barlang beomlik, a boszorkány pedig a mélybe veti magát. A forgatás helyszínén Riefenstahl elnyerte a kezdetben gyanakvó falusiak bizalmát és együttműködését, hogy tökéletesen ábrázolja őket. Fanck jelentős szerepet játszott a film szerkesztésében, de míg a saját filmjeiben nem tett mást, mint a *Bergfilm*et a romantikus szerelem és a fizikai kaland szintéziseként mutatta be, Riefenstahl bevezette a természet mint az ekszták forrása gondolatát, amely nemcsak személyes jelentőséggel bírt számára, hanem tágabb értelemben illeszkedett a „vér és föld" náci ideológiájába. Hitler, aki látta a filmet, különösen nagyra értékelte az elvileg romlatlan paraszti szereplők alkalmazását.[16]

Ez, valamint az a tudat, hogy Riefenstahl ismert filmsztár, akinek a támogatása nagy visszhangot kelt a német közönségben, arra késztették Hitlert, hogy beleegyezzen egy találkozásba. A Führer meglepetésére Riefenstahl 1932. május 18-án levelet írt neki, hogy mennyire lenyűgözte a beszéde és a közönség reakciója a *Sportpalast*ban néhány héttel korábban, és megkérdezte, hogy találkozhat-e vele. Hitler rajongott a filmekért, és csodálta a filmcsillagot („a legszebb dolog, amit valaha filmben

láttam – mondta egyik munkatársának, még mielőtt Leni levele megérkezett volna a postaládájába –, Riefenstahl tánca volt a tengerparton *A szent hegy*ben"). 1932. május 22–23-án Wilhelmshavenben találkoztak, és olyan jól kijöttek egymással, hogy Hitler Riefenstahl visszaemlékezései szerint azt mondta neki: „Ha egyszer hatalomra kerülünk, Ön fogja elkészíteni a filmjeimet."[17] Miután Riefenstahl visszatért Fanck új filmje, az *S.O.S. Eisberg* (S.O.S. jéghegy)* hosszas grönlandi forgatásáról, ismét kapcsolatba került Hitlerrel, és hamarosan a náci vezér rendszeres vendége lett a nyilvános és magánjellegű berlini társasági eseményeken. Most már a belső köréhez tartozott, megismerkedett olyan vezető nácikkal, mint Göring és Goebbels, és megértő hallgatóság volt, amikor Hitler 1932 decemberében dühének és kétségbeesésének adott hangot a párttisztségeiről lemondott Gregor Strasser „árulása" miatt. Hamarosan az a hír járta, hogy Hitler és Riefenstahl viszonyt folytatnak egymással.[18]

Emlékirataiban Riefenstahl igyekezett a Hitlerrel való kapcsolatát távolságtartónak és szakmai jellegűnek beállítani. A vele való találkozása azonban mindenképpen „sorsdöntő" volt. Riefenstahl szerint az újbóli találkozás „a véletlen műve volt". Goebbelsszel és a feleségével is azért ismerkedett meg, mert kedvelték a munkásságát. Az egyik találkozás alkalmával azonban Goebbels térden állva szerelmet vallott neki. Miután Riefenstahl visszautasította (Hitlerhez hasonlóan Goebbels sem volt az a fajta izmos, sportos férfi, akiket a sztár kedvelt), Goebbels mindent megtett, hogy összehozza őt a párt főnökével, de nem lett semmi a dologból. Riefenstahl visszaemlékezései szerint Hitler megpróbálta megcsókolni őt, amikor egy este együtt sétáltak, de mint oly sok minden a visszaemlékezéseiben, ez és a kapcsolatukat ecsetelő más részletek sem elég meggyőzőek. Riefenstahl verziójának ellentmondott Hitler számos ismerőse, köztük müncheni házvezetőnője, inasa és titkára, akik mindannyian felismerték Riefenstahl szemében a hősimádatot, amikor magánjellegű társasági alkalmakon rajongva figyelte Hitlert. Mindannyian tagadták azonban, hogy a kapcsolatuk túlmutatott volna a „plátói"-n. Bár több magánjel-

* A film Alfred Wegener 1930–31-es expedícióján alapul, melynek célja a grönlandi jégtakaró vizsgálata volt. Az eredeti expedíció két tagja, Fritz Loewe és Ernst Sorge tanácsadóként vett részt a forgatáson. A film egyszerre készült német és amerikai változatban, de a szereposztás csak részben volt azonos. Riefenstahl mindkét verzióban ugyanazt a szerepet játszotta, bár Fanck eredeti választása nem ő volt, hanem Elly Beinhort német pilótanő. A színészek dublőr nélkül forgatták veszélyes jeleneteiket, Riefenstahlnak például többször is a jeges vízben kellett úsznia. – *A szerk.*

legű találkozásuk volt, mint azt Riefenstahl később bevallotta, nem voltak elég bizalmas viszonyban ahhoz, hogy tegeződjenek, mint például Hitler és Winifred Wagner, aki a Führer kedvenc zeneszerzőjének a menye és a bayreuthi Wagner-kegyhely vezetője volt. Riefenstahl azon kulturális ikonok körébe tartozott, akikkel Hitler szívesen vette körül magát, és akik valamelyest kielégítették korai, frusztrált vágyát, hogy a művészek körében nevet szerezzen magának.[19]

Bár a náci vezetővel való barátsága több volt egy eszköznél – és a Grönlandról való visszatérése utáni betegsége alatt elolvasta a *Mein Kampf*ot, melyet lelkesen dicsért –, kétségtelen, hogy nagyban hozzájárult Leni Riefestahl filmrendezői karrierjéhez. Hitler nagyra értékelte, hogy bár Leni hegyi filmjei fikciós művek voltak, a korabeli filmek többségével ellentétben a szabadban, a helyszínen készültek, ami szinte egyedülállóan alkalmassá tette Riefenstahlt arra, hogy a szokásos filmhíradóknál jóval nagyobb léptékű, mégis gondosan kidolgozott dokumentumfilmet hozzon létre, és olyan képeket közvetítsen, amelyek szépségükben és erejükben lenyűgözik a közönséget. Ezért felkérte a rendezőnőt, hogy készítsen filmet a náci párt 1933 őszén Nürnbergben tartandó nagygyűléséről, amely az első volt a hatalomátvétel után. Riefenstahl a kezdeti vonakodás ellenére, amelyet hosszasan (és kissé hiteltelenül) írt le az emlékirataiban, végül engedett Hitler szenvedélyes könyörgésének. Hitler szerint ő volt az egyetlen ember, aki képes volt arra, hogy az eseményekből művészi alkotást hozzon létre, amire a filmhíradók és a Propagandaminisztérium soha nem lett volna képes. Ráadásul az 1933-as gyűlésről készült film „hangosfilm" lenne, az első, amelyben Hitler retorikai tehetsége teljes mértékben átjönne. Riefenstahl egy kis operatőr- és technikuscsapattal rögzítette a gyűlés főbb eseményeit, majd három hónapot töltött azzal, hogy az anyagot összefüggő egésszé szerkessze. 1933. december 1-jén Berlinben, egy gálapremieren bemutatta a nyilvánosságnak. Az eseményen Hitler, Goebbels és a rezsim más prominens személyiségei is részt vettek. A *Sieg des Glaubens* (A hit győzelme) diadalmenet volt, nem utolsósorban az olyan technikai újdonságok miatt, mint a mozgó kamera használata vagy a Hitlerről készült közeli felvételek. Néhány hónap múlva azonban az összes példányt kivonták a forgalomból és megsemmisítették. Ernst Röhm ugyanis szinte Hitler társuralkodójaként jelent meg a produkcióban, a „hosszú kések éjszakája" (1934. június 30. – július 1.) után azonban a Vezér ki akarta őt törölni a köztudatból, ahogyan Sztálin tette Trockijjal a Szovjetunióban. A náci párt és

a német nép közötti feltételezett kötelék hangsúlyozása a filmben mintha elterelte volna a figyelmet a Führer személyes diktatúrájáról, amely Hindenburg 1934 augusztusában bekövetkezett halála után stabilizálódott. A *Sieg des Glaubens* egy példányára csak a berlini fal 1989-es leomlása után találtak rá újra Kelet-Németországban.[20]

Riefenstahl egyike volt azoknak a kulturális személyiségeknek, mint Albert Speer vagy Winifred Wagner, akiket Hitler a magánköréhez sorolt, megkerülve a Goebbels által a Birodalmi Kultúrkamara keretein belül létrehozott bonyolult monopóliumot. Goebbels nem kifejezetten örült ennek, különösen mivel a Riefenstahl-filmek közvetlen, „arcba vágó" stílusa helyett inkább a lágyabb, finomabb megközelítést alkalmazó propagandafilmeket részesítette előnyben. Riefenstahl az emlékirataiban ezt a nézetkülönbséget a valóságosnál sokkal nagyobbra torzította, és Goebbels állítólagos ellenségeskedését annak tulajdonította, hogy visszautasította a férfi közeledését még a nácik hatalomra jutása előtt. Nincs azonban olyan független bizonyíték, amely ezt az állítást alátámasztaná, miközben Goebbelsnek már korán fel kellett ismernie, hogy Riefenstahl Hitler teljes támogatását élvezte, és a filmjei által megtestesített propaganda koncepciója alapvetően a Führertől származott. Goebbels naplói valójában 1933 májusáig visszamenőleg Riefenstahl erőteljes támogatásáról árulkodnak, ráadásul a rendezőnő rajta keresztül került be Hitler belső körébe. Valódi akadályt jelentett azonban a bevett dokumentumfilmesek ingerültsége, akik ellenezték, hogy Riefenstahl nőként belépett a náci propaganda szerintük férfias világába. Azt sugallták, hogy a nő zsidó, és még az a pletyka is elterjedt, hogy életveszélyben van a barnaingesek között. Hitler támogatása azonban felülírta ezeket a (valós vagy vélt) fenyegetéseket, és biztosította, hogy sikert arasson az 1934-es nürnbergi pártgyűlést középpontba állító pótfilm elkészítésére irányuló pályázatával.[21]

Riefenstahl tudatában volt annak, hogy az 1933-as pártgyűlésről készült filmje a viszonylag csekély erőforrások miatt sok ponton nem felelt meg a saját elvárásainak. Hitlertől ezért szinte korlátlan forrásokat szerzett az új film elkészítéséhez, inkább a náci párt pénzéből, mint a hagyományosabb filmipari forrásokból. A forgatás előkészületei együtt haladtak magának a gyűlésnek az előkészületeivel. Speciális kamerákat helyeztek el a kulcsfontosságú pontokon, és egy kis elektromos liftet erősítettek a felvonulási tér egyik 38 méter magas zászlórúdjára, hogy egy operatőr fentről filmezhesse az eseményeket. A 170 fős stáb 36 operatőrből, 17 világosítóból és 9 olyan emberből állt, akik a légi felvételeket készítették. Hitler maga választotta a címet: *Triumph des Willens* (Az akarat diadala), amely az ő és a német nép akaraterejére utalt, és amelyről Rudolf Hess a film csúcspontján azt állítja, hogy egy és ugyanaz, de egyébként Riefenstahlra bízta a munka oroszlánrészét. Riefenstahlnak és csapatának hónapokba telt, amíg az egyhetes gyűlés során forgatott 128 000 méternyi filmet a végső kétórás változathoz szükséges 2000 méteresre vágták. Néhány belső felvétel nem volt kielégítő, ezért Riefenstahl kérésére Hitler elrendelte, hogy a stúdióban ismételjék meg azokat, köztük a beszédek egy részét is. Az 1935. március 28-án bemutatott filmben Hitler megdicsőül mint Führer, amint egyedül lépked egy széles sikátorban rohamosztagosok és az SS-legények hatalmas, névtelen osztagai között, vagy ahogy elszigetelten, alulról, felhőkkel a háttérben felvett felvételen az utolsó beszédében érzelmi csúcsra tör, vagy ahogy az elején egy repülőgépen leereszkedik Nürnbergben, mint egy mennyből alászálló istenség. A film óriási siker volt, és nemcsak a Német Nemzeti Filmdíjat nyerte el, ahogy az várható volt, hanem a velencei filmfesztivál és a párizsi világkiállítás fődíját is (amit a választás elleni utcai tüntetések kísértek).[22]

*Az akarat diadalá*ban bemutatott, gyakran lélegzetelállító technikai és rendezői újítások, valamint saját sportolói hírneve miatt kézenfekvő módon Riefenstahlt választották az 1936-os olimpiai játékok megfilmesítésére. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság öt évvel korábban – vagyis még a Weimari Köztársaság idején – döntött arról, hogy Berlinben rendezik meg az olimpiát. Hitler kezdetben hezitált, de végül rájött, hogy a játékok páratlan lehetőséget kínálnak az új Németország világszintű népszerűsítésére. Az antiszemita táblákat, hirdetéseket és újságokat kitiltották a városból, a csavargókat és a hajléktalanokat eltávolították az utcákról, sőt néhány félig zsidó *Mischling*et is találtak, akik Németországot képviselhették a versenyeken.[23] Bár Riefenstahl később azt állította, hogy ő a Nemzetközi Olimpiai Bizottság megbízásából végezte a munkáját, mert 1932-ben bevezették, hogy a játékok forgatását a rendező országnak kell végeznie, és a náciktól függetlenül finanszírozták, valójában ezt is ő találta ki, ugyanis Hitler személyesen bízta meg a feladattal, Goebbels a támogatásáról biztosította, és a munkálatokat a Birodalom finanszírozta. Tekintettel a hatalmas költségekre – 2,8 millió birodalmi márka –, aligha lehetett ez másképp. Hitler szabad kezet adott Riefenstahlnak a film elkészítésére, és mindenkinek megtiltotta a beavatkozást. Csapata több mint 300 főre nőtt, akik több hónapon át végezték az elő-

készületeket, és újfajta filmekkel, szűrőkkel, világítással és egyéb berendezésekkel kísérleteztek. Árkokat és tornyokat építtetett, hogy új kameraszögeket hozzanak létre, sínpályákat, amelyeken a kamerákat mozgatták, és léghajókat, köztük a híres Hindenburgot, a légi felvételek készítéséhez. A további újítások közé tartozott a lassított felvétel és a víz alatti filmezés. Mindent kipróbáltak és leteszteltek, felkészültek az olyan előre nem látható eshetőségekre, mint az esőzések, és felkészültek a bemutatott 136 különböző sportág mindegyikének sajátosságaira, amelyeket Riefenstahl és csapata előzetesen alaposan áttanulmányozott.[24]

A film hangsúlyozta, nem utolsósorban a hosszú nyitójelenetben, a XX. századi játékok és az ókori görögországi minta közötti kapcsolatokat, implicit módon azt állítva, hogy a fizikai erő és szépség náci eszményei az ókorban gyökereznek, a Harmadik Birodalom pedig a vezető emberi faj megtestesítője. A tömegtornát bemutató jelenetek egy tökéletesen szabályozott és összehangolt társadalmat sugalltak.[25] Az 1936-os olimpiára találták ki azt, hogy az olimpiai lángot az eredeti játékok helyszínén a tükrön megtörő napfénnyel gyújtsák meg, és a modern játékok helyszínére vigyék, Riefenstahl pedig gondoskodott arról, hogy ezt is filmre vegyék. Bár ez a film sokkal kevésbé volt nyíltan propagandisztikus, mint *Az akarat diadala,* kétségtelen, hogy az *Olimpia* is a náci rezsim céljait szolgálta, nem utolsósorban azzal, hogy a békés, jól szervezett, hatékony és minden nemzet és faj számára barátságos Németországot mutatta be. Hitler kihasználva azt, hogy a filmet egy nő készítette, egy külföldi újságírónak adott interjújában azt állította, hogy a nőknek egyenlő jogaik vannak a Harmadik Birodalomban.[26] Az *Olimpia* valóban nem tett különbséget a fajok között, és Riefenstahl ragaszkodott ahhoz (Goebbels tiltakozása ellenére), hogy bemutassa a fekete amerikai atlétát, Jesse Owenst, aki négy aranyérmet nyert. Ennek ellenére a forgatáson jócskán akadtak nehézségek, mivel a hivatalos személyek és a sportolók panaszkodtak a hatalmas kamerák tolakodó jelenlétére és az általuk okozott zavaró tényezőkre, Riefenstahlnak pedig sok bosszúságot okozott, hogy hiába követelte a sajtó képviselőitől, hogy maradjanak ülve a forgatás egy része alatt, és ne sértsék meg az események filmezéséhez való kizárólagos jogát. Ráadásul, a rendezőnő igyekezett saját magát is az előtérbe tolni, olyannyira, hogy még a nyitójelenetben is táncolt. Goebbels felháborodott azon, hogy a vágási folyamatra két teljes évet kért, és Riefenstahlnak végül Hitlert kellett megkérnie, hogy akadályozza meg a propagandaminiszter beavatkozási szándékát. Miután végzett a gigantikus feladattal, és a több mint 400 000 méternyi filmet 6000 méteresre vágta, és két részben bemutatta azt, Riefenstahl elnyerte Hitler beleegyezését, hogy a premierre a Führer születésnapján, 1938. április 20-án kerüljön sor. Néhány héttel korábban a német csapatok megszállták Ausztriát, Hitler beolvasztotta az országot a Birodalomba, és április 10-én egy népszavazással megpecsételte az Anschlusst. Riefenstahl lelkesen és a teljes nyilvánosság előtt támogatta ezt a lépést is.[27]

Az *Olimpia* óriási diadal volt, még nagyobb, mint a sokkal nyíltabban politikai *Az akarat diadala*. A filmbe fektetett hatalmas pénzösszegek gyorsan megtérültek. Ez volt Riefenstahl karrierjének a csúcsa. A film népszerűsítése érdekében amerikai turnéra indult. De alighogy megkezdte a turnét, 1938. november 9–10-én lezajlott a gyilkos és pusztító antiszemita pogrom, amely a köznyelvben *kristályéjszaka* néven híresült el. A Hitler kulturális nagykövetének tartott Riefenstahlt bojkottálták Amerikában, és a filmjét ott nem lehetett bemutatni. Innentől kezdve meredek hanyatlásnak indult a karrierje. A háború kitörésével Hitlernek már nem sok ideje volt a rendezőnőjére. Riefenstahl azon szándéka, hogy dokumentumfilmet készít Hitlerről és a háborúról, meghiúsult. Új film forgatásába kezdett, amelyről már 1934-ben szó esett, de ezúttal inkább fikciót, semmint dokumentumfilmet akart *Tiefland* (Alföld) címmel, amely a címe ellenére egy másik *Bergfilm* volt. A film egy Hitler által nagyra becsült, homályos operára épült, de csak a háború után készülhetett el. Ekkor fény derült arra is, hogy Riefenstahl koncentrációs táborból hozatott cigány (szinti és roma) foglyokat használt statisztaként. Később tagadta, hogy tudott volna arról, hogy ezeket az embereket végül elgázosították volna Auschwitzban; sőt azt is tagadta, hogy bármit is tudott a táborokban elkövetett atrocitásokról. A *Tieflandot* 1954-es bemutatásakor a kritikusok elavultnak ítélték – a *Bergfilmek* akkor már a meglehetősen távoli múltba tartoztak –, és a női főszereplőt alakító Riefenstahlt is túl idősnek tartották a szerephez. A filmet a nácizmussal szembeni ellenállás kódolt cselekedeteként próbálták beállítani, de sem Riefenstahl korábbi karrierje, sem maga a film nem igazolták ezt a szándékot.[28]

Riefenstahlt a háború után többször vizsgálták denácifikációs eljárás során, de csupán „útitárs"-nak minősítették. Soha nem lépett be a náci pártba. Egyszerűen képtelen volt elfogadni, hogy Hitler, akiről azt hitte, hogy jól ismeri, felelős a holokausztért. Haláláig igyekezett önmagát politikailag ártatlannak bemutatni, egyszerű filmrendezőként, aki minden ideológiai kötöttségtől és elkötelezettségtől mentes volt. *A hit győzelme,*

Az akarat diadala és az *Olimpia* szerinte politikamentes dokumentumfilmek voltak, olyan alkotások, amelyek nem tettek mást, mint dokumentálták és megörökítették az eseményeket, és ő művészként mindig teljesen független maradt.[29] Az 1960-as években ismét széles körben ismert lett látványos fotósorozata miatt, amelyben a Szudán távoli részén élő nuba törzs életmódját örökítette meg, melynek tagjait a természet részének tekintette, történelem és politika nélkül.[30] Később a víz alatti filmezés felé fordult, és megörökítette a korallzátonyok szépségét és színes lakóit. Ezek az új projektek egyre inkább relativizálni látszottak a Harmadik Birodalommal való szoros kapcsolatát, és alátámasztották a munkássága iránti megújult érdeklődést. Akkoriban kétségtelenül a technikai eredményeire összpontosítottak, ezzel elterelte a figyelmet a náci ideológiának nyújtott szolgálatairól, és megalapozta azt, hogy elfogadják álláspontját, mely szerint soha nem tekintett önmagára másként, mint hivatásos dokumentumfilm-rendezőre. Sokak számára a harmincas éveiben végzett munkássága egyre távolabbra került, a kritika pedig egyre értelmetlenebbé vált a későbbi, állítólag kevésbé politikai projektek fényében. Azoknak, akik érdeklődtek a korai filmjei iránt, egy erősen manipulált beszámolót mutatott be, amelyben csapatának zsidó tagjait visszaírta a történetbe, miután a náci évek alatt gondosan kiiktatta őket.[31]

Ennek a rehabilitációs folyamatnak vetett durván véget Susan Sontag amerikai kritikus 1974. február 6-án a *The New York Review of Books*-ban „Lenyűgöző fasizmus" címmel megjelent briliáns esszéjével. Sontag Riefenstahl egész munkásságát a fasiszta esztétika egyetlen működő példájának tekintette. Szerinte a *Bergfilm* „a proto-náci érzelmek antológiája" volt, amelynek középpontjában egy vad, primitív lény állt (a *Das blaue Licht* központi figurája), aki egyedül képes volt megmászni egy hegyet, amely Sontag értelmezésében a nemzetet szimbolizálta. Ebben a filmben és a későbbi *Tieflandban* a hegyek, a tiszta fénnyel és a tiszta fehér hóval élesen kidomborították az alföld romlott civilizációját. A modern civilizáció elítélése, amely e filmek középpontjában állt, a fizikai erő dicsőítésében bukkant fel újra a „primitív" nubákról szóló munkájában, akik – mint a hitleri SS – „a halált egyszerűen sorskérdésnek tekintik", írta Riefenstahl. Mivel ebben a filmjében is és a náci dokumentumfilmjeiben is a fizikai tökéletességet ünnepelte, Riefenstahl kiszorította a képernyőről a betegeket és az öregeket, nem is beszélve a női nemről, ahogy Hitler is marginalizálta őket a náci társadalomban. Sontag összefüggést látott *Az akarat diadala* zárójeleneteiben masírozó fekete ruhás SS-katonák és

a nubák szadomazochista szexben fetisizált nácizmusa között. Mindenekelőtt azonban Riefenstahl munkásságának folytonosságát emelte ki az 1920-as évektől a század végéig, lerombolva ezzel azt a mítoszt, hogy a fekete afrikai törzs ábrázolása egyfajta vezeklés volna a nürnbergi pártgyűléseken gyakorolt náci rituálék korábbi ábrázolásáért.[32]

Leni Riefenstahl összetett és ambivalens figura volt. Több, mint azok a németek, akiket elcsábított Hitler politikája; mindenképpen több volt egy erkölcstelen karrieristánál, aki a választott szakmájában mindenképpen a csúcsra akart jutni, mit sem törődve azzal, hogy ezt hogyan éri el. Megszállottan foglalkozott a művészetével, de már maga a művészete is erősen átpolitizált volt: az 1930-as években a rezsim érdekeit és céljait szolgálta, 1945 után pedig olyan üzenetet közvetített, amely a Harmadik Birodalomban is megállta volna a helyét, ha a nubákról szóló projekt középpontjában nem fekete férfiak álltak volna, akiket a nácik nem vettek emberszámba. Hitler mindenképpen elborzadt volna. Riefenstahl nem volt fanatikus náci, de szívesen szolgálta azokat, akik azok voltak. Nem elég meggyőző tehát az, hogy 1945 után kitartóan igyekezett visszamenőleg átszerkeszteni az életét és a karrierjét, hogy ártalmatlannak és politikamentesnek tűnjön. Sontag azonban talán túl messzire ment, amikor azt állította, hogy Riefenstahl munkásságának teljes egésze „fasiszta" volt. Ami valóban érdekes az az, hogy sok minden, beleértve a nagy náci propagandafilmeket is, Riefenstahl saját, független esztétikai ítélőképességének a terméke volt. Munkásságát mindvégig feltűnő következetesség jellemezte, mert a természethez, az emberi testhez, a fizikai erőnléthez, a férfiasság misztikus ünnepléséhez való kulturális hozzáállása mind az egyén, mind a közösség szintjén, könnyedén illeszkedett a náci párt ideológiájához.

22.

A feljelentő: Luise Solmitz

A nácizmus nem utolsósorban azért volt sikeres, mert a német társadalom széles rétegeit szólította meg. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden német magáénak érezte a náci eszmék, ígéretek és gyakorlatok teljes skáláját. De elegen megtették ahhoz, hogy a Harmadik Birodalom több mint egy évtizeden át hatalmon maradhasson. Ian Kershaw és sokan mások úttörő kutatásainak köszönhetően sokat tudunk Hitler vonzerejének természetéről, arról, hogy az miben különbözött a társadalom egyes rétegei esetében, és hogyan változott az idők folyamán.[1] Félrevezető benyomást kelthet, ha kizárólag azokra összpontosítunk, akik a kezdetektől a végsőkig „Hitler igaz hívei" maradtak. Különösen sok olyan német volt, akik nem voltak fanatikus nácik, de azért támogatták a nácizmust, mert az a vágyaik és törekvéseik elégséges körét valósította meg ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyják ideológiájának más irányelveit, amelyek iránt kevésbé lelkesedtek. A konzervatív nacionalisták, Franz von Papentől kezdve, támogatták Hitlert és rendszerét, annak ellenére, hogy számos fenntartásuk volt velük szemben. A Harmadik Birodalom stabilitása valóban a náci párton kívüliek széles körű támogatásától függött, valamint attól, hogy a rezsim kíméletlenül elnyomta a valós és potenciális ellenzéket. Ugyanakkor a társadalom számos rétege nem tekintette magát a hitleri rendszer követőjének vagy támogatójának, sem akkor, sem később. Könyvünk utolsó fejezete egy ilyen személyre összpontosít, egy konzervatív nacionalistára, aki a csendes támogatók millióit képviselte, olyan embereket, akik alkalmanként készek voltak segíteni Hitlert és követőit a diktátor uralmának fenntartásában, ha kellett, az ellenzék elnyomásában való részvétellel. Ilyen volt Luise Solmitz, 1889-ben született hamburgi tanítónő is. Az ő története jól szemlélteti a Harmadik Birodalom idején a német középosztálybeli átlagemberek összetett gondolkodásmódját és ellentmondásait, azt, hogy milyen készségesen és milyen

sokáig kitartottak a rezsim mellett, és milyen okai voltak a végső kiábrándulásuknak. Bizonyos értelemben ők is elkövetők voltak. Luise Solmitz 1905-től kezdve naplót vezetett, minden évben egy 700 oldalas füzetet töltött meg apró, szaggatott kézírással, szorosan egymás mellé írt sorokkal. A következő évtizedekben is ugyanilyen ütemben és intenzitással folytatta az írást, így naplói a XX. század első felének németországi mindennapjairól rendelkezésünkre álló egyik legterjedelmesebb és legrészletesebb forrássá váltak, amelyek terjedelemben vetekednek Joseph Goebbels vagy Victor Klemperer hasonló, ugyanakkor nagyon különböző naplóival. Luise 1953 decemberében történelmi dokumentumként a hamburgi állami levéltárnak adományozta naplóit, de egy évvel később úgy érezte, hogy nem bírja nélkülözni azokat, és magánhasználatra visszaszerezte őket. 1967-ben ismét eladományozta a naplókat, majd három hónappal később újra hazavitte őket, és 1973-ban, nyolcvannégy éves korában bekövetkezett haláláig megőrizte mindet. Az 1960-as években a hamburgi Nemzetiszocializmus Történetének Kutatóközpontja hozzájárult ahhoz, hogy mindennap bemenjen az intézetbe és egy gyorsírónak lediktálja az 1918 és 1945 közötti naplójegyzeteket, mivel azok rajta kívül gyakorlatilag senki számára nem voltak olvashatók. Az átiratok csak egy viszonylag kis válogatást képeznek a hatalmas archívumból: a Kutatóközpont akkori igazgatója, Werner Jochmann néhány részletet közzétett egy, a hamburgi náci hatalomátvételről szóló dokumentumkötetben, és néhányat megjelentettek a naplórészletekből összeállított antológiákban is. Az átiratok mindegyike tartalmaz kihagyásokat és módosításokat, gyakran azzal a céllal, hogy enyhítsék Solmitznak a nácizmus iránti eredetileg érzelmesebb és lelkesebb támogatását. A legújabb kutatások, mindenekelőtt Beate Meyer munkája, segítettek feltárni ezeket a módosításokat, és visszairányítani a figyelmet az eredeti szövegre.[2]

Marie-Luise Solmitz (eredeti neve: Stephan) 1889. május 25-én született Hamburg és a vele szomszédos városi közösség, Altona határán. Szülei sikeres háztartási cikkekre szakosodott kereskedők voltak, akiknek elég pénzük volt ahhoz, hogy lányukat egy évre egy angliai és egy franciaországi bentlakásos iskolába küldjék, így Luise szélesebb körű tapasztalatokat szerzett, mint a legtöbb vele egy társadalmi rétegből származó ember. A családban gyakran beszélgettek otthon politikáról, és míg Luise az apja konzervatív-nacionalista és antiszemita nézeteit szívta magába, addig öccse, Werner (született 1895-ben) a baloldali liberalizmus felé húzott, és a Weimari Köztársaság idején a Német Demokrata

Párt prominens szóvivője lett. Luise a *Höhere Tochterschule*ban, egyfajta emelt szintű középiskolában tanult, majd tanítónőnek készült. 1912-ben megismerkedett Friedrich Solmitz katonai mérnökkel, aki 1877-ben született. Egymásba szerettek, és a kapcsolatuk túlélte a háborús szolgálatot is. Egy gyermekük született 1920-ban, Gisela. Friedrich azonban nem volt hajlandó feleségül venni Luisét. A lány egy évre Berlinbe költözött az öccséhez, távol az altonai barátok, a család és a szomszédok kíváncsi tekintetétől. Röviddel hazatérése után férjhez ment egy jómódú ismerőséhez, Oskar Zipperlinghez, hogy legitimálja és eltartsa lányát, mivel a tanári hivatáshoz való visszatérés szóba sem jöhetett. Friedrich Solmitzcal való kapcsolata azonban továbbra is fennállt, és amikor a férfi követelni kezdte Gisela kapcsán az apai jogok elismerését, Luise – ismét az öccse, Werner segítségével – elérte, hogy elváljon Zipperlingtől, majd 1925. április 23-án feleségül ment Friedrich Solmitzhoz.[3]

Ez a szokatlan viselkedés nagyrészt annak következménye volt, hogy Friedrich Solmitz titkot rejtegetett: zsidó volt, bár az édesanyja és a testvére nem sokkal az apjuk 1881-ben bekövetkezett halála után áttértek a kereszténységre, és csatlakoztak az evangélikus egyházhoz. A konzervatív és nacionalista politikai elveket valló Friedrich nem volt hajlandó megkérni Luise kezét, mert nem akarta, hogy a gyerekeinek a zsidó származás terhét kelljen cipelniük. Még Luisét sem tájékoztatta a származásáról, Gisela születése után pedig már mindegy volt. Friedrich a háborúban belépett a német légierőhöz, de egy repülőgép-szerencsétlenségben súlyosan megsebesült, amiből csak lassan épült fel. A háború után, immár kitüntetett tisztként, szabadúszó mérnök tanácsadó lett, és elég pénzt keresett ahhoz, hogy a család kényelmesen éljen, és egy cselédet is alkalmazhasson otthon. Konzervatív nacionalista társaságba jártak, és számos jobboldali önkéntes egyesülethez csatlakoztak, köztük a német nyelv védelmére alakult társasághoz. Ennek nevében Friedrich gyakran írt leveleket a sajtónak, amelyben panaszkodott a nem német szavak cikkekben és tudósításokban való használata miatt.

Ilyen háttérrel nem meglepő, hogy Luise a már magasra tört Hitler támogatójává vált. A Weimari Köztársaság utolsó éveire vonatkozó naplói drámai részletességgel mutatják be, hogyan tudták Hitler és nácik legyőzni a német középosztály kezdeti kétkedését és habozását, és hogyan tudták megnyerni őket az ügyüknek. Luise a porosz, protestáns és katonai értékeket megtestesítő Hindenburg csodálója volt, ugyanakkor élesen bírálta az olyan katolikus középpárti politikusokat, mint Heinrich

Brüning birodalmi kancellár. A nácikkal kapcsolatban aggasztotta mind az 1930-as évek elején megnyilvánult utcai erőszakosságuk, mind pedig az, amit ő „szocialista" tendenciának tartott. A Német Nemzeti Néppártra szavazott, ugyanakkor magával ragadta Hitler retorikája, amikor 1932 áprilisában, Hamburgban meghallgatta egy nagygyűlésen, és örömmel töltötte el, amikor 1933. január 30-án kinevezték a konzervatívok által dominált koalíciós kabinet élére. Úgy gondolta, hogy a mindenféle színezetű nacionalisták összefogtak, hogy helyreállítsák a nemzeti büszkeséget. „Nac(ionalista) szoc(ialista) iram, né(met) nac(ionalista) ész, politikamentes acélsisakosok, és Papen, akit nem felejtettünk el."[4] 1933. február 6-án részt vett egy fáklyás felvonuláson, és azt írta: „mintha megrészegültem volna a lelkesedéstől". Feljegyzést készített az egyenruhás náci rohamosztagosok tömött sorairól, akik azt skandálták: „A köztársaság szar". Giselát is magával vitte, hogy „ő is érezze, mert éreznie kell egyszer, mit jelent a haza". „»Júda, pusztulj!« kiabálták, miközben arról énekeltek, hogy a zsidó vérnek a késről kell fröccsennie." „Ki vette ezt akkor komolyan?" – tette hozzá, amikor évtizedekkel később lediktálta a naplóbejegyzést.[5]

Ahogy a nácik megszilárdították a hatalmukat, Luise továbbra is arról írt, hogy helyesli mindezt, és üdvözölte Hitler „erős ember"-ré válását, és üdvözölte az 1933. február 27-i Reichstag-tűz nyomán hozott diktatórikus intézkedéseket, mert egyetértett azzal – a náci propaganda nyomán –, hogy az események egy kommunista összeesküvés részét képezték, amelynek az volt a célja, hogy erőszakos forradalommal létrehozzák Szovjet-Németországot. Az 1933. március 21-i „potsdami nap" díszes ceremóniájakor, amikor Hitler szimbolikus hódolatát fejezte ki a porosz monarchikus hagyományok előtt, szinte extázisba esett – „A nagyszerű, feledhetetlenül szép német nap!" –, és örömében sírt a látványtól.[6] Annál inkább rosszallta öccse, Werner liberalizmusát, és a rendszer iránti lojalitás és állampolgári kötelességtudat miatt úgy döntött, hogy feljelenti őt a hatóságoknál. Kimásolta az öccse neki írt leveleiből a politikailag terhelő részeket egy dossziéba, amelyet átadott a Fichte-Bundnak, a Németországot ért külföldi kritikák elleni propagandával foglalkozó hamburgi szervezetnek, amelynek Luise és Friedrich Solmitz is tagjai voltak, mielőtt Joseph Goebbels beolvasztotta azt a Propagandaminisztériumba. Luise nem mutatott együttérzést Werner iránt, akinek nyilvánvalóan romlottak az esélyei, hogy az új rendszerben tovább dolgozhasson. Luise leírta a naplójában, hogy inkább az öccsét árulja el, mint Hitlert, aki Németország abszolút megtestesítője. Werner végül is a náciellenes érzelmek felkorbácsolásával foglalkozott külföldön. Rendkívüli bűntudatot érzett amiatt, amit tett, és a naplójában sokat írt a gyötrelmeiről. A feljelentések elég gyakoriak voltak, és sokszor súlyos következményekkel jártak azok számára, akiket feljelentettek, de minden érintett szerencséjére, az ő dossziéja nem jutott tovább. Ha a Gestapónak küldte volna a feljelentését, ahogy sokan tették, más lett volna az eredmény, mivel a rendőrség mindig utánajárt a kapott információknak. Wernert ráadásul olyan sokra értékelték képzett és tapasztalt propagandistaként, hogy Goebbels megtartotta őt a pozíciójában, csak most már nem a Propagandaminisztérium ellen dolgozott, hanem a szolgálatába állt, mégpedig a végsőkig. Az embereknek számos okuk volt arra, hogy feljelentést tegyenek polgártársaik ellen a hatóságoknál, és ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy a feljelentők helyeselték a rendszert, mert elég gyakran személyes jellegű ügyről volt szó. Luise Solmitz viselkedése valóban némileg szokatlan volt ideológiai indíttatása okán. Megmutatta azonban, hogy még az olyan emberek is támogatták a rezsimet, akik nem voltak aktív nácik, mégpedig annyira, hogy a saját közeli hozzátartozóikat is elárulták, aminek letartóztatás, verés, koncentrációs táborba zárás vagy akár halál is lehetett volna a következménye.[7]

Luise Solmitz azonban nem volt teljesen kritikátlan a náci rendszerrel szemben. A rohamosztagosok antiszemita erőszakosságát túlzottnak és szükségtelennek tartotta, már csak azért is, mert ekkor már tisztában volt férje zsidó származásával. A rezsim „szocialista" tendenciáival kapcsolatos aggodalmai, amelyek Németország konzervatív nacionalista elitjére voltak jellemzőek, ismét előtérbe kerültek, amikor a rendszer nekilátott, hogy elkobozza az emigráns zsidók, például Albert Einstein vagyonát. Úgy gondolta, hogy ezzel aláássák a magántulajdon fogalmát, és attól tartott, hogy „bolsevizmus lenne nélküle". Ugyanakkor nem voltak fenntartásai Hitler erőszakos akciójával szemben, amelyet a rohamosztagosok vezetősége és különböző korábbi riválisai ellen intézett, akikkel még elszámolnivalója volt, az 1934. június 30-i „hosszú kések éjszakájá"-n, amikor hidegvérrel, a törvényesség látszata nélkül lőttek le több tucat embert – bár e látszatot utólag gyorsan pótolták. Luise elvileg elhitte Hitler nyilatkozatát, miszerint az áldozatok erőszakos forradalmat terveztek, és megdöbbentette a felfedezés, hogy néhányuk homoszexuális volt. Hitler „személyes bátorsága... határozottsága és hatékonysága" egyedülálló volt, áradozott, méltó Nagy Frigyeshez vagy Napóleonhoz. Sok más

középosztálybeli némethez hasonlóan ő is hajlandó volt elfogadni a nácik szinte bármilyen intézkedését, ha az a rend fenntartása és a forradalom veszélyének elhárítása szempontjából igazolható volt.

Luise soha nem lépett be a náci pártba, de számos módon kimutatta lelkesedését a rendszer iránt. A nácizmus – írta 1933. április 27-én – „nem jelentett többé osztályharcot, sem marxizmust, sem vallási ellentéteket – csak Németországot –, Hitlerben". Támogatása tovább erősödött, amikor Hitler jelentős külpolitikai sikereket ért el, amelyek Luise szerint visszaállították Németország korábbi nemzetközi nagyságát. Hitler bejelentése, miszerint újra bevezeti a sorkötelezettséget, hatalmas elégedettséggel töltötte el Luisét. Ahogy 1935. március 16-án írta, ez volt „az a nap, amelyre 1918 szégyene óta vágytunk". Amikor a bejelentés a rádióban elhangzott, így számolt be róla: „Felálltam. Túl nagy volt a pillanat, elhatalmasodott rajtam. Állva kellett hallgatnom." Egy évvel később, 1936. március 7-én „teljesen eluralkodtak" rajta az érzelmek, amikor a német csapatok bevonultak a Rajna-vidékre, hogy a versailles-i szerződés által előírt, évekig tartó hivatalos demilitarizálás után visszaszerezzék azt Németország számára. „El voltam ragadtatva... Hitler nagyságától és szavának hatalmától, ennek az embernek az erejétől." 1938. március 11–13-án, Ausztria német annektálását követő ünnepi bejegyzéseiben azt írta Hitlerről: „olyan ember, aki semmitől sem fél, nem ismer kompromisszumokat, akadályokat vagy nehézségeket." Naplóját oldalról oldalra megtöltötte a kibontakozóban lévő eseményekről szóló részletes beszámolóval, ezzel megörökítette „a világtörténelmet, a régi német álom beteljesülését, egy valóban egyesült Németországot... Az egész olyan, mint egy álom, az ember teljesen kiszakad a saját világából és önmagából".

Luise és háborús veterán férje szívesen kivették volna a részüket az új Németország felépítésében. Például 1935-től, amikor a rezsim arra ösztönözte az embereket, hogy a hagyományos latin nevek helyett germán neveket használjanak az év hónapjaira, Luise a naplóbejegyzéseit *Julmond, Brechmond* stb. címszó alatt vezette. Már 1933-ban, amikor a rezsim létrehozta a Légvédelmi Liga új tömbfelügyelői posztját, Friedrich azonnal jelentkezett, és hamarosan a település házait és lakótömbjeit járta, hogy felkészítse a lakosokat az esetleges bombatámadásokra és gyakorlatokat tartson. A nácik ekkor már készültek egy nagy európai háborúra, és tudták, ha az bekövetkezik, bombatámadások is lesznek. Friedrich Solmitz azonban hamarosan nehézségek elé nézett. Az „árja paragrafus", amelyet minden ilyen szervezetnek alá kellett írnia, megtiltotta a zsidók

feladatvállalását, és Friedrich lelkiismeretesen alkalmazta ezt másokkal szemben, annak ellenére, hogy bár a Légvédelmi Liga tagjai nem tudták, ő maga sem volt alkalmas a tagságra. Zsidó származását azonban nem tudta titokban tartani, mivel a Harmadik Birodalomban számos különböző célra szükség volt az árja származás igazolására. Friedrich egyáltalán nem értette a helyzetet, ami abból is egyértelműen kiderül, hogy a helyi náci pártfőnöknek írt levelében, amelyet felesége 1934-es kéziratos naplójának lapjaira is lemásolt, arra panaszkodott, hogy a Légvédelmi Liga tagjainak állandó és nyílt ellenségeskedésével kell szembenéznie, mégpedig olyannyira, hogy nincs más választása, mint kilépni.

Sem Friedrich, sem Luise Solmitz nem éreztek rokonságot a németországi zsidó közösséggel. Ahogy a nő 1935. szeptember 15-én a naplójába írta: „A legtöbb ember, de legalábbis sokan, még mindig elutasítja a zsidóságot, mint ahogy én is; semmi kapcsolatuk nincs azzal az oldallal, és nem is akarnak. Nekem sem volt soha, nem ismerek zsidó embereket." Luise valóban helyeselte a náci kormánynak az *Ostjuden* (kelet-európai zsidó bevándorlók) jogait korlátozó intézkedéseit. A házaspár a nürnbergi törvények értelmében „kiváltságos vegyes házasság"-ban élt, mivel Luise nem volt zsidó, és lányukat, Giselát keresztény hitben nevelték. Ennek ellenére Friedrichet – nagy bánatára – kizárták a náci háborús tisztek szövetségének és az acélsisakos veteránok mozgalmának tagságából, elveszítette állampolgári jogait, és feleségével együtt kénytelenek voltak leengedni a náci zászlót, amelyet 1933-ban büszkén tűztek ki a lakásuk elé. Lányukat „első fokon vegyes fajú"-nak minősítették, és nem mehetett férjhez nem zsidó némethez, nem iratkozhatott be egyetemre, és sok más olyan dolgot sem tehetett, amit a korabeli fiatal német középosztálybeli lányok megtehettek. A család különösen elkeseredett amiatt, hogy Gisela nem csatlakozhatott a Német Lányok Ligájához, ahhoz a náci ifjúsági szervezethez, amelyhez gyakorlatilag minden korabeli nem zsidó német lány tartozott.

Solmitzékat annyira felháborította ez a bánásmód, hogy 1936. március 8–9-én személyes tiltakozó levelet írtak magának Hitlernek. Szeptember 17-én kaptak választ egy alacsonyabb rangú tisztviselőtől: a törvény alól nem lehet kivételt tenni, még az ő esetükben sem. A legrosszabb még csak ezután következett. 1938. november 10-én, a köznyelvben *kristályéjszaka*ként elhíresült, országos antiszemita erőszakorgiát követő reggelen Solmitzékat felkereste két Gestapo-tiszt, akik Hitler személyes parancsa szerint jártak el: 30 000 zsidó férfit kellett letartóztatniuk,

koncentrációs táborokba szállítaniuk, amíg meg nem ígérik, hogy kivándorolnak. A nyugalmazott őrnagy nyugodtan megmutatta nekik az első világháborúban szerzett vitézségi kitüntetéseit, és a tisztek békén hagyták. Mivel azonban minden zsidónak le kellett adnia minden fegyverét, Friedrichnek is át kellett adnia a kardját („becsülettel hordott, szégyenteljesen átadott"). A náci hatóságok – hogy a sérelmet tetézzék – hatalmas pénzbírságot vetettek ki a németországi zsidó közösségre, hogy ők fizessék meg a pogrom során tomboló rohamosztagosok által okozott károkat. Friedrich katonai múltja azonban itt is a segítségére sietett. „Nem akar emigrálni?" – kérdezték tőle. „Öreg tiszt vagyok, Németországban születtem, és Németországban is fogok meghalni" – válaszolta. A náci pénzügyőrök, akiket lenyűgözött szilárd jelleme, azt javasolták neki, hogy minden vagyonát ruházza át nem zsidó feleségére, így elkerülhetik az illetéket, és megmenekülhetnek a kisajátítástól, amely akkoriban a többi német zsidó vagyonát fenyegette. 1939. január 1-jétől Friedrich hivatalos személyazonossági papírjain – mint minden német zsidó hasonló okmányain – az *Israel* kiegészítő keresztnevet kellett feltüntetni – „a gyalázatos, lehangoló kiegészítő nevet", ahogy Luise nevezte naplójában 1938. szeptember 14-én, nem sokkal az intézkedés bejelentése után. Mindez meglepő módon nem akadályozta meg Friedrichet abban, hogy 1938-ban, a müncheni válság idején, önként jelentkezzen katonai szolgálatra, amit egy ellenszenves tisztviselő durván megtagadott tőle.[8]

Luise férje és lánya egyre rosszabbodó helyzete miatt érzett dühe és félelme fokozatosan beárnyékolta a Harmadik Birodalom iránti lelkesedését. Az ő életét is megnehezítette, hogy többé nem alkalmazhattak „árja" cselédet. Társasági körük szűkülni kezdett, mivel a nem zsidó állampolgároknak vagy megtiltották, hogy velük érintkezzenek, vagy önként távol maradtak. 1938 márciusában, Ausztria Anschlussának izgalmai közepette Luise nehezen tudta „elfogadni, hogy egyeseket úgy kizárnak a népközösségből, mint egy bűnözőt vagy lealacsonyított személyt". Aztán a közelgő háború kilátása miatti aggodalma mintha alátámasztotta volna egyre kritikusabb álláspontját. Sok más némethez, sőt talán a többséghez hasonlóan Solmitzék is mélyen aggódtak egy általános európai háború Németországra gyakorolt lehetséges hatásai miatt, és ahogy a háború közeledett, úgy váltak egyre nyugtalanabbá. A német városok elleni tömeges bombatámadások rémképe különösen elborzasztott mindenkit. Luise Hitler iránti csodálata nem utolsósorban azon alapult, hogy 1939-ig minden külpolitikai sikerét vérontás nélkül érte el.

Most, 1939. augusztus 29-én, amikor világossá vált, hogy Lengyelország közelgő német megszállása miatt ki fog kitörni egy újabb háború, Luise kétségbeesetten kérdezte: „Ki fogja a megkínzott emberiséget a háborúból a békébe segíteni?" Könnyen megválaszolta saját kérdését: senki és semmi. Úgy érezte, olyan korba léptek, „amelyhez képest a harmincéves háború egy vasárnapi iskolai kirándulás volt".

Néhány hónap elteltével azonban, amikor a légiriadók inkább csak kellemetlenséget okoztak, a német katonai sikerek keleten és nyugaton ismét visszahozták a régi nacionalista büszkeséget és önbizalmat. A csúcspontot a Franciaország fölötti győzelem jelentette: „Nagyszerű, nagyszerű nap a német nép számára" – írta a naplójába 1940. június 17-én, amikor meghallotta a bejelentést, hogy Pétain marsall, a francia államfő békét kért: „Mindannyiunkat átjárt a boldogság és a lelkesedés." A győzelem „hihetetlenül nagy nemzeti sorsfordulatot, a régóta dédelgetett nacionalista álmok beteljesülését" jelentette. Ehhez képest háttérbe szorultak a háború mindennapi gondjai, amelyek eddig a naplóját uralták. Csak akkor apadt a lelkesedése, amikor eszébe jutott a kicsinyes üldöztetés, amelynek zsidó férje, Friedrich és lányuk, Gisela volt kitéve: „A sikerek olyan óriásiak, hogy az árnyék, amelyet ez a fény vet, egyre sötétebbé és fenyegetőbbé válik."

Eljutott arra a pontra, amikor a Hitler sikerei miatti nacionalista eufóriát szinte tökéletesen ellensúlyozta az antiszemita politikának a családjára gyakorolt hatásai miatti elkeseredettsége és kétségbeesése. Ettől kezdve, ahogy a rezsim fokozta a zsidóüldözést, egyre nagyobb teret kaptak Luise naplójában a hitleri Németországban való élet negatívumai. 1941 szeptemberétől minden németországi zsidónak, amikor nyilvánosan megjelent, törvényileg kötelező volt a ruháján viselnie a sárga szövet alapon lévő fekete „zsidó csillag"-ot. Friedrichet azonban, kiváltságos státuszának köszönhetően, mert kitüntették a háborúban és a felesége keresztény volt, és mert kereszténységként nevelte a lányát, megkímélték ettől a megaláztatástól. Luise 1941. szeptember 13-án keserűen jegyezte fel: „A szerencsénk most negatív – minden, ami nem vonatkozik ránk." Nem éreztek együtt a zsidó közösséggel, amikor az egyre nagyobb nélkülözéseknek volt kitéve. Továbbra is úgy gondolták, hogy nincs okuk arra, hogy ők mint hazafias németek, osztozzanak a sorsukban. Amikor a rezsim a diszkrimináció terén ismét továbblépett és elrendelte, hogy a zsidóknak meg kell osztaniuk egymással a lakásukat – ami a gettósítás felé vezető út volt –, Solmitzék elérték, hogy a Gestapo úgy rendelkezzen,

hogy a hozzájuk hasonló kiváltságos vegyes házasságban élők nem kötelesek más zsidókkal megosztani a lakásukat. Újra fellélegezhettek.[9]

A nyugdíjak, juttatások és fejadagok csökkentésében osztoztak a többi némettel. Egyébként nagyjából úgy éltek, mint korábban, bár magányosabban, mivel Friedrichet gyakorlatilag eltiltották attól, hogy részt vegyen a nem zsidó körök társadalmi életében, amelyben korábban mozogtak. Amikor azonban a Gestapo deportálni kezdte a megmaradt németországi zsidókat keletre, és gettókba, majd megsemmisítő táborokba küldték őket, Luiséban feltámadt az együttérzés, főleg amikor a hamburgi utcákon, a nyilvánosság előtt zajló összeterelésekről írt. „Egész Hamburg tele van a deportálással és még a legidősebb embereket is elszállítják" – jegyezte meg. Egy ismerőse arról számolt be, hogy egy zsidó csoport elszállítását „gyerekzsivaj kísérte", bár Luise maga soha nem volt tanúja ilyesminek. „Ismét zsidók mentek Varsóba – jelentette 1942. július 14-én. – Ezt a házuk előtti szemetesekről tudom ilyen biztosan, amelyek csordultig voltak kevéske vagyonuk nyomorúságos maradványaival, színes konzervdobozokkal, régi éjjeli lámpákkal, szakadt kézitáskákkal. Gyerekek turkáltak bennük, ujjongtak, leírhatatlan rendetlenséget csináltak." A félelem, hogy ugyanez a sors vár esetleg a férjére is, bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy egyre jobban érdekelték a deportálások, és ezt a naplójában is rögzítette.

A család helyzete a háború előrehaladtával folyamatosan romlott. Luise és a férje lefogytak, ahogy az élelmiszerkészlet egyre szűkösebbé vált. 1942. december 21-én Luise már mindössze 43 kiló volt. A fejadagolási szabályok változása miatt azonban nem is annyira az aggasztotta, hogy az étrendjük még jobban beszűkül, hanem az, hogy valamilyen oknál fogva megtiltják neki, hogy átvegye a család fejadagkártyáit, és így Friedrich kénytelen lesz zsidóként, a kormány által ráerőltetett „gonosz, lehetetlen jelző"-vel („Israel") maga is elmenni az élelmiszer-ellátó hivatalba, és beállni a sorba „azok közé, akikhez soha semmi köze nem volt", vagyis a Hamburgban maradt, idős, szegény és gyakorlatilag nincstelen zsidó lakosok közé. Egyre inkább aggódott félig zsidó lánya, Gisela biztonságáért, főleg amikor híre ment, hogy a vegyes fajúnak minősített embereket is deportálni fogják. „Már most sötét és rosszindulatú erők játékszerei vagyunk" – jegyezte fel Luise komoran a naplójába 1942. november 24-én.

Friedrich Solmitz mindössze egyszer került rendőrkézre. A német hadigazdaságban a munkaerőhiány, amelyet nem utolsósorban az okozott, hogy a munkásokat számos alkalommal behívták frontszolgálatra, azt eredményezte, hogy egyre több külföldi munkást kellett alkalmazni,

akik először önként jelentkeztek, majd erőszakkal hurcolták el őket a németországi gyárakba és bányákba dolgozni. 1943 nyarára olyan sok külföldi munkás volt Hamburgban, jegyezte fel Luise a naplójában, hogy „a nyelvek bábeli zűrzavara van mindenütt, ahol beszélni halljuk az embereket":

> „Eközben Fr.[iedrich] az Ostmark utcában külföldi munkások nyomorúságos menetét látta: szőke lányok, fiatalok, köztük összetéveszthetetlen ázsiaiak, öregek, teher alatt tántorogva, keleti mosoly nélkül, csekély vagyonukkal megrakodva, és majd meghaltak a kimerültségtől. »Le a járdáról, ti banditák!«"

Az ilyen szimpátia nem volt ismeretlen, még akkor sem, ha – ahogy Luise „ázsiaiak"-ra való utalása is mutatja – a németek gyakran éreztek faji felsőbbrendűséget a szovjet foglyokkal és kényszermunkásokkal szemben. Amikor néhány hónappal később ételt adott egy éhező kényszermunkásnak, Friedrich Solmitzot névtelenül feljelentették a rendőrségen, és a Gestapo letartóztatta, de – talán ismét csak katonai tartásának és múltjának köszönhetően – megúszta egy figyelmeztetéssel.

A külföldi munkaszolgálatosok németországi jelenléte azonban sokkal közvetlenebb hatással volt a Solmitz családra, amikor Gisela beleszeretett egy belga férfiba, aki önkéntesként dolgozott egy hamburgi gyárban, és úgy döntöttek, hogy összeházasodnak. Az anyakönyvi hivatalban egy tisztviselő közölte Luiséval, hogy a Birodalmi Igazságügyi Minisztérium elutasította a pár házassági kérelmét, és megkérdezte:

> „Tudják a fiatalember szülei, hogy a lánya első fokon félvér? Biztos vagyok benne, hogy beleegyezésüket adták, de vajon tudják-e ezt?"
>
> „Belgium nem ismeri el az ilyen törvényeket és az ilyen nézeteket."
>
> „Hogy érti azt, hogy »Belgium«? Ma már a »Németország« kifejezést sem használjuk. Azt mondjuk: »Európa«. Egyetlen zsidó sem maradhat Európában. Ez az én személyes nézetem, nem a hivatalos, de a jelekből észreveszem, hogy a zsidókkal még szigorúbban fognak bánni, mint eddig."
>
> Ezt kétszer mondta nekem. Én meg csak ott ültem, védtelenül.
>
> „Nézze meg – folytatta a kioktatást –, mit tettek a zsidók Oroszországban, Amerikában! Most először látjuk."

Amikor Luise odáig merészkedett, hogy említést tegyen a zsidó férjéről, a tisztviselő alaposan meglepődött. „A férje még mindig itt van?!" – kiáltott fel hitetlenkedve.[10]

A bombatámadások, amelyektől Solmitzék 1939-ben, a háború kitörésekor annyira féltek, 1942 közepétől már valós hatást gyakoroltak a mindennapi életre. Hamburg a brit bombázók számára viszonylag könnyen elérhető volt, és mint Németország második városa, dokkokkal, hajóépítő létesítményekkel és lőszergyárakkal nyilvánvaló célpontnak számított. Az első nagyobb támadások a közeli Lübeck Hanza-várost célozták, szűk utcáival és gyúlékony faépületeivel. Luise személytelenül jegyezte fel a támadást a naplójában, mintha természeti katasztrófa vagy isteni csapás lett volna. „Többé már nem mi irányítjuk a sorsunkat, kénytelenek vagyunk hagyni, hogy az irányítson bennünket, és bizalom és remény nélkül tűrni, ami jön" – írta lemondóan 1942. szeptember 8-án. Lübeck pusztulása elszomorította, ugyanakkor elborzadva és a faji érvelés jellegzetes hangsúlyával jegyezte fel York és Norwich bombázását a német légierő által megtorlásként végrehajtott „Baedeker rajtaütések" során: „szörnyen kár mindazokért a germán kulturális javakért... Szenvedés és megsemmisülés mindenütt." A pusztítás azonban csak az 1943 júliusában és augusztusában, a Hamburg ellen végrehajtott tömeges és pusztító támadások után érte el igazán Solmitzékat. A legintenzívebb támadás során a város egész központját hatalmas tűzorkán borította el; egész háztömbök égtek el, és a város mintegy 40 000 lakosa vesztette életét.

A támadások annyira megdöbbentették Luisét, hogy képtelen volt szavakat találni a leírására. Amikor 1943 augusztusának elején férjével együtt kimerészkedtek a város utcáira, ezt írta: „csak romokat, törmeléket láttunk az utunkban." Elborzadva és lenyűgözve figyelte, milyen lassan és fokozatosan hűlnek ki a túlhevült épületek:

> „Napközben sistergett a levegő a hőségtől. A sarki Rebienhaus szénbunkere végre, végre kiégett. Fantasztikus dráma. A boltok [a bunker tetején] elpusztultak, vörösen és rózsaszínűen izzottak. Bementem a pincelépcsőházba, felelőtlenség volt ezt megtenni; a hatalmas ház meredeken magasodott fölém, minden elpusztult, és lent láttam a magányos, lángoló poklot, tele a külön életet élő, tomboló lángokkal. Később már csak a bunkeraknák izzottak, az üzletek fekete, halott barlangokká váltak. A végén a lángok kéken égtek."

A britek elleni gyűlölet lángjainak szítására tett kísérletek azonban az óvóhelyen gyakran nem értek célt. „»Majdnem 3 órát töltöttem a bunkerben – írta Luise egy későbbi alkalommal. – A londoniaknak 120 órán át kell ülniük a bunkerekben. Remélem, soha nem jutnak ki – megérdemlik, hogy ne jöjjenek ki!« »Azt kell tenniük, amit a kormányuk akar. Mi mást tehetnének?«" – hallatszott egy női hang. „Mindazok ellenére – írta később Luise –, amit a támadások során elszenvedtünk, Hamburgban nem sok gyűlöletet éreznek az »ellenség« iránt."

A vereség és a visszavonulás hatására, és a szülővárosát, Hamburgot ért állandó bombatámadásoktól kimerülten Luise végre kezdte elveszíteni a Hitlerbe vetett hitét, bár túl óvatos volt ahhoz, hogy ezt nyíltan kimondja, akár a naplójában is. 1942. szeptember 8-án összegyűjtötte gondolatait a németekről és a jelenlegi helyzetükről, és ezt írta:

> „Számomra csak az a nagy ember, aki tudja, hogyan kell mértéket tartani, mert nemcsak a jelen van, amikor édes a bosszú, hanem ott van a jövő is, amikor eljön a megtorlás. Bismarck vissza tudta fogni magát, azon kevesek egyike volt, aki ellenállt annak, hogy magával ragadja a siker hatalma, olyan ember volt, aki szembeállította a saját belső törvényét azzal a fajta természeti törvénnyel, amely magával ragadja a hódítót. A legtöbb hódító elkerülhetetlen sorsa önmaga elpusztítása."

De Luise csak akkor fordult igazán Hitler ellen, amikor lánya, Gisela, aki Belgiumban feleségül ment a vőlegényéhez, a közelgő szövetséges invázió hatásaitól tartva, a férje nagyszüleire bízta újszülött fiát, Richardot. Luise nem szívesen gondolt arra, hogy ő és a férje, Friedrich meghalhatnak a bombázásban, de a kisunokájukra, Németország jövőjének ártatlan hordozójára leselkedő veszély végképp felháborította.

Most már csak „gyűlölet"-et érzett Hitler iránt és „átkok"-at szórt rá. „Szokásommá vált, hogy minden bombánál azt mondtam, amikor egymás között voltunk, hogy »haljon meg Hitler nyomorultul«" – írta. A család a nácikat „Herr Jaspers"-ként kezdte emlegetni, így a náci rendszer hanyatlásáról és közelgő végéről beszélgethettek anélkül, hogy attól kellett volna tartaniuk, hogy letartóztatják őket, ha valaki fültanúja lesz. Valahányszor Goebbels vagy egy másik náci vezető szólalt meg a rádióban, átrohantak a szobán, hogy kikapcsolják a készüléket. Luise hozzáállását a Harmadik Birodalomhoz most már az anyai és nagyanyai szerepe határozta meg. Ehhez a szerephez járult hozzá az a kiábrándultság, amelyet a Hitler politikája által Németországnak okozott kár miatt érzett, így az egy évtizeddel korábbi rajongása homlokegyenest megváltozott.

A háború második felében ideje nagy részét azzal töltötte, hogy egyszerűen próbálta életben tartani a családját. Bár nem dohányzott, mégis cigarettajegyet igényelt, mert, mint megjegyezte: „a cigaretta fizetőeszköz,

kemény fizetőeszköz". Így tudott szerezni a csecsemő unokája számára élelmet. Az 1943. július végi légitámadások során elszakadt a gázvezeték az otthonukban, és csak 1944 januárjában állították helyre. 1945 elején azonban a gáz- és áramszolgáltatást is rendszeresen elzárták az úgynevezett „gáztakarékossági napok" és „áramtakarékossági napok" miatt. Ekkorra már a négyhetes élelmiszerjegyeknek is öt hétig kellett kitartaniuk. 1944 végén a hivatalos élelmiszeradagokat olyan szintre csökkentették, hogy az már senkinek sem volt elég. Az ország infrastruktúrája rohamosan omlott össze: „Az erőm, akaratom végére értem, teljesen kimerültem és végem van" – írta kétségbeesetten 1945. április 9-én.

1945. április 30-án, Hamburgban, Hitler halálhíre hallatán Luise, aki úgy gondolta, hogy a Führer megmérgezte magát, végre úgy érezte, hogy szabadon kiadhatja magából az előző hónapokban felgyülemlett gyűlöletet. „Ő volt – írta a naplójába – a világtörténelem legszánalmasabb kudarca." Szerinte Hitler „megalkuvást nem ismerő, féktelen, felelőtlen" volt, és ezek a tulajdonságok eleinte sikereket hoztak neki, de aztán katasztrófához vezettek. „A nemzetiszocializmus – írta – minden évszázad összes bűntettét és romlottságát magában foglalta." Tizenkét évvel korábban még egészen másként gondolta, de „Hitler egy szelíd és jámbor lényből a háború ellenfelévé tett". Goebbels is meghalt, de „az ilyen bűnöket nem törölheti el a halál". Hitler halálával kapcsolatban még azt írta: „Most, hogy remélhetőleg magunk mögött hagytuk elképzelhetetlen bűneit, hazugságait, aljasságait, baklövéseit és hozzá nem értését, 5 év és 8 hónap háborúját, a legtöbb német azt mondja: életünk legszebb napja! [...] Hitler ígérete: »Adjatok nekem tíz évet, és meglátjátok, mit csinálok Németországból« – hónapok óta a leggyakrabban, keserűségből idézett mondat." 1945. május 5-én Solmitzék elégették a náci zászlót, amelyet tíz évvel korábban, legnagyobb bánatukra, le kellett engedniük. De nem csak a nácizmus szenvedett vereséget. „Soha egy nép sem támogatott még ilyen lelkesedéssel ilyen rossz ügyet – írta 1945. május 8-án, és talán a saját korábbi magatartására utalt ezzel. – Soha nem törekedett senki ennyire az önmegsemmisítésre." A németek szerinte „lemmingek"* voltak, akik a saját pusztulásukba rohantak. Nemcsak a nácikat, hanem a németeket is legyőzték.

A Luise Solmitz naplóiban kirajzolódó út, amely a Hitler iránti szeretettől és rajongástól a gyűlöletig és megvetésig vezetett, a meggyőző-

* Az Északi-sark közelében élő rágcsálók, amelyek egy mítosz szerint hajlamosak a tömeges öngyilkosságra. – *A szerk.*

déstől, hogy ő Németország megmentője, odáig ment, hogy ő Németország nemezise, egyúttal egy tipikus protestáns középosztálybeli út is volt, amely elvezetett az egyéni politikai állásfoglalásig, és nemcsak a háborús évek nagy eseményeire és benyomásaira adott reakciókat foglalta magában, hanem személyesebb tényezők is alakították. A Luiséval azonos társadalmi rétegbe tartozó németek döntő többsége osztotta a nő ambivalens érzéseit a nácizmussal kapcsolatban az 1930-as évek elején: bizalmatlanok voltak a „szocialista" tényezővel szemben, és megkönnyebbültek, mert amikor Hitlert birodalmi kancellárrá nevezték ki, egy józan konzervatívokból álló kabinet vette őt körül, amely, úgy vélték, minden bizonnyal visszafogja majd a nácik radikalizmusát. Nem volt semmi szokatlan abban, ahogy Luise igen gyorsan megszabadult a kételyeitől, és azokban az okokban sem, amiért olyan gyorsan és fenntartás nélkül csodálta Hitlert. A német középosztály számára az, hogy a nácik helyreállították a rendet és a stabilitást a weimari évek erőszakossága és felfordulásai után, elég volt ahhoz, hogy ellensúlyozza a szándékaikkal kapcsolatos esetleges félelmeket, Hitler külpolitikai sikerei pedig hamarosan eufóriává változtatták a lelkesedést. Ez az eufória a német fegyveres erők 1940-ben, Nyugat-Európában elért elképesztő győzelmeivel és mindenekelőtt a hagyományos ellenség, a gyűlölt versailles-i szerződést kitervelő Franciaország megsemmisítő vereségével érte el a tetőpontját. Luise reakciója ekkoriban is teljesen jellemző volt, és ezúttal nemcsak a német polgárságra, hanem a németek nagy többségére, társadalmi hovatartozástól függetlenül.

A Hitler kül- és katonapolitikája mögött 1940-ben elért német konszenzus azonban már a következő évben kezdett szétesni. A 13 millió katonáskodó férfival Németország olyan társadalommá vált, amelyet hazai fronton a nők uraltak, a számarányukat tekintve legalábbis mindenképpen. Luise naplói tehát egyre inkább a nők tapasztalatait rögzítették. Bár mindig is élénken érdeklődött a politika iránt, a naplók viszonylag keveset mondanak a háború előrehaladásáról az európai harctereken. Luisét nem annyira a német hadsereg 1942 elején Sztálingrádnál elszenvedett veresége győzte meg arról, hogy Hitler túllőtt a célon, hanem inkább a szövetséges bombázásoknak a német városok mindennapi életére gyakorolt pusztító hatása.

A háború elérte Németországot, és egyre több német nő érezte a háború közvetlen hatásait. Ehhez jött még egy másik általános reakció: a Luise Solmitzhoz hasonló középosztálybeli nacionalisták dühe és kétségbe-

esése Németország kulturális örökségének pusztulása miatt. A fronton lévő férfiaknak, akiknek a tábori levelei milliószámra maradtak fenn, más gondjaik is voltak, és ezek közül egyre inkább az életben maradás volt a legfontosabb. Luise naplói már itt is kezdtek olyan aggodalmakat tükrözni, amelyek szükségszerűen nemspecifikusabbak voltak, mint az 1930-as évek elején. A szövetségesek bombázására és az általa okozott pusztításra adott reakcióik is nemspecifikusak voltak: míg a naplójában feljegyzett, Nagy-Britanniát és Amerikát ért kritikák mind férfiak szájából hangzottak el, a nők körében az általános vélemény inkább fatalista volt, amely szerint senki sem hibáztatható azért, ami egyszerűen háborús cselekmény; vagy ha mégis, akkor Hermann Göring Luftwafféja, amely nem tudta megvédeni Németország kisebb-nagyobb városait.

Ami Luise naplóit kritikusabbá tette, és ami a Hitlerből és a Harmadik Birodalomból való kiábrándultságtól, amely érzésben 1943-ban németek milliói osztoztak, a még 1945 áprilisában is kevesekre jellemző gyűlöletig vezetett, az két olyan hatás volt, amely nemcsak nemi sajátosságokkal, hanem Luise hitvesi és anyai szerepének sajátosságaival is járt: aggódott csecsemő unokájáért és szinte elviselhetetlenül félt attól, hogy a baba életének vége lehet, mielőtt még elkezdődött volna, mert Hitler ostoba módon olyan háborút indított, amelyet Németország nem tudott megnyerni. E mellett volt egy második, még markánsabb jellemző is: Luise helyzete egy német zsidó nem zsidó feleségeként. Friedrich Solmitzot, aki „kiváltságos vegyes házasság"-ban élt, nem deportálták és nem ölték meg, de egyre erőteljesebb hátrányos megkülönböztetésnek és nélkülözésnek volt kitéve, és Luise ugyanilyen élesen érezte „vegyes fajú" lányuk, Gisela jogi, társadalmi és oktatási marginalizálódását is.

Amit azonban a naplók nem mondanak el, az talán legalább olyan fontos, mint amit igen. Luise nem jegyezte fel, hogy a Gestapo nyomást gyakorolt volna rá, mint a német zsidók más „árja" házastársaira, hogy váljon el, és soha semmilyen kételyének nem adott hangot, hogy bölcs dolog volna-e Friedrichhez feleségül menni. Ez talán nem utolsósorban azért volt így, mert soha nem tekintette a férfit zsidónak: a család soha nem keveredett a hamburgi zsidó közösséggel, és Luise naplói mindössze igen csekély rokonszenvről árulkodnak ezen közösség iránt. Sőt egyértelmű, hogy az átiratokat, amelyekből a történészek eddig dolgoztak, Luise néhány helyen úgy szerkesztette meg, miközben a lektornak diktálta őket, hogy tompította vagy akár teljesen kihagyta az antiszemita érzelmeket, amelyeket apjától vett át, és amelyek az eredeti naplóban időnként kifejezésre jutottak.[11] Ő úgy érezte, hogy a Solmitzok németek voltak, és a történtek ellenére, nemzeti hovatartozás szerint Németországhoz kötődtek, még 1945-ben is. Luise Solmitz szerint Hitler végső bűne az volt, hogy elárulta Németországot. A sors iróniája, hogy amikor Gisela úgy keresett kiutat a helyzetéből, hogy egy külföldivel kötött házasságot, és elhagyta Németországot, hogy Belgiumban éljen, Luise a jelek szerint nem emelt ellene kifogást. Friedrichhel együtt bátor, bár irreális kísérletet tett arra, hogy a házasságot magában Németországban is engedélyezzék. Ekkorra a Hitlerhez és a nácikhoz való hozzáállását már szinte kizárólag egyéni tényezők határozták meg: nem sok olyan „kiváltságos vegyes házasság"-ban élő család lehetett, amelyik a háború kései szakaszában, az ellenséges és elidegenítő náci hatalommal szemben megpróbált jóváhagyást szerezni arra, hogy „vegyes fajú" lányuk külföldihez menjen feleségül. A háború végén Luise Hitler iránti gyűlöletének mélysége korántsem volt tipikus. A németek érzelmileg változatosan reagáltak Hitler halálára és hazájuk vereségére: a kétségbeeséstől, amely olyan radikális volt, hogy öngyilkossághoz vezetett; (az egyesek szerint) Németország bukását előidéző zsidókkal szembeni ellenszenvig; a pusztítás miatti sajnálkozásig; a tanácstalanságig vagy a közömbösségig. A legelterjedtebb talán a bűntudat volt, amely a lakosság számos rétegében egy ideje folyamatosan erősödött: bűntudat a német erők és az SS által keleten elkövetett atrocitások miatt, bűntudat a zsidók üldözése és kiirtása miatt. A bűntudat azonban nem szerepelt Luise naplóiban, talán azért, mert végül is egyszerre érezte magát az üldözött kisebbség és a német többség tagjának. A náci üldöztetés zsidó áldozataival való együttérzése szigorúan korlátozott maradt. Amikor a háború végén a brit megszálló hatóságok a Solmitz családnál szállásolták el a Belgiumból hazatérő zsidó menekülteket, Friedrich és Luise egymás után küldték tiltakozásaikat a hatóságoknak, amíg a menekülteket el nem távolították tőlük.[12] Luise Solmitzhoz hasonlóan a németek nagy többsége megőrizte a Harmadik Birodalomban megélt attitűdök és meggyőződések széles skáláját. Ami elpárolgott, az a Hitlerbe vetett hitük volt. Ő csak halált és pusztulást hozott. 1945 után nem volt ellenállás a megszálló hatalmakkal szemben, és nem éledt újjá a nácizmus.

Végkövetkeztetés

Azok az elkövetők, akiknek az életét jelen könyvben megismerhettük, nem voltak pszichopaták, nem voltak zavartak, perverzek vagy elmebetegek, annak ellenére, hogy a média és a történeti irodalom sokukat ilyennek ábrázolja. Nem voltak gengszterek vagy bűnözők, akik kizárólag vagy főként azért vették át a német állam irányítását, hogy meggazdagodjanak, vagy hírnévre és hatalomra tegyenek szert, bár amikor lehetőségük adódott, sokan közülük nem haboztak kihasználni azt. Az az elmélet, mely szerint romlottnak, deviánsnak vagy degeneráltnak tartjuk őket, egyrészt minden bizonyítékkal szembemegy, másrészt a normális emberi viselkedésen kívül helyezi őket, így egyfajta felmentésként szolgál mindannyiunk számára, a múltban, a jelenben és a jövőben. Könyvünk szereplői nem olyan emberek voltak, akik a társadalom peremén éltek, vagy ott nőttek fel. Életük nagy részében az akkori normák szerint működtek. Túlnyomó többségük középosztálybeli háttérrel rendelkezett, nem volt köztük egyetlen kétkezi munkás sem. Sokan közülük osztoztak a német polgárság hagyományos kulturális jellemzőiben, olvasottak voltak, vagy valamilyen szinten egy adott hangszeren játszottak, vagy festettek, vagy szépirodalmi műveket, verseket írtak. De közös volt bennük az a megrázó érzelmi élmény, hogy életük korai szakaszában hirtelen és megrázó módon elvesztették a státuszukat és az önértékelésüket. Németország váratlan veresége az első világháborúban sokuk számára traumatikus esemény volt, amely véget vetett egy-egy ígéretes karriernek, és megcsúfolta azt a több esetben halálos áldozatot, amelyet ők és a családjuk hozott. Néhány esetben egy gazdasági katasztrófa – a hiperinfláció vagy a nagy gazdasági világválság – hasonló hatással járt.

Hitler kiutat kínált ezeknek az embereknek a kisebbrendűségi érzésből, és összekapcsolta a sorsukat – és a sajátját – Németország modern törté-

nelmi pályájával: a vereségtől és megaláztatástól a megújulásig és az újjászületésig. A látszólag áthidalhatatlan politikai, gazdasági és társadalmi megosztottság és ellentétek leküzdése révén egy valódi, egységes népközösséget hozott létre, olyat, mint amilyen állítólag az első világháború 1914. augusztusi kitörésekor összefogta a nemzetet, és ami alig több mint négy évvel később a vereség hatására összetört. Legtöbbjük az erős német nacionalizmus és konzervativizmus polgári miliőjében szocializálódva nőtt fel, a szocializmusból, kommunizmusból vagy akár a hagyományos liberalizmusból való áttérés rendkívül ritka jelenség volt. Innen csak egy kis lépés kellett a nácik által képviselt nacionalizmus radikálisabb formájáig.

Az első világháború tapasztalatai rendkívül megosztó hatással voltak a német politikai életre. A konfliktus alatt és után egyre erőteljesebbé vált a társadalom militarizálódása. Az egyenruhák beszivárogtak a közéletbe, és mindenütt láthatóak voltak az utcákon. Mégis tévedés lenne azt állítani, hogy a háborús tapasztalatok egy egész nemzedéket brutalizáltak. A háborúban harcoló férfiak többsége eleve a munkásosztályból került ki, és a háború befejeztével a weimari demokrácia megteremtése és megőrzése mellett elkötelezett szociáldemokratákként tértek vissza a civil életbe, vagy, különösen, ha fiatalok voltak, az újonnan alakult, baloldali pártokban hittek, a háború utáni első, kaotikus évek során mindenekelőtt a kommunistákban. A német nacionalisták már a háború előtt is meg voltak győződve arról, hogy az 1912-től a Birodalmi Gyűlés legnagyobb önálló pártját alkotó szociáldemokraták árulók voltak, akik Németország megosztására és aláásására törekedtek. A nacionalista jobboldalon sokak szerint a szociáldemokratákat egy zsidó összeesküvés irányította hátulról, és ez a paranoid fantázia még erőteljesebb álmagyarázatot kínált a nemzetközi kommunista mozgalomra. A Weimari Köztársaság által a hiperinfláció 1924-es megszűnése után elért törékeny stabilitás csak elfedte a társadalom szerkezetén tátongó repedéseket. A választók több mint egyharmada számára az ezt követő világválság és a politikai paletta széthullása jelentette az utolsó cseppet a pohárban. És a németek túlnyomó többsége vagy ostoba volt, vagy, ahogy egyesek gondolják, egész egyszerűen nem ismerte a nácizmus valóságát. Csak a fanatikusok szűk kisebbsége állt a nácizmus eszméi és praktikái mellé, a többiek semmit sem tudtak az egészről. És az ilyesfajta felmentés a nácik legfelsőbb köreit is jellemezte: Hitler építésze, valamint fegyverkezési és haditermelési minisztere, Albert Speer valahogyan meggyőzte a háború után Nürnbergben összeült Nemzetközi Katonai Törvényszék bíráit, hogy nem volt tisztában a nácizmus

bűneivel, és egészen Németország vereségéig nem tudott Auschwitzról és a holokausztról. Öncélú memoárjaiban ezt az állítást ismételgette, és amikor az 1960-as években megjelentette azokat, azonnal bestsellerek lettek, ráadásul nem csak Németországban, ahol meggyőző mentséget szolgáltattak a Harmadik Birodalom alatt élt németek millióinak.

Az elmúlt néhány évben azonban számos kutatás jelent meg, amelyek együttes hatása végleg lerombolta ezeket a kényelmes mítoszokat. Szinte minden németnek volt alkalma saját szemével megfigyelni a nácik által gyakorolt gyilkos erőszakot, vagy értesültek a keleti frontról hazaküldött, illetve a szabadságon lévő katonák által Németországba hozott jelentésekből a zsidók tömeges agyonlövéséről és elgázosításáról Auschwitzban és másutt. A nyíltan végrehajtott tömeges kivégzésekről könnyebben értesültek, mint a gázkamrákról, amelyeket gyakran kellően félreeső megsemmisítő táborokban üzemeltettek, de még innen is visszajutottak a hírek Németországba. A zsidó Victor Klemperer naplójában például már 1942 őszén feljegyzett Auschwitzról, „a gyorsan működő mészárszék"-ről szóló történeteket. A zsidókkal kapcsolatos lakossági hozzáállásról szóló, 1933 és 1945 közötti titkos náci jelentések átfogó gyűjteményének 2010-ben megjelent ezeroldalas angol fordítása megmutatta, hogy az emberek milyen széles körben ismerték a zsidók sorsát, és azt is kiemeli, hogy a zsidók Németországból való „deportálása milyen kedvező fogadtatásra talált a nem zsidó németek körében", egy kisebbség aggályai ellenére.[1]

Ez azonban nem jelenti azt, ahogyan egyes történészek állítják – a szövetségesek háborús propagandistáitól kezdve –, hogy a megsemmisítésre törekvő antiszemitizmus, a hatalomnak való alárendelődés, a hódításvágy, a militarizmus és más hasonló tulajdonságok már régebben beleévődtek a németek nemzeti identitástudatába.[2] Egyes történészek szerint Hitler és a nácik elsöprő társadalmi támogatottsággal kerültek hatalomra, alapvetően a többség egyetértésével kormányoztak, és csak a népszerűtlen, normától eltérő társadalmi, faji és politikai kisebbségekkel szemben léptek fel erőszakosan, az átlag német lakosság túlnyomó részének megelégedésére.[3] A közelmúltban azonban több történész is úgy fogalmazott, hogy a náci Németország tizenkét éve mindössze egy fejezet az ország demokráciához fűződő viszonyában és a hitleri rezsim leginkább egy »illiberális demokrácia« – kölcsönvéve azt a kifejezést, amivel a tekintélyelvű populista politikus, Orbán Viktor, a saját, magyarországi kormányzását is jellemzi.[4]

Ezek az érvek súlyosan alábecsülik a nácik által a németek uniformizálása érdekében alkalmazott kényszer és erőszak mélységét és mértékét. A Hitlert és politikáját támogató 99 százalékos többséget, amelyet a rezsim 1933-tól kezdve rendszeresen elért a választásokon és népszavazásokon, amelyeket csak azért tartottak, hogy lenyűgözzék a külföldi kormányokat Hitler hazai támogatottságának mértékével, kizárólag megfélemlítés, manipuláció és hamisítás masszív alkalmazásával lehetett megszerezni. A korai koncentrációs táborok publicitása nem annak a jele volt, hogy elnyerték a lakosság többségének jóváhagyását, sokkal inkább megmutatták, hogy mi fog történni azokkal, akik a másként gondolkodás vagy az ellenállás jeleit mutatják. Ha azt nézzük, hogy 1935-ig csak mintegy 4000 foglyot tartottak fogva koncentrációs táborokban, akkor figyelmen kívül hagyjuk azt a sokkal jelentősebb tényt, hogy az elnyomás feladata a rendes bíróságokra és az állami börtönökre és fegyházakra hárult, amelyekben mintegy 23 000 elítéltet tartottak fogva politikai bűncselekmények miatt. A nácik egyéb szankciók széles skáláját alkalmazták a makacs állampolgárokkal szemben, például elbocsátották őket az állami munkahelyekről és megvonták tőlük a segélyeket. A felügyeletet és ellenőrzést, különösen a volt kommunisták és szociáldemokraták felett, nemcsak a Gestapo, hanem ami még fontosabb, az olyan tisztviselők is gyakorolták, mint a „tömbfelügyelők", akik közül a háború kitörésekor több mint kétmillióan felügyelték az utcákat a német városokban. A nácik nem békésen kerültek hatalomra, mert az ellenzékiek, mindenekelőtt a szociáldemokraták és a kommunisták, nem voltak marginális vagy deviáns csoportok, és ez a két párt együttesen több szavazatot és több helyet szerzett a Birodalmi Gyűlésben, mint a nácik a Weimari Köztársaság utolsó, 1932 novemberében tartott szabad választásán. Valójában Hitlernek és a náciknak egyetlen szabad országos választáson sem sikerült a választók mintegy 37 százalékánál többet megnyerniük, és még az 1933. márciusi választások kényszerítő és megfélemlítő körülményei között sem sikerült többséget szerezniük, amikor más pártok nem kampányolhattak.[5]

A Harmadik Birodalom nem volt „illiberális" vagy másfajta demokrácia, ahogy Peter Longerich megállapította Hitler „karizmájáról" szóló vitájában:

> „Hitleré mindenekelőtt diktatúra volt. Az alapvető jogokat 1933 februárjától kezdődően eltörölték; bárkit elhurcolhattak egy koncentrációs táborba, meghatározatlan időre, tisztességes eljárás és minden igazolható ok nélkül, így az őrök kénye-kedvére volt bízva. A kínzások, a mindenféle bántalom és a foglyok meggyilkolása a rendszer részét képezték, és nem vonták felelősségre [az elkövetőket]... A koncentrációs táborok az 1936-tól Himmler irányítása alatt egységesített és központosított átfogó elnyomó rendszer részét képezték, amelynek további ágai a Gestapo, a bűnügyi rendőrség, az egyenruhás rendőri erők, az SS a saját hírszerző szolgálatával (SD), valamint a fegyveres szervezetek voltak."[6]

Hitler a „karizmáját" ennek a mindent átfogó megfigyelési és ellenőrzési rendszernek a keretei között gyakorolta, és a hatalmának szüntelen, mindent átható propagandisztikus közvetítésével állította elő. Nem volt szabad sajtó, nem volt független igazságszolgáltatás, nem volt politikai alternatíva, nem volt szabadon működő önkormányzat, nem volt más intézmény a náci párton kívül, az egyházak és a fegyveres erők egyre inkább kompromittálódó kivételeitől eltekintve. A náci rezsim nem a nép jóváhagyása által létrehozott és fenntartott diktatúra volt; nem volt „konszenzusos diktatúra", mivel a hozzájárulás csak akkor lehet hozzájárulás, ha azt szabadon adják, és ugyanilyen szabadon visszavonható.[7] Nem volt „népi diktatúra" sem: ez Hitler diktatúrája volt, amelyben Hitler személyiségének és hatalmi kultuszának jeleként még a „Jó reggelt" vagy az „Üdvözlettel" helyett is a *Heil Hitler!*-t kellett használni üdvözlési formaként.[8]

A Harmadik Birodalom tizenkét éve azonban nem volt elég ahhoz, hogy a német társadalmat tetőtől talpig átformálja. A társadalmi egyenlősítés állandó retorikája ellenére a jövedelmi, vagyoni, osztály- és státuszbeli különbségek megmaradtak. A háború előtti időszakban az újrafegyverkezésre összpontosító gazdaság túlfűtöttsége miatt romlottak a gyárakban és a bányákban a munkakörülmények, amelyre úgy reagáltak az ipari munkások, hogy a Munkafrontra gyakoroltak nyomást helyzetük javítása érdekében. A kényszer és a propaganda nem tudta kiirtani a mélyen gyökerező vallási meggyőződéseket, amelyek miatt időről időre bátor nyilvános tiltakozásokra került sor, például amikor a nácik megpróbálták a katolikus iskolákban a tantermek falán lévő feszületet Hitler képmásával helyettesíteni, vagy amikor a háború alatt az elmebeteg és fogyatékos polgárok tömeges meggyilkolását Clemens von Galen, Münster püspöke nyilvánosan elítélte, melynek hatására az „eutanáziakampány"-t titokban kellett folytatni. A rezsim aggodalma, hogy a háborús morál esetleg sérülhet, további meghátrálásokhoz vezetett: például

amikor a Gestapo zsidó férfiak tömegét tartóztatta le, a feleségek összegyűltek a berlini Rosenstrassén, és napokon át tüntettek, amíg szabadon nem engedték a férfiakat; vagy amikor Himmler 1941 novemberében szüneteltette az Auschwitzba irányuló deportálásokat Berlinből, mert attól tartott, hogy azok ellenállást váltanak ki a fővárosban maradt zsidó lakosság részéről. Ezek azonban viszonylag elszigetelt incidensek maradtak, és nem jártak a rendszerrel szembeni általános elégedetlenség növekedésével, nemhogy a rendszer megdöntésének szándékával. Inkább egyfajta „ellenzés" volt, ahogy a történészek nevezik, és nem „ellenállás".[9] Mindez nem jelenti azt, hogy a Harmadik Birodalom nem volt diktatúra, vagy hogy a nácik uralmát nem erőszakkal és erőszakkal való fenyegetéssel, valamint propagandával és a közvélemény mozgósításával kényszerítették ki. A kettő együtt járt, mivel a „népközösség" határait minden oldalról erőszak és kényszerítés jelölte ki.[10]

A Harmadik Birodalomnak, mint általánosan elfogadott „népközösség"-nek az elképzelése valóban nem tesz különbséget a társadalmi csoportok között. Az iskola, a *Hitlerjugend* és a nácik társadalmi intézményekbe való beszivárgása által befolyásolt fiatalok körében népszerűbb és szélesebb körben elfogadott volt, mint például a középkorúak és az idősek körében, akiknek az értékrendje és társadalmi identitása 1933 előtt alakult ki. A náci erőszak és megfélemlítés 1933-ban érte el első tetőpontját, amikor a kezdetben bizonytalan náci rezsim letartóztatta és bebörtönözte mintegy 200 000 ellenfelét az újonnan megnyitott koncentrációs táborokban, aztán egy ideig csökkent, amikor az állam átvette a politikai ellenőrzés fő feladatát, majd ismét nőtt, amikor a hitleri háború kudarcával és a „népközösség" maradékának összeomlásával a nép kiábrándultsága és elégedetlensége ismét növekedni kezdett. A középosztály támogatása arányaiban nagyobb volt, mint a munkásosztályé, a vidéki és a protestáns jelentősebb, mint a városi vagy a katolikus. Idővel a rendszer támogatottsága nagymértékben változott: az 1930-as évek közepéig korlátozott maradt, majd 1940 nyarán, a Franciaország feletti gyors győzelem után tetőzött, majd ismét visszaesett, amikor a német fegyveres erők vereséget szenvedtek a keleti fronton, és különösen 1943-tól, amikor a szövetségesek bombázásai komoly károkat okoztak a német városokban.[11]

Mindezek ellenére az 1930-as években és az 1940-es évek elején a nemzeti vagy népközösség eszméje, amely túllép az osztály-, jövedelmi, politikai, vallási és társadalmi identitásbeli különbségeken, még mindig erős érzelmi vonzerőt gyakorolt.[12] Összekapcsolódott a hazafiság érzésével,

amely szintén átívelt ezeken a határokon, és még a korábbi elkötelezett szociáldemokratákat és kommunistákat is magában foglalta, majd a háború alatt még fontosabbá vált. Mindez már 1933 előtt is Hitler vonzerejének jelentős részét képezte. Az abban az évben történt hatalomátvétele után azonban sok német számára egyesítő szimbólummá vált, és Hitler a népközösség fogalmát retorikai stratégiájának középpontjába helyezte. A személyes gazdasági érdekek és lehetőségek kétségtelenül szerepet játszottak abban, hogy sok német csatlakozott, támogatta vagy tolerálta a nácizmust és annak politikáját, de tévedés lenne a rendszer támogatását gazdasági tényezőknek tulajdonítani, tekintve, hogy a gazdaságnak hosszú időbe telt, amíg kilábalt az 1930-as évek eleji gazdasági válságból, és már jóval a háború tényleges kitörése előtt át kellett állnia a növekvő nélkülözéssel és áldozatokkal járó hadigazdaságra.

Ami a kulturális gyakorlatokat és a mindennapi viselkedést illeti, tagadhatatlan volt a „népközösség" állandóan ismételt koncepciójának pszichológiai és kulturális hatása. Míg egyik oldalon a németek sokféle társadalmi rétegből vonzónak találták, a közösségből kirekesztették – a szellemi fogyatékosokat és elmebetegeket, a homoszexuálisokat, a kisstílű bűnözőket, a „cigányok"-at (romákat és szintiket), a kulturális modernistákat, és mindenekelőtt azokat, akiket a rezsim „zsidók"-nak minősített – elűzték, vagy elhallgattatták azzal, hogy száműzetésbe kényszerítették, börtönbüntetésre ítélték, megfigyelés alá helyezték, vagy végül meggyilkolták.[13] A „birodalom ellenségei" között kiemelkedő helyet foglaltak el a szociáldemokraták és a kommunisták és követőik, akik túlnyomórészt a munkásosztályhoz tartoztak. Azok, akiket az 1933-as féktelen és tömeges náci erőszak, majd a rezsim hatalmas apparátusa által gyakorolt megfigyelési és ellenőrzési hullám behódolásra kényszerített, politikai apátiába zuhantak, és egy szüntelen erőfeszítés célpontjaivá váltak, hogy munkásokként beilleszkedjenek egy konfliktusmentes nemzeti közösségbe, egy olyan közösségbe, amely nem az osztálykülönbségek megszüntetését, hanem azok kibékítését tűzte ki célul a nemzeti érdek nevében.[14] Ugyanakkor a „nemzeti közösség" eszméje az idők folyamán állandó változáson, átalakuláson ment át, különösen a háború alatt, amikor egyre nagyobb nehézségekbe ütközött a fenntartása. A gazdasági jólét, a jóléti politika és a teljes foglalkoztatottság, melyek miatt a munkásosztály, a volt kommunisták és a szociáldemokraták nagyrészt hajlandók voltak elfogadni a „nemzeti közösség" eszméjét, a háború és a nélkülözés kemény hatásai alatt kezdtek elhalványulni. Az emberek szabadabban és

gyakrabban viccelődtek Hitlerrel kapcsolatban, mint korábban.[15] Sztálingrád után a szerves nemzeti közösség eszméje sokat veszített a vonzerejéből azon emberek túlnyomó többsége körében, akik korábban hittek benne. A helyét a terror és a kényszer vette át, bár ezek mindig is léteztek a színfalak mögött.[16]

A náci rezsim olyan keretet teremtett, amely – különösen a háború alatt – más körülmények között elképzelhetetlen tettek elkövetésére ösztönözte híveit. A rezsim először is teljes embercsoportokat dehumanizált, beleértve az elmebetegeket és fogyatékosokat, a szlávokat, a cigányokat, a kisstílű bűnözőket, az „aszociálisok"-at és a „munkakerülők"-et, és mindenekelőtt természetesen a zsidókat, majd „az erőszak olyan eszközeit bocsátotta hívei rendelkezésére, amelyek általában a legtöbb ember számára elérhetetlenek". Felborította a normális időkben minden emberi társadalomra jellemző erkölcsi korlátokat, és a rezsim a gyilkosságot, a kegyetlenséget, sőt a szadizmust és a kínzást is legitimmé, sőt elvárttá tette azok számára, akik neki dolgoztak. Amikor 1945 után helyreállt a normális erkölcsi értékrend és viselkedés, az elkövetőknek nem okozott nehézséget a békeidők társadalmába való visszailleszkedés. Az egyéni pszichológia részben magyarázatot adhat arra, hogy egyesek miért vetették bele magukat nagyobb lelkesedéssel az erőszakba és a pusztításba, mint mások, vagy néhányan miért lettek bizonyos fokig szadisták, de arra nem ad magyarázatot, hogy az elkövetők közül miért csupán néhányan utasították vissza a tömeggyilkosságokban való részvételt, noha az ezt az utat követő elenyésző kisebbség számára bizonyíthatóan nem állt fenn a börtönbüntetés vagy a halál kockázata.

Az amerikaiak által foglyul ejtett katonák körében végzett közvélemény-kutatások, illetve a szövetségesek által internált volt fegyveres erők tagjai között rögzített beszélgetések azt mutatták, hogy minden szinten egységes volt a Hitler iránti csodálat, még a háború utolsó hónapjaiban is. Az indoktrinációjuk következtében a többség továbbra is helyeselte az életterek megszerzését és a „bolsevizmus elleni harc"-ot, mint alapvető okokat, amiért harcoltak. Egy erős kisebbség – jóval több, mint egyharmaduk – azt a meggyőződését is hangoztatta, hogy a zsidók ellen harcolnak, akik szerintük elsősorban hibáztathatók voltak a háború kitöréséért. Az egyszerű németekben, a fegyveres erők és az SS tagjaiban erősítette a tömeges gyilkolásra való hajlamot a bajtársaik iránti lojalitás érzése és az a tudat, hogy amit tesznek, azt az általuk szolgált állam jóváhagyja, sőt elvárja, így hiába tudták, hogy megsértik a világ többi része által

elfogadott erkölcsi normákat, egymás között feloldozást nyertek. Amikor Himmler a tömeggyilkosságokat „történelmünk dicsőséges fejezeté"-nek nevezte, amelyről soha nem fognak írni, elismerte, hogy a világ bűntettnek fogja tekinteni azokat, egyúttal megerősítette Németország és a németek jogát, hogy a saját túlélésük elsődlegessége érdekében kövessék el a szörnyűségeket. A nácik abban hittek, hogy a németek áldozatául estek mindenekelőtt az „árja" faj elpusztítására irányuló zsidó világösszeesküvésnek, de általánosabban az első világháborúból győztesen kikerülő nagyhatalmaknak, valamint Szovjet-Oroszországnak*. A vereség traumájának leküzdése a hagyományos erkölcs felfüggesztését és annak az elvnek az érvényesítését követelte meg, hogy e cél elérése érdekében minden szükséges eszközt be lehet és be is kell vetni.[17]

Nem kevésbé szembetűnő, hogy a nácik és más elkövetők a hadseregben, az értelmiség körében vagy az üzleti életben a háború után nem jöttek rá, hogy súlyosan áthágták az emberi tisztesség és erkölcs határait, vagy ha bíróság elé állították őket, nem értették meg, miért kerültek a vádlottak padjára. Sokan, ha nem a legtöbben közülük tudták, mint azt Himmler az 1942-es poznani beszédében elmondta, hogy megszegték a világ legtöbb társadalma által elfogadott jogi és erkölcsi normákat, de hozzá hasonlóan mélyen átérezték, hogy ezt egy magasabb rendű szükséglet – az emberi faj jövője és annak megvédése a zsidók gonosz mesterkedésével szemben – szolgálatában tették. Azok, akik bíróság elé álltak, igyekeztek összeegyeztetni vádlott státuszukat azzal az önértelmezéssel, amelyet a nácik által létrehozott, mindent átfogó erkölcsi környezetben eltöltött legalább egy tucat év eredményezett, ahol a hagyományos erkölcs semmibevételét interiorizálták, olyan szavakkal, mint a „fanatikus", „kegyetlen", „megsemmisítés" és „könyörtelen", amelyek negatívból pozitívvá változtak, mivel a zsidók legyőzték őket. Azzal, hogy a Harmadik Birodalom kezdettől fogva tagadta a zsidók emberi mivoltát, kiszorította őket a társadalomból, a minimálisra csökkentette kapcsolatukat a németországi nem zsidó többséggel, és megnyitotta az utat ahhoz, hogy úgy kezeljék őket, mint ahogy Hitler többször is jellemezte őket: „férgek", „tetvek" vagy „bacilusok".[18]

Az 1930-as évek és az 1940-es évek elején a náci rezsim diadalai és hódításai az antiszemitizmus, a kegyetlenség és az agresszió démonait

* 1917 és 1922 között, a polgárháború időszakában ez volt Oroszország hivatalos neve. 1922-ben lett a megalakuló Szovjetunió legnagyobb tagállama. – *A szerk.*

szabadították fel egyik európai országban a másik után, miközben diktatúrák alakultak ki Európa-szerte. Mivel a nácik általános hegemóniája és a politikai és intézményi akadályok elhárulása lehetővé tette ezt, az olyan rezsimek, mint a Franciaország németek által meg nem szállt területén megalakult Vichy-kormány vagy az Antonescu-diktatúra Romániában, Berlin közvetlen támogatása nélkül szabadították rá a gyűlölet és az erőszak sajátos formáit a lakosságra. A holokauszt szintén európai esemény volt, ugyanakkor Észak-Afrika azon részeire is kiterjedt, amelyek Rommel és az Afrika Korps katonai sikerei után ideiglenesen német megszállás alá kerültek. Ugyanakkor, nem csak a náci megszállás alatt létrehozott bábkormányok üldözték és gyilkolták a zsidókat. Ahogyan Dan Stone történész rámutatott a holokauszt legújabb történetében:

> „Bár a zsidóüldözés, amely a holokauszthoz vezetett, német projekt volt – ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni –, számos európai fasiszta és önkényuralmi rezsim programjával egybecsengett. A németek ernyőprojektje nélkül nem következett volna be a holokauszt Európában. Szövetségeseik sem voltak annyira megszállottjai a zsidók által jelentett »világtörténelmi fenyegetés«-nek, mint a németek, bár néhányan közel jártak hozzá, különösen a horvát, a román és a francia vezető rétegek bizonyos alakjai. Egy biztos, a németeknek sokkal nehezebb lett volna ennyi zsidót megölniük a sok kollaboráns készséges részvétele nélkül Európa-szerte."[19]

Végül mégis a nácizmus németországi felemelkedése, győzelme és uralma volt a kulcs mindehhez. Ezért fontos mindenekelőtt megvizsgálni azoknak az embereknek a mentalitását és indítékait, akik ezért felelősek voltak. Ahogy Jürgen Falter pszefológus nemrégiben megállapította, az 1920-as, 1930-as években és az 1940-es évek elején élt németek minden nyomás ellenére egyéni akaratukkal éltek, amikor meghozták döntéseiket.[20]

Mary Fulbrook történész ugyanakkor emlékeztetett: „Nem az egyéni motiváció vagy a sajátos személyiségbeli eltérések magyarázzák, hogy sokan miért váltak az államilag szentesített üldözés aktív résztvevőivé... Ezek kollektív, társadalmi jelenségek, amelyeket nagyobb összefüggésekben kell vizsgálni."[21] Csak akkor érthetjük meg a nácizmus befolyásgyakorlási mechanizmusát, ha az egyes náci elkövetők életrajzát – minden sajátosságukkal és egyediségükkel együtt – ezekbe a nagyobb összefüggésekbe helyezzük. Ezáltal talán sikerül felismerni azokat a veszélyeket, amelyekkel a demokrácia és az emberi jogok érvényesítése napjainkban is szembesül, és megtehetjük a kellő lépéseket ellenük.

Epilógus: A hölgy a vonaton

Valamikor 1977 szeptemberének végén, már nem tudom pontosan, hogy mikor, befejeztem egy meglehetősen hosszú hamburgi kutatómunkát, összepakoltam a csomagjaimat, elmentem a központi pályaudvarra, felszálltam a Koppenhága–Párizs expresszre, és megtaláltam a „hollandiai Hookba tartó közvetlen kocsi"-t. Azokban az időkben, amikor még nem voltak olcsó repülőjáratok Nagy-Britanniából a kontinensre, rendszerint komppal utaztam Harwichba, majd onnan tovább Norwichba, ahol a Kelet-Angliai Egyetemen, az akkori bázisomon, hamarosan megkezdődött a félév. Találtam egy fülkét a vonaton, felraktam a táskámat a pogygyásztartóra, és leültem az ablakhoz. Velem szemben egy jól öltözött, rózsás arcú, fehér hajú, idős hölgy ült, és kötögetett.

Ez volt a „német ősz" időszaka, amikor a Baader–Meinhof-terroristacsoport által végrehajtott támadássorozat a hisztériával határos hangulatot teremtett a német közvéleményben. A rendőrség minden német városban plakátokat ragasztott ki, amelyeken körülbelül két tucat körözött terrorista arcképe szerepelt, és minden plakát előtt tömegek gyűltek össze, akik megpróbálták megjegyezni a körözött férfiak és nők arcát, hogy tudják, kik azok, ha találkoznak velük. Mint lazán öltözött, hosszú hajú fiatalembert, gyakran kérdezték tőlem az idősebb németek, akikkel beszélgetésbe elegyedtem, hogy mit gondolok a terrorizmusról, ezért felkészültem egy olyan válaszra, hogy „szörnyű, de szerintem a németek túlságosan felfújják a dolgot". És így volt ez a Koppenhága–Párizs expresszen, a hollandiai Hookba tartó közvetlen kocsiban.

„Mit gondol a terrorizmusról?" – kérdezte tőlem az idős hölgy, miután megállapítottuk, hogy ő német, bár Koppenhágában él, én pedig brit vagyok (németül beszéltünk). A szokásos válaszomat adtam: „Szörnyű, de szerintem a németek túlságosan felfújják a dolgot."

A válasza enyhén szólva is meglepő volt. „Igen – válaszolta –, túlságosan is felfújják. *Az egész a felső tízezer hibája. Mindannyiukat le kellene lőni!*"

A „felső tízezer", folytatta, vagyis a gazdag elit, amely szerinte az 1930-as évek óta irányította Németországot, amely még mindig az irányítása alatt áll, legalábbis a nyugati részen – akkoriban az ország kommunista keletre és kapitalista nyugatra volt osztva –, gyűlöletet és félelmet kelt az úgynevezett terroristák elleni hisztéria szításával. Úgy érezte, szerencsés, hogy Dániában élhet.

Hogyan jutott el ez az ártalmatlan idős hölgy odáig, hogy a Baader–Meinhof-csoportéhoz feltűnően hasonló nézeteket vallott? Kérdezgetni kezdtem az élettörténetéről. Kiderült, hogy még a nácik hatalomra kerülése előtt született Hamburgban, és fiatalon egy zsidó üzletember személyi titkáraként kapott munkát. A munkaadója kivételesen kedves volt vele, meghívta a házába, hogy együtt étkezzen a feleségével és a gyerekeivel, és általában úgy kezelte, mintha családtag lenne. Annát ezért még inkább megdöbbentette, amikor a nácik egyre inkább korlátozták a férfi polgári jogait, az 1930-as évek közepén „árjásították" a vállalkozását, majd 1938 novemberében, a *kristályéjszaka* országos pogromja során letartóztatták a munkaadóját, és több hétre koncentrációs táborba zárták. Egyike volt tehát annak a 30 000 zsidó férfinak, akik ugyanerre a sorsra jutottak. Miután megígérte, hogy elhagyja az országot, kiszabadult és hazatért: zúzódások borították, alig lehetett ráismerni.

A titkárnője annyira felháborodott, hogy úgy döntött, nem tud tovább Németországban maradni. „Vonattal Koppenhágába mentem – mesélte –, ott találtam munkát, bár akkor még nem beszéltem dánul, és férj után néztem." Az akkori nemzetközi jog szerint az a nő, aki más országból származó férfihoz ment feleségül, automatikusan felvette a férje állampolgárságát, és ez volt a célja. Nem akarta, hogy bármilyen köze legyen Németországhoz és a németekhez. „Akkoriban elég csinos voltam – mondta némi hiúsággal a hangjában –, így nem volt nehéz dolgom. Aztán – nevetett – végül találtam egy férfit, aki tényleg tetszett, elváltam, és hozzámentem."

Nyilvánvalóan nem talált semmi rendkívülit ebben az egészben, és az élettörténete iránti érdeklődésemtől felbátorodva képeket mutogatott az unokáiról, akik közül éppen az egyikhez utazott Hollandiába. Hamar meguntam, de világos volt, hogy nem szerette volna folytatni a beszélgetést az 1930-as évekről. Arra a következtetésre jutott, hogy

a „felső tízezer" felelős a nácizmusért, és az eltelt évtizedek alatt sem változtatta meg a véleményét. Mit lehetett volna még mondani erről? Végül visszatért a kötéséhez, és elbúcsúztunk egymástól, amikor leszállt a vonatról.

Ez a találkozás azóta is kísért. Mert ha egy nagyon hétköznapi, nem különösebben intelligens vagy intellektuális, vagy politikailag elkötelezett fiatal nő meglátta, hogy mi volt erkölcsileg rossz a nácizmusban és a Harmadik Birodalomban, és ennek következtében drasztikus lépésre szánta el magát, miért ne tehette volna ugyanezt sok más német is?

Jegyzetek

Előszó

1. A XX. század végi történészek életrajzi megközelítésre adott reakciójáról lásd Ernst Piper: *Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe* (München, 2005), 9–17.; továbbá hosszasabban Ian Kershaw: *Hitler I 1889–1936: Hubris* (London, 1998), xi–xx.; és Hans Mommsen: „Keine Katharsis blieb aus. Joachim Fests sorgfältige Biographie von Albert Speer", *Frankfurter Rundschau,* 1999. október 13. (idézi Piper: *Alfred Rosenberg,* 16.).
2. Klaus-Michael Mallmann – Gerhard Paul (szerk.): *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien* (Darmstadt, 2004); lásd még az „életrajz visszatérésé"-ről szóló értekezést: Martin Dröge: *Männlichkeit und „Volksgemeinschaft": Der westfälische Landeshauptmann Karl Friedrih Kolbow* (1899–1945: Biographie eine NS-Täters) (Paderborn, 2015), 19–33.
3. Az egyén és a történelmi kontextus közötti kapcsolatról szóló, nemrégiben megjelent, átgondolt életrajzi gyűjteményt lásd Ian Kershaw: *Personality and Power: Builders and Destroyers of Modern Europe* (London, 2022). A vezető nácik életrajzi esszéinek korábbi gyűjteményei közé tartozik Anthony Read: *The Devil's Disciples: The Lives and Times of Hitler's Inner Circle* (London, 2003), amely a náci párt elbeszélő történetének keretein belül készült; Guido Knopp: *Hitler's Hitmen* (Stroud, 2002), amely hat rövid életrajzot tartalmaz; valamint a Ronald Smelser és Rainer Zitelmann által szerkesztett *The Nazi Elite* (London, 1993).
4. *Cosmopolitan Islanders* (2009); *Altered Pasts* (2014); *The Pursuit of Power* (2016); Eric Hobsbawm: *A Life in History* (2019); *The Hitler Conspiracies* (2021).

Első rész

Bevezető

1. Konrad Heiden: *Adolf Hitler. Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit. Eine Biographie* (Zürich, 1936); uő.: *Adolf Hitler. Ein Mann gegen Europa* (Zürich, 1937); uő.: *Der Führer – Hitler's Rise to Power* (London, 1944).
2. Ian Bullock: *Hitler: A Study in Tyranny* (London, 1952); Hermann Rauschning: *Die Revolution des Nihilismus. Kulisse und Wirklichkeit im Dritten Reich* (Zürich, 1938); uő.: *Germany's Revolution of Destruction* (London, 1939); Hugh Trevor-Roper: „The Mind of Adolf Hitler" in *Hitler's Table Talk 1941–1944* (London, 1953). A két történésszel készített interjúk alapján a nézeteltéréseikről lásd Ron Rosenbaum: *Explaining Hitler: The Search for the Origins of his Evil* (New York, 1998), 63–98.
3. Eberhard Jäckel: *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft* (Tübingen, 1969); uő.: *Hitler's Weltanschauung: A Blueprint for Power* (Middletown, CT, 1972).
4. Rosenbaum: *Explaining Hitler,* loc. cit.; Alan Bullock: *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (London, 1991).
5. Joachim C. Fest: *Hitler: Eine Biographie* (Frankfurt, 1973); uő.: *Hitler* (London, 1974).
6. Hermann Graml: „Probleme einer Hitler-Biographie. Kritische Bemerkungen zu Joachim C. Fest", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 22 (1974), 76–92.; Volker Ullrich: „Speers Erfindung", *Die Zeit* 19 (2005. május 4.).
7. A „csábítás" téziséhez lásd például Rainer Zitelmann: Hitler: *The Politics of Seduction* (London, 1999), amely először *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs* (Hamburg, 1987, új kiadás: 2017) címen jelent meg. Kershaw Hitler-életrajza két kötetben jelent meg, 1998-ban és 2000-ben. Kershaw a *Hitler* című művében (Longmans Profiles in Power, Harlow, 1991) világosan megfogalmazza megközelítését. A „Führer felé irányuló munka" gondolatát Werner Willikens köztisztviselő vetette fel: először Jeremy Noakes idézte és tárgyalta a következő könyvben: uő. és Geoffrey Pridham (szerk.): *Nazism 1919–1945: A Documentary Reader,* 2. kiadás (Exeter, 2000 [1984]), II: *State, Economy and Society 1933–1939,* 13–17.
8. Peter Longerich: *Goebbels: A Biography* (London, 2015); uő.: *Heinrich Himmler* (Oxford, 2012).
9. Peter Longerich: *Hitler: Biographie* (München, 2015), 12–13.; uő.: *Hitler: A Life* (Oxford, 2019), 4–5. Longerich egyszerre mutatja be Hitlert, a „senki"-t, egy olyan embert, akinek diktátori magatartása „nem magyarázható meg élete első három évtizedével", és azt a Hitlert, akinek a magatartását nagymértékben befolyásolják a „személyiségtényezők" (uo., 6.).
10. A német kiadás védőborítójának szövege; az angol kiadás ezt a bátor kijelentést a „sometimes" szóval módosítja, amely az eredetiben nem szerepel.

11. Klaus Hildebrand: „Nichts Neues über Hitler. Ian Kershaws zünftige Biographie über den deutschen Diktator", *Historische Zeitschrift* 270 (2000), 389–97.
12. Volker Ullrich: *Adolf Hitler. Biographie*: I: *Die Jahre des Aufstiegs* (Frankfurt am Main, 2013), 11–12. Kershaw felvázolja a megközelítését a *Hitler* I-ben, xix–xxx.
13. Volker Ullrich: *Adolf Hitler. Biographie*: II: *Die Jahre des Untergangs 1939–1945* (Frankfurt am Main, 2018).
14. Heiden: *Adolf Hitler. Ein Mann gegen Europa,* 213.
15. Kershaw: *Hitler* I, 46.
16. Longerich: *Hitler: A Life,* 357.; lásd még 163., 364.
17. Fest: *Hitler. Eine Biographie,* 448., 718.
18. Ulrich: *Adolf Hitler* I, 307.
19. Hans-Joachim Neumann – Henrik Eberle: *Was Hitler Ill?* (London, 2013) [*War Hitler krank?* (Köln, 2009)], 37., 86., 88–89.
20. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 18–19. A korábbi Hitler-életrajzok teljesebb kritikai áttekintését lásd: Kershaw: *Hitler* I, 598–601. Longerich: *Hitler: A Life,* 968–69. n.17., elveti a Hitler pszichoanalízisére tett kísérleteket, amelyek egyike sem hihető, mivel a gyermekkorára vonatkozó bizonyítékok hiányában szinte teljes mértékben spekulatívak.
21. Max Domarus (szerk.): *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen,* 4 kötet (München, 1962–1973). Domarus személyesen gyűjtötte össze ezt az anyagot az 1930-as években, és nagy része ma is nélkülözhetetlen. Van egy angol nyelvű kiadása is.
22. Eberhard Jäckel – Axel Kuhn (szerk.): *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1923* (Stuttgart, 1980). Az ebben a kötetben újranyomtatott dokumentumok közül 76-ról, amelyek szinte mind nagyon rövidek és jelentéktelenek, később kiderült, hogy Konrad Kujau, a „Hitler-naplók" szerzője hamisította őket – lásd Eberhard Jäckel – Axel Kühn: „Neue Erkenntnisse zur Fälschung von Hitler-Dokumenten", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 32, no. 1 (1984), 163–69., és Robert Harris: *Selling Hitler: The Story of the Hitler Diaries* (London, 1986), 152–53. Hitler beszédeit és egyéb, a Domarus által lefedett időszakot megelőző írásait nyomtatásban közli Clemens Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler. Reden, Schriften, Anordnungen Februar 1925 bis Januar 1933,* 12 kötet (München, 1992–2003). Lásd még Christian Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf. Eine kritische Edition,* 2 kötet (München, 2016); Elke Fröhlich (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente,* 4 kötet (München, 1987); uők. (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels,* 32 kötet (München, 1993–2008); Jürgen Matthäus – Frank Bajohr (szerk.): *Alfred Rosenberg: Die Tagebücher von 1934 bis 1944* (Frankfurt am Main, 2015); Peter Witte és mások (szerk.): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42* (Hamburg, 1999); Matthias Uhl és mások (szerk.): *Die Organisation des Terrors: Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1943–1945* (München, 2020).

23. Werner Jochmann (szerk.): *Adolf Hitler. Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Aufgezeichnet von Heinrich Heim* (Hamburg, 1980; az itt használt kiadás 2000-ben jelent meg Münchenben); Henry Picker: *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier* (Stuttgart, 1976).
24. Jochmann bevezetőjében (7–34.) forráskritikai értekezés található. Lásd még Mikael Nilsson: *Hitler Redux: The Incredible History of Hitler's So-Called Table Talks* (London, 2021), 1–57., valamint az alapos értekezést Ian Kershaw: *Hitler II 1936–1945: Nemesis* (London, 2000), 1024–25-től n.121.
25. A modern történelmi dokumentumokban nem ezek az egyetlen, emlékezetből rögzített beszélgetések. Az 1890-es években és az 1900-as évek elején például a hamburgi politikai rendőrség munkásnak öltözött ügynököket küldött a szociáldemokrata kocsmákba és bárokba, hogy megfigyeljék az ott folyó beszélgetéseket, és felmérjék a szociáldemokrata tagság politikai nézeteit. Az ügynökök aztán visszatértek az őrsükre, és feljegyezték, amit hallottak. Idővel kialakult a fülük az általuk hallott frappánsabb és jelentősebb mondatokra, így a munkások hiteles hangja gyakran átütött az unalmas hivatalos összefoglalókon. Ez még inkább így volt a Führer korábbi szavairól szóló Heim-jelentések esetében. Lásd Richard J. Evans (szerk.): *Kneipengespräche im Kaiserreich. Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892–1914* (Reinbek bei Hamburg, 1989).
26. Lásd többek között a közelmúltban megjelent publikációkat: Elizabeth Harvey – Johannes Hürter (szerk.): *Hitler – New Research* (German Yearbook of Contemporary History, 3. kötet, München, 2018). Ez a hasznos gyűjtemény a címe ellenére a *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* című folyóiratban az elmúlt évtizedekben megjelent német nyelvű cikkek angol nyelvű változatait tartalmazza.

1. A diktátor: Adolf Hitler

1. A Hitler állítólagos zsidó származásáról szóló találgatások például minden bizonyítékot nélkülöznek, lásd Ullrich: *Adolf Hitler* I, 23–25. Hitler családi hátteréről, beleértve apja döntését, hogy Schicklgruberről nevet változtatott, hogy örökséget kapjon, lásd Kershaw: *Hitler* I, 3–11.; Wolfgang Zdral: *Die Hitlers. Die unbekannte Familie des Führers* (Bergisch Gladbach, 2008); valamint Bradley F. Smith régebbi, de még mindig értékes tanulmánya: *Adolf Hitler: His Family, Childhood, and Youth* (Stanford, CA, 1967).
2. Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf*, I, 102. n.30.
3. Uo.: 104. n.32., 108. n.38.
4. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 23–40.; August Kubizek: *Adolf Hitler. Mein Jugendfreund* (Göttingen, 1953), fordításban: *Young Hitler: The Story of Our Friendship* (Maidstone, 1954). Lásd még Franz Jetzinger: *Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen und Wahrheit* (Bécs, 1956); és Kershaw: *Hitler* I, 11–24. Dokumentumkivonatok, köztük iskolai bizonyítványok ('Fleiß: ungleichmäßig'), in Ernst Deuerlein (szerk.): *Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichten* (München, 1974), 62–76. (Hitler családfája is).
5. Hitler állításait először vizsgálta meg kritikusan Brigitte Hamann: *Hitler's Vienna: A Dictator's Apprenticeship* (Oxford, 1999); lásd még Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf*, I, 136. n.35., 142. n.46., 166. n.84., 262. n.73., 362. n.264., 368. n.278. Azt is állította, hogy fiatalemberként Bécsben olvasta Theodor Fritsch *Handbuch der Judenfrage* című antiszemita traktátusát: lásd Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler*, IV/1, 133. (Hitler Fritschnek, 1930. november 28.). Kubizek állítása, miszerint Hitler már 1914 előtt radikális antiszemita volt, nem megbízható.
6. Kubizek: *Adolf Hitler*, 18–41., 72–84. Kubizek beszámolója, miszerint Hitler Bécsben a politika és az antiszemitizmus megszállottjává vált, nincs megerősítve.
7. Thomas Weber: *Hitler's First War: Adolf Hitler, the Men of the List Regiment, and the First World War* (Oxford, 2010), különösen 95–106.; Ullrich: *Adolf Hitler* I, 63–74.; Kershaw: *Hitler* I, 87–97. Nem meggyőző, ahogy a Hitlert az Odeonsplatzon a tömegben ábrázoló fénykép hitelességét kétségbe vonja Sven Felix Kellerhoff: „Berühmtes Hitler-Foto möglicherweise gefälscht", *Die Welt*, 2010. október 14. Hitler bajor hadseregbe való bevonulásáról szóló félrevezető beszámolóról a *Mein Kampf*ban lásd: Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf*, 55–56. Különösen értékesek Fritz Wiedemann, Hitler parancsnoka és későbbi adjutánsa visszaemlékezései: *Der Mann, der Feldherr werden wollte. Erlebnisse und Erfahrungen des Vorgesetzten Hitlers im 1. Weltkrieg und seines späteren Persönlichen Adjutanten* (Velbert und Kettwig, 1964).
8. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 75–89.; Longerich: *Hitler: A Life*, 33–45. Hitler vaksága valószínűleg valódi volt, amelyet a gáztámadás következtében kialakult súlyos szemhéjgyulladás okozott; lásd Neumann–Eberle: *Was Hitler Ill?*, 21–27. Kevés meggyőző bizonyíték van arra, hogy hisztériás vagy pszichoszomatikus volt. (A Hartmann és mások [szerk.]: *Hitler, Mein Kampf*, 548. n.79. című kötetben található vita kétértelmű; Kershaw: *Hitler* I, 101–105. meggyőzőbb.) A Lothar Machtan exmarxista német történész által felállított tézis, miszerint Hitler homoszexuális volt, alaptalan spekulációk és rendkívül megbízhatatlan tanúk – köztük egy különösen megbízhatatlan katonatársa a katonaéveiből – vallomásainak keverékén alapul: uo.: 32–36.; Weber: *Hitler's First War*, 137–39.
9. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 89–100.; Longerich: *Hitler: A Life*, 49–57. További részletekért lásd még Othmar Plöckinger: *Unter Soldaten und Agitatoren. Hitlers prägende Jahre im deutschen Militär 1918–1920* (Paderborn, 2013), és Anton Joachimsthaler: *Hitlers Weg begann in München 1913–1923* (München, 2000). Hitler antiszemitizmusának késői megjelenésével kapcsolatban össze kell vetni a háborús levelezését a háború utáni levelezésével: Jäckel–

Kuhn (szerk.): *Hitler,* 24–30. és 61.; Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* 556. n.97. ('Für ihn war die Politik die Fortsetzung des Krieges mit anderen Mitteln').

10. Ullrich: *Adolf Hitler* II, 101–103.; Kershaw, *Hitler* I, 109–28. Idézetek in Jäckel–Kuhn (szerk.): *Hitler,* 88–90. és 648. A Gemlich-levél in uo.: 88–90., és Deuerlein (szerk.): *Der Aufstieg,* 91–94. A müncheni szélsőjobboldal akkori erőteljes antiszemitizmusáról lásd uo.: 52–53., és Longerich: *Hitler: A Life,* 52–57. A hadsereg antiszemitizmusáról lásd uo.: 57–62., és Plöckinger: *Unter Soldaten,* 181–93., 210–17. Thomas Weber: *Becoming Hitler: The Making of a Nazi* (Oxford, 2017), kihangsúlyozza Hitler központi ideológiai tételeinek fokozatos összeolvadását az 1919 és 1925 közötti időszakban.
11. Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* IV/2, 115., 75. Lásd még Werner Reichelt: *Das braune Evangelium. Hitler und die NS-Liturgie* (Wuppertal, 1990).
12. Ernst Hanfstaengl: *Zwischen Weissem und Braunem Haus. Memoiren eines politischen Aussenseiters* (München, 1970), 38.
13. Kershaw: *Hitler* I, 149–53.; Ullrich: *Adolf Hitler* I, 113–16.; Longerich: *Hitler: A Life,* 63–79., 164–72. Példákért lásd Reginald H. Phelps: „Hitler als Parteiredner im Jahre 1920", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 11. (1961), 274–330.; uő.: „Hitlers 'grundlegende' Rede über den Antisemitismus", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 16. (1968), 390–420.; Jäckel–Kuhn (szerk.): *Hitler.* Lásd még Deuerlein (szerk.): *Der Aufstieg,* és uő.: „Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 7. kötet (1959), 177–227.; és Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* I, xvi–xvii.; lásd még id. Georg Franz-Willing: *Ursprung der Hitler-Bewegung* (Preussisch Oldendorf, 1974 [1962]). Hitler beszédeihez írt jegyzetekért lásd Jäckel–Kuhn (szerk.): *Hitler,* 356–61., 486–90., 626–29., 714–15. stb. Hitler a *Mein Kampf* egy egész fejezetét szentelte a nyilvános beszéd művészetének: Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* 1.175–213.
14. Hitler homályos, de kimondottan antimarxista és különösen kommunista- és szociáldemokrácia-ellenes „szocializmus"-felfogásáról lásd Robert Gellately: „Das sozialistische Versprechen des Nationalsozialismus und die Doppelkrise des Kapitalismus und der Demokratie", in Weber (szerk.): *als die Demokratie starb,* 75–88.; bővebben uő.: *Hitler's True Believers,* 13–40., Hitler korai ideológiai fejlődéséről. A náci „szocializmus" előzményei a XIX. század végi antiszemita pártok „német-szociális" eszméiben találhatók, lásd Peter G. J. Pulzer klasszikus művét: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (London, 1964).
15. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 100–109.; Kershaw: *Hitler* I, 131–56.; Longerich: *Hitler: A Life,* 80–97.; Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler* I, 24. és III/3, 460., *Sunday Express* (1930. szeptember 28.), „szocializmus"; a szvasztikáért lásd Karl-Heinz Weissmann: *Das Hakenkreuz. Symbol eines Jahrhunderts* (Schnellrode, 2006), 61.; általánosabban: Deuerlein: *Der Aufstieg,* 56–61. A miliőért lásd Anthony J. Nicholls: „Hitler and the Bavarian Background to National Socialism", in uő. és Erich Matthias (szerk.): *German Democracy and the Triumph of Hitler: Essays on Recent German History* (London, 1971), 129–59.; Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* 582. n. 1., 984. n. 46., 1224–25. és 24–27.; uo.: II, 1246–53., és jegyzetek a zászlóról.
16. A *„Heil!"* üdvözlés a pán-német antiszemita Georg Ritter von Schönerer követőitől eredt Ausztriából, 1914 előttről: Kershaw, *Hitler* I, 156–65., 169–75.; Albrecht Tyrell: *Vom 'Trommler zum 'Führer'. Der Wandel von Hitlers Selbstverständnis zwischen 1919 und 1924 und die Entwicklung der NSDAP* (München, 1975); uő. (szerk.): *Führer befiehl... Selbstzeugnisse aus der 'Kampfzeit' der NSDAP* (Düsseldorf, 1969), 11–67.; Tilman Allert: *The Nazi Salute: On the Meaning of a Gesture* (New York, 2008); Richard J. Evans: *The Third Reich in History and Memory* (London, 2015), 119–23.; Ullrich: *Adolf Hitler* I, 110–52.; Deuerlein (szerk.): *Der Aufstieg,* 135–41.; Ludolf Herbst: *Hitlers Charisma. Die Erfindung eines deutschen Messias* (Frankfurt am Main, 2010); Hitler alárendeltjeinek belső köréről lásd jelen könyv későbbi fejezeteit. Eckart meghalt 1923 decemberében; Federt félreállították, mert túl baloldalinak tartották; Drexler, aki alkoholista volt, kilépett a náci pártból Hitler hatalomra kerülése után. Hitler beszámolójáért a náci párt korai történetével kapcsolatban lásd Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf* I, 487–509.
17. Deuerlein (szerk.): *Der Aufstieg,* 142–83.; Sven Reichardt: *Faschistische Kampfbünde. Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA* (Bécs, 2002); lásd még Daniel Siemens: *Stormtroopers: A New History of Hitler's Brownshirts* (London, 2017). A háború utáni európai konfliktusról lásd Robert Gerwarth: *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917–1923* (London, 2016).
18. Franz-Willing: *Ursprung,* 126–27.; uő.: *Krisenjahr der Hitlerbewegung 1923* (Preussisch Oldendorf, 1975); Kershaw: *Hitler* I, 175–200.; Harold J. Gordon: *Hitler and the Beer-Hall Putsch* (Princeton, NJ, 1972), Part I; Stefan Ihrig: *Atatürk in the Nazi Imagination* (Cambridge, MA, 2014).
19. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 153–78.; Kershaw: *Hitler* I, 200–12.; Longerich: *Hitler: A Life,* 98–119.; Gordon: *Hitler and the Beer-Hall Putsch,* 270–409.; Franz-Willing: *Ursprung,* 66–141.; Ernst Deuerlein (szerk.): *Der Hitler-Putsch: Bayerische Dokumente zum 8./9. November 1923* (Stuttgart, 1962), 308–417., 487–515.; uő. (szerk.): *Der Aufstieg,* 184–208.; proklamáció in Jäckel–Kuhn (szerk.): *Hitler,* 1056–57. A közelmúltból lásd Mark Jones: *1923: The Crisis of German Democracy in the Year of Hitler's Putsch* (London, 2023), és Volker Ullrich: *Germany 1923: Hyperinflation, Hitler's Putsch, and Democracy in Crisis* (New York, 2023).
20. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 179–87.; Kershaw: *Hitler* I, 212–19.; Longerich: *Hitler: A Life,* 120–40. A tárgyalás leirata és teljes részletei megtalálhatók: Lothar Gruchmann és mások (szerk.): *Der Hitler-Prozess,* 4 kötet (München, 1997). Lásd még Otto Gritschneder: *Der Hitler-Prozess und sein Richter Georg Neit-*

hardt. Skandalurteil von 1924 ebnet Hitler den Weg (München, 2001), kül. 79–83., és Bernhard Huber: „Georg Neithardt – nur ein unpolitischer Richter?", in Marita Kraus (szerk.): *Rechte Karrieren in München. Von der Weimarer Zeit bis in die Nachkriegsjahre* (München, 2010), 95–113.

21. Sabine Behrenbeck: *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole 1923 bis 1945* (Vierow bei Greifswald, 1996), 299–313.; Jay W. Baird: *To Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon* (Bloomington, IN, 1990), 41–72. Hitler vádlottak padján mondott hosszú beszédei: Jäckel–Kuhn (szerk.): *Hitler,* 1061–227. (idézet 1226–27.). Lásd még Longerich: *Hitler: A Life,* 120–26.
22. Peter Fleischmann (szerk.): *Hitler als Häftling in Landsberg am Lech 1923/24: Der Gefangenen-Personalakt Hitler nebst weiteren Quellen aus der Schutzhaft-, Untersuchungshaft- und Festungshaftanstalt Landsberg am Lech,* 3. kiadás (Neustadt an der Aisch, 2018); Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* 13–14.; Ullrich: *Adolf Hitler* I, 188–97. (idézet 191.); lásd még a börtön délnyugati szárnyának alaprajzát, ahol Hitler cellája volt: Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* II, 1749.
23. Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* 15–20.; Ullrich: *Adolf Hitler* I. 197–210.; Sven Felix Kellerhoff: *'Mein Kampf'. Die Karriere eines deutschen Buches* (Stuttgart, 2015), 51–64.; részletes beszámoló: Othmar Plöckinger: *Geschichte eines Buches: Adolf Hitlers 'Mein Kampf' 1922–1945* (München, 2006), 11–164.; újranyomtatott dokumentumok in Othmar Plöckinger (szerk.): *Quellen und Dokumente zur Geschichte von 'Mein Kampf' 1924–1945* (Stuttgart, 2016), 23–133.
24. Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* 21–24. Az első és máig fontos elemzést Hitler nyelvéről és általában a nácizmus nyelvéről Viktor Klemperer, a francia irodalom zsidó professzora adta, aki azért élte túl a Harmadik Birodalmat, mert nem zsidó felesége volt: *LTI. Notizbuch eines Philologen* (Lipcse, 1975 [1946]; Az „LTI" a *Lingua Tertii Imperii* rövidítése, amely a Harmadik Birodalom nyelve volt). Lásd kül. 62–67. („fanatisch"), 228–37. („Der Fluch des Superlativs").
25. Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* 771–859., főként a „Zsidókról".
26. Uo.: 1719. és 73-tól (nem egy konkrét terv, inkább Hitler antiszemitizmusának gyilkos természetéről); Hitler önhittségéről lásd 1474-től 13.
27. Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* I, 487–513., 879.; uo., II, 1472. n.11. A gondolat csöppet sem volt új: lásd általánosabban George L. Mosse: *The Nationalisation of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich* (New York, 1975).
28. Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* I, 25–53., 64., 478. n.83.; II, 1041–47. és jegyzetek; II, 1070–975. és jegyzetek; II, 1228–43. és jegyzetek; 1272–77. és jegyzetek; 1286. n.10; 1382–99. és jegyzetek (Coburg). A kortárs

beszámolók rövid összefoglalójáért lásd Kellerhoff: *'Mein Kampf',* 131–58., 225–42., 261–88.; a könyv németországi és külföldi fogadtatásával kapcsolatos részletes elemzésért lásd Plöckinger: *Geschichte eines Buches,* 203–578.; a németországi, 1933 előtti korlátozott hatással kapcsolatban uo.: 448. A kritikák és kommentárok újbóli megjelenése: Plöckinger (szerk.): *Quellen,* 163–304. Hasznos, rövid elemzés in Emma Smith: *Portable Magic: A History of Books and their Readers* (London, 2022), 189–204.

29. Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* I, 9; II, 1584. n.107.
30. Hitler a kiadótól kapott korai jogdíjbevallásairól lásd Plöckinger (szerk.): *Quellen,* 137–60.
31. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 203–205.; Kershaw: *Hitler* I, 240–53.; Plöckinger: *Geschichte eines Buches,* 225–47., 443–44. Azzal az állítással kapcsolatban, hogy a könyv lefektette a Harmadik Birodalom alapjait, lásd Jäckel: *Hitlers Weltanschauung,* passim; ennek cáfolatát lásd Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* I, 64–67., 882. n.59., továbbá II, 1465–66.
32. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 197.; Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* I. 1288. n.11.
33. Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* II, 1279. és 1286. n.10.
34. A náci párt nehézségeiről a puccs utáni években, lásd Deuerlein (szerk.): *Der Aufstieg,* 231–302.; arról, hogy Hitler hogyan szervezi újjá a pártot, lásd Kershaw: *Hitler* I, 223–34., 257–311., Longerich: *Hitler: A Life,* 164–86., és Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* I, 4–9.; Otto Strasserről lásd Kershaw: *Hitler* I, 325–29.
35. Általában lásd Eric D. Weitz: *Weimar Germany: Promise and Tragedy* (Princeton, NJ, 2007); a náci párt 1923 utáni újjászervezésével kapcsolatos hasznos dokumentumokért lásd Tyrell (szerk.): *Führer befiehl...,* 68–268.; a narratívával kapcsolatban pedig Longerich: *Hitler: A Life,* 143–69. Hitler választásokon elért eredményeinek pozitív színben való feltüntetésével kapcsolatban lásd Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* II/2, 847–48. (1928. május 20.).
36. Áttekintésért Harold James: *The German Slump: Politics and Economics 1924–1936* (Oxford, 1986); Charles P. Kindleberger: *The World in Depression 1929–1939* (Berkeley, 1987 [1973], új kiadás: 2013); Barry Eichengreen: *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939* (Oxford, 1992); újabban lásd még Tobias Straumann: *1931: Debt, Crisis, and the Rise of Hitler* (Oxford, 2019).
37. Heinrich August Winkler: *Der Schein der Normalität. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1924 bis 1930* (Bonn, 1985), 661–823.; uő.: *Der Weg in die Katastrophe. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933* (Bonn, 1987), 19–99., 123–88.; áttekintésért Richard J. Evans: *The Coming of the Third Reich* (London, 2003), 232–55. A kommunistákkal kapcsolatban lásd Eric D. Weitz: *Creating German Communism1890–1990: From Popul Protes to Socialist State* (Princeton, 1997), 131., 60–87., 233–79.; Winkler: *Der Weg in die Katastrophe,* 231–36.,

591–602., 765–73., 848–49.; Eve Rosenhaft: *'Beating the Fascists'? The German Communists and Political Violence 1929–1933* (Cambridge, 1983); Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* II/I, 347–366. ('Marxisten, warum habt ihr den Arbeiter Hirschmann ermordet?', 1927. június 9.); uo.: III/3., 11–15. (1930. január 11.), III/1., 120–23. ('Tatsächlich existiert nur *ein* Marxismus', 1930. március 8.) stb.; általánosabban lásd Klaus-Michael Mallmann: *Kommunisten in der Weimarer Republik. Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung* (Darmstadt, 1996).

38. Longerich: *Hitler: A Life,* 178–96.; Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* III/3, 58–64., és Noakes-Pridham (szerk.): *Nazism 1919–1945,* I, 115–20., arról, hogy Hitler a vidéki szavazókra számít.
39. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 250–55.
40. Uo.: 257–65.; Evans: *The Coming of the Third Reich,* 255–65.; Jürgen W. Falter és mások: *Wahlen und Abstimmungen in der Weimarer Republik. Materialien zum Wahlverhalten 1919–1933* (München, 2009), 41., 92.; Longerich: *Hitler: A Life,* 200–208.
41. Falter és mások: *Wahlen,* 86–113.
42. Uo.: 46.; Karl Dietrich Bracher: *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie* (Villingen/Schwarzwald, 1955), 443–80.; Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* IV/3, 153–64., 174–85.
43. Falter és mások: *Wahlen,* 41.; Deuerlein (szerk.): *Der Aufstieg,* 371–82.; Bracher: *Die Auflösung,* 481–526.; Longerich: *Hitler: A Life,* 224–53.
44. Domarus: *Hitler,* 96.
45. Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* III/3, 111–14. (1930. márc. 1.) és 268–69. (1930. júl. 6.); uo.: V/I., 274–77. (1932. júl. 27.), példákért, az utóbbi eseményen a náci sajtó valószínűtlen módon 180 000-es hallgatóságot becsült (uo., 277., doc. 150., n.1.). A felvétellel kapcsolatban lásd Domarus: *Hitler,* 115.
46. Domarus: *Hitler,* 293–95. (1930. aug. 2.) egy példa a sok közül.
47. Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* III/3., 219–21. (1930. jún. 6.), további beszédekben ismétlődik (226–36.).
48. Henry Ashby Turner Jr.: *German Big Business and the Rise of Hitler* (Oxford, 1985), 47–59., 111–42., 191–203.; Ullrich: *Adolf Hitler* I, 136–46.; Kershaw: *Hitler* I, 186–91., 299–300., 356–60.; Longerich: *Hitler: A Life,* 103–105., 211–14., 233–35.; a hamburgi beszédért lásd uo.: 167, és Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* I, 297–330; a düsseldorfi beszédért lásd Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* IV/3, 74–110.; Günter Brakelmann: *Zwischen Mitschuld und Widerstand: Fritz Thyssen und der Nationalsozialismus* (Essen, 2010).
49. Gerhard Paul: *Aufstand der Bilder. NS-Propaganda vor 1933* (Bonn, 1990); Kershaw: *Hitler* I, 329–33.; Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* I, xvii.; II/1. gyakori rágalmazási perekről, amelyekben Hitlernek tanúskodnia kellett. Lásd uo.: 117–19., Hitler antiszemita kijelentéseivel kapcsolatban („A német szegénységből és a rabszolgaságból, a szégyenből és a tömegnyomorból,

a zsidó-kapitalista és marxista szolgaságból való felszabadulás útja", 1927. január 11.). Az antiszemitizmus lekicsinyléséről lásd Longerich: *Hitler: A Life,* 177–78.; a nácikra való voksolás okairól, lásd uo.: 204–207.

50. A „koronaherceg" kérelme újra megjelent in: Domarus: *Hitler,* 103.
51. Kershaw: *Hitler* I, 333–40.; Jürgen W. Falter: *Hitlers Wähler* (München, 1991), kül. 364–74.; még Thomas Childers: *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919–1933* (Chapel Hill, NC, 1981). II. Vilmos volt császár családjáról, különösen a fiáról, a magát „koronaherceg"-nek tituláló Vilmosról és az abban játszott szerepükről, hogy meggyőzzék a monarchistákat és a konzervatívokat Hitler támogatásáról lásd Stephan Malinowski: *Die Hohenzollern und die Nazis: Geschichte einer Kollaboration* (Berlin, 2021), kül: 241–331. Számos, a Young-tervet elítélő beszéd található in Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* III/3; a nemzeti egységre vonatkozó ígéretről in uo.: IV/1., 76–88., 90–106. stb.; a bolsevizmus és nácizmus közötti választásról uo. V/2., 131. (1932. okt. 30.). A jóvátétel kérdésének legjobb összefoglalójáért lásd Bruce Kent: *The Spoils of War: The Politics, Economics, and Diplomacy of Reparations, 1918–1932* (Oxford, 1989), 288–321.
52. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 254–57., 282–86.; Longerich: *Hitler: A Life,* 173–74., 196–200., 218–19.; Kershaw: *Hitler* I, 325–29.; Günter Bartsch: *Zwischen drei Stühle: Otto Strasser. Eine Biographie* (Koblenz, 1990).
53. Deuerlein: *Der Aufstieg,* 337–38.; Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* III/1., 434–51., és III/2., 72–100.; Longerich: *Hitler: A Life,* 207–208.; Kershaw: *Hitler* I, 337–38.; Peter Bucher: *Der Reichswehrprozess. Der Hochverrat der Ulmer Reichswehroffiziere 1929/30* (Boppard am Rhein, 1967).
54. Deuerlein (szerk.): *Der Aufstieg,* 361–63.; Bracher: *Die Auflösung,* 431–35.; Tyrell (szerk.): *Führer befiehl...,* 269–351.; Kershaw: *Hitler* I, 337–38., 346–51.,365–67.; Ullrich: *Adolf Hitler* I, 270–78.; Longerich: *Hitler: A Life,* 230–31.; Vollnhals és mások szerk.): Hitler, III/3., 441. és IV/2., 231–33. Hitler figyelmeztetése, miszerint a Best által felvázolt intézkedésekre egy kommunista felkelés esetén szükség lesz, az 1933. február 28-i Reichstag-tűzrendeletben gyakorlatilag beteljesült.
55. Bracher: *Die Auflösung,* 482–90., 545–52.
56. Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* IV/2., 233. („Pressekonferenz in Berlin, 4 December 1931").
57. Kershaw: *Hitler* I, 361–63., 368.; Ullrich: *Adolf Hitler* I, 271–77., 293–98.; Longerich: *Hitler: A Life,* 202–204., 216–18.; Paul Kluke: „Der Fall Potempa", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 5 (1957), 279–97.; Richard Bessel: „The Potempa Murder", *Central European History,* 10. kötet (1977), 241–54.; Deuerlein (szerk.): *Der Aufstieg,* 383–95.; Daniel Siemens: *The Making of a Nazi Hero: The Murder and Myth of Horst Wessel* (London, 2013 [München, 2009]); Rosenhaft: *„Beating the Fascists?",* 6–8.; uők.: „Working-Class Life and Working-Class Politics; Communists, Nazis and the State in the Battle for the Streets, Berlin 1928–1932", in Richard Bessel – Edgar

Feuchtwanger (szerk.): *Social Change and Political Development in Weimar Germany* (London, 1981), 207–40.; James M. Diehl: *Paramilitary Politics in Weimar Germany* (Bloomington, IN, 1977); Karl Rohe: *Das Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold: Ein Beitrag zur Geschichte und Struktur der politischen Jampfverbände zur Zeit der Weimarer Republik* (Düsseldorf, 1966). Altonáról lásd Anthony McElligott: *Contested City: Municipal Politics and the Rise of Nazism in Altona, 1917–1937* (Ann Arbor, MI, 1998). A poroszországi, a *Reichswehr* által végrehajtott Papen-puccsról lásd Bracher: *Die Auflösung,* 559–600. Hitler felhívása az SA-hoz, hogy legyenek lojálisak és fegyelmezettek, és kerüljék a véletlenszerű erőszakot, nyomtatásban lásd Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* IV/1., 277–81. (1931. ápr. 9.); A kommunista ügyvéd, Hans Litten kitartó és átható keresztkérdéseivel szemben dühösen kitartott amellett, hogy nem ő a felelős az SA erőszakos cselekményeiért, uo.: IV/1., 360–70. (a kommunisták ellen elkövetett erőszak miatt elítélt négy rohamosztagos tárgyalásán) és IV/2., 51–57. Hitler folyamatosan hazudott a vallomásában, és azt állította például: „Az SA fegyvertelen." Lásd még Benjamin Carter Hett: *Crossing Hitler: The Man Who Put the Nazis on the Witness Stand* (New York, 2008). Hitler beszédéért, amelyet Horst Wessel sírjánál mondott, és amelyben felhívta követőit az erőszakos cselekedetek folytatására lásd Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* V/2., 389–93. A nácik erőszakosságával kapcsolatos további részletekért lásd Gellately: *Hitler's True Believers,* 4–7. fej.

58. Vollnhals és mások (szerk): *Hitler,* V/1., 304–309. (1932. aug. 16.).
59. Thomas Mergel: *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik: Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag* (Düsseldorf, 2002), 179–81.; Bracher: *Die Auflösung,* 377–88. („Selbstausschaltung des Reichstags"); Ullrich: *Adolf Hitler* I, 289–96.
60. Kershaw: *Hitler* I, 396–400.; Domarus: *Hitler,* 164–65. Az eseményekről készült legjobb tanulmány: Bracher: *Die Auflösung,* amelyet frissített és lerövidített Henry Ashby Turner: *Hitler's Thirty Days to Power: January 1933* (London, 1996); általánosabban lásd még Winkler: *Der Weg,* és uő.: *Die Weimarer Republik 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie* (München, 1993).
61. Falter és mások: *Wahlen,* 43–44.
62. Bracher: *Die Auflösung,* 644–85.
63. Uo.: 686–732.; Kershaw: *Hitler* I, 79–427.; Longerich: *Hitler: A Life,* 191–275.; Ullrich: *Adolf Hitler I,* 324–420.; Domarus: *Hitler,* 182–85. A számos elemzővel kapcsolatban, akik akkoriban alábecsülték Hitlert, lásd Ullrich: *Adolf Hitler* I, 265–70. Papenről lásd lejjebb, 255–74.
64. Az Ernst Hanfstaengl, Lothar Machtan, Joachim Fest és sokan mások által terjesztett, Hitler szexuális életével kapcsolatos pletykákkal, fantazmagóriákkal vagy annak kerülésével és tagadásával kapcsolatban lásd Ullrich: *Adolf Hitler* I, 299–306.; Geli Raubalról lásd uo.: 306–18. Longerich: *Hitler: A Life,*

159–63., ragaszkodik ahhoz, hogy Hitler élete aszexuális volt, amit a „megakadt érzelmi fejlődés" gátolt. Hitler reakciója Geli Raubal öngyilkosságával kapcsolatban in Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* IV/2., 109–10. (levél a *Münchener Post* nevű újságnak az üggyel kapcsolatban, 1931. szept. 21., és jegyzetek).

65. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 306–23.; Heike B. Görtemaker: *Eva Braun: Life with Hitler* (London, 2011 [német kiadás: 2010]); Evans: *The Third Reich in History and Memory,* 150–63.; Longerich: *Hitler: A Life,* 220–23.
66. Richard Overy (szerk.): *Interrogations: The Nazi Elite in Allied Hands, 1945* (London, 2001), 101–109.; Kershaw, *Hitler* I, 329–51.
67. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 421–57., egy kerek portrét ad olyan személyek beszámolója alapján, akik ismerték Hitlert.
68. A Reichstag-tűzzel és a köré épült bizonyíthatatlan és lehetetlen összeesküvés-elméletekkel kapcsolatban lásd Richard J. Evans: *The Hitler Conspiracies: The Third Reich and the Paranoid Imagination* (London, 2020), 85–119. Szélesebb kontextusért Kershaw: *Hitler* I, 431–62. és Ullrich: *Adolf Hitler* I, 468–72.
69. Rudolf Diels: *Lucifer ante Portas... es spricht der erste Chef der Gestapo* (Stuttgart, 1950), 193–95. (in Noakes–Pridham: *Nazism,* I, 140.). A „Potsdamnap"-ról lásd Ullrich: *Adolf Hitler* I, 480–84.; Klaus Scheel: *Der Tag von Potsdam* (Berlin, 1993); Malinowski: *Die Hohenzollern,* 343–72.; Werner Freitag: „Nationale Mythen und kirchliches Heil: Der »Tag von Potsdam«", *Westfälische Forschungen,* 41. kötet (1991), 379–439.; Kershaw: *Hitler* I, 464–65.; és Karl Dietrich Bracher: *Die nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34,* I: *Stufen der Machtergreifung* (Köln, 1960), 202–13.
70. Bracher: *Stufen,* 213–36.; Ullrich: *Adolf Hitler* I, 484–88.; Longerich: *Hitler: A Life,* 289–332.; Rudolf Morsey (szerk.): *Das „Ermächtigungsgesetz" vom 24. März 1933. Quellen zur Geschichte und Interpretation des „Gesetzes zur Behebung der Not von Volk und Reich",* 2. kiadás (Düsseldorf, 2010); Michael Frehse: *Ermächtigungsgesetzgebung im Deutschen Reich, 1914–1933* (Pfaffenweiler, 1985); Domarus: *Hitler,* 237–47.
71. Hermann Beck: *The Fateful Alliance: German Conservatives and Nazis in 1933. The „Machtergreifung" in a New Light* (Oxford, 2008); Josef Becker: „Zentrum und Ermächtigungsgesetz 1933: Dokumentation", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 9. kötet (1961), 195–210.
72. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 498–500.; Kershaw: *Hitler* II, 429–95.; Bracher: *Stufen,* 237–306.; mindenekelőtt a még mindig nagyon fontos gyűjtemény: Erich Matthias – Rudolf Morsey (szerk.): *Das Ende der Parteien 1933* (Düsseldorf, 1960), a főbb pártokról szóló hosszú cikkek szummatív narratívája in Evans: *The Coming of the Third Reich,* 355–74.; újabb szinoptikus tanulmányok: Larry Eugene Jones: *The German Right, 1918–1930: Political Parties, Organized Interests, and Patriotic Associations in the Struggle against Weimar*

Democracy (új kiadás: Cambridge, 2016), és *German Liberalism and the Dissolution of the Weimar Party System, 1918–1933* (Chapel Hill, NC, 1988), és sok más tanulmány.

73. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 493–506.; Winkler: *Der Weg*, 867–954., a munkásmozgalom végével kapcsolatban; továbbá Michael Schneider: *Unterm Hakenkreuz. Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939* (Bonn, 1999).
74. Részletekért lásd Evans: *The Coming of the Third Reich*, 342–61.; lásd még Gellately: *Hitler's True Believers*, 6. fej.
75. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 462–63.; Thilo Vogelsang: „Neue Dokumente zur Geschichte der Reichswehr 1930–1933", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 2. kötet (1954), 397–439., és Andreas Wirsching: „Man kann nur Boden germanisieren". Eine neue Quelle zu Hitlers Rede vor den Spitzen der Reichswehr am 3. Februar 1933", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschicthe*, 49. kötet (2001), 517–50.
76. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 466.; Turner: *Big Business*, 328–32.; Dirk Stegmann: „Zum Verhältnis von Grossindustrie und Nationalsozialismus 1930–1933", *Archiv für Sozialgeschichte*, 13. kötet (1973), 351–432. (kritikusabb hozzáállás a gazdag üzletemberek szerepéről a nácizmus győzelmében); Henry A. Turner: „Grossunternehmertum und Nationalsozialismus, 1930–33", *Historische Zeitschrift*, 221. kötet (1975); 18–68.; és Dirk Stegmann: „Antiquierte Personalisiserung oder sozialökonomische Faschismus-Analyse? Eine Antwort auf H. A. Turners Kritik an meinen Thesen zum Verhältnis von Nationalsozialismus und Grossindustrie for 1933", *Archiv für Sozialgeschichte*, 17. kötet (1977), 175–296.
77. Domarus: *Hitler*, 286–91., 305., 355.
78. Uo.: 485.
79. Uo.: 328., 338., 355. stb.
80. Uo.: 259–64., 281–86.
81. Kershaw: *Hitler* I, 499–526.; Ullrich: *Hitler* I, 507–27.; Daniel Siemens: *Stormtroopers: A New History of Hitler's Brownshirts* (London, 2017), 157–79.; Heinz Höhne: *Mordsache Röhm, Hitlers Durchbruch zur Alleinherrschaft 1933–1934* (Reinbek bei Hamburg, 1984); Eleanor Hancock: „The Purge of the SA Reconsidered: »An Old Putschist Trick«", *Central European History*, 44. kötet (2011), 669–83.; lásd még lentebb, 149–62.
82. Röhmmel és Papennel kapcsolatban lásd még a 4. és a 10. fejezeteket.
83. Longerich: *Hitler: A Life*, 368–414.
84. Domarus: *Hitler*, 315–16. Hitler más alkalmakkor is visszatért a „gyökértelen zsidó-nemzetközi vándorló tudósok" elítéléséhez mint a belső megosztottság és rendbontás forrásához (pl. Domarus: *Hitler*, 526.).
85. Uo.: 527–29. (1935. szeptember 11., beszéd az új nürnbergi kongresszusi csarnok alapkőletételén.); uo.: 705–10. (beszéd a müncheni Német Művészetek Házának megnyitóján, 1937. július 19.); lásd még uo.: 718–19., 871., 877–78. Lásd még Alan E. Steinweis: *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts* (Chapel Hill, NC, 1993); Joan L. Clinefelter: *Artists for the Reich: Culture and Race from Weimar to Nazi Germany* (Oxford, 2005); Paul B. Jaskot: *The Architecture of Oppression: The SS, Forced Labor, and the Nazi Monumental Building Economy* (London, 2000); és Ernst Klee: *Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945* (Frankfurt, 2009).
86. Domarus: *Hitler*, 765., 1031–36.; Gellately: *Hitler's True Believers*, 213–37.
87. Domarus: *Hitler*, 642. (1936. szept. 12.); hasonlóan uo.: 778–79. (1938. jan. 22.), és 1218–19 (1939. júl. 16.); Ullrich: *Hitler* I, 660–72.; Longerich: *Hitler: A Life*, 477–99.; Evans: *The Third Reich in Power*, 164–86.; uő.: *The Third Reich at War*, 585–92.
88. Reinhard Merker: *Die bildenden Künste im Nationalsozialismus; Kulturideologie, Kulturpolitik, Kulturproduktion* (Köln, 1983), 148–52.; Peter Adam: *The Arts in the Third Reich* (London, 1992).
89. Domarus: *Hitler*, 717.; Robert N. Proctor: *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (London, 1988); Hans-Walter Schmuhl: *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie: Von der Verhütung zur Vernichting „lebensunwerten Lebens"* (Göttingen, 1987); Jeremy Noakes: „Nazism and Eugenics: The Background to the Nazi Sterilization Law of 14 July 1933", in Roger Bullen és mások (szerk.): *Ideas into Politics: Aspects of European History 1850–1930* (London, 1984), 75–94. Lásd még Ernst Klee: *Euthanasie im Dritten Reich: Die „Vernichting lebensunwerten Lebens"* (Frankfurt, 2010), és *Dokumente zur „Euthanasie" im NS-Staat* (Frankfurt, 1985); Klee úttörőmunkájának méltatásáért lásd Richard J. Evans: „Ernst Klee obituary", *The Guardian* (2013. máj. 21.).
90. Domarus: *Hitler*, 637–38.; Longerich: *Hitler: A Life*, 447–76. Az *Asztali beszélgetések*ben feljegyzésre kerül, hogy Hitler bevallja, nem ért a pénzügyekhez (Jochmann: *Monologe*, 291.).
91. Domarus: *Hitler*, 649–50., 666.
92. John Weitz: *Hitler's Banker: Hjalmar Horace Greeley Schacht* (Boston, MA, 1997).
93. Domarus: *Hitler*, 891.; Adam Tooze: *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (London, 2006); Evans: *The Third Reich in Power*, 322–411; uő.: *The Third Reich in History and Memory*, 167–90.
94. Peter Hayes: *Industry and Ideology: I. G. Farben in the Nazi Era* (Cambridge, 1987).
95. Norbert Frei és mások: *Flick. Der Konzern, die Familie, die Macht* (München, 2009), kül. 326–442.; Ulrich Herbert: *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labour in Germany Under the Third Reich* (Cambridge, 1997); Kim Christian Priemel: *Flick. Eine Konzerngeschichte vom Kaiserreich bis zur Bundesrepublik* (Göttingen, 2007), kül. 470–507., 616–50., 761–90.
96. Domarus: *Hitler*, 208–209., 867–68., 1081–83.; Evans: *The Third Reich in Power*, 322–50.; Bernhard Rieger: *The People's Car: A Global History of the*

Volkswagen Beetle (Cambridge, MA, 2013); Evans: *The Third Reich in History and Memory*, 167–90.

97. Domarus: *Hitler*, 369–71.; továbbá 574–79. és 680–81.; általánosabban, Tooze: *The Wages of Destruction.*
98. Michael Wildt: *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939* (Hamburg, 2007), 107–16.; Kulka–Jäckel (szerk.): *The Jews in the Secret Nazi Reports*, 3–8.
99. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 489–92.; Hannah Ahlheim: *„Deutsche, kauft nicht bei Juden!" Antisemitischer Boycott in Deutschland 1924 bis 1935* (Göttingen, 2011).
100. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 492–93.; Longerich: *Hitler: A Life*, 329–437.; Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution 1933–39* (London, 1997), 9–39.; Gellately: *Hitler's True Believers*, 239–63.; Hermann Beck: *Before the Holocaust: Antisemitic Violence and the Reaction of German Elites and Institutions during the Nazi Takeover* (Oxford, 2022). Hitler proklamációja in Domarus: *Hitler*, 247–52.
101. Domarus: *Hitler*, 574.; Gellately: *Hitler's True Believers*, 239–63.
102. Domarus: *Hitler*, 899.
103. Uo.: 1057–58.
104. Uo.: 1663–829.
105. Martin Hirsch és mások (szerk.): *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus* (Köln, 1984); Lothar Gruchmann: *Justiz im Dritten Reich. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (München, 1988); Evans: *The Third Reich in Power*, 536–79.; Alan B. Steinweis – Robert Rachlin (szerk.): *The Law in Nazi Germany: Ideology, Opportunism and the Perversion of Justice* (Oxford, 2015).
106. Evans: *The Third Reich in Power*, 580–602.; Kershaw: *Hitler* II, 129–53.; Longerich: *Hitler: A Life*, 589–97. Újabb munkáért lásd Wolf Gruner – Steven J. Ross (szerk.): *New Perspectives on Kristallnacht: After 80 Years, the Nazi Pogrom in Global Comparison* (West Lafayette, IN, 2019); Wolfgang Benz: *Gewalt im November 1938. Die „Reichskristallnacht". Initial zum Holocaust* (Berlin, 2018); Raphael Gross: *November 1938. Die Katastrophe vor der Katastrophe* (München, 2013); és kül. Alan E. Steinweis: *Kristallnacht 1938* (Harvard, MA, 2009).
107. Nikolaus Wachsmann: *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany* (London, 2004), 66–226.; Richard J. Evans: *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600–1997* (Oxford, 1996), 613–737.
108. Domarus: *Hitler*, 522–24., 1924.; Geoffrey Giles: „The Persecution of Gay Men and Lesbians during the Third Reich", Jonathan C. Friedman (szerk.): *The Routledge History of the Holocaust* (London, 2011), 385–96, megbízható útmutató.
109. Domarus: *Hitler*, 745.

110. Uo.: 1058–65.; lásd még Ribbentrop XII. Pius pápánál tett látogatásáról 1940. március 10-én, uo.: 1480–81; Kershaw: *Hitler* II, 39–42.; és Evans: *The Third Reich in Power*, 220–60.; és Evans: *The Third Reich at War*, 546–53., mindkettőben hatalmas referenciairodalom az „egyház küzdelmé"-ről. Hitler okkultizmusellenességéről lásd még Richard J. Evans: „Nuts about the Occult", *London Review of Books*, 40. köt., no. 15 (2018. aug. 2.).
111. Domarus: *Hitler*, 892–94.
112. Uo.: 1469.; hasonlóan 1943. nov. 8. (Domarus: *Hitler*, 2057–58.).
113. Heim: *Monologe*, 67., 83–84., 103., 135., 150., 286., 301–303.
114. Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler*, IV/1., 53. Miközben Hitler itt Németország kudarcára utalt (ahogy ő látta), mert az 1880-as „Versenyfutás Afrikáért" során Németország mindössze néhány tengerentúli területre tett szert, az 1919-es békeszerződésben elkobzott német gyarmatok visszaszerzése nem tartozott a legfontosabb külpolitikai célkitűzései közé. Lásd még Jochen Thies: *Hitler's Plans for Global Domination: Nazi Architecture and Ultimate War Aims* (Oxford, 2012).
115. Longerich: *Hitler: A Life*, 334.
116. Domarus: *Hitler*, 237–38.
117. Uo.: 475.; Kershaw: *Hitler* I, 490–95.
118. Longerich: *Hitler: A Life*, 525.
119. Az 1939-ig tartó külpolitika tömör áttekintése in Longerich: *Hitler: A Life*, 415., 333–67., 415–24., 438–76., 527–647.
120. Uo.: 334.
121. Domarus: *Hitler*, 476.
122. Uo.: 269–79. (idézet 279.), 306–15., 496–97.
123. Longerich: *Hitler: A Life*, 334.; Kershaw: *Hitler* I, 522–24.
124. Longerich: *Hitler: A Life*, 134–38.; Domarus: *Hitler*, 472–74. (Saar).
125. Domarus: *Hitler*, 580–614.
126. Uo.: 317–22., 356–57.; Christian Leitz: *Nazi Foreign Policy, 1933–1941: The Road to Global War* (London, 2004); Kershaw: *Hitler* I, 542–58.
127. Domarus: *Hitler*, 760.
128. Uo.: 745., Domarus az információt a találkozó egyik résztvevőjétől, Waldemar Vogttól kapta.
129. Uo.: 743. A lengyel folyosó egy széles földsáv volt, amelyet a versailles-i békeszerződés elvett Németországtól, és az újonnan létrehozott Lengyelországnak adott, hogy a Balti-tengerhez vezető kijáratot biztosítson számára.
130. Uo.: 745–56.
131. Evans: *The Third Reich in Power*, 642–46.; Domarus: *Hitler*, 880–86. (szkeptikus a tábornok komolyságával kapcsolatban).
132. Lásd lejjebb 183–202.
133. Domarus: *Hitler*, 755–59., 784–85., 796–800.
134. Uo.: 796. (1938. febr. 20.).
135. Kershaw: *Hitler* II, 3–125.; Ullrich: *Hitler* I, 734–838.

136. Domarus: *Hitler,* 483.; a személyi változásokért lásd uo.: 764.
137. Zara Steiner: *The Triumph of the Dark: European International History 1933–1939* (Oxford, 2011), 311–18., 360–64,. 551–53.; Domarus: *Hitler,* 1065., 1202., 1383., 1386., 1490.
138. Evans: *The Third Reich in Power,* 646–52.; Kershaw: *Hitler* II, 63–72.; Stefan Martens: „Die Rolle Hermann Görings in der deutschen Aussenpolitik 1937/38", in Franz Knipping – Klaus-Jürgen Müller (szerk.): *Machtbewusstsein in Deutschland am Vorabend des Zweiten Weltkriueges* (Paderborn, 1984), 75–82.; általánosabban: Gerhard Botz: *Der 13. März und die Anschluss-Bewegung: Selbstaufgabe, Okkupation und Selbstfindung Österreichs 1918–1945* (Bécs, 1978), kül. 5–12.; Domarus: *Hitler,* 788–91.; Kershaw: *Hitler* II, 9–86.
139. Domarus: *Hitler,* 851–52., 868–70.
140. Uo.: 888–90., 901–56.; Kershaw: *Hitler* II, 87–125. A több perspektívából íródott tanulmányokért lásd legújabban Tim Bouverie: *Appeasing Hitler: Chamberlain, Churchill and the Road to War* (London, 2019).
141. Domarus: *Hitler,* 963–69.
142. Uo.: 974.
143. Evans: *The Third Reich in Power,* 704.
144. Domarus: *Hitler,* 727. (1937. szept. 13. a nürnbergi pártkampány).
145. Uo.: 729–31.
146. Uo.: 1089–90., 1154–56.
147. Uo.: 1047–55., 1121–23., 1143–45., 1443 (1940. jan. 1.)
148. Uo.: 1255–338.
149. Uo.: 1196–201.; Kershaw: *Hitler* II, 97–230.
150. Kershaw: *Hitler* II, 189–217.; Geoffrey Roberts: „The Soviet Decision for a Pact with Nazi Germany", *Soviet Studies* 55 (1992), 57–78.; Roger Moorhouse: *The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin 1939–41* (London, 2016); lásd még azonban a cikkemet: „Was Stalinism Worse than Nazism?", *The Guardian* (2014. aug. 9.), Kritikák rész, 6. Általános háttérért lásd Gerhard L. Weinberg: *The Foreign Policy of Hitler's Germany,* 2 kötet (London, 1970, 1980); és Kershaw: *Hitler* II, 200–30.
151. Evans: *The Third Reich in Power,* 699–700.
152. Domarus: *Hitler,* 1336–43.
153. Uo.: 1332–35.; Longerich: *Hitler: A Life,* 652–762., a háború nyitófejezetével kapcsolatban, a Barbarossa hadművelettel bezárólag.
154. Domarus: *Hitler,* 1405–14.; 1940. január 30-áról is (uo.: 1452–61.).
155. Uo.: 1405–18.; Anton Hoch: „Das Attentat auf Hitler im Münchner Bürgerbräukeller 1939", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 17 (1969), 383–413.; Kershaw: *Hitler* II, 271–75.
156. Domarus: *Hitler,* 1180–83., 1207.
157. Uo.: 1237–40.; Alexander B. Rossino: *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity* (Lawrence, KS, 2003).

158. Domarus: *Hitler,* 1443–44.; Jochmann: *Monologe,* 421.
159. Uo.: 62., 331., 440., 453.; Picker: *Hitlers Tischgespräche,* 214–17., 247., 284–87.
160. Kershaw: *Hitler* II, 233–52.; Evans: *The Third Reich at War,* 28–47, további referenciákkal.
161. Evans: *The Third Reich at War,* 112–36.
162. Domarus: *Hitler,* 1487–99.
163. Uo.: 1528–33.; Kershaw: *Hitler* II, 283–337.; Longerich: *Hitler: A Life,* 653–762.
164. Domarus: *Hitler,* 1501., 1519.; Frankról lásd lentebb, 335–51.
165. Saul Friedländer: *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–45* (New York, 2007), Első rész (3–196.).
166. Domarus: *Hitler,* 503.
167. Uo.: 1421–27.; Kershaw: *Hitler* II, 281–338.
168. Domarus: *Hitler,* 1525.
169. Uo.: 1520–22.
170. Uo.: 1533., 1547.
171. Uo.: 1534.
172. Uo.: 1535; Walther Hubatsch (szerk.): *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht* (Frankfurt, 1940. aug. 11.), 66. (1942. júl. 16., 2.), 61–66., 71. (1940. nov. 12.).
173. Domarus: *Hitler,* 1540–1559.
174. Uo.: 1575–83.
175. Uo.: 1564–67., 1583–86., 1652–53.; Kershaw: *Hitler* II, 309–10.; Richard Overy: *The Battle of Britain: Myth and Reality* (London, 2001).
176. Domarus: *Hitler,* 1635–38.; Hubatsch (szerk.): *Hitlers Weisungen,* 84–88. (1940. dec. 18.); Kershaw: *Hitler* II, 339–89.
177. Domarus: *Hitler,* 1659–64.
178. Kershaw: *Hitler* II, 524–26.; Hubatsch (szerk.): *Hitlers Weisungen,* 96–100. (1941. jan.–febr.), 106–29. (1941. márc.–szept.).
179. Domarus: *Hitler,* 1725–32.; továbbá 1752. („így a zsidó kapitalizmus és a bolsevizmus egyesült egy olyan világban, amely ma ellenséges velünk szemben", 1941. szept. 24.).
180. Uo.: 1004–1008., 1071–72.
181. Uo.: 1041., 1447., 1913.
182. Uo.: 1753.
183. Traudl Junge: *Bis zur letzten Stunde. Hitlers Sekretärin erzählt ihr Leben* (unter Mitarbeit von Melissa Müller, München, 2002), 123.
184. Evans: *The Third Reich at War,* 167–90.
185. Friedländer: *The Years of Extermination,* Parts II–III. (197–663.), máig a legjobb beszámoló; tömör összefoglalóért lásd Longerich: *Hitler: A Life,* 763–76.
186. Richard J. Evans: „The Decision to Exterminate the Jews of Europe", in Larissa Allwork – Rachel Pistol (szerk.): *The Jews, the Holocaust, and the*

Public: The Legacies of David Cesarani (Palgrave Macmillan, London, 2019), 117–44.

187. Domarus: *Hitler,* 1758–67.
188. Uo.: 1769–81.
189. Kershaw: *Hitler* II, 393–457.
190. Hubatsch (szerk.): *Hitlers Weisungen,* 171–74. (1941. dec. 8.).
191. Domarus: *Hitler,* 1815.
192. Uo.: 1785–91., 1812–13.
193. Evans: *The Third Reich at War,* 191–214.
194. Domarus: *Hitler,* 1794–811.; Kershaw: *Hitler* II, 442–46.
195. Domarus: *Hitler,* 1822.; Ian Kershaw: *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940–1941* (London, 2008), 9. fejezet, teljes elemzésért.
196. Domarus: *Hitler,* 1826–34.
197. Uo.: 1909.
198. Kershaw: *Hitler* II, 393–457.
199. Domarus: *Hitler,* 1935.; Kershaw: *Hitler* II, 543–45.
200. Domarus: *Hitler,* 1983.; Antony Beevor: *Stalingrad* (London, 2007); Kershaw: *Hitler* II, 544–46.
201. Domarus: *Hitler,* 1996.; egy másik példáért, amikor Hitler nem volt hajlandó meghallgatni a hadvezetés tanácsát, lásd uo.: 2077–78.
202. Uo.: 2011. (1943. máj. 7.).
203. Kershaw: *Hitler* II, 649–50.
204. Domarus: *Hitler,* 1991. (1943. febr. 24.).
205. Domarus: *Hitler,* 2001. (1943. márc. 8.).
206. Uo.: 2052., 2056., 2058., 2061., 2071.
207. Obersalzberggel kapcsolatban lásd Kershaw: *Hitler* I, 282–86., és Ernst Hanisch: *Der Obersalzberg: das Kehlsteinhaus und Adolf Hitler* (Berchtesgaden, 1995); a júliusi összeesküvéssel kapcsolatban lásd Peter Hoffmann: *The History of the German Resistance, 1933–1945* (London, 1977); javítva a köv. német kiadásokban; jó rövid összefoglalóért in Joachim C. Fest: *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler* (London, 1996).
208. Linda von Keyserlingk-Rehbein: *„Nur eine ganz kleine Clique": Die NS-Ermittlungen über das Netzwerk vom 20. Juli 1944* (Berlin, 2018); Domarus: *Hitler,* 2123–31.
209. Domarus: *Hitler,* 1058.
210. Jochmann: *Monologe,* 106. Lásd még a vitával kapcsolatban in Richard J. Evans: *Telling Lies About Hitler: The Holocaust, History and the David Irving Trial* (London, 2002), 78–79. A mocsár túl sekély volt, hogy belefulladjanak a zsidók.
211. Domarus: *Hitler,* 1866–69.; és 1978. („Die Verschwörung vom internationalen Kapitalismus und Bolschewismus", 1943. jan. 30.); hasonlóan 1943. február 24. (Domarus: *Hitler,* 1992., „a New York-i zsidó bankházak, a londoni zsidó-plutokrata vezető réteg és a moszkvai Kreml zsidók közötti szövetségre" utalva); lásd még uo.: 2002. (1943. márc. 21.).
212. Kershaw: *Hitler* II, 459–95.
213. Jochmann: *Monologe,* 229. (no. 110., 1942. jan. 25.).
214. Domarus: *Hitler,* 1920.; lásd még Jochmann: *Monologe,* 293., 340., 400., 422., 456.
215. Picker: *Hitlers Tischgespräche,* 340., 388.
216. Domarus: *Hitler,* 2005., továbbá in Andreas Hillgruber (szerk.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler* (Frankfurt, 1970), II, 256–57.
217. Domarus: *Hitler,* 2051., 2083., 2160–67.
218. Uo.: 2083–85.; Kershaw: *Hitler* II, 741–47.
219. Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 159–61.
220. Ullrich: *Adolf Hitler* II, 588–650.; Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 144–52.; Christa Schroeder: *Er war mein Chef. Aus dem Nachlass der Sekretärin von Adolf Hitler,* 2. kiadás (München, 1985), 19.; Albert Speer: *Inside the Third Reich* (London, 1970), 629.; Evans: *The Third Reich in History and Memory,* 142–49.; Fritz Redlich: *Hitler: Diagnosis of a Destructive Prophet* (New York, 1998); Neumann – Eberle: *Was Hitler Ill?* Hitler édesszájúságáról in Hanfstaengl: *Zwischen Weissem und Braunen Haus,* 45. Hitler drogfogyasztásával kapcsolatban lásd Richard J. Evans: *„Blitzed: Drugs in Nazi Germany* by Norman Ohler review – A Crass and Dangerously Inaccurate Account", *The Guardian* (2016. nov. 6.), és Kershaw: *Hitler* II, 870–71. Hugh Trevor-Roper: *The Last Days of Hitler* (London, 1947), 105–13., főként Speerre és Brandtra hagyatkozik és negatív képet fest Morellről. Lásd még Joachimsthaler: *Hitlers Ende,* 98–200., részletes beszámolóért.
221. Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 140.
222. Alexandra Richie: *Warsaw 1944: The Fateful Uprising* (London, 2013).
223. Evans: *The Third Reich at War,* 616–18., 653–55.; Ullrich: *Adolf Hitler* II, 539–37.; Domarus: *Hitler,* 2151., 2156–57.
224. Evans: *The Third Reich at War,* 660–75.; Fritz Hahn: *Waffen und Geheimwaffen des deutschen Heeres, 1933–1945,* 2 kötet (Koblenz, 1986–1987); Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 154–56.; Below: *Als Hitlers Adjutant,* 403.; Domarus: *Hitler,* 2107.; Kershaw: *Hitler* II, 641–45.
225. David Welch: *Propaganda and the German Cinema, 1933–1945* (Oxford, 1983), 221–37.; Rolf Giesen: *Nazi Propaganda Films: A History and Filmography* (Jefferson, NC, 2003), 163–84.; és Felix Moeller: *Der Filmminister: Goebbels und der Film im Dritten Reich* (Berlin, 1998), 295–99., 309–12.; Bill Niven: *Hitler and Film: The Führer's Hidden Passion* (London, 2018), 221–25.; Domarus: *Hitler,* 2150.
226. Klaus Mammach: *Der Volkssturm: Bestandteil des totalen Kriegseinsatzes der deutschen Bevölkerung 1944/45* (Berlin, 1981); Franz Seidler: *„Deutscher Volkssturm": Der letzte Aufgebot 1944/45* (München, 1989); Speer: *Inside the Third Reich,* 560–61.

227. Domarus: *Hitler,* 2171.
228. Below: *Als Hitlers Adjutant,* 398.; Ullrich: *Adolf Hitler* II, 560–73.; Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 139–40.; Domarus: *Hitler,* 2172–75.; Kershaw: *Hitler* II, 737–47.
229. Overy (szerk.): *Interrogations,* 101–109.
230. Domarus: *Hitler,* IV, 2179–88.; Ullrich: *Adolf Hitler* II, 574–85.
231. Ullrich: *Adolf Hitler* II, 570–71.; Toby Thacker: *Joseph Goebbels: Life and Death* (London, 2009), 287.; Domarus: *Hitler,* 2195–98., 2203–2206.; hasonlóan a március 11-i és április 13-i proklamációkban (Domarus: *Hitler,* 2212., 2223.).
232. Trevor-Roper: *The Last Days of Hitler,* 80.; Goebbels: *Diaries,* 1945. március 17., 1935. április 7.; Domarus: *Hitler,* 2191.
233. Jochmann: *Monologe,* 366.
234. Hubatsch (szerk.): *Hitlers Weisungen,* 303. (1945. márc. 19.).
235. Speer: *Inside the Third Reich,* 586–88.; Below: *Als Hitlers Adjutant,* 404–405., 417.; Goebbels: *Tagebuch* (1945. márc. 17.); Domarus: *Hitler,* 2214–2257. Az *Asztali beszélgetések*ben már 1942. január 27-én feljegyezték, hogy azt mondta: „Ha a német nép nem hajlandó elkötelezni magát önmaga megőrzése mellett, nagyon jó. Akkor tűnjön el." (Jochmann: *Monologe,* 239.).
236. Joachimsthaler: *Hitlers Ende,* 41–97.
237. Kershaw: *Hitler* II, 901–902.; Ullrich: *Adolf Hitler,* II, 630–33.
238. Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 176–78.; Trevor-Roper: *The Last Days of Hitler,* 89–90.; Kershaw: *Hitler* II, 926–28.; Below: *Als Hitlers Adjutant,* 408–11.
239. Hubatsch (szerk.): *Hitlers Weisungen,* 310–11. (1945. ápr. 15.). A Németország vereségéhez vezető útról lásd Longerich: *Hitler: A Life,* 868–965.
240. Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 179–88.; Ullrich: *Adolf Hitler,* II, 633–41.; Kershaw: *Hitler* II, 802–807.; Domarus: *Hitler,* 2226–28.
241. Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 193.; Below: *Als Hitlers Adjutant,* 411.
242. Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 197–99.; Below: *Als Hitlers Adjutant,* 412–15.; Ullrich: *Adolf Hitler,* II, 643–50.; Kershaw: *Hitler* II, 804–19.; Domarus: *Hitler,* 2228–34.
243. Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 195–96.; Kershaw: *Hitler* II, 953.
244. Ullrich: *Adolf Hitler* II, 652–53.; Kershaw: *Hitler* II, 820–24. Ezeket a dokumentumokat meg kell különböztetni a hamis „Politikai testamentum"-tól, amely egy Hitler és Bormann közötti beszélgetés állítólagos feljegyzése, és amelyet először 1959-ben adtak ki franciául (Nilsson: *Hitler Redux,* 278–339.).
245. Domarus: *Hitler,* 570. (1936. jan. 30.).
246. Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 194.; Below: *Als Hitlers Adjutant,* illusztráció 401. és 416.; Ullrich: *Hitler* II, 651–54.; Domarus: *Hitler,* 2236–42.
247. Junge: *Bir letzten Stunde,* 206–207. Junge azt állította, hogy a halálos lövés az egész bunkerben hallható volt.
248. Ullrich: *Adolf Hitler,* II, 656–60.; Anton Joachimsthaler: *The Last Days of Hitler: Legend, Evidence and Truth* (London, 2000), 288–383.

249. Junge: *Bis zur letzten Stunde,* 208.; Kershaw: *Hitler* II, 827–31.; Anton Joachimsthaler: *Hitlers Ende,* 201–87. A Hitler halálának körülményeivel kapcsolatos szovjet vizsgálatról, amelyet a kommunizmus bukása utánig titokban tartottak, lásd Henrik Eberle – Matthias Uhl (szerk.): *The Hitler Book: The Secret Dossier Prepared for Stalin* (London, 2005), 268–74., Günsche és Linge szovjet fogságban tett tanúvallomása után. A Hitler túlélését állító számos összeesküvés-elméletről, amelyek mindegyike teljesen megalapozatlan volt, lásd Evans: *The Hitler Conspiracies,* 165–211.
250. Kershaw: *Hitler* II, 831–41.
251. Uo.: xxvii.
252. Jochmann: *Monologe,* 321., 333., 378.
253. Összefoglalóért lásd Kershaw: *Personality and Power,* 83–114.

Második rész

Bevezető

1. Christoph Klessmann: „Der Generalgouverneur Hans Frank", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 19. kötet (1971), 45–260. és 246.
2. Burton C. Andrus: *The Infamous of Nuremberg* (London, 1969), 92–111.; Douglas R. Kelley: *22 Cells in Nuremberg: A Psychiatrist Examines the Nazi Criminals* (London, 1947), 30., 118., 129–30.
3. Az utalás William Shakespeare *A vihar* című művére vonatkozik (5. felvonás, 1. jelenet), ahol a szolga Caliban kifejezi Stephanóval szembeni csalódottságát: a „háromszoros seggfej" egy túlméretezett szamarat jelent, amely állat akkoriban az ostobaság szinonimája volt. „Hamvveder" (Ashcan) és „Szemétdombtartó" (Dustbin) a szövetségesek fogolytáborainak becenevei voltak. [„What a thrice-double ass / Was I to take this drunkard for a god, / And worship this dull fool" (Mekkora seggfej voltam, / istennek néztem egy részeges barmot, / imádtam egy ostoba marhát!) – mondja Caliban a Shakespeare-drámában. Fábri Péter fordítása – *A szerk.*)
4. Richard Overy (szerk.): *Interrogations: The Nazi Elite in Allied Hands, 1945* (London, 2001), 3–26.
5. Bosley Crowther: „Varnished Truth: 'The Hitler Gang' Gives Evidence of an Incomplete Political Analysis", *The New York Times* (1944. máj. 14.), X., 3.
6. Trevor-Roper: *The Last Days of Hitler.* Oxfordi egyetemistaként részt vettem Trevor-Roper előadásain Gibbonról, aki iránt teljesen kritikátlanul rajongott.
7. Heike B. Görtemaker: *Hitlers Hofstaat. Der innere Kreis im Dritten Reich und danach* (München, 2019).
8. C. Wright Mills: *The Power Elite* (Oxford, 1956).

2. A „vasember": Hermann Göring

1. Mark Felton: „Hermann Goering's Pet Lions" (https://www.youtube.com/watch?v=gzDK4RVfARs); Emmy Goering: *My Life with Goering* (London, 1972), 1. (általában véve semmitmondó mű, kevés információval). A kontextussal kapcsolatban lásd Gary Bruce: *Through the Lion Gate: A History of Berlin Zoo* (New York, 2017); Jan Mohnhaupt: *Tiere im Nationalsozialismus* (München, 2020).
2. Uwe Neumärker: „Wo die braunen Hirsche röhrten", *Der Spiegel* (online), 2008. máj. 5. Az engedélyezett életrajzban lévő fényképekért lásd még Erich Gritzbach: *Hermann Goering: The Man and His Work* (London, 1939), 48–49., 64–65.
3. Idézi Richard Overy: *Goering: The Iron Man*, 2. kiadás (London, 2021), 269. New College a neve ellenére az Oxfordi Egyetem egyik legrégebbi kollégiuma.
4. Kenneth D. Alford: *Hermann Göring and the Nazi Art Collection: The Looting of Europe's Art Treasures and Their Dispersal After World War II* (Jefferson, NC, 2012), 15–16., 126., 183–249.; Günther Haase: *Die Kunstsammlung des Reichsmarschalls Hermann Göring: eine Dokumentation* (Berlin, 2000); Nikola Doll: *Mäzenentum und Kunstförderung im Nationalsozialismus: Werner Peiner und Hermann Göring* (Weimar, 2009); Hanns Christian Löhr: *Der eiserner Sammler: die Kollektion Hermann Göring: Kunst und Korruption im „Dritten Reich"* (Berlin, 2009); Roger Manvell – Heinrich Fraenkel: *Hermann Göring* (London, 1962), 265–79.; Gritzbach: *Hermann Goering*, 2., 14–251. („The Man and the Artist"), a nyilvános képért.
5. François Kersaudy: *Hermann Goering: Le deuxième homme du IIIe Reich* (Párizs, 2009), 13–21.; Asher Lee: *Goering: Air Leader* (London, 1972), 11–13.; Manwell – Fraenkel: *Hermann Göring*, 1–2.
6. Lee: *Goering*, 13–16.; 13–25.; Kersaudy: *Hermann Goering*, 22–26.; Stefan Martens: *Hermann Göring. „Erster Paladin des Führers" und „Zweiter Mann im Reich"* (Paderborn, 1985), 15–20.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 3–9 (nem meggyőző pszichológiai feltevésekkel).
7. Norman Franks – Hal Giblin: *Under the Guns of the German Aces Immelmann, Voss, Göring, Lothar von Richthofen: The Complete Record of their Victories and Victims* (London, 1997), 41–64.
8. Lee: *Goering*, 17–21.; Franks–Giblin: *Under the Guns*, 41–64.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 9–15.
9. Peter Fritzsche: *A Nation of Fliers: German Aviation and the Popular Imagination* (Cambridge, MA, 1992), 59–102.
10. Lee: *Goering*, 21–24.; Kersaudy: *Hermann Goering*, 22–42.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 15–19.
11. Lee: *Goering*, 22–25.; Björn Fontander: *Göring och Sverige* (Kristjanstad, 1984), 13–50.; Kersaudy: *Hermann Goering*, 43–58.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 19–24.

12. Jack El-Hai: *The Nazi and the Psychiatrist: Hermann Göring, Dr. Douglas M. Kelley, and a Fatal Meeting of Minds at the End of WWII* (New York, 2013), 11–12.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 24–25.
13. Siemens: *Stormtroopers*, 10., 18–19.; Alfred Kube: *Pour le mérite und Hakenkreuz. Hermann Göring im Dritten Reich* (München, 1986), 11.; Kersaudy: *Hermann Goering*, 43–87.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 26–36.; Leon Goldensohn: *The Nuremberg Interviews: An American Psychiatrist's Conversations with the Defendants and Witnesses*, szerk.: Robert Gellately (New York, 2005), 132.
14. Alford: *Hermann Göring*, 6. (Carin leveleiből idézve, amelyek az USA Hadtörténeti Intézetében találhatók: Carlisle, Pennsylvania); Kersaudy: *Hermann Goering*, 73–87.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 37–42., 142–43.
15. Fontander: *Göring och Sverige*, 58–110. (orvosi feljegyzésekből); Lee: *Goering*, 26–34.; Kersaud: *Hermann Goering*, 88–139. (az 1923–24-es utazásai térképével a 97. oldalon); Alford: *Hermann Göring*, 7.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 42–43.
16. Kube: *Pour le mérite*, 1–15.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 44–57.
17. Lee: *Goering*, 35–39.; Kube: *Pour le mérite*, 15–21.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 57–72.
18. Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 80–88.
19. Kube: *Pour le mérite*, 22–27.; Evans: *The Third Reich in Power*, 27–38.; Kersaudy: *Hermann Goering*, 140–76.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 73–120.
20. Kube: *Pour le mérite*, 27–29.
21. Kersaudy: *Hermann Goering*, 177–257.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 133–36., 149–51.
22. Overy: *Goering*, 72–86.
23. Uo.: idézve, ix.
24. Hermann Goering: *Germany Reborn* (London, 1934), 27., 124–31.; uő.: *Reden und Aufsätze*, 2. kiadás (München, 1938).
25. Noakes–Pridham: *Nazism 1919–1945*, II. köt., 364–73.; Kersaudy: *Hermann Goering*, 258–64.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 171–77.
26. Kube: *Pour le mérite*, 29–30.; Kersaudy: *Hermann Goering*, 206–207.; Emmy Goering: *My Life with Goering*, 8–19., 41.
27. Kube: *Pour le mérite*, 265–78., 303–13.; Kersaudy: *Hermann Goering*, 258–319., szintén erről Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 93., 144–72., 185–86., 192. Wolfgang Paul népszerű életrajza: *Hermann Göring: Hitler Paladin or Puppet?* (London, 1998), 7–23., 182–97., kiemeli Göring 1939-es tárgyalási kísérleteit a brit kormánnyal. Martens: *Hermann Göring* című disszertációja Göring külpolitikai törekvéseire és tevékenységére összpontosít.
28. Kube: *Pour le mérite*, 313–23.; Emmy Goering: *My Life with Goering*, 5–6.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring*, 189–92., 198–213.

29. Kube: *Pour le mérite,* 323–35.; Kersaudy: *Hermann Goering,* 320–442., 497–581.; Overy: *Goering,* 187–233.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring,* 214–56.
30. Gustave Gilbert: *Nuremberg Diary* (London, 1948), 78.; Martens: *Hermann Göring,* 223–41., 259–60.
31. Overy: *Goering,* 157–86.
32. Uo.: 234–62.
33. Noakes–Pridham: *Nazism,* III köt., 451., 503.
34. Lee: *Goering,* 141., 148–49.
35. Overy: *Goering,* 187–233.
36. Lee: *Goering,* 211.; Kersaudy: *Hermann Goering,* 443–96.
37. El-Hai: *The Nazi and the Psychiatrist,* 14–15.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring,* 280–96.
38. Trevor-Roper: *The Last Days of Hitler,* 66.
39. Uo.: 130., Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring,* 258–59.
40. Uo.: 161., 168–70., 176–79., 187–89., 210., 215.; Evans: *The Third Reich at War,* 728.; Kersaudy: *Hermann Goering,* 582–647.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring,* 297–314.; Overy (szerk.): *Interrogations,* 145–47.
41. Andrus: *The Infamous,* 29.
42. Kelley: *22 Cells,* 47–49.
43. Andrus: *The Infamous,* 40., 46–47.
44. Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring,* xiv.
45. Papen: *Memoirs,* 554–55.
46. Goldensohn: *The Nuremberg Interviews,* 111.
47. Gilbert: *Nuremberg Diary,* 162., 205–207., 79., 400–402., 79–80.; Overy (szerk.): *Interrogations,* 144–53.; Kersaudy: *Hermann Goering,* 648–745.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring,* 315–79.; Goldensohn: *The Nuremberg Interviews,* 101–34.; Andrus: *The Infamous,* 190–91. Lásd még a nürnbergi tárgyalásokon részt vevők, például tolmácsok, titkárok stb. vallomásait, in Hilary Gaskin: *Eyewitnesses at Nuremberg* (London, 1990), kül. 77–84., Göring tanúkkal szembeni agresszivitásáról a vádlottak padján.
48. Ben E. Swearingen: *The Mystery of Hermann Goering's Suicide* (London, 1985), 210–14.; Andrus: *The Infamous,* 199–201.
49. James Wyllie: *Nazi Wives: The Women at the Top of Hitler's Germany* (Cheltenham, 2019); Harris: *Selling Hitler,* 64–67.; Manvell–Fraenkel: *Hermann Göring,* xii.
50. James Wyllie: *The Warlord and the Renegade; The Story of Hermann and Albert Goering* (Stroud, 2006).
51. Ezért az érvelésért lásd Alfred Kube: „Hermann Goering: Second Man in the Third Reich", in Ronald Smelser – Rainer Zitelmann (szerk.): *The Nazi Elite* (London, 1993), 62–73.
52. Overy (szerk.): *Interrogations,* 144.
53. Overy: *Göring,* 264–67.

3. A propagandista: Joseph Goebbels

1. Michael Tracey: *A Variety of Lives: A Biography of Sir Hugh Greene* (London, 1983), 45–55.; a kontextusért lásd Christian Goeschel: *Mussolini and Hitler: The Forging of the Fascist Alliance* (London, 2018), 111. A 165 centiméteres Goebbels valójában 33 centivel alacsonyabb volt Greene-nél. Greene beszámolója a másnapi *Daily Telegraph* 17. oldalán a történet egy diszkrétebb változatát mutatta be.
2. Hans-Jochen Gamm: *Der Flüsterwitz im Dritten Reich* (Hamburg, 1964), 84–94.
3. Fröhlich (szerk.): *Die Tagebücher,* 1931. április 4. és június 30., idézi Longerich: *Goebbels,* 147., 151.
4. Longerich: *Goebbels,* 3–27.; Ralf Georg Reuth: *Goebbels. Eine Biographie* (1995), 11–55.
5. Longerich: *Goebbels,* 28–46.; Reuth: *Goebbels,* 57–75.
6. Fröhlich (szerk.): *Die Tagebücher,* 1924. március 22.; Longerich: *Goebbels,* 37.; Reuth: *Goebbels,* 37–41., 83–91.
7. Fröhlich (szerk.): *Die Tagebücher,* 1924. május 16.; Longerich: *Goebbels,* 41.
8. Fröhlich (szerk.): *Die Tagebücher,* 1924. június 6., 192. június 14., 1924. július 4.; Longerich: *Goebbels,* 63.; Reuth: *Goebbels,* 76–107.
9. Fröhlich (szerk.): *Die Tagebücher,* 1926. február 15.; Longerich: *Goebbels,* 56.; Reuth: *Goebbels,* 94–99.
10. Fröhlich (szerk.): *Die Tagebücher,* 1926. július 24.; Reuth: *Goebbels,* 100–107.; Longerich: *Goebbels,* 62–72.
11. Longerich: *Goebbels,* 73–92.; Reuth: *Goebbels,* 108–37.; Dietz Bering: *Kampf um Namen. Bernhard Weiss gegen Joseph Goebbels* (Stuttgart, 1991).
12. Longerich: *Goebbels,* 93–104.; Reuth: *Goebbels,* 138–62.; Daniel Siemens: *Horst Wessel. Tod und Verklärung eines Nationalsozialisten* (Berlin, 2009); általánosabban Behrenbeck: *Der Kult.*
13. Longerich: *Goebbels,* 151–57.; Reuth: *Goebbels,* 196–98.
14. Longerich: *Goebbels,* 157–60., idézi Fröhlich (szerk.): *Die Tagebücher,* 1931. szeptember 14–16.; Reuth: *Goebbels,* 196–98., 235., 310., 334., 382., 462.
15. Evans: *The Coming of the Third Reich,* 289–308.; Longerich: *Goebbels,* 190–201.; Reuth: *Goebbels,* 2010–55.
16. Longerich: *Goebbels,* 205–15.; Reuth: *Goebbels,* 267–71.
17. Evans: *The Third Reich in Power,* 120–218.; Reuth: *Goebbels,* 270–81.
18. Longerich: *Goebbels,* 328–57.; Reuth: *Goebbels,* 291., 364–69.
19. Walther Gehl (szerk.): *Die nationalsozialistische Revolution: Tatsachen und Urkunden, Reden und Schilderungen, 1. August 1914 bis 1. Mai 1933* (Breslau, 1933), 277.; Fröhlich (szerk.): *Die Tagebücher,* 1933. május 11.; Reuth: *Goebbels,* 281–86.
20. Longerich: *Goebbels,* 301–306.; Reuth: *Goebbels,* 368–70., 686–87., n. 137. (Fröhlich [szerk.]: *Die Tagebücher,* 1937. február 11.).

21. Longerich: *Goebbels,* 262–70.; Reuth: *Goebbels,* 313–19.
22. Longerich: *Goebbels,* 375.
23. Longerich: *Goebbels,* 315–18., 322–25., 358–64., 405–406.; Reuth: *Goebbels,* 290–92., 385–86., 415–41., 462–63.
24. Longerich: *Goebbels,* 246–47., 315–18., 324., 363., 392–96., 404–406.; Reuth: *Goebbels,* 348–52., 363–64., 378., 382–83., 388–90.
25. Longerich: *Goebbels,* 382–83., 396–402. (idézetek: 383., 398.); Reuth: *Goebbels,* 395–400.
26. Jürgen Runzheimer: „Der Überfall auf den Sender Gleiwitz im Jahre 1939", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 10 kötet (1962), 408–26.
27. Longerich: *Goebbels,* 433–55. (idézi Fröhlich [szerk.]: *Die Tagebücher,* 1940. július 11.); Reuth: *Goebbels,* 468–70.
28. Longerich: *Goebbels,* 468–70., 479.; David Welch: *Propaganda and the German Cinema, 1933–1945* (Oxford, 1983), kül. 221–37., 271–306.; Niven: *Hitler and Film,* 163–83.
29. Evans: *The Third Reich at War,* 256–70.; Longerich: *Goebbels,* 514–15., 547–48.
30. Longerich: *Goebbels,* 508–20., 549–62.; Reuth: *Goebbels,* 515–24.
31. Longerich: *Goebbels,* 569–79., 637–47.
32. Longerich: *Goebbels,* 675. (idézetért), 683–87., ix–xii.; Reuth: *Goebbels,* 613–14. A rendelet hivatalos neve: „A birodalmi területen végrehajtott bontásokról szóló rendelet".
33. Evans: *The Third Reich at War,* 727.
34. Reuth: *Goebbels,* 615–16. (és fénykép, 385.); Longerich: *Goebbels,* x–xi.
35. Longerich: *Goebbels,* xvi–xvii., 3–4., 9–10., 194–95., 340., 533., 691–92.
36. Reuth: *Goebbels,* 341.; Longerich: *Goebbels,* 195.
37. Evans: *The Coming of the Third Reich,* 395–99.; Longerich: *Goebbels,* 689–708.

4. A katona: Ernst Röhm

1. Eleanor Hancock: *Ernst Röhm: Hitler's SA Chief of Staff* (New York, 2008), 95–96.; uo.: „Ernst Röhm versus General Hans Kundt in Bolivia, 1929–30? The Curious Incident", *Journal of Contemporary History,* 47. köt., no. 4. (2012), 691–708., a következő bekezdésért is; és Len E. Bieber: „La política militar alemana en Bolivia, 1900–1935", *Latin American Research Review,* 29. kötet (1994), 1., 85–106. Lásd még John P. Fox: „Max Bauer: Chiang Kai-shek's First German Military Adviser", *Journal of Contemporary History,* 5. köt., no. 4. (1970), 21–44.
2. Mint az 1. megj. Lásd még Robert Brockmann: *El general y sus presidentes: vida y tiempos de Hans Kundt, Ernst Röhm y siete presidentes en la historia de Bolivia, 1911–1939* (La Paz, 2007), 385–448. (főként másodlagos források alapján).

3. Hancock: *Ernst Röhm,* 1–13. (idézetek: 9., 13.); Peter Longerich: *Die braunen Bataillone. Geschichte der SA* (München, 1989), 17. Lásd még Ernst Röhm: *Die Geschichte eines Hochverräters* (Volksausgabe, München, 1933; első kiadás: 1928), 15–28.; az 1933-as újbóli kiadásban Röhm új anyagot is közöl, például a bolíviai tartózkodásával kapcsolatban (357–64.). 2020-ban megjelen az angol kiadás Eleanor Hancock előszavával. Ernst Röhm: *Die Memoiren des Stabschefs Röhm* (München, 1934), erősen cenzúrázott és nem Röhm által írott anyagot is tartalmaz. Lásd: Heinrich Bennecke: „Die Memoiren des Ernst Röhm. Ein Vergleich der verschiedenen Ausgaben und Auflagen", *Politische Studien,* 14. köt., no. 1. (1963), 179–88. Marcus Mühle: *Ernst Röhm. Eine biographische Skizze* (Berlin, 2016), rövid bevezető összefoglalás, amely nem sokat tesz hozzá Hancock alapos kutatáson alapuló biográfiájához.
4. Hancock: *Ernst Röhm,* 14–26.; uo.: 'Ernst Röhm and the Experience of World War I', *Journal of Military History,* 60. köt., no. 1. (1996), 39–60.; Röhm: *Die Geschichte,* 28–86.
5. Hancock: *Ernst Röhm,* 27–35.; Longerich: *Die braunen Bataillone,* 18.; Röhm: *Die Geschichte,* 91.
6. Hancock: *Ernst Röhm,* 36–51.
7. Uo.: 40–41.
8. Uo.: 52–70.; Röhm: *Die Geschichte,* 233–58.
9. Hancock: *Ernst Röhm,* 71–85., 92–93.; Siemens: *Stormtroopers,* 3–61.; Longerich: *Die braunen Bataillone,* 45–52.; Röhm: *Die Geschichte,* 233–77.; Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf,* I, 1068. n. 193.
10. Hancock: *Ernst Röhm,* 105–109.
11. Siemens: *Stormtroopers,* 58–74.; Hancock: *Ernst Röhm,* 105–19.; Andreas Dornheim: *Röhms Mann fürs Ausland: Politik und Ermordung des SA-Agenten Georg Bell* (Münster, 1998), 77. (részletes beszámoló Röhm azon kísérleteiről, hogy külföldről szerezzen pénzt az SA számára); Bruce Campbell: *The SA Generals and the Rise of Nazism* (Lexington, KY, 1998), 105–10.; Heinrich Bennecke: *Hitler und die SA* (München, 1972), 160.; Mathilde Jamin: *Zwischen den Klassen: Zur Sozialstruktur der SA-Führerschaft* (Wuppertal, 1984); Hitler tisztogatási rendeletéről in Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* IV/1.
12. Siemens: *Stormtroopers,* 56–57.
13. Idézi uo.: 53.; Lásd még Longerich: *Die braunen Bataillone,* 109–78.
14. Hancock: *Ernst Röhm,* 119–40.; Siemens: *Stormtroopers,* 117–56.
15. Ullrich: *Adolf Hitler* I, 507.
16. Uo.: 510–11.
17. Viktor Lutze, aki Röhm utódja lett volna az SA élén, azt állította, hogy hallotta, amint Röhm a többi résztvevő távozása után négyszemközt azt mondta: „Amit a nevetséges tizedes elmagyarázott, az ránk nem vonatkozik. Hitler hitetlen, és legalább egy kicsit ki kell szállnia ebből. Ha kell, Hitler nélkül

is elvégezzük a munkát." (Így idézi Helmut Krausnick: „Der 30. Juni 1934: Bedeutung – Hintergründe – Verlauf", *Aus Politik und Zeitgeschichte: Beilage zur Wochenzeitung »Das Parlament«*, 1954. június 30., 319.). Ez azonban nem illik sem Röhm Hitler iránti, sokat dokumentált hűségéhez, sem nyilvános nyilatkozataihoz, és Lutzénak minden oka megvolt arra, hogy ezt kitalálja, és a saját álláspontját igazolja.

18. Hancock: *Ernst Röhm,* 131–51.; Longerich: *Die braunen Bataillone,* 164–206.
19. Kershaw: *Hitler* I, 505–26.; Hancock: *Ernst Röhm,* 153–66.; Ullrich: *Adolf Hitler* I, 507–27. Höhne: *Mordsache Röhm,* Röhmöt a „náci baloldal" azon szélesebb körű kísérletének részeként mutatja be, amely a „második forradalom"-ra irányul. Más összefoglalók pl. Charles Bloch: *Die SA und die Krise des NS-Regimes 1934* (Frankfurt, 1970); Max Gallo: *La nuit des longs couteaux: 30 juin 1934* (Párizs, 1970); Longerich: *Die braunen Bataillone,* 206–19.; és Otto Gritschneider: *„Der Führer hat Sie zum Tode verurteilt…" Hitlers »Röhm-Putsch'«Morde vor Gericht* (München, 1993).
20. Evans: *The Coming of the Third Reich,* 183.
21. Fest: *The Face of the Third Reich,* 207.
22. Röhm: *Die Geschichte,* 363. A mondat kimaradt az 1934-es kiadásból.
23. Amint rávilágít Siemens: *Stormtroopers,* 25., és Hancock: *Ernst Röhm,* 171–72.
24. Röhm: *Die Geschichte,* 281. Lásd még Ihrig: *Atatürk.*
25. Richard Bessel: *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany 1925–1934* (London, 1984), 123.
26. Röhm: *Die Geschichte,* 9.
27. Uo.: 363–66.
28. Idézi Hancock: *Ernst Röhm,* 87.
29. Longerich: *Goebbels,* 267.
30. George L. Mosse: *Nationalism and Sexuality: Respectable and Abnormal Sexuality in Modern Europe* (New York, 1997); lásd még az újrakiadást (Madison, WI, 2020) Mary Louise Roberts kritikai bevezetőjével; és ugyanazon szerző *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity* (New York, 1996); és Susanne Zur Nieden (szerk.): *Homosexualität und Staatsräson: Männlichkeit, Homophobie und Politik in Deutschland 1900–1945* (Frankfurt am Main, 2005).
31. Susanne Zur Nieden: *Aufstieg und Fall des viril Männerhelden – Der Skandal um Ernst Röhm und seine Ermordung* (Frankfurt am Main, 2005), 156.
32. Sefton Delmer: *Trail Sinister: An Autobiography* (London, 1961), 123.; lásd még Karen Bayer: *„How Dead is Hitler?" Der britische Starreporter Sefton Delmer und die Deutschen* (Mainz, 2008).
33. Eleanor Hancock: „»Only the Real, the True, the Masculine Held Its Value«: Ernst Röhm, Masculinity, and Male Homosexuality", *Journal of the History of Sexuality,* 8. köt., no. 4. (1998), 616–41.; Hitler 1931. február 3-i parancsa in Vollnhals és mások (szerk.): *Hitler,* IV/1., 183.

34. Wilfried U. Eissler: *Arbeiterparteien und Homosexuellenfrage. Zur Sexualpolitik von SPD und KPD in der Weimarer Republik* (Berlin, 1980).
35. Zur Nieden: *Aufstieg und Fall,* 148–57.; Herbert Linder: *Von der NSDAP zur SPD Der politische Lebensweg des D. Helmuth Klotz (1894–1943)* (Konstanz, 1998), 168–89.
36. Hancock: *Ernst Röhm,* 88–90., 111–15.
37. Matthäus–Bajohr (szerk.): *Alfred Rosenberg,* 141–46.
38. Jürgen Reulecke: *„Ich möchte einer werden, so wie die…" Männerbünde im 20. Jahrhundert* (Frankfurt, 2001); George L. Mosse: *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (London, 1964); Zur Nieden: *Aufstieg und Fall;* Alexander Zinn: *Die soziale Konstruktion des homosexuellen Nationalsozialisten. Zur Genese und Etablierung eines Stereotyps* (Frankfurt am Main, 1997); Claudia Bruns: „Der homosexuelle Staatsfreund: Von der Konstruktion des erotischen Männerbunds bei Hans Blüher", in Zur Nieden (szerk.): *Homosexualität und Staatsräson,* 100–17.; és Chandak Sengoopta: *Otto Weininger: Sex, Science, and Self in Imperial Vienna* (Chicago, IL, 2000). A háború előtti botránnyal kapcsolatban lásd Norman Domeier: *The Eulenburg Affair: A Cultural History of Politics in the German Empire* (Rochester, NY, 2015). Általánosabban lásd Burkhard Jellonnek: *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz* (Paderborn, 1990).
39. Azzal a nézettel kapcsolatban, hogy Röhm „második forradalmat" akart kirobbantani, lásd Conan Fischer: „Ernst Julius Röhm: Chief of Staff of the SA and Indispensable Outsider", in Smelser–Zitelman (szerk.): *The Nazi Elite,* 173–82.; továbbá Otis C. Mitchell: *Hitler's Stormtroopers and the Attack on the German Republic, 1919–1933* (Jefferson, NC, 2008), 160–70.
40. Hancock: *Ernst Röhm,* 86.
41. Röhm, *Die Geschichte,* 366.
42. Uo.: 9.

5. A rendőr: Heinrich Himmler

1. Himmler szaunában tett látogatását a kérdéses napon dokumentálja Peter Witte és mások (szerk.): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42* (Hamburg, 1999), 504. A teljes történet megtalálható in Curzio Malaparte: *Kaputt* (New York, 2005 [1944]), 336–42. (1975-ben az Európa Kiadó, 1998-ban a Magyar Könyvklub, 2015-ben pedig a Partvonal Kiadó jelentette meg Lontay László és Gellért Gábor fordítását. – *A szerk.*)
2. Himmlernek a szaunák egészségre gyakorolt hatásáról általában véve kedvező véleménye volt, ami miatt elrendelte, hogy orosz hadifoglyok rabszolgamunkájával építsenek szaunákat az SS-laktanyákban, lásd Bradley F. Smith – Agnes F. Petersen (szerk.): *Heinrich Himmler Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen* (Frankfurt, 1974), 194. (1942).

3. William B. Cohen – Jörgen Svensson: „Finland and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies,* 9. kötet (1995), 70–93.; Antero Holmila: „Finland and the Holocaust: A Reassessment", *Holocaust and Genocide Studies,* 23. kötet (2009), 413–40.
4. Fest: *The Face,* 171–73.
5. Trevor-Roper: *The Last Days of Hitler,* 68–69.
6. Bracher: *The German Dictatorship,* 356.
7. Richard Breitman: *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (London, 1991), 5.
8. Peter Longerich: *Heinrich Himmler: Biographie* (München, 2008).
9. Uo.: 717.; Witte és mások (szerk.): *Der Dienstkalender;* Matthias Uhl és mások (szerk.): *Die Organisation des Terrors: Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1943–1945* (München, 2020); Katrin Himmler – Michael Wildt (szerk): *Himmler privat. Briefe eines Massenmörders* (München, 2014).
10. Katrin Himmler: *Die Brüder Himmler. Eine deutsche Familiengeschichte* (Frankfurt am Main, 2005), 29–54.; Lion Feuchtwanger: *The Oppermanns* (London, 2020; első megjelenés: *Die Geschwister Oppermann,* 1934); Witte és mások: *Der Dienstkalender* (bevezetés), 19–20.
11. Longerich: *Heinrich Himmler,* 1–19.; Himmler társadalmi hátteréről a *Bildungsbürgertum*ban helyesen szerepel, pl. in Breitman: *The Architect of Genocide,* 9–12., és Helmut Heiber (szerk.): *Reichsführer! Briefe an und von Himmler* (München, 1970), 10. Lásd még Bradley F. Smith: *Heinrich Himmler: A Nazi in the Making 1900–1926* (Stanford, CA, 1971).
12. Longerich: *Heinrich Himmler,* 1–19.; Michael Wildt: *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2003).
13. Longerich: *Heinrich Himmler,* 19–32., idézet a 32. oldalon.
14. Uo.: 32–69.; Katrin Himmler: *Die Brüder Himmler,* 88–103.
15. Himmler–Wildt (szerk.): *Himmler privat,* 7–16.
16. Longerich: *Heinrich Himmler,* 70–139.
17. Uo.: 140–47.
18. Uo.: 147–79.
19. Uo.: 197.
20. Wachsmann: *Hitler's Prisons;* uő.: *KL: A History of the Nazi Concentration Camps* (New York, 2015), különösen: 23–78. Longerich: *Heinrich Himmler,* 179–201., félreérti ezt a folyamatot, és így azt a félrevezető paradoxont mutatja be, hogy a Gestapo megnövekedett hatásköre és tevékenysége a táborokban a foglyok számának csökkenéséhez vezet.
21. Longerich: *Heinrich Himmler,* 239.
22. Evans: *The Third Reich in Power,* 533.
23. Longerich: *Heinrich Himmler,* 239.
24. Uo.: 251.
25. Tom Neuhaus: *Tibet in the Western Imagination* (London, 2012).

26. Uo.: 255–98.; Michael Kater: *Das „Ahnenerbe" der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches,* 4. kiadás (München, 2006). Mosse: *The Crisis,* a klasszikus tanulmány arról a szellemi közegről, amelyből ezek az eszmék kialakultak. A *Lebensborn*ért lásd Georg Lilienthal: *Der „Lebensborn e.V." Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik* (Stuttgart, 1985).
27. Heiber (szerk.): *Reichsführer!,* 291.
28. Uo.: 36–41.
29. Uo.: 28.
30. Uo.: 346.
31. Uo.: 163.
32. Witte és mások: *Der Dienstkalender* (bevezetés), 19–20.
33. Nemzetközi Katonai Törvényszék: *Der Nürnberger Prozess gegen die Hauptskriegsverbrecher vom 14. November 1945 bis 1. Oktober 1946: Urkunden und anderes Beweismaterial* (Nürnberg, 1948), XXIX. köt., 1919–PS.
34. Robert L. Koehl: *RKFDV: German Resettlement and Population Policy 1939–1945: A History of the Reich Commission for the Strengthening of Germandom* (Cambridge, MA, 1957); Mechthild Rössler – Sabine Schleiermacher (szerk.): *Der „Generalplan Ost". Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik* (Berlin, 1993).
35. Bradley F. Smith – Agnes Petersen (szerk.): *Himmler: Geheimreden,* 169–70. és 200–205.; lásd még Noakes–Pridham (szerk.): *Nazism,* III, 614–27.
36. Idézetek in Longerich: *Heinrich Himmler,* 609.
37. Witte és mások (szerk.): *Der Dienstkalender,* 294.
38. Heiber (szerk.): *Reichsführer!,* 130.
39. Uo.: 193.
40. Uhl és mások: *Die Organisation des Terrors,* 843–44. (1944. aug. 14.). Thälmannt Buchenwaldban lőtték le négy nappal később.
41. Uo.: 12–15.
42. Longerich: *Heinrich Himmler,* 696–731.
43. Uo.: 1–3., 719–48.
44. Katrin Himmler: *Die Brüder Himmler,* 237.
45. Uo.: 233–44.
46. Himmler–Wildt (szerk.): *Himmler privat,* 17–23.
47. Katrin Himmler: *Die Brüder Himmler.*

6. A diplomata: Joachim von Ribbentrop

1. Fest: *The Face,* 268–69.
2. Trevor-Roper: *The Last Days of Hitler,* 121.; Wolfgang Michalka: „Joachim von Ribbentrop: From Wine Merchant to Foreign Minister", in Smelser–Zitelman (szerk.): *The Nazi Elite,* 165–72.; John Weitz: *Joachim von Ribbentrop:*

Hitler's Diplomat (London, 1992), „The Champagne Salesman", 21–41.; Turner Jr.: *Hitler's Thirty Days*, 70. („egy pezsgőügynök").

3. Gabriel Gorodestky (szerk.): *The Maisky Diaries: Red Ambassador to the Court of St James's 1932–1943* (London, 2015), 40., 115.
4. Az interjúkat idézi Laurence Rees: *The Nazis: A Warning from History* (London, 1997), 93.
5. Papen: *Memoirs*, 552.
6. Michael Bloch: *Ribbentrop* (London, 1992; 2. kiadás: London, 2003), 185–86.
7. Idézi uo.: 460.
8. Gilbert: *Nuremberg Diary*, 132–40.
9. Kelley: *22 Cells*, 93.
10. Joachim von Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau. Erinnerungen und letzte Aufzeichnungen*, szerk.: Annelies von Ribbentrop (Leoni am Starnberger See, 1954), 7–12.; Bloch: *Ribbentrop*, 1–6. Ribbentrop emlékiratai csak bizonyos mértékben megbízhatóak, és leginkább a náci pártba való belépése előtti életének részletei miatt hasznosak. Stefan Scheil: *Ribbentrop. Oder: Die Verlockung des nationalen Aufbruchs. Eine politische Biographie* (Berlin, 2013). Egy történész írta, aki aktívan politizál a szélsőjobboldalon, az *Alternative für Deutschland*ban, és sok vitatható állítást terjeszt elő, miközben sok mindent kihagy. Bloch: *Ribbentrop* – a legjobb életrajz.
11. Martin Kitchen: *The German Officer Corps 1890–1914* (Oxford, 1968); lásd még Gordon A. Craig: *The Politics of the Prussian Army 1640–1945* (Oxford, 1955), és Karl Demeter: *Das deutsche Offizierskorps in Gesellschaft und Staat 1650–1945* (Frankfurt am Main, 1962).
12. Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 12–13.
13. Uo.: tanára, a későbbi államtitkár, Otto Meissner felesége később úgy jellemezte Ribbentropot, mint „a legfelszínesebb" vagy „legsekélyesebb" diákot az osztályában (Hanfstaengl: *Zwischen Weissem und Braunem Haus*, 320.).
14. Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 13–15. Az anyja tuberkulózisával kapcsolatban lásd Weitz: *Joachim von Ribbentrop*, 4.; Charles Spicer: *Coffee with Hitler: The British Amateurs who tried to Civilise the Nazis* (London, 2022), 20.
15. Domeier: *The Eulenburg Affair.*
16. Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 14. Azt állítja, hogy az apja önként mondott le a megbízatásáról, de ez nyilvánvalóan nem így volt: az állítása, miszerint az apja önszántából mondott le az egyenruha viselésének jogáról, a legkevésbé sem hihető.
17. Uo.: 15–17.; Weitz: *Hitler's Diplomat*, 7–8.
18. Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 17–23.; Weitz: *Hitler's Diplomat*, 9–13.; Bloch: *Ribbentrop*, 6–8.; Robert Lawson: „Ribbentrop in Canada 1910 to 1914: A Note", *International History Review*, 29. köt., no. 4. (2007), 821–32.

19. Weitz: *Hitler's Diplomat*, 13–17.; Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 23–26.; Bloch: *Ribbentrop*, 7–8. és nn. 19. és 23. A *Potsdam*ot később átalakították bálnavadászhajóvá. Fivére, Lothar tuberkulózisával kapcsolatban – amelyben négy évvel később meghalt – lásd Weitz: *Hitler's Diplomat*, 5–7. Douglas Glen: *Von Ribbentrop Is Still Dangerous* (London, 1941), megalapozatlan spekulációk fantasztikus koholmánya, amely szerint Ribbentrop a háború alatt Kanadában és az Egyesült Államokban kémkedett.
20. Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 27–30.; Bloch: *Ribbentrop*, 9–12.; idézi Evans: *The Hitler Conspiracies*, 73. Az eredetiért lásd Ernst von Wrisberg: „Über die Angriffe gegen die Offiziersstande", *Militär- Wochenschrift für die deutsche Wehrmacht*, 1919. márc. 25., 262. Ribbentrop később hamisan azt állította, hogy a párizsi békekonferencián a német delegáció tagja volt, bár nincs bizonyíték a részvételére (Bloch: *Ribbentrop*, 10–11.).
21. Bloch: *Ribbentrop*, 12–17.
22. Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 31–35.; Weitz: *Hitler's Diplomat*, 7–8., 21–41.; Bloch: *Ribbentrop*, 17–21. Gertrud apja a porosz hadsereg főhadnagyaként szolgált, és 1884-ben nemesi címet kapott. Mivel a családnak ez az ága egyébként kihalt volna, Ribbentrop hihetően állíthatta, hogy örökbefogadásával ezt akarta megakadályozni, ami az 1920-as években széles körben elfogadott indok volt. Amikor azonban Ribbentrop nem fizette tovább a nyugdíját, Gertrud a bírósághoz fordult, hogy kényszerítse a kifizetések folytatására (Bloch: *Ribbentrop*, 19).
23. Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 34–35.
24. Bloch: *Ribbentrop*, 24–29.
25. Idézi uo.: 28. Ribbentrop visszaemlékezésében ennek a vacsorának a dátuma helytelenül 1933 (uo.: 27., jegyzet).
26. Bloch: *Ribbentrop*, 29–30.; Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 36–37. Az az állítása, mely szerint ekkor találkozott először Hitlerrel, pontatlan (Bloch: *Ribbentrop*, 25–26.).
27. Weitz: *Hitler's Diplomat*, 47.; Hans-Jürgen Döscher: *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich Diplomatie im Schatten der „Endlösung"* (Berlin, 1987), 148.
28. Turner: *Hitler's Thirty Days*, 112–17.; Bloch: *Ribbentrop*, 31–36.; Bracher: *Die Auflösung*, 707–32.; Weitz: *Hitler's Diplomat*, 51–56.; Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 38–42. (Ribbentrop és felesége naplójegyzeteinek kivonatai). A megbeszélések olyannyira titokban zajlottak, hogy amikor Hitler autóval érkezett Ribbentrop házához, a garázsban szállt ki, majd a kerten keresztül ment be a házba, és ugyanazon az úton tért vissza.
29. Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau*, 47.
30. Wolfgang Michalka: *Ribbentrop und die deutsche Weltpolitik 1933–1940. Aussenpolitische Konzeptionen und Entscheidungsprozesse im Dritten Reich* (München, 1980), 50–109., továbbá a következőért.
31. Weitz: *Hitler's Diplomat*, 59–111.; Eckart Conze és mások: *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesre-*

publik (München, 2010), 61–64.; Hans-Adolf Jacobsen: *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1939* (Frankfurt, 1968), 252–318.

32. Weitz: *Hitler's Diplomat,* 101–103.
33. Ian Kershaw: *Making Friends with Hitler: Lord Londonderry and Britain's Road to War* (London, 2004), 157–66., a látogatásról szóló élénk leírásért.
34. Bloch: *Ribbentrop,* 131–36.
35. Uo.: 122–45.; Weitz: *Hitler's Diplomat,* 103–38.
36. Az interjút idézi Rees: *The Nazis,* 93.
37. Weitz: *Hitler's Diplomat,* 133–61.; Bloch: *Ribbentrop,* 175–80. A Külügyminisztérium és az ott dolgozók Hitler politikájában való élénk részvételéért lásd Conze és mások (szerk.): *Das Amt,* 25–294.; ugyanakkor Evans: *The Third Reich in History and Memory,* 262–93.
38. Bloch: *Ribbentrop,* 167–74.
39. Uo.: 253–71.; Michalka: *Ribbentrop,* 247–94.
40. Gorodetsky (szerk.): *The Maisky Diaries,* 115–16.
41. Bloch: *Ribbentrop,* 190–214., 219.
42. Uo.: 255–99.
43. Uo.: 384–89.; Christopher Browning: *The Final Solution and the German Foreign Office: A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940–43* (New York, 1978), 1–34.
44. Bloch: *Ribbentrop,* 221–24.
45. Uo.: 389–90.; Browning: *The German Foreign Office,* 35–146.
46. Hillgruber (szerk.): *Staatsmänner,* 2. köt., 256–57.
47. Bloch: *Ribbentrop,* 432–43., 449–51.; Browning: *The German Foreign Office,* 147–77.; Conze és mások (szerk.): *Das Amt,* 260–67.
48. Kelley: *22 Cells,* 92.
49. Gellately: *The Nuremberg Interviews,* 184–85.
50. Gilbert: *Nuremberg Diary,* 133–40.
51. Gellately: *The Nuremberg Interviews,* 184.
52. Uo.: 189–94.
53. Bloch: *Ribbentrop,* 448–98.; Overy (szerk.): *Interrogations,* 35.
54. Richard Sandomir: „Rudolf von Ribbentrop, Son of Top Nazi Diplomat, Dies at 98", *The New York Times* (2019. jún. 6.); Rudolf von Ribbentrop: *Mein Vater Joachim von Ribbentrop. Erlebnisse und Erinnerungen* (Graz, 2008), kül. 445.

7. A filozófus: Alfred Rosenberg

1. Ernst Piper: *Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe* (München, 2005), 19. A „Rosenberg" zsidó név volt, de a nem zsidó származású emberek között is gyakran megtalálható, és az a híresztelés, hogy Alfred Rosenberg felmenői között zsidó elem is volt, alaptalan.

2. Uo.: *Alfred Rosenberg,* 19–29.
3. Brendan McGeever: *Antisemitism and the Russian Revolution* (Cambridge, 2019). Általánosabban lásd Michael Kellogg: *The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945* (Cambridge, 2005).
4. Piper: *Alfred Rosenberg,* 45. A háború után a nürnbergi börtönben Rosenberg igyekezett úgy beállítani, hogy akkoriban nem is csodálta Hitlert.
5. Uo.: 43–69.
6. Uo.: 70–75.; Evans: *The Hitler Conspiracies,* 1. fej.
7. Jochmann (szerk.): *Monologe,* 356–57. (1942. aug. 21.).
8. Piper: *Alfred Rosenberg,* 76–126.; Alfred Rosenberg: *Der Mythus des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit,* 24. kiadás (München, 1934).
9. Alfred Rosenberg: *Der Sumpf. Querschnitte durch das „Geistes"-leben der November-Demokratie* (München, 1930), kül. 5., 29., 31–36., 41.
10. Piper: *Alfred Rosenberg,* 179–231.
11. Fest: *Face,* 247–64., különösen Hamburg egykori gauleiterének háború utáni visszaemlékezéseit idézi, Albert Krebs: *Tendenzen und Gestalten der NSDAP: Erinnerungen an die Frühzeit der Partei* (Stuttgart, 1974), és Rosenberg saját írásai, különösen a *Letzte Aufzeichnungen: Ideale und Idole der nationalsozialistischen Revolution* (Göttingen, 1946).
12. Picker (szerk.): *Hitlers Tischgespräche,* 213. (1942. április 11.).
13. IMG, 14. köt., 494. Idézi Reinhard Bollmus: „Alfred Rosenberg: National Socialism's Chief Ideologue?", Smelser–Zitelmann (szerk.): *The Nazi Elite,* 183–92., 187.
14. Válogatás a könyvből és más írásokból angolul in Robert Pois (szerk.): *Alfred Rosenberg: Selected Writings* (London, 1970).
15. Picker (szerk.): *Hitlers Tischgespräche,* 416. (1942. júl. 4.).
16. Alfred Rosenberg: *Die Tagebücher,* 205–206. (1936. szept. 17.); Evans: *The Third Reich in Power,* 220–60.
17. Piper: *Alfred Rosenberg,* 399–422.
18. Uo.: 179–231.
19. Rosenberg: *Die Tagebücher,* 226. (1936. dec. 11.).
20. Uo.: 190. (1936. aug. 11.).
21. Uo.: 294. (1939. okt. 5.).
22. Guenter Lewy: *Harmful and Undesirable: Book Censorship in Nazi Germany* (New York, 2016), kül. 74–81.; Piper: *Alfred Rosenberg,* 323–68.; Jan-Pieter Barbian: *Literaturpolitik in „Dritten Reich". Institutionen, Kompetenzen, Betätigungsfelder* (München, 1995), szélesebb kontextusért.
23. Jan Björn Potthast: *Das jüdische Zentralmuseum der SS in Prag. Gegnerforschung und Völkermord im Nationalsozialismus* (Frankfurt, 2002); Piper: *Alfred Rosenberg,* 462–77.
24. Rosenberg: *Die Tagebücher,* 367. (1941. márc. 28.).

25. Uo.: 472–73. (1943. febr. 2.); Piper: *Alfred Rosenberg,* 486–508.
26. Hanns Christian Löhr: *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Ideologie und Kunstraub im „Dritten Reich"* (Berlin, 2018), kül. 167–71.
27. Rosenberg: *Die Tagebücher,* 336. (1940. szept. 6.).
28. Uo.: 363. (1941. febr. 2.); Piper: *Alfred Rosenberg,* 477–86.
29. Piper: *Alfred Rosenberg,* 168–275.; Reinhard Bollmus: *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem* (Stuttgart, 1970; 2. kiadás: München, 2006).
30. Rosenberg: *Die Tagebücher,* 133. (1934. máj. 5.), 185. (1936. júl. vége) stb.
31. Thomas Mathie: *Kunstauffassungen und Kulturpolitik im Nationalsozialismus. Studien zu Adolf Hitler – Joseph Goebbels – Alfred Rosenberg – Baldur von Schirach – Heinrich Himmler – Albert Speer – Wilhelm Frick* (Saarbrücken, 1997), 164–243., és kül. 303.; Rosenberg: *Die Tagebücher,* 240–42. (1937. júl. 20.).
32. Evans: *The Third Reich in Power,* 252., 158., 165–66., 193–200.; Piper: *Alfred Rosenberg,* 369–99.
33. Piper: *Alfred Rosenberg,* 127–67.
34. Alfred Rosenberg: *Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik* (München, 1927), 142–44.
35. Rosenberg: *Die Tagebücher,* 124. (1934. máj. 15.).
36. Uo.: 119. (1934. máj. 14.), 219. (1936. nov. 15.), 276–77. (1939. máj. 21.).
37. Uo.: 279. (1939. aug. 22.).
38. Uo.: 286–87. (utólagos bejegyzés, 1939. szept. 24.); Piper: *Alfred Rosenberg,* 285–322.; Jacobsen: *Nationalsozialistische Aussenpolitik,* 45–89.
39. Piper: *Alfred Rosenberg,* 275–84.
40. Bollmus: „Alfred Rosenberg", in Smelser–Zitelmann (szerk.): *The Nazi Elite,* 183–92.; Rosenberg: *Die Tagebücher,* 305. (1939. dec. 14.), 313. (1940. jan. 27.) stb.
41. Rosenberg: *Die Tagebücher,* 375. (1941. ápr. 9.).
42. Uo.: 372–73. (1941. márc. 28.), 379–81. (1941. ápr. 20.).
43. Uo.: 388. (1941. jún. 1.).
44. Uo.: 393. (1941. júl. 20.).
45. Uo.: 403. (1941. szept. 1.).
46. Uo.: 515. (1944. okt. 26.).
47. Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944* (Hamburg, 1999), 361–62.
48. Andreas Zellhuber: *„Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...": das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaf in der Sowjetunion 1941–1945* (München, 2006); Piper: *Alfred Rosenberg,* 509–77.
49. Rosenberg: *Die Tagebücher,* 514. (1944. okt. 22.).
50. Uo.: 507. (1944. júl. 29.).
51. Uo.: 509. (1944. júl. 30.).

52. Uo.: 511. (1944. aug. 27.).
53. Uo.: 335. (1940. máj. 10.), 429. (1943. jan. 25/26.).
54. Uo.: 484. (1943. aug. 7.).
55. Uo.: 485. (1943. aug. 7.).
56. Uo.: 515. (1944. okt. 26.).
57. Piper: *Alfred Rosenberg,* 565.
58. Uo.: 423–34.; Rosenberg: *Die Tagebücher,* 199. (1936. aug. 23.).
59. Uo.
60. Piper: *Alfred Rosenberg,* 435–48.; Magnus Brechtken: *„Madagaskar für die Juden". Antisemitische Idee und politische Praxis 1885–1945* (München, 1997), 287.
61. Rosenberg: *Die Tagebücher,* 412. (1941. szept. 14.).
62. Uo.: 408. (1941. szept. 12). A 400 000-es szám valójában jelentősen alábecsült.
63. Idézi Piper: *Alfred Rosenberg,* 589. (Rosenberg: „Vermerk über eine Unterredung beim Führer am 14.12.1941 vom 16.12.1941", dokumentum a 1517-PS 27. kötetben a Nemzetközi Katonai Törvényszéki eljárásokról 1946-tól).
64. Idézi Piper: *Alfred Rosenberg,* 594. (Führertagung 1943. máj. 4., Rosenberg személyes aktájában a Berlini Dokumentumközpontban).
65. Goldensohn: *The Nuremberg Interviews,* 197–99.
66. Alfred Rosenberg: *Letzte Aufzeichnungen. Nürnberg 1945/46* (Uelzen, 1996 [1955]), 316–43.
67. Rosenberg: *Die Tagebücher,* 442. (1942. júl. 14.).
68. Rosenberg: *Letzte Aufzeichnungen,* 343.
69. Piper: *Alfred Rosenberg,* 82.
70. Kelley: *22 cells,* 39.

8. Az építész: Albert Speer

1. Richard J. Evans: *Rereading German History: From Unification to Reunification 1800–1996* (London, 1997), 199–203.; Gitta Sereny: *Albert Speer: His Battle with Truth* (London, 1995); Magnus Brechtken: *Albert Speer. Eine deutsche Karriere* (München, 2017), 385–493.
2. Trevor-Roper: *The Last Days of Hitler,* 269.
3. Speer: *Inside the Third Reich.*
4. Brechtken: *Albert Speer,* 398.
5. Uo.: 385–493.
6. Uo.: 19–30.
7. Michael H. Kater: *Studentenschaft und Rechtsradikalismus in Deutschland 1918–1933: Eine sozialgeschichtliche Studie zur Bildungskrise in der Weimarer Republik* (Hamburg, 1975).
8. Brechtken: *Albert Speer,* 31–37.
9. Uo.: 69.

10. Uo.: 38–59.; Shelley Baranowski: *Strength Through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich* (New York, 2004), kül. 75–227.
11. Brechtken: *Albert Speer,* 47–98., 124.; Wachsmann: *KL,* 162.
12. Brechtken: *Albert Speer,* 99–101.
13. Uo.: 102–10., 130–36., 141–42., 148–49.; Susanne Willems: *Der entsiedelte Jude. Albert Speers Wohnungsmarktpolitik für den Berliner Hauptstadtbau* (Berlin, 2000); Adalbert Reif és mások: *Schwanenwerder. Ein Inselparadies in Berlin* (Berlin, 2000).
14. Brechtken: *Albert Speer,* 111–24.
15. Uo.: 139–52. Lásd még Gernot Schaulinski – Dagmar Thorau (szerk.): *Mythos Germania. Vision und Verbrechen* (Berlin, 2014), és Jaskot: *The Architecture of Oppression.*
16. Brechtken: *Albert Speer,* 111–29.
17. Semmi sem támasztja alá azt a feltételezést, hogy Hitler azért tervelte ki a balesetet, mert Todtot túlzottan pesszimistának találta Németország katonai kilátásait illetően. Ha meg akart volna szabadulni a fegyverkezési és utánpótlási minisztertől, valószínűleg egyszerűen „egészségügyi okok"-ra hivatkozva nyugdíjazta volna. Még kevesebb bizonyíték van arra, hogy Speernek köze lett volna ehhez.
18. Brechtken: *Albert Speer,* 155–64.
19. Uo.: 164–84.
20. Uo.: 185–207.
21. Speer: *Inside the Third Reich,* 281–320.
22. Idézi Brechtken: *Albert Speer,* 208.
23. Evans: *The Third Reich at War,* 332.; Jonas Scherner – Jochen Streb: „Das Ende eines Mythos? Albert Speer und das sogenannte Rüstungswunder", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* 93/2 (2006), 172–96.
24. Evans: *The Third Reich at War,* 664–65.
25. Uo.: 272–74.; Brechtken: *Albert Speer,* 208–66.
26. Rüdiger Overmanns: *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkriege* (München, 1999); Evans: *The Third Reich at War,* 682–83.
27. Brechtken: *Albert Speer,* 275–90.; Overy (szerk.): *Interrogations,* 132–35.
28. Brechtken: *Albert Speer,* 291–92.
29. Overy (szerk.): *Interrogations,* 128–40.
30. Brechtken: *Albert Speer,* 295–310.
31. Matthias Schmidt: *Albert Speer. Das Ende eines Mythos. Speers wahre Rolle im Dritten Reich* (München, 1982; angol kiadás: *Albert Speer: The End of a Myth,* London, 1985).
32. Brechtken: *Albert Speer,* 537–79.

Harmadik rész

Bevezető

1. Guenter Lewy: *Perpetrators: The World of the Holocaust Killers* (New York, 2017), 118–21.; Theodor W. Adorno és mások: *The Authoritarian Personality* (New York, 1950); George C. Browder: „Perpetrator Character and Motivation: An Emerging Consensus", *Holocaust and Genocide Studies,* 17 (2003), 480–97.
2. Alex J. Kay: *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing* (London, 2021), 286.
3. Az „átlagos ember" vitáért lásd Christopher Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1992); Mark W. Hornburg és mások (szerk.): *Beyond „Ordinary Men": Christopher R. Browning and Holocaust Historiography* (Paderborn, 2019).

9. A helyettes: Rudolf Hess

1. J. Bryan Lowder: „The One-Eyed Man Is King: How Did the Monocle Become a Symbol of Wealth?", *Slate,* 2012. dec. 27.
2. Clara Hess Rudolf Hessnek, 1914. márc. 4., in Rudolf Hess: *Briefe 1909–1933,* szerk.: Wolf Rüdiger Hess (München, 1987), 74.
3. Kurt Pätzold – Manfred Weissbecker: *Rudolf Hess. Der Mann an Hitlers Seite* (Lipcse, 1999), 12–17.; Fest: *The Face of the Third Reich,* 283–86.; a „Hitler mint pótapa" elméletéért lásd Kelley: *22 Cells,* 15–31.
4. Päztold–Weissbecker: *Rudolf Hess,* 19–20.
5. Hess: *Briefe,* 84.
6. Päztold–Weissbecker: *Rudolf Hess,* 92–93., cáfolja Hess későbbi állítását, mely szerint az apja nem akarta, hogy bevonuljon.
7. Uo.: 21–22.
8. Rudolf Clara és Fritz Hessnek, 1918. nov. 1., in Hess: *Briefe,* 228–29.
9. Rudolf Clara és Fritz Hessnek, 1918. okt. 29. és nov. 1., in Hess: *Briefe,* 226–29.
10. Rudolf Clara és Fritz Hessnek, 1918. nov. 14., in Hess: *Briefe,* 236. Hess korai éveivel kapcsolatban lásd Manfred Görtemaker: *Rudolf Hess: Der Stellvertreter. Eine Biographie* (München, 2023), 23–96. A „hátba szúrás" legendájával kapcsolatban lásd Evans: *The Hitler Conspiracies,* 47–84.
11. Päztold–Weissbecker: *Rudolf Hess,* 22–30.; Matthias Berg: *Karl Alexander von Müller: Historiker für den Nationalsozialismus* (München, 2014).
12. Päztold–Weissbecker: *Rudolf Hess,* 31–32.
13. Rudolf Hess Karl Haushofernek, 1923. okt. 6., in Hans-Adolf Jacobsen: *Karl Haushofer: Leben und Werk,* 2 kötet (Boppard, 1979), II. köt., 25.; Rudolf

Clara Hessnek, 1920. jún. 10., és Rudolf Hess Ilse Pröhlnek, 1923. nov. 29., 1924. jún. 18., in Hess: *Briefe,* 259., 314., 338. stb.

14. Pätzold–Weissbecker: *Rudolf Hess,* 32–34.; Rudolf Clara és Fritz Hessnek, 1919. jún. 25. és 1920. márc. 24., in Hess: *Briefe,* 243., 251.
15. Rudolf Clara és Fritz Hessnek, 1920. jan. 18., in Hess: *Briefe,* 246.
16. Rudolf Clara és Fritz Hessnek, 1920. márc. 8. és 24., és 1919. máj. 18., in Hess: *Briefe,* 249., 251–52., 241.; Klaus Theweleit: *Männerphantasien,* 2 kötet (Frankfurt am Main, 1977).
17. Päztold–Weissbecker: *Rudolf Hess,* 34–37.
18. Jacobsen: *Karl Haushofer,* II. köt., 23.: Hess Haushofernek, 1923. okt. 6.
19. Päztold–Weissbecker: *Rudolf Hess,* 37–47.; Görtemaker: *Rudolf Hess,* 97–153.
20. Uo.: 47–56.; Rudolf Fritz és Clara Hessnek, 1923. nov. 8/16., 1923. dec. 4., és Rudolf Clara Hessnek, 1924. máj. 11., in Hess: *Briefe,* 311–13., 322.
21. Hess: *Briefe,* 323–59.; Hartmann és mások (szerk.): *Hitler: Mein Kampf,* 1. köt., 13–20.; Pätzold–Weissbecker: *Rudolf Hess,* 57.
22. Rudolf Clara és Fritz Hessnek, 1925. ápr. 24., in Hess: *Briefe,* 366–68.
23. Pätzold–Weissbecker: *Rudolf Hess,* 57–79.
24. Uo.: 79–94.; Görtemaker: *Rudolf Hess,* 158–259.
25. Norman Goda: *Tales from Spandau: Nazi Criminals and the Cold War* (Cambridge, 2007), 226.
26. Peter Longerich: *Hitlers Stellvertreter. Führung der Partei und Kontrolle des Staatsapparates durch den Stab Hess und die Partei-Kanzlei Bormann* (München, 1992), 109–18.
27. Pätzold–Weissbecker: *Rudolf Hess,* 95–222.
28. Hanfstaengl: *Zwischen Weissem und Braunem Haus,* 324.
29. Matthäus–Bajohr (szerk.): *Alfred Rosenberg,* 288., 384–87.
30. Wulf Schwarzwäller: *Rudolf Hess. Der Stellvertreter* (München, 1987), 160. Görtemaker: *Rudolf Hess,* 260–362., Hess további fontossága mellett érvel, de nem meggyőzően.
31. Kelley: *22 Cells,* 15–31.
32. Roy Conyers Nesbit – Georges Van Acker: *The Flight of Rudolf Hess: Myths and Reality* (Stroud, 1999), a legpontosabb beszámoló az eseményekről. Hamiltonról lásd Spicer: *Coffee with Hitler.*
33. Az ezen eseményekhez kapcsolódó számos fantáziadús összeesküvés-elméletről lásd Evans: *The Hitler Conspiracies,* 121–64.
34. Daniel Pick: *The Pursuit of the Nazi Mind: Hitler, Hess and the Analysts* (Oxford, 2012); lásd még Kelley: *22 Days,* 25., azt állítja, hogy Hess legalább részben tettette, amikor az amnézia jeleit mutatta. Lásd még Overy (szerk.): *Interrogations,* 118–27.; Andrus: *The Infamous of Nuremberg,* 72–73., 119., 123.; és Gaskin: *Eyewitnesses at Nuremberg,* 83.
35. Idézi Overy (szerk.): *Interrogations,* 126., 577. n. 24.
36. Papen: *Memoirs,* 553–54.; kiegyensúlyozott értékelés in Görtemaker: *Rudolf Hess,* 517–86.

10. A kollaboráns: Franz von Papen

1. Joachim Petzold: *Franz von Papen. Ein deutsches Verhängnis* (München, 1995), 7–14.; idézi Franz Müller: *Ein Rechtskatholik zwischen Kreuz und Hakenkreuz: Franz von Papen als Sonderbevollmächtiger in Wien 1934–1938* (Frankfurt am Main, 1990), 375.
2. Róla szóló életrajzok: Petzold: *Franz von Papen,* 15–21.; Richard W. Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice: The Life of Franz von Papen* (Latham, MD, 1996), 1–4. (levéltári kutatásokat is magában foglaló, de számos kisebb hibával és nyomdahibával tarkított kiadvány); Reiner Möckelmann: *Franz von Papen: Hitlers ewiger Vassall* (Darmstadt, 2016), 1–11. (egy volt diplomata jól megalapozott és kritikus életrajza); lásd még a kortársak beszámolóját a *The Daily Telegraph* közép-európai tudósítójától, Hugh W. Blood-Ryan: *Franz von Papen: His Life and Times* (London, 1938); a magyar újságírótól, Tibor Koeves: *Satan in a Top Hat: The Biography of Franz von Papen* (New York, 1941); és Otto Erich Deutsch osztrák újságírótól, akinek a könyvét a nácik 1933-ban többek között nyilvánosan elégették, amely esemény után száműzetésben élt az Egyesült Királyságban. Álnéven publikált számos kritikus hangvételű könyvet a nácikkal kapcsolatban – lásd Oswald Dutch: *The Errant Diplomat: The Life of Franz von Papen* (London, 1940). Együttérzőbb beszámolót nyújt a Papen családdal baráti viszonyt ápoló Henry M. – Robin K. Adams: *Rebel Patriot: A Biography of Franz von Papen* (Santa Barbara, CA, 1987). Petzold: *Franz von Papen,* 292. n. 11., a Papenről szóló kritikátlan és kritikus életrajzi esszék listáját tartalmazza. Kritikus összefoglalóért a *Rebel Patriot*tal kapcsolatban, egy olyan életrajz, amely nagyban követi Papen saját véleményét, in Franz von Papen: *Memoirs,* ford.: Brian Connell (London, 1952), lásd George O. Kent: „Problems and Pitfalls of a Papen Biography", *Central European History,* 20. kötet (1987), 191–97.
3. Papen: *Memoirs,* 4–6. (a könyvről német történészek által írt számos kritikai összefoglaló listája, lásd Petzold: *Franz von Papen,* 291, n. 7.). Egy későbbi kötet, Papen: *Vom Scheitern einer Demokratie 1930–1933* (Mainz, 1968), nagyjából ugyanazt a területet járja be, mint az emlékiratok vonatkozó része.
4. Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 1–4.; Papen: *Memoirs,* 4–6., 7–8.; Petzold: *Franz von Papen,* 15–25., élénk összefoglalót ad Papen életéről, mielőtt belépett volna a politikába.
5. Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 4–5.; Papen: *Memoirs,* 8–14.
6. Papen: *Memoirs,* 13–28.
7. Uo.: 29–65.; Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 6–19. („Apprenticeship in Intrigue").
8. Papen: *Memoirs,* 66–96.; Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 31–35.
9. Papen: *Memoirs,* 97.
10. Uo.: 98–108.
11. Uo.: 109–24.; Petzold: *Franz von Papen,* 25–62.

12. Papen: *Memoirs,* 125–30.; Matthew Feldman és mások (szerk.): *Clerical Fascism in Interwar Europe* (London, 2013).
13. Papen: *Memoirs,* 180–97.; Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 77–162.; Petzold: *Franz von Papen,* 61–118.; Ulrike Hörster-Philipps: *Konservative Politik in der Endphase der Weimerer Republik: Die Regierung Franz von Papen* (Köln, 1982), egy baloldali vélemény narratíváját nyújtja.
14. Papen: *Memoirs,* 162.
15. Kershaw: *Hitler* I, 372.; lásd mindenekelőtt a klasszikus és még mindig fontos elemzésért Bracher: *Die Auflösung,* 529–643.
16. Papen: *Memoirs,* 251.
17. Ewald von Kleist-Schmenzin: „Die letzte Möglichkeit: Zur Ernennung Hitlers zum Reichskanzler am 30. Januar 1933", *Politische Studien,* 10. kötet (1959), 90–106., idézi Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 252.
18. Overy (szerk.): *Interrogations,* 426.
19. Papen: *Memoirs,* 251–63.; Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 163–249.
20. Petzold: *Franz von Papen,* 119–62.
21. Möckelmann: *Franz von Papen,* 26–27., 290–307.; Thomas Brechenmacher (szerk.): *Das Reichskonkordat 1933. Forschungsstand, Kontroversen, Dokumente* (Paderborn, 2007); valamint a Konkordátum és a katolikus Centrumpárt közötti kapcsolatról szóló vita miatt, amely a felhatalmazási törvényt támogatta, Hubert Wolf: „Reichskonkordat für Ermächtigungsgesetz? Zur Historisierung der Scholder-Repgen-Kontroverse über das Verhältnis des Vatikans zum Nationalsozialismus", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 60. kötet (2012), 169–200.
22. Papen: *Memoirs,* 287., idézetért és Hitler koalíciós kabinetjének első néhány hónapjáról, 264–75.; Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 251–52.
23. Möckelmann: *Franz von Papen,* 441.
24. Uo.: 364–65.
25. Papen: *Memoirs,* 284–95.
26. Möckelmann: *Franz von Papen,* 364–67.; általánosabban lásd Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 251–86.
27. Franz von Papen: *Appell an das deutsche Gewissen. Reden zur nationalen Revolution* (Oldenburg, 1933), 7–42.
28. Uo.: 43–44., 63., 77.
29. Uo.: 80–104.
30. Möckelmann: *Franz von Papen,* 254.; Petzold: *Franz von Papen,* 206–22.
31. Idézi Möckelmann: *Franz von Papen,* 23–25.; lásd uo.: 255–59.; Petzold: *Franz von Papen,* 222–30. („Der moralische Tiefpunkt").
32. Papen: *Memoirs,* 296–336.
33. Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 286–311.; Petzold: *Franz von Papen,* 230–62.; Müller: *Ein „Rechtskatholik"*, a részletes beszámolóért.
34. Papen: *Memoirs,* 337–430.; Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 313–79.
35. Papen: *Memoirs,* 430–32.; Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 368.

36. Papen: *Memoirs,* 433–37.
37. Uo.: 436–533.; Möckelmann: *Franz von Papen,* 43–246.; Rolfs: *The Sorcerer's Apprentice,* 381–425.
38. Möckelmann: *Franz von Papen,* 261–89.
39. Gilbert: *Nuremberg Diary,* 29., 120., 385.
40. Hans Rein: *Franz von Papen im Zwielicht der Geschichte. Sein letzter Prozess* (Baden-Baden, 1979).
41. Fest: *The Face,* 227–46.
42. Overy (szerk.): *Interrogations,* 431., 433–34., 437., 442.; Papen: *Memoirs,* 538–40.
43. Papen: *Memoirs,* 545.
44. Möckelmann: *Franz von Papen,* 29–34.; Evans: *The Third Reich in Power,* 234–53.
45. Möckelmann: *Franz von Papen,* 321–31.; Alois Hudal: *Die Grundlagen des Nationalsozialismus: Eine ideengeschichtliche Untersuchung* (Lipcse, 1937); Gerald Steinacher: *Nazis on the Run: How Hitler's Henchmen Fled Justice* (New York, 2011).
46. Gilbert: *Nuremberg Diary,* 29., 120., 385. Papen unokája, Patricia némi jóvátételre törekedett azzal, hogy történelem szakon diplomázott és disszertációt írt a Weimari Köztársaság akadémiai antiszemitizmusáról.

11. A „munkás": Robert Ley

1. Ronald Smelser: *Robert Ley: Hitler's Labor Front Leader* (Oxford, 1988), teljes mértékben kihasználja a börtönmemoárokat; Renate Wald: *Mein Vater Robert Ley. Meine Erinnerungen und Vaters Geschichte* (Nümbrecht, 2004). A „Ley" angol kiejtése: „Lie". Nincs kielégítő újabb életrajz, így Smelser tanulmánya marad a standard mű. Karl Schröder: *Aufstieg und Fall des Robert Ley* (Siegburg, 2008), kevés említésre méltót tesz hozzá.
2. Smelser: *Robert Ley,* 15–16.; Kelley: *22 Cells,* 126–27.; Wald: *Mein Vater,* 26–27.
3. Kelley: *22 Cells,* 129., 140.
4. Smelser: *Robert Ley,* 7–8.; Wald: *Mein Vater,* 21–22. Szélesebb kontextusért lásd Regina Schulte: „Feuer im Dorf", in Heinz Reif (szerk.): *Räuber, Volk und Obrigkeit. Studien zur Geschichte der Kriminalität in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1984), 100–52.; Richard J. Evans: *The Pursuit of Power: Europe 1815–1914* (London, 2016), 372–74.
5. Smelser: *Robert Ley,* 8–9.; Wald: *Mein Vater,* 15–18. (apja kiadatlan emlékirataiból, valamint családi visszaemlékezésekből merített).
6. Smelser: *Robert Ley,* 6–10.; Wald: *Mein Vater,* 21–25.
7. Kelley: *22 Cells,* 140.
8. Wald: *Mein Vater,* 35–55.

9. Smelser: *Robert Ley,* 32–33.; a Ley család politikai helyzetével kapcsolatban lásd Wald: *Mein Vater,* 37–38.
10. Uo.: 34–47.; Robert Ley: *Wir alle helfen dem Führer. Deutschland braucht jeden Deutschen,* 4. kiadás (München, 1939 [1937]), 11–21.
11. Smelser: *Robert Ley,* 47–65.; Wald: *Mein Vater,* 52.
12. Smelser: *Robert Ley,* 65–69.; általánosabban lásd Stephan Malinowski: *Nazis and Nobles: The History of a Misalliance* (Oxford, 2020). Schaumburg-Lippe, aki a háború után továbbra is védte is a Harmadik Birodalmat, emlékirataiban saját maga számolt be a Leyjel való kapcsolatáról: *Zwischen Krone und Kerker* (Wiesbaden, 1952).
13. Smelser: *Robert Ley,* 67–97.
14. Uo.: 98–108.
15. Uo.: 108–16.; Wald: *Mein Vater,* 83–95. Wald legendaként írja le azt az állítást, miszerint apja a személyzetet sorba állította, hogy üdvözöljék, amikor hazaérkezett egy utazásról (91.). Kitartott amellett, hogy az apja nem volt korrupt, és hogy a család viszonylag szerény életmódot folytatott (93–95.).
16. Wald: *Mein Vater,* 76–81.
17. Uo.: 56–62., 83–102.; Wald: *Mein Vater,* 147–48. Későbbi kitalációnak tűnnek azok a történetek, amelyek szerint Ley berlini otthonában kiállított egy portrét, amelyen deréktól felfelé meztelenül látható, hogy a látogatók megcsodálhassák, vagy hogy a házában tartott fogadáson letépte a ruháit, hogy vendégei megcsodálhassák fiatalos testét. Lásd Richard Grunberger: *A Social History of the Third Reich* (London, 1971), 93–94.; Glenn Enfield: *Hitler's Secret Life* (New York, 1979), 114.; Achim Besgen: *Der stille Befehl. Medizinalrat Kersten, Himmler und das Dritte Reich* (München, 1960), 183.
18. Smelser: *Robert Ley,* 109–12.; Wald: *Mein Vater,* 107–16.
19. Smelser: *Robert Ley,* 114.; Wald: *Mein Vater,* 56–62., 105–107.
20. Wald: *Mein Vater,* 27–28., 130–32.; Kelley: 22 *Cells,* 129., 140.
21. Smelser: *Robert Ley,* 117–79.
22. Robert Ley: „Sieg des Glaubens", az 1936. szeptember 12-i nürnbergi pártgyűlésen elhangzott beszéd, újranyomtatva, uő.: *Wir alle helfen dem Führer,* 11–21., idézet 12.
23. Robert Ley: *Durchbruch der sozialen Ehre. Reden und Gedanken für das schaffende Deutschland* (Berlin, 1935), 69. (az 1934. január 17-én elhangzott beszéd).
24. Robert Ley: *Soldaten der Arbeit* (Lipcse, 1938), 145–47. (1937 márciusában, építőmunkások előtt tartott beszéd).
25. Uo.: 130.
26. Uo.
27. Ley: *Durchbruch der sozialen Ehre,* 205.
28. Ley: *Soldaten der Arbeit,* 125. (1937 márciusában elhangzott beszéd). In *Das dritte Reich des Traums* (Frankfurt am Main, 1966). Charlotte Beradt orvosnő

az 1930-as években ötven álmot elemzett, amelyeket gyanútlan betegektől gyűjtött össze, és kimutatta, hogy a Harmadik Birodalom gyakran fenyegetően jelent meg az embereknek alvás közben is.

29. Evans: *The Third Reich in Power,* 455–503.; Timothy W. Mason: *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the „National Community"* (Providence, RI, 1993); Shelley Baranowski: *Strength Through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich* (New York, 2004); Smelser: *Robert Ley,* 180–217.
30. Wald: *Mein Vater,* 62–63.
31. Smelser: *Robert Ley,* 218–91.
32. Uo.: 292–93.
33. Robert Ley: „Life or Fame? A Political Analysis", nyomtatásban: Kelley: 22 *Cells,* 130–38.; „Rebuilding the Reich", in Overy (szerk.): *Interrogations,* 538–46.
34. Overy (szerk.): *Interrogations,* 487–90.
35. Kelley: 22 *Cells,* 140.; Wald: *Mein Vater,* 109–11., 150. n. 6.
36. Andrus: *The Infamous of Nuremberg,* 88.
37. Gustave Gilbert: *Nuremberg Diary* (New York, 1947), 8.; hasonló beszámoló in Kelley: 22 *Cells,* 140–41.
38. Kelley: 22 *Cells,* 141.; Overy (szerk.): *Interrogations,* 491–98.; Wald: *Mein Vater,* 143–44.; Andrus: *The Infamous of Nuremberg,* 88.
39. Kelley: 22 *Cells,* 141.
40. Andrus: *The Infamous of Nuremberg,* 90–91.
41. Uo.: 141–42.

12. Az iskolamester: Julius Streicher

1. Robin Lenman: „Julius Streicher and the Origins of the NSDAP in Nuremberg, 1919–1923", in Nicholls–Matthias (szerk.): *German Democracy and the Triumph of Hitler,* 129–60., 133.
2. „Julius Streicher – der Frankenführer" (A Medienwerkstatt Franken filmje, Nürnberg, 1995, családtagokkal és a korábbi stáb tagjaival készített interjúkkal): https://vimeo.com/57370281, hozzáférés 2021. aug. 11-én.
3. Thomas Greif: *Frankens braune Wallfahrt. Der Hesselberg im Dritten Reich* (Ansbach, 2007); Frank Baumeister (szerk.): *Hesselbergland. Land und Leute in Ehingen, Dambach und Lentersheim* (Gunzenhausen, 1991).
4. Mosse: *The Crisis,* 18–20., 253–57.; Raymond H. Dominick III: *The Environmental Movement in Germany: Prophets and Pioneers, 1871–1971* (New York, 1992). Lásd még Franco Ruault: *Tödliche Maskeraden: Julius Streicher und die „Lösung der Judenfrage"* (Frankfurt am Main, 2009), 65–104.
5. Randall L. Bytwerk: *Julius Streicher: Nazi Editor of the Notorious Anti-Semitic Newspaper* Der Stürmer (New York, 2001 [1983]), 1–4., egy korábbi élet-

rajz helyett William Varga: *The Number One Nazi Jew Baiter* (New York, 1981); Dennis E. Showalter: *Little Man, What Now?* Der Stürmer *in the Weimar Republic* (Hamden, CT, 1982), 20–21.; Greif: *Frankens braune Wallfahrt*, 71–127. Daniel Roos: *Julius Streicher und „Der Stürmer" 1923–1945* (Paderborn, 2014),a legújabb és legalaposabb tanulmány. Streicher tanári karrierjével kapcsolatban lásd Franz Poggeler: *Der Lehrer Julius Streicher. Zur Personalgeschichte des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1991); Roos: *Julius Streicher*, 477–78., az IQ-val kapcsolatban – azt állítja (n. 50., 478.), hogy a korhoz igazítva Streicher IQ-ja valójában 15–20 ponttal alacsonyabb volt a felnőttek Wechsler–Bellevue-intelligenciaskáláján. Kelley: 22 *Cells*, 117–25., és Edward N. Peterson: *The Limits of Hitler's Power* (Princeton, NJ, 1969), 225., 100-as, illetve 102-es IQ-t adnak meg. A helyes eredmény 106 volt.

6. Bytwerk: *Julius Streicher*, 46–47.
7. Jay W. Baird: „Das politische Testament Julius Streichers. Ein Dokument aus den Papieren des Hauptmanns Dolibois", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 26. köt., no. 4 (1978), 660–95., kül. 670.
8. Uo.: 5–11.; Baird: „Das politische Testament", 661–80.; Showalter: *Little Man*, 21–27.; Roos: *Julius Streicher*, 29–46.
9. Lenman: „Julius Streicher", 129–45.
10. Baird: „Das politische Testament", 671–81.
11. Uo.: 682–83. Streicher 1943–44-ben a pleikershofi tanyáján írt egy hosszabb önéletrajzot is, majd a háború befejezése után, a szövetségesek fogságában „Wie ich zur Politik kam" („Hogyan jutottam el a politikához") címmel egy másik visszaemlékezést.
12. Bytwerk: *Julius Streicher*, 15–16.; Roos: *Julius Streicher*, 47–70.; Hartmann és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf*, II., 1296. n. 27.
13. Lenman: „Julius Streicher", 143.; Bytwerk: *Julius Streicher*, 22–29.
14. Bytwerk: *Julius Streicher*, 24–33.
15. Lenman: „Julius Streicher", 140–44. Lásd még Hermann Hanschel: *Oberbürgermeister Hermann Luppe: Nürnberger Kommunalpolitik in der Weimarer Republik* (Nürnberg, 1977).
16. Bytwerk: *Julius Streicher*, 15–16.; Lenman: „Julius Streicher", 145–46.; Showalter: *Little Man*, 27–41.; Randall L. Bytwerk: „Julius Streicher and the Early History of »Der Stürmer«, 1923–1933", *Journalism History*, 5. kötet (1978), 74–79.
17. Lenman: „Julius Streicher", 147–59. Lásd még Rainer Hambrecht: *Der Aufstieg der NSDAP in Mittel- und Oberfranken (1925–1933)* (Nürnberg, 1976).
18. Baird: „Das politische Testament", 684–87.
19. Bytwerk: *Julius Streicher*, 17–32.; Showalter: *Little Man*, 200–32.; Hambrecht: *Der Aufstieg der NSDAP*, 12–194., 309–403.; Roos: *Julius Streicher*, 47–232., részletes narratíváért.

20. Bytwerk: *Julius Streicher*, 33–37.; Utho Grieser: *Himmlers Mann in Nürnberg. Der Fall Benno Martin: Eine Studie zur Struktur des Dritten Reiches in der „Stadt der Reichsparteitage"* (Nürnberg, 1974), 61–95.; Peterson: *The Limits of Hitler's Power*, 224–68.
21. Bytwerk: *Julius Streicher*, 38–41.; Roos: *Julius Streicher*, 233–349.
22. Bytwerk: *Julius Streicher*, 40–41.; Grieser: *Himmlers Mann*, 101–108., 162–212.; Peterson: *The Limits of Hitler's Power*, 269–85.
23. Ellentétes nézetért lásd Showalter: *Little Man*, 235.
24. Bytwerk: *Julius Streicher*, 41–63.; Roos: *Julius Streicher*, 398–433.
25. Bytwerk: *Julius Streicher*, 101–17.; Showalter: *Little Man*, 49–172. Streicher megrögzött ragaszkodását a *Rassenschande* („faji szennyezés") gondolatával kapcsolatban, lásd Franco Ruault: *„Neuschöpfer des deutschen Volkes": Julius Streicher im Kampf gegen „Rassenschande"* (Frankfurt am Main, 2006), meglehetősen spekulatív elemzés.
26. Bytwerk: *Julius Streicher*, 119–70.; lásd még Fred Hahn: *Lieber „Stürmer". Leserbriefe an das NS-Kampfblatt 1924 bis 1945* (Stuttgart, 1978); John L. Cahill: „Dear Herr Streicher: Letters to the Third Reich's Foremost Anti-Semite", in Otis C. Mitchell (szerk.): *Nazism and the Common Man* (Washington DC, 1981), 139–57.; Ruault: *Tödliche Maskeraden*, 149–200.; Showalter: *Little Man*, 82–199.
27. Roos: *Julius Streicher*, 434–66., idézeteket is tartalmaz; Goebbels: *Tagebuch*, 5. kötet, 323. (1938. máj. 29.).
28. Baird: „Das politische Testament", 662.; Roos: *Julius Streicher*, 467–72.; Overy (szerk.): *Interrogations*, 33–34.; Andrus: *The Infamous of Nuremberg*, 53.
29. Gellately: *The Nuremberg Interviews*, 252.
30. Baird: „Das politische Testament", 663–64. A szerző Dolibois kapitánnyal készített interjúja alapján. Streicher Dolibois jelenlétében diktálta emlékiratait a náci párt pénztárosa, Franz Xaver Schwarz fiának.
31. Goldensohn: *The Nuremberg Interviews*, 257.
32. Gilbert: *Nuremberg Diary*, 419. Lásd még Overy (szerk.): *Interrogations*, 185–87.
33. Gilbert: *Nuremberg Diary*, 73., 125., 9–10.
34. Bytwerk: *Julius Streicher*, 44.
35. Baird: „Das politische Testament", 695.
36. Bytwerk: *Julius Streicher*, 1.; Roos: *Julius Streicher*, 483–500.; Greif: *Frankens braune Wallfahrt*, 126–27.; Joseph Kingsbury-Smith: „Die Hinrichtung der Nazi-Kriegsverbrecher am 16. Oktober 1946", in Steffen Radlmaier (szerk.): *Der Nürnberger Lernprozess. Von Kriegsverbrechern und Starreportern* (Frankfurt am Main, 2001), 339–48.; Andrus: *The Infamous of Nuremberg*, 197. (cáfolja azt az állítást, hogy Streicher alsónadrágban ment a bitófára.).
37. „Julius Streicher – der Frankenführer".

38. USA Holokauszt Emlékmúzeum, fényképszám: 95309.
39. „Julius Streicher – der Frankenführer".
40. Greif: *Frankens braune Wallfahrt*, 74.
41. Roos: *Julius Streicher*, 479–82.; Tony Rennell: „The Truth About Hitler's British Love Child", *Daily Mail*, 2007. dec. 13.
42. Andrus: *The Infamous of Nuremberg*, 39.

13. A hóhér: Reinhard Heydrich

1. Gerwarth: *Hitler's Hangman*, xiv–xv., 136., 73. Lásd még uo.: 308., n. 89., ahol a szerző azt állítja, hogy Nebe ezt „a háború után" írta, holott Nebét 1945. március 21-én kivégezték a július 20-i bombatámadásban való részvétele miatt. Heydrich háború után íródott jellemzéséért lásd Charles Whiting: *Heydrich: Henchman of Death* (Barnsley, 1999), Charles Wighton: *Heydrich: Hitler's Most Evil Henchman* (London, 1962), és Mario Diederichs: *Heydrich: The Face of Evil* (London, 2006), mindannyian Heydrich természetének ördögi vonásait hangsúlyozzák. Günther Deschner: *Heydrich: The Pursuit of Total Power* (London, 1981) című műve úgy állítja be, mint egy lelkiismeretlen hivatali karrieristát. Edouard Calic hamis mesegyártó biográfiája *Reinhard Heydrich: The Chilling Story of the Man Who Masterminded the Nazi Death Camps* (New York 1985) nem vehető komolyan, lásd Evans: *The Hitler Conspiracies*, 97–100.
2. Gerwarth: *Hitler's Hangman*, 71–75.
3. Uo.: 26–27., 36–37., 61–62.
4. Uo.: 15. További részletekért lásd Karin Flachowsky: „Neue Quellen zur Abstammung Reinhard Heydrichs", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 48. kötet (2000), 319–27.
5. Fest: *The Face*, 152–70.
6. Carl J. Burckhardt: *Meine Danziger Mission 1937–1939* (München, 1960), 57.; Heinz Höhne: *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS* (London, 1969), 148–50., idéz egy beszélgetést Burckhardt és néhány meg nem nevezett SS-katona között.
7. Felix Kersten: *The Kersten Memoirs 1940–1945* (London, 1957). Hugh Trevor-Roper írt egy bevezetőt, amelyben óvatlanul elfogadta Kersten állítását, miszerint Heydrich zsidó volt.
8. Bryan Rigg: *Hitler's Jewish Soldiers: The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military* (Lawrence, KS, 2002).
9. Gerwarth: *Hitler's Executioner*, 14–30.; Shlomo Aronson: *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Stuttgart, 1971), 11–25.
10. Gerwarth: *Hitler's Executioner*, 31–45.; Aronson: *Reinhard Heydrich*, 25–38. Lásd még Nancy Dougherty: *The Man with the Iron Heart: The Definitive Biography of Reinhard Heydrich, Architect of the Holocaust*, szerk.: Christopher Lehmann-Haupt (London, 2022); eredeti cím: *The Hangman and his Wife: The Life and Death of Reinhard Heydrich*, különösen a Lina Heydrichhel készült interjúsorozatra támaszkodik.
11. Gerwarth: *Hitler's Executioner*, 46–49.
12. Uo.: 50–78.; Aronson: *Reinhard Heydrich*, 39–65.; George C. Browder: *Hitler's Enforcers: The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution* (Oxford, 1996), 103–29.
13. Azzal a nézettel kapcsolatban, hogy Heydrich volt a tisztogatás mozgatórugója (ami szinte bizonyosan túlzás), lásd Höhne: *The Order of the Death's Head*, 89–99.
14. Gerwarth: *Hitler's Hangman*, 79–92.
15. Uo.: 93–144.
16. Idézi uo.: 139.
17. Uo.: 109–15.
18. Uo.: 145–93.; Helmut Krausnick: *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppen des Weltanschauungskrieges 1928–1942* (Frankfurt am Main, 1985).
19. Höhne: *The Order*, 147–66., a kiterjedt karaktervázlatért.
20. Gerwarth: *Hitler's Hangman*, 194–98.
21. Uo.: 194–217.
22. Idézi uo.: 235.; általánosabban 218–237. Lásd még Chad Bryant: *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism* (Cambridge, MA, 2007).
23. Gerwarth: *Hitler's Hangman*, 238–70.
24. Uo.: 271–77.
25. Uo.: 1–13., 278–84.
26. Uo.: 285–89.
27. Uo.: 231–34.
28. Uo.: 235–94.; Dougherty: *The Man with the Iron Heart*, 549–80.
29. Aronson: *Reinhard Heydrich*, 244.
30. Uo.: 154.

14. A bürokrata: Adolf Eichmann

1. David Cesarani: *Eichmann: His Life and Crimes* (London, 2004), 1.
2. Lord Russell szenzációhajhász *The Scourge of the Swastika* (London, 1954) című műve éppen csak megemlíti (167.), mint ahogy Gerald Reitlinger *The Final Solution* (London, 1953) című kötetének első kiadása is (27.), amely hiányosságot a második kiadás orvosol (1961).
3. Jochen von Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated: Transcripts from the Archives of the Israeli Police* (London, 1983), 102.
4. Idézi uo.: 3.
5. Comer Clarke: *Eichmann: The Savage Truth* (London, 1960); John Donovan: *Eichmann: Man of Slaughter* (New York, 1960); Quentin Reynolds (Ephraim

Katzc és Zwy Aldouby): *Minister of Death: The Adolf Eichmann Story* (London, 1961).
6. Idézi Cesarani: *Eichmann*, 3.
7. Az összeset idézi uo.: 256–57. és 326–28.
8. Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem* (London, javított kiadás: 1964), 276., továbbá általánosabban a továbbiakért.
9. Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated*, 157.
10. Cesarani: *Eichmann*, 325.
11. Christopher Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (London, 1992).
12. Cesarani: *Eichmann*, 324–56.; Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (London, 1996).
13. Helmut Fangmann és mások: *„Parteisoldaten": Die Hamburger Polizei im „3. Reich"* (Hamburg, 1987); Jürgen Matthäus és mások: *Ausbildungsziel Judenmord? „Weltanschauliche Erziehung" von SS, Polizei und Waffen-SS im Rahmen der „Endlösung"* (Frankfurt am Main, 2003); Peter Longerich: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsoialistischen Judenverfolgung* (München, 1998), 303–10.
14. Cesarani: *Eichmann*, 18–23.; Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated*, 4–13.
15. Cesarani: *Eichmann*, 24–30.
16. Uo.: 31–35., a köv. bekezdésért is; Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated*, 13–17.
17. Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated*, 37.
18. Cesarani: *Eichmann*, 36–54.; Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated*, 18–30. A nácik a szabadkőművességet egy globális zsidó összeesküvés részének tekintették, ahogyan azt a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* is sugallták.
19. Cesarani: *Eichmann*, 55–62.; Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated*, 41–47.
20. Cesarani: *Eichmann*, 63–77.; Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated*, 49–62. Eichmann itt is, mint másutt, minimalizálta az általa alkalmazott kényszer mértékét, és eltúlozta a zsidók és képviselőik, például Löwenherz cselekvési szabadságát.
21. Uo.: 78–90.; Brechtken: *„Madagaskar für die Juden"*; Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated*, 65–69.; Hans Safrian: *Die Eichmann-Männer* (Bécs, 1993), kül. 23–67. (a „bécsi modell") és 68–86. (Nisko).
22. Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated*, 75.
23. Uo.: 76–78.
24. Uo.: 79–89.; Cesarani: *Eichmann*, 91–160.
25. Mark Roseman: *The Wannsee Conference and the Final Solution: A Reconsideration* (New York, 2002), 144.
26. Cesarani: *Eichmann*, 112–29.; Lang (szerk.): *Eichmann Interrogated*, 98–200., részletesen rögzíti Eichmann feladatait, amelyekről többször kijelentette, hogy a szállításról szóltak, nem pedig a gyilkolásról.
27. Cesarani: *Eichmann*, 159–92.; Wachsmann: *KL*, 457–60.

28. Idézi Cesarani: *Eichmann*, 159.
29. Uo.: 195.
30. Uo.: 188–203.
31. Uo.: 204–10. Általános háttérért lásd Steinacher: *Nazis on the Run.*
32. Cesarani: *Eichmann*, 43–45., 129–30.
33. Bettina Stangneth: *Eichmann before Jerusalem: The Unexamined Life of a Mass Murderer* (New York, 2014); Cesarani: *Eichmann*, 211–17.
34. Irmtrud Wojak: *Eichmanns Memoiren. Ein kritischer Essay* (Frankfurt am Main, 2002).
35. Neal Bascomb: *Hunting Eichmann: How a Band of Survivors and a Young Spy Agency Chased Down the World's Most Notorious Nazi* (Boston, MA, 2009).
36. Deborah E. Lipstadt: *The Eichmann Trial* (New York, 2011).

15. A nagyszájú: Hans Frank

1. Idézi Klessmann: „Der Generalgouverneur", 242.
2. Christian Schudnagies: *Hans Frank. Aufstieg und Fall des NS-Juristen und Generalgouverneurs* (Frankfurt am Main, 1989), 97.
3. Fest: *The Face*, 315–17.
4. Malaparte: *Kaputt*, 149., 154.
5. Martyn Housden: *Hans Frank:* Lebensraum *and the Holocaust* (Basingstoke, 2003), 13–17.; Christoph Klessmann: „Hans Frank: Party Jurist and Governor-General in Poland", in Smelser–Zitelmann (szerk.): *The Nazi Elite*, 39–47.; Goldensohn: *The Nuremberg Interviews*, 20–21.
6. Housden: *Hans Frank*, 13–15.
7. Goldensohn: *The Nuremberg Interviews*, 22–23., 37–38.
8. Housden: *Hans Frank*, 15., 1919. január 3-i és március 4-i kézirati naplóbejegyzések, és 16–19.; Dieter Schenk: *Hans Frank. Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur* (Frankfurt am Main, 2006), 19–30.
9. Idézi Klessmann: „Der Generalgouverneur", 248.
10. Reginald G. Phelps: „Before Hitler Came: Thule Society and Germanen Orden", *Journal of Modern History*, 35. kötet (1963), 245–61.; Hermann Gilbhard: *Die Thule-Gesellschaft. Vom okkulten Mummenschanz zum Hakenkreuz*, 2. kiadás (München, 2015); Frank Jacob: *Die Thule-Gesellschaft* (Berlin, 2010).
11. Housden: *Hans Frank*, 18–21.; Schenk: *Hans Frank*, 29–45.
12. Hans Frank: *Im Angesicht des Galgens. Deutung Hitlers und seiner Zeit auf Grund eigener Erlebnisse und Erkenntnisse. Geschrieben im Nürnberger Justizgefängnis* (München, 1953), 31–42.
13. Housden: *Hans Frank*, 21–23.; Schenk: *Hans Frank*, 46–56.
14. Schudnagies: *Hans Frank*, 18–19.

15. Schenk: *Hans Frank,* 57–66.
16. Uo.: 66–80.; Housden: *Hans Frank,* 24–31.
17. Housden: *Hans Frank,* 31–33.
18. Lothar Gruchmann: *Justiz im Dritten Reich 1933–1940.*
19. Housden: *Hans Frank,* 34–35.; Schenk: *Hans Frank,* 86–103.
20. Housden: *Hans Frank,* 36–39.; Schenk: *Hans Frank,* 103–17.
21. Frank: *Im Angesicht,* 193–95.; Schenk: *Hans Frank,* 117–31.
22. Housden: *Hans Frank,* 40–70.; Evans: *Rituals,* 632–35.
23. Gustave M. Gilbert: *The Psychology of Dictatorship* (New York, 1950), 147., idézi Housden: *Hans Frank,* 30. Housden rávilágít, hogy Frank valójában harminckét éves volt, amikor kinevezték bajor igazságügy-miniszterré.
24. Schenk: *Hans Frank,* 143–70.
25. Evans: *The Third Reich at War,* 3–22.; Housden: *Hans Frank,* 117–28.
26. Housden: *Hans Frank,* 71–82.; Schenk: *Hans Frank,* 181–91.; Evans: *The Third Reich at War,* 23–40.
27. Werner Präg – Wolfgang Jacobmeyer (szerk.): *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945* (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, 20. köt., Stuttgart, 1975), 104.
28. Klessmann: „Hans Frank", 41.; uo.: „Der Generalgouverneur Hans Frank", 252.
29. Idézi Ulrich von Hassell: *The von Hassell Diaries: The Story of the Forces against Hitler inside Germany 1938–1944* (Boulder, CO, 1994), 100.
30. Housden: *Hans Frank,* 83–89.; Schenk: *Hans Frank,* 170–81., 191–97., 236–53.
31. Housden: *Hans Frank,* 211–16.; Schenk: *Hans Frank,* 293–325.
32. Präg–Jacobmeyer (szerk.): *Das Diensttagebuch,* 55.; Housden: *Hans Frank,* 145–48.
33. Housden: *Hans Frank,* 126–28.
34. Idézi Safrian: *Die Eichmann-Männer,* 88.; Housden: *Hans Frank,* 145.
35. Präg–Jacobmeyer (szerk.): *Das Diensttagebuch,* 450–59.
36. Auschwitz a Német Birodalom által annektált területen volt, tehát nem Frank felelősségi övezetébe tartozott. A Reinhard hadművelettel kapcsolatban lásd Peter Longerich: *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews* (Oxford, 2010).
37. Präg–Jacobmeyer (szerk.): *Das Diensttagebuch,* 914.; Schenk: *Hans Frank,* 221–35.
38. Housden: *Hans Frank,* 154–59.
39. Schenk: *Hans Frank,* 254–68., lásd még következő.
40. Housden: *Hans Frank,* 160–69.
41. Uo.: 154–76.; Schenk: *Hans Frank,* 268–80.
42. Schenk: *Hans Frank,* 281–99.
43. Uo.: 315–22.
44. Housden: *Hans Frank,* 209–13.; Schenk: *Hans Frank,* 340–71.

45. Housden: *Hans Frank,* 214–19.
46. Gilbert: *Nuremberg Diary,* 19–22.
47. Uo.: 276., 280.; Schenk: *Hans Frank,* 372–402.
48. Frank: *Im Angesicht,* 430–31.
49. Housden: *Hans Frank,* 220–38.
50. Goldensohn: *The Nuremberg Interviews,* 30–35.
51. Niklas Frank: *Der Vater. Eine Abrechung* (München, 1987), 19.

Negyedik rész

Bevezetés

1. Catherine Epstein: *Model Nazi: Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland* (Oxford, 2010). Sajnos a szöveg és a jegyzetek sorrendje, a lap tetején a címszavak és az oldalszámozás a könyv vége felé rendkívül zavarossá válnak.
2. Domarus: *Hitler,* 721. (1937. szept. 10.).
3. Uo.: 1063.
4. Uo.: 1467.
5. Dirk Riedel: *Ordnungshüter und Massenmörder im Dienst der „Volksgemeinschaft": Der KZ-Kommandant Hans Loritz* (Berlin, 2010).

16. A tábornok: Wilhelm Ritter von Leeb

1. Johannes Hürter: *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42* (München, 2007), 28., 30.
2. Uo.: 86–87., 102–103.
3. Uo.: 127–28., 135.
4. Gene Mueller: „Generalfeldmarschall Wilhelm Ritter von Leeb", in Gerd R. Ueberschär (szerk.): *Hitlers militärische Elite,* I. kötet (Darmstadt, 1998), 146–53.; Hürter: *Hitlers Heerführer,* 58–73.; ifj. Samuel Mitcham – Gene Mueller: *Hitler's Commanders* (London, 1992), 48.
5. Georg Meyer (szerk.): *Generalfeldmarschall Wilhelm Ritter von Leeb. Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilungen aus zwei Weltkriegen* (Stuttgart, 1976), 172.
6. Idézi Valerie G. Hébert: *Hitler's Generals on Trial: The Last War Crimes Tribunal at Nuremberg* (Lawrence, KS, 2020), 76.
7. Meyer (szerk.): *Generalfeldmarschall,* 51., 177.; Hürter: *Hitlers Heerführer,* 165.; Mueller: „Generalfeldmarschall".
8. Hürter: *Hitlers Heerführer,* 185.
9. Uo.: 187–88.
10. Uo.: 171–73.

11. Harrison E. Salisbury: *The 900 Days: The Siege of Leningrad* (London, 1969), 94–95.
12. Meyer (szerk.): *Generalfeldmarschall,* 373–74. n. 484.; Mitcham–Mueller: *Hitler's Commanders,* 48.
13. Meyer (szerk.): *Generalfeldmarschall,* 188–89., 330–31.; Hürter: *Hitlers Heerführer,* 296., 499.
14. Wilhelm Ritter von Lee: *Defence* (Great Military Classics, Pentagon Press, Új-Delhi, 2017). Túlzásnak tűnik azonban Leebet „gondolkodónak és értelmiséginek" nevezni (Mitcham–Mueller: *Hitler's Commanders,* 45.).
15. Uo.: 307–308.; Salisbury: *900 Days,* 348–49.
16. Hürter: *Hitlers Heerführer,* 340–41.; Geoffrey Megargee: *Insider Hitler's High Command* (Lawrence, KS, 2000), 143–49.
17. Meyer (szerk.): *Generalfeldmarschall,* 71–74., 436–41.; idézet 72. n. 174.
18. Megargee: *Inside Hitler's High Command,* 172. Leeb későbbi állítását, miszerint azért mondott le, mert ellenezte a nácizmus teljes bel- és külpolitikáját, némi kétkedéssel kell kezelni (Hürter: *Hitlers Heerführer,* 354–55. n. 377.).
19. Dieter Pohl: *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944* (München, 2008), 269.
20. Hürter: *Hitlers Heerführer,* 360.; Wigbert Benz: *Der Hungerplan im „Unternehmen Barbarossa" 1941* (Berlin, 2011); Gesine Gerhard: „Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union", *Contemporary European History,* 18. (1) (2009), 45–65.; Alex J. Kay: *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941* (Oxford, 2006); uő.: „Germany's *Staatssekretäre,* Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941", *Journal of Contemporary History,* 41. (4) (2006), 685–700. Lásd még Klaus Gerbet (szerk.): *Generalfeldmarschall Fedor von Bock: Zwischen Pflicht und Verweigerung. Das Kriegstagebuch* (München, 1995), 298.
21. Hürter: *Hitlers Heerführer,* 504.
22. Christian Streit: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–45* (Stuttgart, 1978). Lásd még Hannes Heer (szerk.): *„Stets zu erschiessen sind Frauen, die in der Roten Armee dienen". Geständnisse deutscher Kriegsgefangener über ihren Einsatz an der Ostfront* (Hamburg, 1995).
23. Anna Reid: *Leningrad: Tragedy of a City under Siege, 1941–44* (London, 2011), 134–35.; John Barber – Andrei Dzeniskevich: *Life and Death in Besieged Leningrad, 1941–44* (New York, 2005).
24. Hürter: *Hitlers Heerführer,* 395–96.; Hans-Adolf Jacobsen: „The *Kommissarbefehl* and Mass Executions of Soviet Russian Prisoners of War", in Helmut Krausnick és mások: *Anatomy of the SS State* (London, 1965), 505–30.

25. Hürter: *Hitlers Heerführer,* 414–15.
26. Manfred Oldenburg: *Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942* (Köln, 1942), 308–23.
27. Jochen Böhler: „Intention oder Situation? Soldaten der Wehrmacht und die Anfänge des Vernichtungskrieges in Polen", in Timm C. Richter (szerk.): *Krieg und Verbrechen. Situation und Intention: Fallbeispiele* (München, 2006), 165–72.; Alexander Hill: *The War Behind the Eastern Front: The Soviet Partisan Movement in North-West Russia 1941–1944* (London, 2005). A „brutalizációs" elméletért lásd Omer Bartov: *The Eastern Front 1941–45: German Troops and the Barbarisation of Warfare* (Oxford, 1985). A német hadsereg más hadszíntereken 1939 és 1945 között elkövetett kegyetlenkedéseiről lásd Ben Shepherd: *Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare* (Cambridge, MA, 2012), 222–23.; lásd még uő. és Juliette Pattinson (szerk.): *War in a Twilight World: Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–45* (London, 2010), kül. 189–256. A görögországi civilek ellen elkövetett atrocitásokkal és tömegkivégzésekkel kapcsolatban lásd Hermann Frank Meyer: *Blutiges Edelweiss. Die 1. Gebirgs-Division im Zweiten Weltkrieg* (Berlin, 2008), kül. 463–556. Olaszországgal kapcsolatban lásd Carlo Gentile: *Wehrmacht und Waffen-SS im Partisanenkrieg: Italien 1943–1945* (Paderborn, 2012), 406–407. Az állítólagos „partizánok"-kal szembeni kemény megtorlások hagyományáról lásd John Horne – Alan Kramer: *German Atrocities 1914: A History of Denial* (London, 2001).
28. Hürter: *Hitlers Heerführer,* 513.
29. Meyer (szerk.): *Generalfeldmarschall,* 62–63. és n. 146. Lásd még Helmut Krausnick: *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppen des Weltanschauungskrieges 1938–1942* (Frankfurt, 1985), 181. Megerősíti Hitler figyelmeztetésének hitelességét, és azt sugallja, hogy a sterilizálás gondolatát Goebbels tipikusan hazug propagandakampánya befolyásolta, amelynek középpontjában a németek sterilizálásának állítólagos amerikai terve állt, amelyet Theodore Kaufman zsidó író javasolt (lásd Evans: *The Third Reich at War,* 245–46.).
30. Kriegstagebuch der Heeresgruppe Nord, 2.7.41, idézi Krausnick: *Hitlers Einsatzgruppen,* 182. Lásd még Hürter: *Hitlers Heerführer,* 540–41. Mindkét forrás világossá teszi, hogy nem meggyőzőek azok a háború utáni kísérletek, amelyek azt sugallják, hogy Leeb kételyei teljes körű tiltakozást jelentettek volna.
31. Krausnick: *Hitlers Einsatzgruppen,* 227–45.; Jörn Hasenclever: *Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion. Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete 1941–1943* (Paderborn, 2010), 527–42.; Pohl: *Die Herrschaft der Wehrmacht,* 340–49.
32. Hürter: *Hitlers Heerführer,* 599.
33. Norman Goda: „Black Marks: Hitler's Bribery of his Senior Officers During World War II", *The Journal of Modern History,* 72 (2000), 413–52.; Gerd R.

Ueberschär – Winfried Vogel: *Dienen und Verdienen. Hitlers Geschenke an seine Eliten* (Frankfurt, 2000), 151–55.

34. Ueberschär–Vogel: *Dienen und Verdienen,* 156.
35. Uo.: 156–57.; Gerhard L. Weinberg: „Zur Dotation Hitlers an Generalfeldmarschall Ritter von Leeb", 2., *Militärgeschichtliche Mitteilungen,* 1979, 97–99.
36. Fest: *The Face of the Third Reich,* 355–75.
37. Christian Hartmann (szerk.): *Von Feldherren und Gefreiten. Zur biographischen Dimension des Zweiten Weltkriegs* (München, 2008), 7–9.
38. Hans Meier-Welcker: *Seeckt* (Frankfurt am Main, 1967); Claus Guske: *Das politische Denken des Generals von Seeckt. Zur Diskussion des Verhältnisses Seeckt – Reichswehr – Republik* (Lübeck, 1971).
39. Lásd fent az összes klasszikus, ugyanakkor értékes munkájáért Francis L. Carsten: *The Reichswehr and Politics 1918–1933* (Oxford, 1966). Lásd még Robert J. O'Neill: *The German Army and the Nazi Party 1933–1939* (London, 1966), sok szempontból még mindig a meghatározó angol nyelvű munka. Szintén értékes, mindenekelőtt azért, mert a szerző személyesen ismeri a folyamat néhány résztvevőjét, John W. Wheeler-Bennett: *The Nemesis of Power: The German Army in Politics 1918–1945* (London, 2005 [1. kiad.: 1971]). A legfrissebb általános beszámoló, amely kiterjeszti a vizsgálatot az egyszerű katonákra is, Ben H. Shepherd: *Hitler's Soldiers: The German Army in the Third Reich* (London, 2016), kül. 521–24.
40. Valerie G. Hébert: *Hitler's Generals on Trial: The Last War Crimes Tribunal at Nuremberg* (Lawrence, KS, 2020).
41. Alex J. Kay és mások: „Introduction", in uő. (szerk.): *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization* (Rochester, NY, 2012), 1–18. (teljes bibliográfiai referenciával). Lásd még Jens Westemeier (szerk.): *„So war der deutsche Landser": Das populäre Bild der Wehrmacht* (Paderborn, 2019).
42. Wolfram Wette: *Die Wehrmacht: Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden* (Frankfurt, 2005), kül. 197–270. A kiállítás felháborodást váltott ki a németek – főként az idősebb generáció tagjai – körében, akik még mindig ragaszkodtak ahhoz a meggyőződéshez, hogy a fegyveres erők becsületesen viselkedtek az ellenséggel szemben a háború alatt. 1997-ben mintegy 5000 tüntető, főként neonácik, a kiállítást elítélő felvonulást tartottak München utcáin. A kritikusok azt állították, hogy a kiállításon bemutatott fotók közül sok valójában a Vörös Hadsereg és az NKVD, illetve az SS és az SD, nem pedig a reguláris német fegyveres erők által elkövetett atrocitások képei voltak. A kiállítást ideiglenesen visszavonták, amíg egy szakértői bizottság megvizsgálta a tartalmát. Végül kiderült, hogy az 1400 fotóból csak 20 volt tévesen azonosított, valamint a kiállítás néhány képfeliratában is pontatlanságok voltak. A kiállítást átdolgozták és 2001-ben újra megnyitották; összesen jóval több mint egymillió látogatója volt.

43. Kay és mások: „Introduction"; Erich Ludendorff: *Der totale Krieg* (München, 1935).
44. Michael Geyer: „German Strategy in the Age of Machine Warfare, 1914–1945", in Peter Paret (szerk.): *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age* (Princeton, NJ, 1986), 543–72.
45. Horne–Kramer: *German Atrocities 1914.*
46. Goldensohn: *The Nuremberg Interviews,* 111.
47. Bernhard R. Koerner: „Gibt es ein richtiges Leben im falschen? Biographischen Deutungen im Zeitalter zusammenbrechender Werte und Welten", in Hartmann (szerk.): *Von Feldherren und Gefreiten,* 113–26.
48. Meyer (szerk.): *Generalfeldmarschall,* 76–78.
49. Uo.: 57–58., 64., 68., 70–77., 88., 93., 97., 102–105., 126–27., 146–47.
50. Uo.: 147.
51. Uo.: 76–78.
52. Megargee: *Inside Hitler's High Command,* 231.; lásd még Isabel Hull: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (Ithaca, NY, 2004); és Telford Taylor: *Sword and Swastika: Generals and Nazis in the Third Reich* (New York, 1952).

17. A profi: Karl Brandt

1. Ulf Schmidt: *Hitlers Arzt Karl Brandt. Medizin und Macht im Dritten Reich* (Berlin, 2007), 93. Brandt magasan képzett és szakértő sebész volt, nem pedig, ahogyan Dan Stone történész állította, „orvosként egy sarlatán" (Stone: *The Holocaust,* 85.).
2. Schmidt: *Hitlers Arzt,* 335–76.; Karl Binding – Alfred Hoche: *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens. Ihr Mass und Ihr Form* (Lipcse, 1920); Klaus-Dietmar Henke (szerk.): *Tödliche Medizin im Nationalsozialismus. Von der Rassenhygiene zum Massenmord* (Köln, 2008); Proctor: *Racial Hygiene,* kül. 7. fej.; Michael Burleigh: *Death and Deliverance: „Euthanasia" in Germany 1900–1945* (Cambridge, 1994); Udo Benzenhöfer: *Euthanasia in Germany Before and During the Third Reich* (Münster, 2010).
3. Schmidt: *Hitlers Arzt,* 77–92.
4. Uo.: 93–126.
5. Uo.: 127–31.; Schmuhl: *Rassenhygiene.*
6. Schmidt: *Hitlers Arzt,* 157–74.; Evans: *The Third Reich in Power,* 580–610.
7. Henry Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (Chapel Hill, NC, 1995); Burleigh: *Death and Deliverance;* Evans: *The Third Reich at War,* 75–85.
8. Burleigh: *Death and Deliverance,* 230–80.
9. Friedlander: *The Origins,* ezt a változást írja le; Brandt szerepével kapcsolatban lásd Schmidt: *Hitlers Arzt,* 177–267.; és Robert Jay Lifton: *The Nazi*

Doctors: A Study of the Psychology of Evil (London, 1986), 71–72. Lásd még Beth A. Griech-Polelle: *Bishop von Galen: German Catholicism and National Socialism* (New Haven, CT, 2002).

10. Burleigh: *Death and Deliverance,* 259.
11. Lifton: *The Nazi Doctors,* 269–302.; Schmidt: *Hitlers Arzt,* 268–465.
12. Angelika Ebbinghaus: „Zwei Welten. Die Opfer und die Täter der kriegschirurgischen Experimente", in uő. és Klaus Dörner (szerk.): *Vernichten und Heilen. Der Nürnberger Ärzteprozess und seine Folgen* (Berlin, 2001), 219–40.
13. Evans: *The Third Reich in History and Memory,* 142–49.; Henrik Eberle – Neumann: *Was Hitler Ill?;* Redlich: *Hitler;* megerősíti Morell terápiáinak ortodoxiáját.
14. Schmidt: *Hitlers Arzt,* 466–69.
15. Schmidt: *Hitlers Arzt,* 460–607.
16. Uo.: 612–14. A tárgyalási jegyzőkönyvek a Klaus Dörner, Angelika Ebbinghaus és Karsten Linne által szerkesztett angol nyelvű mikrofilmes kiadásban érhetők el (*The Nuremberg Medical Trial* 1946/4,7, München, 2001). Az eredetiért lásd *Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10: The Medical Case,* 2. kötet (Washington DC, 1950). Lásd még Paul Weindling: *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical War Crimes to Informed Consent* (London, 2004), és Ebbinghaus–Dörner (szerk.): *Vernichten und Heilen,* kül. 331–438.
17. Uo.: 13–34.
18. Lifton: *The Nazi Doctors,* 114–17.
19. Michael Grüttner: „The Expulsion of Academic Teaching Staff from German Universities, 1933–1945", *Journal of Contemporary History,* 57/3 (2022. júl.), 513–33.
20. Kater: *Doctors under Hitler,* 22–25., 111–26., 147., 172–73.; Proctor: *Racial Hygiene,* 295–97.
21. Theresa Maria Duckwitz – Dominik Gross: „Searching for Motives: Suicides of Doctors and Dentists in the Third Reich and the Postwar Period, 1933–1939", *Endeavour,* 45/2 (2021. dec.); Proctor: *Racial Hygiene,* 299.; általánosabban, Christian Goeschel: *Suicide in Nazi Germany* (Oxford, 2009).
22. Christian Pross: „Breaking Through the Postwar Cover-Up of Nazi Doctors in Germany", *Journal of Medical Ethics,* 17. (1991), Kiegészítés, 13–16.; Proctor: *Racial Hygiene,* 309–12.; Kater: *Doctors,* 222–40.; Weindling: *Nazi Medicine,* 333–43. Általánosabban lásd Ernst Klee: *Auschwitz, die Medizin und ihre Opfer* (Frankfurt, 1997); uő.: *Deutsche Medizin im Dritten Reich: Karrieren vor und nach 1945* (Frankfurt, 2001); és Henke (szerk.): *Tödliche Medizin.*

18. A gyilkosok: Paul Zapp és Egon Zill

1. Konrad Kwiet: „Paul Zapp – Vordenker und Vollstrecker der Judenvernichtung", in Mallmann–Paul (szerk.): *Karrieren der Gewalt,* 252–63.; Horst Jünginger: „Tübinger Exekutoren der Endlösung", *Schwäbishes Tagblatt* (2003. jún. 18.), „Audimax Spezial".
2. Karla Poewe – Irving Hexham: „Jakob Wilhelm Hauer's New Religion and National Socialism", *Journal of Contemporary Religion,* 20. (2005), 195–215.; Mosse: *The Crisis of German Ideology;* Paul Zapp: *Germanisch-deutsche Weihnacht* (Stuttgart, 1934), *Religiöser Zerfall und deutscher Glaube* (Eisenach, 1935), és *Deutsche Weihestunden* (Berlin, 1936). Lásd még Wolfgang Dierker: *Himmlers Glaubenskrieger. Der Sicherheitsdienst der SS und seine Religionspolitik 1933–1941* (Paderborn, 2002).
3. Schaul Baumann: *Die Deutsche Glaubensbewegung und ihr Gründer Jakob Wilhelm Hauer (1881–1962)* (Marburg, 2005).
4. Kwiet: „Paul Zapp", 260.
5. Carsten Schreiber: *Elite im Verborgenen: Ideologie und regionale Herrschaftspraxis des Sicherheitsdienstes der SS und seines Netzwerks am Beispiel Sachsens* (München, 2008).
6. Uo.: 258–62.; lásd még Andrej Angrick: *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943* (Hamburg, 2003); összefoglaló uő.: „The Men of *Einsatzgruppe D:* An Inside View of a State-Sanctioned Killing Group in the »Third Reich«", in Jensen–Szejnmann (szerk.): *Ordinary People,* 78–96.; általánosabban lásd Krausnick–Wilhelm: *Die Truppe;* és Peter Klein (szerk.): *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42: Die Tätigkeits-und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Berlin, 1997).
7. A háttérért lásd Claus-Christian W. Szejnmann: *Nazism in Central Germany: The Brownshirts in Red Saxony* (Oxford, 1999).
8. Karin Orth: „Egon Zill – ein typischer Vertreter der Konzentrationslager-SS", in Mallmann–Paul (szerk.): *Karrieren der Gewalt,* 264–73. Lásd még Stanislav Zámecnik: *Das war Dachau* (Frankfurt, 2007), 128–29., és Christopher Dillon: *Dachau and the SS: A Schooling in Violence* (Oxford, 2015), 114–15.
9. Donald Bloxham: „Motivation und Umfeld. Vergleichende Anmerkungen zu den Ursachen genozidaler Täterschaft", in Martin Cüppers és mások (szerk.): *Naziverbrechen. Täter, Taten, Bewältigungversuche* (Darmstadt, 2013), 62–74.
10. Gerhard Paul: „Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und »ganz gewöhnlichen« Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung", in uő. (szerk.): *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (Göttingen, 2002), 13–90., 13–20.; Gerhard Paul – Klaus-Michael Mallmann: „Sozialisation, Milieu und Gewalt. Fortschritte

und Probleme der neueren Täterforschung", in uő. (szerk.): *Karrieren der Gewalt,* 1–32.

11. Paul–Mallmann: „Sozialisation, Milieu und Gewalt", 3–4.
12. Claus-Christian W. Szejnmann: „Perpetrators of the Holocaust: A Historiography", in Olaf Jensen – Claus-Christian Szejnmann (szerk.): *Ordinary People as Mass Murderers: Perpetrators in Comparative Perspective* (London, 2008), 25–54. (Ohlendorf-idézet: 29.); lásd még Ulrich Herbert: „Extermination Policy: New Answers and Questions about the History of the »Holocaust« in German Historiography", in uő. (szerk.): *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies* (Oxford, 2000), 1–52.; Paul: „Von Psychopathen", 20–33.
13. Alf Lüdtke: „»Fehlrgreifen in der Wahl der Mittel«. Optionen im Alltag militärischen Handelns", *Mittelweg,* 36:12 (2003), 61–75.; Hans Mommsen: „Die Grenzen der Biografie. Prozesse und Entscheidungen: Ein Sammelband über die »Täter der Shoah« wirft die Frage nach dem Verhältnis von Individuum und Struktur im Nationalsozialismus auf", *Frankfurter Rundschau* (2002. november 26.); Dillon: *Dachau,* 63–69. Számos további példa van arra, hogy megtagadják vagy vonakodnak engedelmeskedni a civilek megölésére vonatkozó parancsnak, pl. Thomas Kühne: „Male Bonding and Shame Culture: Hitler's Soldiers and the Moral Basis of Genocidal Warfare", in Szejnmann–Jensen (szerk.): *Ordinary People,* 55–77.; Klaus-Michael Mallmann: „Dr. Jekyll & Mr. Hyde. Der Täterdiskurs in Wissenschaft und Gesellschaft", in uő. és Andrej Angrick (szerk.): *Die Gestapo nach 1945. Karrieren, Konflikte, Konstruktionen* (Darmstadt, 2009), 292–318. Általánosabban, lásd Paul: „Von Psychopathen", 33–43.
14. Szejnmann: „Perpetrators", 37–38., 44–45.; Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners;* Tom Stammers – Simon Taylor: *An Analysis of Daniel Jonah Goldhagen's „Hitler's Willing Executioners": Ordinary Germans and the Holocaust* (London, 2017); Johannes Heil – Rainer Erb (szerk.): *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit: der Streit um Daniel J. Goldhagen* (Frankfurt, 1998); Robert R. Shandley (szerk.): *Unwilling Germans? The Goldhagen Debate* (Minneapolis, MN, 1998); Geoff Eley (szerk.): *The „Goldhagen Effect": History, Memory, Nazism – Facing the German Past* (Ann Arbor, MI 2000); Julius Schoeps (szerk.): *Ein Volk von Mördern? Die Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust* (Hamburg, 1996); a baloldali antiszemitizmussal kapcsolatban, lásd Rosemarie Leuschen-Seppel: *Sozialdemokratie und Antisemitismus im Kaiserreich. Die Auseinandersetzungen der Partei mit den konservativen und völkischen Strömungen des Antisemitismus 1871–1914* (Bonn, 1978).
15. Wildt: *Generation des Unbedingten.*
16. Paul–Mallmann: „Sozialisation", 6–9.; Paul: „Von Psychopathen", 43–61.; lásd még Michael Mann: „Were the Perpetrators of Genocide »Ordinary Men« or »Real Nazis«? Results from Fifteen Hundred Biographies", *Holocaust and Genocide Studies,* 14 (2000), 331–66.
17. Mann: „Were the Perpetrators"; Paul–Mallmann: „Sozialisation", 15–16.
18. Hans Buchheim: „Command and Compliance", in Helmut Krausnick et al.: *Anatomy of the SS State* (London, 1968), 303–96.; Dillon: *Dachau,* 80–82.
19. Paul–Mallmann: „Sozialisation", 17–18.; Ernst Klee és mások (szerk.): *„Those Were the Days": The Holocaust as Seen by the Perpetrators and Bystanders* (London, 1991); Kühne: „Male Bonding", 74–75.; Dillon: *Dachau,* 179–217.
20. Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager* (Frankfurt, 1993), 229–324.

19. A „boszorkány" és a „bestia": Ilse Koch és Irma Grese

1. Philip Friedman: *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (Melrose Park, PA, 1980), 311.
2. Wendy Lower: *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields* (London, 2013), 120–44. Csak Petrit állították bíróság elé a háború után, és életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. Lásd Gudrun Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite. Ehefrauen in der „SS-Sippengemeinschaft"* (Hamburg, 1997).
3. Idézi Tomaz Jardim: *Ilse Koch on Trial: Making the „Bitch of Buchenwald"* (London, 2023), 143.
4. Uo.: 159., 174., 251.
5. Uo.: 164., 289–91.
6. Uo.: 11–20.
7. Uo.: 21–33.; Walter Bartel: *Buchenwald: Mahnung und Verpflichtung, Dokumente und Berichte* (Kelet-Berlin, 1983).
8. Wachsmann: *KL,* 197–98.
9. Jardim: *Ilse Koch,* 31–40.
10. Uo.: 41–77.; Wachsmann: *KL,* 383–91.
11. Jardim: *Ilse Koch,* 77–91.
12. Uo.: 91–146. Kochnak már három gyermeke volt, akik közül egy csecsemőkorában meghalt. Negyedik gyermekének apja ismeretlen volt, a csecsemőt gondozásba vették.
13. Uo.: 147–259.
14. Uo.: 260–94., 217. Lásd még Alexandra Przyrembel: „Der Bann eines Bildes. Ilse Koch, die »Kommandeuse von Buchenwald«", in Insa Eschenbach és mások (szerk.): *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistischen Genozids* (Frankfurt, 2002), 245–67.
15. John Cramer: *Belsen Trial 1945. Der Lüneburger Prozess gegen Wachpersonal der Konzentrationslager Auschwitz und Bergen-Belsen* (Göttingen, 2011), 287.

16. Gisella Perl: *I Was a Doctor in Auschwitz* (utánnyomás, London, 2019).
17. Joanne Reilley: *Belsen: The Liberation of a Concentration Camp* (London, 1998); Ben Shepherd: *After Daybreak: The Liberation of Bergen-Belsen, 1945* (New York, 2007).
18. Claudia Taake: *Angeklagt: SS-Frauen vor Gericht* (Oldenburg, 1998), 49–66.
19. Raymond Phillips (szerk.): *Trial of Josef Kramer and Forty-Four Others (The Belsen Trial)* (London, 1949), 248–60., 615–16. A női tábori őrök feladatairól és felszereléséről, akiket általában a lőfegyverek használatára képeztek ki, lásd Kathrin Kompisch: *Täterinnen. Frauen im Nationalsozialismus* (Köln, 2008), 155–202.
20. Anette Kretzer: *NS-Täterchaft und Geschlecht. Der erste britische Ravensbrück-Prozess 1946/47 in Hamburg* (Berlin, 2009), 243.; Bernhard Strebel: *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn, 2003), 78.
21. Albert Pierrepoint: *Executioner: Pierrepoint* (London, 1974), 148.
22. Idézi Cramer: *Belsen Trial,* 281.
23. Idézi uo.: 288.
24. Idézi uo.: 294.
25. Daniel P. Brown: *The Camp Women: The Female Auxiliaries Who Assisted the SS in Running the Nazi Concentration Camp System* (Atglen, PA, 2002), 12.; lásd még uő.: *The Beautiful Beast: The Life and Crimes of SS-Aufseherin Irma Grese* (San Marino, CA, 2004).
26. Perl: *I Was a Doctor,* 45.
27. Idézi Kompisch: *Täterinnen,* 135–41.
28. Gudrun Schwarz: „Frauen in Konzentrationslagern – Täterinnen und Zuschauerinnen", in Ulrich Herbert és mások (szerk.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager* (Frankfurt, 2002), 800–21.; ugyanonnan: „»...möchte ich nochmals um meine Einberufung als SS-Aufseherin bitten.« Wärterinnen in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern", in Barbara Distel (szerk.): *Frauen im Holocaust* (Gerlingen, 2001), 331–52.
29. Kompisch: *Täterinnen,* 30–36.; továbbá Ino Arndt: *Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück* (München, 1993); Claus Füllberg-Stollberg (szerk.): *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen und Ravensbrück* (Bremen, 1994); Sarah Helm: *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women* (New York, 2014); Wachsmann: *KL,* 468.; és Strebel: *Das KZ Ravensbrück.*
30. Susanne Heschel: „Does Atrocity Have a Gender? Feminist Interpretations of Women in the SS", in Jeffrey M. Diefendorf (ed.): *Lessons and Legacies* VI: *New Currents in Holocaust Research* (Evanston, IL, 2004), 300–21., 318-nál.
31. Lavern Wolfram: „Margot Pietzners autobiografische Aufzeichnungen »Schuldig oder Opfer?« Selbstwahrnehmung einer ehemaligen SS-Aufseherin in ihren Selbstzeugnissen", in Viola Schubert-Lehnhardt – Sylvia Korch (szerk.): *Frauen als Täterinnen und Mittäterinnen im Nationalsozialismus. Gestaltungsspielräume und Handlungsmöglichkeiten* (Halle, 2006), 115–32.; Jeanette Toussaint: „Die Auseinandersetzung mit der nationalsozialistischen Vergangenheit. Interviews mit ehemaligen SS-Aufseherinnen und ihren Töchtern", in uo.: 147–60.
32. Irmtrud Heike: „Female Concentration Camp Guards as Perpetrators: Three Case Studies", in Jensen–Szejnmann (szerk.): *Ordinary People,* 120–42.; általánosabban, Johannes Schwartz: *„Weibliche Angelegenheiten". Handlungsräume von KZ-Aufseherinnen in Ravensbrück und Neubrandenburg* (Hamburg, 2018).
33. Ljiljana Heeise: *KZ-Aufseherinnen vor Gericht. Grete Bösel – „another of those brutal types of women"?* (Frankfurt, 2009), kül. 101.; Simone Erpel: „Im Gefolge der SS. Aufseherinnen des Frauen-Konzentrationslagers Ravensbrück", in Marita Krauss (szerk.): *Sie waren dabei. Mitläuferinnen, Nutzniesserinnen, Täterinnen im Nationalsozialismus* (Göttingen, 2008), 166–84.

20. Az anya: Gertrud Scholtz-Klink

1. Mary R. Beard: *Woman as a Force in History: A Study in Traditions and Realities* (New York, 1971), 23., idézi Claudia Koonz: *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics* (London, 1987), xvii. Peter Engelmann a nácik által száműzött német lapszerkesztő volt. Ő is készített interjút Scholtz-Klinkkel.
2. Koonz: *Mothers,* xx–xxi.
3. Uo.: 17.
4. Richard J. Evans: *The Feminist Movement in Germany, 1894–1933* (London, 1976), 236–57.
5. Elmeséli Picker: *Tischgespräche,* 145., és Jochmann: *Monologe,* 235., 316.
6. Domarus: *Hitler,* 531.
7. Uo.: 721. (1937. szeptember 10.).
8. Koonz: *Mothers,* xxiii–xxxiii.
9. Christiane Berger: „Die Reichsfrauenführerin Gertrud Scholtz-Klink", in Krauss (szerk.): *Sie waren dabei,* 103–26.
10. Berger: „Reichsfrauenführerin", 104–105.; uő.: *„Reichsfrauenführerin" Gertrud Scholtz-Klink. Eine nationalsozialistische Frauenkarriere in Verlauf, Retrospektive und Gegenwart* (Saarbrücken, 2007), 21–22.
11. Uo.: Jill Stephenson: *The Nazi Organisation of Women* (London, 1981), még mindig meghatározó munka ezekkel a konfliktusokkal kapcsolatban. Lásd még Michael Kater: „Frauen in der NS-Bewegung", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 31 (1983), 202–41.
12. Stephenson: *The Nazi Organisation of Women,* 75–117.
13. Kater: „Frauen in der NS-Bewegung", 222–24.

14. Uo.: 224–28.; Stephenson: *The Nazi Organisation of Women,* 113–25.
15. Stephenson: *The Nazi Organisation of Women,* 18–19., 122–24.; lásd még Andrea Böltken: *Führerinnen im „Führerstaat": Gertrud Scholtz-Klink, Trude Mohr, Jutta Rüdiger und Inge Viermetz* (Pfaffenweiler, 1995), 60.
16. Uo.: Lásd még Jill Stephenson: *Women in Nazi Society* (London, 1975).
17. Berger: „Reichsfrauenführerin", 117.; Scholtz-Klink ideológiailag autonóm voltára vonatkozó érvelésért lásd Massimiliano Livi: *Gertrud Scholtz-Klink: Die Reichsfrauenführerin* (Münster, 2005), 180–95.
18. Gisela Bock: „Die Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz", *Geschichte und Gesellschaft,* 15. köt., no. 4. (1989), 563–79.; Claudia Koonz: 'Erwiderung auf Gisela Bocks Rezension von "Mothers in the Fatherland", *Geschichte und Gesellschaft,* 18. köt., no. 3. (1992), 394–99.; Gisela Bock: *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik* (Opladen, 1986); Christina Herkommer: „Women under National Socialism: Women's Scope for Action and the Issue of Gender", in Jensen–Szejnmann (szerk.): *Ordinary People,* 99–119.
19. Kompisch: *Täterinnen;* Christoph Thonfeld: „Frauen und Denunziation. Anmerkungen aus geschlechterhistorischer Perspektive", in Krauss: *Sie waren dabei,* 127–47.; Elizabeth Harvey: *Women in the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (London, 2003); Vandana Joshi: *Gender and Power in the Third Reich: Female Denouncers and the Gestapo, 1933–1945* (London, 2003); áttekintés in Christina Herkommer: *Die Rolle von Frauen im Spiegel des Diskurses der Frauen- und Geschlechterforsching* (Frankfurt am Main, 2005); Adelheid von Saldern: „Victims or Perpetrators? Controversies about the Role of Women in the Nazi State", in David F. Crew (szerk.): *Nazism and German Society, 1933–1945* (London, 1994), 141–65.
20. Kompisch: *Täterinnen,* átfogó beszámolóért lásd Lower: *Hitler's Furies.*
21. Michael Kater: *Doctors under Hitler* (Chapel Hill, NC, 1989), 124–25.; Fritz Bringmann: *Kindermord am Bullenhuser Damm. SS-Verbrechen in Hamburg 1945, Menschenversuche an Kindern* (Frankfurt, 1978).
22. Wachsmann: *KL,* 226–29.
23. Livi: *„Reichsfrauenführerin",* 102–33.
24. Uo.: 199–205.
25. Uo.: 205–19.
26. Berger: „Reichsfrauenführerin", 120–23.; Gertrud Scholtz-Klink: *Die Frau im Dritten Reich* (Tübingen, 1978).
27. Koonz: *Mothers,* 181.
28. Általános historiográfiai áttekintésért lásd Herkommer: „Women under National Socialism", 99–119.

21. A sztár: Leni Riefenstahl

1. Erich von Manstein: *Verlorene Siege* (Frankfurt am Main, 1955), 43–44.
2. Jürgen Trimborn: *Riefenstahl. Eine deutsche Karriere. Biographie* (Berlin, 2002), 292–317.
3. Manstein: *Verlorene Siege,* 44. Lásd még Karin Wieland: *Dietrich und Riefenstahl. Der Traum von der neuen Frau* (München, 2011), 353–62.
4. Leni Riefenstahl: *Memoiren 1902–1945* (Berlin, 1987), 349–52.; Trimborn: *Riefenstahl,* 292–317.; Rainer Rother: *Leni Riefenstahl: Die Verführung des Talents* (Berlin, 2000), 140–45.; Steven Bach: *Leni: The Life and Work of Leni Riefenstahl* (London, 2007), 187–92.
5. Lásd Nick Higham dokumentumfilmjét: „The Five Lives of Leni Riefenstahl", http://news.bbc.co.uk/1/hi/entertainment/986528.stm, utolsó letöltés 2021. júl. 13.; továbbá „Her Films Glorified Hitler: Now Leni Riefenstahl's Own Story Hits the Screen", *The Scotsman* (2012. jún. 12.), utolsó letöltés 2021. júl. 13.
6. Riefenstahl: *Memoiren,* 152. A beszédért lásd Domarus: *Hitler,* 119–20.
7. Hartmann és mások (szerk.): *Hitler. Mein Kampf,* I, 507. és n. 41.
8. Kershaw: *Hitler* I, 133.
9. Riefenstahl: *Memoiren,* 153.
10. Harry R. Sokal: „Über Nacht Antisemitin geworden?", *Der Spiegel,* 46 (1976. nov. 8.); Leni Riefenstahl egy olvasói levélben, amelyet ugyanezen magazinban közöltek 1976. nov. 15-én, Sokal vallomását hazugsághalmaznak minősítette. A kapcsolatukról lásd Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 18–39.
11. Trimborn: *Riefenstahl,* 21–33.
12. Uo.: 276.
13. Rother: *Leni Riefenstahl,* 21–29.; Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 104–18.
14. Trimborn: *Riefenstahl,* 34–67.
15. Uo.: 69–85.; Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 117–54.
16. Trimborn: 86–119.; Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 155–75.
17. Riefenstahl: *Memoiren,* 152–60.
18. Trimborn: *Riefenstahl,* 120–43.; Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 176–83.
19. Trimborn: 143–55.; Riefenstahl: *Memoiren,* 161–203. (a grönlandi filmezéssel kapcsolatban is); Niven: *Hitler and Film,* 53–58.
20. Trimborn: *Leni Riefenstahl,* 156–97., a következő bekezdéssel kapcsolatban is; Riefenstahl: *Memoiren,* 204–16.; Rother: *Leni Riefenstahl,* 52–66.; Niven: *Hitler and Film,* 65–60., 61–65.; Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 292–328. Riefenstahl *Mein Kampf*-olvasatával kapcsolatban lásd Ernst Sorge: *Mit Flugzeug, Faltboot und Filmkamera in den Eisfjorden Grönlands* (Berlin, 1933), 157., idézi Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 181.
21. Niven: *Hitler and Film,* 71–81.
22. Trimborn: *Leni Riefenstahl,* 198–237.; Riefenstahl: *Memoiren,* 220–34.; Rother: *Leni Riefenstahl,* 67–86.; Welch: *Propaganda,* 147–259.; Niven: *Hitler and Film,* 71–81.

23. David Clay Large: *Nazi Games: The Olympics of 1936* (New York, 2007).
24. Trimborn: *Leni Riefenstahl,* 238–49.; Rother: *Leni Riefenstahl,* 87–101.; Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 329–51.
25. Welch: *Propaganda,* 112–21.
26. Domarus: *Hitler,* 567.
27. Trimborn: *Leni Riefenstahl,* 250–65.; Riefenstahl: *Memoiren,* 235–41., 249–53., 265–88., 298–99., 303–22.; Niven: *Hitler and Film,* 84–95. Cooper C. Graham: *Leni Riefenstahl and Olympia* (London, 1986), Welchhez hasonlóan a filmek propagandisztikus jellegét emeli ki.
28. Trimborn: *Leni Riefenstahl,* 266–361.; Riefenstahl: *Memoiren,* 216–20., 322–32., 336–38., 399–400.; Rother: *Leni Riefenstahl,* 118–40.; Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 364–79. Azzal kapcsolatban hogy Riefenstahl koncentrációs táborok foglyait használta statisztákként, lásd Nina Gladitz: *Leni Riefenstahl. Karriere einer Täterin* (Zürich, 2020), kül. 257–342. Gladitz kísérlete, hogy azt állítsa, hogy Riefenstahl 1939-es lengyelországi látogatása valójában az „eutanáziaakció"-ról szólt (uo.: 230–55.), nem meggyőző. Gladitz Riefenstahl elleni megszállott kampányáról lásd Kate Connolly: „Burying Leni Riefenstahl", *The Guardian,* G2-különszám (2021. dec. 9. csüt.), 5–8. A megszállt Lengyelországban rendezett „eutanáziatalálkozó"-val kapcsolatos pontos beszámolóért lásd Schmidt: *Karl Brandt, the Nazi Doctor,* 117–28.
29. Riefenstahl: *Memoiren,* 410–20.; Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 444–62.
30. Rother: *Leni Riefenstahl,* 154–60.
31. Uo.: 180–98.; Trimborn: *Leni Riefenstahl,* 484–505.; Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 463–81., 544–50.
32. Wieland: *Dietrich und Riefenstahl,* 550–55.; Susan Sontag: *Under the Sign of Saturn* (New York, 1980), 73–108.

22. A feljelentő: Luise Solmitz

Ennek a fejezetnek egy korábbi változata 2008-ban jelent meg a *Sisters of Subversion: Histories of Women, Tales of Gender* című kötetben, szerk.: Willem de Blécourt (Amszterdam, 2008).

1. Ian Kershaw: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945* (Oxford 1983); uő.: *The Hitler Myth: Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1989).
2. Beate Meyer: „Zwischen Begeisterung und Skepsis. Die Wandlung der Luise Solmitz im Spiegel ihrer Tagebücher", in Frank Bajohr és mások (szerk.): *Bedrohung, Hoffnung, Skepsis. Vier Tagebücher des Jahres 1933* (Göttingen, 2013), 127–42., és naplókivonatok, 142–270.; Daniel Führer: *Alltagssorgen und Gemeinschaftssehnsüchte. Tagebücher der Weimarer Republik (1913–1934)* (Stuttgart, 2020), 70–93.; Werner Jochmann: *Nationalsozialismus und Revolution. Ursprung und Geschichte der NSDAP in Hamburg 1922–1933. Dokumente* (Frankfurt, 1962), 400–32.; Beate Meyer: „»Ich schlüpfe ungeachtet wie eine graue Motte mit durch.« Die Wandlungen der Louise Solmitz zwischen 1933 und 1945 im Spiegel ihrer Tagebücher", in Frank Bajohr – Sibylle Steinbacher (szerk.): *„...Zeugnis ablegen bis zum Letzten". Tagebücher und persönliche Zeugnisse aus der Zeit des Nationalsozialismus und des Holocaust* (Göttingen, 2015), 61–80. Hacsak másképp nem jelezzük, az alábbi kivonatok a Solmitz Családi Archívumban őrzött átiratokból származnak (622–1/40.) in Staatsarchiv der Freien- und Hansestadt Hamburg.
3. Meyer: „Zwischen Begeisterung und Skepsis", 127–32.; Werner Stephan: *Acht Jahrzehnte erlebtes Deutschland. Ein Liberaler in vier Epochen* (Düsseldorf, 1983), 7–23.
4. Tagebuch Solmitz, 1933. jan. 30. (Meyer: „Zwischen Begeisterung und Skepsis", 152.).
5. Meyer: „Zwischen Begeisterung und Skepsis", 133–35., 155–56.; Jochmann: *Nationalsozialismus und Revolution,* 423.
6. Meyer: „Zwischen Begeisterung und Skepsis", 162–79.
7. Uo.: 133–35. A feljelentéssel kapcsolatban általánosabban lásd Robert Gellately: *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy, 1933–1945* (Oxford, 1990); Gisela Diewald-Kerkmann: *Politische Denunziation im NS-Regime oder die kleine Macht der „Volksgenossen"* (Bonn, 1995); és Rita Wolters: *Verrat für die Volksgemeinschaft. Denunziantinnen im Dritten Reich* (Pfaffenweiler, 1996). A nők időnként arra használták a feljelentést, hogy kiszabaduljanak egy nehéz kapcsolatból egy olyan társadalomban, ahol a válás különösen nehéz volt háborús időkben: lásd Vandana Joshi: *Gender and Power in the Third Reich: Female Denouncers and the Gestapo (1939–1945)* (London, 2003).
8. Meyer: „Zwischen Begeisterung und Skepsis", 136–39. Általánosabban, lásd Beate Meyer (szerk.): *Die Verfolgung und Ermordung der Hamburger Juden. Geschichte, Zeugnis, Erinnerung* (Göttingen, 2006), 42–78.
9. Meyer: „Zwischen Begeisterung und Skepsis", 140–42.
10. Lásd Beate Meyer: *„Jüdische Mischlinge". Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933–1945* (Hamburg, 1999), 29–67., 166–84.
11. Michael Wildt: „Die Tagebücher der Luise Solmitz – Zwei Originale", in Thomas Grossbölting – Kirsten Heinsohn (szerk.): *Zeitgeschichte in Hamburg 2021* (Hamburg, 2022), 139–48.
12. Meyer: „Zwischen Begeisterung und Skepsis", 77–78.

Végkövetkeztetés

1. Ian Kershaw: *Hitler, the Germans, and the Final Solution* (London, 2008); Peter Longerich: *'Davon haben wir nichts gewusst!': Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945 (London, 2009);* Frank Bajohr – Dieter Pohl: *Der Holocaust als offenes Geheimnis: die Deutschen, die NS-Führung und die Alliierten* (München, 2006); David Bankier: *The Germans and the Final Solution: Public Opinion Under Nazism* (Cambridge, 1992); Sarah Gordon: *Hitler, Germans, and the Jewish Question* (Princeton, NJ, 1984); Victor Klemperer: *To the Bitter End: The Diaries of Victor Klemperer 1942–1945* (London, 1999), 148. (1942. okt. 17.); Otto Dov Kulka – Eberhard Jäckel (szerk.): *The Jews in the Secret Nazi Reports on Popular Opinion in Germany, 1933–1945* (London, 2010), xxv–lxiv. (további referenciákkal, kül. a régebbi kutatásokkal kapcsolatban).
2. A háború alatti szövetséges propagandával kapcsolatban lásd pl. Fossey J. C. Hearnshaw: *Germany the Aggressor Throughout the Ages* (London, 1940), vagy Rohan d'Olier Butler: *The Roots of National Socialism* (London, 1941).
3. Robert Gellately: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford, 2002); Eric A. Johnson – Karl-Heinz Reuband: *What We Knew: Terror, Mass Murder, and Everyday Life in Nazi Germany* (New York, 2005); Götz Aly: *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State* (New York, 2007); Peter Fritzsche: *Hitler's First Hundred Days: When Germans Embraced the Third Reich* (New York, 2020). Gellately későbbi, nagyszerű könyve *Hitler's True Believers: How Ordinary People Became Nazis* (New York, 2020), azonban kellően kihangsúlyozza a náci hatalomátvétel középpontjában álló erőszakot és kényszerítést, bár megmagyarázhatatlan módon még mindig kizárja az „egyszerű emberek" kategóriájából azokat a milliókat, akik a kommunista pártot támogatták és arra szavaztak. E kérdések átgondolt megvitatását lásd Mary Fulbrook: *Bystander Society: Conformity and Complicity in Nazi Germany and the Holocaust* (Oxford, 2023).
4. Thomas Weber (szerk.): *Als die Demokratie starb. Die Machtergreifung der Nationalsozialisten – Geschichte und Gegenwart* (Freiburg, 2022).
5. Evans: *The Third Reich in History and Memory,* 87–14.1 ('Coercion and Consent' and 'The People's Community'); a 'demokrácia' vitákkal kapcsolatban lásd Weber (szerk.): *Als die Demokratie starb*, kül. 4. fej. (Thomas Weber: 'Nationalsozialistische illiberale Demokratie') és 5. fej. (Hedwig Richter: 'Wahlen im Nationalsozialismus: Eine dunkle Seite der Demokratiegeschichte'; hosszabban szintén uő.: *Demokratie. Eine deutsche Affäre* [München, 2020]). Az „illiberális demokrácia" fogalmát az erőskezű magyar miniszterelnök, Orbán Viktor találta ki, aki továbbra is eltávolítható egy olyan többpártrendszerben, amelyet még mindig (többé-kevésbé) szabad választások jellemeznek.

6. Longerich: *Hitler,* 516–17.
7. Claudia Koonz: *The Nazi Conscience* (London, 2003), 273.
8. Alan E. Steinweis: *The People's Dictatorship: A History of Nazi Germany* (Cambridge, 2023), a cím ellenére, jelenleg a náci Németország legjobb angol nyelvű egykötetes története, csakúgy, mint Jane Caplan: *Nazi Germany: A Very Short Introduction* (Oxford, 2019).
9. Jeremy Noakes: 'The Oldenburg Crucifix Struggle of November 1936: A Case Study of Opposition in the Third Reich', in Peter D. Stachura (szerk.): *The Shaping of the Nazi State* (London, 1978), 210–33.; Longerich: *Heinrich Himmler*, 55.o; Evans: *The Third Reich at War,* 90–101. (további referenciákkal); Nathan Stoltzfus: *Resistance of the Heart: Intermarriage and the Rosenstrasse Protest in Nazi Germany* (New York, 1996); lásd még Wolf D. Gruner: *Widerstand in der Rosenstrasse: Die Fabrik-Aktion und die Verfolgung der Mischehen 1943* (Frankfurt, 2005), a Rosenstrasse események kevésbé drámai interpretációjáért. A kritikákra való vehemens reakciókkal kapcsolatban, *Hitler's Compromises: Coercion and Consensus in Nazi Germany* (New Haven, CT, 2016), és egy fontos esszégyűjteményért, amelyet együtt szerkesztettek, Birgit Maier-Katkin: *Protest in Hitler's 'National Community': Popular Unrest and the Nazi Response* (Oxford, 2015), Stoltzfus azzal érvelt, hogy a Harmadik Birodalom politikája és intézkedései elleni széles körű és gyakori nyilvános tiltakozás arra kényszerítette Hitlert és alárendeltjeit, hogy kompromisszumot kössenek egy sor kérdésben, és ezzel korlátozták a rezsim hatalmát. Ez azonban nem új és nem is eredeti felismerés, és a Harmadik Birodalom létrehozásában és fenntartásában a kényszer fontosságának elismerése nem azonos azzal az állítással, hogy a Harmadik Birodalom alatt az élet minden aspektusa szabályozott és ellenőrzött volt: lásd még Peterson korábbi munkáit: *The Limits;* Detlev Peukert – Jürgen Reulecke (szerk.): *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981); Mason: *Social Policy;* és sok más társadalomtörténeti tanulmány.
10. Nicholas Stargardt: 'Beyond "Consent" or "Terror": Wartime Crises in Nazi Germany'; *History Workshop Journal,* 72. (2011), 190–204.; és Steber–Gotto (szerk.): *Visions of Community,* 15–16.
11. Lásd Ian Kershaw esszéit (29–42.) és Ulrich Herbert (60–72.) in Steber–Gotto (szerk.): *Visions of Community.* Rudolf Tschirbs *Das Phantom der Volksgemeinschaft* (Düsseldorf, 2015) című polemikus esszéje megvédi a Harmadik Birodalom osztálytársadalmi elméletét.
12. Michael Wildt: '*Volksgemeinschaft*: A Modern Perspective on National Socialist Society', in Steber–Gotto (szerk.): *Visions of Community,* 60–72.
13. Detlev Peukert: *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde: Anpassung, Ausmerze und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus* (Köln, 1982; angol változat: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life,* London, 1987); Armin Nolzen: 'Inklusion und Exklusion im "Dritten Reich". Das Beispiel der NSDAP', in Frank Bajohr – Michael Wildt (szerk.):

Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus (Frankfurt, 2009), 60–77.

14. Peukert: *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde*; Frank Bajohr, '"Community of Action and Diversity of Attitudes: Reflections on Mechanisms of Social Integration in National Socialist Germany 1933–45', in Steber–Gotto (szerk.): *Visions of Community*, 187–99.; Rüdiger Hachtmann: 'Volksgemeinschaftliche Dienstleister? Anmerkungen zu Selbstverständnis und Funktion der Deutschen Arbeitsfront und der NS-Gemeinschaft "Kraft durch Freude"', in Detlef Schmiechen-Ackermann (szerk.): *'Volksgemeinschaft': Mythos, wirkungsmächtige soziale Verheissung oder soziale Realität im 'Dritten Reich'* (Paderborn, 2012), 111–31.
15. Frank Bajohr: '"Volksgemeinschaft" von außen betrachtet. Gemeinschaftsutopien und soziale Praxiss in Berichten ausländischer Diplomaten und des sozialdemokratischen Exils 1933–45', in Dietmar von Reeken – Malte Thiessen (szerk.): *'Volksgemeinschaft' als soziale Prazis: Neue Forschungen zur NS-Gesellschaft vor Ort* (Paderborn, 2013), 79–96. További részletekért, lásd Bernd Stöver: *Volksgemeinschaft im Dritten Reich: Die Konsensbereitschaft der Deutschen aus der Sicht sozialdemokratischer Exilberichte* (Düsseldorf, 1993).
16. Sven Keller: *Volksgemeinshaft am Ende. Gesellschaft und Gewalt 1944/45* (München, 2013).
17. Uo.: 287–93.
18. Harald Welzer: *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden* (Frankfurt am Main, 2005), 246–68.
19. Dan Stone: *The Holocaust: An Unfinished History* (London, 2023), xviii.
20. Jürgen Falter (szerk.): *Junge Kämpfer, alte Opportunisten. Die Mitglieder der NSDAP 1919–1945* (Frankfurt, 2016), 475.
21. Mary Fulbrook: *Reckonings: Legacies of Nazi Persecution and the Quest for Social Justice* (Oxford, 2018), 538.

Bibliográfia

Adam, Peter: *The Arts in the Third Reich* (London, 1992)

Adams, Henry M. – Robin K.: *Rebel Patriot: A Biography of Franz von Papen* (Santa Barbara, CA, 1987)

Adorno, Theodor W. és mások: *The Authoritarian Personality* (New York, 1950)

Ahlheim, Hannah: *„Deutsche, kauft nicht bei Juden!" Antisemitischer Boycott in Deutschland 1924 bis 1935* (Göttingen, 2011)

Alford, Kenneth D.: *Hermann Göring and the Nazi Art Collection: The Looting of Europe's Art Treasures and Their Dispersal After World War II* (Jefferson, NC, 2012)

Allert, Tilman: *The Nazi Salute: On the Meaning of a Gesture* (New York, 2008)

Aly, Götz: *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State* (New York, 2007)

– Susanne Heim: *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction* (Princeton, NJ, 2002)

Andrus, Burton C.: *The Infamous of Nuremberg* (London, 1969)

Angrick, Andrej: *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943* (Hamburg, 2003)

– „The Men of *Einsatzgruppe D:* An Inside View of a State-Sanctioned Killing Group in the »Third Reich«", in Olaf Jensen – Claus-Christian W. Szejnmann (szerk.): *Ordinary People as Mass Murderers: Perpetrators in Comparative Perspective* (London, 2008), 78–96.

Arndt, Ino: *Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück* (München, 1993)

Aronson, Shlomo: *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Stuttgart, 1971)

Bach, Steven: *Leni: The Life and Work of Leni Riefenstahl* (London, 2007)

Baird, Jay W.: *To Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon* (Bloomington, IN, 1990)

Bajohr, Frank: *Parvenüs und Profiteure. Korruption in der NS-Zeit* (Frankfurt, 2001)

– Dieter Pohl: *Der Holocaust als offenes Geheimnis: Die Deutschen, die NS-Führung und die Alliierten* (München, 2006)

– „»Volkegsmeinschaft« von aussen betrachtet. Gemeinschaftsutopien und soziale Praxis in Berichten ausländischer Diplomaten und des sozialdemokratischen Exils 1933–45", in Dietmar von Reeken – Malte Thiessen (szerk.): *„Volksgemeinschaft" als soziale Prazis: Neue Forschungen zur NS-Gesellschaft vor Ort* (Paderborn, 2013), 79–96.
Bankier, David: *The Germans and the Final Solution: Public Opinion Under Nazism* (Cambridge, 1992).
Baranowski, Shelley: *Strength Through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich* (New York, 2004)
Barber, John – Andrei Dzeniskevich: *Life and Death in Besieged Leningrad, 1941–44* (New York, 2005)
Barbian, Jan-Pieter: *Literaturpolitik in „Dritten Reich". Institutionen, Kompetenaen, Betätigungsfelder* (München, 1995)
Bartel, Walter: *Buchenwald: Mahnung und Verpflichtung, Dokumente und Berichte* (Kelet-Berlin, 1983)
Bartov, Omer: *The Eastern Front 1941–45: German Troops and the Barbarisation of Warfare* (Oxford, 1985)
Bartsch, Günter: *Zwischen drei Stühle: Otto Strasser. Eine Biographie* (Koblenz, 1990)
Bascomb, Neal: *Hunting Eichmann: How a Band of Survivors and a Young Spy Agency Chased Down the World's Most Notorious Nazi* (Boston, MA, 2009)
Baumann, Schaul: *Die Deutsche Glaubensbewegung und ihr Gründer Jakob Wilhelm Hauer (1881–1962)* (Marburg, 2005)
Baumeister, Frank (szerk.): *Hesselbergland. Land und Leute in Ehingen, Dambach und Lentersheim* (Gunzenhausen, 1991)
Bayer, Karen: *„How Dead is Hitler?" Der britische Starreporter Sefton Delmer und die Deutschen* (Mainz, 2008).
Beard, Mary R.: *Woman as a Force in History: A Study in Traditions and Realities* (New York, 1971)
Beck, Hermann: *The Fateful Alliance: German Conservatives and Nazis in 1933. The »Machtergreifung« in a New Light* (Oxford, 2008)
– *Before the Holocaust: Antisemitic Violence and the Reaction of German Elites and Institutions during the Nazi Takeover* (Oxford, 2022)
Becker, Josef: „Zentrum und Ermächtigungsgesetz 1933: Dokumentation", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 9 (1961), 195–210.
Beevor, Antony: *Stalingrad* (London, 2007)
Behrenbeck, Sabine: *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole 1923 bis 1945* (Vierow bei Greifswald, 1996)
Bennecke, Heinrich: „Die Memoiren des Ernst Röhm. Ein Vergleich der verschiedenen Ausgaben und Auflagen", *Politische Studien,* vol. 14, no. 1 (1963), 179–88.
– *Hitler und die SA* (München, 1972)
Benz, Wigbert: *Der Hungerplan im „Unternehmen Barbarossa" 1941* (Berlin, 2011)

Benz, Wolfgang: *Gewalt im November 1938. Die »Reichskristallnacht«. Initial zum Holocaust* (Berlin, 2018)
Benzenhöfer, Udo: *Euthanasia in Germany Before and During the Third Reich* (Münster, 2010)
Beorn, Waitman Wade: *Marching into Darkness: Local Participation of the Wehrmacht in The Holocaust, 1941–1942* (Cambridge, MA, 2014)
Beradt, Charlotte: *Das dritte Reich des Traums* (Frankfurt, 1966)
Berg, Matthias: *Karl Alexander von Müller: Historiker für den Nationalsozialismus* (München, 2014)
Berger, Christiane: *„Reichsfrauenführerin" Gertrud Scholtz-Klink. Eine nationalsozialistische Frauenkarriere in Verlauf, Retrospektive und Gegenwart* (Saarbrücken, 2007)
– „Die Reichsfrauenführerin Gertrud Scholtz-Klink", in Marita Krauss (szerk.): *Sie waren dabei. Mitläuferinnen, Nutzniesserinnen, Täterinnen im Nationalsozialismus* (Göttingen, 2008), 103–26.
Bering, Dietz: *Kampf um Namen. Bernhard Weiss gegen Joseph Goebbels* (Stuttgart, 1991)
Besgen, Achim: *Der stille Befehl. Medizinalrat Kersten, Himmler und das Dritte Reich* (München, 1960)
Bessel, Richard: „The Potempa Murder", *Central European History,* vol. 10 (1977), 241–54.
– *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany 1925–1934* (London, 1984)
Bieber, Len E.: „La política militar alemana en Bolivia, 1900–1935", *Latin American Research Review,* vol. 29, no. 1 (1994), 85–106.
Binding, Karl – Alfred Hoche: *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens. Ihr Mass und Ihr Form* (Lipcse, 1920)
Bloch, Charles: *Die SA und die Krise des NS-Regimes 1934* (Frankfurt, 1970)
Bloch, Michael: *Ribbentrop* (London, 1992; 2. kiadás, London, 2003)
Blood-Ryan, Hugh W.: *Franz von Papen: His Life and Times* (London, 1938)
Bloxham, Donald: „Motivation und Umfeld. Vergleichende Anmerkungen zu den Ursachen genozidaler Täterschaft", in Martin Cüppers és mások (szerk.): *Naziverbrechen. Täter, Taten, Bewältigungsversuche* (Darmstadt, 2013), 62–74.
Bock, Gisela: *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik* (Opladen, 1986)
– „Die Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz", *Geschichte und Gesellschaft,* vol. 15., no. 4. (1989), 563–79.
Böhler, Jochen: *Auftakt zum Vernichtungskrieg: Die Wehrmacht in Polen 1939* (Frankfurt, 2006)
– „Intention oder Situation? Soldaten der Wehrmacht und die Anfänge des Vernichtungskrieges in Polen", in Timm C. Richter (szerk.): *Krieg und Verbrechen. Situation und Intention: Fallbeispiele* (München, 2006), 165–72.

Bollmus, Reinhard: *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem* (Stuttgart, 1970; 2. kiadás, München, 2006)
Böltken, Andrea: *Führerinnen im „Führerstaat": Gertrud Scholtz-Klink, Trude Mohr, Jutta Rüdiger und Inge Viermetz* (Pfaffenweiler, 1995)
Botz, Gerhard: *Der 13. März und die Anschluss-Bewegung: Selbstaufgabe, Okkupation und Selbstfindung Österreichs 1918–1945* (Bécs, 1978)
Bouverie, Tim: *Appeasing Hitler: Chamberlain, Churchill and the Road to War* (London, 2019)
Bracher, Karl Dietrich: *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie* (Villingen/Schwarzwald, 1955)
– *Die nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34*, I: *Stufen der Machtergreifung* (Köln, 1960)
Brakelmann, Günter: *Zwischen Mitschuld und Widerstand: Fritz Thyssen und der Nationalsozialismus* (Essen, 2010)
Brechenmacher, Thomas (szerk.): *Das Reichskonkordat 1933. Forschungsstand, Kontroversen, Dokumente* (Paderborn, 2007)
Brechtken, Magnus: *„Madagaskar für die Juden". Antisemitische Idee und politische Praxis 1885–1945* (München, 1997)
– *Albert Speer. Eine deutsche Karriere* (München, 2017)
Breitman, Richard: *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (London, 1991)
Bringmann, Fritz: *Kindermord am Bullenhuser Damm. SS-Verbrechen in Hamburg 1945, Menschenversuche an Kindern* (Frankfurt, 1978)
Brockmann, Robert: *El general y sus presidentes: vida y tiempos de Hans Kundt, Ernst Röhm e siete presidentes en la historia de Bolivia, 1911–1939* (La Paz, 2007)
Browder, George C.: *Hitler's Enforcers: The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution* (Oxford, 1996)
– „Perpetrator Character and Motivation: An Emerging Consensus", *Holocaust and Genocide Studies*, 17 (2003), 480–97.
Brown, Daniel P.: *The Camp Women: The Female Auxiliaries Who Assisted the SS in Running the Nazi Concentration Camp System* (Atglen, PA, 2002)
– *The Beautiful Beast: The Life and Crimes of SS-Aufseherin Irma Grese* (San Marino, CA, 2004)
Browning, Christopher: *The Final Solution and the German Foreign Office: A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940–43* (New York, 1978)
– *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1992)
Bruce, Gary: *Through the Lion Gate: A History of Berlin Zoo* (New York, 2017)
Bryant, Chad: *Prague in Black: Nazi Rule and Czech Nationalism* (Cambridge, MA, 2007)

Bucher, Peter: *Der Reichswehrprozess. Der Hochverrat der Ulmer Reichswehroffiziere 1929/30* (Boppard am Rhein, 1967)
Buchheim, Hans: „Command and Compliance", in Helmut Krausnick és mások: *Anatomy of the SS State* (London, 1968), 303–96.
Bullock, Alan: *Hitler: A Study in Tyranny* (London, 1952)
– *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (London, 1991)
Burckhardt, Carl J.: *Meine Danziger Mission 1937–1939* (München, 1960)
Burleigh, Michael: *Germany Turns Eastwards: A Study of* Ostforschung *in the Third Reich* (Cambridge, 1988)
– *Death and Deliverance: „Euthanasia" in Germany 1900–1945* (Cambridge, 1994)
Butler, Rohan d'Olier: *The Roots of National Socialism* (London, 1941)
Bytwerk, Randall F.: „Julius Streicher and the Early History of »Der Stürmer«", *Journalism History*, vol. 5. (1978), 74–79.
– *Julius Streicher: Nazi Editor of the Notorious Anti-Semitic Newspaper* Der Stürmer (New York, 2001 [1983])
Cahill, John L.: „Dear Herr Streicher; Letters to the Third Reich's Foremost Anti-Semite", in Otis C. Mitchell (szerk.): *Nazism and the Common Man* (Washington DC, 1981), 139–57.
Calic, Edouard: *Reinhard Heydrich: The Chilling Story of the Man Who Masterminded the Nazi Death Camps* (New York, 1985)
Campbell, Bruce: *The SA Generals and the Rise of Nazism* (Lexington, KY, 1998)
Caplan, Jane: *Nazi Germany: A Very Short Introduction* (Oxford, 2019)
Carsten, Francis L.: *The Reichswehr and Politics 1918–1933* (Oxford, 1966)
Childers, Thomas: *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919–1933* (Chapel Hill, NC, 1981)
Christensen, Claus Bundgård és mások: *War, Genocide and Cultural Memory: The Waffen-SS, 1933 to Today* (London, 2023), 225–70.
Clarke, Comer: *Eichmann: The Savage Truth* (London, 1960)
Clinefelter, Joan L.: *Artists for the Reich: Culture and Race from Weimar to Nazi Germany* (Oxford, 2005)
Cohen, William B. – Jörgen Svensson: „Finland and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 9. (1995), 70–93.
Connolly, Kate: „Burying Leni Riefenstahl", *The Guardian*, G2 supplement (2021. december 9., csütörtök), 5–8.
Conze, Eckart és mások: *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik* (München, 2010)
Craig, Gordon A.: *The Politics of the Prussian Army 1640–1945* (Oxford, 1955)
Cramer, John: *Belsen Trial 1945. Der Lüneburger Prozess gegen Wachpersonal der Konzentrationslager Auschwitz und Bergen-Belsen* (Göttingen, 2011)
Crowther, Bosley: „Varnished Truth: »The Hitler Gang« Gives Evidence of an Incomplete Political Analysis", *The New York Times* (1944. május 14.), Section X, 3.

Delmer, Sefton: *Trail Sinister: An Autobiography* (London, 1961)
Demeter, Karl: *Das deutsche Offizierskorps in Gesellschaft und Staat 1650–1945* (Frankfurt am Main, 1962)
Deschner, Günther: *Heydrich: The Pursuit of Total Power* (London, 1981)
Deuerlein, Ernst: „Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 7. (1959), 177–227.
– (szerk.): *Der Hitler-Putsch: Bayerische Dokumente zum 8./9. November 1923* (Stuttgart, 1962)
– (szerk.): *Der Aufstieg der NSDAP in Augenzeugenberichten,* 4. kiadás (München, 1980)
Diederichs, Mario: *Heydrich: The Face of Evil* (London, 2006)
Diehl, James M.: *Paramilitary Politics in Weimar Germany* (Bloomington, IN, 1977)
Diels, Rudolf: *Lucifer ante Portas... es spricht der erste Chef der Gestapo* (Stuttgart, 1950)
Dierker, Wolfgang: *Himmlers Glaubenskrieger. Der Sicherheitsdienst der SS und seine Religionspolitik 1933–1941* (Paderborn, 2002)
Diewald-Kerkmann, Gisela: *Politische Denunziation im NS-Regime oder die kleine Macht der „Volksgenossen"* (Bonn, 1995)
Dillon, Christopher: *Dachau and the SS: A Schooling in Violence* (Oxford, 2015)
Doll, Nikola: *Mäzenentum und Kunstförderung im Nationalsozialismus: Werner Peiner und Hermann Göring* (Weimar, 2009)
Domarus, Max (szerk.): *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen,* 4 kötet (München, 1962–73)
Domeier, Norman: *The Eulenburg Affair: A Cultural History of Politics in the German Empire* (Rochester, NY, 2015)
Dominick, Raymond H. III: *The Environmental Movement in Germany: Prophets and Pioneers, 1871–1971* (New York, 1992)
Dörner, Klaus és mások: *The Nuremberg Medical Trial 1946/47* (München, 2001)
Dornheim, Andreas: *Röhms Mann fürs Ausland: Politik und Ermordung des SA-Agenten Georg Bell* (Münster, 1998)
Döscher, Hans-Jürgen: *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der „Endlösung"* (Berlin, 1987)
Dougherty, Nancy: *The Man with the Iron Heart: The Definitive Biography of Reinhard Heydrich, Architect of The Holocaust,* szerk.: Christopher Lehmann-Haupt (London, 2022)
Dröge, Martin: *Männlichkeit und „Volksgemeinschaft": Der westfälische Landeshauptmann Karl Friedrich Kolbow (1899–1945): Biographie eine NS-Täters* (Paderborn, 2015)
Duckwitz, Theresa Maria – Dominik Gross: „Searching for Motives: Suicides of Doctors and Dentists in the Third Reich and the Postwar Period, 1933–1939", *Endeavour,* vol. 45., no. 2. (2021. december)
Dutch, Oswald (Otto Erich Deutsch): *The Errant Diplomat: The Life of Franz von Papen* (London, 1940)

Ebbinghaus, Angelika: „Zwei Welten. Die Opfer und die Täter der kriegschirurgischen Experimente", in uő. – Klaus Dörner (szerk.): *Vernichten und Heilen. Der Nürnberger Ärzteprozess und seine Folgen* (Berlin, 2001), 219–40.
Eberle, Henrik – Hans-Joachim Neumann: *Was Hitler Ill? A Final Diagnosis* (Cambridge, 2012)
Eichengreen, Barry: *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939* (Oxford, 1992)
Eissler, Wilfried U.: *Arbeiterparteien und Homosexuellenfrage. Zur Sexualpolitik von SPD und KPD in der Weimarer Republik* (Berlin, 1980)
Eley, Geoff (szerk.): *The „Goldhagen Effect": History, Memory, Nazism – Facing the German Past* (Ann Arbor, MI, 2000)
El-Hai, Jack: *The Nazi and the Psychiatrist: Hermann Göring, Dr. Douglas M. Kelley, and a Fatal Meeting of Minds at the End of WWII* (New York, 2013)
Enfield, Glenn: *Hitler's Secret Life* (New York, 1979)
Epstein, Catherine: *Model Nazi: Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland* (Oxford, 2010)
Evans, Richard J.: *The Feminist Movement in Germany, 1894–1933* (London, 1976)
– (szerk.): *Kneipengespräche im Kaiserreich. Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892–1914* (Reinbek bei Hamburg, 1989)
– *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600–1997* (Oxford, 1996)
– *Rereading German History: From Unification to Reunification 1800–1996* (London, 1997)
– *Telling Lies About Hitler. The Holocaust, History and the David Irving Trial* (London, 2002)
– „Ernst Klee Obituary", *The Guardian* (2013. május 21.)
– „Was Stalinism Worse than Nazism?", *The Guardian* (2014. augusztus 9.), Review Section, 6
– „Blitzed: Drugs in Nazi Germany by Norman Ohler", Review – „A Crass and Dangerously Inaccurate Account", *The Guardian* (2016. november 6.)
– „Nuts about the Occult", *London Review of Books,* vol. 40., no. 15. (2018. augusztus 2.)
– „The Decision to Exterminate the Jews of Europe", in Larissa Allwork – Rachel Pistol (szerk.): *The Jews, the Holocaust, and the Public: The Legacies of David Cesarani* (London, 2019), 117–44.
– *The Hitler Conspiracies: The Third Reich and the Paranoid Imagination* (London, 2020)
Falter, Jürgen W.: *Hitlers Wähler* (München, 1991)
– és mások: *Wahlen und Abstimmungen in der Weimarer Republik. Materialien zum Wahlverhalten 1919–1933* (München, 2009)
– (szerk.): *Junge Kämpfer, alte Opportunisten. Die Mitglieder der NSDAP 1919–1945* (Frankfurt, 2016)

Fangmann, Helmut és mások: *„Parteisoldaten": Die Hamburger Polizei im „3. Reich"* (Hamburg, 1987)
Feldman, Matthew és mások (szerk.): *Clerical Fascism in Interwar Europe* (London, 2013)
Felton, Mark: „Hermann Goering's Pet Lions" (https://www.youtube.com/watch?v=gzDK4RVfARs)
Fest, Joachim C., *Hitler: Eine Biographie* (Frankfurt, 1973; angol kiadás: *Hitler,* London, 1974)
– *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler* (London, 1996)
Feuchtwanger, Lion: *The Oppermanns* (London, 2020; első megjelenés: *Die Geschwister Oppermann,* 1934)
Flachowsky, Karin: „Neue Quellen zur Abstammung Reinhard Heydrichs", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 48. (2000), 319–27.
Fleischmann, Peter (szerk.): *Hitler als Häftling in Landsberg am Lech 1923/24: Der Gefangenen-Personalakt Hitler nebst weiteren Quellen aus der Schutzhaft-, Untersuchungshaft- und Festungshaftanstalt Landsberg am Lech,* 3. kiadás (Neustadt an der Aisch, 2018)
Fontander, Björn: *Göring och Sverige* (Kristjanstad, 1984)
Förster, Jürgen: „Operation Barbarossa as a War of Conquest and Annihilation", in Horst Boog és mások (szerk.): *Germany and the Second World War,* vol. 4. (Oxford, 1998), 413–50.
Förster, Michael: *Jurist im Dienst des Unrechts: Leben und Werk des ehemaligen Staatssekretärs im Reichsjustizministerium, Franz Schlegelberger, 1876–1970* (Baden-Baden, 1995)
Fox, John P.: „Max Bauer: Chiang Kai-shek's First German Military Adviser", *Journal of Contemporary History,* vol. 5., no. 4. (1970), 21–44.
Frank, Hans: *Im Angesicht des Galgens. Deutung Hitlers und seiner Zeit auf Grund eigener Erlebnisse und Erkenntnisse. Geschrieben im Nürnberger Justizgefängnis* (München, 1953)
Frank, Niklas: *Der Vater. Eine Abrechnung* (München, 1987)
Franks, Norman – Hal Giblin: *Under the Guns of the German Aces. Immelmann, Voss, Göring, Lothar von Richthofen: The Complete Record of their Victories and Victims* (London, 1997)
Franz-Willing, Georg: *Ursprung der Hitler-Bewegung* (Preussisch Oldendorf, 1974 [1962])
Frehse, Michael: *Ermächtigungsgesetzgebung im Deutschen Reich, 1914–1933* (Pfaffenweiler, 1985)
Frei, Norbert és mások: *Flick. Der Konzern, die Familie, die Macht* (München, 2009)
Freitag, Werner: „Nationale Mythen und kirchliches Heil: Der »Tag von Potsdam«, *Westfälische Forschungen,* vol. 41. (1991), 379–439.
Friedlander, Henry: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (Chapel Hill, NC, 1995)

Friedländer, Saul: *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution 1933–39* (London, 1997)
– *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–45* (New York, 2007)
Friedman, Philip: *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (Melrose Park, PA, 1980)
Friedrichs, Axel (szerk.): *Die nationalsozialistische Revolution 1933 (Dokumente der deutschen Politik,* I, Berlin, 1933)
Fritzsche, Peter: *A Nation of Fliers: German Aviation and the Popular Imagination* (Cambridge, MA, 1992)
– *Hitler's First Hundred Days: When Germans Embraced the Third Reich* (New York, 2020)
Fröhlich, Elke (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Sämtliche Fragmente,* 4 kötet (München, 1987)
– (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels,* 32 kötet (München, 1993–2008)
Führer, Daniel: *Alltagssorgen und Gemeinschaftssehnsüchte. Tagebücher der Weimarer Republik (1913–1934)* (Stuttgart, 2020)
Fulbrook, Mary: *Reckonings: Legacies of Nazi Persecution and the Quest for Social Justice* (Oxford, 2018)
– *Bystander Society: Conformity and Complicity in Nazi Germany and the Holocaust* (Oxford, 2023)
Füllberg-Stollberg, Claus (szerk.): *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen und Ravensbrück* (Bremen, 1994)
Gallo, Max: *La nuit des longs couteaux: 30 juin 1934* (Párizs, 1970)
Gamm, Hans-Jochen: *Der Flüsterwitz im Dritten Reich* (1964)
Gaskin, Hilary: *Eyewitnesses at Nuremberg* (London, 1990)
Gehl, Walther (szerk.): *Die nationalsozialistische Revolution: Tatsachen und Urkunden, Reden und Schilderungen, 1. August 1914 bis 1. Mai 933* (Breslau, 1933)
Gellately, Robert: *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy, 1933–1945* (Oxford, 1990)
– *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford, 2002)
– *Hitler's True Believers: How Ordinary People Became Nazis* (New York, 2020)
Gentile, Carlo: *Wehrmacht und Waffen-SS im Partisanenkrieg: Italien 1943–1945* (Paderborn, 2012)
Gerbet, Klaus (szerk.): *Generalfeldmarschall Fedor von Bock: Zwischen Pflicht und Verweigerung. Das Kriegstagebuch* (München, 1995)
Gerhard, Gesine: „Food and Genocide: Nazi Agrarian Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union", *Contemporary European History,* vol. 18., no. 1. (2009), 45–65.
Gerlach, Christian: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944* (Hamburg, 1999)

Gerwarth, Robert: *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917–1923* (London, 2016)
Geyer, Michael: „German Strategy in the Age of Machine Warfare, 1914–1945", in Peter Paret (szerk.): *Makers of Modern Strategy: From Machiavelli to the Nuclear Age* (Princeton, NJ, 1986), 543–72.
Giesen, Rolf: *Nazi Propaganda Films: A History and Filmography* (Jefferson, NC, 2003)
Gilbert, Gustave M.: *The Psychology of Dictatorship* (New York, 1950)
Gilbhard, Hermann: *Die Thule-Gesellschaft. Vom okkulten Mummenschanz zum Hakenkreuz*, 2. kiadás (München, 2015)
Giles, Geoffrey: „The Persecution of Gay Men and Lesbians during the Third Reich", in Jonathan C. Friedman (szerk.): *The Routledge History of the Holocaust* (London, 2011), 385–96.
Gladitz, Nina: *Leni Riefenstahl. Karriere einer Täterin* (Zürich, 2020)
Glen, Douglas: *Von Ribbentrop Is Still Dangerous* (London, 1941)
Goda, Norman: „Black Marks: Hitler's Bribery of his Senior Officers During World War II", *Journal of Modern History*, vol. 72. (2000), 413–452.
– *Tales from Spandau: Nazi Criminals and the Cold War* (Cambridge, 2007)
Goering, Emmy: *My Life with Goering* (London, 1972)
Goering, Hermann: *Germany Reborn* (London, 1934)
– *Reden und Aufsätze*, 2. kiadás (München, 1938)
Goeschel, Christian: *Suicide in Nazi Germany* (Oxford, 2009)
– *Mussolini and Hitler: The Forging of the Fascist Alliance* (London, 2018)
Goldensohn, Leon: *The Nuremberg Interviews: An American Psychiatrist's Conversations with the Defendants and Witnesses*, szerk.: Robert Gellately (New York, 2005)
Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (London, 1996)
Gordon, Harold J.: *Hitler and the Beer-Hall Putsch* (Princeton, NJ, 1972)
Gordon, Sarah: *Hitler, Germans, and the Jewish Question* (Princeton, NJ, 1984)
Gorodetsky, Gabriel (szerk.): *The Maisky Diaries: Red Ambassador to the Court of St. James's 1932–1943* (London, 2015)
Görtemaker, Heike B.: *Eva Braun: Life with Hitler* (London, 2011)
– *Hitlers Hofstaat. Der innere Kreis im Dritten Reich und danach* (München, 2019)
Görtemaker, Manfred: *Rudolf Hess. Der Stellvertreter. Eine Biographie* (München, 2023)
Graham, Cooper C.: *Leni Riefenstahl and Olympia* (London, 1986)
Graml, Hermann: „Probleme einer Hitler-Biographie. Kritische Bemerkungen zu Joachim C. Fest", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 22. (1974), 76–92.
Greif, Thomas: *Frankens braune Wallfahrt. Der Hesselberg im Dritten Reich* (Ansbach, 2007)

Griech-Polelle, Beth A.: *Bishop von Galen: German Catholicism and National Socialism* (New Haven, CT, 2002)
Grieser, Utho: *Himmlers Mann in Nürnberg. Der Fall Benno Martin: Eine Studie zur Struktur des Dritten Reiches in der „Stadt der Reichsparteitage"* (Nürnberg, 1974)
Gritschneider, Otto: *„Der Führer hat Sie zum Tode verurteilt..." Hitlers „Röhm-Putsch" Morde vor Gericht* (München, 1993)
– *Der Hitler-Prozess und sein Richter Georg Neithardt. Skandalurteil von 1924 ebnet Hitler den Weg* (München, 2001)
Gritzbach, Erich: *Hermann Goering: The Man and His Work* (London, 1939)
Gross, Raphael: *November 1938. Die Katastrophe vor der Katastrophe* (München, 2013)
Gruchmann, Lothar: *Justiz im Dritten Reich 1933–1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (München, 1988)
– és mások (szerk.): *Der Hitler-Prozess*, 4 kötet (München, 1997)
Grunberger, Richard: *A Social History of the Third Reich* (London, 1971)
Gruner, Wolf D.: *Widerstand in der Rosenstrasse: Die Fabrik-Aktion und Verfolgun, der Mischehen 1943* (Frankfurt, 2005)
– Steven J. Ross (szerk.): *New Perspectives on Kristallnacht: After 80 Years, the Nazi Pogrom in Global Comparison* (West Lafayette, IN, 2019)
Grüttner, Michael: „The Expulsion of Academic Teaching Staff from German Universities, 1933–1945", *Journal of Contemporary History*, vol. 57., no. 3. (2022. július), 513–33.
Güske, Claus: *Das politische Denken des Generals von Seeckt. Zur Diskussion des Verhältnisses Seeckt – Reichswehr – Republik* (Lübeck, 1971)
Haar, Ingo – Michael Fahlbusch: *German Scholars and Ethnic Cleansing 1919–1945* (Oxford, 2006)
Haase, Günther: *Die Kunstsammlung des Reichsmarschalls Hermann Göring: eine Dokumentation* (Berlin, 2000)
Hachtmann, Rüdiger: „»Volksgemeinschaftliche Dienstleister«? Anmerkungen zu Selbstverständnis und Funktion der Deutschen Arbeitsfront und der NS-Gemeinschaft »Kraft durch Freude«", in Detlef Schmiechen-Ackermann (szerk.): *„Volksgemeinschaft": Mythos, wirkungsmächtige soziale Verheissung oder soziale Realität im „Dritten Reich"*(Paderborn, 2012), 111–31.
Hahn, Fred: *Lieber „Stürmer". Leserbriefe an das NS-Kampfblatt 1924 bis 1945* (Stuttgart, 1978)
Hahn, Fritz: *Waffen und Geheimwaffen des deutschen Heeres, 1933–1945*, 2 kötet (Koblenz, 1986–87)
Halder, Franz (szerk.: Hans-Adolf Jacobsen): *Kriegstagebuch: tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942*, 3 kötet (Stuttgart, 1962)
Hamann, Brigitte: *Hitler's Vienna: A Dictator's Apprenticeship* (Oxford, 1999)
Hambrecht, Rainer: *Der Aufstieg der NSDAP in Mittel- und Oberfranken (1925–1933)* (Nürnberg, 1976)

Hancock, Eleanor: „Ernst Röhm and the Experience of World War I", *Journal of Military History,* vol. 60., no. 1. (1996), 39–60.
– „»Only the Real, the True, the Masculine Held Its Value«: Ernst Röhm, Masculinity, and Male Homosexuality", *Journal of the History of Sexuality,* vol. 8., no. 4. (1998), 616–41.
– *Ernst Röhm: Hitler's SA Chief of Staff* (New York, 2008)
– „The Purge of the SA Reconsidered: »An Old Putschist Trick«", *Central European History,* vol. 44. (2011), 669–83.
– „Ernst Röhm versus General Hans Kundt in Bolivia, 1929–30? The Curious Incident", *Journal of Contemporary History,* vol. 47., no. 4. (2012), 691–708.
Hanfstaengl, Ernst: *Zwischen Weissem und Braunem Haus. Memoiren eines politischen Aussenseiters* (München, 1970)
Hanisch, Ernst: *Der Obersalzberg: das Kehlsteinhaus und Adolf Hitler* (Berchtesgaden, 1995)
Hanschel, Hermann: *Oberbürgermeister Hermann Luppe: Nürnverger Kommunalpolitik in der Weimarer Republik* (Nürnberg, 1977)
Harris, Robert: *Selling Hitler: The Story of the Hitler Diaries* (London, 1986)
Hartmann, Christian (szerk.): *Von Feldherren und Gefreiten. Zur biographischen Dimension des Zweiten Weltkriegs* (München, 2008)
– és mások (szerk.): *Hitler, Mein Kampf. Eine kritische Edition,* 2 kötet (München, 2016)
Harvey, Elizabeth: *Women in the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (London, 2003)
– Johannes Hürter (szerk.): *Hitler – New Research (German Yearbook of Contemporary History,* vol. 3., München, 2018)
Hasenclever, Jörn: *Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion. Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete 1941–1943* (Paderborn, 2010)
Hassell, Ulrich von: *The von Hassell Diaries: The Story of the Forces against Hitler inside Germany 1938–1944* (Boulder, CO, 1994)
Hayes, Peter: *Industry and Ideology: I. G. Farben in the Nazi Era* (Cambridge, 1987)
Hearnshaw, Fossey J. C.: *Germany the Aggressor Throughout the Ages* (London, 1940)
Hébert, Valerie G.: *Hitler's Generals on Trial: The Last War Crimes Tribunal at Nuremberg* (Lawrence, KS, 2020)
Heer, Hannes (szerk.): *„Stets zu erschiessen sind Frauen, die in der Roten Armee dienen". Geständnisse deutscher Kriegsgefangener über ihren Einsatz an der Ostfront* (Hamburg, 1995)
Heiber, Helmut (szerk.): *Reichsführer! Briefe an und von Himmler* (München, 1970)
Heiden, Konrad: *Adolf Hitler. Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit. Eine Biographie* (Zürich, 1936)
– *Adolf Hitler. Ein Mann gegen Europa* (Zürich, 1937)
– *Der Führer – Hitler's Rise to Power* (London, 1944)

Heike, Irmtrud: „Female Concentration Camp Guards as Perpetrators: Three Case Studies", in Olaf Jensen – Claus-Christian W. Szejnmann (szerk.): *Ordinary People as Mass Murderers: Perpetrators in Comparative Perspective* (London, 2008), 120–42.
Heil, Johannes – Rainer Erb (szerk.): *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit: der Streit um Daniel J. Goldhagen* (Frankfurt, 1998)
Helm, Sarah: *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women* (New York, 2014)
Henke, Klaus-Dietmar (szerk.): *Tödliche Medizin im Nationalsozialismus. Von der Rassenhygiene zum Massenmord* (Köln, 2008)
Herbert, Ulrich: *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labour in Germany Under the Third Reich* (Cambridge, 1997)
– „Extermination Policy: New Answers and Questions about the History of the »Holocaust« in German Historiography", in uő. (szerk.): *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies* (Oxford, 2000), 1–52.
Herbst, Ludolf: *Hitlers Charisma. Die Erfindung eines deutschen Messias* (Frankfurt, 2010)
Herkommer, Christina: *Die Rolle von Frauen im Spiegel des Diskurses der Frauen- und Geschlechterforschung* (Frankfurt, 2005)
– „Women under National Socialism: Women's Scope for Action and the Issue of Gender", in Olaf Jensen – Claus-Christian W. Szejnmann (szerk.): *Ordinary People as Mass Murderers: Perpetrators in Comparative Perspective* (London, 2008), 99–119.
Heschel, Susanne: „Does Atrocity Have a Gender? Feminist Interpretations of Women in the SS", in Jeffrey M. Diefendorf (szerk.): *Lessons and Legacies* VI: *New Currents in Holocaust Research* (Evanston, IL, 2004), 300–21.
Hess, Rudolf: *Briefe 1909–1933,* szerk.: Wolf Rüdiger Hess (München, 1987)
Hett, Benjamin Carter: *Crossing Hitler: The Man Who Put the Nazis on the Witness Stand* (New York, 2008)
Higham, Nick: „The Five Lives of Leni Riefenstahl", http://news.bbc.co.uk/1/hi/entertainment/986528.stm
Hildebrand, Klaus: „Nichts Neues über Hitler. Ian Kershaws zünftige Biographie über den deutschen Diktator", *Historische Zeitschrift,* no. 270. (2000), 389–97.
Hilger, Andreas: *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956: Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung* (Essen, 2000)
Hill, Alexander: *The War Behind the Eastern Front: The Soviet Partisan Movement in North-West Russia 1941–1944* (London, 2005)
Hillgruber, Andreas (szerk.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler,* 2 kötet (Frankfurt, 1970)
Himmler, Katrin: *Die Brüder Himmler. Eine deutsche Familiengeschichte* (Frankfurt am Main, 2005)

– Michael Wildt (szerk.): *Himmler privat. Briefe eines Massenmörders* (München, 2014)
Hirsch, Martin és mások (szerk.): *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus* (Köln, 1984)
Hoch, Anton: „Das Attentat auf Hitler im Münchner Bürgerbräukeller 1939", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 17. (1969), 383–413.
Höhne, Heinz: *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS* (London, 1969)
– *Mordsache Röhm, Hitlers Durchbruch zur Alleinherrschaft 1933–1934* (Reinbek bei Hamburg, 1984)
Holmila, Antero: „Finland and the Holocaust: A Reassessment", *Holocaust and Genocide Studies,* vol. 23. (2009), 413–44.
Hornburg, Mark W. és mások (szerk.): *Beyond „Ordinary Men": Christopher R. Browning and Holocaust Historiography* (Paderborn, 2019)
Horne, John – Alan Kramer: *German Atrocities 1914: A History of Denial* (London, 2001)
Hörster-Philipps, Ulrike: *Konservative Politik in der Endphase der Weimerer Republik: Die Regierung Franz von Papen* (Köln, 1982)
Housden, Martyn: *Hans Frank:* Lebensraum *and the Holocaust* (Basingstoke, 2003)
Hubatsch, Walther (szerk.): *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht* (Frankfurt, 1962)
Huber, Bernhard: „Georg Neithardt – nur ein unpolitischer Richter?", in Marita Kraus (szerk.): *Rechte Karrieren in München. Von der Weimarer Zeit bis in die Nachkriegsjahre* (München, 2010), 95–113.
Hudal, Alois: *Die Grundlagen des Nationalsozialismus: Eine ideengeschichtliche Untersuchung* (Lipcse, 1937)
Hull, Isabel: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (Ithaca, NY, 2004)
Hürter, Johannes: *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42* (München, 2007)
Ihrig, Stefan: *Atatürk in the Nazi Imagination* (Cambridge, MA, 2014)
International Military Tribunal: *Der Nürnberger Prozess gegen die Hauptskriegsverbrecher vom 14. November 1945 bis 1. Oktober 1946: Urkunden und anderes Beweismaterial* (Nürnberg, 1948)
Jäckel, Eberhard: *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft* (Tübingen, 1969; angol fordítás: *Hitler's Weltanschauung: A Blueprint for Power,* Middletown, CT, 1972)
– Axel Kuhn (szerk.): *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1923* (Stuttgart, 1980)
– Axel Kuhn: „Neue Erkenntnisse zur Fälschung von Hitler-Dokumenten", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 32., no. 1. (1984), 162–69.
Jacob, Frank: *Die Thule-Gesellschaft* (Berlin, 2010)

Jacobsen, Hans-Adolf: *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933–1939* (Frankfurt, 1968)
– *Karl Haushofer: Leben und Werk,* 2 kötet (Boppard, 1979)
James, Harold: *The German Slump: Politics and Economics 1924–1936* (Oxford, 1986)
Jamin, Mathilde: *Zwischen den Klassen: Zur Sozialstruktur der SA-Führerschaft* (Wuppertal, 1984)
Janssen, Karl-Heinz – Fritz Tobias: *Der Sturz der Generäle. Hitler und die Blomberg-Fritsch Krise 1938* (München, 1994)
Jarausch, Konrad: *The Unfree Professions: German Lawyers, Teachers, and Engineers, 1900–1950* (Chapel Hill, NC, 1990)
Jardim, Tomaz: *Ilse Koch on Trial: Making the „Bitch of Buchenwald"* (London, 2023)
Jaskot, Paul B.: *The Architecture of Oppression: The SS, Forced Labor, and the Nazi Monumental Building Economy* (London, 2000)
Jellonnek, Burkhard: *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz* (Paderborn, 1990)
Jetzinger, Franz: *Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen und Wahrheit* (Bécs, 1956)
Joachimsthaler, Anton: *Hitlers Weg begann in München 1913–1923* (München, 2000)
– *The Last Days of Hitler: Legend, Evidence and Truth* (London, 2000)
– *Hitlers Ende* (München, 1995)
Jochmann, Werner: *Nationalsozialismus und Revolution. Ursprung und Geschichte der NSDAP in Hamburg 1922–1933. Dokumente* (Frankfurt, 1962)
– (szerk.): *Adolf Hitler. Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Aufgezeichnet von Heinrich Heim* (Hamburg, 1980)
Johnson, Eric A. – Karl-Heinz Reuband: *What We Knew: Terror, Mass Murder, and Everyday Life in Nazi Germany* (New York, 2005)
Jones, Larry Eugene: *German Liberalism and the Dissolution of the Weimar Party System, 1918–1933* (Chapel Hill, NC, 1988)
– *The German Right, 1918–1930: Political Parties, Organized Interests, and Patriotic Associations in the Struggle against Weimar Democracy* (új kiadás, Cambridge, 2016)
Jones, Mark: *1923: The Crisis of German Democracy in the Year of Hitler's Putsch* (London, 2023)
Joshi, Vandana: *Gender and Power in the Third Reich: Female Denouncers and the Gestapo (1939– 1945)* (London, 2003)
Junge, Traudl: *Bis zur letzten Stunde. Hitlers Sekretärin erzählt ihr Leben* (Melissa Müller közreműködésével, München, 2002)
Jünginger, Horst: „Tübinger Exekutoren der Endlösung", *Schwäbishes Tagblatt* (2003. június 18.), „Audimax Spezial"
Kater, Michael H.: *Studentenschaft und Rechtsradikalismus in Deutschland 1918–1933: Eine sozialgeschichtliche Studie zur Bildungskrise in der Weimarer Republik* (Hamburg, 1975)

– „Frauen in der NS-Bewegung", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 31. (1983), 202–41.
– *Doctors under Hitler* (Chapel Hill, NC, 1989)
– *Das „Ahnenerbe" der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches,* 4. kiadás (München, 2006)
Kay, Alex J.: *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941* (Oxford, 2006)
– „Germany's *Staatssekretäre,* Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941", *Journal of Contemporary History,* vol. 41., no. 4. (2006), 685–700.
– és mások: „Introduction", in uő. (szerk.): *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization* (Rochester, NY, 2012)
– *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing* (London, 2021)
Keller, Sven: *Volksgemeinshaft am Ende. Gesellschaft und Gewalt 1944/45* (München, 2013)
Kellerhoff, Sven Felix: „Berühmtes Hitler-Foto möglicherweise gefälscht", *Die Welt* (2010. október 14.)
– *„Mein Kampf". Die Karriere eines deutschen Buches* (Stuttgart, 2015)
Kelley, Douglas R.: *22 Cells in Nuremberg: A Psychiatrist Examines the Nazi Criminals* (London, 1947)
Kellogg, Michael: *The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945* (Cambridge, 2005)
Kent, Bruce: *The Spoils of War: The Politics, Economics, and Diplomacy of Reparations, 1918–1932* (Oxford, 1989)
Kent, George O.: „Problems and Pitfalls of a Papen Biography", *Central European History,* vol. 20. (1987), 191–97.
Kersaudy, François: *Hermann Goering: Le deuxičme homme du IIIe Reich* (Párizs, 2009)
Kershaw, Ian: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945* (Oxford, 1983)
– *The Hitler Myth: Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1989)
– *Hitler* (Harlow, 1991)
– *Hitler* I *1889–1936: Hubris* (London, 1998)
– *Hitler* II *1936–1945: Nemesis* (London, 2000)
– *Making Friends with Hitler: Lord Londonderry and Britain's Road to War* (London, 2004)
– *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940–1941* (London, 2008)
– *Hitler, the Germans, and the Final Solution* (London, 2008)
– *Personality and Power: Builders and Destroyers of Modern Europe* (London, 2022)
Kersten, Felix: *The Kersten Memoirs 1940–1945* (London, 1957)
Keyserlingk-Rehbein, Linda von: *„Nur eine ganz kleine Clique": Die NS-Ermittlungen über das Netzwerk vom 20. Juli 1944* (Berlin, 2018)

Kindleberger, Charles P.: *The World in Depression 1929–1939* (Berkeley, CA, 1987 [1973], új kiadás: 2013)
Kingsbury-Smith, Joseph: „Die Hinrichtung der Nazi-Kriegsverbrecher am 16. Oktober 1946", in Steffen Radlmaier (szerk.): *Der Nürnberger Lernprozess. Von Kriegsverbrechern und Starreportern* (Frankfurt, 2001), 339–48.
Kitchen, Martin: *The German Officer Corps 1890–1914* (Oxford, 1968)
Klee, Ernst (szerk.): *Dokumente zur „Euthanasie" im NS-Staat* (Frankfurt, 1985)
– és mások (szerk.): *„Those Were the Days": The Holocaust as Seen by the Perpetrators and Bystanders* (London, 1991)
– *Auschwitz, die Medizin und ihre Opfer* (Frankfurt, 1997)
– *Deutsche Medizin im Dritten Reich: Karrieren vor und nach 1945* (Frankfurt, 2001)
– *Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945* (Frankfurt, 2009)
– *Euthanasie im Dritten Reich: Die „Vernichtung lebensunwerten Lebens"* (Frankfurt, 2010)
Klein, Peter (szerk.): *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42: Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Berlin, 1997)
Kleist-Schmenzin, Ewald von: „Die letzte Möglichkeit: Zur Ernennung Hitlers zum Reichskanzler am 30. Januar 1933", *Politische Studien,* vol. 10. (1959), 90–106.
Klemperer, Viktor: *LTI. Notizbuch eines Philologen* (Lipcse, 1975 [1946])
– *To the Bitter End: The Diaries of Victor Klemperer 1942–1945* (London, 1999)
Klessmann, Christoph: „Der Generalgouverneur Hans Frank", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 19. (1971), 45–60.
Kluke, Paul: „Der Fall Potempa", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 5. (1957), 279–97.
Knopp, Guido: *Hitler's Hitmen* (Stroud, 2002)
Koehl, Robert L.: *RKFDV: German Resettlement and Population Policy 1939–1945: A History of the Reich Commission for the Strengthening of Germandom* (Cambridge, MA, 1957)
Koerner, Bernhard, R.: „Gibt es ein richtiges Leben im falschen? Biographische Deutungen im Zeitalter zusammenbrechender Werte und Welten", in Christian Hartmann (szerk.): *Von Feldherren und Gefreiten. Zur biographischen Dimension des Zweiten Weltkriegs* (München, 2008), 113–26.
Koeves Tibor: *Satan in a Top Hat: The Biography of Franz von Papen* (New York, 1941)
Kompisch, Kathrin: *Täterinnen. Frauen im Nationalsozialismus* (Bécs, 2008)
Koonz, Claudia: *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics* (London, 1987)
– „Erwiderung auf Gisela Bocks Rezension von »Mothers in the Fatherland«", *Geschichte und Gesellschaft,* vol. 18., no. 3. (1992), 394–99.
– *The Nazi Conscience* (London, 2003)

Krausnick, Helmut: „Der 30. Juni 1934: Bedeutung – Hintergründe – Verlauf", *Aus Politik und Zeitgeschichte: Beilage zur Wochenzeitung „Das Parlament"* (1954. június 30.)
– *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppen des Weltanschauungskrieges 1938–1942* (Frankfurt, 1985)
Krauss, Marita: *Sie waren dabei. Mitläuferinnen, Nutzniesserinnen, Täterinnen im Nationalsozialismus* (Göttingen, 2008)
Krebs, Albert: *Tendenzen und Gestalten der NSDAP: Erinnerungen an die Frühzeit der Partei* (Stuttgart, 1974)
Kube, Alfred: *Pour le mérite und Hakenkreuz. Hermann Göring im Dritten Reich* (München, 1986)
Kubizek, August: *Adolf Hitler. Mein Jugendfreund* (Göttingen, 1953; angol fordítás: *Young Hitler: The Story of Our Friendship,* Maidstone, 1954)
Kulka, Otto Dov – Eberhard Jäckel (szerk.): *The Jews in the Secret Nazi Reports on Popular Opinion in Germany, 1933–1945* (London, 2010)
Kwiet, Konrad: „Paul Zapp – Vordenker und Vollstrecker der Judenvernichtung", in Klaus-Michael Mallmann – Gerhard Paul (szerk.): *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien* (Darmstadt, 2004), 252–63.
Large, David Clay: *Nazi Games: The Olympics of 1936* (New York, 2007)
Lawson, Robert: „Ribbentrop in Canada 1910 to 1914: A Note", *International History Review,* vol. 29., no. 4. (2007), 821–32.
Lee, Asher: *Goering: Air Leader* (London, 1972)
Leeb, Wilhelm Ritter von: *Defence* (Új-Delhi, 2017)
Leitz, Christian: *Nazi Foreign Policy, 1933–1941: The Road to Global War* (London, 2004)
Lenman, Robin: „Julius Streicher and the Origins of the NSDAP in Nuremberg, 1919–1933", in Anthony J. Nicholls – Erich Matthias (szerk.): *German Democracy and the Triumph of Hitler: Essays on Recent German History* (London, 1971), 129–60.
Leuschen-Seppel, Rosemarie: *Sozialdemokratie und Antisemitismus im Kaiserreich. Die Auseinandersetzungen der Partei mit den konsevativen und völkischen Strömungen des Antisemitismus 1871–1914* (Bonn, 1978)
Lewy, Guenter: *Harmful and Undesirable: Book Censorship in Nazi Germany* (New York, 2016)
– *Perpetrators: The World of the Holocaust Killers* (New York, 2017)
Ley, Robert: *Durchbruch der Sozialen Ehre. Reden und Gedanken für das schaffende Deutschland* (Berlin, 1935)
– *Wir alle helfen dem Führer. Deutschland braucht jeden Deutschen,* 4. kiadás (München, 1939 [1937])
– *Soldaten der Arbeit* (Lipcse, 1938)
Lieb, Peter: *Konventioneller Krieg oder NS-Weltanschauungskrieg? Kriegführung und Partisanenbekämpfung in Frankreich 1943/44* (München, 2007)

– „Generalleutnant Harald von Hirschfeld. Eine nationalsozialistische Karriere in der Wehrmacht", in Christian Hartmann (szerk.): *Von Feldherren und Gefreiten. Zur biographischen Dimension des Zweiten Weltkriegs* (München, 2008), 45–54.
– „Militärische Elite? Die Panzerdivisionen von Waffen-SS und Wehrmacht in der Normandie 1944 im Vergleich", in Jan-Erik Schulte és mások (szerk.): *Die Waffen-SS. Neue Forschungen* (Paderborn, 2014), 336–56.
Lifton, Robert Jay: *The Nazi Doctors: A Study of the Psychology of Evil* (London, 1986)
Lilienthal, Georg: *Der „Lebensborn e.v." Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik* (Stuttgart, 1985)
Linder, Herbert: *Von der NSDAP zur SPD Der politische Lebensweg des D. Helmuth Klotz (1894–1943)* (Konstanz, 1998)
Liulevicius, Gabriel: *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and German Occupation in World War I* (Cambridge, 2000)
Livi, Massimiliano: *Gertrud Scholtz-Klink: Die Reichsfrauenführerin* (Münster, 2005), 180–95.
Löhr, Hanns Christian: *Der eiserner Sammler: die Kollektion Hermann Göring: Kunst und Korruption im „Dritten Reich"* (Berlin, 2009)
– *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Ideologie und Kunstraub im „Dritten Reich"* (Berlin, 2018)
Longerich, Peter: *Die braunen Bataillone. Geschichte der SA* (München, 1989)
– *Hitlers Stellvertreter. Führung der Partei und Kontrolle des Staatsapparates durch den Stab Hess und die Partei-Kanzlei Bormann* (München, 1992)
– *„Davon haben wir nichts gewusst!": Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945* (London, 2009)
– *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (München, 1998; angol fordítás: *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews,* Oxford, 2010)
– *Heinrich Himmler: Biographie* (München, 2008; angol kiadás: *Heinrich Himmler,* Oxford, 2012)
– *Goebbels: A Biography* (London, 2015)
– *Hitler: Biographie* (München, 2015; angol kiadás: *Hitler: A Life,* Oxford, 2019)
Lowder, J. Bryan: „The One-Eyed Man Is King. How Did the Monocle Become a Symbol of Wealth?", *Slate* (2012. december 27.)
Lower, Wendy: *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields* (London, 2013)
Ludendorff, Erich: *Der totale Krieg* (München, 1935)
Lüdtke, Alf: „»Fehlrgreifen in der Wahl der Mittel«. Optionen im Alltag militärischen Handelns", *Mittelweg,* vol. 36., no. 12. (2003), 61–75.
Madajczyk, Czeslaw (szerk.): *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan: Dokumente* (Berlin, 1994)

Malaparte, Curzio: *Kaputt* (New York, 2005 [1944])
Malinowski, Stephan: *Nazis and Nobles: The History of a Misalliance* (Oxford, 2020)
– *Die Hohenzollern und die Nazis: Geschichte einer Kollaboration* (Berlin, 2021)
Mallmann, Klaus-Michael: *Kommunisten in der Weimarer Republik. Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung* (Darmstadt, 1996)
– Gerhard, Paul (szerk.): *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien* (Darmstadt, 2004)
– „Dr. Jekyll & Mr. Hyde. Der Täterdiskurs in Wissenschaft und Gesellschaft", in uő. – Andrej Angrick (szerk.): *Die Gestapo nach 1945. Karrieren, Konflikte, Konstruktionen* (Darmstadt, 2009), 292–318.
Mammach, Klaus: *Der Volkssturm: Bestandteil des totalen Kriegseinsatzes der deutschen Bevölkerung 1944/45* (Berlin, 1981)
Mann, Michael: „Were the Perpetrators of Genocide »Ordinary Men« or »Real Nazis«? Results from Fifteen Hundred Biographies", *Holocaust and Genocide Studies,* vol. 14. (2000), 331–66.
Manoschek, Walter (szerk.): *„Es gibt nur Eines für das Judentum: Vernichtung". Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939–1941* (Hamburg, 1997)
Manstein, Erich von: *Verlorene Siege* (Frankfurt am Main, 1955)
Manvell, Roger – Heinrich Fraenkel: *Hermann Göring* (London, 1962)
Martens, Stefan: „Die Rolle Hermann Görings in der deutschen Aussenpolitik 1937/38", in Franz Knipping – Klaus-Jürgen Müller (szerk.): *Machtbewusstsein in Deutschland am Vorabend des Zweiten Weltkrieges* (Paderborn, 1984)
– *Hermann Göring. „Erster Paladin des Führers" und „Zweiter Mann im Reich"* (Paderborn, 1985)
Mason, Timothy W.: *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the „National Community"* (Providence, RI, 1993)
Mathieu, Thomas: *Kunstauffassungen und Kulturpolitik im Nationalsozialismus. Studien zu Adolf Hitler – Joseph Goebbels – Alfred Rosenberg – Baldur von Schirach – Heinrich Himmler – Albert Speer – Wilhelm Frick* (Saarbrücken, 1997)
Matthäus, Jürgen és mások: *Ausbildungsziel Judenmord? „Weltanschauliche Erziehung" von SS, Polizei und Waffen-SS im Rahmen der „Endlösung"* (Frankfurt am Main, 2003)
– Frank Bajohr (szerk.): *Alfred Rosenberg: Die Tagebücher von 1934 bis 1944* (Frankfurt am Main, 2015)
Matthias, Erich – Rudolf Morsey (szerk.): *Das Ende der Parteien 1933* (Düsseldorf, 1960)
McElligott, Anthony: *Contested City: Municipal Politics and the Rise of Nazism in Altona, 1917–1937* (Ann Arbor, MI, 1998)
McGeever, Brendan: *Antisemitism and the Russian Revolution* (Cambridge, 2019)
Megargee, Geoffrey P.: *Inside Hitler's High Command* (Lawrence, KS, 2000)
Meier-Welcker, Hans: *Seeckt* (Frankfurt am Main, 1967)

Mergel, Thomas: *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik: Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag* (Düsseldorf, 2002)
Merker, Reinhard: *Die bildenden Künste im Nationalsozialismus; Kulturideologie, Kulturpolitik, Kulturproduktion* (Köln, 1983)
Messerschmidt, Manfred – Fritz Wüllner: *Die Wehrmachtjustiz im Dienste des Nationalsozialismus: Zerstörung einer Legende* (Baden-Baden, 1987)
Meyer, Beate: *„Jüdische Mischlinge". Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933–1945* (Hamburg, 1999)
– (szerk.): *Die Verfolgung und Ermordung der Hamburger Juden. Geschichte, Zeugnis, Erinnerung* (Göttingen, 2006)
– „Zwischen Begeisterung und Skepsis. Die Wandlung der Luise Solmitz im Spiegel ihrer Tagebücher", in Frank Bajohr és mások (szerk.): *Bedrohung, Hoffnung, Skepsis. Vier Tagebücher des Jahres 1933* (Göttingen, 2013), 127–42.
– „»Ich schlüpfe ungeachtet wie eine graue Motte mit durch.« Die Wandlungen der Louise Solmitz zwischen 1933 und 1945 im Spiegel ihrer Tagebücher", in Frank Bajohr – Sibylle Steinbacher (szerk.): *„...Zeugnis ablegen bis zum Letzten". Tagebücher und persönliche Zeugnisse aus der Zeit des Nationalsozialismus und des Holocaust* (Göttingen, 2015), 61–80.
Meyer, Georg (szerk.): *Generalfeldmarschall Wilhelm Ritter von Leeb. Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilungen aus zwei Weltkriegen* (Stuttgart, 1976)
Meyer, Hermann Frank: *Blutiges Edelweiss. Die 1. Gebirgs-Division im Zweiten Weltkrieg* (Berlin, 2008)
Michalka, Wolfgang: *Ribbentrop und die deutsche Weltpolitik 1933–1940. Aussenpolitische Konzeptionen und Entscheidungsprozesse im Dritten Reich* (München, 1980)
Mills, C. Wright: *The Power Elite* (Oxford, 1956)
Mitcham, Samuel Jr. – Gene Mueller: *Hitler's Commanders* (London, 1992)
Mitchell, Otis C.: *Hitler's Stormtroopers and the Attack on the German Republic, 1919–1933* (Jefferson, NC, 2008)
Möckelmann, Reiner: *Franz von Papen: Hitlers ewiger Vassall* (Darmstadt, 2016)
Moeller, Felix: *Der Filmminister: Goebbels und der Film im Dritten Reich* (Berlin, 1998)
Mohnhaupt, Jan: *Tiere im Nationalsozialismus* (München, 2020)
Mommsen, Hans: „Keine Katharsis blieb aus. Joachim Fests sorgfältige Biographie von Albert Speer", *Frankfurter Rundschau* (1999. október 13.)
– „Die Grenzen der Biografie. Prozesse und Entscheidungen: Ein Sammelband über die »Täter der Shoah« wirft die Frage nach dem Verhältnis von Individuum und Struktur im Nationalsozialismus auf", *Frankfurter Rundschau* (2002. november 26.)
Moorhouse, Roger: *The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin 1939–41* (London, 2016)

Morsey, Rudolf (szerk.): *Das „Ermächtigungsgesetz" vom 24. März 1933. Quellen zur Geschichte und Interpretation des „Gesetzes zur Behebung der Not von Volk und Reich"*, 2. kiadás (Düsseldorf, 2010)
Mosse, George L.: *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (London, 1964)
– *The Nationalisation of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich* (New York, 1975)
– *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity* (New York, 1996)
– *Nationalism and Sexuality: Respectable and Abnormal Sexuality in Modern Europe* (New York, 1997)
Mueller, Gene: „Generalfeldmarschall Wilhelm Ritter von Leeb", in Gerd R. Ueberschär (szerk.): *Hitlers militärische Elite*, vol. I (Darmstadt, 1998), 146–53.
Mühle, Eduard: *Für Volk und deutschen Osten. Der Historiker Hermann Aubin und die deutsche Ostforschung* (Düsseldorf, 2005)
Mühle, Marcus: *Ernst Röhm. Eine biographische Skizze* (Berlin, 2016)
Müller, Franz: *Ein Rechtskatholik zwischen Kreuz und Hakenkreuz: Franz von Papen als Sonderbevollmächtiger in Wien 1934–1938* (Frankfurt am Main, 1990)
Nathans, Eli: *Franz Schlegelberger* (Baden-Baden, 1990)
– „Legal Order as Motive and Mask: Franz Schlegelberger and the Nazi Administration of Justice", *Law and History Review*, vol. 18., no. 2. (2000), 281–304.
Neitzel, Sönke: *Abgehört. Deutsche Generäle in britischer Kriegsgefangenschaft 1942–1945* (Berlin, 2007 [2005])
Nesbit, Roy Conyers – Georges Van Acker: *The Flight of Rudolf Hess: Myths and Reality* (Stroud, 1999)
Neuhaus, Tom: *Tibet in the Western Imagination* (London, 2012)
Neumann, Hans-Joachim – Henrik Eberle: *Was Hitler Ill?* (London, 2013) [*War Hitler krank?* (Köln, 2009)]
Neumärker, Uwe: „Wo die braunen Hirsche röhrten", *Der Spiegel* (online) (2008. május 5.)
Nicholls, Anthony J.: „Hitler and the Bavarian Background to National Socialism", in uő. – Erich Matthias (szerk.): *German Democracy and the Triumph of Hitler: Essays on Recent German History* (London, 1971), 129–59.
Nilsson, Mikael: *Hitler Redux: The Incredible History of Hitler's So-Called Table Talks* (London, 2022)
Niven, Bill: *Hitler and Film: The Führer's Hidden Passion* (London, 2018)
Noakes, Jeremy: „The Oldenburg Crucifix Struggle of November 1936: A Case Study of Opposition in the Third Reich", in Peter D. Stachura (szerk.): *The Shaping of the Nazi State* (London, 1978), 210–33.
– „Nazism and Eugenics: The Background to the Nazi Sterilization Law of 14 July 1933", in Roger Bullen és mások (szerk.): *Ideas into Politics: Aspects of European History 1850–1930* (London, 1984), 75–94.

– Geoffrey Pridham (szerk.): *Nazism 1919–1945: A Documentary Reader*, 4 kötet, 2. kiadás (Exeter, 2000 [1984])
Nolzen, Armin: „Inklusion und Exklusion im »Dritten Reich«. Das Beispiel der NSDAP", in Frank Bajohr and Michael Wildt (szerk.): *Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus* (Frankfurt, 2009), 60–77.
Oldenburg, Manfred: *Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942* (Köln, 1942)
O'Neill, Robert J.: *The German Army and the Nazi Party 1933–1939* (London, 1966)
Orth, Karin: „Egon Zill – ein typischer Vertreter der Konzentrationslager-SS", in Klaus-Michael Mallmann – Gerhard Paul (szerk.): *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien* (Darmstadt, 2004), 264–73.
Ortner, Helmut: *Der Hinrichter. Roland Freisler, Mörder im Dienste Hitlers* (Bécs, 1993)
Overmanns, Rüdiger: *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkriege* (München, 1999)
Overy, Richard: *The Battle of Britain: Myth and Reality* (London, 2001)
– (szerk.): *Interrogations: The Nazi Elite in Allied Hands, 1945* (London, 2001)
– *Goering: The Iron Man*, 2. kiadás (London, 2021)
Papen, Franz von: *Appell an das deutsche Gewissen. Reden zur nationalen Revolution* (Oldenburg, 1933)
– *Memoirs* (Brian Connell fordítása, London, 1952)
– *Vom Scheitern einer Demokratie 1930–1933* (Mainz, 1968)
Pätzold, Kurt – Manfred Weissbecker: *Rudolf Hess. Der Mann an Hitlers Seite* (Lipcse, 1999)
Paul, Gerhard: *Aufstand der Bilder. NS-Propaganda vor 1933* (Bonn, 1990)
– „Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und »ganz gewöhnlichen« Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung", in uő. (szerk.): *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (Göttingen, 2002), 13–90.
– Klaus-Michael Mallmann: „Sozialisation, Milieu und Gewalt. Fortschritte und Probleme der neueren Täterforschung", in uő. (szerk.): *Karrieren der Gewalt*, 1–32.
Paul, Wolfgang: *Hermann Göring: Hitler Paladin or Puppet?* (London, 1998)
Perl, Gisella: *I Was a Doctor in Auschwitz* (Madison, CT, 1948, újranyomás: London, 2019)
Peterson, Edward N.: *The Limits of Hitler's Power* (Princeton, NJ, 1969)
Petzold, Joachim: *Franz von Papen. Ein deutsches Verhängnis* (München, 1995)
Peukert, Detlev – Jürgen Reulecke (szerk.): *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981)
– *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde: Anpassung, Ausmerze und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus* (Köln, 1982, angol kiadás: *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*, London, 1987)

Phelps, Reginald H.: „Hitler als Parteiredner im Jahre 1920", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 11. (1961), 274–330.
– „Before Hitler Came: Thule Society and Germanen Orden", *Journal of Modern History,* vol. 35. (1963), 245–61.
– „Hitlers »grundlegende« Rede über den Antisemitismus", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 16. (1968), 390–420.
Pick, Daniel: *The Pursuit of the Nazi Mind: Hitler, Hess and the Analysts* (Oxford, 2012)
Picker, Henry (szerk.): *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier* (Stuttgart, 1976)
Pierrepoint, Albert: *Executioner: Pierrepoint* (London, 1974)
Piper, Ernst: *Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe* (München, 2005)
Plöckinger, Othmar: *Geschichte eines Buches: Adolf Hitlers „Mein Kampf", 1922–1945* (München, 2006)
– *Unter Soldaten und Agitatoren. Hitlers prägende Jahre im deutschen Militär 1918–1920* (Paderborn, 2013)
– (szerk.): *Quellen und Dokumente zur Geschichte von „Mein Kampf", 1924–1945* (Stuttgart, 2016)
Poewe, Karla – Irving Hexham: „Jakob Wilhelm Heuer's New Religion and National Socialism", *Journal of Contemporary Religion,* vol. 20. (2005), 195–215.
Poggeler, Franz: *Der Lehrer Julius Streicher. Zur Personalgeschichte des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1991)
Pohl, Dieter: *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944* (München, 2008)
Pois, Robert (szerk.): *Alfred Rosenberg: Selected Writings* (London, 1970)
Potthast, Jan Björn: *Das jüdische Zentralmuseum der SS in Prag. Gegnerforschung und Völkermord im Nationalsozialismus* (Frankfurt, 2002)
Präg, Werner – Wolfgang Jacobmeyer (szerk.): *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945* (Stuttgart, 1975)
Priemel, Kim Christian: *Flick. Eine Konzerngeschichte vom Kaiserreich bis zur Bundesrepublik* (Göttingen, 2007)
Proctor, Robert N.: *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (London, 1988)
Pross, Christian: „Breaking Through the Postwar Cover-Up of Nazi Doctors in Germany", *Journal of Medical Ethics,* vol. 17. (1991); Supplement, 13–16.
Przyrembel, Alexandra: „Der Bann eines Bildes. Ilse Koch, die »Kommandeuse von Buchenwald«", in Insa Eschenbach és mások (szerk.): *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistischen Genozids* (Frankfurt, 2002), 245–67.
Pulzer, Peter G. J.: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (London, 1964)
Rauschning, Hermann: *Die Revolution des Nihilismus. Kulisse und Wirklichkeit im Dritten Reich* (Zürich, 1938; angol kiadás: *Germany's Revolution of Destruction,* London, 1939)

Read, Anthony: *The Devil's Disciples: The Lives and Times of Hitler's Inner Circle* (London, 2003)
Redlich, Fritz: *Hitler: Diagnosis of a Destructive Prophet* (New York, 1998)
Rees, Laurence: *The Nazis: A Warning from History* (London, 1997)
Reichardt, Sven: *Faschistische Kampfbünde. Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA* (Bécs, 2002)
Reichelt, Werner: *Das braune Evangelium. Hitler und die NS-Liturgie* (Wuppertal, 1990)
Reid, Anna: *Leningrad: Tragedy of a City under Siege, 1941–44* (London, 2011)
Reif, Adalbert és mások: *Schwanenwerder. Ein Inselparadies in Berlin* (Berlin, 2000)
Reilly, Joanne: *Belsen: The Liberation of a Concentration Camp* (London, 1998)
Rein, Hans: *Franz von Papen im Zwielicht der Geschichte. Sein letzter Prozess* (Baden-Baden, 1979)
Rennell, Tony: „The Truth About Hitler's British Love Child", *Daily Mail* (2007. december 13.)
Reulecke, Jürgen: *„Ich möchte einer werden, so wie die...". Männerbünde im 20. Jahrhundert* (Frankfurt, 2001)
Reuth, Ralf Georg: *Goebbels. Eine Biographie* (1995)
Reynolds, Quentin és mások: *Minister of Death: The Adolf Eichmann Story* (London, 1961)
Ribbentrop, Joachim von: *Zwischen London und Moskau. Erinnerungen und letzte Aufzeichnungen* (szerk.: Annelies von Ribbentrop, Leoni am Starnberger See, 1954)
Ribbentrop, Rudolf von: *Mein Vater Joachim von Ribbentrop. Erlebnisse und Erinnerungen* (Graz, 2008)
Richie, Alexandra: *Warsaw 1944: The Fateful Uprising* (London, 2013)
Riedel, Dirk: *Ordnungshüter und Massenmörder im Dienst der „Volksgemeinschaft": Der KZ-Kommandant Hans Loritz* (Berlin, 2010)
Riefenstahl, Leni: *Memoiren 1902–1945* (Berlin, 1987)
Rieger, Bernhard: *The People's Car: A Global History of the Volkswagen Beetle* (Cambridge, MA, 2013)
Rigg, Bryan: *Hitler's Jewish Soldiers: The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military* (Lawrence, KS, 2002)
Roberts, Geoffrey: „The Soviet Decision for a Pact with Nazi Germany", *Soviet Studies,* vol. 55. (1992), 57–78.
Rohe, Karl: *Das Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold: Ein Beitrag zur Geschichte und Struktur der politischen Kampfverbände zur Zeit der Weimarer Republik* (Düsseldorf, 1966)
Röhm, Ernst: *Die Geschichte eines Hochverräters* (München, 1933; első kiadás: 1928)
– *Die Memoiren des Stabschefs Röhm* (München, 1934)
Rolfs, Richard W.: *The Sorcerer's Apprentice: The Life of Franz von Papen* (Latham, MD, 1996)

Römer, Felix: *Kameraden. Die Wehrmacht von innen* (München, 2012)
Roos, Daniel: *Julius Streicher und „Der Stürmer" 1923–1945* (Paderborn, 2014)
Roseman, Mark: *The Wannsee Conference and the Final Solution: A Reconsideration* (New York, 2002)
Rosenbaum, Ron: *Explaining Hitler: The Search for the Origins of his Evil* (New York, 1998)
Rosenberg, Alfred: *Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik* (München, 1927)
– *Der Sumpf. Querschnitte durch das „Geistes"-leben der November-Demokratie* (München, 1930)
– *Der Mythus des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit,* 24. kiadás (München, 1934)
– *Letzte Aufzeichnungen: Ideale und Idole der nationalsozialistischen Revolution* (Göttingen, 1946)
Rosenhaft, Eve: „Working-Class Life and Working-Class Politics: Communists, Nazis and the State in the Battle for the Streets, Berlin 1928–1932", in Richard Bessel – Edgar Feuchtwanger (szerk.): *Social Change and Political Development in Weimar Germany* (London, 1981), 207–40.
– *„Beating the Fascists"? The German Communists and Political Violence 1929–1933* (Cambridge, 1983)
Rossino, Alexander B.: *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity* (Lawrence, KS, 2003)
Rössler, Mechthild – Sabine Schleiermacher (szerk.): *Der „Generalplan Ost" Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik* (Berlin, 1993)
Rother, Rainer: *Leni Riefenstahl: Die Verführung des Talents* (Berlin, 2000)
Ruault, Franco: *„Neuschöpfer des deutschen Volkes": Julius Streicher im Kampf gegen „Rassenschande"* (Frankfurt, 2006)
– *Tödliche Maskeraden: Julius Streicher und die „Lösung der Judenfrage"* (Frankfurt am Main, 2009)
Runzheimer, Jürgen: „Der Überfall auf den Sender Gleiwitz im Jahre 1939", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 10. (1962), 408–26.
Russell, (Lord) Edward: *The Scourge of the Swastika: A Short History of Nazi War Crimes* (London, 1954)
Safrian, Hans: *Die Eichmann-Mënner* (Bécs, 1993)
Saldern, Adelheid von: „Victims or Perpetrators? Controversies about the Role of Women in the Nazi State", in David F. Crew (szerk.): *Nazism and German Society, 1933–1945* (London, 1994), 141–65.
Sandomir, Richard: „Rudolf von Ribbentrop, Son of Top Nazi Diplomat, Dies at 98", *The New York Times* (2019. június 6.)
Schaulinski, Gerlot – Dagmar Thorau (szerk.): *Mythos Germania. Vision und Verbrechen* (Berlin, 2014)
Schaumburg-Lippe, Christian Fürst von: *Zwischen Krone und Kerker* (Wiesbaden, 1952)

Scheel, Klaus: *Der Tag von Potsdam* (Berlin, 1993)
Scheil, Stefan: *Ribbentrop. Oder: Die Verlockung des nationalen Aufbruchs. Eine politische Biographie* (Berlin, 2013)
Schenk, Dieter: *Hans Frank. Hitlers Kronjurist und Generalgouverneur* (Frankfurt, 2006)
Scherner, Jonas – Jochen Streb: „Das Ende eines Mythos? Albert Speer und das sogenannte Rüstungswunder", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* vol. 93., no. 2. (2006), 172–96.
Schmidt, Matthias: *Albert Speer. Das Ende eines Mythos. Speers wahre Rolle im Dritten Reich* (München, 1982; angol kiadás: *Albert Speer: The End of a Myth,* London, 1985)
Schmidt, Ulf: *Hitlers Arzt Karl Brandt. Medizin und Macht im Dritten Reich* (Berlin, 2007)
Schmuhl, Hans-Walter: *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie: Von der Verhütung zur Vernichtung „lebensunwerten Lebens"* (Göttingen, 1987)
Schneider, Michael: *Unterm Hakenkreuz. Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939* (Bonn, 1999)
Schoeps, Julius (szerk.): *Ein Volk von Mördern? Die Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust* (Hamburg, 1996)
Scholtz-Klink, Gertrud: *Die Frau im Dritten Reich* (Tübingen, 1978)
Schreiber, Carsten: *Elite im Verborgenen: Ideologie und regionale Herrschaftspraxis des Sicherheitsdienstes der SS und seines Netzwerks am Beispiel Sachsens* (München, 2008)
Schröder, Karl: *Aufstieg und Fall des Robert Ley* (Siegburg, 2008)
Schroeder, Christa: *Er war mein Chef. Aus dem Nachlass der Sekretärin von Adolf Hitler,* 2. kiadás (München, 1985)
Schudnagies, Christian: *Hans Frank. Aufstieg und Fall des NS-Juristen und Generalgouverneurs* (Frankfurt am Main, 1989)
Schulte, Regine: „Feuer im Dorf", in Heinz Reif (szerk.): *Räuber, Volk und Obrigkeit. Studien zur Geschichte der Kriminalität in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert* (Frankfurt, 1984), 100–52.
Schulte, Theo: *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia* (Oxford, 1988)
Schwartz, Johannes: *„Weibliche Angelegenheiten". Handlungsräume von KZ-Aufseherinnen in Ravensbrück und Neubrandenburg* (Hamburg, 2018)
Schwarz, Gudrun: *Eine Frau an seiner Seite. Ehefrauen in der „SS-Sippengemeinschaft"* (Hamburg, 1997)
– „»...möchte ich nochmals um meine Einberufung als SS-Aufseherin bitten.« Wärterinnen in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern", in Barbara Distel (szerk.): *Frauen im Holocaust* (Gerlingen 2001), 331–52.
– „Frauen in Konzentrationslagern – Täterinnen und Zuschauerinnen", in Ulrich Herbert és mások (szerk.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager* (Frankfurt, 2002), 800–21.

Schwarzwäller, Wulf: *Rudolf Hess. Der Stellvertreter* (München, 1987)
Scotsman (skót újság): „Her Films Glorified Hitler: Now Leni Riefenstahl's Own Story Hits the Screen", *The Scotsman* (2012. június 12.)
Seibt, Gustav: „Hans-Ulrich Wehlers erstaunlich sanfte Worte über Theodor Schieders Karriere im Dritten Reich: Kritisches Goldrähmchen", *Berliner Zeitung* (1998. december 11.)
Seidler, Franz: *„Deutscher Volkssturm": Der letzte Aufgebot 1944/45* (München, 1989)
Sengoopta, Chandak: *Otto Weininger: Sex, Science, and Self in Imperial Vienna* (Chicago, 2000)
Sereny, Gita: *Albert Speer: His Battle with Truth* (London, 1995)
Shandley, Robert R. (szerk.): *Unwilling Germans? The Goldhagen Debate* (Minneapolis, MN, 1998)
Shepherd, Ben: *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans* (Cambridge, 2004)
– *After Daybreak: The Liberation of Bergen-Belsen, 1945* (New York, 2007)
– Juliette Pattinson (szerk.): *War in a Twilight World: Partisan and Anti-Partisan Warfare in Eastern Europe, 1939–45* (London, 2010)
– *Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare* (Cambridge, MA, 2012)
– *Hitler's Soldiers: The German Army in the Third Reich* (London, 2016)
Showalter, Dennis E.: *Little Man, What Now?* Der Stürmer *in the Weimar Republic* (Hamden, CT, 1982)
Siemens, Daniel: *Horst Wessel. Tod und Verklärung eines Nationalsozialisten* (Berlin, 2009; angol kiadás: *The Making of a Nazi Hero: The Murder and Myth of Horst Wesssel,* London, 2013)
– *Stormtroopers: A New History of Hitler's Brownshirts* (London, 2017)
Smelser, Ronald: *Robert Ley: Hitler's Labor Front Leader* (Oxford, 1988)
– Rainer Zitelmann (szerk.): *The Nazi Elite* (London, 1993)
– Edward J. Davies: *The Myth of the Eastern Front: The Nazi-Soviet War in American Popular Culture* (Cambridge, 2008)
Smith, Bradley F.: *Adolf Hitler: His Family, Childhood, and Youth* (Stanford, CA, 1967)
– *Heinrich Himmler: A Nazi in the Making 1900–1926* (Stanford, CA, 1971)
– Agnes F. Petersen (szerk.): *Heinrich Himmler Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen* (Frankfurt, 1974)
Smith, Emma: *Portable Magic: A History of Books and their Readers* (London, 2022)
Sofsky, Wolfgang: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager* (Frankfurt, 1993)
Sokal, Harry: „Über Nacht Antisemitin geworden?", *Der Spiegel,* 46 (1976. november 8.)
Sontag, Susan: *Under the Sign of Saturn* (New York, 1980)

Sorge, Ernst: *Mit Flugzeug, Faltboot und Filmkamera in den Eisfjorden Grönlands* (Berlin, 1933)
Speer, Albert: *Inside the Third Reich* (London, 1970)
Spicer, Charles: *Coffee with Hitler: The British Amateurs Who Tried to Civilise the Nazis* (London, 2022)
Stammers, Tom – Simon Taylor: *An Analysis of Daniel Jonah Goldhagen's 'Hitler's Willing Executioners': Ordinary Germans and the Holocaust* (London, 2017)
Stangneth, Bettina: *Eichmann Before Jerusalem: The Unexamined Life of a Mass Murderer* (New York, 2014)
Stargardt, Nicholas: „Beyond »Consent« or »Terror«: Wartime Crises in Nazi Germany", *History Workshop Journal,* vol. 72. (2011), 190–204.
Stegmann, Dirk: „Zum Verhältnis von Grossindustrie und Nationalsozialismus 1930–1933", *Archiv für Sozialgeschichte,* vol. 13. (1973), 351–432.
– „Antiquierte Personalisierung oder sozialökonomische Faschismus-Analyse? Eine Antwort auf H. A. Turners Kritik an meinen Thesen zum Verhältnis von Nationalsozialismus und Grossindustrie for 1933", *Archiv für Sozialgeschichte,* vol. 17. (1977), 175–296.
Steinacher, Gerald: *Nazis on the Run: How Hitler's Henchmen Fled Justice* (New York, 2011)
Steiner, Zara: *The Triumph of the Dark: European International History 1933–1939* (Oxford, 2011)
Steinweis, Alan E.: *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany: The Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts* (Chapel Hill, NC, 1993)
– *Kristallnacht 1938* (Cambridge, MA, 2009)
– *The People's Dictatorship: A History of Nazi Germany* (Cambridge, 2023)
– Robert Rachlin (szerk.): *The Law in Nazi Germany: Ideology, Opportunism and the Perversion of Justice* (Oxford, 2015)
Stephan, Werner: *Acht Jahrzehnte erlebtes Deutschland. Ein Liberaler in view Epochen* (Düsseldorf, 1983)
Stephenson, Jill: *Women in Nazi Society* (London, 1975)
– *The Nazi Organisation of Women* (London, 1981)
Stolzfus, Nathan: *Resistance of the Heart: Intermarriage and the Rosenstrasse Protest in Nazi Germany* (New York, 1996)
– *Hitler's Compromises: Coercion and Consensus in Nazi Germany* (New Haven, 2016)
– Birgit Maier-Katkin: *Protest in Hitler's »National Community«: Popular Unrest and the Nazi Response* (Oxford, 2015)
Stone, Dan: *The Holocaust: An Unfinished History* (London, 2023)
Stöver, Bernd: *Volksgemeinschaft im Dritten Reich: Die Konsensbereitschaft der Deutschen aus der Sicht sozialdemokratischer Exilberichte* (Düsseldorf, 1993)
Straumann, Tobias: *1931: Debt, Crisis, and the Rise of Hitler* (Oxford, 2019)
Strebel, Berhard: *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn, 2003)

Streit, Christian: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–45* (Stuttgart, 1978)
Swearingen, Ben E.: *The Mystery of Hermann Goering's Suicide* (London, 1985)
Szejnmann, Claus-Christian W.: *Nazism in Central Germany: The Brownshirts in „Red" Saxony* (Oxford, 1999)
– „Perpetrators of the Holocaust: A Historiography", in Olaf Jensen – Claus-Christian Szejnmann (szerk.): *Ordinary People as Mass Murderers: Perpetrators in Comparative Perspective* (London, 2008), 25–54.
Taylor, Telford: *Sword and Swastika: Generals and Nazis in the Third Reich* (New York, 1952)
Thacker, Toby: *Joseph Goebbels: Life and Death* (London, 2009)
Theweleit, Klaus: *Männerphantasien,* 2 kötet (Frankfurt, 1977)
Thies, Jochen: *Hitler's Plans for Global Domination: Nazi Architecture and Ultimate War Aims* (Oxford, 2012)
Thyssen, Fritz: *I Paid Hitler* (London, 1941)
Tooze, Adam: *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (London, 2006)
Toussaint, Jeanettre: „Die Auseinandersetzung mit der nationalsozialistischen Vergangenheit. Interviews mit ehemaligen SS-Aufseherinnen und ihren Töchtern", in Viola Schubert- Lehnhardt – Sylvia Korch (szerk.): *Frauen als Täterinnen und Mittäterinnen im Nationalsozialismus. Gestaltungsspielräume und Handlungsmöglichkeiten* (Halle, 2006), 147–60.
Tracey, Michael: *A Variety of Lives: A Biography of Sir Hugh Greene* (London, 1983)
Trevor-Roper, Hugh: *The Last Days of Hitler* (London, 1947)
– „The Mind of Adolf Hitler", in *Hitler's Table Talk, 1941–1944* (London, 1953)
Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10: The Medical Case, 2 kötet (Washington DC, 1950)
Trimborn, Jürgen: *Riefenstahl. Eine deutsche Karriere. Biographie* (Berlin, 2002)
Tschirbs, Rudolf: *Das Phantom der Volksgemeinschaft* (Düsseldorf, 2015)
Turner, Henry Ashby Jr.: „Grossunternehmertum und Nationalsozialismus, 1930–33", *Historische Zeitschrift,* vol. 221. (1975), 18–68.
– *German Big Business and the Rise of Hitler* (Oxford, 1985)
– *Hitler's Thirty Days to Power: January 1933* (London, 1996)
Tyrell, Albrecht (szerk.): *Führer befiehl... Selbstzeugnisse aus der „Kampfzeit" der* NSDAP (Düsseldorf, 1969)
– *Vom „Trommler« zum »Führer«. Der Wandel von Hitlers Selbstverständnis zwischen 1919 und 1924 und die Entwicklung der NSDAP* (München, 1975)
Ueberschär, Gerd R. – Winfried Vogel: *Dienen und Verdienen: Hitlers Geschenke an seine Eliten* (Frankfurt, 1999)
Uhl, Matthias és mások (szerk.): *Die Organisation des Terrors: Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1943–1945* (München, 2020)

Ullrich, Volker: „Speers Erfindung", *Die Zeit,* 19 (2005. május 4.)
– *Adolf Hitler. Biographie:* I: *Die Jahre des Aufstiegs* (Frankfurt am Main, 2013)
– *Adolf Hitler. Biographie:* II: *Die Jahre des Untergangs 1939–1945* (Frankfurt am Main, 2018)
– *Germany 1923: Hyperinflation, Hitler's Putsch, and Democracy in Crisis* (New York, 2023)
Varga, William: *The Number One Nazi Jew Baiter* (New York, 1981)
Vogelsang, Thilo: „Neue Dokumente zur Geschichte der Reichswehr 1930–1933", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 2. (1954), 397–439.
Vollnhals, Clemens és mások (szerk.): *Hitler. Reden, Schriften, Anordnungen Februar 1925 bis Januar 1933,* 12 kötet (München, 1992–2003)
Wachsmann, Nikolaus: *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany* (New Haven, CT, 2004)
– *KL: A History of the Nazi Concentration Camps* (New York, 2015)
Wald, Renate: *Mein Vater Robert Ley. Meine Erinnerungen und Vaters Geschichte* (Nümbrecht, 2004)
Weber, Thomas: *Hitler's First War: Adolf Hitler, the Men of the List Regiment, and the First World War* (Oxford, 2010)
– *Becoming Hitler: The Making of a Nazi* (Oxford, 2017)
– (szerk.): *Als die Demokratie starb. Die Machtergreifung der Nationalsozialisten – Geschichte und Gegenwart* (Freiburg, 2022)
Weinberg, Gerhard L.: *The Foreign Policy of Hitler's Germany,* 2 kötet (London, 1970, 1980)
Weindling, Paul: *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical War Crimes to Informed Consent* (London, 2004)
Weissmann, Karl-Heinz: *Das Hakenkreuz. Symbol eines Jahrhunderts* (Schnellrode, 2006)
Weitz, Eric D.: *Joachim von Ribbentrop: Hitler's Diplomat* (London, 1992)
– *Creating German Communism, 1890–1990: From Popular Protests to Socialist State* (Princeton, NJ, 1997)
– *Weimar Germany: Promise and Tragedy* (Princeton, NJ, 2007)
Weitz, John: *Hitler's Banker: Hjalmar Horace Greeley Schacht* (Boston, MA, 1997)
Welch, David: *Propaganda and the German Cinema, 1933–1945* (Oxford, 1983)
Welzer, Harald: *Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden* (Frankfurt am Main, 2005)
Wette, Wolfram: *Die Wehrmacht: Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden* (Frankfurt, 2005)
Wheeler-Bennett, John W.: *The Nemesis of Power: The German Army in Politics 1918–1945* (London, 1953)
Whiting, Charles: *Heydrich: Henchman of Death* (Barnsley, 1999)
Wiedemann, Fritz: *Der Mann, der Feldherr werden wollte. Erlebnisse und Erfahrungen des Vorgesetzten Hitlers im 1. Weltkrieg und seines späteren Persönlichen Adjutanten* (Velbert und Kettwig, 1964)

Wieland, Karin: *Dietrich und Riefenstahl. Der Traum von der neuen Frau* (München, 2011)
Wighton, Charles: *Heydrich: Hitler's Most Evil Henchman* (London, 1962)
Wildt, Michael: *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2003)
– *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939* (Hamburg, 2007)
– „Die Tagebücher der Luise Solmitz – Zwei Originale", in Thomas Grossbölting – Kirsten Heinsohn (szerk.): *Zeitgeschichte in Hamburg 2021* (Hamburg, 2022), 139–48.
Willems, Susanne: *Der entsiedelte Jude. Albert Speers Wohnungsmarktpolitik für den Berliner Hauptstadtbau* (Berlin, 2000)
Winkler, Heinrich August: *Der Schein der Normalität. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1924 bis 1930* (Bonn, 1985)
– *Der Weg in die Katastrophe. Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933* (Bonn, 1987)
– *Die Weimarer Republik 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie* (München, 1993)
Wirsching, Andreas: „»Man kann nur Boden germanisieren«. Eine neue Quelle zu Hitlers Rede vor den Spitzen der Reichswehr am 3. Februar 1933", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 49. (2001), 517–50.
Witte, Peter és mások (szerk.): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42* (Hamburg, 1999)
Wojak, Irmtrud: *Eichmanns Memoiren. Ein kritischer Essay* (Frankfurt, 2002)
Wolf, Hubert: „Reichskonkordat für Ermächtigungsgesetz? Zur Historisierung der Scholder-Repgen-Kontroverse über das Verhältnis des Vatikans zum Nationalsozialismus", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* vol. 60. (2012), 169–200.
Wolfram, Lavern: „Margot Pietzners autobiografische Aufzeichnungen »Schuldig oder Opfer?« Selbstwahrnehmung einer ehemaligen SS-Aufseherin in ihren Selbstzeugnissen", in Viola Schubert-Lehnhardt – Sylvia Korch (szerk.): *Frauen als Täterinnen und Mittäterinnen im Nationalsozialismus. Gestaltungsspielräume und Handlungsmöglichkeiten* (Halle, 2006), 115–32.
Wolters, Rita: *Verrat für die Volksgemeinschaft. Denunziantinnen im Dritten Reich* (Pfaffenweiler, 1996)
Wrisberg, Ernst von: „Über die Angriffe gegen die Offiziersstande", *Militär-Wochenschrift für die deutsche Wehrmacht* (1919. március 25.), 262.
Wulff, Arne: *Staatssekretär Professor Dr. Dr. h.c. Franz Schlegelberger, 1876–1970* (Frankfurt am Main, 1991)
Wyllie, James: *The Warlord and the Renegade: The Story of Hermann and Albert Goering* (Stroud, 2006)
– *Nazi Wives: The Women at the Top of Hitler's Germany* (Cheltenham, 2019)
Zámecnik, Stanislav: *Das war Dachau* (Frankfurt, 2007)
Zapp, Paul: *Germanisch-deutsche Weihnacht* (Stuttgart, 1934)

– *Religiöser Zerfall und deutscher Glaube* (Eisenach, 1935)
– *Deutsche Weihestunden* (Berlin, 1936)
Zdral, Wolfgang: *Die Hitlers. Die unbekannte Familie des Führers* (Bergisch Gladbach, 2008)
Zellhuber, Andreas: *„Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu" – das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945* (München, 2006)
Zinn, Alexander: *Die soziale Konstruktion des homosexuellen Nationalsozialisten. Zur Genese und Etablierung eines Stereotyps* (Frankfurt am Main, 1997)
Zitelmann, Rainer: *Hitler: The Politics of Seduction* (London, 1999, első kiadás: *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs,* Hamburg, 1987, új kiadás: 2017)
Zur Nieden, Susanne: *Aufstieg und Fall des viril Männerhelden – Der Skandal um Ernst Röhm und seine Ermordung* (Frankfurt am Main, 2005)
– (szerk.): *Homosexualität und Staatsräson: Männlichkeit, Homophobie und Politik in Deutschland 1900–1945* (Frankfurt, 2005)

Név- és tárgymutató

A munka szépsége (program) 251, 254, 313, 314
Abetz, Otto 225
Aga kán, látogatása Hitlernél (1937) 86
Amann, Max 166, 173, 237
Amerikai Egyesült Államok: a szövetségesek ellátása hadianyagokkal 102; Atlanti Charta 100, 103; Pearl Harbor bombázása 102
Andrus, ezredes 153–155, 283, 317, 318, 332
angliai csata (1940) 97, 149, 343
angol–német haditengerészeti megállapodás (1935) 87, 220
Angriff, Der (újság) 163, 167
antiszemitizmus 24, 36, 37, 39, 45, 52, 53, 55, 76, 77, 146, 154, 173, 195, 232–234, 244, 245, 267, 275, 277, 284, 300, 314, 317, 322, 323, 329, 332, 341, 352, 353, 355, 356, 360, 369, 380, 397, 426, 427, 429, 463, 495, 501
ardenneki csata (1944–45) 114
Arendt, Hannah 351–354, 362, 425
Argentína és Eichmann 302, 352, 362
Aronson, Shlomo 348
Atatürk, Kemal (Musztafa Kemal pasa) 41, 42, 185
Auschwitz-Birkenau: a finn zsidók deportálása 192; a foglyok vallomásai 17–19; a köztudatban 495; a magyar zsidók deportálása 112, 227, 360; az olasz zsidók deportálása 204; gázkamrák 101, 120; Irma Grese visszaélései 439–441; orvosi kísérletek 452; Speer biztosítja az ellátmányt és az anyagiakat 255; Speer tagadja, hogy tudomása volt róla 260, 495; *lásd még* a frankfurti Auschwitz perek (1960-as évek)
Ausztria: a német puccs kudarca (1934) 84 *Anschluss* (1938) 85, 148, 298, 301, 409, 471, 482
Axmann, Arthur 413
Az akarat diadala (náci propagandafilm, 1934) 63, 386, 459, 469, 473
Az örök zsidó (propagandafilm, 1940) 170

Baader–Meinhof-csoport 503
Baarová, Lida 168, 169
Backe, Herbert 396
Bajorország 36, 39, 47, 66, 68, 140, 179, 181, 197, 232, 253, 275, 296, 356, 371, 374, 376, 399, 402–405
Balázs Béla 463
Baldwin, Stanley 87

balti németek 231, 232
Barbarossa hadművelet 98, 99, 102, 103, 109, 150, 151, 225, 254, 256, 311, 343, 358, 393–397, 421
Barlach, Ernst 239
barnaingesek (rohamosztagosok) 56, 57, 67, 68, 77, 84, 143, 144, 165, 167, 169, 181, 183, 184, 198, 368, 370, 423, 468
Bauer, Elvira 329
Bauer, Fritz 363, 385
Bauer, Max 175
Bayreuthi Ünnepi Játékok 61
Bazna, Elyesa 299
Beard, Mary Ritter 445
Bechstein, Edwin 53
Bechstein, Helene 53, 61, 132
Bécs, Szépművészeti Akadémia 31, 32
bécsi béke (1815) 285
Belgium megszállása (1940) 35, 91, 94
Below, Nicolaus von 114, 120, 132
Bełżec, megsemmisítő tábor 100, 101, 347, 376
Berchtesgaden 107, 118, 153, 219, 220, 223, 257, 298, 316, 405, 408
Berchtold, Alfred 437
Bergen-Belsen, koncentrációs tábor 439, 442
Berger, Gottlob 413
berlini olimpia (1936) 124, 167, 329, 459
Bernadotte, Folke 206, 211
Bernhardi, Friedrich von 277
Best, Werner 56, 333, 420
Biddle, Francis 349
Binding, Karl 407
Birkett, Lord 154
Birodalmi Biztonsági Főhivatal 100, 199, 341, 344, 347, 361
Birodalmi Gyűlés 49–51, 56, 58, 59, 66, 67, 78, 79, 97, 99, 103, 109, 142, 143, 163–165, 180, 196, 292, 293, 308; *lásd még* Reichstag (épület)
Birodalmi Kancellária és Hitler bunkere 117
Bismarck, Otto von 34, 54, 72, 213, 223, 273, 287, 292, 487
Blaskowitz, Johannes 373
Bloch-Bauer, Ferdinand 347
Block, Josefine 431
Blomberg, Werner von 70, 87, 147, 183, 391
Blüher, Hans 188
Bock, Fedor von 99, 100
Bodelschwingh, Friedrich von 411
Boden, Margarete (Marga) 196
Boger, Wilhelm 385
Bolek, Andreas 356
Bolívia, német katonai misszió 175
bolsevik forradalom 40, 231
Bolz, Eugen 69
Bormann, Martin 15, 27, 28, 107, 119–121, 153, 207, 236, 238, 243, 244, 254, 282, 345, 379, 413, 451
Bose, Herbert von 297, 298
Bouhler, Philip 410, 411
Bracher, Karl Dietrich, *A német diktatúra* 192
Brand, Joel 361
Brandt, Anni (*szül.* Rehborn) 132, 408
Brandt, Karl: engedélyezi a koncentrációs táborok foglyain végzett orvosi kísérleteket 412; háborús bűnökért bíróság elé állítják és halálra ítélik 414; Hitler személyes orvosa 132, 408, 409, 412, 413; kivégzése 417; náci halálos ítélet és kegyelem 413, 414; származása és orvosi tanulmányai 407; szerepe a mentálisan beteg emberek eutanáziájában 409–411, 414–416

Brauchitsch, Walther von 392, 393
Braun, Eva 27, 62, 119, 121, 132, 147, 316, 413
Braunau am Inn (Ausztria) 31
Brechtken, Magnus 249, 261
Breitman, Richard 192
Breker, Arno 97
Breloer, Heinrich 261
Brit Különleges Műveleti Egység (SOE) 346
Broszat, Martin 25
Brown, Daniel Patrick 441
Browning, Christopher 353, 425, 426
Bruckmann, Hugo és Elsa 53, 132
Brückner, Wilhelm 405
Brüning, Heinrich 49–51, 55, 57, 143, 218, 291, 292, 478
Buchenwald, koncentrációs tábor 423, 433–437
Bullock, Alan 23, 24, 27, 247; *Hitler: A Study in Tyranny* 24
Burckhardt, Carl J. 333, 336

Canaris, Wilhelm, admirális 342
Catel, Werner 416
Cesarani, David 353, 355
Chamberlain, Neville 87–90, 149, 211, 225
Chelmno, megsemmisítő tábor 100, 376
Churchill, Winston 53, 89, 97, 130, 170, 228, 283
Ciano, Galeazzo 92, 224
Cion bölcseinek jegyzőkönyve 233, 328
Conti, Leonardo 409, 410, 412, 413, 416
Craig, Gordan A. 247
Crowther, Bosley 130

Csehszlovákia annektálása (1938–39) 86, 88, 89, 91, 148, 156, 168, 223, 225, 344, 373, 391
Dachau, koncentrációs tábor 66, 155, 197, 223, 301, 370, 387
Dahlerus, Birger 149
Daluege, Kurt 347
Dánia: meg nem támadási szerződés Németországgal 88; német invázió (1940) 94
Darré, Richard Walther 68
Delmer, Sefton 65, 186
denácifikálás 122, 461, 471
Denson, William 432, 436, 437
Deschner, Günther 333
Diels, Rudolf 65
Dietl, General Eduard 191
Dietrich, Otto 166
Dimitrov, Georgi 144
Dirksen, Herbert von 223
Dolibois, John, kapitány 323
Döllfuss, Engelbert 84, 291, 297, 300, 356
Domarus, Max 27
Dönitz, Karl 120, 121, 131, 206, 228, 259
Drexler, Anton 38, 40, 131, 274, 367

Eberstein, Elise von 340
Eckart, Dietrich, 40, 131, 274
Eduárd, VIII., angol király *lásd* Windsor hercege
Eduárd, VIII., király *lásd* Windsor hercege
Ehrhardt, Hermann 141
Eichmann, Adolf: a biztonsági szolgálatnál (SD) 357; a magyar zsidók deportálásának megszervezése, Auschwitz 360, 361; a Zsidó Kivándorlás Központi Hivatalánál 357, 358; belép a náci pártba és az SS-be 356; inkognitóban a Közel-Keletre látogat 357; karakter és ideológia 363; letartóztatják és Argentínába menekül 361,

362; származása 354, 355; szerepe a „végső megoldás" kivitelezésében 359; szerepe az Ausztriából történő zsidó kivándorlásban 357; végső per (1961) 349–352, 363
Eichmann, Veronika 362
Eicke, Theodor 184, 198, 370, 453
Einsatzgruppen (bevetési csoportok) 95, 100, 333, 342
Einstein, Albert 479
Eisenhower, tábornok 153, 154
Eismann, Hans-Georg 192
Eisner, Kurt 35, 36, 42, 69, 275, 367
El-Alamein, német vereség (1942) 104
élettér 45, 85, 91, 93, 222, 276, 279, 500; *lásd még Lebensraum*
„elfajzott" művészet 73, 166, 167
Elser, Georg 93, 434
első világháború: a német társadalom militarizálódása 494; Hitler katonai szolgálata 33–34
Eltz-Rübenach, Paul von 302
Engel, Gerhard 132
Epp, Franz Ritter von 178, 367
Eppenstein, Hermann von 137, 138, 156
„Erő az öröm által" program 166, 313, 314
Esser, Hermann 131
Észtország 231, 232, 393
eugenika 416
Eulenburgi Fülöp, herceg 187
eutanáziaprogramok 407, 414–416, 497

faji higiénia 75, 415, 416
Falkenhayn, Erich von 289
Fallada, Hans 239
Falter, Jürgen 502
Fanck, Arnold 464–466
Farrow, John 130
Fechenbach, Felix 69
Feder, Gottfried 40, 48, 274
Fegelein, Hermann 119
felhatalmazási törvény (1933) 67, 83
Fest, Joachim C.: a német tábornokokról 400, 401; Alfred Rosenbergről 235; Ernest Röhmről 184; és Speer visszaemlékezései 249, 261; Franz von Papenről 300; Hans Frankról 365; Himmlerről 192; Reinhard Heydrichről 336; Ribbentropról 211; Rudolf Hessről 271
Feuchtwanger, Lion 193
Flensburg, Németország 121, 228, 259
fogyasztási cikkek tömeges gyártása Németországban 313
Franciaország: német invázió az Ardenneken át (1940) 94; német megszállás 104; Párizst felszabadítják a szövetségesek 107
Franco, Francisco 291
Frank, Brigitte 380
Frank, Hans: a német jogi adminisztráció feje 369, 370; antiszemitizmus 369; a Thule Társaság tagja 274, 367; bajor igazságügyi miniszter 369–371; ellentmondásos személyiség 365, 366; elmenekül Lengyelországból 378, 379; előadások a törvényességhez való visszatéréssel kapcsolatban 377; Franz von Papenről 302; Hitler iránti csodálata 367, 368, 371, 372; Hitler megfosztja a párttisztségeitől 377; *Im Angesicht des Galgens* (Az akasztófa árnyékában) (visszaemlékezés) 380; jogi védelmet nyújt a náciknak részvétele a sörpuccsban 368; konfliktus Hitlerrel a „hosszú kések éjszakája" miatt 370, 371; lengyel főkormányzóként 358, 372–378; lengyel mű- és vagyontárgyak elkobzása 374; lengyelországi rémuralma 372–374; letartóztatják és Nürnbergben bíróság elé állítják 379, 380; pszichológiai jellemzése 129; Ribbentropról 211; származása, családja és iskolái 366; 368, 369; vitái Himmlerrel 370; zsidó gettók létesítése 375; zsidók deportálása megsemmisítő táborokba 376
Frank, Niklas 380, 381
Frank, Norman 380
Frank, Sigrid 380
frankfurti Auschwitz-perek (1960-as évek) 385, 426
Frauenschaft (náci nők szervezete) 449–452
Frick, Wilhelm 60, 198, 204, 347
Frigyes Krisztián herceg, Schaumburg-Lippe-i 309
Fritsch, Werner von 87, 269, 391
Fröhlich, Elke 173
Fulbrook, Mary 502
Funk, Walther 255

Galen, Clemens von 302, 411, 497
Gayl, Wilhelm von 293
gázkamrák 17–19, 120, 301, 360, 376, 411, 426, 440, 495
Gellhorn, Martha 351
Gemlich, Adolf 36, 37
Gerke, Dr. Achim 335, 336
Gestapo 107, 198, 199, 315
Gieseler, Hermann 254
Giesler, Paul 399
Gilbert, Gustave 154, 157, 211, 228, 300, 318, 331, 371, 379
Gildensohn, Leon 330
Glauer, Adam 274
Globocnik, Odilo 376
Glücks, Richard 453
Goebbels, Joseph: a berlini könyvégetésen 167; állami látogatáson Olaszországban (1938) 159; antiszemita intézkedések, 167, 170; a Propagandaminisztérium élén 62, 159, 160; a Reichstag képviselőjeként (1928) 164; a „totális háború meghatalmazottja" 172; a zsidók kiirtásában való felelőssége 169; csatlakozik Hitlerhez a bunkerben 118, 172; deformitása és sántasága 160, 161; „elfajzott" művészeti kiállítást rendez (1937) 73, 166; és a kristályéjszaka pogromok 80, 169; és Riefenstahl filmjei 466, 467; és Stauffenberg Hitler elleni merényletkísérlete 108; Hitler és Eva Braun házasságkötésének tanúja 120; Hitler halálánál 121; Hitler iránti odaadása 162, 163, 164, 165; Hitler jóváhagyásától való függése 160, 164; jelentős jövedelem 168; kinevezik Berlin gauleiterévé 163; kiszorítják a kulcsfontosságú döntésekből, 160; *Kolberg* (propagandafilm) 113, 171; létrehozza a Birodalmi Kultúrkamarát 69, 166; Magda Quandttal kötött házassága (1931) 62, 164, 165; napló 160, 162; öngyilkossága, miután megöli a gyerekeit 172, 173; propagandamódszerek 163–166, 168–171; ruhaküldési kampány az oroszországi fronton lévő német katonáknak 102, 171; származása és családja 160, 161
Goebbels, Magda (*korábban* Quandt) 62, 63, 118, 147, 164, 165, 167–169, 172
Goga, Octavian 241
Goldensohn, Leon 145, 402
Goldhagen, Daniel J. 353, 426
Gottschewski, Lydia 449
Göring, Albert 156
Göring, Edda 147, 155

Göring, Franziska 137, 138
Göring, Hermann: a felhatalmazási törvény elfogadása 67; aláírja a „végső megoldás" parancsát 151; a Luftwaffe kudarca az angliai csatában 149; a négyéves terv vezetésével bízzák meg 151, 255, 315, 372; antiszemita politika, 151; a nürnbergi perben 156; Ausztria annektálását szorgalmazza 88, 148; befolyásának és tekintélyének elvesztése 148–153; belép a náci pártba 141, 142; csillapíthatatlan hatalomvágy 147; drogfüggőség 142, 152; elhízás 153; Hitler a Viharosztag vezetőjévé nevezi ki 141; Hitler utódjául jelölték 149; kísérlet a háború elkerülésére 148, 149; követ Olaszországba 148; légvédelmi birodalmi miniszterré nevezik ki 149; megadja magát a szövetségeseknek 153; megsérül a sörpuccsban 141; műgyűjteménye 136, 137, 152; nem sikerül kinevezni hadügyminiszterré 147; oroszlánok tartása vidéki birtokán 135; öngyilkossága 155; pilóta az első világháborúban, 138, 139; porosz belügyminiszter 60, 65, 143, 144; pszichológiai értékelés 146; Ribbentropról 211; svédországi elmegyógyintézetbe zárják 142; származása és családja 137, 138; szerepe a „hosszú kések éjszakájá"-ban 147, 154; vadászati tevékenység 135, 136
Greene, Hugh Carleton 159
Grese, Irma 385, 386, 439–443
Gruhn, Erna 87
Grzesinski, Albert 182
Guderian, Heinz 94, 105, 114, 398
Günsche, Otto 121
Gürtner, Franz 131, 369
György, király, VI. 221

Habicht, Theodor 297
háborús jóvátétel (az első világháború után) 35, 41, 49, 54
Halder, Franz 100, 101, 104, 392, 393
Halle 335, 337, 338
Hamburg bombázása 246, 486
Hamilton hercege 282, 283
Hamilton-Ewing, Catherine 215
Hancock, Eleanor 184, 186, 189
Hanfstaengl, Ernst „Putzi" 38, 53, 132, 282
Harden, Maximilian 213
Harmadik Birodalom: diktatúra 496–498; létrehozása 64, 72; tervgazdálkodás 76
Harzburgi Front (politikai koalíció) 58
„hátbaszúrás" legendája 108, 216, 389, 392
Hassell, Ulrich von 365
Hauer, Jakob Wilhelm 419, 420
Haushofer, Albrecht 282
Haushofer, Karl 276–280, 282
Heck, Dr. Lutz 135
Heidemann, Gerd 155
Heiden, Konrad 23, 26, 27
Heim, Heinrich 27, 28
Heimsoth, Karl-Günther 187, 188
Heissmeyer, August, 423, 454
Heissmeyer, Kurt 453, 454
Helldorf, Wolf-Heinrich von, gróf 217–219
Henderson, Sir Nevile 224
Herbert, Ulrich 354
Hertwig, Johanne Sophia 213
Hess, Fritz 271
Hess, Ilse (*szül.* Pröhl) 44, 280, 283
Hess, Johann Christian 271
Hess, Klara (*szül.* Münch) 271
Hess, Rudolf: a landsbergi börtönben Hitlerrel 279; Angliába repül 282, 283; antiszemitizmus 276, 281; a nürnbergi perben 283; a Thule Társaság tagja 274, 275; az első világháborúban 272–274; csatlakozik a náci párthoz 277; hatalmának korlátozása és elvesztése 282; Hitler hatalomátvétele után helyettes vezetővé nevezik ki 281; Hitlerhez való közelsége 277–279; Hitler írnoka 44; Hitler magántitkára 279, 280; Hitler Németországgal való azonosításáról 63; Hitlerrel a börtönben 43; monokli viselése 269; öngyilkosság a spandaui börtönben 283; pszichológiai értékelés 129, 283, 284; részt vesz a sörpuccsban 278; származása és családja 269–272; 174
Hess, Wolf Rüdiger 280, 283
Heydrich, Bruno 335–337
Heydrich, Lina (*szül.* von Osten) 339, 342, 347, 348
Heydrich, Reinhard: a Gestapo vezetője, 340; a párizsi zsinagógák bombázásának megszervezése 346; a „végső megoldás" végrehajtásának felelőseként 344–346; becstelenül leszerelt a haditengerészetből 339; csehszlovákiai rémuralom 344–346; elit státusz a Harmadik Birodalomban 342; Himmler állást ajánl neki 340; hírhedtség 333; jellem és megjelenés 333–335; létrehozza az Einsatzgruppékat (SS rohamosztagok) 341–343; lojalitás Himmlerhez 340, 348; meggyilkolták Prágában (1942) 346; összehívja a wannseei konferenciát (1942) 344; pletykák arról, hogy zsidó volt 335–337; „Reinhard-művelet" 101, 359; származása és családja 337; vadászpilótaként repülési bevetéseken 343
Hiemer, Ernst 329
Hilgenfeldt, Erich 449, 453
Himmler, Ernst 208, 209
Himmler, Gebhard (HH apja) 193, 201
Himmler, Gebhard (HH fia) 180
Himmler, Gebhard (HH fivére) 195, 208, 209
Himmler, Gudrun 207
Himmler, Heinrich: a germán vallási kultuszok támogatása 82, 200; az SS birodalmi vezetője 196, 197; bevonul a hadseregbe 194; brit csapatok letartóztatják és öngyilkos lesz 206, 207; Dachauban koncentrációs tábort hoz létre 66, 197; és Stauffenberg Hitler elleni merényletkísérlete 205; faji ideológia 202–204; fóbiák, előítéletek és szenvedélyek 200–202; házasság Margarete Bodennel 196, 207, 208; hit a „tisztesség"-ben 202, 203; Hitler minden tisztségéből elbocsátja 119, 206; kapcsolat Hedwig Potthasttal 207, 208; kényszermunkásokat szállít Speer építkezéseihez 252, 253; kinevezik birodalmi belügyminiszternek 204; kinevezik a Gestapo élére 198; kísérlet a nyugati szövetségesekkel való kapcsolattartásra 119, 205; kiterjeszti a koncentrációs táborok szerepét 199; megszállott antiszemitizmus 195; mészárlás a Pripet-mocsarakban 108; naplók és levelek 192–194; politikai radikalizálódás 195, 196; poseni beszéd 202, 203, 257; részt vesz a sörpuccsban 195; szadizmus 201; származás, család és oktatás 193, 194; szerepe a holokausztban 191, 192; szoros kapcsolat Hitlerrel 204, 205; történészek véleménye 198

Himmler, Katrin 193, 209
Hindemith, Paul 239
Hindenburg, Oskar 59, 219
Hindenburg, Paul von 49–51, 57–61, 66, 70, 72, 78, 143, 165, 183, 219, 223, 290–293, 296–298, 391, 468, 470, 477
Hinkel, Hans 239
hiperférfiasság és nácizmus 386
hiperinfláció (1920-as évek) 41, 78, 179, 195, 291, 422, 493, 494
Hitler Gang, The (film, 1944) 130
Hitler, Adolf: a férfiasságról 386; a gépjármű és más fogyasztási cikkek népszerűsítése 77; a holttestét elégetik a birodalmi kancellária kertjében 121; alkalmatlannak ítélik a katonai szolgálatra 33; a megadás megtagadása 114; a modern művészet cenzúrázása 73–75; a Német Munkáspártot átalakítja nemzetiszocialista párttá 38, 39; a német nép megvetése 120; a nemzetközi megállapodások figyelmen kívül hagyása 86, 87; Angliával való baráti viszonyra törekvés 86; a nőkkel való kapcsolatai 61-62, 165; asztali beszélgetések 27–29, 80, 82, 94, 108–110, 236; átveszi a hadsereg főparancsnokságát 102; átveszi a náci párt vezetését 39, 40; a Weimari Köztársaság elpusztításának szándéka 58; az első világháborúban 33, 34; az erőszak alkalmazásának támogatása 58, 68, 69; Barbarossa hadművelet 98, 99, 102; bebörtönzik a sörpuccsban játszott szerepe miatt 42–44; belép a politikába 35, 36; bevezeti a felhatalmazási törvényt 67; bevezeti a kötelező sterilizációt 75; csalódottság a „megbékélés" miatt 89; Csehszlovákia lerohanása 88, 89; diadal Franciaország kapitulációjakor 96; elbocsátja Himmlert 119; életrajzok 23–28; elismeri, hogy a háborút elvesztette 114; elnyeri a hadsereg támogatását 69, 70; első merényletkísérlet (1939) 93; elveszti a kapcsolatot a valósággal 117; érdeklődése a művészet és az építészet iránt 32; fanatikus antiszemitizmus 36, 37; feleségül veszi Eva Braunt 119; felfedezi saját szónoki tehetségét 37, 38; figyelmen kívül hagy minden katonai tanácsot 105; globális hegemóniára való törekvés 84, 85; gyengeség a gazdaságban 75, 76; hadat üzen az USA-nak 103; Hindenburg halálakor megszünteti az elnöki posztot 72; hit a nácizmusban mint tudományos mozgalomban 82; hit az akaraterőben 96, 104; hiúság és narcizmus 96; „karizma" 496, 497; karizmatikus vezetés 63; kihasználja a Reichstag leégését 64, 65; kinevezése birodalmi kancellárrá 60, 62, 165; kísérlet a személyi kultusz megfékezésére 72, 73; Lengyelország lerohanása 88, 90–92; leplezi a külpolitikai ambícióit 84–87; letartóztatják a sörpuccs után 41, 42; megírja a *Mein Kampf*ot 44–48; meglátogatja Napóleon párizsi sírját 97; *Mein Kampf* 27, 31–33, 44–48, 73, 162, 237, 279, 356, 462, 467; Münchenbe költözik 33; nácikat nevez ki a birodalmi kabinetbe 68; Nagy-Britanniát okolja a háború kitöréséért 90, 91; nem hajlandó elfogadni a vereséget 112; népirtási szándékok 94; „Néró parancs" Németország gazdasági erőforrásainak megsemmisítésére 116, 172, 258; nyilvános beszédek gyakoriságának csökkenése 99; öngyilkosságot fontolgat 42; Parkinson-kór 111; retorikai felhívás a választási kampányban (1932) 51–54; romló egészségi állapota 111, 112; Stauffenberg-merényletkísérlet 107, 108, 205, 243; személyes és politikai végrendeletet diktál 120; születése és gyermekkora 31; támadások a kereszténység ellen 81, 82; tervezett invázió Nagy-Britannia ellen 97; újabb offenzívát indít a nyugati fronton 113; öngyilkos lesz 121; újraalapítja és kiterjeszti a náci pártot 47; utolsó rádióadások 115; ünnepli az 56. születésnapját 117; visszavonul a bunkerbe 117; zsigeri gyűlölet a zsidók iránt 77–81, 91, 95, 96, 98, 104, 108–110, 115, 120
Hitler, Alois (Hitler apja) 31
Hitler, Klara (Hitler anyja) 31
Hitler-naplók (1983) 155
Hoche, Alfred 407
Hoffmann, Ernst 336
Hoffmann, Heinrich 61–63, 132, 413
Hoffmann, Henriette 61
Hoffmann, Johannes 36
Hofweber, Max Eduard 274, 276
Hollandia német megszállása (1940) 94
holokauszt 23, 101, 109, 154, 191, 205, 229, 317, 332, 348, 349, 375, 376, 380, 387, 414, 471, 495, 502
holokausztanulmányok 353
homoszexualitás: a császár körül 214; a homoszexuálisok koncentrációs táborokba zárása 81, 188, 199; a nácik hozzáállása 186–188, 199, 200
Horthy Miklós 110, 112, 124, 227
hosszú kések éjszakája (1934) 71, 72, 84, 130, 136, 154, 157, 183, 184, 186, 188, 198, 298, 370, 467, 479
Hösch, Leopold von 221
Hudal, Alois von 302
Hugenberg, Alfred 54, 68

Ilkow, Johann 432
izraeli titkosszolgálat, Eichmann elrablása 352

Jäckel, Eberhard 24, 261
Jackson, Robert 331
Janowska, megsemmisítő tábor 431
Janssen, Karl-Heinz 261
Japán, Pearl Harbor bombázása (1941) 102
Jochmann, Werner 476
Johst, Hanns, *Schlageter* 136
Jud Süss (propagandafilm, 1940) 170
Jugoszlávia 98, 355
Jung, Edgar 296–298
Junge, Traudl 100, 118, 120, 121

Kahle, Hubert 142
Kahr, Gustav Ritter von 39
Kaltenbrunner, Ernst 347, 356, 361
Kammler, Hans 257
Kantzow, Carin von 140–142, 147
Kantzow, Nils von 140
Kapp-puccs (1920) 179, 275, 290, 338
katolikus egyház és a náci rezsim 81, 82
katolikus középpárt 34, 35, 52, 69, 290, 291, 292, 477
katolikusok a náci Németországban 81
Kay, Alex J. 267
Kehrl, Hans 256
Keitel, Wilhelm 224
Kellerbauer, Walther 325

Kelley, Douglas M. 129, 153, 212, 246, 305, 313, 316
Kempke, Erich 131
Kershaw, Ian 25–27, 122, 462, 475
Kersten, Felix 312, 336
Ketteler, Wilhelm von 298, 299
Kleinmichel, Bruno 460
Klemperer, Victor 476, 495
Klessmann, Christoph 129
Klink, Eugen 448
Klintzsch, Hans Ulrich 40
Klintzsch, Julius 141
Klotz, Helmuth 187
Koch, Erich 242
Koch, Ilse: „a buchenwaldi boszorkány" 432, 436; az amerikai hatóságok bíróság elé állították és elítélték 435, 436; hírhedtsége 386, 431–433; korrupcióra való hajlama és viselkedése Buchenwaldban 434; letartóztatása és felmentése az SS-törvényszék által 435; megalapozatlan történet arról, hogy emberi bőrt használt lámpaernyő készítésére 434–436; öngyilkos lesz a börtönben 438; származása és házassága Karl Kochhal 432, 433; új per Augsburgban 437, 438
Koch, Karl Otto 432–435, 437
Koch, Robert 415
Kolberg (propagandafilm, 1945) 113, 171
kommunizmus: a Vatikán félelmei 67, 82, 291; és zsidó összeesküvés-elméletek 36, 46, 98, 103, 104, 108, 110; felemelkedése 1918-ban 35
koncentrációs táborok: a homoszexuálisok és a katolikus papok bebörtönzése 81; a nácik ellenfeleinek bebörtönzése (1930-as évek) 65, 182, 422, 498; a politikai ellenfelek elzárása Hitler hatalomra jutása során 498; a zsidók összegyűjtése 95, 169; az SS korlátlan hatalma 428; és a kötelező munkaszolgálat 255; Himmler irányítása alatt 199, 201; megelőző fogva tartás 199; orvosi kísérletek 412; őrök 435, 441–443; *lásd még* az egyes táboroknál; megsemmisítő táborok
Koonz, Claudia 445–447, 452, 454, 456
Köpenick (Németország) 69
Kramer, Josef 439
Kréta 98
Kristályéjszaka (1938) 80, 326, 341, 409, 471, 481, 504
Kropp, Robert 153
Krosigk, Lutz Schwerin von 120, 131
Krummacher, Gottfried 449
Krüger, Horst 385
Krüger, Wilhelm 376, 378
Kubizek, August 32
Kundt, Hans 175, 177
Kunz, Helmut 172
kurszki csata (1943) 107
Kwiet, Konrad 421

Lakossági Védelmi Szövetség *(Einwohnerwehr)* 179
Lammers, Hans-Heinrich 398, 399
landsbergi börtön, nácik fogvatartása 42–44
Lasch, Karl 376, 377
lausanne-i szerződés (1923) 41
Lebensraum (élettér) 24, 276, 279, 249, 500
Leeb, Wilhelm Ritter von: a nürnbergi perben 400, 402, 403; bűnök és atrocitások 403; és Leningrád ostroma 394, 395; hit a fegyveres erők ártatlanságában 402; Hitler vonakodó támogatása 392, 393; katonai karrier 389; lemondása 395; megveszi a birtokot Passauban Hitler pénzügyi támogatásával 399; szerepe a Barbarossa hadműveletben 393–395; szerepe Csehszlovákia megszállásában 391; tábornagyi rangra emelik 393
Lengyelország: a zsidók gettókba gyűjtése 95, 375; eutanázia az elmegyógyintézetekben 414, 415; Hans Frank rémuralma 372–374; megnemtámadási szerződés Németországgal (1934) 84; német megszállás (1939) 92; zsidók elleni atrocitások 454, 459
Leningrád ostromának vége (1944) 116
Lenman, Robin 321, 324
Leviné, Eugen 36
Ley, Elisabeth (*szül.* Schmidt) 307, 282
Ley, Friedrich 305, 306
Ley, Robert 129, 251; a Német Munkafront vezetője 310, 311; az első világháborúban 303, 305, 306; „Bauernschicksal" (Gazdasors) 303; házasságok és gyermekek 307, 311, 312; náci kiadó 309; öngyilkossági kísérletek és téveszmék 316; öngyilkosságot követ el 318; politikai ideológia 306–308; „Politikai testamentum" 317; pszichológiai értékelés 303, 304; Rajna-vidéki gauleiter 308–310; származása és gyermekkora 303, 305, 306; vádirat a nürnbergi bíróságon 318
Ley, Rolf Robert 312
lidicei mészárlás (1942) 346
Liebel, Willi 326, 327
Linge, Heinz 121
Loerzer, Bruno 18
London Times, The 57
Londonderry, Lord 21
Longerich, Peter 25–27, 84, 193, 200, 496
Loritz, Hans 387
Lowder, J. Bryan 269
Löwenherz, Josef 357
Lubbe, Marinus van der 64, 70, 144, 294
Luckner, Felix von 338
Ludendorff, Erich 41–43, 47, 175, 269, 273, 274, 277, 389, 402
Luftwaffe 97, 114, 119, 145, 147, 149–153, 225, 253, 490
Luppe, Hermann 324, 326
Luther, Martin (Ribbentrop beosztottja) 226, 227
Lübeck bombázása 486

Madagaszkár, a zsidók kitelepítésének terve 244, 245, 358
Maercker, Georg 338
Magyarország: Hitler elrendeli a katonai hatalomátvételt (1944) 112; zsidók deportálása 226, 227, 360
Majdánek, megsemmisítő tábor 229, 432, 435
Majszkij, Ivan 211
Malaparte, Curzio 191, 192, 365
Mann, Erika 329, 330
Mann, Michael 428
Mannerheim, marsall 98
Manstein, Erich von 94, 401, 459, 460
Martin, Benno 326
Marx, Wilhelm 290
Maurice, Emil 131
Mauthausen, koncentrációs tábor 253, 255
May, Karl 32
megsemmisítő táborok 101, 120, 301, 347, 352, 385, 431, 484, 495
Meissner, Otto 59, 60, 219
Mengele, Joseph 416, 440, 453
Messerschmitt Me262 (vadászrepülőgép) 112

Meyer, Beate 476
Meyer, Georg 397
Mielke, Fred 416
Milch, Erhard 256, 257, 336
Milgram, Stanley 353
Mills, C. Wright 132
Milward, Alan 247
Mitford, Unity 332
Mitscherlich, Alexander 416
Molotov, Vjacseszlav 91, 224
Molotov–Ribbentrop-paktum 241
Mommsen, Hans 12
Morell, Theo 111, 132, 412
Morgen, Konrad 435, 436
Mosse, George L. 186, 247, 321
Mösenbacher, Maria 362
munkás- és katonatanácsok 34, 35, 178
Mussolini, Benito 40, 42, 84, 92, 98, 104, 119, 123, 141, 148, 179, 185, 204, 224, 225, 291, 294, 297, 299
Müller, Heinrich 413
Müller, Hermann 48, 49, 143
Müller, Karl Alexander von 274
München 23, 33, 35, 36, 38, 41, 42, 62, 73, 144, 155, 161, 162, 167, 177–179, 183, 195–197, 232, 246, 249, 254, 272, 274, 275, 278, 280, 311, 312, 325, 366, 368
müncheni egyezmény (1938) 89, 90, 225, 344, 346, 391
Mythus des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit, Der (A huszadik század mítosza) 235, 236

náci bűnök, elméletek és magyarázatok 424–429
náci ideológia 266–268
náci orvosok szövetsége 409
náci párt (nemzetiszocialisták): a náci nők démonizálása 386; barnaingesek 56, 57, 62; erőszak és megfélemlítés alkalmazása az 1930-as években 501, 502; és a nők szerepe a társadalomban 445, 446; és a rohamosztag (SA) 141; fizikai erőszak alkalmazása 40, 56–58, 65–67; gyors növekedés 54, 55; hatalomátvétel 66–71; Hitler újranevezi 39; megnövekedett képviselet a Birodalmi Gyűlésben 50–52, 164; propaganda 54, 160, 163; tagok a Landsbergi börtönben 43; választási kampány (1932) 50, 51; választások (1933) 64
náci–szovjet paktum (1939) 88, 372; *lásd még* Molotov–Ribbentrop-paktum
Nagy Frigyes 117
nagy gazdasági világválság 143, 356, 419, 422, 493
Nagy-Britannia: dunkirk-i evakuálás 94; Hitler inváziós terve 97; Lengyelországnak adott garanciák 90; müncheni egyezmény (1938) 89
„Nagy Német Művészeti Kiállítás" (1934) 239
Natzweiler-Struthof, koncentrációs tábor 253
Nebe, Arthur 333 343
Neithardt, Georg 42, 43
német hadsereg, erkölcsi és politikai jellemzői 400–402
„német hitmozgalom" 420
Német Kommunista Párt 49, 66, 205, 275, 343
Német Kultúráért Küzdő Liga 239
Német Munkafront 310, 311
Német Munkáspárt 38
Német Nemzeti Néppárt (DNVP) 54, 58, 337, 478
Német Nőegyletek Szövetsége 446
Német Orvosok Szövetsége, náci tagjai 416

„német ősz" (1970-es évek) 503
népközösség 250, 255, 310, 367, 377, 446, 482, 494, 498, 499
Népszövetség 83, 220, 281
Neurath, Konstantin von 83, 86, 148, 219, 220, 221, 223, 298, 344
Nisko 358
Nolde, Emil 166
normandiai partraszállás (1944) 106
Norvégia német megszállása 94, 96, 225
Noske, Gustav 338
novemberi forradalom (1918, Németország) 34, 56, 78, 140, 178, 337
nők: háborús tapasztalatok Németországban 489, 490; mint koncentrációs táborok őrei 431–443; náci bűnökért elítélve 439; náci hozzáállás 445, 446; szerepük a náci rendszerben 447–449
nürnbergi faji törvények 79, 167, 301
nürnbergi perek 156, 218, 283, 284, 303

Obersalzberg, Bajorország 27, 44, 62, 107, 253
Ohlendorf, Otto 425
Ohm Kruger (propagandafilm, 1941) 170
Olaszország 40, 84, 104, 105, 123, 145, 159, 185, 204, 216, 220, 240, 294, 298, 322, 402
Olimpia (náci dokumentumfilm az 1936-os olimpiáról) 459, 469, 470
Orbán Viktor 174, 495
Orth, Karin 422
orvosi kísérletek a koncentrációs táborok rabjain 201, 412, 414, 417, 452, 454
Osten, Hans von 339
Osztrák Náci Párt 355, 356
Owens, Jesse 470

Papen, Franz von: a *Germania* résztulajdonosa (újság) 290; a nácizmus félreértése 295–297; a német denácifikációs bíróság elítélte 300; a németek különleges megbízottja Ausztriában 297–299; antiszemitizmus 294, 295; a történészek és kortársak megvetése 285; az első világháborúban 289; birodalmi kancellár 59, 64, 218, 219, 292, 295; célpont a hosszú kések éjszakáján 297; Hermann Göringről 154; Hitler alábecsülése 293, 294; katolikus hit 291; katonai attasé Washingtonban 288, 289; konkordátum a Vatikánnal 302; letartóztatták és bíróság elé állították Nürnbergben 299, 300; marburgi beszéd (1934) 296, 297; nagykövet Törökországban 299; politikai eszmék és hűség 300–302; Ribbentropról 211, 212; származása és katonai képzése 285–288
Papen, Martha von (*szül.* Boch-Galhau) 287
Párizs: a német nagykövetségi alkalmazott lelövése 80, 169; felszabadítása (1944) 107; Hitler látogatása a német győzelem után 97
párizsi világkiállítás (1937) 252
Pauline, zu Wied hercegnő 455
Paulus, Friedrich 105, 152
Pearl Harbor japán bombázása (1941) 102–103
Perl, Gisella 439, 442
Perón, Juan 362
Petacci, Clara 119
Petri, Erna 431
Pfeffer von Salomon, Franz 181
Phipps, Sir Eric 136, 220
Picker, Henry 28
Pierrepoint, Albert 441

Piusz, XII., pápa (*szül.* Eugenio Pacelli) 291
Plauen, Szászország 422
politikai erőszak az 1920-as években 40
Porsche, Ferdinand 77
Potthast, Hedwig 207
Prittwitz und Gaffron, Olga-Margarete von 213

Quandt, Günther 164
Quandt, Harald 164, 172
Quisling, Vidkun 241

Raeder, Erich 339
Rajna-vidék francia megszállása 161, 307
Rath, Ernst von 409
Rathenau, Walther 195, 428
Ratzel, Friedrich 276
Raubal, Angela („Geli") 61
Rauschning, Hermann 24
Ravensbrück, koncentrációs tábor 17, 346, 347, 440–442, 455
Reeves, Elmer 53
Rehborn, Julius 408
Reichenau, Von, tábornok 460
Reichstag (épület) 64, 66, 67, 68, 70, 144, 182, 187, 197, 294, 296, 478; *lásd még* Birodalmi Gyűlés
Reichswerke Hermann Göring (acélművek) 120
Reinhard-művelet 101, 359, 376
Reiter, Maria 61
Remnitz, Gustav von 223
Retterpath, Walter 434
Reval (Tallinn), Észtország 231, 232
Ribbentrop, Annelies von (*szül.* Henkell) 217, 229
Ribbentrop, Joachim von: aláírja a náci–szovjet paktumot 91, 224; a nürnbergi perben 228, 229; az első világháborúban 216; belép a náci pártba 219; baklövések és hibák 222–225; borkereskedés 217; idegen nyelvek ismerete 219; kanadai munka 214, 215; kísérlet a szovjetekkel való békeközvetítésre 227; külpolitikai küldetések Hitler számára 219–221; külügyminiszteri szerepe 64, 122, 211, 212, 223, 224; letartóztatják a britek 228; Londonban tárgyal az angol–német kapcsolatokról 221; német nagykövet Nagy-Britanniában 221, 222; pszichológiai értékelés 129; számos jelentős ingatlan 223; származás és család 212–214; szerepe a magyar zsidók deportálásában 226, 227; szerepe Hitler kancellárrá való kinevezésében 219; történészek és kortársak megvetése 211, 212; visszatér Európába a *Potsdam* fedélzetén 215, 216
Ribbentrop, Richard 212
Ribbentrop, Rudolf von 229
Richthofen, Manfred von, báró 139
Riefenstahl, Leni: a háború utáni filmek 386, 471, 472; antiszemitizmus 462, 463; *Das blaue Licht* (A kék fény, film, 1932) 462, 465, 472; filmsztár és filmkészítés 464, 465; Goebbels ellenséges hozzáállása 468; Hitler belső körének tagja 466, 467; Hitler megnyerte a nácizmusnak 461, 462; náci propagandafilmeket készít 467–471; *Olimpia* (náci dokumentumfilm az 1936-os olimpiáról) 469–471; próbál elhatárolódni a náciktól 460, 461; *Sieg des Glaubens* (A hit győzelme, film, 1933) 467, 468; Susan Sontag esszéje 472, 473; származás és táncosnői karrier 463, 464; szemtanúja a lengyelországi zsidók meggyilkolásának 459, 460; *Tiefland* (Alföld, film, 1954) 471; *Triumph des Willens* (Az akarat diadala, náci propagandafilm, 1934) 63, 468, 469; „útitársnak" minősül a denácifikációs vizsgálatok során 471
Rieth, Kurt 297
Risser, Alfred 437
Ritter von Epp, Franz 178, 367
Ritter von Kahr, Gustav 39, 72, 277
rohamosztagok (*Sturmabteilung*, SA) 40, 46, 47, 56, 57, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 77, 78, 100, 141, 143, 181, 195, 197, 198, 250, 251, 310, 340, 428, 461, 469, 478, 479, 482
Rommel, Erwin 98, 104, 400, 502
Roosevelt, Franklin D. 103, 118, 170
Roques, V., tábornok 397, 398
Rosen, Eric von 140
Rosenberg, Alfred: a megszállt keleti területek birodalmi minisztere 242; a nácik homoszexualitás-ellenességéről 188; a náci párt megbízott vezetője 234; a náci politikai oktatás és cenzúra felelőse 237; antiszemita írások 233–236, 244; a nürnbergi perben 245; a Thule Társaság tagja 274; az emberi érzések hiánya 246; balti német örökség 231, 232; befolyása a külpolitikára 239–241; náci egyetem a zsidókérdés tanulmányozására 237; „Német Kultúráért Küzdő Liga" 166, 239; önéletrajz 245; pszichológiai értékelés Nürnbergben 129, 245, 246; szemtanúja a bolsevik forradalomnak 232; zsidó könyvek és műkincsek elrablása 238; zsidók tömeges kivégzése a keleti területeken 244, 245; zsigeri antiszemitizmus 245
Roth, Kunigunde 322
Röhm, Ernst: a háború után csatlakozik a szabadcsapatokhoz 178, 179; a rohamcsapatok (SA) vezetése 181; a sörpuccsban való részvétele 179; a Thule Társaság tagja 274; barátsága Hitlerrel 43, 179; csatlakozik a bolíviai német katonai misszióhoz 175, 180, 181; háttér és katonai kiképzés 175–177; homoszexualitás 186–188; jelleme és motivációi 184, 185; katonai jellemzői 177, 185; kulturális érdeklődés 188; letartóztatják és agyonlövik a „hosszú kések éjszakájá"-n 183, 184; megsebesül az első világháborúban 178; miniszter és a birodalmi kormánykabinet tagja 182
Ruhr-vidék: francia megszállása 41, 179, 291, 307; kommunista felkelés (1920) 179, 275, 276, 290
Rupprecht, bajorországi trónörökös 180, 185
Rupprecht, Philippe 327

Saar-vidék visszacsatolása Németországhoz (1935) 85
Sachsenhausen, koncentrációs tábor 227, 252, 387, 432, 433
Sassen, Wilhelm 362, 363
Sauckel, Fritz 255, 260, 315
Schacht, Hjalmar 76, 87, 145, 211, 315
Schaub, Julius 62, 131
Schellenberg, Walter 333, 342
Schirach, Baldur von 129, 236
Schleicher, Kurt von 51, 59, 60, 70, 72, 143, 144, 219, 291–293
Schmidt, Matthias 260
Schmundt, Rudolf 397, 398
Scholtz, Günther 448

Scholtz-Klink, Gertrud: a birodalmi nők vezetője 445–448, 450; antiszemitizmusa 454; bebörtönzése és későbbi élete 455–457; házassága August Heissmeyerrel 453–455; interjú Claudia Koonzcal 445–447, 450, 454, 456; származása és felemelkedése a náci mozgalomban 446–448; szerepe a náci rendszerben 456
Schönerer, Georg Ritter von 32
Schroeder, Christa 111
Schröder, Kurt von, báró 60
Schudnagies, Christian 365
Schuschnigg, Kurt von 87, 291, 298, 300
Schwarz, Franz Xaver 316
Schweitzer, Albert 408
Schwerin von Krosigk, Lutz, gróf 120
Seeckt, Hans von 269, 291, 389, 401
Segel, Gertrude 431
Seitz, Anni 327
Sereny, Gitta 247
Seyss-Inquart, Arthur 88, 228
Shakespeare, William 45
Siber, Paula 449
Siedler, Wolf Jobst 249, 261
Siles, Hernando (bolíviai elnök) 175, 177
Six, Alfred 333
Sobibór, megsemmisítő tábor 101, 347
Sokal, Harry R. 462–464
Solmitz, Friedrich 477, 478, 480–487, 490, 491
Solmitz, Gisela 477, 478, 481, 483–485, 487, 490, 491
Solmitz, Luise: a náci rendszer kritikája 479; büszkeség a német katonai sikerek miatt 483; Hamburg bombázásáról 486; Hitler ellen fordul 487; Hitler támogatása 477, 478; „kiváltságos vegyes házasságban" 480, 483, 484; lelkesedés a náci rendszer iránt 480; naplók 476–491; származása 476, 477; zsidó férje és lánya üldözése 480, 481, 484
Sonnemann, Emmy (később Göring) 147, 155
Sontag, Susan 472
sörpuccs (1923) 43, 72, 99, 110, 141, 162, 179, 195, 197, 234, 278, 308, 325, 368, 369, 410, 448
Speer, Albert: „A munka szépsége" program irányítása 251, 254; a náci párt gyűlési helyszínének tervezése 251; a nürnbergi perben 257, 259; ártatlannak vallja magát 494, 495; a spandaui börtönben raboskodik 260; átveszi a hadigazdaság irányítását 150, 254; azt állítja, hogy merényletet tervezett Hitler ellen 259; Berlin városrendezési terve 252–254; elkíséri Hitlert Párizsba 97, 253; építkezések a fegyveres erők számára 253; figyelmen kívül hagyja Hitler „Néró" parancsát 116, 258, 259; finanszírozást és anyagokat biztosít Auschwitz bővítéséhez 255; Hermann Göringről 152; Hitler karizmájáról 63; Hitler romló egészségéről 111; jelen van Himmler „végső megoldás" beszédénél 257; kényszermunkások alkalmazása az építkezéseken 252, 253, 255, 260; kinevezik hadianyagügyi miniszternek 254, 255; megbízásokat kap a náci párttól 251; megromlott hírnév 249, 261; német pavilon a párizsi világkiállításon (1937) 252; származása és iskolái 249; szerződés a Birodalmi Kancelláriára 252
Speer, Margarete (*szül.* Weber) 250, 260
Spilcker, Inga 311

Spitzy, Reinhard 211, 222
SS Biztonsági Szolgálat (SD) 333, 335, 340, 341, 357, 420, 421, 428, 497
Stahlecker, Walther 397
Stangneth, Bettina 363
Stauffenberg, Claus von 107, 108, 205, 243, 399
Steiner, Felix 118
Stelling, Johannes 69
Stennes, Walter 56, 181
Stephan, Werner 476–479
Stephenson, Jill 452
sterilizációs program 398
Stolpshof, koncentrációs tábor 342
Stolzing-Cerny, Josef 44
Stone, Dan 502
Strasser, Gregor 48, 55, 59, 60, 72, 144, 163, 119,165, 196, 281, 293, 308, 310, 335, 449, 466
Strasser, Otto 55, 163
Strauss, Richard 239
Streicher, Elmar 332
Streicher, Julius: a *Der Stürmer* (újság) szerkesztője 321, 325, 327–332; alternatív gyógymód 321; a nürnbergi perben 331; a nürnbergi városi tanács tagja 325, 326; az első világháborúban 322; belép a náci pártba 324, 325; csatlakozik a sörpuccshoz 325; elítélték és felakasztották 331; frankföldi gauleiter 326; Hitler elbocsátja számos visszaélés miatt 327; Hitler iránti elkötelezettség 323–325; letartóztatták és bebörtönözték 330; megalapítja a Stürmer kiadót 329; „Politikai testamentum" 323; pszichológiai értékelés 129, 322, 331; szélsőséges antiszemitizmus 322–325, 327–329, 332; szerény származás 321, 322; szexuális megszállottság 330; szónoklat 324; versek 322
Streicher, Lothar 321, 331
Stresemann, Gustav 41
Stumpfegger, Ludwig 172
Stürmer, Der (újság) 321, 325, 327–332
svéd nagykövetség, budapesti zsidók kimentése 360

Szimferopol, Ukrajna 421
szociáldemokraták 35, 36, 38–40, 46, 51, 52, 58, 59, 65–67, 69, 83, 89, 187, 194, 197, 218, 274, 278, 292, 370, 388, 389, 391, 422, 426, 494, 496, 499
Szovjetunió: a Vörös Hadsereg előrenyomulása Németország irányába 112; az *Einsatzgruppen* cselekményei 342, 343; náci–szovjet paktum (1939) 88, 241, 372; német megszállás (1941) 88, 98–100; sikeresen visszaveri a Barbarossa hadműveletet 102; sztálingrádi csata 105, 106
Sztálin, Joszif: a németekkel szembeni ellenállásra buzdít 101; náci–szovjet paktum (1939) 88, 241, 372; németek elleni etnikai tisztogatás 244; nem hajlandó segíteni a lengyeleknek 112
Sztálingrád 105, 118, 152, 171, 172, 489, 500

Tappe, Adele 330
Taylor, Telford 351, 404
Tessenow, Heinrich 250
Thälmann, Ernst 199, 205
Theresienstadt, koncentrációs tábor 347
Theweleit, Klaus 276, 280
Thierack, Otto-Georg 377
Thule Társaság *(Thule-Gesellschaft)* 274, 275, 277, 367
Thyssen, Fritz 53

Todt, Fritz 150, 254, 256–258
Toller, Ernst 36
tömbfelügyelők 480, 496
Törökország, a köztársaság kikiáltása (1923) 41
Treblinka, megsemmisítő tábor 101, 301, 347, 376, 416
Treitschke, Heinrich 276
Trenker, Luis 464
Trevor-Roper, Hugh 24, 131, 152, 192, 247
Troost, Paul Ludwig 252
Truman, elnök 437
Trump, Donald 174
Tuhacsevszkij, marsall 105

Ukrajna 100, 242
Ullrich, Volker 26, 27, 261
Ulm, tisztek pere 56

Vaillant-Couturier, Marie-Claude 17–19
Varsó: elpusztítás 112; németek evakuálása 116
Vatikán: a konkordátum megkötése 81; a tekintélyuralmi rendszerek támogatása 67
versailles-i békeszerződés 35, 41, 70, 71, 78, 82, 83, 85, 86, 89, 90, 140, 141, 145, 146, 175, 182, 222, 229, 289, 355, 356, 367, 401, 427, 480, 489
„végső megoldás" politikája 204, 226, 257, 344, 359, 147, 155
Verschuer, Otmar von, báró 416
Vilmos, II., császár 213, 214, 273, 287, 292
Vilmos, koronaherceg 54
Volkssturm 113, 209
Volkswagen (autó) 77, 313
völkisch (mozgalom) 321
Völkischer Beobachter (újság) 44, 233, 234, 280, 368, 373
Wächter, Otto von 376
Wäckerle, Hilmar 370
Wagner, Eduard 333
Wagner, Gerhard 409, 415
Wagner, Richard 32, 61, 337
Wagner, Robert 448, 449
Wagner, Winifred 61, 63, 132, 189, 467
Wald, Renate 307, 317
Wall Street-i tőzsdekrach (1929) 48, 49
Wallenberg, Raul 360
Wanderer, Madeleine 312
wannseei konferencia (1942) 226, 245, 335, 344, 376
Warburg, Max 309
Weckert, Ingrid 332
Weimari Köztársaság 12, 35, 39, 41, 43, 48, 51, 54, 58, 69, 70, 72, 79, 89, 131, 141, 161, 179, 185, 186, 233, 235, 239, 250, 279, 289, 296, 313, 314, 326, 355, 367, 369–371, 377, 388, 389, 401, 409, 428, 448, 469, 476, 477, 494, 496
Weininger, Otto 188
Welles, Sumner 225
Wels, Otto 67
Wessel, Horst 57, 58, 164
Wiedemann, Fritz 132, 159
Wildt, Michael 193, 354, 427
Willhaus, Ottilie 431
Windsor hercege (*korábban* VIII. Eduárd) 221, 225, 312
Wolff, Karl 333
World at War, The (tévésorozat) 249
Wrisberg, Ernst von 216

Zapp, Paul: ideológiai háttér 419–421; végső pere és bebörtönzése 422; zsidók tömeges lemészárlása Kelet-Európában 420, 421
Zeitzler, Kurt 104–106
Zill, Egon 422–424

Zill, Elfriede 423
Zipperling, Oskar 477
Zörgiebel, Karl 163
Zyklon–B 101

Zsidó Nőszövetség 447
zsidó pogromok (1930-as évek) 36, 80, 146, 169, 226, 409, 471
zsidó tanácsok 95, 352, 353, 358, 375
zsidók: dehumanizálása a *Der Stürmer*ben 327–330; deportálás Finnországból 192; deportálás Magyarországról 110, 226, 227; kényszerű kivándorlás Ausztriából 357; könyvek és kulturális tárgyak elrablása 238; kötelező a sárga csillag viselése 328; lengyel gettók 95; Madagaszkárra való evakuálási tervek 244, 245, 358; mészárlás a megsemmisítő táborokban 100, 101, 347, 359; mészárlás a Pripet-mocsarakban 108; mészárlások Kelet-Európában 100, 424; széles körben ismert üldöztetés 502; tömeges kivándorlás (1930-as évek) 79; üldöztetés az 1930-as évek Németországában 77, 78, 146, 249; „vérvádak" 324, 328
Zsukov, Georgij 102

SZOLGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

Vajon miért vállalt részt annyi német a Harmadik Birodalom bűneiben? Hogyan váltak Hitler támogatóivá, és miért követték őt szinte a végkifejletig? A nácikat túl sokáig állították be úgy, mint pszichopaták vagy bűnözők gyülevész hadát. Richard J. Evans, a jól ismert történész ebben az igen jelentős, új művében a közelmúltban napvilágra került temérdek bizonyíték felhasználásával megkísérli eloszlatni a mítoszokat és legendákat a Harmadik Birodalom személyiségeiről, és egy valóságosabb képet festeni a náci elkövetőkről mint olyan emberekről, akik ijesztően hasonlítanak ránk.

Evans friss és gyakran felkavaró portrékat készített a náci Németországot létrehozó és kiszolgáló férfiakról és nőkről. Magával Hitlerrel kezdi művét, majd bemutatja az olyan vezető személyiségeket, mint Göring, Goebbels és Himmler, aztán Hitler parancsainak végrehajtóit, köztük Eichmannt és Heydrichet, továbbá a propagandistákat, például Leni Riefenstahlt, végül az olyan alacsony szintű elkövetőket, mint a hírhedt Irma Grese, és a kevéssé ismert szimpatizánsokat és útitársakat, akik számtalan módon segítették a nácik uralmát.

9975 Ft scolar.hu
9 789636 851484
facebook.com/scolarklub
instagram.com/scolarkiado
tiktok.com/@scolarkiado